

THE

VEDĀRTHAYĀTRĀ

ON

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitā with Marāṭhī and English trans-
lations, a paraphrase in classical Sanskrit
and copious notes in Marāṭhī.

वेदार्थयत्र.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहितव

तिचें मराठी आणि इंगजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

Vol. IV No 1 MARCH 1890 MONTHLY PART 18

पुस्तक ४ अंक १. मा. सं. १८९०. मासिक भाग ४

मुंबई

“निर्णयसागर” प्रकाशनाच्यात छापिले

(हे सन १८९० च्या १ व्या आक्टोबरचा नव-वारी)

पॉंच ता० १ पासून ता० ३१ मार्च सन १८८० पर्यंत.

रा. रा. घोषोरामचंद्र ओन्हरसिंभर.	...	१८७९/८०	६-६
रा. सा. विष्णु बाळकृष्ण सोहनी.	...	...	६-६
नेटिव जनरल लायवेरी सगमेखर.	...	...	६-६
ने. ज. लायवेरी धार.	...	...	६-६
रा. मा. सदाशिव रघुनाथ जोशी.	...	...	६-६
रेव्हरेण्ड. जी शर्टमाहेज.	...	...	६-६
मी एस्. रिहोगटण. पुणे.	...	...	६-६
श्रीमंत विनायकराव किवे.	...	...	६-६
रावसाहेब. त्रिपकराय मजराय पराधी.	...	१८७८/७९/८०	१२-१२-
कारभारी साहेब सस्थान मुधोळ.	...	१८७९/८०/८१	१२-१२-
रा. र. महादेव वहाळ. लघाटे.	...	१८७९/८०	५१-०-
" वावु. नोविन चंद्राय.	...	...	६-६-
" यशवत निठळ वकिल.	...	१८७८/७९/८०	१२-१२-
रावजहादूर. रगराव भिमाजी.	...	१८७९/८०	६-६-
रा. रा. रघुनाथ निछाभाई टाट्या वकिल मागील बाकी सुद्धा.	...	...	६-६
"मिन्सीपाल बनारस कालेज.	...	...	२५-०-
रा. रा. रमानाथ सरस्वती.	...	...	६-१४-
एम्. विमया नायब सिरिखेदार बाकीसुद्धा	...	१८७९/८०	६-६-
कारभारी साहेब सस्थान कोलापुर.	...	...	६-११-६
का. सा. स. कामल.	...	१८७९/८०	९५-१०-०
" पिशाळगड.	...	...	३८-४-०
" वावडा.	...	...	१९-२-०
" इचल करजी.	...	...	१९-२-०
उदेका समस्त ब्राह्मण चित्रवाडिया.	...	...	४४-१०-०
रा. रा. बबीभाई मणीशकर.	...	...	६-६-
नेटिव. लायवेरी. दरबार वळा.	...	...	६-६-०
रा. रा. लिलाधर हरकचद.	...	...	६-६-०
	...	१८७८/७९	६-६-०

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केळें आहे.

भापांतरकर्ता.

सूक्तम् १—१९२.

त्वमग्ने शुभिरित्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । त्वमग्ने शुभिरिति सूक्तस्य मण्डलद्र-
ष्टा गुत्समद ऋषिः । स च पूर्वमाह्निरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञ-
कालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पथाच्चद्वचनेनैव ऋगकुले शुनरुपुत्रो
गुत्समदनामाभूत् । अग्निदेवता । जगती छन्दः ।

त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मन्स्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । दुःभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्भ्यः ।
त्वम् । अश्मनः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपते । जा-
यसे । शुचिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

शतार्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते ॥

१. हे अग्ने, त्वं शुभिः (=अहभिः=प्रत्यह्) —त्वम् अद्भ्यः (=उदकानां सका-
शात्) त्वम् अश्मनः परि (=मेषरूपात्पापाणात्) आशुशुक्षणिः (=अतिशयेन दी-
प्तिमात्) [जायसे] । त्वं वनेभ्यः (=अरण्येभ्यस्) —त्वम् ओषधीभ्यः [सका-
शात्] —हे नृणां नृपते (=नृणां प्रभो), त्वं शुचिः (=प्रकाशयुक्तो) जायसे
(=उत्पद्यसे) ॥

20192

Pandit-Sahajram Gangadhar

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

MARĀTHĪ AND ENGLISH TRANSLATIONS,

TOGETHER WITH A SANSKRIT PARAPHRASE,

OF THE

RIGVEDĀ SĀMĤITĀ

WITH THE

ORIGINAL SĀMĤITĀ AND PADA TEXTS,

AND NOTES IN MARĀTHĪ

VOL. III.

(Hymns 122-191.)

(Registered under Act XXV of 1867)

BOMBAY:

PRINTED AT THE "NIRVAYA SĀGAR" PRESS.

February 1880.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता,

पंदांसहित

व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

भाग ३.

(सूक्त १२२-१२१).

Soo2Vi
VED.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यात छापिलें.

(हें सन १८६७च्या २५व्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदिलें आहे).

शके १८०१.

फेब्रुआरी १८८० इ०.

म० २. अ० १. सू. १-१९२.] वेदाधेयत्व.

३

सूक्त १-—१९२.

ऋषि- अंगिरसकुळांतील
शुनहोत्राचा पुत्र गृत्समद, की
ज्याला भृगुकुळांतील शुनकानें
दत्तक घेतला होता, तो. देवता-
अग्नि. वृत्त- जगती.

१. हे अग्नी, तूं प्रतिदिनीं,
तूं उदकांपासून, तूं पापाणांपासून,
तूं वनांपासून, तूं ओषधींपासून, हे
मनुष्यांच्या राजा [अग्नी], तूं अ-
त्यंत देदीप्यमान [आणि] पवित्र
असा उत्पन्न होत असतोस.

१. हें दुसरें मंडळ गृत्समद या
नांवाच्या प्रसिद्ध ऋषींच आहे. म्हणजे
त्याने केलेलें आहे. अथवा यांतील जी
सूक्ते ती गृत्समदाच्या कुळांत सापडलेली
आहेत.

गृत्समद याशिषयी प्राचीन संस्कृत-
विश्रामेयात मोठी प्रसिद्धि आहे; अगदी
प्राचीन जे कितीएक महर्षि त्यांपैकी
गृत्समद आहे. जसे वामदेव, अंगिरा,
वसिष्ठ, विश्रामित्र तसाच गृत्समद. तर
महर्षि गृत्समदाच्या वेळी आर्यलोकांची
स्थिति कशी होती, तें त्याचे मंडळ वा-

HYMN 1—192.

To Agni. By Gritsamada, the
son of Sunahotra of the
family of the Angirases, after-
wards adopted by Sunala of
the family of the Bhṛigus.

1. Thou, o Agni, [art]
daily [born], thou [art
born] resplendent, thou
[born] of the waters,
thou of the rock; thou
art born brilliant of the
forests, thou of the
plants, thou, o Lord of
men!

चत्वारिंशत्समजण्यासारितें आहे.

; 'उदकांपासून.' म्हणजे मेघोदके पड-
तात तेव्हां वीज पडते तद्रूपानें. 'पापा-
णांपासून,' म्हणजे मेघरूप पापाणांपासून,
मिश्ररूपानेच; अथवा वर्षणानें दोन
दगदापासून उत्पन्न होतो तद्रूपानें.
'ओषधींपासून,' म्हणजे दोन लांकडे
एकमेकावर घांसल्याने आग पडते
तद्रूपाने.

हें सगळें सूक्त महयज्ञ म्हणून नव
महाप्रतीत्यर्थ एका कर्म करितात त्यांत
म्हणत असतात.

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्विष्यं तव नेष्ट्रं त्वमग्निद्वितायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विष्यम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् ।

अग्निम् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽ-

पतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुहगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वल्लणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरु-

ऽगायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति वि-

ऽधर्तः । सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

भाषाणाम्.

२. हे अग्ने, होत्र तव (=होतृकर्म यदस्ति तच्चैव भवति=त्वं होतासि) । तव पोत्रं (=पोतृकर्म यदस्ति तच्चैव=त्वं पोता भवति) । तव ऋत्विष्यम् (=ऋत्विजः कर्म यदस्ति तच्चैव=त्वम् ऋत्विग्भवति) । तव नेष्ट्रं (=नेष्टुः कर्म यदस्ति तच्चैव=वास्ति=त्वं नेष्टा भवति) । त्वम् अग्निम् (=अग्नीध्रो भवति) । ऋतायतः (=ऋतं यज्ञं कामयमानस्य तव प्रशास्त्रं=प्रशास्तुः कर्म तव भवति=त्वमेव प्रशास्ता भवति) । त्वम् अध्वरीयसि (=अध्वर्युर्भवति) । ब्रह्मा चासि (=त्वं ब्रह्मा भवति) । नो दमे (=अस्माकं गृहे) [त्वं] गृहपतिश्चासि (=गृहपतिर्भवति=त्वमेव गृहस्य पतिर्भवति) ॥

३. हे अग्ने, त्वं सता वृषभ इन्द्रोसि (=सता सज्जनानां पतिरिन्द्रो भवति) । त्वम् उरुगायः (=पृथुकमो) नमस्यः (=नमनाहो) विष्णुर् [भवति] । हे ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्रपते) [अग्ने], त्वं रयिवित् (=धनस्य लभयिता) ब्रह्मा [भवति] । हे विधर्तः (=विनिधानां जनानां धारक) [अग्ने], त्वं पुरंध्या (=महत्या बुद्ध्या) सचसे (=सह वर्तसे=महामज्ञवानसि) ॥

२. हे अग्नी, तूं होना आहेस; तूं पोता; तूं ऋत्विज्; तूं नेटा; तूं अग्नीध्र; तूं यज्ञकामी प्रशास्ता होस; तूं अध्वर्यूचे काम करितोस; तूं ब्रह्मा आहेस; आणि तूं आमच्या घरी घरधनी आहेस.

३. हे अग्नी, तूं सज्जनांचा प्रभु इंद्र आहेस. तूं लांब पावलांचा नमस्कारार्ह विष्णु [होस]. हे ब्रह्मणस्पति [अग्नी], तूं घनाचा लाभ करून देणारा ब्रह्मा [होस], हे उद्धारक [अग्नी], तूं महाप्रज्ञेनें युक्त आहेस.

२. 'अग्नि प्रगट झाला आणि त्याने हवि स्वीकारिले म्हणजे होता, पोता, ऋत्विज्, नेटा, अग्नीध्र, प्रशास्ता, अध्वर्यू आणि ब्रह्मा या नावाचे जे यज्ञसंपादक पुरोहित, त्यांची आणि घरधनी जो यजमान त्याची सर्व कामे यथायोग्य साधिली असें होतें', असा भावार्थ.

'होता' या पुरोहितानिपर्या सू. १ मं. १ आणि सू. १२ म. १ आणि टिपा पहा.

'पोता.' सू. ७६ म. ४ आणि टीप पहा. 'नेटा.' सू. १५ म. ९.

'अग्नीध्र' म्हणजे अग्नि पेटविणे हे ज्यानें काम अस अस एव पुरोहित.

2. Thine, o Agni, is the office of Hotâ; thine the office of Potâ; thine the office of Ritvij; thou art the Agnîdhra; thou art the Prasâsta desirous of sacrificing; thou dost the work of the Advaryu, and thou art the Brahmanâ, and thou art the host in our house.

3. Thou, o Agni, art Indra the Lord of the good, Thou [art] Vishnu of long steps, worthy of being honoured. Thou, o lord of prayer, art Brahmâ the giver of wealth. Thou art endowed with great wisdom, o protector!

'प्रशास्ता.' म्हणजे ज्याला मैत्रावरुण असे म्हणत तो पुरोहित असें सायण म्हणतात. सू. १४ मं. ६ पहा. प्रशास्ता हा, होता या नावाच्या ऋत्विजाचा एक हस्तक होय.

'घरधनी' = 'गृहपतिः.' म्हणजे जो घरचा धनी अतिथीस आदरातिथ्य करणारा तो. अग्नि आमच्या घरी घरधनी आहे, म्हणजे देव जे अतिथि आणि पाहुणे त्याचे आदरातिथ्य करण्याचे काम तो करितो, अथवा त्यास तो हवि खाऊ घालितो.

३. 'इंद्र, विष्णु इत्यादिक जे ते अग्नीहून भिन्न नाहीत' असा भावार्थ.

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यं ।
 त्वमर्यमा सत्यतिर्यस्यं संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥
 त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि ।
 दस्मः । ईड्यः ।
 त्वम् । अर्यमा । सत्यऽपतिः । यस्य । सम्भुजम् । त्वम् । अंशः ।
 विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥
 त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।
 त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥
 त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमह ।
 सजात्यम् ।
 त्वम् । आशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअश्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः ।
 असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, त्व धृतव्रत (=सर्वेऽपि व्रतशासनो) राजा वरुणो [भवसि] ।
 त्व दस्म (=पराक्रमी) ईड्य (=स्तुत्यर्थ) मित्र (=एतन्नामसो देवो) भवसि ।
 यस्य संभुज (=यस्य धनं सुभोग्यं भवति) [स] सत्यति (=सज्जनानां पालनं)
 अर्यमा त्व [भवसि] । त्व विदथे भाजयु (=यज्ञे दानशाल) अश (=एतन्ना-
 मसो देवो) [भवसि] ॥

५. हे अग्ने, त्व विधते सुवीर्यं (=परिचरते यजमानाय शोभनवीररूपसतति) [प्रयच्छन्] त्वष्टा [भवसि] । हे ग्राव (=ग्रावन्=देवस्त्रोयुत्त) मित्रमह (=अनुकूल-
 दीप्तिमान्) [त्वष्टा सह देवस्त्रोभिश्च सह] सजात्य (=समानजातित्व=बन्धुत्व)
 तव [भवति] । त्वम् आशुहेमा (=आशु प्रेरयिता सन्) स्वश्य (=शोभनाश्रय
 धन) ररिषे (=प्रयच्छति) । त्व पुरुवसु (=बहुधन सन्) नरा शर्धः (=मनुष्याणां
 बलम्) असि ॥

ग्रावो या स्तुतिवाच सन्ति तास्तव स्मृता । हे मित्रमह हितशरितेज. सजा-
 त्यमस्मात् बन्धव भजत इत्यर्थ । इति सायण ॥

४. हे अग्नी, तूं ज्याची आज्ञा [लोक] धारण करितात असा वरुण आहेस. तूं पराक्रमी [आणि] स्तुत्य मित्र आहेस. तूं सज्जनांचा प्रभु की ज्याचे धन सुभोग्य होय असा अर्यमा [आ-
हेस]. हे प्रकाशमान [अग्नी], तूं यज्ञांत उदार अंश आहेस.

५. हे अग्नी, तूं उपासका-
लावीर पुत्र देणारा त्वष्टा होस. हे पत्नीसहित आणि अनुकूलदीप्तिमान् [अग्नी], बंधुत्व हे तुझे [आहे]. तूं उत्तम घोड्यांनी भरलेली स-
पत्ति सत्वर देत असतोस. अत्यंत धनवान् असा जो तूं तो मनुष्यांचे वळ आहेस.

या मंत्रात ब्रह्मा म्हणजे कोण ते स्पष्ट समजण्यास मार्ग नाही. विष्णु म्हणजे कोण, ते सू. २२ म. १६ आणि टीप पहा. विष्णुबरोबर ब्रह्मा हे नाव येथे आले आहे त्यावरून ब्रह्मा, विष्णु, म-

४. अग्नि म्हणजे वरुण, मित्र, अ-
र्यमा आणि अंश हे जे देव तद्रूपच होय, असे या मंत्रात सांगितले आहे. अर्यमा याविषयी सू. २६ म ४ पहा.

अंश हा एरु आदित्य आहे. त्या-
विषयी निदेश मित्र, अर्यमा, भग, व-
रुण, दक्ष इत्यादिक दुसऱ्या आदित्या-
बरोबर होत असतो. ऋ. २.२७.१ यात

4. Thou, o Agni, art king Varuna whose law is obeyed. Thou art Mitra victorious and praiseworthy. Thou art Aryamā the lord of the good, whose gift is enjoyable. Thou, o bright one, art liberal Amśa in the sacrifice.

5. Thou, o Agni, art Tvashtā giving brave progeny to the worshipper. Thine is relationship, o Agni of friendly splendor and accompanied by the wives! Thou the swift one givest wealth filled with good horses. Thou the affluent one art the strength of men.

हेश्वर या निमूर्तीपैकी ब्रह्मा असेल असे प्रथमदृष्ट्या दिसते. परंतु वैदिक काळी या ब्रह्मदेवाविषयी प्रत्युक्ति नाही.

‘लाव पावलाचा’ = ‘उरगायः’
सू. १५४ म. १, ३ इत्यादि पहा.

‘शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः’ असे म्हटले आहे ते पहा. शिवाय ऋ. ५.४२.५ पहा.

५. ‘पुत्रादिक संततीची उत्पत्ति करणारा जो त्वष्टा तोहि अग्नीची एक विभूतिच होय, कारण त्याचे आणि अ-
ग्नीचे मोठे बंधुत्व आहे.’ इत्यादि या मंत्राचे तात्पर्य दिसते. पहिला, तिसरा

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।
 त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पुषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥
 त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् ।
 पृक्षः । ईशिषे ।
 त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्ऽगयः । त्वम् । पुषा । विधतः ।
 पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥
 त्वमग्ने द्रविणोदा अरुं कृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।
 त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥
 त्वम् । अग्ने । द्रविणःऽदाः । अरम्ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता । र-
 त्न्ऽधाः । असि ।
 त्वम् । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः ।
 ते । अविधत् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे अग्ने, त्वं महो दिवः असुरः (=महतो दुलोकस्य बलवान्देवो) रुद्रो [माम्]
 [भवसि] । त्वं मारुत शर्धः (=मारुतो गणो) [भवसि] । [अपि च] पृक्ष. ई-
 शिषे (=अन्नस्य प्रभुरसि) । त्वं शंगयः (=सुखस्य निवासभूतः सन्) अरुणै-
 र्यातैः (=“वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरथैः) यासि (=प्राप्नोषि यागगृहम्) । त्वं
 पुषा [नाम देवः सन्] विधत. (=परिचरणवत् उपासकान्) त्मना नु पासि (=स्व-
 यमेव क्षिप्रं रक्षसि) ॥

७. हे अग्ने, त्वम् अरुं कृते (=त्वाम् अरुं कृते सेवमानाय यजमानाय) द्रविणोदाः
 (=धनस्य दाता) [भवसि] । त्वं देवः (=दीप्तिमान्) रत्नधाः (=रत्नगीयानां ध-
 नानां मणिमुक्तादीनां धारयिता दाता) सविता [नाम देवः] असि । हे नृपते (=न-
 राणां प्रभो), त्वं भगो [नाम देवः सन्] वस्वः ईशिषे (=धनस्य राजा भवसि) । यो
 [यजमानो] दमे (=स्वगृहे) ते अविधत् (=त्वां पर्यचरन्) [तस्य] त्वं पायुः
 (=पालको) [भवसि] ।

६. हे अग्नी, तूं महाशुलो-
काचा बळवान् देव जो रुद्र तो
आहेस. तूं मरुद्गण [आहेस].
तूं अन्नाचा प्रभु आहेस. तूं
सुखाचें गृह होत्साता आरक्त व-
र्णाच्या वातांनीं गमन करितोस.
तूं पूषा [होत्साता] उपासकांला
स्वतः रक्षितोस.

७. हे अग्नी, तूं पूजा कर-
णाराला धनदाता आहेस. तूं
देदीप्यमान [आणि] उत्तम संपत्ति
देणारा सविता होस. हे नृपती
[अग्नी], तूं भग [होत्साता]
धनाचा प्रभु आहेस. तूं, जो तुला
[आपल्या] घरीं भजतो त्याचा
रक्षक आहेस.

6. Thou, o Agni art
Rudra the god of the vast
heaven. Thou art the
troop of Maruts. Thou
art the lord of food. Thou
the source of happiness
goest with ruddy winds.
Thou [being] Pâshâ dost
thyself protect the wor-
shippers.

7. Thou, o Agni, art
the giver of wealth to the
worshipper. Thou art
brilliant Savitâ the giver
of excellent wealth. Thou,
o king of men, art Bhaga
and the master of wealth.
Thou art the protector [of
him] who worships thee
in [his] house.

आणि चौथा हे चरण स्पष्टार्थ आहेत,
परंतु दुसऱ्यांत 'ग्नावः' या शब्दाचा
अर्थ किंवा उद्देश येथें बरोबर समजत
नसल्यामुळें तेवढा पाद दुर्बोध आहे.
'ग्नावः' हें 'ग्रावत्' शब्दाचे संज्ञोघनी
एकवचन घेतल तर अग्नोला येथें तसें

विशेषण देण्याचे प्रयोजन समजत नाही,
आणि 'ग्नावः' हें रूप सर्वानुदात्त असावें
तसे नाही. 'ग्नावः' म्हणजे 'स्तुतिव-
चने' असा सायणाप्रमाणे अर्थ केला
तर त्याला या स्थळच्या सायणोक्तोशिवाय
दुसरें कांही प्रमाण दिसत नाही.

६. 'यांत रुद्र आणि मरुद्गण आणि
पूषा हे जे देव, ते केवळ अग्नीच्या वि-
भूति होत' असा अभिप्राय आहे.

'रुद्र' आणि पूषा हे कोण होत
त्याविषयी सू. ४३ मं. १ पहा.

'आरक्त वर्णाच्या वातांनी' = 'अरुणै-

र्वीतैः' याचा अर्थ सायणाचार्य, वायूप्र-
माणे चपळ असे जे आरक्त वर्णाचे धोडे
त्यांच्या योगाने असा करितात.

७. 'द्रविणोदा' म्हणजे धन देणारा
एक देव. तो आणि सविता आणि भग हे
जे देव ते अग्निरूपच होत असा भावार्थ.

त्वामग्ने दम् आ विश्वंति विशस्त्वां राजानं सुविदत्रमृजते ।
 त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥
 त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्वंतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सु-
 विदत्रम् । ऋजते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता ।
 दश । प्रति ॥ ८ ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नस्त्वां भ्रात्राय शम्यां तनुरुचम् ।
 त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥
 त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्यां ।
 तनुऽरुचम् ।

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुऽशेवः ।
 पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विश्वंति (=जनानां पालक) त्वा विशः (=जना) दमे आ (=स्व-
 स्वगृहेषु) [ऋजते] । सुविदत्र (=सुधन=शोभनदातार) राजाने त्वाम् ऋजते
 (=प्रसाधयन्ति=सेवया त्ववशमानयन्ति) । हे स्वनीक (=सुतेजस्क), त्व विश्वानि
 [वस्तूनि] पत्यसे (=तेषाम् ईश्वरो भवसि)—त्व सहस्राणि शता दश प्रति [पत्यसे]
 (=अनेकसहस्राणाम् अनेकशतानाम् अनेकदशसख्यानां वस्तूनाम् ईश्वरो भवसि) ॥

९. हे अग्ने, पितर (=पितृवत्पालक) त्वा नरः इष्टिभिः (=यागैः) [ऋजते
 =प्रसाधयन्ति] तनुरुच (=शरीरेण शोभमान) त्वा भ्रात्राय (=भ्रातृत्वाय=तव
 भ्रातृत्वसंपादनाय) शम्या (=पञ्चादिरूपेण कर्मण्य) [ऋजते=प्रसाधयन्ति=स्वव-
 शमानयन्ति] । यस्ते अविधत् (=यस्त्वां पर्यचरत्) त्व [तस्य] पुत्रो भवसि ।
 त्व सुशेवः सखा (=सुखकारी सखा सन्) [परिचरन्तम्] आधृषः पासि (=शनोः स-
 वाशाद्रक्षसि) ॥

‘ धन देणाय ’ ‘ द्रविणोदा.. ’ ए । भग ए. १४ म. ३ पावरील टीप
 १५ म. १० पहा । पहा.

८. हे अग्नी, लोकांचा प्रभु
असा जो महा उदार राजा तूं, त्या
तुला लोक-तुला लोक आपल्या
घरीं भजून वश करितात. हे
सुतेजस्क अग्नी, तूं सकल वस्तूंचा
स्वामी आहेस-तूं हजारो, शेंकडो
आणि दशावधि वस्तूंचा [स्वामी
आहेस].

९. हे अग्नी, तुज पित्याला
लोक यागांनीं [वश करितात],
शरीरानें प्रकाशणाच्या तुला बंधुत्व
[संपादण्या] साठीं यज्ञकर्मानें [वश
करितात]. जो तुला भजतो
त्याचा तूं पुत्र होतोस. तूं सुख-
दायक मित्र [होत्साता] शत्रू-
पासून संरक्षण करितोस.

8. Thee o Agni, the
lord of men, the people
[propitiate] in their hous-
es,—propitiate thee the
bounteous king. Thou art
the master of all things,
o thou of excellent bright-
ness, thou [art the master
of] thousands, of hundreds,
of tens.

9. Thee the father, o
Agni, men [propitiate]
with sacrifices, thee they
[propitiate] with worship
for making thee a brother,
thou who shinest with thy
body. Thou becomest a
son to him who has wor-
shipped thee. Thou the
beneficent friend preserv-
est [thy friend] from his
enemy.

८. 'अग्नीला लोक आपआपल्या
घरीं भजून प्रसन्न करितात; आणि तो
सकल वस्तूंचा स्वामी असल्यामुळे उदार
राजाप्रमाणें सेवकाचे मनोरथ पूर्ण क-
रितो' असें तात्पर्य.

९. 'अग्नि लोकांचा बाप, बंधु,
पुत्र आणि मित्र होय' असा भावार्थ.

'यागांनीं' = 'इष्टिभिः'. या ठिकाणी

'इष्टि' शब्दाचा अर्थ इच्छा, मार्थना
असा होतो, कारण की यागवाचक शब्द
असता तर इष्टिभिः हा स्वर झाला अ-
सता असे कृतीएक पाश्चात्य विद्वान् म्ह-
णतात. परंतु ऋग्वेद २. १८. १ यातहि
'इष्टिभिः' याचा अर्थ सायणानीं यागानीं
असा केलाच आहे. शिवाय ऋ. ७. ९. ३. ८
आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

त्वमग्ने ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य शुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्पनु दक्षि दावने त्वं विशिक्षुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥ १८

त्वम् । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । शुऽमतः ।
रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । भासि । अहु । धक्षि । दावने । त्वम् । विऽशिक्षुः । अस्ति ।
यज्ञम् । आऽतनिः ॥ १० ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती । वृ-
धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतऽहिमा । अस्ति । दक्षसे । त्वम् । वृत्रऽहा । वसु-
ऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, ऋभुः (=दीक्षत्) त्वम् आके नमस्यः (=समीपे नमस्कार्यः=प्र-
त्यक्षम् उपास्यो भवसि) । त्वं वाजस्य (=बलस्य) [तथा] शुमतो रायः (=अन्न-
यतो धनस्य) ईशिषे (=स्वामी भवसि) । त्वं दावने (=हविर्दत्तवते यजमानाय=
तद्वितार्थ) वि भासि (=विशेषेण दीप्यसे) अहु धक्षि (=अनुकूलं यथा तथा का-
ष्ठादिकं दहसि च) । त्वं विशिक्षुः (=विशेषेण दानशीलः) अस्ति [तथा] यज्ञम्
आतनिः (=यज्ञस्य विस्तारयिता=पूरयिता) [भवसि] ॥

११. हे देव (=गोतमान) अग्ने, त्वं दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) अदितिः
(=एतन्नाम्नी देवाना माता) [भवसि] । त्वं होत्रा भारती [च] [भवसि] [अ-
पि च तथा भूत्वा] गिरा वर्धसे (=स्तुत्या प्रवृद्धो भवसि) त्वं दक्षसे (=बलाय=बल-
दानाय) शतहिमा इळा (=शतसंवत्सरा=अपरिमितकाला) इळा [नाम देवी]
अस्ति । हे वसुपते (=धनस्य स्यामिन्), त्वं वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) [तथा] स-
रस्वती [नाम देवी] [अस्ति] ॥

१०. हे अग्नी, तूं तेजस्वी [असून] प्रत्यक्ष पूजनीय [आहेस]. तूं बळाचा आणि अन्नानें भरलेल्या संपत्तीचा स्वामी आहेस. तूं हविर्दात्यासाठीं प्रकाशतोस [आणि] त्याचें कल्याण होई अशा रीतीनें पेटत असतोस. तूं उदार आहेस [आणि] यज्ञाची पूर्ति करणारा [आहेस].

११. हे देदीप्यमान अग्नी, तूं हविर्दात्याला अदिति [आहेस]. तूं होत्रा [आणि] भारती [असून] स्तुतीच्या योगेंकरून उत्कर्ष पावतोस. तूं बळ [प्राप्त करून देण्या] साठीं शतवर्षा इळा आहेस. हे घनाच्या प्रभू, तूं वृत्रघ्न [आणि] सरस्वती आहेस.

10. Thou, o Agni, art brilliant, thou canst be present for being honoured. Thou art the master of strength and of wealth accompanied by food. Thou shinest and burnest for the benefit of the sacrificer. Thou art liberal, the perfecter of the sacrificial rite.

11. Thou, o resplendent Agni, Art Aditi to the sacrificer. Thou [as] Hotrâ [and] Bhârati art honoured with praise. Thou art Ila of a hundred years for [granting] strength. Thou, o lord of wealth, art the killer of Vritra, [thou art] Sarasvatî.

१०. 'इतर देवाची उपासना करणे झाल्यास ते प्रत्यक्ष दिसत नाहीत, पण अग्नि होळ्यासमोर असून उपासना ग्रहण करितो; तो सर्व घनाचा आणि बळाचा धनी आहे. यास्तव तो उपासकाचें कल्याण करून त्याचा यज्ञ सफल करितो' असे तात्पर्य.

११. अदिति. सू. ७२ मं. ९ आणि टीप पहा.

होत्रा, भारती, इळा आणि सरस्वती याविषयी सू. १४२ मं. ९ पहा. शिवाय सू. २२ मं. १०; सू. १४२ मं. ९; सू.

१३ मं. ९; सू. ४० मं. ४; सू. ८९ मं. ३ आणि तेथील टीपा पहा.

'शतवर्षा' = 'शतहिमा.' म्हणजे शंभर वर्षांची. घाचा अर्थ अपरिमित काळाची, अथवा अनादि, 'नित्य' असा आहे. अत्यंत प्राचीनकाळी शंभर वर्षांचें वय म्हटलें झणजे फार मोठे असे समजत म्हणून 'शतहिमा' हें विशेषण येथे दिले आहे. वेदाच्या वेळी मनुष्याचें आयुष्य दहा हजार वर्षांपर्यंत असू शकेल असे लोक कल्पू लागले नव्हते.

त्वमग्ने सुभृत उ॒त्तमं वय॒स्तव॑ स्पा॒र्हे वर्ण॑ आ स॒न्दृशि॑ श्रियः ।
 त्वं वाजः प्र॒तर॑णो बृ॒हन्ना॑सि त्वं र॒यिर्व॑हु॒लो वि॒श्वत॑स्पृथुः ॥ १२ ॥
 त्वम् । अग्ने । सु॒ऽभृतः । उ॒त्त॒मम् । वयः । तव । स्पा॒र्हे । वर्णे ।
 आ । स॒म्॒ऽदृशि॑ । श्रियः ।
 त्वम् । वाजः । प्र॒ऽतर॑णः । बृ॒हन् । अ॒सि । त्वम् । र॒यिः । ब॒हुलः ।
 वि॒श्वतः । पु॒थुः ॥ १२ ॥
 त्वमग्ने आ॒दि॒त्यास॑ आ॒स्य॑ त्वां जि॒ह्वां शुच॑यश्च॒क्रिरे कवे॑ ।
 त्वां रा॒ति॒पाचो॑ अ॒ध्वरे॑षु स॒श्विरे॑ त्वे दे॒वा ह॒विर्द॑न्त्याहु॒तम् ॥ १३ ॥
 त्वाम् । अग्ने । आ॒दि॒त्यासः । आ॒स्यम् । त्वाम् । जि॒ह्वाम् । शुच॑यः ।
 च॒क्रिरे॑ । क॒वे ।
 त्वाम् । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । अ॒ध्वरे॑षु । स॒श्विरे॑ । त्वे इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः ।
 अ॒द॒न्ति । आ॒ऽहु॒तम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे अग्ने, सुभृतः (=सुष्ठु पोषितस्) त्वम् उत्तमं वयः (=भेद्यम् अन्नं) [म-
 वसि] । स्पा॒र्हे (=स्पृहणीये) स॒न्दृशि॑ (=सम्पददर्शनीये) तव वर्णे आ (=कान्तौ)
 श्रियः (=सकलान्यैश्वर्याणि) [वर्तन्ते] । त्वं प्रतरणः (=प्रकर्षणं तारयिता) बृ॒हन्
 (=महान्) वाजः (=अथः) असि । त्वं बहुलः (=महान्) विश्वतः पृथुः (=सर्वतो
 विस्तीर्णो) रयिः (=धनं) भवसि ॥

१३. हे अग्ने, आ॒दि॒त्यासः (=अदितेः पुत्रा इन्द्रादयो देवास्) त्वाम् आ॒स्यं
 [चक्रिरे] (=भक्षणपानादये स्वर्गीयं सुखं कृतवन्तः) । हे कवे (=मेधावित्राग्रे), शु-
 चयः (=दीप्ता देवास्) त्वा जि॒ह्वा चक्रिरे (=आस्वादनसाधनं कृतवन्तः) । रा॒ति॒-
 पाचः (=हरिदीनसेरकाः=हविर्दीनं कामयमाना देवास्) त्वाम् अ॒ध्वरे॑षु स॒श्विरे
 (=त्वां यज्ञेषु सेवन्ते=हविर्भक्षणाय यज्ञान्प्रति स्वया सह आगच्छन्ति) । त्वे
 (=त्वयि) आहु॒त (=दर्शनं) ह॒विर्दे॒वा अ॒द॒न्ति (=भक्षयन्ति) ॥

१२. हे अग्नी, तूं सुपुष्ट हो-
त्ताता श्रेष्ठ अन्न [आहेस].
तुझ्या रमणीय [आणि] मनोरम
रूपाच्या ठायीं [सर्वे] ऐश्वर्ये
[आहेत]. तूं उत्तम रक्षण कर-
णारा महा अश्व आहेस. तूं
मोठी आणि चोर्हीकडून विशाल
संपत्ति आहेस.

१३. हे अग्नी, अदितीचे जे
पुत्र ते तुला [आपलें] तोंड
करिते झाले. हे मेधावी अग्नी,
देदीप्यमान [देव] तुला आपली
जिह्वा करिते झाले. दानसेवक
[देव] तुजवरोवर यज्ञांत येतात.
तुझ्या ठायीं अर्पण केलेलें हवि
देव भक्षितात.

12. Thou, o Agni [be-
ing] well-nourished [art]
the [giver of] excellent
food. In thy excellent and
delightful appearance are
[all] beauties. Thou art
a great charger, saving
from danger. Thou art a
great treasure extensive
on all sides.

13. Thee, o Agni, the
sons of Aditi have made
their mouth. Thee, o sage,
the bright gods have made
their tongue. Thee the
sacrifice-loving [gods]
follow in the sacrifices. In
thee the offering that is
given the gods consume.

१२. 'अश्व' = 'वाजः.' ऋ. ५.
८४.२ आणि ३.३०.११ आणि त्याज-
वरील सायणभाष्य पहा.*

१३. 'अग्नि देवानें मुख होय, आणि

जेथे जेथें अग्नि जातो तेथे तेथे त्याच्या
तोडाने हवि भक्षण करण्याकरिता देव
जात असतात,' असे अग्नीचें स्वरूप
पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी वर्णिलेंच आहे.

त्वे अग्ने विश्वे अमृतांसो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
 त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुति त्वं गर्भो वीरुधा जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥
 त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतांसः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः ।
 अदन्ति । आऽहुतम् ।
 त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् ।
 जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥
 त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात प्र च देव रिच्यसे ।
 पृक्षो यदन्नं महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥
 त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽ-
 जात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।
 पृक्षः । यत् । अन्नं । महिना । वि । ते । भुवत् । अह । द्यावापृथिवी
 इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अग्ने, त्वे आहुत (=त्वयि दत्त) हविः अमृतांसः (=अमरणधर्माणः) अद्रुहः (=अद्रोऽधारो) विश्वे देवाः आसा अदन्ति (=अन्तिके प्रत्यक्षं भक्षयन्ति) । त्वया [साधनभूतेन] मर्तासः (=मरणधर्माणो मनुष्या) आसुतिं स्वदन्ते (=अन्नम् आस्वादयन्ति) । त्वं वीरुधा (=लतादीनां) शुचिर्गर्भः (=दीप्तः पुनो) जज्ञिषे (=जातोसि) ॥

१५. त्वं मज्मना (=बलेन) तान् स च [असि] प्रतिचासि (=सहसर्षदेव-समश्वासि तेषां प्रत्येकेन सह समश्वासि) । [नेतावदेव अपि तु] हे सुजात देव (=सुपुजात द्योतमान) अग्ने, प्र च रिच्यसे (=तेभ्योऽधिकोऽपि भवसि) यद् (=यस्मात्स्वार्णात्) अन्न (=“अस्मिन् यज्ञे”) ते महिना (=तव महिना) पृक्ष (=अ-न्नम्) अनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे (=द्यावापृथिवीरूपावुभावपि लोनावतुलक्ष्य) वि भुवत् (=मादुर्भवति=व्याप्तं भवति) ॥

१४. हे अग्नी, तुझ्याठायीं अर्पण केलेलें हवि अमर आणि द्वेष न करणारे असे जे सर्व देव ते प्रत्यक्ष भक्षण करितात. तुझ्या योगानें मर्त्य अन्नाचा स्वाद घेतात, तूं वनस्पतींचा देदीप्यमान वाळ उत्पन्न झाला आहेस.

१५. तूं आपल्या प्रभावाच्या योगेंकरून केव्हां त्या सर्वांची बरोवरी करितोस, आणि केव्हां त्यांतून प्रत्येकाची बरोवरी करितोस; हे सुजात, हे देदीप्यमान अग्नी, तूं त्या सर्वांहून अधिकहि आहेस. कारण कीं, तुझ्या महिम्माच्या योगेंकरून येथें अन्न झुलोक आणि पृथिवी या उभय लोकांस व्यापून पसरत असतें.

14. In Thee, o Agni, the oblation that is offered all the immortal and un-hating gods actually consume. Through thee the mortals relish their food. Thou art born the brilliant child of plants.

15. Thou art both equal to them all and through thy power equal to each of them; thou art also, o well-born resplendent Agni, even greater: in-as-much as through thy greatness the food here spreads along earth and heaven, along both the worlds.

१४. 'स्वाद घेतात.' म्हणजे मनुष्यें जें अन्न खातात ते अग्नीच्या योगाने शिजतें.

'वनस्पतींचा वाळ' = 'गर्भां बीरुधाम्.' म्हणजे 'दावानळरूपाने अरण्यामध्ये वृक्षापासून अग्नि उत्पन्न होतो' असा अभिप्राय.

१५. भावार्थ: 'हे अग्नी, तूं सर्व देवाची मिळून बरोवरी करितोस, आणि त्यातून प्रत्येक देव घेतला तरी त्या प्र-

त्येकाशी तूं बरोबर आहेस; आणि इतकेंच नव्हे पण त्या सर्वांपेक्षाहि तूं अधिक आहेस. कारण की, या यज्ञात तुला अर्पण केलेलें अन्न झुलोक आणि पृथिवी या उभयलोकांस व्यापून जिकडे तिकडे पसरत असतें आणि तेणेंकरून सर्व देवास पोहचते, ते तुझ्याच पराक्रमाने पोहचतें,' असा या वळिण मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूर्यः ।

अस्माश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

॥ १६ ॥ १९ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उ-
पसृजन्ति । सूर्यः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । व-
देम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अग्ने, ये सूर्य. (=यजमानाः) स्तोतृभ्य. (=अस्मादभ्यो) गोअग्राम (=गावोमगामिन्यो यस्यास्तादृशी=गोप्रमुखाम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्या) रा-
तिम् उपसृजन्ति (=दक्षिणा ददते) ताश्च [यजमानान्] अस्माश्च [स्तोतृन्]
वस्य आ प्र हि नेषि (=श्रेष्ठ सुख स्वर्गादिकं प्रति नय) । सुवीरा. (=सुप्रवीर्योपेत-
पुनर्पौत्रादिसमवेता) [यय] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्र] वदेम (=यथा वदेम
तथा ब्रुह) ॥

अस्मान् प्रेरयितृन् यजमानान् तेषां च स्तोतृन् अस्मान् श्रेष्ठ सुखं प्रापय शीर्योपेत-
पुनर्पौत्रादिभिः सहिता महन्मन्त्रजातं यथा वदेम तथा तादृशान् पुनर्पौत्रादीन् अस्म-
भ्यम् उभयेभ्यो देहीत्यभिप्रायः ।

१६. हे अग्नी, जे यजमान स्तो-
त्यांला गाईनीं भरलेली आणि अ-
श्वाद्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि
त्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम
कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान्
पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठे
स्तोत्र गाऊं असें कर.

16. Lead, o Agni,
both those sacrificers, who
give to the poets a gift
conspicuous by cows and
excellent horses, both these
and us the poets, to the
highest good; may we,
accompanied by sons who
are excellent heroes, chant
a great hymn in the
sacrifice.

१६. यात वरप्रार्थना आहे:—
'स्तोत्रे रचून यज्ञ करण्याच्या कामी
आम्हासारख्या ऋत्विक् जनास लावून
यज्ञसमाप्तीनंतर पुष्कळ गाई, घोडे इ-
त्यादि दक्षिणा देणारे जे यजमान, त्यास
आणि त्याप्रमाणें स्तोत्रे (म्हणजे ऋ-
त्विक्) जे आम्ही त्या आम्हांसहि उत्तम
सुखाप्रत ने आणि आम्हाला शूर पुत्र-
पौत्र दे, म्हणजे आम्ही त्यास घेऊन यज्ञात

मोठमोठी स्तोत्रे गाऊं.'

या ऋत्वेवरून असें उघड होते की,
वेदकाळीहि यजमानांनी देव प्रसन्न क-
रण्याच्या कामी ऋत्विजास लावावें आणि
त्यास पुष्कळ गाई, घोडे इत्यादि दक्षिणा
द्यावी आणि तिजबद्दल ऋत्विजांनी य-
जमानाचे देव जेणेकरून कल्याण करि-
तील अशी देवापाशी प्रार्थना करावी
अशी चाल असे.

सूक्तम् २—१९३.

मण्डलद्रष्टा गृहसमद ऋषि । अग्निदेवता । जगती छन्द ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं शुभं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

सम्ऽइधानम् । सुऽप्रयसम् । स्वऽनरम् । शुभम् । होतारम् । वृजनेषु । धुऽसदम् ॥ १ ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवं ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्व-
सरेषु । धेनवं ।

दिवऽईव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षप । भासि ।
पुरुऽवार । सम्ऽयतः ॥ २ ॥

भाषायाम्

१ [हे यजमाना] जातवेदस (=सर्वस्य वस्तुजातस्य वेदितारम्) अग्नि यज्ञेन वर्धत (=वर्धयत) । समिधानं (=सम्यग्दीप्तं) सुप्रयसं (=शोभनहविरञ्जयन्त) स्वर्णरं (=दिव्यशूर) शुभ होतार (=स्वगनिवासिन हामसपादक) वृजनेषु धूर्षद (=बलेषु संग्रामेषु रथस्य धुरि निषण्ण कथित शौच्येण रथ निर्वोहयति तद्वत् निवाहकम्) [अग्नि] हविषा तना गिरा (=हविर्दानेन अस्तिष्ठतया स्तुत्या च) यजध्व (=यजयत) ॥

२ हे अग्ने, स्वसरेषु धनवो वत्सं न (=गात्रेषु वत्सं प्रति गावो यथा शब्दायते=शब्दायमाना धावन्ति तद्वत्) नक्तीरुषस (=रात्र्यथापसथ=मातं काला सायकालाथ) ववाशिरे (=शब्दाय त=शब्दायमाना सत्य आगच्छति) । इ पुरुवार (=बहुभिर्वरणीय) दिव इव इत् अरति (=शुद्धात्मस्य दूत इव) [त्व] मानुषा युगा (=सर्वेषु मानुषेषु युगेषु=सर्वेषु जनप) क्षप (=रात्रा=रात्रिकालेषु) संयत आ भासि (=नियतं प्राशस्त्य=नित्यं दीप्यते) ॥

सूक्त २—१९३.

ऋषि—गृत्समद्. देवता—अग्नि.
वृत्त—जगती.

१. सर्वज्ञ अग्नीला यज्ञाने वा-
दवा, हवीने [आणि] अखड वा-
णीने पूजा: चांगला पेटलेला, उ-
त्तमानवान्, दिव्य वीर, दुलोक-
निवासी होता, आणि सग्रांमांत
धुरंधर [अशा अग्नीला पूजा].

२. हे अग्नी, गाई गोठ्यांत
वत्साप्रत [हंबरडत येतात] तशा
रात्री आणि उपा तुजप्रत हंबरडत
येतात. दुलोकाचा दूतच जणुं असा
जो तूं तो, हे बहुजनप्रिय [अ-
ग्नी], नित्य मानवलोकीं रात्रीं
प्रकाशत असतोस.

HYMN. 2—193.

To Agni. By Gṛtsamadu. Metre,
Jagati.

1. Honour with sacri-
fice all-knowing Agni.
Worship with oblation
[and] unbroken hymn
well-kindled Agni, who
receives excellent food, the
divine hero, the celestial
invoker, Agni brave in
battles.

2. Towards thee, o
Agni, the Nights and the
Dawns run fondly lowing
even as cows [run fondly
lowing] to [their] calves in
the cow-folds. Nothing
less than a messenger of
heaven thou, o beloved of
many, daily shinest in the
nights among human races.

१. 'उत्तमानवान्' = 'सुप्रियम्.'
म्हणजे ज्याला उत्तम हविराज उपासक
लोक अर्पण करितात असा.

२. 'गाई जशा आपल्या वत्साप्रत
हंबरडा फोडीत गोठ्यांत येतात तशा उपा
आणि रात्री ह्या अग्नीजवळ यज्ञमंडपांत
येत असतात. कारण देदीप्यमान प्रका-
शवंत दुलोकाचा दूतच जणुं असा जो
अग्नि तो मनुष्यलोकीं नित्य रात्री प्रका-
शत असतो.'

उप. हाळी आणि सायहाळी अग्नीला

हवि देत, म्हणून उपा आणि रात्र ह्या
येताच अग्नीला खावयास मिळावयाचें;
तेणेंकरून गाई आल्या म्हणजे वत्साला
जसा हर्ष होतो तसा उपा आणि रात्र ह्या
आल्या म्हणजे अग्नीला हर्ष होतो. आणि
तसा हर्ष व्हावा म्हणून त्या अग्नीजवळ
हंबरडा जणु फोडीत येत असतात, असें
तात्पर्य.

'हंबरडत येत असतात' = 'ववा-
शिरे.' ऋ. ९. २४. २ आणि सायणभाष्य
पहा.

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्यैरिरे ।
 रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिपुं प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥
 तम् । देवाः । बुध्ने । रजसः । सु॒ऽदंसम् । दिवःपृथिव्योः । अ॒रतिम् ।
 नि । ए॒रिरे ।
 रथम्ऽइव । वेद्यम् । शुक्रऽशोचिषम् । अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । न । क्षि॒तिपुं ।
 प्र॒शंस्यम् ॥ ३ ॥
 तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं हार आ दधुः ।
 पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पापुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥
 तम् । उ॒क्षमा॑णम् । रज॑सि । स्वे । आ । दमे । च॒न्द्रम्ऽइव । सु॒ऽरु-
 चम् । हा॒रे । आ । द॒धुः ।
 पृ॒श्न्याः । प॒तरम् । चि॒तय॑न्तम् । अ॒क्षऽभिः । पा॒थः । न । पा॒पुम् ।
 ज॒नसी॑ इति । उ॒भे इति । अनु॑ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. त (=पू०क्त) सुदंस (=शोभनसर्गांग=पराक्रमवन्तम्) [अग्निं] देवा रजसो बुध्ने दिवः पृथिव्योररतिं नि एरिरे (=अरिमन् भूतले बावापृथिव्योर्दूतं कृत्वा नियोजितवन्त =प्रेषितवन्तः) । वेद्यं रथमिव (=प्रख्यात रथमिव) शुक्रशोचिष (=दीप्ततेजस्वम्) [अथवा] मित्रं न (=मित्रवत्) प्रशंस्य (=प्रवर्धेण स्तुत्यम्) अग्निं क्षितिपुं (=मनुष्येषु) [नि एरिरे=प्रेषितवन्तः] ॥

४. त (=पू०क्त) रजसि उक्षमाणम् (=अन्तरिक्षे वर्धमान) सुरुचं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) [अग्निं] हारे चन्द्रम् इव (=निर्जने रथले सुरुर्णमिव) स्वे आ दमे (=तस्य स्वामीये यागमण्डपरूपे गृहे) आ दधु (=देवा अस्थापयन्) । पृश्न्या पतरम् (=१ अन्तरिक्षस्य पक्षिणम्) अक्षभिः (=त्रैज्यालङ्कारैः) उभे जनसी अनु चितयन्त (=गायापृथिव्यौ प्रशस्यन्तम्) [एतादृशः] [तम् आदधु] ॥

पाथो न पापुम् इति नो बोधातीतम् । अत्राचरः पाप शब्दो हि पार्थ इत्यागुदानो भवति । पाप पृथो मार्गान् छन्दोवशादीर्घत्वम् इति यद् केचित्पाथाच्चा वदति तन्न युज्यते । दीर्घाभावेऽपि छन्दा निर्वाहात् ॥

सायणरितमामेव व्याख्ये । त रनुयतर रजस तरिष आ उक्षमाण सर्वत सि-

३. त्या महापराक्रमी [अग्नी]-
ला देव भूतलावर द्यावापृथिवीचा
दूत [करून] पाठविते झाले.
प्रसिद्ध रथाप्रमाणें, देदीप्यमान व-
र्णाच्या [अग्नीला पाठविते झा-
ले],— एकाद्या मित्राप्रमाणें स्तुल्य
अग्नीला [या] लोकीं [पाठविते
झाले].

४. आकाशांत वाढणारा
[आणि] कांतिमान् असा जो
[अग्नि] त्याला एकांती सुवर्णाला
[लपवून ठेविल्या] प्रमाणें त्याच्या
स्वताहाच्या घरीं ठेविते झाले; अं-
तरिक्षांतील पक्षी आणि उभय
लोकांला आपल्या डोळ्यांनीं प्रका-
शविणारा असा जो [अग्नि]
त्याला स्थापिते झाले.

3. Him of wonderful
achievements the gods
have sent on the surface
of this world as the mes-
senger of heaven and earth:
[have sent] [Agni] of
brilliant effulgence like a
well-known chariot, [sent]
unto human beings Agni
the praiseworthy one like
a friend.

4. Him who grows in
the firmament and who is
of brilliant splendor [the
gods] have placed in his
own house like gold in a
secret place; the bird of
the sky that brightens both
the worlds with its eyes.

४. वर तिसऱ्या मंत्रात देवानो अ-
ग्नीला पृथ्वीवर पाठविले असें सा-
ंगितलें. त्यालाच अनुसरून पुढे म्हणतो,
'आकाशांत वैश्वरूपानें वर्धमान आणि
सोन्याप्रमाणे चक्रचक्रीत, आणि पृथ्वीरूप
अंतरिक्षात फिरणारा आणि आपल्या
ज्वालारूप डोळ्यांनीं दुलोळ आणि पृ-
थिवी या दोन्ही लोकांस लळलळीत
प्रकाशविणारा असा जो अग्नि त्याला

देव, एकाद्या निर्जनस्थळी सोनें ठेवि-
त्याप्रमाणे, यागमंडपारूप त्याच्या गृहीं
स्थापिते झाले.'

असा साधारण भावार्थ दिसतो; पण
'पाथो न पापुम्' ही जी उपमा मुळांत
आहे त्याचा अर्थ समजत नाहीं त्यामुळे
त्याचे भाषांतर केले नाहीं. एकंदरीत हा
मंत्र न ठिण आहे.

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋजते गिरा ।
 हिरिशिप्रो वृधसानासु जभुरह्वयैर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ५ ॥ २० ॥
 सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊं इति ।
 हव्यैः । मनुषः । ऋजते । गिरा ।

हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जभुरत् । द्यौः । न । स्तृभिः । चितयत् ।
 रोदसी इति । अनु ॥ १ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।
 आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्रे हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥
 सः । नः । रेवत् । समऽइधानः । स्वस्तये । समऽददस्वान् । रयिम् ।
 अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्रे । हव्या । म-
 नुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

अन्तं वृष्टिजल रजसि पृथिव्या वेद्या पृतादिनासिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये द्वारे
 विजने दमे यागगृह आदधुः । आदधते । कीदृशं तम् । चन्द्रमिव सूर्यम् । चन्द्र-
 मिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पथात्प्रवृद्धावस्थायां पृथ्व्याः पत-
 रम् । शूलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैश्चितयन्तं
 चेतयमानम् । पाथो न पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । उमे जनसी सर्वसा जनयित्री
 धावापृथिव्याचतु व्याप्तिम् । भूम्या होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःपापणाय शूलोत्तमा-
 मिनमिति भावः । एवंप्रमप्रिमादधते । इति ॥

भाषायाम्.

५. होता (=होमसपादकः) सः [अगिर्] विधम् अध्वर परि भूतु (=सर्वं
 यत् सरक्षणाय परितो भवतु=परिवेष्टयतु) । तम् उ (=तमेव) मनुषः (=मनुष्या)
 हव्यैः गिरा (=स्तुत्या) [च] ऋजते (=प्रसाधयन्ति=स्ववशं कुर्यान्ति) । हिरि-
 शिप्रः (=हिरण्योष्णीषो) वृधसानासु जभुरत् (=ओषधीः पुनःपुनर्दहन्) [स]
 द्यौः स्तृभिर्न रोदसी अतु चितयत् (=अन्तरिक्षं यथा नक्षत्रैर्ज्ञापितं भवति सप्रका-
 शं भवति तथा ज्वालाभिर्वरुणलिङ्गैश्च धावापृथिव्यां ज्ञापयति प्रकाशयति=सप्रकाशं
 करोति) ॥

५. तो होता सर्व यज्ञाला वेष्टून राहो. त्यालाच मनुष्ये हव्यांनीं [आणि] स्तुतीने वश करितात. सोन्याचें मदिल घालणारा आणि ओषधींमध्ये विहार करणारा असा [जो अग्नि तो] नक्षत्रांनीं आकाश लकलकीत दिसतें त्याप्रमाणें द्यावाद्यिर्वीला लकलकीत करितो.

६. असा जो तूं तो हे अग्नी, आम्हांकडून पेटविला होत्साता आम्हांला कल्याणासाठीं धन देऊन आम्हांस संपत्ति मिळे अशा रीतीनें प्रकाश. हे देदीप्यमान अग्नी, आमच्या कल्याणासाठीं द्यावाद्यिर्वीस [मज] मनुष्यांची हव्ये भक्षण्याकरितां इकडे घेऊन ये.

5. May that invoker surround all sacrifice [for protecting it]. Him [all] men make their own with oblations [and] praise. Wearing a gold head-dress [and] crackling among the trees he brightens the heaven and the earth even as the sky [is bright] with the stars.

6. Therefore, being kindled by us, give us for our good wealth, and shine thou, so that we may obtain prosperity. Bring hither for our weal Heaven and Earth that they may, o brilliant Agni, eat the offerings of [this] man.

५. 'वेष्टून राहो.' म्हणजे यज्ञाचें संरक्षण करण्याकरिता पाहरेकऱ्यासारिरा पाहारा वरो. ऋ. १.२.४ पहा.

'लकलकीत करितो' = 'चितयत्.'

म्हणजे आपल्या ज्वाळांनी आणि टिंगऱ्यांनी असें सायण म्हणतात ते स्वरे दिसतें.

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।
 प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः
 ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् ।
 श्रुत्यै । अप । वृद्धि ।
 प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रम् ।
 उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

६. स [त्वम्] (अतः कारणात् त्व) समिधानः (= अस्माभिः सम्यगिध्य-
 मानः सन्) नः स्वस्तये रेवत् सददस्वान् (= अस्माकं क्षेमाय धनं प्रयच्छन्) अ-
 स्मास्तु रयिं दीदिहि (= अस्मास्तु मध्ये धनं दीप्यस्व = धनवदीप्यस्व = यय धनं यथा
 लभेमहि तथा दीप्यस्व) । [अपि च] सुविताय (= सुहिताय = वयं सुहित यथा ल-
 भेमहि तथा) हे देव अग्ने (= दीप्तिमन्नग्ने), मनुषो हव्या दीतये (= मनुष्यस्य मम
 हव्यानि भक्षयितुं) रोदसी (= द्यावापृथिव्यौ) आ कृणुष्व (= आभिमुख्यौ कुरु =
 अन्नानय) ॥

सददस्वान् सम्पन्नप्रयच्छन्निति सायण । पाथात्स्यो आस्मन्नामयः पण्डितस्तु स-
 ददस्वान् सस्थापितः निर्गतः हततेजस्क इति ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, नो बृहतो [रयीन्] दाः (= अस्मभ्य महान्ति धनानि देहि) स-
 हस्रिणो [रयीन्] दाः (= सहस्रसंख्योपेतान् धनविशेषान् देहि) । दुरो न वाजं
 श्रुत्यै अप वृधि (= द्वाराणां व कीर्त्यै अन्नम् अपावृणु = अन्नपूर्णमेषस्य द्वाराण्युद्धाद्येव
 अन्नं यथाह्वानं लभ्यमयेन यय कीर्तिमन्तः स्याम) । [अपि च] ब्रह्मणा (= अ-
 स्माकं स्तोत्रेण द्वारा) द्यावापृथिवी (= गतापृथिव्यौ) प्राची कृधि (= प्राची = अनुकूले
 कुरु) [तथैव] उषसः (= प्रातःकालाः) शुक्रं स्वर्णं (= तेजसो सूर्य इव) [प्राक् =
 अनुकूलं यथा तथा] वि दिद्युतुः (= विद्योतन्ताम्) ॥

७. हे अग्नी, आम्हांला मोठ्या [संपत्ति] दे. सहस्र [संपत्ति] दे. [आमची] कीर्ति व्हावी म्हणून अन्न [आमच्या पुढें] दरवाजा उघडल्याप्रमाणें उघडें कर. [आमच्या] स्तोत्रेंकरून द्यावापृथिवी आम्हांस अतुकूळ कर. तेजस्वी सूर्याप्रमाणें उषा प्रकाशोत.

7. Give us, o Agni, great riches, give us a thousand riches. Open [to us] food like a door for the sake of renown. Through [our] hymn make Heaven and Earth favourable [to us]; may the Ushases shine like the brilliant sun, [favourable unto us]:

७. 'आम्हाला मोठ्या आणि हजारो संपत्ति दे आणि अन्न दे म्हणजे आमची कीर्ति होईल. आणि द्यावापृथिवी आणि

उषा ह्या आम्हांस अतुकूळ अशा रीतीने येतील असें कर.'

स इधान उषसो राभ्या अनु स्वर्णं दीदेदरूपेण भानुना ।
 होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामतिथिश्चारुः रायवे ॥ ८ ॥
 सः । इधानः । उषसः । राभ्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरु-
 पेण । भानुना ।
 होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः ।
 चारुः । आयवे ॥ ८ ॥
 एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्य धीर्षीपाय बृहद्विवेषु मानुषा ।
 दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे त्मना शतिनं पुरुषरूपमिषणि ॥ ९ ॥
 एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्य । धीः । पीपाय । बृहत्ऽदिवेषु ।
 मानुषा ।
 दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । त्मना । शतिनम् । पुरुऽरूपम् ।
 इषणि ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. स राभ्या उषसः अनु इधानः (= रानीथोपसधानुस्य समिध्यमानः = प्रति-
 रजन्त्याः पथात् प्रत्युपसथ पथात् समिद्धः) स्वर्णं (= पूर्य इव) अरूपेण भानुना (= रो-
 चमानेन तेजसा) दीदेत् (= दीप्यताम्) । मनुषो होत्राभिः (= मनुष्यस्य यज्ञैः) स्व-
 ध्वरः (= सुयज्ञो) विशा राजा (= जनानां प्रभुः) [एतादृशः] अग्निर् आयवे
 (= यजमानाय) चारुतिथिः (= प्रियोतिथिर्) [भवति] ॥

९. बृहद्विवेषु (= प्रभूतशुक्तिषु) अमृतेषु (= मरणरहितेषु) [देवेषु मध्ये] हे
 पूर्य (= प्रथम) अग्ने, एवा नो मानुषा धीः पीपाय (= एवमस्माकं मनुष्यसंबन्धिनी
 रतुतिः = मनुष्यैरस्माभिः रतस्तुतिरूपा धेनुः पीना बभूव = पयःपीनधेनुरत् पयोदान-
 समर्था बभूव) । [सा] धेनुर वृजनेषु (= यज्ञेषु) इषणि (= एषणाया सत्या = पयो-
 दोहने सति) त्मना (= आत्मनैव) कारवे (= स्तोत्रार्त्रे) शतिनं (= शतसंख्योपेतं)
 पुरुषं (= गथायादिरूपेण नानारूप) [वार्जं = धनं] दुहाना (= दोग्ध्री = दात्री)
 [भवतु] ॥

हे अमर्त्याग्रे, मर्त्यानामस्माकं रतुत्या प्रीतः राजस्मभ्यमनेकसंख्यमनेकरूपं धनं
 देहोत्तर्यः ॥

८. तो [अग्नि] प्रत्येक रात्रीच्या आणि प्रत्येक उपेच्या मागून पेटविल्या होस्ताता सूर्याप्रमाणें लकलकीत तेजानें प्रकाशो. मनुष्याच्या हवींनीं शोभनयज्ञ [आणि] जनांचा राजा असा जो अग्नि तो उपासकाचा प्रिय अतिथि होय.

९. हे महादीप्तिमत अमरांमध्ये प्रथम अग्नी, या प्रकारेरून आम्हां मनुष्यांची स्तुति तीच कोणीएक धेनु पूर्ण झाली आहे. ती धेनु यज्ञांमध्ये दोहन होतांच उपासकासाठीं आपोआप शेकडो प्रकारचे आणि अनेकरूपी [अन्न] देओ.

8. He, kindled after every night and every Ushas—may he shine like the sun with brilliant splendor. Agni, the lord of good sacrifices through the offerings of man, and king of the people, is the beloved guest of the worshipper.

9. Thus o Agni, first among the resplendent immortals, has our human worship been fattened; may it [like a] milch-cow being pressed yield of its own accord in the sacrifices, for the sake of the praiser, a hundred-fold food of many forms.

८. 'प्रत्येक रात्रीच्या' इ० = 'रात्र्याः' इ०. म्हणजे रात्र आणि उषा ह्या प्रत्यही निघून जाताच अग्नीला प्रतिदिवसी उपःश्राव होताच पेटवून देवास हवि अर्पण करीत असत.

९. यात स्तोत्रानें केलेली जी स्तु-

तिरूप आणि कर्मरूप सेवा, तिला धेनूचें रूप दिलें आहे. आणि कवि म्हणतो, या स्तुतिरूप गाईला आम्ही पुष्ट केले आहे, तर ती आम्हास अनेक प्रकारचे अन्नादिक धन देओ.

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनां अति ।
 अस्माकं दुन्नमधि पञ्च कृष्टिषुच्चा स्वर्णं शुशुचीत दुस्तरम् ॥ १० ॥
 वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम ।
 जनान् । अति ।

अस्माकम् । दुन्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वर्णम् । न । शु-
 शुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्सुज्ञाता इषयन्त सुरयः ।
 यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीद्विवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥
 सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुज्ञाताः । इष-
 यन्त । सुरयः ।

यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीद्वि-
 वांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, वयम् अर्वता (=अग्नेन=त्वया दत्तेनाश्वसमूहेन) सुवीर्यं वा
 (=सुवीर्येण वा=शोभनवीर्येणैते. पुनर्पौत्रादिभिश्च) ब्रह्मणा वा (=अस्माकं अग्नेन
 स्तोत्रेण च) जनान् अति चितयेम (=इतरजनान् अतिक्रम्य ज्ञापयेमहि) । अस्माकं
 दुन्न (=धनं) दुस्तरम् (=अन्यैरप्राप्यं सत्) अधि पञ्च कृष्टिषु (=पञ्च जनेषु मध्ये)
 स्वर्णं उच्चा शुशुचीत (=सूर्य इव उच्चैर्मृश दीप्यताम्) ॥

अधि. सप्तमीद्योतनार्थः ॥

११. हे सहस्य (=बलवज्रग्रे), यस्मिन् [त्वयि] सुज्ञाताः सुरयः (=सुज-
 न्मानो यजमाना) इषयन्त (=प्राप्नुमिच्छन्ति) [अपि च] हे अग्ने, यज्ञं (=य-
 क्षिणं) य [त्वा] वाजिन उपयन्ति (=उपासता हविर्भिः सेवन्ते)—नित्ये तोके
 [इव] स्वे दमे दीद्विवासम् (=औरसस्य पुनस्य गृह इव स्वकीये सवनस्थानग्नौ
 गृहे दीप्यमानं) [त्वाम् उपयन्ति] स प्रशंसः (=प्रशंस्येण स्तवनीयस्त्वय) न-
 नोति (=अस्माकं भव) ॥

१०. हे अग्नी, आग्नी अ-
श्वांच्या योगानें आणि उत्तम वी-
र्यावान् सपत्नीच्या योगानें आणि
स्तोत्राच्या योगानें इतर जनांपेक्षां
अधिक आहों अशी आमची प्र-
सिद्धि होओ. आमचें वैभव पंच
जनांमध्ये सूर्याप्रमाणे अप्राप्य हो-
त्सतें उच्चस्थलीं प्रकाशो.

११. हे प्रबळ [अग्नी], ज्या
तुझी प्राप्ति होण्याविषयीं सुजात
उपासक इच्छा करितात, [आणि]
हे अग्नी, ज्या तुज पूज्याला यज-
मानलोक हवि देऊन भजतात—
औरस पुत्राच्या घरीं प्रकाशल्या-
प्रमाणें आपल्या स्वताहाच्या घरीं
प्रकाशणाऱ्या तुजला [भजतात]—
तो अत्यंत स्तुत्य तूं आमचा हो.

10. 'May we, o Agni,
through horses and through
brave sons and through
piety be known beyond
[other] people May our
prosperity, unattainable
like the sun, shine high
among the five races.

11. O Victorious Agni,
be thou ours, thou the
praiseworthy one, to reach
whom well born worship-
pers strive, whom pious
men serve with oblations,
thou worthy of oblations,
thou who shinest in thine
own home as in the house
of thine own son.

१०. 'स्तोत्राच्या योगाने' = 'ब्र-
ह्मणे' म्हणजे आग्नी इतर जनांपेक्षा
अधिक भक्तिमान् आहों अशी आमची
ख्याति होओ.

११. 'आमचा हो' = 'न. बोधि.'
सू. ७६ म. ४ आणि त्याजवरील टीप
पहा.

'आपल्या स्वताहाच्या घरी' = 'स्वे
दमे.' अग्नीचे 'स्वताहाचें घर' म्हणजे
जेथें त्याला पेटवितात आणि पूजितात
ते स्थळ, अथवा ती खोली. जसा ए-
कादा वाप वेगळा राहत असून आपल्या

औरस पुत्राचे घरी जाऊन तेथे मोतीने
विराजमान होत असतो (म्हणजे आद-
राने दिलेल्या आसनावर बसून पूजा-
दिक म्हण करितो) त्याप्रमाणे अग्नि
हा उपासकाला आपला पुत्र मानून त्या-
च्या घरी स्वीकारिलेल्या स्थानी विराजत
असतो.

'औरस पुत्राचे घरी' = 'नित्ये तोफे.'
'तोफे' या सप्तमीचा जो हा येथे अर्थ
केला आहे, तो वेदात केव्हा केव्हा येत
असतो, व याची उदाहरणे पूर्वीहि आली
आहेत.

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्रे सूर्यश्च शर्मणि ।
वस्यो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः
॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्रे । सूर्यः ।
च । शर्मणि ।
वस्यः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूयसः । प्रजावतः । सुअपत्यस्य ।
शग्धि । नः ॥ १२ ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूर्यः ।
अस्माच्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
॥ १३ ॥ २१ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोअग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उ-
पसृजन्ति । सूर्यः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् ।
वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१२. हे जातवेदः (=जातानां सर्वेषां वेदितृ) अग्रे, ते (=तव) स्तोतारः (=स्तो-
त्रकृतः) सूर्यश्च (=यजमाना) [इत्येते] उभयांसः (=उभये) [ययं] शर्मणि
स्याम (=सुखे भवेम) । वस्यः (=प्रेष्ठस्य) पुरुश्चन्द्रस्य (=अतिशयेनाह्लादकरस्य) भू-
यसः (=प्रभूतस्य) प्रजावतः (=प्रजायुक्तस्य) स्वपत्यस्य (=सुपुत्रस्य) रायः (=ध-
नस्य=एतादृशं धनं) नः (=अस्मभ्यं) शग्धि (=देहि) ॥

प्रजावतः भृगाशुतेतस्य स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्येति सायणः ॥

१३. हे अग्रे, ये सूर्यः (=यजमानाः) स्तोतृभ्यो (=अस्मादभ्यो) गोअमां
(=गावोमगामिभ्यो यस्यास्तादृशीं=गोपमुत्ताम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्या) रातिम्
उपसृजन्ति (=दक्षिणां ददते) ताश्च [यजमानान्] अस्माच्च [स्तोत्रं] वस्य आ
प्र हि नेषि (=प्रेष्ठं सुखं रागादिभिरुपति नय) । सुवीराः (=सुपुत्रोर्वेदितपुत्रपौत्रादि-
समवेता) [ययं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=यथा वदेम तथा कुरु) ॥

१२. हे सर्वज्ञ अग्नी, तुझे स्तोते आणि यजमान असे आम्ही उभयतां सुखी असूं असें कर. [आणि] कल्याणकारक, अति-शय आह्लादकारक, विपुळ, प्रजा-युक्त आणि चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली संपत्ति आम्हांला दे.

१३. हे अग्नी, जे यजमान स्तोत्रांला गाईनीं भरलेली आणि अश्वारूढ दक्षिणा देतात, त्यांला आणि न्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठे स्तोत्र गाऊं असें कर.

12. May we both, thy praisers and thy sacrificers, be happy, o all-knowing Agni! Give us prosperity that is wholesome, exceedingly delightful, plentiful, accompanied by children, and full of good sons.

13. Lead, o Agni, both those sacrificers who give to the poets a gift conspicuous by cows and excellent horses, both these and us the poets, to the highest good; may we, accompanied by sons who are excellent heroes, chant a great hymn in the sacrifice.

१२. 'प्रजायुक्त' = 'प्रजावतः'. म्हणजे चारूर नोकर इत्यादिक जीत आहेत अशी, असे सायण म्हणतात.

१३. पूर्वीच्या सूक्ताच्या शेंवटच्या मंत्रावरची टीप पहा.

सूक्तम् ३-१९४.

गृत्समद ऋषिः । आग्नीसूक्तमिदम् । प्रथमा समिद्धाग्निदेवताका । द्वितीया नराशंस-
देवताका । तृतीया इन्द्रनामनाग्निदेवताका । चतुर्थ्या अग्निदेवता । पञ्चम्या द्वारो
देव्यः । षष्ठ्या उषासान्तौ । सप्तम्या दैव्यौ होतारौ । अष्टम्यास्तिष्ठो
देव्यः । नवम्यास्त्वष्टा । दशम्या वनस्पतिः । एकादश्याः स्वा-
हा ॥ त्रिष्टुप् छन्दः । सप्तमी तु जगती ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।
होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यज्ञत्वमिरहेन् ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भु-
वनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यज्ञतु ।
अग्निः । अहेन् ॥ १ ॥

नराशंसः प्रति धामान्यज्ञन् तिस्रो दिवः प्रति महा स्रविः ।

घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अज्ञन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । महा ।
सुऽस्रविः ।

घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यम् । उन्दन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु ।
देवान् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. पृथिव्या निहितः (= वेदिलक्षणाया भूमौ स्थापितः) समिद्धोऽग्निः (= सम्य-
ग्दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्) विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ् अस्थात् (= सर्वाणि भूतजातानि =
तेषाम् अभिप्रायः सस्तिष्ठति) । होता (= देवानामाह्वता) पावकः (= शोधकः)
प्रदिवः (= पुरातनः) सुमेधाः (= शोभनप्रज्ञो) देवः (= श्रेष्ठमानः) अहेन् (= याग-
योग्यः) [एतादृशोऽयम्] अग्निदेवान् यज्ञतु (= पूजयतु) ॥

२. स्रविः (= शोभनज्वालः) प्रति धामानि तिस्रो दिवः प्रति च महा अज्ञन्
(= त्रीणि स्वकीयानि स्थानानि प्रत्येकं त्रीथं शुलोकात् प्रत्येकं व्यत्तीतुर्वन् अल-

सूक्त ३-१९४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-आ-
प्रिय अग्नि (म्हणजे हे सूक्त आ-
प्रिसूक्त आहे). देवता आहेत त्या
द्याः-१ समिद्ध अग्नि; २ नराशंस;
३ इड्; ४ वहिः; ५ द्वारो देवी;
६ उषा आणि रात्र; ७ दोन
दिव्य होते; ८ सरस्वती, इळा
आणि भारती ह्या तिघी देवी;
९ त्वष्टा; १० वनस्पति (म्ह० यूप);
११ स्वाहा.). वृत्त-सातवी ऋचा
जगती आहे, ती शिवाय करून सर्व
ऋचा त्रिष्टुप् छंदाच्या आहेत.

१. पृथिवीवर स्थापिलेला स-
मिद्ध अग्नि सकळ भूतांसंमुख
उभा राहिला आहे. तो देवांला
बोलाविणारा, शुद्धिकारक, पुरातन,
सुप्रज्ञ, देदीप्यमान [आणि] [या-
ग]योग्य अग्नि देवांला पूजो.

२. सुज्वाल नराशंस आपल्या
मोठेपणाने आपली धामे आणि
तीन दुलोक शोभविणारा होतता,
घृत गळविणाऱ्या स्तोत्राने हवि
भिजवून यज्ञाच्या आरंभी देवांला
अलंकृत करो.

HYMN 3-194.

To *Apriya Agni* (i. e. V. 1 to
Samiddha Agni; V. 2 to
Narāśaṁsa; V. 3 to *Id*; V. 4
to *Darhi*; V. 5 to the *Doors*;
V. 6 to *Ushas* and *Night*; V. 7
to the two divine *inmokers*;
V. 8 to the three Goddesses,
Sarasvatī, *Ilā* and *Bhārati*;
V. 9 to *Twashṭā*; V. 10 to the
Vanaspati or sacrificial post;
and V. 11 to *Svāhā*). Metre
Trishṭubh, except in verse 7
where it is *Jagoti*.

1. [Well]-kindled Agni,
established on the earth, is
overlooking all beings. In-
voking, purifying, ancient,
wise, resplendent [and]
worthy Agni—may he
worship the gods!

2. May *Narāśaṁsa* of
excellent splendor, adorn-
ing with his greatness each
of his seats and the three
heavens, sprinkle the obla-
tion with a hymn that
shall make gat showers to
rain, honour the gods at
the commencement of the
sacrifice.

१. हे एक आप्रीसूक्त आहे. सू. १८८
मं. १. पहा.

२. सू. १३ म. ३ पहा. १
'आपली धामे' = 'धामानि.' म्हणजे

ईलितो अग्ने मनसा नो अहन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।
 स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो वहिषदं यजध्वम् ३
 ईलितः । अग्ने । मनसा । नः । अहन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् ।
 पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । ब-
 .हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

देव वहिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।
 घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वं देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥४॥
 देव । वहिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुऽभरम् । वेदी
 इति । अस्याम् ।

घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः ।
 यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

कुर्वन् घृतपुत्रा (=घृतयन्मेषवृष्टेः सेचनकारकेण) मनसा (=स्तोत्रेण) हव्यम्
 उन्दन् (=हविः ऋदयन् जिग्धीकुर्वन् सन्) यज्ञस्य मूर्धन् (=यागस्यादौ) देवान्
 सम् अनक्त (=अन्तीकरोतु=पूजया अलकरोतु) ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, अहन् (=यागयोग्यस्) [तथा च] मानुषात् (=मनुष्यसंबन्धिनो
 होतुः) पूर्वः (=पूर्वभूतस्) [त्वं] नो मनसा ईलितः (=अस्माकं स्तोत्रेण स्तुतः
 सन्) अद्य देवान् यक्षि (=अस्मिन् दिने देवान् पूजय) । सः (=पूर्वोक्तमकार-
 रस्) [त्वम्] अच्युतं (=स्थिरं) मरुता शर्धः (=मारुतं गणम्) आ वह (=अत्रा-
 नय) । हे नरः (=ऋत्विजः), वहिषदं (=कुशेषु निषण्णम्) इन्द्रं यजध्वं (=पूजयत) ॥

४. हे देव (=दीप्तिमद्) वहिः, वर्धमानं (=प्रवृद्धं) सुवीरं (=शोभनवीरसं-
 पादकं) सुभरं (=सुपूर्णम्) अस्या वेदी (=अस्या वेद्यां) स्तीर्णम् (=आस्तोर्णं)
 [त्वं] राये [भव] (=धनसंपादकं भव) । हे वसवः (=एतन्नामना देवा), हे
 विश्वे देवा, हे आदित्याः (=अदितेः पुत्रा एतन्नामना देवाः), यज्ञियांसः (=य-
 जार्हा) यूयं घृतेन अक्तं (=जिग्धीकृतम्) इदं [वहिः] सीदत (=निपीदत) ॥

३. हे अग्नी, [याग] योग्य [आणि] मानवी [होत्या] पेक्षा प्राचीन असा जो तू, तो आमच्या स्तोत्राने स्तविला होस्ताता आज देवाला पूज. [आणि] आमच्या स्तोत्राने स्तविला होस्ताता मरु-ताच्या दृढ गणाला घेऊन ये.—हे ऋत्विजानो, दर्भावर बसलेल्या इन्द्राला तुम्ही पूजा.

४. हे तेजस्वी दर्भ हो, प्रवृद्ध, चांगल्या वीराची प्राप्ति करून देणारे, सुपूर्ण, [आणि] या वेदीवर आथरलेले असे जे तुम्ही, ते [आम्हाला] धनप्रद [व्हा]. हे वसू हो, हे विश्वे देव हो, हे आदित्य हो, यज्ञार्ह असे जे तुम्ही ते तुपाने भिजविलेल्या या दर्भावर बसा.

3 Worthy of worship [and] more ancient than the human [invoker], do thou, o Agni, praised by our hymn, worship the gods to day. And bring thou hither the firm troop of the Maruts — Worship, o friends, Indra seated on the grass

4 O bight Barhus, be thou the giver of wealth, thou that art tall, the giver of good heroes, well-burdened, and spread on this altar — Sit, o Vasus, o Vis've Devās, o sons of Aditi, you, who are worthy of sacrifice, on this grass that is softened with clarified butter

स्थान, राहण्याची ठिकाणे, पृथिवी, अत-
रिक्त गू इत्यादिक.

‘तीन बूलोक’ = ‘तिस्रो दिव’

सू. ३५ म. ६ पहा

‘घृत गळविणाऱ्या स्तोत्रानें हवि भि-
जवून देवाला अलहृत करो’ = ‘घृतपुषा

मनसा हव्यम् उन्दन् देवान् समनतु’
म्हणजे ज्या स्तोत्राच्या योगाने देव प्रसन्न
होऊन घृताप्रमाणे पुष्टिकारक मेघवृष्टि
करितो असें स्तोत्र म्हणून त्याजबरोबर
देवाला हवि देऊन त्याला सुप्रसन्न करो

३ सू. १८८ म. ३ पहा

४ सू. १११ म. ४ पहा

वि श्रयन्तामुर्विया ह्यमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।
 व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥
 वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । ह्यमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः ।
 नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् ।
 सुऽवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।
 तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुधे पर्यस्वती ॥ ६ ॥
 साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषासानक्ता । वय्याऽ-
 इव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सन्मऽवयन्ती । समीची इति सन्मऽ-
 ईची । यज्ञस्य । पेशः । सुदुधे इति सुऽदुधे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. सुप्रायणाः (=शोभनगमनसाधना) द्वारो देवीः (=देव्यो द्वारः=देदीन्य-
 माना द्वारो) नमोभिर्हूयमानाः (=अस्माकं स्तोत्रैरहूयमानाः सत्य) उर्विया वि श्र-
 यन्ता (=विस्तृतं यथा तथा विवृतापिधाना भवन्तु) । व्यचस्वतीः (=व्यचस्वत्यः=
 व्याप्तिमत्यः=महत्यः) अजुर्पाः (=अहिस्था) [अपि च] यशसं सुवीरं वर्णं पुनानाः
 (=यशोयुक्तं शोभनवीर्योपेतपुनपुक्तं वर्णं काङ्क्षितं वैभवं संपादयिष्यन्ता) वि प्रथन्ता
 (=विशेषेणोद्धाश्रयन्ताम्) ॥

६. उक्षिते (=प्रवृद्धे महत्यौ) वय्येव रण्विते (=वानकुशले इव प्रख्याते) ततं
 तन्तुं संवयन्ती (=यज्ञाययवरूपं विस्तृतं तन्तुं सम्यक् वयन्त्यौ) समीची (=समीची
 =परस्परं संगते) यज्ञस्य पेशः सुदुधे (=यज्ञस्य रूपं सुदु ददत्यौ=उत्पादयिष्यौ)
 पर्यस्वती (=पर्यस्वत्यौ दुग्धयुक्ते) [एतादृश्यौ] उषासानक्ता (=उषास रात्रिश्च=
 अहोरात्ररूपे देव्यौ) नः (=अस्माकं) साधु अपांसि (=साधूनि कर्माणि) सनता
 (=सातत्येन सततं) [सफलीकृताम्] ॥

वय्येव रण्विते इति यज्ञस्य पेशः सुदुधे इति च दुर्बोधमल्पम् । सायणस्त्वेवं व्या-

५. ज्यांच्या मधून जावयाला चांगला मार्ग आहे अशा ज्या द्वारो देवी त्या स्तोत्रांनी बोलाविल्या होत्या त्या रुंद उघडोत. ज्या लांब रुंद, ज्या असय, ज्या यशोयुक्त [आणि] चांगल्या वीरांनी युक्त, असे वैभव देणाऱ्या, त्या द्वारो देवी उघडोत.

६. महान्, विणण्याच्या कामी कुशल असल्याप्रमाणे ज्यांची ख्याति आहे, ताणलेला तंतु विणणाऱ्या, एकमेकांस लागलेल्या, यज्ञाचे रूप उत्पन्न करणाऱ्या, आणि दुग्धपूर्ण, अशा ज्या उपा आणि रात्र, त्या आमची चांगलीं कर्मे निख [सफल करोत].

5. May the brilliant Doors, that afford a good passage, open wide, [being] invoked by [our] hymns. May they, extensive, [and] indestructible [and] givers of a glory full of renown and of good progeny, throw themselves wide open.

6. The great *Ushas* and *Night*, renowned as skilful weavers, weavers of the thread that is stretched, closely united each to the other, yielders of the form of the sacrifice, and full of milk- [may] they ever [promote] our good works.

५. सू. १३ मं. ६, सू. १८८ मं. ५.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा. ही ऋचा वाहीशी कठिण आहे. 'विणण्याच्या कामी कुशल असल्याप्रमाणे ज्यांची ख्याति आहे' (= 'वय्येव रण्विते'). हे भाषांतर निरुपायासाठी सायणानी शब्दनिर्वचनास अनुसरून भाष्य केले आहे त्याप्रमाणे आम्ही केले आहे. 'ताणलेला तंतु विणणाऱ्या' (= 'तंतु तत सवयन्ती'), म्हणजे यज्ञरूप वस्त्र विणणाऱ्या, यज्ञाला संपादणाऱ्या.

'यज्ञाचे रूप उत्पन्न करणाऱ्या' =

'यज्ञस्य पेशः सुदुर्धा.' हा अर्थ होईल तितका अक्षरार्थ आहे. पण यज्ञाचे रूप म्हणजे कोणता पदार्थ समजावयाचा आहे? 'यज्ञाला संपादणाऱ्या' इतकें तात्पर्य आहे. ऋ. ७.४२.१ यात 'पेशः' शब्दाचा असाच प्रयोग केला आहे तो पहा.

'दुग्धपूर्ण' = 'पयस्वती.' म्हणजे ज्याच्या कासेत पुष्कळ दूध आहे अशा. येथे 'उपासानत्ता' यास गाई असें कल्पिले आहे.

दैव्या होता॑रा प्रथ॒मा वि॒दुष्ट॑र ऋ॒जु यक्ष॑तः समू॒चा व॒पुष्ट॑रा ।
 दे॒वान्यज॑न्तावृ॒तुथा॑ सम॒ञ्जतो॑ नाभा॑ पृथि॒व्या अधि॑ सा॒नुषु त्रिषु॑ ७
 दैव्या॑ । होता॑रा । प्रथ॒मा । वि॒दुःऽते॑रा । ऋ॒जु । यक्ष॑तः । सम॑ । ऋ॒चा ।
 व॒पुःऽते॑रा ।

दे॒वान् । यज॑न्ती । ऋ॒तुऽथा॑ । सम॑ । अ॒ञ्जतः॑ । नाभा॑ । पृथि॒व्याः ।
 अधि॑ । सा॒नुषु । त्रिषु॑ ॥ ७ ॥

सर॑स्वती सा॒धय॑न्ती धियं॑ न॒ इळा॑ दे॒वी भा॑रती वि॒श्वतू॑तिः ।
 ति॒स्रो दे॒वीः स्व॒धया॑ ब॒र्हिरे॒दमच्छि॑द्रं पा॒न्तु शर॑णं नि॒षद्य॑ ॥ ८ ॥
 सर॑स्वती । सा॒धय॑न्ती । धियं॑ । न॒ । इळा॑ । दे॒वी । भा॑रती । वि॒-
 श्वऽतू॑तिः ।

ति॒स्रः । दे॒वीः । स्व॒धया॑ । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । अ॒च्छि॑द्रम् । पा॒न्तु ।
 शर॑णम् । नि॒ऽसद्य॑ ॥ ८ ॥

चष्टे । यथ्या इव वानकुशले इव रणिवते शब्दिते स्तुते परस्पर गच्छन्त्यौ वा तत
 विस्तृत तन्तुं तन्तुस्थानीय यज्ञावयव सवयन्ती सम्यक् चित्र सह वा वयन्त्यावुत्पाद-
 यिषी समीची सम्यक् प्रवृत्तिके परस्परातुदूले । किमर्थं सवयन्ती । यज्ञस्यानुष्ठी-
 यमानस्य पेशो रूप निर्मातुमिति शेषः । यज्ञ निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेणानुष्ठापयि-
 श्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्या हि यज्ञास्तन्यन्ते । सुदुधे सुदु फलस्य दोग्ध्या पयस्वती
 उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्या खलु वृष्टिर्जायते । एव महातुभावे अहोरात्रदेवते अ-
 स्मद्यज्ञ निर्वहतामित्यर्थः । इति ॥

भाषायाम्.

७. दैव्या (=दिनि भवौ) प्रथ॒मा (=मनुज्यहोतृभ्यः पूर्वं जातो) वि॒दुष्ट॑रा
 (=विदुष्टरा=विद्वन्तरी) व॒पुष्ट॑रा (=वपुष्टरा=प्रकृष्टवपुषौ) होता॑रा (=होतारी देवा-
 नामाह्वातारी) ऋ॒चा (=मन्त्रेण) ऋ॒जु (=अविकल यथा तथा) यक्ष॑तः (=पूजय-
 ताम्) । दे॒वान् ऋ॒तुथा॑ (=यथायोग्यराल) यज॑न्ती (=पूजयन्ती) [तो] [तान्
 देवान्] पृथि॒व्या नाभा॑ (=नाभौ=उत्तरखेद्या) त्रिषु॑ सा॒नुषु अधि॑ (=त्रिषु शिखरेषु)
 सम॑ अ॒ञ्जतः॑ (=समाह्वाम्=अलङ्कृतम्=हविर्भिः सतर्पयताम्) ॥

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरखेद्यामधि उपरि त्रिषु सातुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्ह-
 पत्यादिषु । इति सायणः ॥

७. दिव्य, आदि, अत्यंत विद्वान् आणि अत्यंत सुंदर असे जे दोघे होते ते स्तोत्रानें नीट यजन करोत. योग्यकालीं देवांचें यजन करणारे ते पृथिवीच्या नाभीत तीन शिखरांवर [त्यांस] विराजवोत.

८. आमचे स्तोत्र सिद्ध करणारी सरस्वती, देदीप्यमान इळा, [आणि] विश्वगामिनी भारती ह्या तिघी देवी येऊन या कुशांवर बसून आपल्या बळानें [आमचे] घर छिद्ररहित राही असें रक्षोत.

7. *The two divine Invokers, primeval, most learned [and] most handsome,—may they perform the sacrifice with the hymn properly. Honouring the gods at the proper time, may they adorn them in the navel of the earth, on the three summits.*

8. *Sarasvatī, the accom- plisher of our hymn, divine Ilā, and Bhārati that pervades all—may the three goddesses come and sit on this grass and protect [our] house so that it may be free from holes. •*

७. सू. १८८ मं. ७ पहा.

‘पृथिवीच्या नाभीत.’ म्हणजे उत्तर- वेदि म्हणून जी यज्ञमंडपात जागा असते तिजवर, आणि ‘तीन शिखरांवर’

म्हणजे गार्हपत्यादिक जो स्थाने त्याजवर, असे सायण म्हणतात.

८. सू. १८८ मं. ८ पहा.

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि प्यतु नाभिस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गऽरूपः । सुऽभरः । वयऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽ-
कामः ।

प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । प्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवा-
नाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सुदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रज्ञानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सुदयाति ।
प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽअक्तम् । नयतु । प्रऽज्ञानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता ।
उप । हव्यम् ॥ १० ॥

८. नो धियं साधयन्ती (=अस्माकं स्तोत्रं सपादयित्री) सरस्वती देवी (=यो-
तमाना) इव्या [नामिका] विश्वतूर्तिर्भारती [च] (=विश्वव्यापिनी भारती नाम
देवी च) [एतास्] तिष्ठो देवीः (=देव्यः) आ[गम्य] इदं बर्हिर्निषद्य (=एतेषु
दर्भेषूपविश्य) स्वधया (=स्वकीयेन बलेन) शरणम् (=अस्माकं गृहम्) अच्छि-
द्रं (=छिद्ररहितं यथा तथा) पान्तु (=पालयन्तु) ॥

भाषायाम्.

९. पिशङ्गरूपः (=सुवर्णवर्णः) सुभरः (=सुवज्रः=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता) वयो-
धाः (=अन्नस्य दाता) वीरः (=वीर्योपेतो) देवकामः (=देवान् कामयमानः) [ए-
तादृशः पुनस्] [त्वष्टुर्नुमहात्] जायते (=जायताम् अस्माकम्) । त्वष्टा नाभि
(=बन्धनं=संततिमूलभूता प्रजा=पुत्रादिरूपा) अस्मे (=अस्मभ्यं) वि प्यतु
(=वितरतु) । अथ (=अनन्तरं=पुत्रादिप्रजाप्राप्त्यनन्तरं) देवानां पाथः (=देवा-
नामर्थेस्माभिर्दत्तं हवीरूपमन्नम्) अपि एतु (=तान् देवान् प्रति गच्छतु) ॥

प्राज्ञप्रजा वयं देवेभ्यो हविर्दास्यामः । तच्च त्वष्टा तान् प्रति प्रापयतु । इति भावः ॥

१०. अवसृजन् (=हविः पञ्जरूपं प्रयच्छन्) वनस्पतिः (=यूपरूपो वृक्ष) उप
स्थात् (=अस्मत्समीपे तिष्ठतु) । [तत्] हविरग्निर्धीभिः (=स्वप्रज्ञाभिः=स्वकी-

९. सुवर्णकांतीचा, चांगला यज्ञ करणारा, अन्नदाता, वीर [आणि] देवप्रिय [असा पुत्र त्वष्ट्याच्या रूपेने] लवकर जन्मो. त्वष्टा आम्हांला वंश चालविणारी प्रजा देओ. आणि मग देवांचें अन्न [देवांप्रत] वर जाओ.

१०. [हवि] संपादणारा व-
नस्पति [आम्हां] जवळ उभा राहो.
अग्नि [आपल्या] कौशल्यानें [तें]
हवि शिजवो. दिव्य शमिता प्रज्ञा-
वान् [अग्नि] तीन प्रकारांनीं त-
यार केलेलें हव्य देवांजवळ नेओ.

9. [Through *Trashtā's* kindness] may a son, be quickly born [to us] that shall be of golden colour, perform good sacrifices, give food, that shall be a hero and that shall love the gods. May *Trashtā* grant us posterity that shall continue the race and then may the food of the gods go unto [them].

10. May the Lord of the forest yielding [the oblation] stand by. May Agni with [his] skill cook [that] oblation. May wise [Agni] the divine preparer carry to the gods the offering composed in the three ways.

९. सू. १८८ मं. ९ पहा.

यांत देवांची प्रीति करणारा, देवांप्री-
त्यर्थ यज्ञ करणारा, कांतिमान् आणि
(विशेषेकरून) शूर पुत्र देण्याविषयी
जी प्रार्थना आहे तिजकडे लक्ष्य देण्या-
सारखें आहे. त्वष्टा प्रजा उत्पन्न करितो
असे त्याचे वर्णन वेदांत प्रसिद्ध आहे.
म्हणूनच त्यानें वीर पुत्र आणि प्रजा
द्यावी असें येथें प्रार्थिले आहे.

१०. 'यूपाळा बांधलेला जो यज्ञ-
पशु त्यापासून मांस मिळवयाचे; तें मांस
अग्नि शिजवो आणि देवांप्रत प्रविष्ट
करो' असा भावार्थ.

'[हवि] संपादणारा' = 'अवसृ-
जन्.' यूपाळा पशु बांधल्यामुळे मांस-
लाभ होतो म्हणून त्याला हवि संपाद-
णारा असे नांव दिलें आहे.

'शमिता' = 'शमिता.' शमिता म्ह-
णजे हवि तयार करणारा एक मनुष्य
यज्ञांत असतो. अग्नीला दिव्य शमिता
म्हणण्याचें कारण असे कीं तो तें शिज-
वून देवांकारण तयार करीत असतो.

'तीन प्रकारांनी' = 'त्रिधा.' म्हणजे
सायणांच्या म्हणण्याप्रमाणें उपस्तरण, अ-
वदान, आणि अभिघारण या तीन प्र-
कारांनी. उपस्तरण म्हणजे ज्या पात्रांत

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्बस्य धाम ।

अनुस्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥ २

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम्
ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि ।
हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

येन शीघ्रलेन) सूदयाति (= क्षारयतु = पचतु) । [अपि च] प्रजानन् (= प्रकृष्य
जानन् = प्रज्ञावान्) देयः (= दिव्यः) शमिता (= हविषः सत्कर्ता) त्रिधा (= त्रिभि
प्रकारैः) समक्त (= सम्यक् सित) हव्य देवेभ्य उप नयतु (= देवाना समीप नयतु) ।

यूपवद्धपशौलेब्धं मासमग्निः पचतु । तच्च स देवान् प्रति वहत्विति भावः ॥

त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्तरणावदानाभिधारणैः समक्त सम्यक् सित हव्य हविः प्रजान
न् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु । इति सायणः ।

भाषायाम्.

११. घृत मिमिक्षे (= सिञ्चितमस्ति) घृतम् अस्य योनिः (= अग्नेरुत्पत्तिस्थान)
[भवति] । घृते श्रितः (= दृताश्रयो) [भवति] । उ (= उत = अपि च) घृतम्
अस्य धाम (= तैजो) [भवति] । — हे वृषभ (= प्रभो) [अग्ने], अनुस्वध (= प्रति
स्वधा = सर्वेष्वपि हव्येषु दीयमानेषु) [देवान्] आ वह (= अत्रानय) [अपि],
मादयस्व (= प्रीणय) [ततस्त्व] स्वाहाकृतं हव्यं (= स्वाहेति शब्देन सह दत्तं ह-
विर्) वक्षि (= वह) ॥

अनुस्वधम् अनु नित्यक्रमम् यथा प्रतिदिनं तथेति पाश्चात्याः ॥

हवि घालावयाचे त्यात प्रथम तूप शिप- | आणि अभिधारण म्हणजे तें ठेविल्या
दणें, अत्रदान म्हणजे त्यावर हवि ठेवणे, | नंतर त्यावर जें तूप शिपदणे ते.

११. घृत शिंपडलें आहे.
घृत हें याचें उत्पत्तिस्थान आहे.
घृतामध्ये हा राहत असतो. घृत हें
याचें तेज आहे.—हे प्रभू [अग्नी],
[देवांला] प्रत्येक हवीच्या वेळीं तूं
घेऊन ये [आणि] आनंदित कर;
स्वाहा म्हणून दिलेलें हव्य घेऊन
जा.

11. Clarified butter is
sprinkled; clarified butter
is his origin; he lives in
clarified butter; clarified
butter is his strength.—
Bring [the gods] at every
offering, [and] gratify
[them]. Carry o hero
[Agni], the offering given
with the exclamation *svāhā*.

११. अग्नीवर घृत शिंपडून ऋषि
म्हणतो: 'घृताने प्रदीप्त होऊन अग्नि दे-
वाला येथें आणो आणि त्याजकडून हव्य
भक्षण करवो. आणि आम्ही "स्वाहा"!'
म्हणून दिलेले हव्य देवांप्रत पोहचतें
करो.' ही ऋचा स्वाहाविषयी आहे.
सू. १८८ मं. ११ पहा.

अन्नप्राशन म्हणून जो विधि करि-
तात, त्यात या ऋचाचा पाठ म्हणतात.

त्याचें कारण इतकेंच दिसतें कीं, यांत
'घृत' (तूप) हा शब्द आला आहे.
पण अन्नप्राशनविधीशी दुसरा कोण-
ताहि संबंध या ऋचेचा नाही.

त्याप्रमाणें अंत्येष्टीमध्ये अस्थिसंचयन-
श्चाद्र म्हणून जे करितात त्यांतहि हा
मंत्र म्हणत असतात; परंतु त्याचें तरी
कारण इतकेंच आहे कीं, यांत 'घृत'
शब्द आला आहे.

सूक्तम् ४-१९५.

भर्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम् ।
मित्र इव यो दिधिषाप्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥
हुवे । वः । सुद्योत्मानम् । सुवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अति-
थिम् । सुप्रयसम् ।
मित्रः इव । यः । दिधिषाप्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जात-
वेदाः ॥ १ ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विद्वानायोः ।
एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥
इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः ।
विद्वान् । आयोः ।
एष । विश्वानि । अग्निः । अस्तु । भूमः । देवानाम् । अग्निः । अरतिः ।
जीरः अश्वः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे यजमाना.], व. (=युष्मदर्थं) सुद्योत्मानं (=शोभनदोषमन्तं) सुवृ-
क्तिं (=शोभनस्तुतिं) सुप्रयसं (=शोभनहविलक्षणज्ञं) विशाम् अतिथिं (=जना-
नां प्राचूर्णिकं) हुवे (=आह्वयामि) । जातवेदाः (=जातानां वेदिता=सर्वज्ञो) देवः
(=द्योतमानो) यो मित्र इव (=सखेव) आदेवे जने (=देवानां संमुखभूते देवान्
कामयमाने जने) दिधिषाप्य. (=धारणीयः=सेव्यो) भूत् (=अभूत्) ॥

२. इमम् [अग्निं] विधन्तः (=परिचरन्तो) भृगवः (=एतन्नामका अस्माकं पूर्वैः)
अपां सधस्थे (=अन्तरिक्षस्थानाम् उदकानां स्थले=आकाशे) आयोर्विद्वान् (=यज-
मानरूपस्य मनुष्यस्य लोके=यजमानजनेषु) [इति] द्विता (=द्वयोः स्थलयोर्) अदधुः
(=दधुः=स्थापितवन्तः) । एष (=सौर्यं) जीराश्वः (=वेगवदश्वो) देवाना-
म् अरतिः (=देवानां दूतः) अग्निर्विश्वानि भूमः (=विश्वानि भूमानि=सर्वाणि भू-
तजातानि) अग्निः अस्तु (=अग्निः भवतु=सर्वत्र जेता भवतु) ॥

सूक्त ४-१९५.

ऋषि-भृगुकुळांतील सोमा-
हुति नांवाचा पुरुष. देवता-अग्नि.
वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे यज्ञमान हो], ज्याची
कांति चांगली आहे, ज्याविषयी
चांगलें स्तोत्र लोक गातात, ज्याला
चांगलें अन्न प्राप्त होतें असा जो
लोकांचा अतिथि अग्नि त्याला मी
तुम्हांसाठी बोलवितों. जो देदी-
प्यमान सर्वज्ञ [अग्नि] देवभाविक
जनांमध्ये मित्रासारखा सेव्य झाला
आहे.

२. याला भजून [आमचे पूर्व-
ज] भृगु आपो [देवी]च्या स्थानी,
[आग्नि] उपासकलोकीं, याप्रमाणें
दोन ठिकाणीं स्थापन करिते झाले.
तो जो हा देवांचा शीघ्राश्व दूत अग्नि
त्याचा सर्व भुवनांमध्ये विजय होओ.

१. 'देवभाविक जनांमध्ये' = 'आ-
देवे जने.' सायणाचार्य 'देवपर्यंत जे
जन त्यामध्ये म्हणजे मनुष्यांपासून दे-
वापर्यंत' असा अर्थ करितात.

HYMN 4-195.

To Agni By Somadhuti a des-
cendant of Bhṛigu. Metre—
Trishtubh.

1. I invoke for you,
Agni of excellent brilli-
ance, in whose honour good
hymns are sung, who is
the guest of the people, to
whom good food is given;
who, brilliant [and] all-
knowing, has become a-
mong pious men worthy of
being served like a friend.

2. Him the Bhṛigu
worshipping established in
two places, in the bosom
of the waters [and] among
the people of the worship-
per. May this same Agni,
the messenger of the gods,
having swift horses, con-
quer all beings.

२. सू. ६० मं. १; सू. ५८ मं. ६;
सू. १२७ मं. ७; सू. १४३ मं. ४ आणि
त्याजवरील टिपा पाहा.

अग्निं देवासो मानुषीषु विश्वे प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाप्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवांस । मानुषीषु । विश्वे । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्त । न । मि-
त्रम् ।

सः । दीदयत् । उशती । ऊर्म्या । आ । दक्षाप्यं । य । दास्वते ।
दमे । आ ॥ ३ ॥

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संहृष्टिरस्य हियानस्य दक्षो ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । संहृष्टिः । अस्य । हियानस्य ।
धक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यं । न । रथ्यं ।
दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ देवास. (= देवा) [स्वर्गे] क्षेप्यन्त (= निवत्स्यन्त = सुतेन निवसितुम् इच्छन्त) प्रिय मित्र न (= प्रीणयितार सखायम् इव) अग्निं मानुषीषु विश्वे धुः (= मनुष्यसर्वा धनीषु प्रजासु स्थापितवन्त) । यो [अग्निर्] दास्वते दमे आ (= हविर्दत्तवत् यजमानाय तस्य गृहे = यजमानस्य गृहे तदर्थं) दक्षाप्य (= समर्पयिता सर्वर्ष-यो) [भवति] स उशतीरुर्म्या (= कामयमाना सर्वा रानी = कामयमानासु सर्वासु रात्रिषु) आ दीदयत् (= सर्वतो दीप्यते) ॥

४ अस्य [अग्ने] पुष्टिः (= शरीरवृद्धि = पुष्करीरावस्था) स्वस्य (= धनस्य) [पुष्टिर्] इव (= वृद्धिरिव) रण्वा (= रमणाया) [भवति] । हियानस्य धक्षोरस्य (= उपासके प्रपन्नमानस्य = हविरादग्निं परिचरितस्य दग्धुमिच्छो = दहनोत्तस्य तस्य) संहृष्टिः (= सदर्शनेन) [रण्वा भवति] । यो [अग्निर्] ओषधीषु (= श-मेषु) जिह्वा वि भरिभ्रत् (= ज्वालासमूह विशेषण विहरति = कम्पयति) । [अग्नि-र्] अत्यो न रथ्यः (= रथस्याय इव) वारान् दोधवीति (= स यथा पुच्छबालान् भृशं कम्पयति तथा य ज्वालालक्षणान् बालान् भृशं कम्पयति) ॥

३. अग्नीला [स्वर्गी] राहणा-
रे देव प्रिय मित्राला ठेविल्या प्र-
माणे मनुष्यलोकीं ठेविते झाले. जो
उपासकाच्या घरी उपासकाची स-
मृद्धि करणारा, तो [अग्नि] स-
कल प्रिय रात्री प्रकाशमान असो.

४. याची [वृद्धि] घनाच्या
वृद्धीप्रमाणे आनंदकारक [होय].
याची उपासना होऊन हा जाळूं
लागला म्हणजे याचें दर्शन [आ-
नंदकारक होय]. जो [अग्नि]
झाडांमध्ये यथेष्ट आपली जिह्वा
फिरवीत असतो, तो त्याच्या घो-
ड्याप्रमाणे आपलें पुच्छ हालवीत
असतो.

3. The gods living
happily [in heaven] esta-
blished among the human
races Agni as a dear
friend. May he shine all
dear nights, who is the
prosperer to the worship-
per in his house.

4. His well-nourished
condition is beautiful like
the thriving condition of
wealth; [beautiful is] his
appearance when he is
served [with fuel] and
when he is burning. He
shakes about [his] tongue
among the trees. He
shakes [his] flames as a
chariot-horse shakes his
tail.

३. ' [स्वर्गी] राहणारे ' = 'क्षे-
प्यन्तः.' सायण ' [स्वर्गी] जाणारे '
असा अर्थ करितात. पण 'क्षि' धा-
तूचा अर्थ 'जाणें' असा होतो अशा-
विषयी त्यांनी प्रमाण काय घेतले असेल
तें समजत नाही.

' प्रिय रात्री ' = 'उशतीरुर्म्याः.'
' प्रिय ' (उशती) हे रात्रीला विशेषण
दिले याचें तात्पर्य इतकेच दिसते की,
रात्रीला येथे आई निवा प्रीति करणाऱ्या

स्त्रिया अशा मानिल्या आहेत.

४. 'अग्नीची उपासना समिधादि-
वांनी केली आणि तो पेटू लागला आणि
पाहिजे ते जाळण्यास जणुं तयार झा-
लेला असला म्हणजे, त्याची कांति फार
आनंदकारक दिसते, आणि तो जेव्हां
आपल्या ज्वाळा इकडे तिकडे हालवूं
लागतो तेव्हा एकादा घोडा जसा आ-
पले शेपूट हालवितो त्याप्रमाणे दिसूं
लागतो.'

आ यन्मे अर्ध्वं वनदः पनन्तोऽशिग्न्यो नामिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वी यो मुहुरा युवा भूत् ॥ २४

आ । यत् । मे । अर्ध्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ष्म्यः । न । अ-
मिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रम् । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः ।

आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृपाणो न भाति वार्ण पृथा रथ्यैव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मर्यमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । तातृपाणः । न । भाति । वाः । न । पृथा । रथ्याऽ-
इव । स्वानीत् ।

कृष्णऽध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौऽइव । स्मर्यमानः । न-
भोऽभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्

५. यत् (=यदा) मे (=मम) वनदः (= ? स्रोतारः) [अस्याग्नेः] अर्ध्वं (=म-
हत्त्वम्) आ पनन्त (=स्तुवन्ति) [तदा] उशिग्न्यो न (=तस्य रूप कामयमानेभ्य
इय तेभ्यः स्रोतृभ्यो) वर्णं (=स्वकीये तेजस्वि रूपम्) अमिमीत (=निरममीत=
आविर्भावितवान्) । स चित्रेण भासा (=हिरण्यादिनानावर्णया दीप्त्या) रसु (=रम-
णीय यथा तथा) चिकिते (=शोभते) । यो[भिर्]जुजुर्वान् (=जीर्णः सन्) मुहुरा
(=पुनःपुनरपि) युवा भूत् (=तरुणो भवति) ॥

सायण इमामेव व्याचष्टे । यत् यस्याभ्य महत्त्वं मे मम संबन्धिनो वनदो वनन्तः
संभक्तारः । यदा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः स्रोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची
तत्पूर्वाज्जदेः क्तिप् । अवाप्योरित्यकारलोपः ॥ आपनन्त । समन्तात् स्तुवन्ति । सोऽ-
ग्निर्वाशिग्न्योऽस्मदीय रूप कामयमानेभ्य ऋत्विग्यो वर्णे स्वसदृश रूप नामिमीत ।
नशब्दार्थे ॥ निमिमीते च । स च रसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण
भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्त्या चिकिते । विज्ञापते । किंच योऽग्निर्जुजु-
र्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरपि युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो
वा भूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् । इति ॥

५. जेव्हां माझे स्तोते याचें महत्त्व वर्णितात तेव्हां तो आपल्या प्रभेचा त्या उत्सुक जनांप्रत आविर्भाव करितो. तो सुंदर दीप्तीनें रमणीय रीतीनें प्रकाशतो. जो म्हातारा होऊन पुनः पुनः तरुण होतो.

६. तो अग्नि अत्यंत वृष्टा-क्रांत जणुं होस्ताता काठांला जाळून टाकितो. पाणी मार्गानें जाऊ लागलें म्हणजे त्याप्रमाणें [अथवा] रयाच्या चाक्राप्रमाणें तो नाद करित असतो. कृष्णमार्ग, देदीप्यमान आणि आल्हादकारी असा जो अग्नि तो, शु जसा नक्षत्रांनीं शोभतो, तसा प्रकाशतो.

5. When my poets praise [his] greatness, he manifests [his] splendour to the anxious [poets]. He shines agreeably with bright lustre, when he having become old becomes young again and again.

6. And he burns the woods oppressed, as it were, by thirst. He rattles like water along a stream, like the wheels of a chariot. He who leaves a black path behind him, who is resplendent, and who is delightful, shines like the sky that smiles with the stars.

५. ह्या ऋचेचा पूर्वार्ध कठिण आहे. त्यांत 'वनदः' आणि 'उशिग्न्यो न' इतके शब्द कठिण आहेत. 'वनदः' हे पद पुनः वेदांत आलेले आढळत नाही आणि 'उशिग्न्यो न' यांतील 'न' शब्दानें सामर्थ्य काय आहे ते नोंद कळत नाही. साधारण तत्पर्य असे दिसते की, 'जेव्हां स्तोते जन अग्नीला समिधा,

हवि इत्यादि देऊन भजतात, तेव्हां तो आपले तेजस्वी रूप त्यांस दाखवितो; म्हणजे पेटून पुष्कळ प्रकाश पाडितो. आणि नित्य म्हातारा होऊन म्हणजे जाळून रक्षामय झाल्यावर पुनः तरुण होत असतो. म्हणजे पुनः पेटल्यावर पूर्वप्रमाणे तेजस्वी दिसतो.'

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वो पशुर्नैति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्मा अतसान्युष्णकृष्णव्यथिरस्वदयन् भूमं ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । उर्वीम् । पशुः । न ।
एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वद-
यत् । न । भूमं ॥ ७ ॥

नू ते पूर्वस्यावमो अधीतौ तृतीये विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

छ । ते । पूर्वस्य । अवसतः । अधिऽइती । तृतीये । विदथे । मन्मं ।
शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् ।
सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

६. यो[मिस्] तातृपाणो न (=भृश तृपापीडित इव) यना आ भाति (=व-
नान्याभाति=रुष्टानि दहति) । वानं पथा (=पथा गच्छदुदरुमिव) [अथवा]
रध्वेव (=रथाङ्गानि चक्राणीव) स्थानीत् (=ध्वनिं करोति) । कृष्णाध्वा (=कृष्ण-
मार्गस्) तपुः (=तापको) रण्वः (=रमणीयः) [एतादृशोऽग्निर्] नभोभिः (=नक्ष-
त्रैः) स्मयमानो गौरिव (=प्रशशमानो शुभोक्त इव) चिकेत (=प्रशशते) ॥

भाषायाम्.

७. यो वि अस्थात् (=विनिध तिष्ठति) [तथा] उर्वीम् अभि दक्षत् (=पृ-
थिवीम् आभिमुख्येन दहति) स स्वयुः (=स्वैरी) अगोपाः (=गोपरहितः) प-
शुर्न (=पशुरिव) एति (=यथेच्छ गच्छति) । शोचिष्मान् (=प्रकटदीप्तिर्) अ-
तसानि उष्णन् (=शुष्कानि वाय्वनि दहन्) कृष्णव्यथिः (=कृष्णाध्वा) अग्निर्भूमं
अस्वदयत् न (=पृथिवीम् आस्वादयतीव) ॥

८. ते पूर्वस्य अवसतः (=त्वया वृत्तस्य प्राचीनस्य प्रसादस्य=त्वदीयानां प्राचीन-
प्रसादानाम्) अधीतौ (=स्मरणे सति तस्मृत्या) तृतीये विदथे (=सवने) नु (=इ-
दानीम्) [इदं] मन्मं शंसि (=सोऽग्नम् अशंसि=अस्माभिरवादि) । [अतः वा-

७. जो इकडे तिकडे पसरतो [आणि] पृथिवीला जाळून टाकितो, तो एकाद्या स्वैर आणि राखणा बरोबर नसलेल्या पशूप्रमाणें फिरत असतो. [तो] देदीप्यमान अग्नि शुष्क काष्ठांस जाळणारा होत्साता आणि आपल्या मार्गें काळा मार्ग ठेवणारा होत्साता पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो.

८. तुझ्या पूर्वे प्रसादाची आठवण करून तृतीय सवनाच्या ठायीं हें स्तोत्र आम्ही आतां म्हटलें आहे. तर हे अग्नी, वीर्यसंपन्न संततीनें भरलेली, मोठी, [आणि] यशःसंपन्न अशी संपत्ति, [आणि] सुपुत्रांनी युक्त असें धन तूं आम्हांस दे.

7. He who spreads about and burns the wide earth, goes unrestrained like an animal without a keeper. Brilliant Agni burning the dry woods, and leaving a black path behind him, seems to taste the earth.

8. In remembrance of thy former favours [this] hymn has now been chanted in the third worship [of the day]. Give unto us, o Agni, prosperity [that shall be] accompanied uninterruptedly by brave progeny [and shall be] great [and] full of renown, [and] wealth accompanied by good children.

७. 'पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो' = 'अस्वदयत् न भूम.' याचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, पृथिवीवर असलेले जे सर्व पदार्थ ते कसे लागतात, तें पाहण्याकरिता अग्नि त्यास माजून त्याचा स्वादन जणुं घेतो असें दिसते.

८. 'तृतीय सवनाच्या ठायी' = 'तृ-

तीये विदधे.' म्हणजे संध्याकाळच्या वेळी जी तिसऱ्या खेपेची उपासना तीत.

'पूर्व प्रसादाची आठवण करून' = 'पूर्वसावसोधोतौ.' म्हणजे तूं यापूर्वी प्रसन्न होऊन कल्याण करित आला आहेस, त्यापेक्षां आतां पुढेहि करिशील असें ध्यानांत ठेवून.

त्वया यथा गृत्समदासौ अग्ने गुहा वृन्वन्त उपरां अभि स्युः ।
 सुवीरासो अभिमातिपाहः स्मत्सुरिभ्यो गृणते नद्वयो धाः ॥ १ ॥ २५
 त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वृन्वन्तः । उपरान् । अभि ।
 स्युरिति स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिपाहः । स्मत् । सुरिभ्यः । गृणते । तद् ।
 वयः । धाः ॥ १ ॥ २५ ॥

रणात्] हे अग्ने, अस्मे (= अस्मभ्य) सपद्मीरं (= सतत वीरोपेत) वृहन्तं (= महान्त) क्षुमन्त (= कीर्तिमन्त) धाजम् (= अज्ञादिसपद) स्वपत्य रयि (= शोभन-
 पुनाद्यपत्ययुक्त धन) [च] दाः (= देहि) ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, त्वया [सहायेन] (= त्वत्पसादात्) सुवीरासः (= शोभनवीर्य-
 युक्तपुनादिसपत्ना) अभिमातिपाहः (= वैरिणा सोढारः जेतारो) गृत्समदा गुहा
 उपरान् (= गुहाया वर्तमानान् शत्रून् = गुप्तशत्रून्) वृन्वन्तः (= हिंसन्तस्) [तान्] यथा
 अभि स्युः (= अभि भवेयुस्) तत् (= तथा) स्मत् सुरिभ्यो गृणते (= यजनकर्तृ-
 भ्यस्तेभ्यो गृत्समदेभ्यस्तेषां कवये च मद्य) वयो धाः (= अन्नं देहि) ॥

यथा गृत्समदाः सुवीरभूतपुत्रा जयशालिनश्च सन्तः स्वशत्रून् अभिभवेयुस्तथा ते
 भ्यस्तैर्नियुक्ताय मद्यं स्तोत्रे च धनं देहीति भावः ॥

९. हे अग्नी, गृत्समदांनी तुझ्या प्रसादेकरून सुवीरयुक्त आणि वैरिनाशक होऊन गुप्तशत्रूंचा पराभव करावा आणि [त्यांचा] नाश कराना म्हणून तूं [त्या] यजमानांला आणि ह्या स्तोत्राला संपत्ति दे.

9. Givo, o Agni, such wealth both to the sacrificers and to their poet, that the Gritsamadas, blessed with valiant sons and endowed with powers to vanquish the foe, may attack their secret enemies and destroy them.

९. उपसहार- 'याममाणे आग्नी गृत्समदानी तुझे स्तोत्र केलें आहे, तर आम्हाला असे शूर पुत्र, यत्न आणि संपत्ति या वी, आग्नी आपल्या शत्रूवर हल्ला करून त्यास संहारून टाकू.'

'गुप्तशत्रु' = 'गुहा उपरा.' या सर्व ऋचेंत ही दोनच पदे कठिण आहेत; सायणाचार्य एक प्रकारचे 'धन' अथवा 'पापीजन' असा अनिधित अर्थ करितात. 'उपर' शब्द ऋग्वेदात इतर बऱ्याच ठिकाणी आला आहे पण ते ते सर्व

मग काढून पाहताहि प्रस्तुत ठिकाणी काय अर्थ आहे याचा निर्णय करण्यास साधनें मिळत नाहीत; यामुळे असलेली अडचण, गुहा शब्दाचें सामर्थ्य येथे काय आहे तें उघड नसल्यामुळे पाहीशी वाटली आहे. गुहा म्हणजे 'गुहेत,' 'एकाती,' 'अन्तः,' हा अर्थ तर उघड आहे.

'नाश करावा' = 'वन्वन्तः' ऋ. ५. २९. ९ इत्यादि आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता ऋतुनाजनि ।

विद्वान् अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । ऋतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः इव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेतुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेतुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

[अग्निर्] वैः उ (=जानात्येव) । विश्वानि काव्या (=ऋविकर्माणि=मेधाव्यु-
त्तिकर्माणि=अध्वर्युब्रह्मादीनां कर्माणि) नेमिथक्रमिव परि अभवत् (=नेमिर्बहि-
र्वलयश्चक्रं यथा वेष्टयति तथा वेष्टयति=स्वायत्तानि धारयति) ॥

अग्निर्यथा होतृकर्म पोटृकर्म च जानाति स तथाध्वर्युकर्म ब्रह्मणश्च कर्माण्यपि जा-
नातीति भावः ॥

भाषायाम्.

४. शुचिना ऋतुना साक (=शोधकेन कर्मणा सह) [अग्निः] शुचिः प्रशास्ता
(=शुद्धः प्रशास्तुनामकर्त्विग्) अजनि (=उत्पन्नः) । अस्य [अग्नेर्] ध्रुवा व्रता
(=ध्रुवाणि व्रतानि =अविनाशीनि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [उपासको] वया
इव (=शाखा इव) अनु रोहते (=उदेति) ॥

सर्वकर्मज्ञोऽग्निर्वृक्ष इव भाति । यो यजमानस्तु तस्यानुग्रहेण तानि कर्माणि जा-
नाति स तस्य शाखेव भाति न स्वतन्त्रवृक्ष इवेति भावः । उपासकानां कर्मज्ञान-
मग्नेः सकाशाज्जायत इत्यभिप्रायः ॥

५. या आयुवः (=गन्धः=कर्मकण्डो) धेनवः (=धेनुवत् प्रीणयित्र्यः) स्व-
स्वारः (=स्वसृभूता) [अद्भुत्यः] कुविद् (=बहुकृत्वस्) तिसृभ्यः (=)
आ वर (=तिसृणामपेक्षया सम्यग् यथा तथा) इदं (=) [प्रति] ययुः
(=जम्बुस्) ता अस्य [अग्निलक्षणस्य] नेतुः (=एतन्नामकर्त्विजो) वर्ण (=का-
न्ति) सचन्त (=सचन्ते=सेवन्ते=ग्रामयन्ते) ॥

अग्निर्नेष्टृकर्माभिज्ञतमोऽपि भवतीत्यभिप्राये स्पष्टे सत्यपि अस्पष्टार्था सायणेनैवं
व्याख्यातेयमृक् । या वक्ष्यमाणलक्षणा या अद्भुत इदमनुशीयमानं कर्म ययुः ।

४. पवित्र कर्माचरोवर [हा] पवित्र प्रशास्ता जन्मला आहे. याचीं अनादि कर्मे जाणणारा उपासक [वृक्षाच्या] शाखेप्रमाणे याची शाखा होय.

५. ज्या चपळ आणि धेनू-सारख्या बहिणी पुष्कळ वेळ ति-घीपेक्षां चांगल्या रीतीनें द्याप्रत जातात त्या या नेष्ट्याच्या कांतीला मुळून राहतात.

४. 'अग्नि हा प्रशास्ता या नांवाचा जो ऋत्विज् त्याचेहि काम जाणतो. सर्व कामें तो जाणतो. आणि जो यजमान अग्नीप्रमाणे यज्ञ करण्याचे कौशल जाणतो तो अग्निरूप वृक्षाची शाखा होय; म्हणजे कोणत्याहि ऋत्विजास कितीहि ज्ञान असलें तरी तें अग्नीच्या ज्ञानापेक्षा उणें होय. इतर विज्ञान ऋत्विज हे अग्निरूप विद्वान् आणि वृक्षाच्या शाखा होत.'

'अनादि कर्मे' = 'ध्रुवा व्रता.' म्हणजे यज्ञ कसा करावा, देवांस संतुष्ट कसे करावें इत्यादि जी कर्मे अग्नि अनादि काळापासून जाणत आला आहे व पुढेहि कधी विसरणार नाही तीं.

५. ही एक ऋचा फार कठिण आहे.

4. With the secret rite he was born the secret Pras'astā. The worshipper, who knows his immemorial rites is an off-shoot from him as is a branch from a tree.

5. Those active sisters who like milch-cows frequently come better than the three to this, wait upon the beauty of this Neshā.

भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. पण अग्नि हा 'नेष्ट' नांवाच्या ऋत्विजाचें काम फार चांगलें जाणतो, इतक्या अभिप्रायापेक्षां दुसरा एकंदर अर्थ समजत नाही. नेष्टा म्हणून जो ऋत्विज् त्याचें काम यजमानपत्नीला यज्ञमंडपांत आणणे आणि सुरा तयार करणें हें असे. तेव्हां हें काम अग्निरूप नेष्टा चांगल्या रीतीनें करितो अशा अर्थाला अनुलक्षून ऋचा लाविली पाहिजे असें दिसते. परंतु बहिणी म्हणजे कोण आणि त्या 'धेनु' कशा, 'तिघो' कोण आणि 'द्याप्रत' यांतील 'हें' (इदम्) ते काय, तें समजत नाही. भाषेखाली पहा.

सूक्तम् ६-१९७.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः ।

इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समऽऽर्घम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे ।

एना सुक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽऽष्टे ।

एना । सुऽउक्तेन सुऽजात ॥ २ ॥

तं त्वा गीर्भिर्गवैणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः ।

सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गवैणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः ।

सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, इमा मे समिध [तथा] इमाम् उपसदम् (= उपासना) वनेः (= स्वीकृत) । उ (= उत = अपि च) इमा गिरः (= स्तुती.) सु (= सुषु यथा तथा) श्रुधि (= शृणु) ॥

२. हे अग्ने, अया (= अनया) [आहुत्या] ते विधेम (= त्वा परिचरेम) । हे ऊर्जा नपात् (= बलस्य पुत्र), हे अश्वमिष्टे (= अश्वकामिन्), हे सुजात (= सुष्ठु जात), एना सुक्तेन (= अनेन स्तोत्रेण) [ते विधेम = त्वा परिचरेम] ॥

३ तं त्वा (= तादृश त्वा) गीर्भिसं (= स्तुतिव्यामिनं) गीर्भिः (= स्तुतिभिः), हे द्रविणोद (= धनद), द्रविणस्यु (= हविर्लक्षणधनेच्छु) [त्वा] सपर्यवः (= स्तुतिररणेच्छवो) [वय] सपर्येम (= त्वा परिचरेम) ॥

सूक्त ६-१९७.

ऋषि-सोमाहुति. देवता-अ-
ग्ने. वृत्त-गायत्री.

१. हे अग्नी, तू माझी ही स-
मेध [आणि] ही माझी उपासना
ग्रहण करून घे. आणि ह्या स्तुति
वांगल्या प्रकारें ऐक.

२. हे अग्नी, या [आहुती]नें
आम्हांस तुला भजूं दे. हे बळाच्या
पुत्रा, हे अश्वकामी, हे सुजात
[अग्नी], या सूक्तानें [आम्हांस
तुला भजूं दे].

३. तर तुज स्तोत्रकामीला
स्तोत्रांनीं, हे धनदात्या, तुज धने-
च्छूला आम्हां भजकांस भजूं दे.

HYMN 6-197.

To Agni. By Somāhuti. Metro—
Gāyatrī.

1. Accept, o Agni, this
my fuel [and] this my
worship. And hear thou
well these prayers.

2. With this [oblation]
o Agni, let us worship
thee. O son of strength, o
lover of horses, o well-born
[Agni], [let us worship
thee] with this hymn.

3. Let us, then, wor-
ship thee, the lover of prais-
es, with praises, thee the
seeker of food, o giver of
food—we who desire to
worship.

१. 'ही.' म्हणजे तुला अर्पण क-
रितों आहे ती.

३. 'भजूं दे' = 'सप्रेम.' म्हणजे
आम्ही भजतो, त्या भजनाकडेस चित्त
दे, ते भजन स्वीकारून घे.

'तुज धनेच्छूला' = 'त्वा द्रविणस्युम्.'
म्हणजे आम्ही जशी धनाची इच्छा क-
रितो. तसा तूहि हवि देव धन आम्हाक-
डून मिळव घे अशी इच्छा करितोस, तर
असा जो तू त्या तुला.

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टीऽव । मोदते ॥ ६ ॥

स्वः स्वाय धार्यसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमं ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धार्यसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेमं । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

यथा विद्वान् अरं करद्विश्वेभ्यो यज्ञतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥ २६ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यज्ञतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥ २६

प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्त्यो व्याप्ता धेनुवः प्रीणयिन्यः स्वसार स्वय सारिण्योऽङ्गुलयो नेदुर्हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः पोषयितुर्ननुर्वास्याग्नेः । यद्वैतन्नामरन्तृत्वमूपसा तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्त्तीनामपि वर वर्णं कुर्वित् बहुकृत्स्वः सचन्त । संवन्ते । परिचरन्ति । इति ॥

भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) घृतं भरन्ती (=आनयन्ती) मातुः स्वसा (=वेदिलक्षणा या मातुः स्वसृभूता जुहू=स्वसारो जुहूपगृह्णुवा) उप अस्थित (=उपतिष्ठेदग्निम्=उपतिष्ठन्ति) [तदा] तासां [स्वसृणाम्] आगतौ (=आगमने) यवो वृष्टीव (=धान्य वृष्ट्या यथा मोदते तथा) मोदते (=हृष्यति) ॥

७. [अग्निलक्षण] ऋत्विक् स्वाय धार्यसे स्वः (=स्वस्तीयाय भरणाय स्वयमेव) ऋत्विज कृणुताम् (=आर्त्विज्यं करोतु) । आत् (=अनन्तर) वयं स्तोमं यज्ञं च (=स्तोत्रं हविषं) अरम् (=अल) वनेमं ररिम (=सभजेमहि ददीमहि च) ॥

८. यथा विद्वान् विश्वेभ्यो यज्ञतेभ्यः. (=सर्वेभ्यः. पूज्येभ्यो देवेभ्यः) अरं करत् (=पर्याप्तं कुर्यात्=पर्याप्तं यथा तथा हविर्दद्यात् तथा) यम् [इमं] यज्ञं वयं चकृम [स] अयं [यज्ञो] हे अग्ने, त्वयि अपि (=त्वयि) भवतु (=त्वया स्वीकृतो भवतु) ॥

६. जेव्हां आईच्या बहिणी तूप घेऊन येतात, तेव्हां त्यांच्या येण्याने [अग्निरूप] अध्वर्यूला, पिकाला वृष्टीच्या योगाने होतो, तसा आनंद होतो.

७. [अग्निरूप] ऋत्विज आपल्या स्वताहाच्या भरणासाठी स्वतः ऋत्विजाचे काम करो. नंतर आम्ही पुष्कळ स्तोत्र करूं आणि यज्ञ करूं.

८. विद्वान् [अग्नी]ने सकळ पूज्य [देवां]प्रीत्यर्थ यजन करावे म्हणून हा जो यज्ञ आम्ही केला आहे तो, हे अग्नी, तुला प्रविष्ट होओ.

६. उहू इत्यादिकांच्या पळ्या त्या येथे अग्निरूप अध्वर्यूच्या मावशा कल्पिल्या आहेत. जिजवर अग्नि पेटतो तो वेदि त्याची आई. त्या मावशा तूप घेऊन आल्या म्हणजे त्याला फार आनंद होतो असे तात्पर्य.

७. 'अग्नि हा उत्तम ऋत्विज आहे, यास आपले आपणच आर्त्विज्य करो; म्हणजे, दुसरे ऋत्विज नसतो, ऋत्विजाचे काम त्याने आपले आपणच क-

6. When [his] mother's sisters bearing clarified butter come, [Agni] the Adhvaryu rejoices at their approach, as the crops [rejoice] at [the approach of] rain.

7. Let [Agni] a priest for his own nourishment himself perform the duties of a priest. May we then offer in plenty a hymn and a sacrifice.

8. May this sacrifice which we have performed, that Agni the wise one may offer oblations to all the worshipful gods, reach thee, o Agni !

रावे. मग आम्ही त्याला पुष्कळ स्तोत्र अर्पण करूं आणि हवि देऊ. '

८. उपसंहार. 'ही उपासना अग्नीची केली आहे तर ती तो म्हण करो आणि सकळ देवांप्रीत्यर्थ आमच्या करिता यजन करो. '

या सर्व सूक्तांचे तात्पर्य असे दिसते की होता, नेष्टा, पोता, प्रशास्ता इत्यादिक जे ऋत्विज त्या सर्वांचे काम अग्नि उत्तम रीतीने जाणतो.

स वोधि सुरिर्मवन् वसुपते वसुदावन् ।

युयोध्यस्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । वोधि । सुरिः । म॒व॒न् । वसु॑प॒ते । वसु॑दावन् ।

यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । द्वे॒षांसि ॥ ४ ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनुवर्णम् ।

स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । परि॑ । सः । नः । वा॒जम् । अ॒नु॒वर्ण॑म् ।

सः । नः । स॒ह॒स्रि॒णीः । इ॒षः ॥ ५ ॥

ईळानायावस्ये यविष्ठ दूत नो गिरा ।

यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ई॒ळा॒ना॒य । अ॒व॒स्ये॑ । य॒वि॒ष्ठ । दू॒त । नः । गि॒रा ।

य॒जि॒ष्ठ । हो॒तः । आ । ग॒हि ॥ ६ ॥

अन्तर्ह्यम् ईर्यसे विद्वान्जन्मोभया कवे ।

दुतो जन्मैव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अ॒न्तः । हि । अ॒ग्ने । ई॒र्य॑से । वि॒द्वान् । ज॒न्म । उ॒भया॑ । क॒वे ।

दु॒तः । ज॒न्या॑ऽइ॒व । मि॒त्र्यः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

४. हे वसुपते (=धनस्य प्रभो), हे वसुदावन् (=धनदातः), स सुरिः (=तादृशो विद्वान्=अतः कारणात् त्वं विद्वान्) मवन् (=धनवान्=धनदाता) वोधि (=भव) । द्वेषांसि (=द्वेष्टुन्) अस्मत् (=अस्मत्साम्राज्ञात्) युयोधि (=वृथक्कुर्व) ॥

५. स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थं) दिवस्परि (=सुतोऽसृष्टाशाद्) वृष्टिं (=भोगवृष्टिं) [वृष्टुम्] । स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थम्) अनुवर्णम् (=अविनाशि) वाज (=वज्र) [देहि] । स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थम्) सहस्रिणीरिषः (=सहस्रप्रमाण्यनामि) [देहि] ॥

६. हे यजिष्ठ (=अतिशयेन पुत्रन्) [देवानां] दूत, हे यजिष्ठ होतः (=यज्ञ-नरूपमणि शुश्रूक्षतम देवानामाज्ञातः), नो गिरा (=अस्माकं स्तुत्या) त्वम् ईळानाय (=स्तुयते) अवस्ये (=रक्षणेच्छते) [मघम्] आ गहि (=आगच्छ) ॥

ठाकूरसाहेब लीमडी.	१८७९।८०	२१-१४-०
गजे. सर टी. माधवराव वाकीसुद्धां.	... „	२१- २-०
रा. रा. गोविंदराव गोरे....	१८७९।८०	६- ६-०
मिशन वचह्यांडलंग व्यासल	... „	२०- ४-०
रावसाहेब. मोतिलाल माधवराय मामलेदार.	... „	६- ६-०
„ गोपाळ गोविंद घाटे....	... „	६- ६-०
„ द्वारकादास चतुर्भुज मामलेदार.	... „	६- ६-०
„ श्रीधर गुंडो मामलेदार.	... „	६- ६-०
„ निळकंठ भगवंत मुळे.	... „	६- ६-०
„ काशिनाथ वळवंत पेणसे.	... „	६- ६-०
राजा. पटांगशाह संस्थान जव्हार मार्गील वाकीसुद्धां „		२५- ८-०
ग. सा. विरमसाद तापिमसाद....	१८७८।७९।८०	१२-१२-०
राववटादूर गोपाळराव हरी देशमुख.	१८७९।८०	६- ६-०
रा. रा. गंगाधर रामकृष्ण किराणें.	... „	६- ६-०
श्रीमंत. भिकाजी गणेश....	१८७८।७९।८०	१२- ०-०
रा. रा. बालकृष्ण अमरसिंग वाकी.	... „	६-१४-०
„ निठल नारायण फाटक	१८७९।८०	६- ६-०
„ ललाराम. गुलतान वाकीसुद्धां.	... „	२५- ८-०
„ संडुभाई गुलानभाई देसाई.	१८७९।८०	६- ६-०
„ वामन गणेश परांजपे.	... „	६- ६-०
प्रिन्सिपाल प्रेसिडेन्सी कालेज मद्रास.	... „	६- ६-०
एन्जिनेरिंग इन्सपेक्टर जनरल नागपूर.	... „	१२-१५-०

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual in advance and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना:

	रु. आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६ ०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलावदल दरवर्षाचे	० ६
फुटकळ दर मतीस	० १०
वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करिता येईल.	

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev Narayan Pandit, No. 29 Moroba Popatl's Court, Kalka Deri Road Bombay.

मर्क प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नं० २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित “भ्यानेजर वेदार्थयत्न” या न्यायी ठेवावा.

THE
VEDÂRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitā with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marāṭhī.

वे दार्थ य त्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. IV. No 2. APRIL 1880. MONTHLY PART 49.
पुस्तक ८. अंक २. एप्रिल सन १८८०. मासिक भाग ४९.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टामुगारे नोंदले आहे.)

पंच ता० १ पामून ता० ३० एमील सन १८८० पर्यंत.

				द. आ.
रा. रा. नारायण बाळ्याजी जोशी.	...	...	१८७९/८०	६-६
.. पांडुरंग रामनाथ खोटे.	...	...	...	६-०
.. भारद्वाज हरि भागवत.	...	...	...	६-०
.. सदाशिव रघुनाथ बागळे.	...	...	...	६-०
.. नगिनदास तुळशीदास.	...	...	...	६-०
.. नानाभाई हरिदास.	...	...	...	६-०
महेश ड. ग्याकिचंद.	..	...	...	६-०
.. वार. ए. रत्नाकर.	...	...	...	६-०
.. जे. एस. एस. रायट.	...	...	...	६-०
रा. रा. अणाजी बापुराज अनगळ.	...	...	...	६-०
.. नाना बापु जोशी.	...	...	...	६-०
.. कृष्णनाथ गोविंदनाथ.	...	...	...	६-०
.. हरिचंद ठाणे जोशी.	...	...	...	६-०
.. सदाशिव विश्वनाथ भुरधर.	...	...	...	६-०
.. गणेश नरसिंह जोशी.	...	...	...	६-०
.. सदाशिव वामन काणे.	...	...	...	६-०
.. जगन्नाथ गोविंद माडगावकर.	...	...	...	६-०
.. बापुराज बाळकृष्णजी.	...	...	...	६-०
.. कानसजी मेरवानजी हत्तिदान.	...	...	...	६-६
.. त्रिपुकराव नारायण रात्रमाचिकर.	..	...	...	६-६
श्रीमंत. होळकर महाराज सरकार इंदूर.	...	...	...	११-१४
डा. रेवेंकर पळीक इनस्ट्रक्शन बंगाल.	...	...	...	६२-१२
अन्नर. बापुजी सानत.	...	...	...	६-०
रा. रा. आत्माराम बापु दळवी.	...	...	१८७८/७९	६-०
.. बळवंत गोविंद वकील वाकी मुद्दा.	...	...	...	१९-१२

४. तर हे धनपती, हे धन-
दाया, विद्वान् असा जो तूं तो
संपत्ति देणारा हो. द्वेष्ट्यांला आ-
म्हांपासून दूर कर.

५. आणि आम्हांकरितां दु-
लोकांपासून वृष्टि [कर], आणि
अविनाशि बल [दे], आणि ह-
जारो प्रकारचें अन्न [दे].

६. हे तरुणतम दूता, हे
अत्यंत यजनकुशल होत्या, आ-
मच्या स्तुतीच्या योगानें तूं स्तुति
करणाऱ्या रक्षणेच्छुप्रत ये.

७. हे अग्नी, हे प्रज्ञावान्,
प्रज्ञावान् असा जो तूं तो जनांला
हितकारक [आणि] मित्रांला
हितकारक अशा दूताप्रमाणें उ-
भय लोकांच्या मध्ये जातोपेतोस.

4. Be thou, therefore,
who knowest, a giver of
wealth [to us]. Remove
the haters from us.

5. And do thou send
us rain from heaven, and
do thou [give] us strength
indestructible; and do thou
[give] us thousands of
foods.

6. O most youthful
messenger, o invoker most
skilful in sacrificing, come
thou to the praying wor-
shipper desirous of help.

7. O wise Agni, thou
the knowing one dost go
between the two races, like
a messenger favourable to
the people, favourable to
his friends.

७. ' अग्नि हा देवांहून मनुष्याप्रत | येणारा दूत आहे. '

आणि मनुष्यांहून देवाप्रत जाणारा

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुपक् ।

आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

सः । विद्वाँ । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुपक् ।

आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

७. हे अग्ने, हे कवे (=प्रज्ञावन्), विद्वाँ (=जानंस्त्वं) मिथ्यो जन्येव दूतः (=मित्रेभ्यो हितो जनेभ्यश्च हितो दूत इव) उभया जन्म (=उभयानि जन्मानि=देवान् मनुष्यान्धेत्युभयलोकान्) अन्तः (=तयोर्मध्ये) ईयसे (=गच्छसि=तेषां समाशाद् एतान् प्रति एतेषां समाशाद्यान्प्रति च गच्छसि) ॥

भाषायाम्.

८. स [त्वम्] (=अतस्त्वं) विद्वाँ (=जानन् सन्) [देवान्] आ च पिप्रयः (=आमीणय=मीणयित्वा आनय च) हे चिकित्वः आनुपक् यक्षि (=हे शातवन् अनन्तर तान्पूजय) आ चास्मिन् सत्सि बर्हिषि (=अपि चैतस्मिन् बर्हिषि निषीद) ॥

सूक्तम् ७—१९८.

सोमाहुतिर्कविः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्नें शुमन्तमा भर ।

वसो पुरुस्पृहं रुयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । शुमन्तम् । आ । भर ।

वसो इति । पुरुस्पृहम् । रुयिम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे यविष्ठ (=अतिशयेन युवन्), हे भारत (=‘हविषो मर्तर्’) अग्ने, हे वसो (=साधो), श्रेष्ठं शुमन्त (=दीप्तिमन्त) पुरुस्पृह (=बहुभिः स्पृहणीयं) रुयि (=घनम्) आ भर (=आनय) ॥

८. यास्तव विद्वान् असा जो
तुं तो देवांला आनंद कर [आणि]
नंतर हे ज्ञानवान् [अग्नी], त्यां-
जप्रीत्यर्थे यजन कर. आणि ह्या
दर्भावर बैठ.

8. Therefore do thou
the learned one gladden
[the gods] and sacrifice
to them, o knowing one!
And sit thou down on this
kus'a-grass.

८. हा उपसंहार आहे. अग्नीने दे-
वांस आणून त्यांप्रीत्यर्थ यजन करावे

अग्नी यात प्रार्थना आहे.

सूक्त ७-१९८.

ऋषि-सोमाहुति. देवता-
अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. हे अत्यंत तरुण अग्नी,
हे भारता, हे साधू, तूं श्रेष्ठ
[आणि] तेजस्वी [आणि] पु-
ष्कळांनीं जिची इच्छा करावी
अग्नी संपत्ति घेऊन ये.

HYMN 7-198.

To Agni. By Somāhuti. Metre
—Gāyatrī.

1. Bring, o Agni, o
most youthful Bhārata, o
good [Agni], a wealth that
is excellent, resplendent
and wished for by many.

१. 'भारता.' भारत हे अग्नीचे
नाव आहे. तसे नाव का पडलें ते सा-
ग्रीने सांगवत नाही. सायण बहुतेक ठि-

काणी हवि वाहून नेणारा म्हणून 'भा-
रत' असें म्हणतात.

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च ।

पार्षे तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च ।

पार्षे । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव ।

अति गहिमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याः इव ।

अति । गहिमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने वृहद्दि रोचसे ।

त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । वृहत् । वि । रोचसे ।

त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. देवस्य मर्त्यस्य च (=देवानां मर्त्यानां च =देवानां मनुष्याणां वा) अरातिः (=शत्रुः) नः (=अस्मान्) मा ईशत (=मा राजता =मा वशीकरोतु) । उत (=अपि च) तस्या द्विषः (=तादृशाच्छत्रोर्) [अस्मान्] पार्षे (=पारं नय) ॥

३. उत (=अपि च) वयं त्वया [सहायेन] उदन्या धारा इव (=उदकसंवन्धिनोऽल्पप्रवाहान् इव) विश्वा द्विष (=सर्वानपि शत्रून्) अति गहिमहि ॥

४. हे पावक (=शोधक) अग्ने, शुचिः (=प्रसाशवान्) वन्द्यः (=वन्दनार्हस्) [त्वं] वृहत् (=अत्यधिक) वि रोचसे (=विशेषेण प्रसाशसे) । त्वं [हि] घृतेभिः (=घृतैर्) आहुतः (=आराधितोसि) ॥

२. शत्रु आम्हांवर राज्य न करो, [मग तो] देवांचा [असो] अथवा मर्त्यांचा [असो]. तर तसल्या शत्रूच्या पार [आम्हांला] पाड.

३. आणि तुझ्या प्रसादेंकरून अल्पोदक प्रवाहांच्या पार गेल्या-प्रमाणें सर्व शत्रूंच्या पार आम्ही जाऊं असें कर.

४. हे पावका, हे अग्नी, पवित्र [आणि] यंद्य असा जो तूं तो फार प्रकाशत आहेस. [कारण] तुला घृताहुतींनीं आराधिलें आहे.

2. May the enemy never rule over us, whether of the gods or of the men. Place [us] then beyond the reach of such an enemy.

3. And may we through thy favour go across all enemies as across thin streams of water.

4. Pure [and] adorable thou dost shine greatly, o purifying Agni. [For] thou hast been propitiated with [offerings of] clarified butter.

४. 'घृताहुतीनीं' म्हणजे दूध दे- | गाऱ्या गाईचें तूप काढून त्याच्या योगाने.

त्वं नो असि भारताग्नें वृशाभिर्लक्षभिः ।

अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वृशाभिः । लक्षभिः ।

अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

द्वेजः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः ।

सहसस्पुत्रो अहुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

द्विजः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ।

सहसः । पुत्रः । अहुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

५. हे भारत अग्ने, त्वं नः (=अस्माकं) वृशाभिः (=पञ्चधाभिर्गोभिस्) [तथा] लक्षभिः (=बलीवर्द्धैर्) अष्टापदीभिः (=“गर्भिणीभिश्च”) आहुतोसि (=आराधितोसि) ॥

६. द्वेजः (=समिद्रूपं काष्ठमजं यस्य सः) सर्पिरासुतिः (=घृतं पेयं यस्य स) प्रत्नः (=पुरातनो) वरेण्यः (=वरेणीयः=श्रेष्ठे) होता (=देवानाम् आह्वाता) [अपि च] अहुतः (=आध्वर्यभूतः) सहसस्पुत्रः (=बलस्य पुत्रः) [एतादृशोभिर्भवति] ॥

सूक्तम् ८-१९९.

गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगां अग्रेरुपं स्तुहि ।

यशस्तमस्य मीहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्नुद्देव । उ । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि ।

यशःस्तमस्य । मीहुषः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे ममान्तरात्मन्], वाजयन् [कोपि] रथान् इव (=यथा संग्राममिच्छन् कथिद् रथांस्त्वरया मेरयति तद्वत्) यशस्तमस्य (=प्रवृद्धयशसो) मीहुषः (=दा-

५. हे भारता, हे अग्नी, आम्ही आमच्या वंध्य गाईंच्या योगाने, बैलांच्या योगाने आणि गामण्या [गाईंच्या योगा]ने तुझे आराधन केले आहे.

६. [अग्नि म्हणजे] लांकूड ज्याचे अन्न [आणि] तूप ज्याचे पेय असा पुरातन उत्तम होता [आणि] आश्चर्यकारक बळपुत्र [होय].

5. Thou hast been propitiated, o Bhârata Agni, by means of our barren cows, our bulls and our cows big with calf.

6. [Agni is] the excellent ancient invoker whose food is wood, whose drink is clarified butter; the wonderful son of might.

५. वंध्य गाईंनी. बैलांनी ३० म्हणजे दुभत्या गाईंचा गोरस काढून त्याच्या योगाने तुझे आराधन केले म्हणून वर सांगितले; आतां म्हणतो गोरस न देणाऱ्या ज्या वांझ गाई, बैल आणि गामण्या गाई त्याच्या योगानेहि आराधन केले आहे.

एण वांझ गाई वगैरे मारून त्यांच्या मांसाने आराधन केले असे समजावयाचे काय? असे असेल तर गामण्या गाईस तें कसे लागू होईल? तशा गाई बहुतकरून मारीत नसतील.

सूक्त ८-१९९.

ऋषि-गृत्समद्. देवता-अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. सग्रामाला [जाऊं] इच्छिणारा [मनुष्य] जसा रयांला वेगाने [चालवितो] त्याप्रमाणे तूं अत्यंत महायश [आणि] उदार अग्नीच्या घोड्यांला स्तवून वेगाने येथे आण.

HYMN 8-199.

To Agni. By Gṛtsamada. Metro—Gâyatri.

1. Like one [urging his] chariots when going to battle, urge thou quickly through praises the horses of the most victorious and liberal Agni.

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् ।

चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् ।

चारुप्रतीकः । आहुतः ॥ २ ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोपसि प्रशस्यते ।

यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेष्वा । आ । दोषा । उपसि । प्रशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा ।

अज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विभाति । अर्चिषा ।

अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

तुर) अमेर्योगान् (=अश्वान्) तु (=क्षिप्रम्) उप स्तुहि (=समीप स्तुहि =स्तुति
समीपं मेरय=आनय) ॥

भाषायाम्.

२. यो दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) सुनीथः (=सुनयनः =सुनायनः)
अरिं जरयन् (=शत्रु नाशयन्नपि) [स्वयम्] अजुर्यः (=अनभिभाव्यः) [अपि
च] [यश्च] चारुप्रतीकः (=रमणीयाननः सन्) आहुतो [भवति],

३. उ (=उत=अपि च) यो दमेष्वा आ (=गृहेषु) श्रिया (=ज्वालाया) [सं-
हागव्य] दोषोपसि (=रात्रावुष.काले च) प्रशस्यते (=प्रशङ्गेन स्तूयते) यस्य
[च] व्रतं (=व्रतं) न मीयते (=न क्षीयते),

४. यः स्वर्ण भानुना (=सूर्यः विरगैरिव) आचषा (=दीप्या) चित्रः (=सु-
न्दरः सन्) आ विभाति (=सर्वतो भासते) अज्ञानो अजरैरभि (=जरारहितैर-
विनाशिभिर्ज्वालासमूहैः सर्वं वस्तुजातं सर्वतः प्रकटयन् =ज्वालासमूहैर्वस्तुजातं
प्रकटयति च),

२. जो हविर्दास्याचा चांगला नायक, शत्रूला जेर करणारा पण स्वतः जेर न होणारा [आणि] सुंदरानन [अग्नि] आराधिला आहे;

३. आणि जो [अग्नि] दीप्तीसहित घरी [येऊन] सायंकाळी [आणि] उषःकाळी स्तविला जातो, [आणि] ज्याचे कर्म नाश पावत नाही;

४. जो [अग्नि], सूर्य जसा किरणांनी तसा प्रभेने सुंदर हो-त्ताता प्रकाशतो, आणि [आपल्या] अजर ज्वालांनी [सर्व वस्तु] प्रगट करितो;

2. Ho who is a good guide to the sacrificer, who conquers the enemy [though himself] unconquerable, who is of amiable face [and is] invoked;

3. And who [coming] with brightness into houses is praised at eve [and] at morn, [and] whose ordinance is never destroyed;

4. Who shines brilliant with his splendor even as the sun with its rays, and enlightens [all] with his ever-youthful flames ;

अ॒ग्नि॒मनु॑ स्वर॒ज्यम॒ग्निमु॒क्त्यानि॑ वा॒वृधुः ।

वि॒श्वा अ॒धि श्रि॒यो द॒धे ॥ ५ ॥

अ॒ग्निम् । अ॒नु । स्वर॒ज्यम् । अ॒ग्निम् । उ॒क्त्यानि॑ । व॒वृधुः ।

वि॒श्वाः । अ॒धि । श्रि॒यः । द॒धे ॥ ५ ॥

अ॒ग्नेरिन्द्र॑स्य सोम॑स्य दे॒वाना॑मु॒क्तिभिर्व॑यम् ।

अरि॑ष्यन्तः स॒चेम॒हि॒ अभि॑ प्या॒म पृ॒तन्य॑तः ॥ ६ ॥ २९ ॥ ५ ॥

अ॒ग्नेः । इन्द्र॑स्य । सोम॑स्य । दे॒वाना॑म् । उ॒क्तिभिः॑ । व॒यम् ।

अरि॑ष्यन्तः । स॒चेम॒हि । अ॒भि । प्या॒म । पृ॒तन्य॑तः ॥ ६ ॥ २९ ॥ ५ ॥

भाषाणाम्.

५. उक्त्यानि (=शस्त्राणि =स्तोत्राणि) अग्निम् (=अज्ञाना भक्षकं) स्वरज्यं (=स्वकीयेन तेजसा भासमानम्) अग्निं वावृधुः (=वर्धयन्ति) । [स] विश्वाः श्रियः (=सर्वा दीप्तीर्) अधि दधे (=अधिक धारयति=विशेषेण धारयति) ॥

६. अरिष्यन्तः (=केनाप्यर्हिस्यमाना) वयम् अग्नेः इन्द्रस्य, सोमस्य [तथा-
न्येषां] देवानाम् कृतिभिः (=रक्षाभिः) सचेमहि (=युक्ता भवेम) । [अपि च]
पृतन्यतः (=शत्रून्) अभि प्याम (=अभिभवेम) ॥

द्वितीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तम् ९-२००.

गृत्समद कविः । अग्निदेवता । निष्पु छन्दः ॥

नि होता॑ होतृष॒र्दने॑ वि॒दान॑स्त्वे॒षो दी॑दि॒वा अस॑दत्सु॒दक्षः॑ ।

अ॒र्दध॑व्रतप्र॒मति॑र्व॒सिष्ठः॑ सह॒स्रं भ॒रः शु॒चि॑जिह्वो अ॒ग्निः ॥ १ ॥

नि । होता॑ । होतृ॒ष॒र्दने॑ । वि॒दानः॑ । त्वे॒षः । दी॒दि॒वान् । अ॒स॒दत् ।

सु॒दक्षः॑ ।

अ॒र्दध॑व्रतऽप्र॒मतिः॑ । व॒सिष्ठः॑ । सह॒स्रम् भ॒रः । शु॒चि॑जिह्वः । अ॒ग्निः ॥ १ ॥

५. [हवींचें] भक्षण करणारा [आणि] स्वयंप्रभ असा जो अग्नि त्याला स्तोत्रे वाढवितात. तो सकळ कांतीला धारण करितो.

६. अग्नीची, इंद्राची, सोमाची [आणि] दुसऱ्या [देवांची] रुपा आम्हांस प्राप्त होओ, आणि आम्हांस कोणताच उपद्रव न होओ. आम्ही शत्रूस जिंकू असे होओ.

5. Hymns have magnified Agni who is the consumer [of oblations] [and] who shines with his own brilliancy. He wears all glories.

6. May we possess the protection of Agni, of Indra, of Soma [and] of [other] gods, becoming free from harm. May we defeat [our] enemies!

५. 'स्वयंप्रभ' = 'स्वराज्यम्.' म्हणजे जो आपल्या स्वताहाच्या तेजानें प्रकाशणारा, चंद्रादिशास्त्रांविषयी दुसऱ्याच्या तेजानें प्रकाशणारा नव्हे तो.

'स्तोत्रे वाढवितात' = 'उक्थानि वावृधुः' म्हणजे स्तोत्रे म्हणण्यात आली म्हणजे तो वाढतो, मोठा होतो.

सूक्त ९-२००.

ऋषि-गृत्समद. देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. विद्वान्, प्रवृद्ध, दीप्तिमान्, महाबल, आणि ज्याची रुपा अहतव्यापार होय, [जो] सर्वांत उत्तम, हजारो प्रकारची संपत्ति आणणारा, [आणि] शुद्ध जिह्वा होता असा अग्नि, होत्याच्या ठायीं बसो.

HYMN 9-200.

To Agni By Grtsamada.
Metre—Trishṭubh.

1. May Agni occupy the seat of invoker, he who is a learned, great, resplendent invoker, mighty, of beneficence the action of which is unobstructed, who is the best [of all the gods], the bringer of a thousandfold wealth, possessed of a pure tongue.

१. विद्वान् असा जो अग्नि तो होत्याच्या स्थानी बसो.

'ज्याची रुपा अहतव्यापार होय' = 'अदग्धव्रतममति.' म्हणजे ज्याची

त्वं दूतस्त्वमुं नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीर्घद्वोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊं इति । नः । परः ऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ ।

वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रऽयुच्छन् । दीर्घत् ।

द्वोधि । गोपाः ॥ २ ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवीर्षि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्थे ।

यस्मात् । योनेः । उत्ऽआरिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवीर्षि ।

जुहुरे । समऽइद्धे ॥ ३ ॥

१. विदानः (= विद्वान्) त्वेषः (= प्रवृद्धो) दीदिवान् (= दीप्तिमान्) सुदक्षः (= शोभनबलः) अदब्धव्रतप्रमतिः (= अहिंसितव्यापारा प्रवृष्टा अनुग्रहात्मिका बुद्धिर्यस्य स) वसिष्ठः (= सर्वेषु देवेषु मध्ये साधुतमः) सहस्रभरः (= सहस्रसङ्ख्याकानि धनानि विभक्तम्) सुजिह्वः (= शोभनजिह्वः = सुवचनो) होता (= देवानामाह्वता) [एतादृशो] मिहोतृसदने (= होतुः स्थाने) नि असदत् (= निषीदतु) ॥

भाषायाम्.

२. त्व [नो] दूतो [भव] त्वम् उ (= अपि च त्वं) नः परस्पाः (= परस्तात्पालकः = पालयिता) [भव] । हे वृषभ (= महाबल), त्वं वस्य आ प्रणेता (= वसीयः = उत्तमं श्रेय आनयन् = श्रेष्ठस्य कल्याणस्थानेता) [भव] । हे अग्ने, नस्तने (= अस्माकं सतानाय = संततस्थितये) त्वं दीर्घत् (= प्रकाशमानः सन्) तोकस्य तनूनाम् (= अस्माकं पुत्रादिसंततैः = पुत्रादीनाम् अस्मदीयानां च शरीराणाम्) अप्रयुच्छन् गोपाः (= अप्रमाद्यन् गोपायिता) द्वोधि (= भव) ॥

३. हे अग्ने, परमे जन्मन् (= उत्कृष्टे जन्मनि जन्मस्थाने = शुलोके) ते (= तुभ्यं) विधेम (= त्वा परिचरेम) । स्तोमैः (= स्तोत्रैस्) [तुभ्यम्] अवरे सधस्थे (= अधस्तने स्थाने = अन्तरिक्षे) विधेम (= परिचरेम) । [अपि च] यस्माद् योनेः (= यस्माज्जन्मस्थानात् पृथिवीरूपाद्) उदारिथ (= उद्गतोसि = प्रादुर्भूतोसि) तं [योनिं]

२. [हे अग्नी], तूं [आमचा] दूत [हो], आणि तूं आम्हांस पार करणारा हो. आणि हे प्रभू, तूं उत्तम कल्याण प्राप्त करून देणारा हो. हे अग्नी, तूं प्रकाशून, आम्ही शाश्वत राहावें म्हणून आमच्या संततीचा आणि आम्हां स्वताचा दुर्लक्ष्य न करणारा असा रक्षक हो.

३. हे अग्नी, तुझें जें सर्वांत उंच जन्मस्थान तेथें आम्हांस तुला भज्जं दे. आणि खालच्या स्थानीं स्तोत्रांनीं तुला भज्जं दे. ज्या जन्मस्थानापासून तूं उपजलास त्याप्रत मी भजतो. चांगला पेटलेला असा जो तूं त्या तुझ्या ठायीं ऋत्विजांनीं हव्यें अर्पण केलीं आहेत.

2. [Be] thou [our] messenger and our protector. [Be] thou, o lord, a bringer of the highest good. That we may live long, o Agni, do thou shine and be thou the staunch protector of our children [and] of ourselves.

3. Let us worship thee, o Agni, in thy highest nativity, let us worship in thy lower nativity with hymns. Let me worship the place from whence thou hast arisen. They have poured oblations in thee, who hast been well-kindled.

वृषा अग्नी आहे की, ती प्रवृत्त होऊं लागली म्हणजे तिला कोणीहि प्रतिबंध

करूं शकत नाही.

२. 'आम्ही शाश्वत राहावें म्हणून' = 'नस्तने.' अक्षरशः आमच्या सातत्यासाठी; म्ह० आमचा कुलक्षय न व्हावा म्हणून.

३. 'सर्वांत उंच स्थान' = 'परमे जन्म.' म्हणजे शुद्ध असें सायणाचार्य म्हणतात. आणि खालच्या स्थानीं 'अव-

रे सधस्थे.' म्ह० अंतरिक्षात आणि ज्या जन्मस्थानापासून म्ह० पृथिवीपासून असें म्हणतात, आणि शुद्ध, अंतरिक्ष आणि पृथिवी यात "असलेला" जो अग्नि त्याप्रत असा अर्थ लावितात. कवीचा अभिप्राय असा दिसतो खरा.

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देष्णम् । अभि । गृ-
णीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः ।
मनोता ॥ ४ ॥

उभयं ते न क्षीयते वसुध्वं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसुध्वम् । दिवेदिवे । जायमानस्य । दस्म ।
कृधि । क्षुमन्तम् । जरितारम् । अग्ने । कृधि । पतिम् । सुपत्यस्य ।

रायः ॥ ५ ॥

(=जन्मस्थानं) यजे (=पूजयामि) । समिद्धे (=सम्यग्दीप्ते) त्वे (=त्वयि) हवीषि
प्र जुहुरे (=अध्वर्यादयः प्रक्षेपेण जुह्वति सृजन्ति) ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, यजीयान् (=अतिशयेन यजनकर्ता =यजनकर्मकुशलतरस्) [त्व] हविषा [देवान्] यजस्व (=पूजय) । शुष्टी (=क्षिप्तं) देष्णं (=दानमेतदस्मा-
भिर्दोषमानं) राधः (=हविष) अभि गृणीहि (=देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं
स्वादुतरमिति ब्रूहि) । हि (=यस्मात् कारणात्) त्वं रयीणा रयिपतिरसि (=धनानां
पतिरसि) । त्वं शुक्रस्य (=दीप्तस्य) वचसः (=स्तुतिरूपस्य वचनस्य) मनोता
(=प्रज्ञाता=उत्पादयिता) [भवसि] ॥

५. हे दस्म (=पराक्रमिन्) [अग्ने], दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) जायमानस्य ते
(=तन) उभयं (=दिव्य भौमं च धनं) न क्षीयते (=न हीयते) हे अग्ने, जरि-
तारं (=स्रोतारं) क्षुमन्तम् (=अन्नवन्तं) कृधि (=कुरु) [अपि च] स्वपत्यस्य
रायः पतिं (=शोभनापत्यसहितस्य धनस्य प्रभुं) [कृधि=कुरु] ॥

४. हे अग्नी, यजन करण्या-
विषयीं अति कुशल असा जो तूं
तो हवीने यजन कर. [आणि]
[या] दानाची [आणि] हवीची
[देवांपुढें] लवकर प्रशंसा कर.
कारण कीं, तूं संपत्तीचा प्रभु आ-
हेस, तूं तेजस्वी स्तुतीचा कर्ता
आहेस.

५. हे पराक्रमी [अग्नी],
तूं प्रतिदिनीं उत्पन्न होतोस तरी
तुझें दोन्ही प्रकारचे धन नष्ट होत
नाहीं. हे अग्नी, तूं स्तोत्राला अ-
न्नसंपन्न कर [आणि] चांगल्या
सत्ततीसहित जी संपत्ति तिचा
पति [कर].

4. Do thou, o Agni,
who art an expert in sacri-
ficing, offer worship [to the
gods] with [this] oblation.
Commend quickly this
offering [and this] food
[to them]. For thou art
the master of riches, thou
the inventor of the bright
hymn.

5. Thy wealth of both
kinds does not diminish,
though thou art born day
by day, o victorious one !
Give food, o Agni, to the
poet, make him the lord
of wealth accompanied by
good progeny.

४. 'स्तुतीचा कर्ता' = 'यज्ञसो मनो-
ता.' म्हणजे स्तुति कशी रचावी ते ज्याने
शोधून काढिले तो. ऋग्वेदात तीन
ठिकाणी हा शब्द आला आहे त्या सर्व

ठिकाणीं हा अर्थ चांगला जुळतो, आणि
प्रस्तुत ठिकाणीं सायणहि त्याच्या जवळ-
जवळ अर्थ करितात, तो पहा.

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।
 अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने शुमदुत रेवहिदीहि ॥६॥१॥
 सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् ।
 आयजिष्ठः । स्वस्ति ।
 अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्ने । शुमत् । उत ।
 रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

६. स [स्वम्] (=अतस्त्वम्) एना अनीकेन (=अनेन तव तेजसा) सुवि-
 दत्रः (=सुधनः=शोभनधनदाता) आयजिष्ठः (=अतिशयेन यजनकर्ता=यजनक-
 र्मणि कुशलतमः सन्) अस्मे स्वस्ति (=अस्माकं कल्याणं यथा भवति तथा) देवान्
 यष्टा भव (=देवानां पूजयिता भव) । [तथा च] नः (=अस्माकम्) अदब्धः (=अ-
 हिंसितो) गोपाः (=गालयिता) उत (=अपि च) परस्पाः (=पारयिता) शुमत्
 (=सप्रकाशं यथा तथा) उत (=अपि च) रेवत् (=धनवत्=वयं यथा धनं लभेमहि
 : तेन प्रकारेण) दिदीहि (=दीप्यस्व) ॥

सूक्तम् १०-२०१.

गृत्समद ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेलस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।
 श्रियं वसानो अमृतो विचैता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥१॥
 जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽईव । इळः । पदे । मनुषा । यत् ।
 सम्ऽईद्धः ।
 श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचैताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः ।
 वाजी ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. जोहूयः (=आह्वानयोग्यः) प्रथमः पितेव (=पुत्रतनपितृसदृशः) अग्निः मनु-
 षा (=मनुष्येण ऋषिजा) इळः पदे (=इळयाः पदे=उत्तरवेद्या) यद् (=यदा)

६. यास्तव उदार [आणि] देवोपासना करण्याच्या कामीं अत्यंत कुशल असा जो तूं तो या तुझ्या तेजानें आमचें कल्याण होई अशा रीतीनें देवांचें यजन करणारा [हो]. आणि हे अग्नी, तूं आमचा अतिरक्त रक्षक [आणि] पालक [होस्तोता] सतेज [आणि] सधन अशा रीतीनें प्रकाश.

6. [Do] thou, therefore, with this splendor [be] the sacrificer to the gods for our welfare, thou who art bounteous [and] most versed in sacrificing. And being our undespised protector [and] preserver, do thou, o Agni, shine brilliantly [and] so as give us riches.

सूक्त १०-२०१.

ऋषि-गृत्समद. देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. आह्वानयोग्य [आणि] प्राचीन पित्यासारिखा अग्नि जेव्हां मनुष्यानें इळेच्या स्थानीं पेटविला जातो, तेव्हां तेजातें धारण करणारा, अमर, महाप्रज्ञ, कीर्तिमान् [आणि] बलवान् तो [अग्नि] उपासनेस योग्य [असतो].

१. इळेच्या स्थानीं = 'इळस्पदे.' म्हणजे उत्तर वेदीवर. देवास अर्पावयाचे जे अन्न ते 'इळ' आणि तें जेथें अ-

HYMN 10-201.

To Agni. By Grtsamada.
Metro—Tristubh.

1. When Agni, worthy of being invoked [and] like an ancient father, is well kindled by the human worshipper on the seat of Ila, he clad in splendor, immortal, very wise, renowned [and] mighty, is worthy of being worshipped.

पिलें जातें तें 'इळस्पद' अथवा उत्तरवेदी.

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः ।
अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अहं ।
चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु
गर्भः ।

शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति ।
प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

समिद्धो) [भवति] [तदा] श्रिय वसानः (= दीप्त्यात्मानमाच्छादयन्) अमृतः
(= अमरणधर्मा) विचेताः (= विशेषेण प्रज्ञावान्) श्रवस्यः (= सुभोजः) स वाजी
(= बलवान्) मर्मजेन्यः (= परिचरणाहो) [भवति] ॥

जोहूत्रोश्रवद्वेषाशब्द कुर्वन्निति पाथाख्या वेचित् ॥

भाषायाम्.

२. चित्रभानुः (= विचित्रदीप्तिर्) अमृतः (= अमरणधर्मा) विचेताः (= विशि-
ष्टप्रज्ञावान्) अग्निः विश्वाभिर्गीर्भाभिः (= सर्वाभिर्मया कृताभिः स्तुतिभिर्) मे हव (= म-
मादान) श्रूयाः (= श्रूयात् = शृणोतु) । [अस्य] रथ श्यावा (= श्यावा = शामवर्णा-
यथै) रोहिता वा (= लोहितवर्णावथै वा) उत अरुषा (= आरक्तवर्णा वा) वहतः ।
अह (अध = अथ) [ऋत्विग्भिः] विभृत्रथके (= नानास्थानेषु निहतः कृतोति) ॥

३ उत्तानायाम् (= उत्तानशय्यायाम् अरण्याम्) [एतम् अग्निरूपम्] सुषूत
(= शोभन पुत्रम्) अजनयन् (= उदपादयन्नृत्विजः) । अग्निः पुरुपेशासु (= नाना-
वर्णरसोपधोषु) गर्भो भुवत् (= अन्तर्बर्तमानतया गर्भे इवाभवत्) । प्रचेताः
(= महत्प्रवेष्टा) [सोमि] शिरिणाया चित् (= शयावपि) अक्तुना (= अन्यकारे-

२. सुंदर प्रभेचा, अमर, [आणि] महाप्रज्ञ अग्नि सवे स्तुतीच्या द्वारे माझी हाक ऐको. [याच्या] रथाला कुमेत रंगाचे घोडे ओढितात, अथवा तांबडे घोडे [ओढितात], अथवा आरक्त वर्णाचे घोडे [ओढितात]. आतां त्याला निरनिराळ्या ठिकाणी नेले आहे.

३. उत्तणी पडलेली जी अरणी तिच्या ठायीं [या] उत्तम पुत्राला उपजविते झाले. नानारूप [ओषधी]च्या पोटीं अग्नि गर्भ राहिला. महाप्रज्ञ [अग्नि] रात्रीच्या वेळींहि अंधकारानें न झांकला जातां तेजांनीं [युक्त होताता] वास करितो.

2. May Agni of excellent splendor, immortal [and] full of wisdom, hear my call through all [my] hymns. A pair of dark horses draw his chariot, or a pair of red horses, or a pair of brown horses. Now he is carried to several places.

3. They begot [this] good son in her [the Arani] lying on her back. Agni became an embryo in those who have many forms. The very wise [Agni] exists even at night, full of lustres, uncovered with darkness.

२. 'त्याला निरनिराळ्या ठिकाणी नेले आहे.' = 'विभृयथक्रे'. ४० उत्तर-वेदी इत्यादि निरनिराळ्या स्थळी क्रत्विजांनी एका ठिकाणाकून नेले आहे, असा भावार्थ.

'कुमेत रंगाने,' तांबड्या वर्णाचे अथवा आरक्त वर्णाने जे घोडे सांगितले ते त्या त्या वर्णाचा जो धूर, ज्या ज्वाला अथवा जो प्रकाश तद्रूप होत.

संहितेत 'श्रुयाः' असा पाठ असून पादात 'श्रुयाः' असा ह्रस्व पाठ आहे तो

संप्रदायसिद्ध आहे. ऋ. ५. ७४. १० आणि ऋ. ८. ७३. १८ यांतहि 'श्रुयातम्' आणि 'श्रुयुयातम्' असे पाठ आहेत ते पहा.

३. या मंत्रांत अग्नीला क्रत्विजांनी वाघाच्या आगी धर्षण करून उत्पन्न केले ही एका गोष्ट, आणि तो रात्रीच्या वेळींहि इतर वस्तुप्रमाणे अंधकारानें झांकला जात नाही ही दुसरी, यामुळे दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत.

जिघर्ष्यामि हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्षि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । रभसम् । दशानम् ॥ ४ ॥

आ विश्वतः प्रत्यक्षं जिघर्ष्यरक्षसा मनसा तज्जुपेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अभिर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यक्षम् । जिघर्षि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुपेत । मर्यश्रीः । स्पृहयत् । वर्णैः । अग्निः । न । अभिः । मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

ण) अपरीवृतः (=अनाच्छादितः सन्) महोभिर्वसति (=तेजोभिः सह वर्तते=तेजो-युक्तो वर्तते) ॥

भाषायाम्.

४. विश्वा भुवनानि (=सर्वाणि भूतानि) प्रतिक्षियन्तं (=वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं) तिरश्चा पृथुं (=सर्वतो विस्तृतं) वयसा बृहन्तं (=बलेन महान्तं) व्यचिष्टं (=व्याप्ततमम्) अन्नै रभसं (=हृदि रज्जैर्वलवन्तं) दशानं (=दृश्यमानम्) आ हि हविषा घृतेन [च] जिघर्षि (=आसिञ्चामि) ॥

५. विश्वतः प्रत्यक्षं (=सर्वतो व्याप्तम्) [अग्निम्] आ जिघर्षि (=आसिञ्चामि) । तत् [सेवनम्] अरक्षसा मनसा (=अवाधकेन मनसा=प्रसन्नेन मनसा) जुपेत (=सेवताम्) । मर्यश्रीः (=युवमनुष्यदर्शनः) स्पृहयद्वर्णः (=वर्णं स्पृहयन्=सुरूप-कामी) अभिस् तन्वा जर्भुराणः (=तेजसा पूर्णः=यदा तादृशो भवति तदा) नाभिमृशे (=अभिमर्शनयोग्यो न भवति) ॥

४. सकल भूतांच्या ठायीं वास करणारा, सर्व वाजूंनीं मोठा, वळानें महान्, अत्यंत व्यापक, अन्नांनीं वळवान्, [आणि] दृष्टिगोचर असा जो अग्नि, त्याला मी हवीने [आणि] तुपानें भिजवितों.

५. चोहीकडे पसरणाऱ्या [अग्नी]ला मी [तुपानें] भिजवीत आहे. त्याचें तो प्रसन्न मनानें सेवन करो. एकाद्या तरुण मनुष्याप्रमाणें दिसणारा, रूपाची वांछा करणारा जो अग्नि तो तेजानें परिपूर्ण झाला म्हणजे त्याला स्पर्श करण्यासारखा नसतो.

4. I besprinkle with oblation [and] with clarified butter Agni who lives in all beings, who extends on all sides, great with power, most permeating, powerful with offerings, [and who is] visible.

5. I besprinkle Agni who spreads in all directions. May he accept it with a pleased mind. Agni, who appears like a youth [and] is fond of fine appearance, cannot be touched when he puts on his splendor.

५. 'तेजाने परिपूर्ण झाला म्हणजे' = 'तत्त्वा जर्भुराग.' म्हणजे, चांगला पे-

टल्यावर. पाश्चात्य विद्वान् पुसफुसू लागला म्हणजे असा अर्थ करितात.

ज्ञेया भागं सहस्रानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्देम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनुसा जोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहस्रानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।
अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनुऽसाः । जोह-
वीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. वरेण सहस्रानः (= हविषा शत्रूनभिभवत् = हविषा शश्वभिभवनशीलो) भाग
ज्ञेयाः (= हविर्भागमिमं जानीहि) । त्वादूतासः (= त्वं दूतो येषां ते वय) मनुवत्
(= मन्त्रिव) वदेम (= स्तोत्रं ब्रूयाम) । अनून (= पूर्ण) मधुपृचम् (= उपासकान्
माधुर्येण पूरयन्तं माधुर्यदायिनम्) अग्निं धनुसाः (= धनस्य संभक्ताहं) जुह्वा (= ए-
तन्नामकेन पात्रेण = हविषा) वचस्या (= वचस्यया = स्तुतिकामनया = स्तुत्या) जोहवी-
मि (= आह्वयामि) ॥

सूक्तम् ११-२०२.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या त्रिष्टुभ् । शिष्टा विराट्स्थानाः ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसुयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः । सिन्धवः । न ।

क्षरन्तः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, [अस्माकं] हवम् (= आह्वानं) श्रुधि (= शृणु) । मा रिषण्यः
(= मा हिंसीः) । ते वसूना दावने स्याम (= तव धनानां दानाय पात्रभूता भवेम) ।
हि (= यस्मात् कारणाद्) वसुयवः (= धनमिच्छन्त्यः) क्षरन्तः सिन्धवो न [क्ष-
रन्त्यः] (= क्षरन्त्य आप इव) इमा ऊर्जः (= एतानि हविरस्त्रानि) त्वां वर्धयन्ति
(= वर्धयन्ति) ॥

६. हवीच्या योगानें जयशाली होणारा असा जो तूं तो [या] हविर्भागाला ग्रहण कर. तूं आमचा दूत होशील तर आम्ही मनूष्यमाणें [स्तोत्र] म्हणूं. परिपूर्ण, [आणि] माधुर्य देणारा जो अग्नि त्याला धनेच्छू मी पळीनें [आणि] स्तुतीनें बोलावितों.

6. Overpowering through excellence mayest thou accept [this] offering. May we with thee for our messenger pray like Manu. I am invoking,—I, desirous of wealth, [am invoking] with oblation and praise Agni who is perfect [and] is the giver of sweetness.

६. 'मनूष्यमाणें' = 'मनुष्यत्.' म्हणजे मनु म्हणून जो आदि उपासक तो जसा देवांशी प्रत्यक्ष बोलत असे त्याप्रमाणें.

'मनु' कोण याविषयी सू. ११२ मं. १६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

सूक्त ११-२०२.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र. वृत्त-शेनटची (एकविसावी) त्रिष्टुप्, ती खेरीज करून बाकी सर्व विराट्स्थाना या वृत्ताच्या.

१. हे इंद्रा, तूं [आमची] हाक ऐक, तूं आमची हेळसांड करूं नको. तुझ्या संपत्तीस आम्ही पात्र होऊं असें कर. कारण वीं, धनाची इच्छा करणारी [आणि] वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणें [वाहणारी] जीं हीं हविरनें तीं तुला हर्षवीत आहेत.

HYMN 11-202.

To Indra. 'By Gritsamada. Metro—Virdhathand, except in the last verso where it is Trishubh.

I. Hear [our] call, o India, do not neglect us. May we be fit for the gift of thy wealth. For these offerings, desirous of wealth, [and poured] like-flowing waters, are exhilarating thee.

१. 'नद्यांप्रमाणें वाहणारी,' म्हणजे पाण्याच्या प्रवाहांप्रमाणें सोमादिवांचे जे

छोट अर्पण केलेले ते.

सृजो महीरिन्द्र या अर्पिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्ववृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अर्पिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना ।

शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अवा । अभिनत् । उक्थैः ।

ववृधानः ॥ २ ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवै सिस्त्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । तु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवै । सिस्त्रते ।

न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे शूर इन्द्र, महीः (=महतीर्महत्तः) पूर्वीः (=प्रभूता) या [आपः] अहिना (=वृत्रेण) परिष्ठितास् [तास्त्व] सृजः (=असृजः =व्यसृजः) । उक्थैर्ववृधानः (=स्तोत्रैः प्रवृद्धस्त्वम्) अमर्त्यं चित् मन्यमानम् (=आत्मानं मरणरहितमेव मन्यमानं) दासं (=दस्त्वं =वृत्रम्) अवा अभिनत् (=भित्त्वासृष्टवान्) ॥

३. हे शूर इन्द्र, येषूक्थेषु (=स्तोत्रेषु) रुद्रियेषु च स्तोमेषु (=रुद्रकृतेषु स्तवनेषु) त्वं चाकन् (=कामयसे) यासु [स्तुतिषु च] [त्वं] मन्दसानो (=दृष्टो) [भवसि] [तादृशा] एताः शुभ्राः (=दीप्यमानाः) [स्तुतयो] वायवे न (=वायुं प्रतीव) तुभ्य इत् (=तुभ्यमपि =त्वा प्रति) तु (=क्षिप्रं) प्र सिस्त्रते (=प्रकर्षेण सरन्ति) ॥

यादृशानि स्तोत्राणि कामयसे यादृशानि च रुद्रकृतानि स्तवनानि ते प्रीतिरूराणि भवन्ति यादृशाभिश्च स्तुतिभिस् त्वं दृष्टो भवसि तादृशानि मया कृतानीमानि स्तुतिवचनानि त्वा प्रति वायु प्रति च धावन्तीति भावः ॥

२. हे शूर इंद्रा, ज्याला अ-
हीनें वेष्टून टाकिलें होतें त्या म-
हान् [आणि] विपुल उदकांला
तूं खालीं वर्षिता शालास. स्तो-
त्रांनीं बळवान् झालेला असा जो
तूं, तो आपणास अमरच मानणा-
ऱ्या असुरालासुद्धा मारून खालीं
टाकिला शालास.

३. हे शूर इंद्रा, ज्या स्तो-
त्रांची, आणि रुद्रकृत गायनाची
तुला आवड आहे आणि ज्या स्तु-
तींनीं तूं आनंद पावतोस, त्या ह्या
सुंदर स्तुती वायूप्रत [धांवल्या]-
प्रमाणे सत्वर तुजप्रत धांवत आहेत.

2. O bravo India, thou
didst pour down in rich
streams the great [and]
plentiful [waters] which
were besieged by the ser-
pent. Thou, strengthened
by hymns, didst strike
down the demon that
thought himself quite im-
mortal.

3. O bravo India, the
hymns and the songs com-
posed by Rudra which
thou lovest, and these fair
praises in which thou
takest pleasure, are run-
ning quickly towards thee
as towards Vayu.

२. यात सांगितलेला इंद्राचा परा-
क्रम सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

३. 'ज्या प्रकारची स्तोत्रे आणि रु-
द्रकृत वचनें तुला आवडतात, आणि ज्या
स्तुतीपासून तुला हर्ष होतो तसली हीं
वचने आणि ह्या स्तुति तुजप्रत आणि
वायूप्रत धांवत आहेत,' असा भावार्थ.

परंतु रुद्रकृत गायनें इंद्राला आव-
डतात असें म्हटलें आहे यावरून रुद्र

इंद्राची स्तुति करीत असतो असें प्र-
सिद्ध पाहिजे, ते नाही; मात्र रुद्राचे
पुत्र जे मरुत् (त्यांना रुद्रिय म्हणतात)
ते इंद्राची स्तुति गातात असें वेदात पु-
ष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे. सू. ५२
म. १५ पहा. तेव्हा या ठिकाणी रुद्रकृत
म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् त्यांनीं के-
लेलीं असा अर्थ घ्यावयाचा आहे काय ?

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं वाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । वाहोः ।
दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

गुहां हितं गुह्यं गुह्यमप्स्वपिवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।

उतो अपो द्यां तस्तम्बांसमहन्महिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुह्यम् । अप्सु । अपिऽवृतम् । मायिनम् ।
क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । द्याम् । तस्तम्बांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४. नु अधुना ते शुभ्र शुष्म (=तव दीप्त बल) [स्तोत्रेण] वर्धयन्तः [अपि च] तव शुभ्र वज्र वाहोर्दधाना. (=स्तोत्रेण तव वाहोर्निदधाना) [भवाम्] । [अतः] हे इन्द्र, शुभ्रस्त्व (=दीप्तस्त्वम्) [अस्माकं स्तोत्रेण] वावृधानः (=वर्धमान सन्) अस्मे (=अस्मदर्थे) सूर्येण (=तेजस्विना वज्रेण) दासीर्विश (=दस्युसवन्धिनी. प्रजा =अनार्यान् जनान्) सहा (=अभिभव) ॥

५. हे शूर, गुहा हित (=गुहाया निहितम्) [अत एव] गुह्यम् (=अदृश्य) गुह्य (=निगूढम्) अप्सु (=मेघोदकेषु) अपीवृत क्षियन्तम् (=आच्छादित वसन्त) मायिन (=मायाविनम्) उत (=अपि च) अपो द्या (=मेघोदकानि =अन्तरिक्ष गुह्ये च) तस्तम्बांस (=स्तम्भयन्तम्) अहिं (=वृषरूप सर्प) वीर्येण (=तव सामर्थ्येन) अहन् (=त्व हतयान्) ॥

४. आम्ही तुझे सुंदर वळ आतां वाढवीत आहो, [तुझे] सुंदर वज्र [तुझ्या] खांद्यावर ठेवीत आहो. तर हे इंद्रा, सुंदर असा जो तूं तो [आम्हांकडून] वळवान् केला होताता तेजःपुंज वज्राच्या योगानें आम्हांसाठीं अनार्य लोकांचा पाडाव कर.

५. हे शूर [इंद्रा], गुहेत असलेला, अदृश्य, लपून राहिलेला, उदकांमध्ये छपून वास करणारा, मायावी आणि उदकांला [आणि] झुलोकाला थांबविणारा जो अहि, खाला तूं [आपल्या] पराक्रमाने मारिता झालास.

4. We are now promoting thy fair strength, we are placing [thy] fair thunderbolt on [thy] shoulders. Do thou the fair one, strengthened [by us], o Indra, subdue for us the un-Āryan forces with thy resplendent [thunderbolt].

5. Thou didst, o brave [Indra], slay with thy might, the artful serpent lying invisible [and] concealed in the den and dwelling hidden in the waters, and that stopped the waters [and] the heaven.

४. 'आम्ही स्तोत्रे म्हणून तुझे वळ वाढवीत आहों आणि तुझ्या हातून वज्र तुझ्या खांद्यावर चढवीत आहों.'

तर या प्रकारे वळवान् झालेला जो तूं तो अनार्य लोकांला जिंक; असें तात्पर्य.

स्तवा नु ते इन्द्र पुर्व्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।
 स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥
 स्तव । नु । ते । इन्द्र । पुर्व्या । महानि । उत । स्त्वाम् । नूतना ।
 कृतानि ।
 स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥
 हरी नु ते इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वाष्टाम् ।
 वि समना भूमिरप्रथिष्टारस्त पर्वतश्चित्सरिप्यन् ॥ ७ ॥
 हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतऽश्रुतम् । स्वारम् । अ-
 स्वाष्टाम् ।
 वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरस्त । पर्वतः । चित्र । सरिप्यन् ॥ ७ ॥
 नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्सं मातृभिर्वविशानो अक्रान् ।
 दुरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रेपिता धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥
 नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सम् । मातृऽभिः । वावशानः ।
 अक्रान् ।
 दुरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रेऽपिताम् । धमनिम् । पप्रथन् ।
 नि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ते (=तव) पुर्व्यां (=पूर्व्याणि=पुरातनानि) महानि (=महाशक्ति)
 [कृतानि] स्तव (=स्तवाम्) । उत (=अपि च) नूतना (=नूतनानि) कृतानि
 (=पराक्रमरुमाणि) स्तवाम् । [तव] बाह्वोरुशन्तं (=कामयमानं वीरकर्मकरणो-
 त्सुतं) वज्रं स्तव (=स्तवाम्) । सूर्यस्य केतू (=केतुमूर्ती=प्रज्ञापकौ) हरी (=ए-
 तन्नमकौ तवाश्वौ) स्तव (=स्तवाम्) ॥

७. हे इन्द्र, वाजयन्ता (=वेगं कुर्वन्ती) ते (=तव) हरी घृतश्रुत (=मेघोद-
 फरूपं पृथं व्यावयन्तं) रयारं (=नाद) नु (=सत्त्वर=यस्मिन् क्षणे) अस्वाष्टाम् (=अ-
 शब्दयताम्=अश्रुता) [तस्मिन् क्षणे] भूमिः (=पृथिवी) समना (=क्षिप्रं=सत्त्वरं)
 वि अप्रथिष्ट (=सर्वतः प्रथितामू=ममोपरि वज्रप्रहाणे भविष्यतीति भीत्या निश्च-

६. हे इंद्रा, आम्ही आतां तुझे महान् पुरातन पराक्रम स्तव्हां आणि [तुझे] अर्वाचीन पराक्रम स्तव्हां; [तुः] खांद्यावरच्या उत्सुक वज्राला स्तव्हां; सूर्याचे ध्वज [होत असे जे तुझे] पिवळे घोडे [ते] स्तव्हां.

७. हे इंद्रा, तुझे वेगवंत अश्व घृतस्त्रावी नाद करिते झाले [तोंच] पृथिवी एकदम आडवी पडून राहिली, पर्वत चालणार होता तो स्तब्ध झाला.

८. पर्वत विनचूक खाली बसला, [आणि] आयांबरोबर घोष करित करित गर्जना करिता झाला. इन्द्रप्रेरित जय-नादाला दूरच्या प्रदेशीं मोठा करणारे असे [जे स्तोते ते] त्या वाणीला पसरिते झाले.

6. Let us now praise, o Indra, thy great ancient deeds and let us praise [thy] modern deeds. Let us praise the thunderbolt ready on [thy] shoulders. Let us praise the tawny horses, the banners of the sun.

7. Thy swift tawny horses, o Indra, only neighed a rain-dropping neigh, [when] the earth immediately spread herself flat, the mountain that was going to move stopped motionless.

8. The mountain settled down with care. It roared, lowing with the mothers. The [praising worshippers], who increased in the distant region the shout sent forth by Indra, expanded that voice.

६. 'पुरातन,' 'अर्वाचीन' = 'पूर्वी,' 'नूतन.' म्हणजे वृत्रहन्नादिक जीं पुरातन कामे आणि उपासकरक्षणादिक जीं आधुनिक कामे केलेली ती.

'सूर्याचे ध्वज होत असं' = 'सूर्यस्य केतुः' इन्द्र आणि सूर्य हे एकच होत असं वेदांत कोठकोठें येतें.

७. इन्द्र आपले घोडे जोडून वृत्रहन्नार्थ जाऊं लागला तेव्हा काय काय

झाले ते सांगतो.

'घृतस्त्रावी नाद' = 'घृतश्रुतं स्त्रारम्' म्हणजे तुपाप्रमाणे चिकण असे मेघोदक मेघाकडून खाली पाडणारा.

'पर्वत.' म्हणजे मेघ असं सायण म्हणतात तें खरें दिसते.

८. भावार्थ:- 'इन्द्राचे अश्व येतांच मेघरूपी जो पर्वत तो खाली गळला आणि त्यापासून पडणाऱ्या उदकांबरोबर

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जं वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रांसि वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जम् ।
वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्ऽतमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रांसि ।
वीरऽवन्तम् ॥ १३ ॥

रांसि क्षयं रांसि मित्रमस्मे रांसि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रांसि । क्षयम् । रांसि । मित्रम् । अस्मे इति । रांसि । शर्धेः । इन्द्र ।
मारुतम् । नः ।

सऽजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रेऽ-
नीतिम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे इन्द्र, ये [वयम्] ऊती (=ऊत्या=तर्पणसाधनेन हविषा) ते (=तव)
ऊर्जं (=बल) वर्धयन्तः [सन्तः] अवस्यवः (=रक्षणेच्छवः) [स्मस्] ते [वयम्]
ते (=तव) स्याम (=भवेम) । हे देव, शुष्मिन्तमं (=बलवत्तमं) वीरवन्तं (=शू-
रापत्योपेतं) यं रयिं (=धनं) चाकनाम (=कामयामहे) [तम्] अस्मे रांसि
(=अस्मभ्यं ददासि=देहि) ॥

१४. क्षयं (=गृहं) रांसि (=देहि) । अस्मे (=अस्मभ्यं) मित्रं (=सत्सर्वं)
रांसि (=देहि) । हे इन्द्र, नः (=अस्मभ्यं) मारुतं शर्धेः (=मरुतां बलं) रांसि
(=देहि) । सजोषसः (=सगता) मन्दसानाथ (=त्वया समं मोदमाना) वायव
(=वायुरूपा) ये [मरुतः] अग्रनीतिम् (=अग्रे नीयमानं=सोमं) [त्वया सह
प्र पान्ति (=पियन्ति)] ॥

१३. हे इंद्रा, तुझे बळ हवीने वाढवीत [आहो] असे जे आम्ही ते ज्यापेक्षां रक्षणाची इच्छा करीत आहो, त्यापेक्षां आम्ही तुझे होऊं असें तूं कर. हे देदीप्यमान [इंद्रा], जी अत्यंत बलयुक्त [संपत्ति] आम्ही वांछितों, ती शूर-संततीनें भरलेली संपत्ति तूं आम्हांला दे.

१४. घर दे, आम्हांस मित्र दे, हे इंद्रा, आम्हांला मरुतांचे बळ दे; जे वायु [रूप] [मरुत्] तुज-बरोबर सोम पिऊन आनंद पावतात.

13. O Indra, may we, who increasing thy energy with oblation are desirous of protection, become thine. Grant to us, o resplendent one, that wealth, full of strength and brave progeny, which we long for.

14. Give a house, give us a friend, give us, o Indra, the strength of the Maruts; who, identical with the winds, drink the first offering [of the Soma] as [thy] companions, making themselves happy [along with thee].

१३. 'हवीने' = 'कृती.' 'कृति' शब्दाचा असा अर्थ होतो अशाविषयी क. द. २९. ५ आणि त्याजवरील सा-यणभाष्य पहा.

१४. 'मरुतांचे बळ' = 'मरुत शर्धः'.

म्हणजे मरुतांचा गण. 'दे' म्हणजे घेऊन ये. कदाचित् 'बळ' यांत मरुदत्त सामर्थ्य असाहि घेवार्थ घेणें अवश्य आहे. म्हणून 'गण' बदल 'बळ' हें पद आम्ही घातलें आहे.

पिवापिवेदिन्द्र शूर सोमं मन्दन्तु त्वा मन्दिनः सुतासः ।
 पृणन्तस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११' ॥
 पित्रऽपिव । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः ।
 सुतासः ।

पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् ।
 आव ॥ ११ ॥

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।
 अवस्पवो धीमहि प्रशस्ति सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥
 त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतया ।
 सपन्तः ।

अवस्पवः । धीमहि । प्रशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२
 (=अभिपुतं सोमं पीतवान्) [इन्द्रो] मायिनो दानवस्य (=असुरस्य तस्य वृषस्य)
 मायाः (=रूपटानि) नि अपादयत् (=अवाधत) ॥

भाषायाम्.

११. हे शूर इन्द्र, [शर्म] सोमं पिवापिवेत् (=पिवैव पिवैव) । मन्दिनः
 (=मदकरः) सुतासः (=अभिपुताः सोमास्) त्वा मन्दन्तु (=त्वां मादयन्तु) ।
 ते कुक्षी पृणन्तः (=तवोदरपर्यायं पूरयन्तः) [सोमास्] [त्वां] वर्धयन्तु (=प्रवृद्धं
 कुर्वन्तु) । पौरः सुतः (=उदरपूरकः सोम) इत्था (=सत्यम्) इन्द्रम् आव (=इन्द्रं
 तर्पयति) ॥

१२. हे इन्द्र, विप्राः (=स्तोतारो) [वयं] त्वे अपि अभूम (=त्वयि कृता-
 थया भवेम) । ऋतया सपन्तः (=ऋतं सम्यग्यथा तथा पूजयन्तो वयं) धियं वनेम
 (=त्वत्प्रीत्यर्थं कर्म समजेमहि) । अवस्पवः (=रक्षणं चक्षुः वयं) [तव] प्रशस्त
 धीमहि (=स्तुतिं विदधीमहि) । सद्यः (=अनन्तरं) ते रायो दावने (=तव धनस्य
 दानाय पानमूताः) स्याम (=भवेम) ॥

११. पी पी हे शूर इन्द्रा,
[हा] सोम पी. मदकारी सोमरस
तुला हर्षवोत. ते तुझे पोट भरपूर
भरून तुला बळवान् करोत. पोट
भरून टाकणारा सोमरस [तुज]
इन्द्राला खरोखरच प्रसन्न करीत
असतो.

१२. हे इन्द्रा, आम्ही स्तोते
तुझे होजं असें कर. भक्तीनें उ-
पासना करणारे जे आम्ही ते तुझी
उपासना करूं, रक्षणेच्छू आम्ही
[तुझे] स्तोत्र करूं, आणि नं-
र आम्ही तुझ्या संपत्तीच्या दा-
यास पात्र होजं, असें कर.

11. Drink, oh, drink,
brave Indra, [this] Soma.
May the exhilarating So-
mas exhilarate thee. May
the Somas filling thy sides
strengthen thee. [For]
truly does the filling juice
that is extracted gratify
India.

12. May we thy poets,
o Indra, have thy support.
Worshipping rightly may
we perform [thy] rite.
Desirous of protection may
we compose thy praise,
and then may we be fit for
the gift of thy wealth.

व्यन्तिन्नु येषु मन्दसानस्तृप्तसोमं पाहि ब्रह्मदिन्द्र ।

अस्मान्सु पृत्वा तृत्रावर्धयो दां बृहद्विरर्केः ॥ १५ ॥ ५ ॥

व्यन्तु । इत् । उ । येषु । मन्दसानः । तृप्त । सोमम् । पाहि । ब्रह्मत् ।
इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत् । सु । आ । तृत्र । अवर्धयः । दाम् । बृहत् । र्भिः ।
अर्केः ॥ १५ ॥ ५ ॥

बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुम्नमाविर्वासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्स्वोता इदिन्द्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । उ । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्नम् ।
आ । विर्वासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यावत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् ।
अग्मन् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५. येषु [मरुत्सु] मन्दसानः (=त्वं मोदमानो) [भवसि] [ते] उ (=क्षि-
प्रं) व्यन्तु इत् (=पिबन्त्वेव) । हे इन्द्र, तृप्तं ब्रह्मत् सोमं पाहि (=आ तृप्तेषु
बलागमनाच्च सोमं पिय) । [अपि च] हे तरुत्र (=हे जेतः=तारक), बृहद्विरर्केः
(=महद्विर्मरुद्विःसह) अस्मान् पृत्सु आ (=युद्धेषु) दां [च] (=शुलोकं च) अवर्धयः
(=प्रवृद्धान् कुरु) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

१६. हे तरुत्र (=शत्रुनाशेन तारक), [ते] इत् (=त एव) उ बृहन्तः
(=क्षिप्रं महान्तो) [भवन्ति] ये ते सुखं (=तव सुखं=त्वहचं सुखकरं धनम्) उ-
क्थेः (=स्तोत्रैर्) आविवासान् (=परिचरेयुः=स्तृपुः) । वा (=अथवा) हे इन्द्र,
स्वोताः (=त्वया रक्षिता) बर्हिः स्तृणानास इत् (=दर्भान् वेद्यामाच्छादयन्तः=ये
त्वदर्थं बर्हिरास्तृणन्ति त एव) पस्त्यावत् वाजम् अग्मन् (=गृहवद्यथा तथा अर्गं
प्राप्नुयुः=गृहमर्गं च लभेरन्) ॥

म० २. अ० १. सू. ११-२०२.] वेदार्थयत्न.

१५. हे इन्द्रा, ज्या मरुतां-
वरोवर तूं आनंद पावतोस ते [हा
सोम] सत्वर पिओत, [आणि]
तूं तृप्ति होईपर्यंत [आणि] बळ
येईपर्यंत [हा] सोम पी. [आणि]
हे तारणाऱ्या, महान् जे मरुत्
त्यांसह तूं आम्हांला युद्धांत चांगले
[आणि] दुलोकाला बळवान् कर.

१६. हे तारणाऱ्या [इन्द्रा],
जे स्तोत्रांनीं तुझी कृपा आळवि-
तात तेच लवकर मोठे होतात. हे
इन्द्रा, त्यां रक्षिलेले जे [मनुष्य]
तुजकरितां दर्भ पसरितात तेच
गृह आणि अन्न यांप्रत पावतात.

15. Now may they
(the Maruts) drink with
whom thou makest thyself
happy. Drink the Soma
thou, o Indra, to thy satis-
faction and so as to streng-
then thyself. Strengthen
us well in battle, o victor,
[and] [strengthen] the
heaven, with the vast
[Maruts].

16. They alone soon
become great, o victor, who
praise thy beneficence in
hymns. Those only attain
to a home and to food
who, protected by thee,
spread the sacred grass
[for thee].

१५. 'दुलोकाला' = 'काम्.' दुलो-
काला बळवान् कर असे म्हटलें आहे
त्याचा अभिप्राय असा दिसतो की, तूं
सोम पी आणि आमच्या शत्रूपासून

आम्हांला युद्धात सोडीव, आणि वृत्राच्या
उपद्रवापासून दुलोकाला सोडीव.

१६. 'दर्भ पसरितात' = 'वाहिः स्तु-
णानासः'. म्हणजे यज्ञ करितात, भजतात.

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।
 प्रदोधुवच्छमश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य प्रीतिम् ॥ १७ ॥
 उग्रेषु । इत् । उ । शूर । मन्दसानः । त्रिकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् ।
 इन्द्र ।
 प्रदोधुवत् । शमश्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य ।
 प्रीतिम् ॥ १७ ॥
 धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिन्नुहानुमौर्णवाभम् ।
 अपावृणोज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥
 धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिन्नु । दानुम् । औ-
 र्णऽवाभम् ।
 अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः । सादि । दस्युः ।
 इन्द्र ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. हे शूर इन्द्र, उग्रेषु इत् मन्दसानः (= प्रवलेषु मरुत्सु मोदमान एव = तैः सह मोदमान एव) त्रिकद्रुकेषु सोमं पाहि (= “ ज्योतिर्गौरापुरित्येतन्नामकेषु ” उ-
 त्सवदिवसेषु सोमं पिब) । [अपि च] प्रीणानः (= प्रीतः सन्) शमश्रुषु प्रदोधुवत्
 (= शमश्रुषु लिप्तं सोमं पुनः पुनर्धुन्वत्) हरिभ्यां (= तत्र पीताश्वभ्यां) सुतस्य प्रीतिं
 याहि (= अभिशुतस्य सोमस्य पानं प्रति गच्छ) ॥

१८. हे शूर, येन [शवसा] वृत्रम् और्णवाभं [च नाम] दानुम् (= असुरम् =
 एतन्नामकावसुरौ) अवाभिन्नु (= विभेदय) [तत्] शवः (= बलं) धिष्व (= धा-
 रय) । हे इन्द्र, [त्वम्] आर्याय (= आर्यजनार्थ) ज्योतिर् अप अवृणोः (= अ-
 काशमुद्घाटितवानसि) [तदा] दस्युः (= स वृत्रासुरः) सव्यतो नि सादि (= तत्र
 सव्यपार्थे नितरं सन्नः सन्नशेत) ॥

१७. हे शूर इन्द्रा, प्रवळ [मरुतां]बरोबर आनंद पावणारा [असा जो] तूं [तो त्यांजबरोबर]च त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत सोम पी. [आणि] प्रसन्न होऊन दादीवरील [सोम] पुसीत पुसीत सोम प्यावयाला पिवळ्या घोड्यांनीं चळ.

१८. हे शूरा, ज्या [बळा]नें तूं वृत्राला [आणि] और्णवाम असुरांला मारून टाकितो झालास तें बळ तूं धारण कर. तूं आर्यांसाठीं उजेड उघडिता झालास [आणि] हे इन्द्रा, दस्यु डावीकडे पडून गेला.

17. Enjoying thyself with the mighty [Maruts] drink thou quickly, o brave Indra, the Soma in the Trikadruga [festivals]. Being pleased go thou with thy tawny horses to drink the Soma, shaking [the drops off thy] beard.

18. Put on, o brave one, the might with which thou didst strike down Vritra, [and] Aurnavābha, the demons. Thou didst strike open the light for the Ārya, [and] the Dasyu lay down dead on the left, o Indra!

१७. 'त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत' = 'त्रिकद्रुकेषु.' सू. ३२ मं. ३ आणि टीप पहा. '[सोम] पुसीत पुसीत' = 'प्रदोधुत.' म्हणजे एका ठिकाणी सोम पित्यावर तेथून निघून दुसरे ठिकाणी जातांना दादीस सोमाचे घेंव लागलेले पुसीत पुसीत चाल असत भावार्थ.

१८. 'और्णवाम.' हा एक असुर असून त्याला इंद्रानें वृत्राला मारितेवेळी मारिलें असे ऋग्वेदांत आणखी दोन ठिकाणी सांगितले आहे.

'आर्यांसाठीं उजेड उघडिता झालास' = 'आर्यां ज्योतिरपावृणोः.' म्हणजे वृत्रादिक असुरांनीं सूर्याला आच्छादित

किलें होतें व प्रकाश बंद केला होता, तो वृत्राला मारून पुनः आर्य जनाला प्राप्त करून दिला. वृत्राला मारून मोकळा केलेला प्रकाश आर्यांलाच मिळाला, अनार्यांला मिळाला नाही असें तात्पर्य नाही; तरमुक्त केला तो आर्य लोकांसाठीं म्हणून केला, कारण आर्य लोक इंद्राच्या प्रीतीतले होत. यहुदी लोकांहि याप्रमाणेंच आपणांस ईश्वराचे आवडते व ईश्वरानें स्वंप्रीतीसाठीं निवडून काढिलेले लोक असें मानीत असतात.

'दस्यु.' म्हणजे वृत्र. सू. ३३ मं. ४, ७ आणि टीप पहा.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धक् भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
 ॥ २१ ॥ ६ ॥ १ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । व-
 देम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

२१. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्र-
 रूपाता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संषा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि)
 माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शो-
 भनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम्) ॥

सूक्तम् १२-२०३.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

यो ज्ञात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद्रोर्दसी अभ्यसेतां नृगणस्य महा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥
 यः । ज्ञातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना ।
 परिऽअभूषत् ।
 यस्य । शुष्मात् । रोर्दसी इति । अभ्यसेताम् । नृगणस्य । महा । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

अत्र क इन्द्रः कीदृशः सः सत्यमेवास्ति न वेत्यादिसंशयान् कुर्वन्सु जनेषु पर्य-
 धिज्जनसमूहे ब्रूते गृत्समद इन्द्रस्य स्वरूपम् । यन्तु बृहदेवताकारः संयुज्य तपसा-

२१. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्राला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही तुझी मोठी कीर्ति यज्ञांत गाऊं असें कर.

21. Now, India, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूर्याच्या रथाला एकच चाका आहे व तें अत्यंत तेजस्वी आहे; तें तो गरगर फिरवून आपला रथ चालवीत असतो अशी

समजूत आहे.

‘वल’ याविषयी सू. ११ म. ५ आणि त्यावरील टीप पहा.

२१. ‘वगळू नको’ = ‘मा धक्’. | ‘धक्’ हें ‘दप्’ धातूचे रूप आहे.

सूक्त १२-२०३.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. जो उपजतांच सवें श्रेष्ठ, मेधावी देव, देवांला आपल्या पराक्रमानें रक्षिता झाला, ज्याच्या वळाला [आणि] वीर्याच्या महत्त्वाला स्मर्ग आणि पृथिवी भिऊन कांपल्या, तो, हे जन हो, इद्र [असें समजा].

HYMN 12-203.

To Indra By Gritsamada Metro
—Trishtubh.

1. He, the god, who immediately he arose defended the gods with [his] bravery, [being] the first [and] the wisest, at whose power [and] at the greatness of [whose] puissance earth and heaven trembled —that, o people, is Indra.

१. हे सूक्त फार महत्त्वाचें आहे. प्राचीन काळपासून याची मोठी ख्याति आहे. तें आलीम्बे मोठमोठ्या यज्ञांत म्हणण्याची वैदिनाला घाल पडून गेलेली आहे. आणि तें कोणत्या प्रसंगास

अनुलभून रचिलें (अथवा प्रवर्तलें) या-विषयी अनेक कल्पना अनेक भयकारांनी केल्या आहेत. त्यातून बृहदेवतानामक प्रसिद्ध मथात जी कथा सांगितली आहे ती मागेवर पहा. वस्तुतः म्हटलें म्हणजे इद्र

सनेम॒ ये तं ऊ॒तिभि॒स्तर॑न्तो विश्वाः स्पृध॒ ओर्षेण॑ दस्यून् ।
 अ॒स्मभ्यं॑ तत्त्वाष्ट्रं विश्वरूपमरन्धयः साख्यस्य त्रिताय ॥ १९ ॥
 सनेम॒ । ये । ते । ऊ॒तिभिः॑ । तर॑न्तः । विश्वाः । स्पृधः । ओर्षेण॑ ।
 दस्यून् ।
 अ॒स्मभ्यम् । तत् । त्वाष्ट्रम् । विश्वरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य ।
 त्रिताय ॥ १९ ॥
 अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यवुदं वावृधानो अस्तः ।
 अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्वलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥
 अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः ।
 अस्त॒रित॑स्तः ।
 अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् । इन्द्रः । अङ्गिर॒-
 स्वान् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. ते (=तव) ऊतिभिः (=पालनैस्तव साहाय्येन) ये [पुरुषा] ओर्षेण
 (=आर्यभावेन) विश्वाः स्पृधः (=सर्वान् शत्रून्) दस्यून् (=असुरांश्च) तरन्तः
 (=अभिभवन्तो) [भवेपुस्तान् वयं] सनेम (=लभेमहि) । त्वाष्ट्रं (=त्वष्टुः पुत्रं)
 विश्वरूपम् (=एतन्नामकमसुरं) [यथा] साख्यस्य त्रिताय अरन्धयः (= ? त्रितस्य
 साख्याय तस्मै वशमानयः=त्रितस्योपरि सख्यकरणाय यथा तमसुरं त्रितस्य वशमा॒-
 नयस्) तत् (=तथा) [तं विश्वरूपम्] अस्मभ्य [रन्धय] (=अस्मभ्यं वशमान॒-
 य=अस्माकं वशमानय) ॥

२०. सुवानस्य (=सोमम् अभियुज्यतो) मन्दिनः (=मदकरस्य=मदकारिणः=
 इन्द्रं हर्षयतः) अस्य त्रितस्य [नामर्षेः] [सोमेन] वावृधानः (=प्रवृद्ध) [इन्द्रः]
 अर्बुदम् (=एतन्नामानमसुरं) नि अस्तः (=नितराय अवधीत्) । अङ्गिरस्वान्
 (=अङ्गिरोभिर्भुक्ता) इन्द्रः सूर्यश्चक्रं न (=सूर्यः स्वचक्रं यथावर्तयति तथा) [वज्रम्]
 अवर्तयत् (=अव्रमयत्) वलं [नामासुरं] भिनत् (=अभिनत्) [च] ॥

१९. जे तुझ्या कृपेकरून
मार्थ[पराक्रमा]नें सर्व शत्रूला
आणि] दस्यूला जिंकणारे [हो-
तील] असे [पुत्र] आम्हांस
[स होओत. त्वष्ट्याचा पुत्र वि-
श्वरूप झाला, त्रितावर नेह [रा-
त्रण्याकरितां] वें [जसा] त्याला
त्रिताच्या अधिकाराखाली आ-
णता झालास साप्रमाणे, आमच्या
अधिकाराखाली आण.

२०. हा जो सोम काढून
अर्पण करणारा, [आणि] आ-
नंद देणारा त्रित, त्याच्या [सोमा-
नें] प्रवृद्ध होतसाता [इन्द्र] अर्बुदाला
भूमिगत करिता झाला. अंगिर-
सांला बरोबर घेऊन इन्द्र, जसा
सूर्य चक्र [फिरवितो], तसा वज्र
फिरविता झाला आणि बलाला
छेदिता झाला.

19. May we obtain
those, who through thy
favour shall conquer all
enemies [and] demons with
[the strength of] the
Ārya. [Bring] under our
power Vis'varūpa, the son
of Tvāṣtā as thou didst
bring under that of Trita
out of friendship [to him].

20. [Indra] strengthen-
ed [by the Soma] of that
Trita, who extracted it,
and exhilarated [him], laid
Arbuda low. Indra, accom-
panied by the Angirases,
revolved [the thunderbolt],
as the sun [revolves] his
wheel, and struck Vala.

१९. 'त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप' =
ह्याजविषयी ऋग्वेदांत कांही विशेष सां-
गितलेलें नाही. ऋ. १०.८८, ९ यांत
सांगितले आहे की, तीन शिरांचा जो
त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप त्याला इंद्राने
शिरें तोडून मारिले.

'त्रितावर'. 'त्रित' हा एक महर्षि
होता असें सायण म्हणतात.

२०. 'अर्बुद.' हा एक असुर आहे.
सू. ५१ मं. ६ आणि त्याजवरील अर्बुद

याविषयीची टीप पहा.

'अंगिरसांला बरोबर घेऊन' = 'अ-
ङ्गिरस्वार' म्हणजे अंगिरसांनी त्याची स्तुति
केल्यावरून त्यांस साहाय्य करण्याक-
रितां त्यांजबरोबर गेला, आणि बलाला
मारून त्याच्या उपद्रवापासून त्याला सोड-
विता झाला. 'अंगिरस' यांविषयी
सू. ५१ मं. ३ आणि सू. ७१ मं. २ यां-
वरील टीपा पहा.

'सूर्य जसा चक्र [फिरवितो].'

यः पृथिवीं व्यथमानामदृह्यः पर्वतान्प्रकुपितां अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृहत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

त्मानमैन्द्रं विभ्रन्महद्भुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यो भीमपराक्रमो । धुनिश्च चुमुरिथोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् । इत्युक्तवान् अन्यैर्वा यदन्यैः प्रकारैरुक्तं प्रसङ्गविषयकमस्य सूक्तस्य तत्सर्वं चिन्त्यम् ॥

१. जात एव (=जायमान एव) प्रथमः (=सर्वश्रेष्ठो) मनस्वान् (=मनस्वितां मेधाविना मध्य उत्तमो) देवो देवान् [सर्वान्] यः क्रतुना (=वृत्रहननादिना वीर-कर्मणा) पर्यभूषत् (=रक्षकत्वेन समन्तादभवत्=तान् रक्षितुं पर्यवेष्टयत्) यस्य शुष्मात् (=बलात्) [यस्य च] नृम्णस्य महा (=वीर्यस्य महत्त्वेन=महतः शौर्याद्) रोदसी (=शावापृथिव्या) अभ्यसेतां (=भीत्याकम्पेतां) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

भाषायाम्.

२. यो व्यथमानां (=चलन्ती) पृथिवीम् अदृहत् (=दृढामकरोत्) यः प्रकुपितान् पर्वतान् (=इतस्ततश्चलितान् पर्वतान्) अरम्णात् (=नियमितवात्=स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्) यो वरीयः (=अतिविस्तीर्णम्) अन्तरिक्षं विममे (=विविधं निर्मितवान् व्यवस्थया रचितवान्) यो द्याम् अस्तभ्रात् (=स्तम्भैरिव निरुद्धामकरोत्) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

२. जो कांपत असणाऱ्या पृथिवीला दृढ करिता झाला, जो चंचल पर्वतांला स्तब्ध करिता झाला, जो विस्तीर्ण अंतरिक्ष व्यवस्थापिता झाला, जो दूला धारण करिता झाला, तो हे वन हो, इंद्र [असें समजा].

2. He who made solid the trembling earth, who made firm the mobile mountains, who arranged in order the vast firmament, and who supported the heaven,—that, o people, is Indra.

कोण आहे, तो कसा आहे, त्याचा पराक्रम काय अशी शक्का लोकां घेऊ लागले, तेव्हां त्यांचा संशय जाण्यासाठी इंद्राचें खरें स्वरूप काय आहे तें या सूक्तांत ऋषींनी सांगितले आहे. आणि ईश्वर या

नांवाचा जरी उपयोग यांत केलेला नाही, तरी ईश्वराच्या गुणाचा बोध कसकसा पुरातन आर्यलोकांस होत गेला तें या सूक्तावरून पाहिलें समजतें.

२. 'पृथिवी जशी आतां अचल आहे तशी पूर्वी नव्हती आणि पर्वतहि आपापल्या ठिकाणी जसे स्तब्ध आहेत तसे पूर्वी नव्हते. अंतरिक्ष जसे आतां व्यवस्थित आहे तसें प्रथम नव्हते, आणि

शुलोक जो आतां महा मंडपासारखा अत्युच्च जडला जाऊन प्रकाशित आहे, तसा पूर्वी नव्हता. तर आतांची जी ही स्थिति आहे ती इंद्रानें केली' असें तात्पर्य.

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपथा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्-
आजत् । अपथा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । सम्वृक् । समत्सु ।
सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवान् लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अ-
धरम् । गुहा । अकुरिष्यकः ।

श्वघ्नीइव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि ।
सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यः अहि (=सर्पाकारमेघलक्षणं वृत्तं) हत्वा सप्त सिन्धून् (=सप्त नदीः=मेघो-
दकानि) अरिणात् (=पैरयत्) यो वलस्य (=वलनामनस्यासुरस्य) अपथा (=अ-
पथायाः सकाशात्=तत्पुर्तुकात्रिरोधाद्) गा उदाजत् (=मेघोदकरूपाः सूर्यादिज्योती-
रूपा वा गा निरगमयत्) यः अश्मनोरन्तः (=अत्यन्तमृदुरूपयोर्मध्ययोर्मध्ये) [वि-
द्युतम्] अग्निं जजान (=उत्पादयामास) [यथ] समत्सु संवृक् (=सम्यक्छेदन-
कर्ता शत्रुनाशको) [भवति] स हे जनास. (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

४. येन इमा विश्वा च्यवना (=इमानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि) कृतानि
(=रचितानि) यो दासं वर्णं (=दशसुसंवन्धितं वर्णम्=अनार्यान् जनान्) अधरं
गुहा अरुः (=गुहाया गूढस्थाने निवृष्टम् अकरोत्=पादेन निपाद्य निवृष्टे निगू-
ढस्थाने निहितवानिव) यो जिगीवान् श्वघ्नीव (=जितवान् कितव इव) अर्यो लक्ष
पुष्टानि (=शत्रोर्लक्षसंख्याकानि धनानि) आदत् (=गृहीतवान्) स हे जनासः
(=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

३. जो अहीला मारून स-
प्त सिंधूला खाली सोडून देता
शाला, जो गाईला वलाच्या अटके-
पासून मुक्त करिता शाला, जो
पापाणांमध्ये अग्नीला उत्पन्न क-
रिता शाला, [जो] संग्रामांत वि-
जयशील,— तो, हे जन हो, इंद्र
[असे समजा].

४. ज्याणें हीं सर्वे अस्थिर भुवनें
निर्माण केलीं, जो अनार्य वर्णांला
निर्दाकून टाकिता शाला, जो वि-
जयी द्यूतकाराप्रमाणें शत्रूचीं [एक]
लक्ष धनें घेता शाला— तो, हे
जन हो, इंद्र [असे समजा].

3. He who having slain
the Serpent let flow the
seven rivers, who liberated
the cows from the hiding-
place of Vala, who created
Agni between the two
rocks, the destructive hero
in battles—that, o people,
is Indra.

4. He by whom all this
frail creation was made,
who put down the un-
Aryan colour, who like a
winning gambler took a
hundred thousand goods
of the enemy—that, o
people, is India.

३. अहीला म्ह. वृनाला. सू. ३२
म. १ यावरील टोप पाहा.

‘सप्त सिंधूला’=‘सप्त सिन्धून्’ म्हणजे
मेघोदकांला. सू. ३५. मं. ८. पाहा.

वलासुराच्या अटकेतून सोडविलेल्या
ज्या गाई येथे सांगितल्या, त्या मेघोदक-
रूपच समजाव्या, अथवा सूर्यादिनाचे जे
किरण तद्रूप समजाव्या. ‘पापाणांमध्ये
अग्नीला इ.’ म्ह. पापाणांसारखे दि-
सणारे जे मेघ ते एकत्र मिसळले म्हणजे
जो विशुद्ध अग्नि निर्माण होतो तो.

४. ‘अनार्य वर्णांला’=‘दासं वर्णम्’
म्ह. आर्य नव्हत असे जे महार, वीळी,
गोंड इत्यादि जातीचे लोक ते. त्यांना
दास अथवा दस्यू असें साधारण नाव
वेदकाळीं असे. दस्युशब्दाचा चोर असा

जो प्राचीन काळापासून एक अर्थ चावू
आहे त्याचे कारण असें की, हे अनार्य
लोक आर्य लोकांची चोरी करित असत.
दास शब्दाचा ‘चाकर’ असा जो अर्थ आतां
प्रसिद्ध आहे, त्याचे कारण असें की, या
अनार्य लोकांस आर्यांनी मागाहून आपले
गुलाम केले आणि गुलामकीचा संबंध
त्यांच्याशी ठेवूं लागले. अनार्य लोकांला
दास याअर्थी पूर्वी नांव असे यांचे एक
प्रमाण असें आहे की, तेलंग आणि का-
नही प्रदेशात एक प्रकारचे अनार्य लोक,
महाराष्ट्राच्या आग्नेयभागांत आहेत त्यांस
अजून दास (दासरु दासू) असें
नांव आहे. ते लोक दास म्हणजे गुलाम
कधीतरी होते अथवा गुलामकीचे का-

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नपो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजं इवामिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥५॥७

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् ।

आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति । श्रद् । अस्मै ।

धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥ ७ ॥

यो रघस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तप्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥६॥

यः । रघस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य ।

कीरेः ।

युक्तप्राव्णः । यः । अविता । सुशिप्रः । सुतसोमस्य । सः । ज-

नासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यं घोरं स कुहेति पृच्छन्ति स्म (=शत्रूणां घातकः श्रेष्ठः स कास्तीति यद्विषये प्रथं कुर्वन्ति) उत (=अपि च) एष नास्तीति ईम् एनमाहुः (=एष तवेन्द्रो नास्त्येवेति यद्विषये आहुः केचिद्वदन्ति) स विज इव (=उद्वेजको हरणशीलो) [शूतकार इव] अर्यः पुष्टीः (=शत्रोर्वहनानि) आ मिनाति (=हिनस्ति=हरति) । अस्मै श्रद् धत्त (=तस्मै श्रद्धां स इन्द्रोस्तीति विश्वासं कुरुत) । स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

६. यो रघस्य (=समृद्धस्य) चोदिता (=प्रेरयिता) यः कृशस्य (=अल्पस्य=दरिद्रस्य) यो ब्रह्मणः (=ब्रह्मणः उपासनायाः कर्तृरुपासकस्य) नाधमानस्य कीरेः (=पाचमानस्य स्तोतुश्च) [चोदिता] यो युक्तप्राव्णः (=अभिपयार्थं संयुक्तप्राव्णः) सुतसोमस्य (=अभिषुतसोमस्य) [यजमानस्य] सुशिप्रः (=शोभनवदनः) अविता (=रक्षिता) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

हो कामं करोत अथवा करितात असें । माला हाच अर्थ उत्तम दिसतो. त्याला नाही, दास हें त्या जातीचेंच नांव आहे. अद्वयण इतकीच की, 'लक्ष' शब्द पुनः कायतेनां आलेला नाही, त्यामुळे त्याचा

५. 'तो कोठे आहे' असें ज्या जपराविषयी विचारितात आणि नाहीच असें ज्याविषयी म्हणत, तो शत्रूचीं धनें, नागविण्या [सूतकारा]प्रमाणें, हरणरितो, त्याजवर तुम्हीं भाव ठेवा—, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

६. जो श्रीमंताचा चालविणारा, जो दरिद्राचा [आणि] जो पातकाचा [आणि] याचना करणाऱ्या स्तोत्राचा [चालविणारा], जो घावे जोडणाऱ्याचा [आणि] सोम.काढणाऱ्याचा शुभानन रक्षिता [होय], तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

5. He the sublime one about whom they ask, 'where is he?' and about whom they say, 'he is not,' that one deprives the enemy of the wealth like a deceitful [gambler]. Have ye faith in him. That, o people, is Indra.

6. He who is the mover of the rich, who [is] the [mover] of the poor, who [is the mover] of the worshipper [and] of the prayerful poet, who [is] the ready protector of him that has joined the pressing stones and has extracted the Soma,—that, o people, is Indra.

७. लक्ष असा संख्यावाचक अर्थ घेणें योग्य आहे कीं नाही अशी संका निघ-

ते. पण दुसरा कोणताहि अर्थ घेतला तरी येथें जुळेल असा दिसत नाही.

५. 'ज्याविषयी कितीएक, तुम्ही जपरावर इंद्र म्हणता तो कोठें आहे, असें विचारतात, आणि ज्याविषयी तो तुमचा शत्रू नाहीच असें दुसरे म्हणतात, आणि असें असताहि ज्याच्या साहाय्यानें युद्धांत मोठा जय येऊन शत्रूंची संपत्ति विजयी मीराच्या हाती येते, तो इंद्र होय, असा

विश्वास ठेवा'.

६. 'घावे जोडणाऱ्या' = 'युद्ध-मार्गाः'. म्हणजे सोम काढण्यासाठी जो दगडाचा एक प्रकारचा घाटग असे तो ज्यानें सिद्ध केला आहे असा, म्हणजे यजमान.

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः।
 यः सूर्यं य उपसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥
 यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य ।
 विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उपसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यं क्रन्दसी संप्रती विह्वयेते परेऽवर उभयां अमित्राः ।
 समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥
 यम् । क्रन्दसी इति । संप्रती इति सम्प्रयती । विह्वयेते इति विह्वयेते ।
 परे । अवर । उभयाः । अमित्राः ।
 समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिवांसा । नाना । हवेते इति । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

भाषायाय्.

७. यस्य प्रदिशि (=अनुशासने) [विश्वे] अश्वासः (=अश्वाः) यस्य [प्रदि-
 शि] [विश्वे] गावः यस्य [प्रदिशि] विश्वे ग्रामाः यस्य [प्रदिशि] विश्वे रथासः
 (=सर्वे रथाः) यः सूर्यं यश्च [य] उपसं जजान यः अपां नेता (=उदकानां प्रेरकः
 स्वामी) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

८. यं क्रन्दसी (=ही सिहनादी) संप्रती (=युद्धार्थं संगच्छमाने सती=युद्धार्थं
 संगच्छमानाम्या सेनाभ्यां कृते) विह्वयेते (=विविधं ह्वयतः साहाय्यार्थं) [यं]
 परे अवर (=परपार्श्वस्थाः समीपपार्श्वस्था इति) उभया अमित्राः (=उभयविधाः
 परस्परशत्रवः) [आह्वयन्ति] [यं] समानं चित् रथम् आतस्थिवांसा (=एकमेव
 रथमातस्थिवासी=एकमेव मनोरथं धारयन्ती) नाना हवेते (=प्रत्येकं तस्यैकस्यैव
 मनोरथस्य पूरणार्थं पृथगाह्वयतः)— स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

७. ज्याच्या आज्ञेत [सर्वे] अश्व, ज्याच्या [आज्ञेत] [सर्वे] गाई, ज्याच्या [आज्ञेत सर्वे] ग्राम, ज्याच्या [आज्ञेत] सर्वे रथ, जो सूर्याला [आणि] जो उपेला उत्पन्न करिता शाला, जो उदकांचा नायक, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

८. ज्याला सिंहनाद करणाऱ्या [आणि] परस्पर भिडणाऱ्या उभय सेना हाका मारितात, पलीकडचे [आणि] आलीकडचे असे उभय शत्रु [हाका मारितात], [ज्याला] एकाच रथावर बसलेले दोघेजण आपआपल्या बाजूला बोलावितात, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

7. He at whose command [are] [all] horses, at whose [command] [are] [all] cows, at whose [command] [are] [all] villages, at whose [command] [are] all chariots, he who created the sun, he who [created] the dawn, who [is] the master of the waters—that, o people, is Indra.

8. He whom both the war-cries, joining battle, each invoke for help; [whom] both enemies, those there and these here, [each invoke for help]; [whom] two persons aiming at the same object call to help from different sides,—that, o people, is Indra.

७. 'उदकाचा नायक' = 'अपां नेता.' म्हणजे उदकें ज्याच्या आज्ञेत आहेत तो.

८. 'परस्परावर जय मिळवा म्हणून एकमेकांशी लढणाऱ्या सेनांचे जे सिंहनाद अथवा जयशब्द 'जय जय इंद्र इ०,' त्यांहीकरून जो बोलाविला जाणारा, ज्याला परस्परांचे शत्रु आप-आपल्या जयासाठी बोलावितात, तो इंद्र होय.'

या ऋचेंत ऋदस् आणि संयत् हे नपुंसक शब्द क्रिचित् कठिण आहेत आणि

'रथ' शब्दाचा अर्थ मनोरथ असा कराव लागतो, याशिवाय यांत कांही कठिण नाही. आम्ही मराठी भाषांतर केवळ अक्षराने न अनुसरतां अभिप्रायास अनुसरून केले आहे.

'पलीकडचे आणि आलीकडचे' = 'परे अवरे'. म्हणजे लढाईत समोरासमोर उभे राहिलेले.

'एकाच रथावर बसलेले' = 'समा न रथय् आतस्थिवांसा.' म्ह. एकाच मनोरथ धारण करणारे.

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनांसो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
 यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥
 यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनांसः । यम् । युध्यमानाः । अव-
 से । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः
 ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा ।
 जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता ।
 सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

९. यस्मादृते जनासः (= जना) न विजयन्ते (= विजयं न प्राप्नुवन्ति) यं युध्यमानाः (= युद्धं कुर्वाणा जना) अवसे हवन्ते (= रक्षणाय आह्वयन्ति) यो विश्वस्य (= सर्वस्य जगतः) प्रतिमानं (= मान) बभूव यः अच्युतच्युत् (= अच्युताना क्षयरहिताना पर्वतादीनामपि व्यावयिता) [भवति] स हे जनासः (= जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१०. यो महि एनो दधानान् (= महत् पापं विदधानान् कुर्वाणान्) अमन्यमानान् (= इन्द्रमपूजयतः) शश्वतः (= बहून् क्रमेण) शर्वा जघान (= वज्रेण हतवान्) यः शर्धते (= बलं कुर्वते = बलवानस्मीति गर्वं कुर्वते) शृध्या (= बलं) नानुददाति (= आनुयुत्येन न ददाति) यश् [च] दस्योर्हन्ता (= शत्रोर्घातको) [भवति] स हे जनासः (= जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

९. ज्याच्या शिवाय लोकांला जय मिळत नाही, ज्याला [लोक] युद्ध करीत असतांना रक्षणासाठी वोलवितात, जो सकळ विश्वाचें प्रतिमान झाला आहे, जो अचलांलाहि हालविणारा, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१०. जो मोठे पाप करणारे [आणि] उपासना न करणारे बहुत जन यांस वचानें सतत मारिता झाला, जो वळाचा डोल घालणाऱ्या [अनुपासका]ला बळ देत नाही, जो दस्यूला मारणारा, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

9. Ho without whom people do not conquer, whom those that are fighting invoke for help, who has become the standard of all, who is the shaker of that which is unshakable,—that, o people, is Indra.

10. He who killed with the thunderbolt one after another many who committed sin [and] who made no worship, who gives no strength to him that boasts his strength, who is the killer of the enemy—that, o people, is Indra.

९. 'प्रतिमान' सू. ५२मं. १३ याज-वरील टीप पहा.

१०. 'दस्यूला मारणारा' = 'दस्यो-

हन्ता.' म्हणजे अनार्य जातीचा जो शत्रु त्याला नाहीसा करणारा.

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्वन्विन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दातुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽ-
अविन्दत् । .

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दातुम् । शयानम् । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः सप्तरींश्चिद्वृषभस्तुर्विष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्बज्रबाहुर्दामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तरींश्चिद्वृषभः । तुर्विष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त ।
सिन्धून् ।

यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । बज्रबाहुः । दाम् । आरोहन्तम् । सः ।
जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

भाषापर्यायः

११. यः पर्वतेषु क्षियन्तम् (=इन्द्रभिया महत् संवत्सरात् मच्छन्नो भूत्वा पर्व-
तगुहासु निवसन्त) शम्बरम् (=एतज्जामानमसुरं) चत्वारिंश्या शरदि (=चत्वा-
रिंशे वर्षे) अन्विन्दत् (=अन्विष्यालभत) यश्च [च] ओजायमान (=बलमा-
चरन्तम्) अहिं दातुम् (=अहुर) शयान (=शयन कुर्वन्त) जघान (=हतवान्)
स हे जनासः (=हे जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१२. सप्तरींश्चिद्वृषभः (=“सप्तस्त्र्यासा. पर्जन्या रश्मयो यस्य” स) वृषभः (=वीरस्)
तुर्विष्मान् (=वल्गवान्) यः सप्त सिन्धून् (=मेघोदकरूपा नदीः) सर्तवे अवासृजत्
(=सर्तुमवासृजत्=अवसृज्यानाहयत्) बज्रबाहुः (=यज्ञ बाह्वोर्गृहीत्वा) रौहिण
[नामासुरं] दाम् आरोहन्त [सन्तम्] अस्फुरत् (=अहत्) स हे जनासः (=हे जनाः),
इन्द्र [इति जानीत] ॥

सप्तरींश्चिद्वृषभः. पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो
रिन्महगो धुरयः थापयो गृहमेधाधेलेते ये च मेऽग्निमिविद्विष. पर्जन्याः सप्त पृथि-
वीमभिरर्पति गृध्रभिरिति तेजिरोयारण्यने दाम्नाः । इति सायणः ॥

११. जो पवेतांत वास करणाऱ्या शंबराला चालिसाव्या वर्षी शोधून काढिता झाला, [आणि] जो बळाचा डौल घालणाऱ्या असुर अहीला पडून राहिला असतां मारिता झाला— तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१२. जो सप्तरश्मि, बळवान्, प्रतापी [होत्साता] सप्त सिन्धूला सोडून देऊन वाहविता झाला, जो बुल्लोकावर चढणाऱ्या रौहिणाला हातांत बघ घेऊन मारून टाकितो झाला, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

11. He who found, out in the fortieth year Sambara that dwelt in the mountains, [and] who killed the demon serpent that was lying down [and] that made an effort to show his strength—that, o people, is Indra.

12. He who, being seven-rayed, the powerful Lord, let down the seven rivers to flow, [and] who with the thunderbolt in his hands slew Rauhina ascending heaven—that, o people, is Indra.

११. 'शंबर'. सू. ५१ मं. ६ आणि टीप पहा. येथे 'अहि' आणि 'दातु' (असुर) ही पदेहि शंबरालाच लाविली आहेत असे दिसते.

१२. 'सप्तरश्मि' म्हणजे सायणानी अर्थ फाय केला आहे तो भाषेखाली पहा. वस्तुतः सात लगाम हातांत घेऊन रथ हाकणारा असा अर्थ दिसतो. रथा-

ला सप्तरश्मि असें म्हटलेली रथें पुष्कळ आहेत आणि तेथे तर सात लगाम असलेला हा अर्थ उघड आहे.

'सप्त सिन्धूला' म्हणजे मेघोदररूप नद्याला. सू. ३५ मं. ८ आणि टीप पहा.

'रौहिण' सू. १०३ मं. २ आणि टीप पहा.

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्मांश्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।
 यः सोमपा निचितो वज्रवाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥
 द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् ।
 अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।
 यः । सोमपाः । निचितः । वज्रवाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥
 यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमुती ।
 यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥
 यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः ।
 शशमानम् । ऊती ।
 यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

भाषायाम्

१३. अस्मै द्यावा पृथिवी चित् (=द्यावापृथिव्यावपि) नमेते (=स्वयमेव प्रह्वी-
 भवतः) । अस्य शुष्मात् (=बलात्) पर्वताश्चित् (=पर्वता अपि) भयन्ते (=विभ्यति) ।
 यः सोमपाः (=सोमस्य पाता) निचितः (=दृढाहो) वज्रवाहुः (=वज्रो बाहौ य-
 स स) यो वज्रहस्तः (=वज्रो हस्ते यस्य स) — स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति
 जानीत] ॥

१४. यः सुन्वन्तं (=सोमम् अभिपुण्वन्तं) यो [हविः] पचन्तं यः शंसन्तं
 (=शस्त्राण्युच्चारयन्तं) यः शशमानं (=स्तोत्रं कुर्वाणम्) ऊती (=साहाय्येन) अवति
 (=रक्षति) यस्य ब्रह्म (=स्तोत्रं) वर्धनं (=वृद्धिकरं) [भवति] यस्य सोमो यस्य
 [च] इदं राधः (=अस्मदीयं पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं) [वृद्धिकरं भवति] स
 हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१३. द्यू आणि पृथिवी सुद्धा
झाला नमन करितात, ह्याच्या प्रता-
पाला पर्वत सुद्धा भितात. जो
सोमपान करणारा, बळकट, वज्र-
वाहु, ज्याच्या हातांत वज्र आहे,
तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१४. जो सोम काढणाऱ्याला
रक्षितो, जो [हवि] शिजविणाऱ्या-
ला, जो रक्षण करण्याविषयी प्रार्थना
करणाऱ्याला, जो स्तोत्र करणा-
ऱ्याला, रुपेने [रक्षितो], ज्याला
स्तोत्र वृद्धिकर होतें, ज्याला सोम
[वृद्धिकर होतो], ज्याला हें ह-
विरज [वृद्धिकर होतें], तो हे
जन हो, इंद्र [असें समजा].

13. To him even hea-
ven and earth bend them-
selves. Even the moun-
tains tremble before his
might. He who is a drink-
er of the Soma, mighty,
wielder of the thunderbolt,
who is armed with the
thunderbolt—that, o peo-
ple, is Indra.

14. Ho who protects
the extractor of [Soma],
who [protects] him who
cooks the [oblation], who
[protects] the prayerful,
who [protects] with his
help the poet that praises
him, to whom a hymn
brings strength, to whom
the Soma [and] to whom
this sacrificial food brings
strength—that, o people, is
Indra.

१३. 'जो सोमपान करणारा' = 'सो
मपाः'. सोमपानाने बळ अतिशय वाढत
असतें म्हणून सोमपा म्ह. अतिशय बळ-
वान् असा अर्थ येथें समजायाचा आहे.

१४. 'स्तोत्र वृद्धिकर होतें' = 'ब्रह्म

वर्धनम्.' स्तोत्र, सोम हविरज इत्यादि
ज्याला अर्पण केले असेल तो देव बळवा-
न् होतो, असें ऋग्वेदांत जिकडे तिकडे
आढळतें.

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दधि स किलांसि सत्यः ।
 वयं ते इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥
 यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजम् । दर्दधि । सः ।
 किल । अस्ति । सत्यः ।
 वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुवीरांसः । विदथम् । आ ।
 वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१५. [हे इन्द्र], दुधः (= दुग्धं) यः सुन्वते पचते आ चित् (= सोमम् अभिषुण्वत एव हविरन्न च पचत एव जनाय) वाजं दर्दधि (= बलम् अतिशयेन ददाति) स [एवं] किल सत्योति (= यथा तमसीति जना आहुस्तथा सत्यमेव विद्यते) । [तस्मात्] हे इन्द्र, ते प्रियासः (= तुभ्य प्रीतिकरा) वयं सुवीरांसः (= कल्याणपुनपीनाः सन्तो) विश्वह (= सर्वेष्वहःसु) विदथम् आ वदेम (= स्तौत्रं ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् १३-२०४.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥
 ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मधू जात आविशद्यासु वर्धते ।
 तदाहना अभवत्पिप्पुषी पयोऽंशोः प्रीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥
 ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मधू । जातः । आ । अ-
 विशत् । यासु । वर्धते ।
 तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्पुषी । पयः । अंशोः । प्रीयूषम् । प्र-
 थमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. ऋतुः (= वर्षाण्यः कालः) [सोमस्य] जनित्री (= जनयित्री) [भवति] ।
 तस्या. परि जातः (= तस्याः साराशब्जजातो) मधू (= क्षिप्तम्) अप आ अविशत्
 (= उदरानि प्राविशत्) यासु [अप्सु] [स सोमो] वर्धते । तत् (= ततः) पयः पि-

१५. [हे इंद्रा], दुर्धर हो-
त्ताता जो तूं सोम काढणाऱ्यालाच
आणि [हविरन्] शिजविणाऱ्या-
लाच बळाढ्य करितोस, तो तूं आ-
हेस खरा यांत संशय नाही. हे
इंद्रा, तुला प्रिय होत्ताते आम्ही शूर
पुत्रपौत्रांसहित नित्य स्तोत्र म्हणूं
असें कर.

15. Thou who being ir-
resistible grantest strength
in plenty to him alone who
extracts [the Soma] and
to him alone who cooks
[the oblation], dost doubt-
less exist. May we, o In-
dra, dear to thee daily sing
the hymn, accompanied by
brave progeny.

१५. उपसंहार. ' इंद्र आहे याची प्र-
तीति सोम काढून अर्पणाऱ्या आणि हवि
शिजवून घालणाऱ्या उपासकांला येते त्या-
पेक्षां निदान आम्हांस तरी तुझ्या अ-
स्तित्वाविषयी संशय नाही; त्यापेक्षा हे

इंद्रा, आम्ही तुला प्रिय व्हावें आणि
तुझ्या प्रसादाने आमच्या पोटी शूर पुत्र-
पौत्र उपजावे आणि त्यांसहित, तुझी
आम्ही स्तुति गावी असें कर.' असें
तात्पर्य.

सूक्त . १३-२०४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-तेरावी ऋचा त्रिष्टुभ्; शिवाय
सर्वे सूक्त जगती वृत्ताचें.

१. ऋतु आई [होय]. ति-
जपासून जन्मतांच तो एकदम उ-
दकांत प्रवेश करिता झाला, कीं
ज्यांत तो वाढतो. त्यावरून जिणें
रसाला पुष्ट केलें आहे अशी ती
[सोमलता] सोमरस काढण्या-
साठी कुंठावयास योग्य झाली.
सोमलतेचा तो उत्कृष्ट रस वाखा-
णण्यास योग्य [होय].

HYMN. 13-204.

To India. By Gṛtsamada. Metre
—Jagati, except in the last
verse where it is Trisṭubh.

1. The season [is its]
mother. So soon as it
was born to her it entered
the waters in which it
grows. Then having fat-
tened the juice [the plant]
became fit to be crushed.
That first juice of the
Soma-plant [is] praise-
worthy.

स॒ध्रीमा य॑न्ति॒ परि विभ्र॑न्तीः पयो॑ विश्व॒प्स्याय॑ प्र भर॒न्त भो॑र्जनम् ।
 स॒मानो अध्वा॑ प्रव॒तामनु॑प्यदे यस्ता॒कृणोः प्रथ॑मं सा॒स्युक्थ्यः॥ २॥
 स॒ध्री । ई॒म् । आ । य॒न्ति । परि॑ । विभ्र॑न्तीः । पयोः॑ । विश्व॒ऽप्स्याय॑ ।
 प्र । भर॑न्त । भो॑र्जनम् ।
 स॒मानः । अध्वा॑ । प्र॒वता॑म् । अनु॒ऽप्यदे॑ । यः । ता । अ॒कृणोः ।
 प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः ॥ २ ॥

पुषी (= रसं वर्धितवती) न सोमोपधी] आहना अभवत् (= अभिपोतव्याभवत्) ।
 अंशोस्तत् प्रथमं पीयूषं (= सोमलतायाः स प्रथमो रस) उक्थ्यं (= स्तनीयं) [भवति] ॥
 दुर्बोधकल्पेणा सायणेनैवं व्याख्याता । कर्तुर्वर्षारूप्यः कालो जनित्री सोमस्य जन-
 यित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सक्ताशाज्जातः सोमोऽप उदकानि
 मक्षु शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्ट-
 त्वात् सोम आहना आहन्तव्योऽभिपोतव्यो भवति । आहना इति सकारान्तमिदं
 पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायस इति । या चांशुरूपा सोमलता
 पयः सारभूतं पिप्पुषी वर्धयन्त्यभवत् । ..... अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूष र-
 सभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति । इति ॥

भाषायाम्.

२. पयः परि विभ्रतीः (= परितः सर्वत उदकम् आनयन्त्यो) [१ नद्यः] सध्री
 (= सह) ईम् आ यन्ति (= त वक्ष्यमाण समुद्रं सर्वतो गच्छन्ति) [ता] विश्वप्स्याय
 (= विश्वासाय अपाम् आश्रयभूताय समुद्राय) भोजनं प्र भरन्त (= पयोरूपम् अन्नं
 प्रकर्षेण संपादयन्ति) प्रवता (= निम्नगामाः) अनुप्यदे (= अनुप्यन्दनाय) समानो
 अध्वा (= एक एव मार्गो) [भवति] । यस्ता (= तानि = एतानि वीरकर्मणि) प्र-
 थमम् अकृणोः (= अकरोः) स [त्वम्] उक्थ्योसि (= प्रशस्यो भवसि) ॥
 अनेका नद्यः सर्वत उदकं विभ्रत्यः समुद्रमेकं प्रति गच्छन्ति इत्येतद् वीरकर्म
 यस्माच्चमकरोस्तस्मात्त्वं प्रशस्यो भवसीति भावः ॥

१. द्या कर्चेत सोमाविषयी सागितले
 आहे. पण कचा कांहीशी दुर्बोध आहे.
 सायणानी सागितल्या अर्थाप्रमाणे तात्पर्य
 असें दिसतं की, ' ज्या कर्तुंत (म्हणजे

पावसाळ्यात) सोमवल्ली तयार होते तो
 कर्तु सोमाची आई आहे. तो उत्पन्न हो-
 ताच वल्लीच्या आंगांत असलेल्या पाण्यांत
 शिरतो. नंतर ते सोमयुक्त जे आगचे

२. चोर्हीकडून पाणी आण-
णाऱ्या ज्या त्या एकदम त्या [समु-
द्रा]प्रत जातात, सर्वांशप [समु-
द्रा]प्रत भोजन घेऊन जातात. प्र-
वाहांला वाहण्याकरितां एकच मार्ग
[आहे]. हें सर्व जो तूं प्रथम
करिता झालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

2. Carrying water from
all sides they run to it
(the sea) simultaneously
—they carry food for the
Shelter of All. Common
is the road of the streams
to glide along. Thou who
didst these things first art
deserving of praise.

पाणी तें पुढे झालें म्हणजे वळी सोमरस
फाटून घेण्याजोगी होते. तेव्हां ती वली

पिळल्यानंतर जो सोमरस निघतो तो
उत्तम असतो.'

२. या सूक्तांतील इतर ऋचांप्रमाणे
हीहि कठिण आहे. सायणांनी केलेल्या
अर्थाप्रमाणे भावार्थ असा आहे की,
' सर्व बाजूंनी पाणी वाहून आणणाऱ्या
नद्या एकव्या समुद्राप्रत ज्या तुझ्या परा-
क्रमाने एका हेतूने जात असतात, तो तूं

स्तवनीय आहेस.'

असा भावार्थ दिसतो तरी त्याचा
खरेपणा 'विश्वप्स्य' या शब्दाचा अर्थ
समुद्र असा होईल किंवा नाही या संश-
यावर अवलंबून आहे.

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तदपा एकं ईयते ।
 विश्वा एकस्य विनुदस्तितिक्षते यस्तार्कणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥
 अष्ट । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । त-
 त्ऽअपाः । एकः । ईयते ।
 विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अर्कणोः । प्रथ-
 मम् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ३ ॥
 प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते रयिमिव पृष्ठं प्रभवन्तमायते ।
 असिन्वन्दैः पितुरन्ति भोजनं यस्तार्कणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥
 प्रऽजाम्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम्ऽइव । पृष्ठम् ।
 प्रऽभवन्तम् । आऽयते ।
 असिन्वन् । दैः । पितुः । अन्ति । भोजनम् । यः । ता । अर्कणोः ।
 प्रथमम् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. एको यद् ददाति तद् अनुवदति । रूपा मिनन् (=रूपाणि हिंसन्) एकस्
 तदपाः (=रूपहिंसनं कर्म यस्य स एक) ईयते (=इतस्ततो गच्छति) । एकस्य विश्वा
 विनुद. (=सर्वान् विक्षेपान्) तितिक्षते (=सहते) । यस्तार्कणोः (=अ-
 कणोः) स [स्वम्] उक्थ्योति (=प्रशंसो भवति) ॥

इत्यक्षरार्थः । सायणस्तु दुर्वोधाभिमानमेवं व्याचष्टे । यजमानो यद्भविदेवेभ्यो ददाति
 तदेवो होतानुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्युः रूपा
 पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपास्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन्
 ईयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकरूपाध्वर्योर्वशा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि वि-
 क्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्करणेन ब्रह्मा सहते-.....

४. आयते (=आगच्छते=अतिथये) पृष्ठं प्रभवन्त रयिम् इन्वन् (=यथाऽतद्भ-
 "धारकं" "बहुभरणसमर्थं" च धनं ददति तद्वत्) प्रजाभ्यः (=जनैः) पुष्टिं
 विभजन्तः (=पोषकं धनं प्रयच्छन्त) आसते (=निवसन्ति) । दैर्ऽसिन्वन् (=द-

३. एक जे देतो त्याजबरोबर तो बोलतो. रूपनाश करणे हें ज्याचें काम आहे असा एकजण तें काम करित इकडे तिकडे फिरतो. एकाचे सर्व मार सहन करितो. हे सर्व जो तूं प्रथम करिता शालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

४. अतिथीला धारक [आणि] बहुभरणसमर्थ धन दिल्याप्रमाणे प्रजांला संपत्ति देत वसतात. दांतांनी चावल्याशिवाय बापाचें अन्न खातो. हे सर्व जो तूं प्रथम करिता शालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

3. One speaks along with that which he gives. One goes about destroying forms, he whose business it is to do so. [He] bears all the blows of one. Thou who didst these things first art deserving of praise.

4. They sit distributing food to people like giving to a guest wealth that is sustaining and full of nourishing plenty. He swallows the food of [his] father without grinding it with his teeth. Thou who didst these things first art deserving of praise.

३. ही ऋचा सुद्रा कठिण आहे. अक्षरार्थ बराच सोपा आहे, तो दिला आहे. पण 'एक' 'एक' जो सांगितला आहे तो कोण हे गूढ आहे. पहिल्या तीन पादांतून प्रत्येक पादात काहीएक मोठ्या सृष्टिकार्याविषयी अथवा अति बलवान् पदार्थाविषयी सांगितले आहे असे दिसते. वदाचित् भावार्थ असा असेल वाय? 'मेघ पाणी देतो त्याजबरोबर तो गर्जना करितो. अस्मिता सर्व प्राण्यास म्हातारे करितो. करितो सदैव चालत असतो. इद्र एवंप्रति वृक्षाचे प्रहार सहन करित असतो. हें सर्व इद्राच्या प्रतापामुळे होतें. तर त्याकरिता तो स्तुत्य आहे.'

'विमुद्' शब्द दुसरे ठिकाणी कोठे

आलेला नाही.

४. ही ऋचा तरी कठिणच आहे. 'वसतात' आणि 'खातो' याचे कर्ते कोण ते समजत नाही. व्याप्रमाणें पूर्वीच्या ऋचेत 'एक' सांगितला आहे तो कोण हे समजत नाही, तसाच यातील क्रियापदाचाहि कर्ता कोण आहे हे गूढ आहे. त्या पूर्वीच्या (दुसऱ्या) ऋचेतहि पहिल्या तीन पादात कर्ता कोण आहे हें गूढ आहे. ऋषीने उक्ताण्यासारखा अर्थ जाणविलेला दिसतो. तेव्हा अर्थ उघड न समजणे यात नवल नाही.

आम्ही अर्थ पदसः केला आहे. आणि सायणाची व्याख्या भावेस्ताली उत्तरून घेतली आहे.

अधारुणोः पृथिवीं सदृशं दिवे यो धीतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।
न त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युक्थ्यः

॥ ५ ॥ १० ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । समऽदृशे । दिवे । यः । धीतीनाम् । अ-
हिऽहन् । अरिणक् । पथः ।

तम् । त्वा । स्तोमेभिः । उदऽभिः । न । वाजिनम् । देवम् । देवाः ।
अजनन् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ १० ॥

नृतरसखादन्=चर्वणमकृत्स्नैव) पितृभोजनमस्ति (=पितुरन्न भक्षयति) । यस्ता प्रथ-
ममकृणो (=अकरो) स [त्वम्] । उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

इत्यक्षरार्थः । अभिप्रायस्तु दुर्बोधः । सायण एव व्याचष्टे । हे इन्द्र पुष्टिं त्वया
दत्त पोषकं धनं स्वक्रीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजन्तोऽस्यैतावदस्यैतावदिति विभागं
कुर्वन्तो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयते गृह
प्रत्यागच्छतेऽतियये पृष्ठ धारक प्रभवन्त बहुभरणसमर्थं रायं धनं यथा विभज्य
प्रयच्छन्ति तद्वत् । अस्ति-यन् सेतुवन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोहः पितुः पालयिष्या
दिवः सक्ताशादागत भोजनमुदकं तत्कार्या ओषधीर्दध्नुर्दन्तैरन्ति । भक्षयति । यद्वा
अस्ति-यन् अव्यापिषमाणोऽग्निः पितुः पालयस्य यजमानस्य सवन्धि भोजन ह-
विलक्षणमन्नं दध्नुर्दन्तरूपेज्ज्वलैरन्ति । यस्ताकृणोरित्यादि सिद्धम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. अध (=अपि च) पृथिवी दिवे सदृशे अकृणोः (=पृथिवीं द्युसदृशी यथा
दृश्येत तथाकरो. =ज्योतिर्दानेन पृथिवीं द्युदर्शनाम् अकरोः) । हे अहिहन्
(=वृनस्य हन्तरि-द्र), यस् [त्व] धीतीना (=नदीनां मेघोदकलक्षणानां) पथ-
अरिणक् (=अरेचय =वृनहननेन गन्तुं योग्यान्करोत्) त त्वा देवाः (=?) उ-
दभिर्वाजिनं न (=उदकैरश्वभिः) स्तोमेभिः (=स्तोत्रैः) अजनन् (=अजनयन्) ।
स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

देवा स्तोतारस्त तादृशं देवं त्वा स्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् । तत्र दृष्टान्तः । उद-
भिर्न वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दध्नुर्वर्धयन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

॥ महादेवराव बाळनुकुद. वाकी मुडा	...	॥	१८- ०
॥ रामचंद्र मोरेश्वर बापट.	...	...	७- २
॥ रामनाराय तात्या सुभे.	...	...	१२-१२
शेठ. मधुगदास लवजी.	...	...	१२- ०
ठाहूरसाहेब भावनगर.	..	...	१८८०।८१ १५९- ६
गवामाहेय जगराव बापजी बाळ.	...	..	६- ६

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

षपींची वर्गणी, आगाऊ	र. आ.
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंडिलाबद्दल दरवर्षाचे	६ ०
फुटकळ दर प्रतीस	० ६
	० १०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनी कोणत्याहि भागाच्या आरम्भापासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करिता येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev Varayan Pandit, No 29 Moroba Popatji's Court, Kalka Delhi Road, Bombay.

सर्व प्रकारची पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पर्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "ग्यानेत्रर वेदार्थयत्न" या व्याख्येचेवा.

THE VEDÂRTHÂ YATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Samhitâ with Marathi and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marathi

वे दार्थ यत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

निचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 3 MAY 1880 MONTHLY PART 50
पुस्तक ४. अंक ३. मे सन १८८०. मासिक भाग ५०.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८६९ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे नादळे आहे)

माझे

सर्वे आर्ये वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केळे आहे.

भापांतरकर्ता.

९. आणि तूं पृथिवी दू ता-
रिखी दिसे असें करिता झालास.
हे अहिघातका, जो तूं नद्यांचे
मार्ग मोकळे करिता झालास त्या
तुज देवाला, उदकांनीं अश्वाला
उत्पन्न केल्याप्रमाणे, देव स्तोत्रांनी
उत्पन्न करिते झाले. तो तूं स्तुत्य
आहेस.

5. And thou didst
make the earth look like
the heaven, thou, o killer
of the serpent, who didst
free the channels of the
rivers. The gods begot
thee with hymns even, as
a horse with the waters.
Thou art therefore de-
serving of praise.

५. हाहि मंत्र कठिण आहे परंतु दु-
सऱ्या पादातील उपमा खेरीज करून
एकंदर भावार्थ सोपा आहे. 'ज्या इं-
द्रानें वृत्रहन्त करून दूचा प्रकाश पृ-
थिवीवर पाडिला, आणि अंतरिक्षातील
उदकें खाली वाहविली, तो इंद्र स्तुतिपात्र

आहे,' असें तात्पर्य.

देव उत्पन्न करिते झाले म्हणजे 'स्तोते
'उत्पन्न करिते झाले' असे सायण म्हण-
तात, आणि उत्पन्न करिते झाले म्हणजे
स्तोत्रांनी वाढविते झाले असे म्हणतात.

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमहुदोहिथ ।

स शेवधि नि दधिपे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिपे सास्युक्थ्यः ॥६॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आद्रात् । आ । शुष्कम् ।
मधुमत् । हुदोहिथ ।

सः । शेवधिम् । नि । दधिपे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ई-
शिपे । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

७. यः पुष्पिणीश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वा अभितः सास्युक्थ्यः ॥७॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि ।
अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमा । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् ।
अभितः । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. यस् [त्वं] भोजनं च वर्धनं च दयसे (= अन्नं च वृद्धिं च ददाति) [अपि
च] आद्रात् आ [काण्डात्] शुष्कं मधुमत् (= अनार्द्रं माधुर्योपेतं मीढादिकं) हु-
दोहिथ (= दुग्धवानसि) स [त्वं] विवस्वति (= परिचरणवत्युपासके शेवधिं नि
दधिपे (= धननिधिं स्थापयति)) एकस् [त्वं] विश्वस्य (= सर्वस्य जगतः) ई-
शिपे (= स्वामी भवति) । स [त्वम्] उक्थ्योसि (= प्रशस्यो भवसि) ॥

७. यः पुष्पिणीश्च प्रस्वश्च (= पुष्पवतीः फलवतीश्च) अवनीः (= ओषधीरु-
धर्मणा (= ऐश्वर्यकर्मणा) दाने (= क्षेत्रे) व्यवधारयः (= विविधम् अस्थापयः) यश्च
दिवः (= बुलोकस्य) असमा दिद्युतः (= अद्वितीया दिद्युतः) अजनः (= अज-
नयः) [यश्च] उरुः (= विस्तीर्णः सन्) ऊर्वान् (= उदकनिकायान् = समुद्रान्)
अभितः (= सर्वतः) [अजनयः] स [त्वम्] उक्थ्योसि (= प्रशस्यो भवसि) ॥

६. जो तूं अन्न देतोस आणि वृद्धि [देतोस] आणि ओल्यापासून सुकें आणि गोड दोहतोस, तो तूं उपासकाच्या घरी संपत्ति ठेवितोस. तूं एकला सर्वांचा स्वामी आहेस. तो तूं स्तुत्य आहेस.

७. जो तूं आपल्या करणीने पुष्पवती आणि फलवती वनस्पतींस भूमीवर स्थापिता झालास, जो दूपासून अन्नपम विजा उत्पन्न करिता झालास, [आणि] महाविस्तीर्ण [असा जो तूं] विस्तीर्ण समुद्र [उत्पन्न करिता झालास], तो तूं स्तुत्य आहेस.

6. Thou who givest both food and growth, and milkest that which is dry [and] sweet from that which is wet—thou dost place wealth in the house of the worshipper. Thou art the sole master of all. Thou art therefore deserving of praise.

7. Thou who by thy order didst place in the field the blooming and fruitful plants, and who didst create the matchless thunderbolts of heaven, [and] thou who art vast didst create the deep seas—thou, [o Indra], art therefore, deserving of praise.

६. 'ओल्यापासून सुकें आणि गोड दोहतोस' = 'आर्द्रात् आ शुष्कं मधुमत् दुदोहिथ.' म्हणजे 'ओल्या झालापासून सुकें धान्य निर्माण करितोस' असे सा-
यण म्हणतात, तसे असेल.

७. 'ज्याने शेतांत पुष्पांची आणि फळांची झाडे उत्पन्न केली, ज्याने वि-

शुद्धता उत्पन्न केल्या, आणि ज्याने समुद्र उत्पन्न केले तो तूं इंद्र स्तुतीस पात्र आहेस.' या मंत्रांत अदृक्क इतकी दिसते की, 'अवनी' शब्दाचा मार्ग प्रवाह किंवा भूमि असा नेहमीचा अर्थ सोडून ओषधी असा अर्थ करावा लागतो.

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय ।
च । अवहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिऽविष्टम् । आस्यम् । उत । एव । अद्य । पुरुऽ-
कृत् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

शतं वा यस्य दशं साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद् चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्युन्समुनब्दभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दशं । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ ।

यत् । ह । चोदम् । आविथ ।

अरज्जौ । दस्युन् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः ।

सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे पुरुकृत् (=चतुर्वीर्यकर्मकारिन्) यः पृक्षाय च दासवेशाय च (=पृक्ष-
नामकस्य कस्यचिदुपासकस्य दासवेशनामकस्य च अन्यस्योपासकस्य रक्षणाय) ऊर्ज-
यन्त्याः (=बलवत्या वज्रधाराया) अपरिविष्टं (=कोशान्निष्कासितम्) आस्यम्
(=अन्नं) निहन्तवे (=ग्रहाणय) नार्मरं सहवसुम् (=एतन्नामकावसुरी मतिः) अ-
वहः (=भाषय.) स [त्वम्] उतैवाद्य (=इदानीमपि) उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

९. यद् एवम् श्रुष्टौ चोदम् आविथ (=यदा किल एकस्य कस्यचित् क्रवेण-
हानवपन्नं श्रुत्वा तं कर्षि ररक्षिष्य तदा) यस्य [तव] शतं वा दश [हरीन्] (=एक-
सहस्रम् अथान्) साकं (=सदैव) आद्यः (=रषेवभाः=अयोजयः) [यस्त्वं] दभी-
तये [नाम कस्मैचिदुपासकाय] दस्युन् (=अनायात्र शत्रून्) अरज्जौ (=हारा-
गृहे) सम् उनप् (=साम्यगर्हिताः) [यथ त्व] सुप्राव्यो अभवः (=सुमाविताभूः)
स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

८. जो प्रक्षाल्य आणि दास-
वेशाला रक्षण्यासाठी प्रवळ वज्र-
धारेचें बाहेर काढिलेलें अग्र वध
करण्यासाठी नामराप्रत आणि स-
हवसूप्रत नेता झालास, तो तूं हे
बहुपराक्रमकारी [इंद्रा], आजहि
स्तुत्य आहेस.

९. त्वां एकाची हाक ऐकून
कवीला रक्षिलें त्या प्रसंगी ज्यापेक्षां
तुझ्या रयाला एक हजार घोडे
जोडिता झालास [आणि] तूं द-
भीतीसाठी कारागृही दस्यूंचा वध
करिता झालास, तूं फार सुलभ
झालास, त्यापेक्षां तू स्तुत्य आहेस.

8. Thou, o achiever of
great deeds, who for sav-
ing Priksha and Dāsaves'a
didst bring the unsheathed
point of the powerful thun-
derbolt to Nāmanān, and
to Sahavasū for to strike,
—thou, therefore, art even
today deserving of praise.

9. Since thou didst tie
ten times hundred [horses]
together to thy [chariot]
when thou didst save the
poet on hearing the call,
[and since] thou didst for
Dabhiti destroy the de-
mons in the prison and
become most accessible,
thou art therefore deserv-
ing of praise.

८. 'नामर' आणि सहवसू या अस-
पौरुषी काही इतिहास प्रसिद्ध नाही.
आणि पृक्ष व दासवेश या भक्ताविषयीहि
काही ठाऊक नाही.

९. भावार्थ:— 'एक कवीनें तुला
हाक मारितानें ती ऐकून त्याला
रक्षावयास तू गेलास तो तुझ्या र-
यास एकदम सहस्र घोडे जोडून गेलास,
आणि दभीति या उपासनाला रक्षणा-

साठी शत्रूस कारागृही मारून काढिलेंस
आणि उपासनाला सुलभ झालास. त्या-
पेक्षा तू स्तुत्य आहेस.'

यात 'शत दश' आणि 'अरज्जी'
याचा अर्थ आम्ही केवळ सायणाप्रमाणे
केला आहे.

यात कवि सांगितलेला तो कोण हे
कळत नाही. 'दभीतिविषयी सू. ११२
म. २३ पहा.

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

षडस्तम्ना विष्टिरः पञ्च संदृशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः

॥ १० ॥ ११ ॥

विश्वा । इत् । अत् । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै ।

दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

षट् । अस्तम्नाः । विष्टिरः । पञ्च । समुदृशः । परि । परः । अभ-

वः । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युक्थ्यः ॥ ११

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकैः । क्रतुना । विन्दसे ।

वसु ।

जातूष्टिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र ।

विश्वा । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. विश्वेत् (=विश्वाः इत्=सर्वा अपि) रोधनाः (=नशः) अस्य (=इन्द्रस्य) पौंसमनु ददुः (=वीर्यमनु दधुः =तस्य पौंसमनुसृत्य धारयन्ति=तस्य ब्रह्माणां बलं निरुद्धं भवति) । अस्मै कृत्नवे धनम् [अनु] दधिरे (=तस्य धनमनुसृत्य धनं धारयन्ति =तस्य धनाणां धनं निरुद्धं भवति) । —[हे इन्द्र], त्वं षट् विष्टिरः (=“षट्सख्याका उर्वाः द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापथौषधय इत्येवं रूपाः”) पञ्च संदृशः (=दिशश्च) अस्तम्नाः (=नियमितवानसि =स्वे स्वे स्थरं स्थापितवानसि) । [तथा कृत्वा] परः पर्यभवः (=परस्तात् पर्यतिष्ठः =ताः सर्वे अपि व्याप्य परस्तादतिष्ठः) । स [त्वम्] उक्थ्योति (=प्रशस्यो भवसि) ॥

११. हे वीर, एकेन क्रतुना (=एकेनैव वीर्यकर्मणा) सहस्वतः (=बलवतो जातूष्टिरस्य (=एतन्नामकस्य) [कस्यचिदसुरस्य] वसु वयः (=धनमन्नं च यद् विन्दसे (=लभसे हतवानसि) तत् सुप्रवाचनं (=शोभनस्तवनयोग्यं) तव वीर्यं (=वीर्यं) [भवति] । हे इन्द्र, या विश्वा चकर्थ (=यानि विश्वानि त्वं हतवान् =परस्वमेतत्सर्वं हतवानसि) स [त्वम्] उक्थ्योति (=प्रशस्यो भवसि) ॥

१०. सर्वेहि नद्याचें बळ याच्या बळापेक्षा थोडे आहे; या पराक्रम-कर्त्या इद्राच्या धनापेक्षा त्याचें धन थोडे आहे.— [हे इद्रा], त्या सहा उर्वी आणि पाच दिशा त्याच्या त्याच्या स्थानीं स्थापिल्या आहेत आणि या सर्वांस वेढून तू अधिक राहिला आहेस. तो तू स्तुत्य आहेस.

११. हे वीरा, तू जो एकाच पराक्रमकृत्यानें धन हरण करिता झालास, बलाढ्य जातूठिराचें द्रव्य [हरण करून घेता झालास], तें तुझें शौर्य अत्यंत श्लाघ्य [होय] जो तू हे सर्व करिता झालास तो हे इन्द्रा, तू स्तुत्य आहेस.

10 All the rivers yield to him in strength They yield to him, the brave one, in wealth —Thou didst establish the six worlds and the five quarters of the globe, [and] surrounding them didst reach even beyond Thou art, therefore, deserving of praise

11 It is praiseworthy puissance of thine, o hero, that thou didst, with one heroic deed, obtain the wealth—the affluence of mighty Jātūsthira, o Indra ! Thou who didst all these things art deserving of praise

१० 'सर्वे नद्याचें बळ आणि धन तुझ्या बळापेक्षा आणि धनापेक्षा कमी आहे तू सहा लोकांस आणि पाच दिशास त्याच्या त्याच्या ठिकाणी ठेवून तू त्यास व्यापून त्याच्या पलीकडेस आणखी उरलास'

'सहा उर्वी' = 'षट् विस्तर' सहा लोक कोणते द्याविषयीं संशय आहे (सायणानी सांगितलले भाषेत घेतले

आहेत) कदाचित् सू. १०२ म० ८ यथ सांगितलेले जे तीन धूलोक आणि तीन शुलोक ते असतील (तो मन आणि त्याजवरील दीप पहा)

११ 'जातूथिर' हा कोण होता ह् ठाऊक नाही त्याची धनसंपत्ति एकच पराक्रमकर्म करून म्हणजे पहिल्या ह्-ळ्यासरशी इद्र हरण करिता झाला इ तर्कें मान या मन्त्रावरून निघतें

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वप्याय च सुतिम् ।
 नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥
 अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वप्याय ।
 च । सुतिम् ।

नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
 श्रवयन् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसुव्यम् ।
 इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु दून्बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥
 अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
 बहु । ते । वसुव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अहं । दून् । बृहत् । वदेम । वि-
 दधे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. तुर्वीतये च वप्याय च तराय कं (=तुर्वीतिथ वप्यश्च यथा सुत्वेन उन्नीर्णं भवतस्तथा) [त्वं] सरपसः सुतिं (=नद्याः प्रवाहम्) अरमयः (=स्तब्धगतिमकरोः) । अन्धं श्रोण परावृज नीचा सन्तम् (=अन्धे पशुम् आपत्सु पतितं च परावृज नामोपासकं) प्र श्रवयन् उदनयः (=आपद्गच्छ उन्नीतवानसि प्रख्यातं च कृतवानसि) ॥

१३. हे इन्द्र, [त्वं] यद् (=यथा अनु दून् (=दिने दिने) चित्र श्रवस्याः (=दिने दिने चित्र श्रेष्ठ श्रवो हविरजमिच्छेत्) तत् (=तथा) ते (=तव) बहु राधः (=अन्नं) वसुव्यं (=धनं च) अस्मभ्य दानाय समर्थयस्व (=अस्मभ्य दातुं योग्य) । [अनन्तरं] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदधे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

यदि तत्र निरुलं धनमस्मभ्य ददासि त्वभ्यं प्रतिदिनं श्रेष्ठ हविर्दास्यामस्त्वया दत्तैर्वाँस्पतैश्च सहितास्ते स्तोत्राणि यदिप्याम इति भावः ॥

१२. तूं तुर्वीतीला आणि व-
प्याला सहज ओलांडून जातां यावें
म्हणून नदीचा प्रवाह थांबविता
झालास. आंधळा [आणि] पंगु
परावृज् मूमिगत झाला असतां तूं
त्याचा उद्धार करिता झालास आणि
त्याला प्रख्यात करिता झालास. तो
तूं स्तुत्य आहेस.

१३. हे वसूं इंद्रा, तुझें पुष्कळ
धन [आणि] द्रव्य तूं आम्हांला
देण्याकरितां काढ, कीं जेणेंक-
रून तूं श्रेष्ठ हविरज् प्रतिदिवशी
इच्छूं शकशील. चांगल्या वीरांनी
युक्त होत्ताते आम्ही तुझी मोठी
कीर्ति गाऊं असें कर.

12. Thou didst stop
the stream of the river for
Turviti [and] Vayya to
cross over safely. Thou
didst raise Parāvrij who
lay low, [who was] blind
[and] lame, making him
famous. Thou art there-
fore worthy of praise.

13. Set thou apart for
gift to us, o good [Indra],
thy plentiful affluence [and]
wealth, so that thou may-
est wish o Indra, for good
oblation from day to day.
May we, accompanied by
brave sons, sing great
praises [to thee] in the
sacrifice.

१२. तुर्वीति आणि वप्य याविषयी
सू. ३६ मं. १८ आणि सू. ६१ म. १८
आणि टीप पहा. परावृज् याविषयी सू.
११२ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

१३. 'हे इंद्रा, तूं जर आम्हांला
तुझें निपुल धन देशील तर, तुला नित्य

आम्ही उत्तम उत्तम हविरज् देऊ आणि
त्वां दिलेल्या पुत्रपौत्रांसहित तुझे मोठे
स्तोत्र यज्ञात गाऊं' असें तात्पर्य.

वसु हे इतर देवांप्रमाणें इंद्राचे विशेष-
ण येते, त्याचा अर्थ चांगला, साधु असा
होतो.

सूक्तम् १४-२०५.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मयमन्धः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत ।

मयम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् ।

इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवो यो अपो वन्निवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिर्मस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वन्निऽवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशन्याऽ-

इव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्त्वशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पी-

तिम् । अस्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे अध्वर्यवः (=अध्वरस्य नेतारः सोमाभिपवकर्तारः), इन्द्राय सोम भरत (=आनयत) । मयं (=मदकारि) अन्धः (=सोमरूपमन्नम्) अमत्रेभिः (=पात्रैः) आ सिञ्चत (=अग्नीं प्रक्षिपत) । हि (=यस्मात् कारणाद्) [अय] वीरः सदम् अस्य कामी (=सदैव सोमस्य कामयिता) [भवति] । वृष्णे (=वीराय तस्मै) पीतिं (=सोमपानं =पेयं सोमं) जुहोत (=जुहुत) । एष तदित् (=तदेव) वष्टि (=कामयते) ॥

२. हे अध्वर्यवः, यः अपो वन्निवांसम् (=उदकानि वेष्टितवन्तं) वृत्रं वृक्षमिन अशन्या (=वज्रेण) जघान तस्मै तद्वशाय [इन्द्राय] (=सोमनामिने तस्मै) एतं [सोमं] भरत (=प्रयच्छत) । एष इन्द्रः अस्य (=तस्य सोमस्य) पीतिं (=पा-

सूक्त १४-२०५.

ऋषि—गृत्समद. देवता—इन्द्र.
मृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. हे अध्वर्यू हो, इंद्राला सोम
अर्पण करा. मदकारी सोमरस
पात्रांनीं ओता. कारण कीं त्या वी-
राला नित्य याची आवड आहे.
[या] वीराला [सोम] पान अ-
र्पण करा. हा तेंच वांछितो.

२. हे अध्वर्यू हो, उदकांला
वेष्टून राहिलेल्या वृत्राला वृक्ष तो-
डिल्याप्रमाणें जो [आपल्या] व-
ज्रानें तोडिता झाला, त्या सोमका-
मीला हा [सोम] तुम्ही अर्पण
करा. हा इंद्र त्याच्या पानास योग्य
आहे.

HYMN 14-205.

To Indra. By Gritsamada.
Metre—Trishtubh.

1. Bring, o Adhvaryus,
the soma to Indra. Pour
out the exhilarating drink
with the vessels. For the
hero is always fond of it.
Offer the drink to brave
[Indra]. He desires no-
thing but that.

2. O Adhvaryus, he
who smashed like a tree
with the thunderbolt Vri-
tra who had surrounded
the waters—offer to him
this soma, to him who loves
it. This Indra deserves
to drink it.

१. ह्या आणि पुढच्या सूक्तांत सोमा-
वर इंद्राची किती प्रीति आहे, व त्याचें
पान करून इंद्राला बळ प्राप्त झाल्यावर
त्याणें काय काय पराक्रम केले तें सांगितलें
आहे. यावरून प्राचीनकाळीं सोमाचें

कसे महत्त्व असे व वस्तुतः त्याचें स्व-
रूप कसे होते ते समजून येतें.

सोमरस सिद्ध करून तो अर्पण क-
रणे हें अध्वर्यू नावाच्या ऋत्विजाचें काम
असे.

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।
 तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥
 अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् ।
 अप । हि । वलम् । वरिति वः ।
 तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊ-
 र्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥
 अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं च बाहून् ।
 यो अर्बुदमव नीचा बवाधे तमिन्द्रं सोमस्य भूथे हिनोत ॥ ४ ॥
 अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चखांसम् । नवतिम् । च ।
 बाहून् ।
 यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । बवाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य ।
 भूथे । हिनोत ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे अध्वर्यवः, यो दृभीकं [नामासुरं] जघान यो गा उदाजत् (=निरगम-
 यत्) [अपि च] वलम् अप वः (=वलं नामासुरम् अपावृणोत् =वलेन निहन्ना-
 नाम् अपाम् अपवरणाय तम् अहिंसत्) तस्मै एतं [सोमम्] अन्तरिक्षे वातं न
 (=वायुमिव) [सृजत] । वस्त्रैर्जूर्न (=?" जीर्णं यथा वस्त्रैरङ्गमाच्छादयति त-
 द्वात्") सोमैरिन्द्रम् आ ऊर्णुत (=सर्वत आच्छादयत) ॥

४. हे अध्वर्यवः, यो नव नवतिं च (=नवाधिकनवतिं) बाहून् चखांसं (=?" दर्श-
 यन्तं" =प्रक्षिप्तवन्तम्) उरणं [नामासुरं] जघान यो अर्बुदं [नामासुरं] अव
 नीचा बवाधे (=अधोमुखं कृत्वा अवववाधे) तम् इन्द्रं सोमस्य भूथे (=भरणे
 संपादने सति =सोमम् अर्पयित्वा) हिनोत. (=हिनुत=स्तोतः प्रीणयत) ॥

३. हे अध्वर्यू हो, जो दृभी-
काचा वध करिता शाला, जो गा-
ईला मुक्त करिता शाला आणि व-
लातें फोडिता शाला; त्याला हा
सोम अंतरिक्षांत वायू [सोडिल्या]-
प्रमाणें [सोडा]. वृद्ध मनुष्य व-
स्त्रांनीं [आपलें आंग झांकितो]
त्याप्रमाणें इंद्राला सोमरसांनीं झां-
कून टाका.

४. हे अध्वर्यू हो, जो नव्या-
णव बाहु पसरणाऱ्या उरणाचा
वध करिता शाला, जो अर्युदाला
खाली पाडून निर्दालिता शाला,
त्या इंद्राला सोम अर्पण करून प्र-
सन्न करा.

3. O Adhvaryus, he
who killed Dribhika, who
freed the cows, who broke
open Vala—to him [let
go] this [Soma] like wind
in the sky. As an old
man [covers himself] with
clothes, cover Indra with
libations of Soma.

4. O Adhvaryus, he
who killed Urana that
spread out his nine and
ninty arms, he who laid
low Arbuda to the earth,
propitiate that Indra by
an offering of the soma.

३. दृभीकाविषयी कांही ठाळूक नाही.
वलाविषयी सू. ५२ मं. ५ आणि
टीप पहा.

या मंत्रांतोळ शेवटील पादांत जी
उपमा सांगितली आहे ती दुर्बोध आहे.
कारण की, 'जू' शब्दाचा अर्थ येथे स-
मजत नाही, दुसऱ्या दोन ठिकाणी तो
शब्द आला आहे तेथे वेगवान् असा
अर्थ आहे तो येथे लागत नाही.

'अंतरिक्षांत वायु सोडिल्याप्रमाणें'

= 'अंतरिक्षे घातं न'. म्ह. हा सोम
तुम्हीं सोडिल्यावर वायु जसा सर्व अंत-
रिक्षास झांकून टाकितो आणि वेगानें
धावतो त्याप्रमाणें हा इंद्रशरीरास व्या-
पील आणि त्याला वेगयुक्त करील. असा
अभिप्राय दिसतो.

४. उरणाविषयी या शिवाय ऋग्वे-
दांत कोठे पुनः उल्लेख आलेला नाही.
अर्युदाविषयी सू. ५१ मं. ६ आणि
टीप पहा.

अध्वर्यवो यः स्वश्रै जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यसम् ।

यः पिष्टुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायान्वसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् ।

यः । विऽअसम् ।

यः । पिष्टुम् । नमुचिम् । यः । रुधिऽक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्वसः ।

जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वृचिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपवपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । विभेद । अश्मनाऽइव ।

पूर्वीः ।

यः । वृचिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत ।

सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

५. हे अध्वर्यवः, यः अश्रम् [अश्र] जघान यः अशुष (=सर्वस्य भक्षयितार) शुष्ण यो व्यसम् [असुरम्] यः पिष्टुं नमुचि [च] यो रुधिका [नामाश्र] [जघान] तस्मा इन्द्राय अन्वसः (=सोमलक्षणस्याज्ञस्य) [आहुती] जुहोत (=जुहुत =अग्नौ प्रक्षिपत) ॥

६. हे अध्वर्यवः, यः शम्बरस्य [नाम शत्रोः] शत पूर्वीः पुरः (=शत पुरातनानि नगराणि) अश्मनेव (=वज्रेणैव) विभेद यश् [च] इन्द्रो वृचिनो [नामान्यस्य शत्रोः] शत सहस्र (=शतसहस्रसंख्याकान्) [वीरान् =पुत्रादीन्] अपवपत् (=हत्वा भूमौ पातितवान्) अस्मै (=तस्मै) सोम भरत (=अर्पयत) ॥

५. हे अध्वर्यु हो, जो अ-
श्वास मारून टाकित्ता झाला, जो
सर्वभक्षी शुष्णाला, जो व्यंताला,
जो पिप्रूला, नमुचीला, [आणि]
जो रुधिकाला मारित्ता झाला, त्या
इंद्राला सोमरस अर्पण करा.

६. हे अध्वर्यु हो, जो शं-
वराची शंभर पुरातन नगरें वचानें
[विध्वंसित्या] प्रमाणें विध्वंसित्ता
झाला, जो वर्चांचे शंभर हजार
[वीर] भूमिगत करित्ता झाला,
त्याला सोम अर्पण करा.

5. O Adhvaryus, he
who slew As'na, who [slew]
devouring. S'ushna, who
[slew] Vyanisa, who [slew]
Pipru [and] Namuchi,
[and] who [slew] Rudhi-
kra, to that Indra pour [li-
bations] of the juice.

6. O Adhvaryus, he
who destroyed the hundred
ancient cities of S'ambara
as if with the thunderbolt,
[and] who rased to the
ground the hundred thou-
sand warriors of Varchin,
to that Indra offer the
soma.

५. 'अश'. अंगिरसांची स्तोत्रे ऐ-
कून इंद्राने अभाची नगरें फोडिली असें
क्र. २.२०.५ यांत सांगितले आहे. क्र.
६.४.३ यांतहि अभाची नगरें इंद्राने
फोडून टाकिली असें सांगितले आहे.
याशिवाय दुसरी कांही कथा ठारक नाहीं.
'शुष्ण'. सू. ५४ मं. ६ आणि टोप पहा.
'व्यंस'. सू. १०१ मं. २ आणि टोप पहा.
'पिप्रु'. सू. ५१ मं. ५. 'नमुचि'.
सू. ५३ मं. ७ आणि टोप पहा.
'रुधिका' या असुराविषयी कांहीच
ठारक नाहीं. दुसऱ्या ठिकाणी हे नाव
आलेलें नाहीं.

६. 'शंवर'. सू. ५१ मं. ६ आणि
टोप पहा.

'वर्चा'. हा एक अनार्य जातीचा

म्हजे आर्यव्यतिरिक्त जे कोळी इत्यादि
लोक त्यापैकी एक शत्रु होता असें दि-
सून येतें. क्र. ४. ३०.१५ यांत 'दास
वर्चांचे' (म्हजे अनार्य वर्चांचे) एक
लक्ष वीर इंद्राने मारिले असें सांगितले
आहे. क्र. ६. ४७. २१ यांत शंवर
आणि वर्चा या दोन अनार्य शत्रूंचा इं-
द्रानें उद्धवज देशांत मारिलें असें सांगि-
तले आहे. क्र. ७. १९. ५ यांत वर्चांचे
एक लक्ष वीर एका काळी मारिले असें
सांगितले आहे.

वर्चांचे एक लक्ष वीर मारिले आणि शं-
वराची शंभर नगरें विध्वंसितलीं ह्या दोन्ही
गोष्टी बहुतकरून एकाच संज्ञांत येतात,
आणि दोघांसहि 'दास' (अनार्य) असें
म्हटलें आहे. यावरून शंवर आणि वर्चा

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्पावृणभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्याः । उपस्थे । अव-
पत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत ।
सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अध्वर्यवः, यः शतम् आ सहस्रं (=शतसहस्रसंख्याकान् वीरान्) ज-
घन्वान् (=हतवान् सन्) भूम्या उपस्थे (=पृथिव्या उत्सहे) अवपत् (=अपात-
यत्) [तथाच] कुत्सस्य [नाम] आयोर् [नाम] अतिथिग्वस्य [च] वीरान् (=शू-
रान्) नि अवृणक् (=नितरामवधीत्) अस्मै (=तस्मै) [इन्द्राय] सोमं भरत
(=अर्पयत्) ॥.

हे दोषेहि अनार्य लोकापैकी कोणी बलाढ्य
राजे असावेत असें उघड होतें. आणि
आर्य लोकांचा प्रवेश जसजसा आर्याव-
र्ताखंडे होऊं लागला तसतसे ते त्याजव-
रोवर लटू लागले आणि शेवटी इद्रक-
पेने त्याचा सहार आर्य लोकानी केला,
अशी कथा पुरातन काळापासून चालत
आलेली वेदकाळी इंद्रादिकांच्या सूक्ष्म-
त्वात ओविली गेली.

‘वज्राने [विध्वंसिल्या]प्रमाणे’=
‘अश्मनेव.’ यावरून शंकर हा भौतिक
अनार्यरूप शत्रु होता, केवळ मेघोदराचा
निरोध करणारा कल्पिलेला वृत्तासारिखा
योगीश्वर नव्हता असें म्हणण्यास वि-
शेष साधन मिळतें.

आतां इतकें खरें आहे की, कल्पि-
लेले आणि मेघोदकनिरोधी आणि दू-
र्यादितेजोनिरोधी वृत्रादिक शत्रु जे इं-
द्रानें मारिले, आणि आर्यलोकांनी ज्या
अनार्य भौतिक आणि खऱ्या शत्रूंचा स-
हार इंद्रादिकांच्या कृपेनें केला ते, अ-
शांचा संकर लोकांच्या मनांत मागाहून
झालेला वेदावरून उघड दिसून येतो.
आणि हा जो खऱ्यांचा आणि कल्पि-
ताचा संकर होणे, तो सर्व धर्मांत होत
असतो. शिवाजी झालेला स्वयं, पण तो
शिवाचा अवतार होता ही कल्पना.
त्यानें जिन्नं बांधले हें सारें, पण त्यानें
मजूरदारांस मजुरीवरून गनताची काडी
तोडून आपल्या हातानें दिठी म्हणजे

७. हे अध्वर्यू हो, जो एक लक्ष [जनों]स मारून त्यांस पृथिवीच्या मांडीवर निजविता झाला [आणि जो] कुत्साच्या, आयुच्या [आणि] अतिथिगवाच्या वीरांचा वध करिता झाला, त्याला सोम अर्पण करा.

7. O Adhvaryus, he who having killed a hundred thousand laid them low on the lap of earth [and] cut down the warriors of Kutsa, Ayu, [and] Atithigva, to him offer the soma.

तिचे सोनें होत होतें ही कल्पना. त्याने आपल्या शत्रूंवर जय मिळविला हें खरें, पण त्याला भवाना प्रसन्न झाली होती ही कल्पना. रामचंद्राने युद्ध केले हे खरें, पण त्याला इंद्राने साहाय्य करून रथ पाठवून दिला आणि हनुमंताने द्रोण-मिरी आणिली ही कल्पना. इत्यादि दुसऱ्या सर्ग धर्मांतहि असाच घो-

टाळा झाला आहे व नित्य होत असतो. त्यामुळेच केव्हां केव्हां असें भासतें की, वेदांत सांगितलेले शत्रु हे कल्पित होत, आणि केव्हां केव्हां असें दिसतें कीं ते खरे शत्रु होते. तथापि नीट विचार करून पाहिल्यावर खरे कोणते आणि कल्पित कोणते हे दृढ करून निवडून काढतां येते.

७. 'निजविता झाला' = 'अवपत्.' अक्षरशः पेरता झाला, म्हणजे जमिनीवर बी पेरण्याप्रमाणे इकडे तिकडे फेकून देता झाला.

'कुत्स.' सू. ५.१ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आयु,' आणि 'अतिथिग्व.' सू. ५.३ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् ।
इन्द्रे ।

गभस्तिऽपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ८

अध्वर्यवः कर्तना श्रुष्टिर्मस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निऽपूतम् । वने । उत् ।

नयध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् ।

जुहोत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे नरः (=गूरा) अध्वर्यवः, यद् [धनादिकं] कामयाध्वे (=वाञ्छय) श्रुष्टी (=क्षिप) [सोम] वहन्तः (=इन्द्राय प्रार्थयन्तस्) तत् इन्द्रे, नशथ (=इन्द्रे प्राप्नुथ =इन्द्रात्प्राप्स्यथ) । [अतः कारणात्] श्रुताय (=प्रसिद्धाय) इन्द्राय गभस्तिपूतं (=हस्तेन संशोधित) सोमं भरत (=आनयत) [अपि च] हे यज्यवः (=यागं कुर्वाणाः), [तं] जुहोत (=जुहुत =अग्नौ प्रक्षिपत) ॥

९. हे अध्वर्यवः, अस्मा [इन्द्राय] [सोमं] श्रुष्टि कर्तन (=सुखकरं कुरुत) । वने निपूतं—वने [निपूतम्] (=उदक आप्यायनेन संशोधितं) [सोमम्] उन्नयत (=ऊर्ध्वं नयत) । हस्त्यं (=हस्ताभ्यामभिपुतं) [सोमं] जुषाणः (=सेवमान) [इन्द्रो] वः (=युष्मान्) अभि वावशे (=आमयते) । इन्द्राय मदिरं (=मदकर) सोमं जुहोत (=जुहुत) ॥

८. हे अध्वर्यू हो, हे शूर हो, तुम्ही जें वांछितां तें सत्वर सोम देऊन तुम्ही इंद्रापासून मिळवाल. कीर्तिमान् इंद्राला हातांनीं शुद्ध केलेला सोम आणा [आणि] हे यजनकर्ते हो, [तो त्याला] अर्पण करा.

९. हे अध्वर्यू हो, तुम्ही या-साठीं सोम सुखकर करा. पाण्यांत गाळलेला— पाण्यांत [गाळलेला सोम] बाहेर काढा. [इंद्र] हातांनीं काढिलेला [सोम] सेवून तुम्हांवर प्रीति करितो. इंद्राला मादकारक सोम अर्पण करा.

8. O Adhvaryus, o brave ones, that which you desire you attain to in Indra, if you bring [him] [the offering] quickly. Do bring [and] offer, o sacrificers, the soma purified by the hand to renowned Indra.

9. O Adhvaryus, make [the soma] agreeable to him. Raise the soma purified in water—[the soma that is] purified in water. Enjoying [the soma] prepared by the hands [Indra] loves you. To Indra pour ye out the exhilarating soma.

८. 'सोम देऊन... मिळवाल'. म्हणजे जर सोम घाल तर मिळवाल.

९. 'पाण्यांत गाळलेला' = वने

निपूतम्. 'आणि' हातांनी काढलेला = 'इत्थम्' हे सोमाचे प्रकार होत.

अध्वर्यव पयसोधर्यथा गो सोमेभिरी पृणता भोजमिन्द्रम् ।
 वेदाहमस्य निभृतं मे एतदित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥
 अध्वर्यव । पयसा । ऊर्धः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईम् । पृणत ।
 भोजम् । इन्द्रम् ।
 वेद । अहम् । अस्य । निऽभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः ।
 यजतः । चिकेत ॥ १० ॥
 अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो य पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।
 तमूर्दर न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥
 अध्वर्यव । य । दिव्यस्य । वस्व । य । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।
 तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमेभिः । तत् । अप ।
 व । अस्तु ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० हे अध्वर्यव, यथा गोरूप पयसा [पूर्ण भवति] [तथा] भोज (=दा-
 तारम्) ईम् इन्द्र सोमेभिः पृणत (=एतम् इन्द्र सोमे पूरयत) । अस्य [इन्द्रस्य]
 (=एतम् इन्द्रम्) अह वेद (=जानामि) । एतद् (=वक्ष्यमाणं) मे निभृत (=मम
 निधित) [यत्] यजत (=पूजनीय इन्द्रो) दित्सन्त (=सोम तस्मै दातुम् इ
 च्छत यजमान) भूयश्चिकेत (=अतिशयेन जानाति=ज्ञात्वा भृशम् अनुगृह्णाति) ॥
 ११ हे अध्वर्यव, यो दिव्यस्य वस्व (=गुलोरुसवन्धिनो धनस्य) यश[व]
 पार्थिवस्य क्षम्यस्य (=आन्तरिक्षस्य भूलोमसवन्धिनस्य) [वसुनो] राजा [भवति]
 तम् इन्द्रम् ऊर्दर यवेन न (=कुसूल धायन यथा पूरयन्ति तथा) सोमे पृणत
 (=पूरयत) । तत् तादृशम् (= इन्द्रोदरपूरण) व (=पुष्पावम्) अप (=नर्म)
 अस्तु ॥

१०. हे अध्वर्यू हो, गाईची कास जशी दुधानें भरलेली असते त्याप्रमाणे या उदार इंद्राला तुम्ही सोमांनीं भरून टाका. मी याला जाणतो. हे मला खचित ठाऊक आहे. [कीं], सोम देऊं इच्छिणाऱ्या यजमानाला पूजनीय इंद्र चांगला ओळखतो.

११. हे अध्वर्यू हो, जो दिव्य सुखाचा, जो आंतरिक्ष [सुखा]चा [आणि] भौम सुखाचा राजा होय, त्या इंद्राला कणगा धान्याने भरिल्याप्रमाणें सोमांनीं भरा. हेच तुमचें काम असो.

10. O Adhvaryus, fill this bounteous Indra with somas as the udder of a cow [is full] of milk. I know him. It is certain to me [that] adorable [Indra] recognises well the man who wishes to give him the oblation.

11. O Adhvaryus, he who is the master of heavenly good, who [is the master] of firmamental [and] worldly good—fill ye that Indra with the somas even as a cornbin with grain. Let that be your work.

१०. 'भरून टाका' = 'पृणत.' म्हणजे दुभत्या गाईची कास जशी दुधाने भरून ताणते त्याप्रमाणें इंद्राचे पोटा भरून ताणेपर्यंत त्याला सोम पाजा.

११. 'आंतरिक्ष' = 'पार्थिवस' हा

अर्थ सायणानुसार केला आहे. वाक्य-सदर्भाकडे पाहिले असता तसा इष्ट आहे यात संशय नाही आणि तो अगदीं सभवणार नाही असेंहि दिसत नाही.

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।
 इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु दून्वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥
 अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
 बहु । ते । वसव्यम् ।
 इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । दून् । वृहत् । वदेम । वि-
 दथे । सुवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, [त्व] यद् (= यथा) अनु दून् (= दिने दिने) चित्र श्रवस्याः
 (= दिने दिने चित्रं श्रेष्ठं श्रवो हविरन्नमिच्छेत्) तत् (= तथा) ते (= तव) बहु
 राधः (= अन्नं) वसव्यं (= धनं च) अस्मभ्यं दानाय समर्थयस्व (= अस्मभ्य
 दातुं योजय) । [अनन्तरं] सुवीराः (= शोभनवीर्योपेतपुनर्पतैः सहिता) वि-
 दथे (= यज्ञे) वृहत् (= महत् स्तोत्रं) वदेम (= ब्रूयाम) ॥

सूक्तम्. १५-२०६.

गुत्समद कविः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।
 त्रिकद्रुकेष्वपि वसुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥
 प्र । घ । उ । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि ।
 वोचम् ।
 त्रिऽकद्रुकेषु । अपि वत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः ।
 जघान ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उ (= इदानीम्) [अहम्] अस्य महतो महानि (= महत् इन्द्रस्य महान्ति)
 सत्यस्य [इन्द्रस्य] सत्या करणानि (= सत्यानि वीर्यमाणि) प्र घा वोच (= वक्त-
 र्बोधं प्रवीमि तावत्) ॥ इन्द्रत्रिकद्रुकेषु (= "ज्योतिर्गौरापुरित्येवं रूपेष्वाभिप्रायिते-

१२. हे वसू इंद्रा, तुझे पुष्कळ धन [आणि] द्रव्य तूं आम्हांला देण्याकरितां काढ, कीं जेणेकरून तूं श्रेष्ठ हविरान्न प्रतिदिवशीं इच्छूं शकशील. चांगल्या वीरांनीं युक्त होताना आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

12. Set thou apart for gift to us, o good [Indra], thy plentiful affluence [and] wealth, so that thou mayest wish, o Indra, for good oblation from day to day. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in the sacrifice.

१२. हो ऋचा आणि मागील सूक्ताची शेवटली ऋचा म्हणजे सू. २०४

मं. १३ ही एकच असल्यामुळे टीपा वगैरेसाठी तो मंत्र पहा.

सूक्त १५-२०६.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. आतां मी या महान् इंद्राचीं महा [चरितें]-[या] सत्य [इंद्रा]चीं सत्य चरितें वर्णितों. इंद्र त्रिकद्रुकांत सोम पिता झाला [आणि] त्या [सोमा]च्या मदांत अहीचा वध करिता झाला.

HYMN 15-206.

To Indra. By Gṛtsamada.
Metre—Triṣṭubh.

1. I will now sing the great deeds of great India, the true [deeds] of true [Indra]. He drank the extracted juice in the *Trikadruga*, [festivals]. Under its exhilaration Indra killed the serpent.

१. 'त्रिकद्रुकांत' = सू. ३२ म. ३ | आणि टीप पहा.

अवंशे द्यामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । द्याम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् ।
अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च् । सोमस्य । ता । मदं ।
इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

सद्येव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।

वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्यऽहव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृ-
णत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पथिऽभिः । दीर्घऽयायैः । सोमस्य । ता । मदं ।
इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

प्वहःसु" सुतस्य (=अभिपुतस्य सोमस्य=सोमम्) अपिबत् । अस्य (=तस्य पी-
तस्य सोमस्य) मदे [च] अहिं जवान् (=वृषरूपम् अहिं हतवान्) ॥

भाषायाम्.

२. [इन्द्रो] बृहन्त द्याम् अवंशे (=अनवलम्ब आकाशे) अस्तभायत् (=अ-
स्थापयत्) । रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षं [च] आ अपृणत् (=तेजसां-
पूरयत्) । स पृथिवी धारयत् पप्रथत् च (=अधारयत् व्यस्तारयच्च) । ता (=ता-
नि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे (=हर्षे) [सजाते सति] चकार ॥

३. सद्येव मानैर् [लोकान्] प्राचो वि मिमाय (=परिमाणैर्गृह यथा कुर्वन्ति
तद्वत् परिमाणैर्लोकान् पृथिव्यादीन् निमित्तवान्) । वज्रेण नदीनां खानि (=निर्गम-
नद्वाराणि) अतृणत् (=अस्वनत्) । वृथा (=अनायासेन) दीर्घयायैः पथिभिः
(=दीर्घगमनैर्मार्गैस्) [ता नदीन्] असृजत् (=सृष्टवान्) । ता (=तानि) [व-
र्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

२. तो महा बूला अंतराळीं स्थापिता झाला. तो वावापृथिवीस [आणि] अंतरिक्षाला भरून टाकितो झाला. तो पृथिवीला धारण करितो झाला आणि पसरितो झाला. इंद्र ते सर्व सोमाच्या मदांत करितो झाला.

३. घर बांधिल्याप्रमाणे मोज घेऊन [हे लोक] पूर्वाभिमुख बांधितो झाला. यज्ञानें नदीचीं द्वारे खोदितो झाला. नद्यांला लांब जाणाऱ्या मार्गांनीं सहज सोडून देतो झाला. इंद्र ते सर्व सोमाच्या मदांत करितो झाला.

2. He fixed the great heaven in the supportless space. He filled the heaven and the earth and the firmament. He held and expanded the wide earth. It was in the exhilaration of the soma that India did those things.

3. He built the worlds, face to the east, with measurements like a house. With the thunderbolt he cut the apertures of the rivers. He let them flow easily by long-reaching paths. It was in the exhilaration of the soma that India did those things

२. 'इन्द्राने पृथिवीला स्थिर धरून विस्तीर्ण केली, बूला आकाशात खान वगैरे काही नसता घट स्थापिलें, आणि वावा-पृथिवी आणि अंतरिक्ष यास तेजाने भरून टाकिले. ही सर्व कामें इन्द्राने केली ती सोमपान करून इन्द्राला मद जाला-तेव्हा केली.'

३. पहिल्या पादात "लोक" हें

अध्यादत्त घेतले पाहिजे ही एक अटवचन या मतात आहे.

यात सांगितलेल्या नद्या ज्या त्या मेघोदकरूपच होत असें दिसते. त्याची द्वारे म्हणजे वृत्राने कोडून ठेवलेल्या ठिकाणातून बाहेर पडावयाचे मार्ग, ते इन्द्राने वज्र मारून मोकळे केले.

सोद॑ञ्चं सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वा वज्रे॑णान॑ उप॒सः सं पिपे॑ष ।
 अज॒वसो॑ ज॒विनी॑भिर्विवृ॒श्चन्त्सोम॑स्य ता म॒द इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥
 सः । उद॑ञ्चम् । सिन्धु॑म् । अ॒रिणा॑त् । म॒हिऽत्वा । वज्रे॑ण । अनः॑ ।
 उ॒पसः॑ । स॒म् । पि॒पे॒ष ।
 अज॒वसः॑ । ज॒विनी॑भिः । वि॒ऽवृ॒श्चन् । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इन्द्रः॑ ।
 च॒कार ॥ ६ ॥
 स वि॒द्वो अप॑गोहं क॒नीना॑माविर्भव॒न्नुद॑तिष्ठत्परावृक् ।
 प्रति॑ श्रोणः स्थाद्वयं न गच्छ सोम॑स्य ता म॒द इन्द्र॑श्चकार ॥ ७ ॥
 सः । वि॒द्वान् । अ॒पऽगो॑हम् । क॒नीना॑म् । आ॒विः । भव॑न् । उ॒त् ।
 अ॒ति॒ष्ठत् । प॒राऽवृ॑क् ।
 प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒नक् । अ॒चष्ट॑ । सोम॑स्य । ता । म॒दे ।
 इन्द्रः॑ । च॒कार ॥ ७ ॥

भाषायाम्-

६. स महित्वा (= स्वमहित्वा) सिन्धु (= नदी) [प्राञ्च॑सन्तम्] उदञ्चम् अ॒रिणा॑त् (= उदक्प्रेरयति स्म = उदग्यथा गच्छति तथाकरोत्) । वज्रेण उपसोऽनः सं पिपे॑ष (= उषोदेव्याः शकटं चूर्णाचकार) । अजवसः (= वेगहीनाः “ सेना ”) जवनीभिः (= वेगवतीभिर्) विवृश्चन् (= विशेषेण भिन्दन् = विभेद च) । ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

७. स (= प्रसिद्धः) परावृक् [नाम ऋषिः] कनीनामपगोहं विद्वान् (= न॒न्यकानामपगोहनं ज्ञातवान् सन्) आविर्भवन् उदतिष्ठत् (= आविरभवत् उदतिष्ठत्) । श्रोणः (= पशुः) [सन्नपि] प्रति स्थात् (= न॒न्यकाः प्रति प्रतिष्ठते) । [स] वि अनक् (= विशेषेणाशोभत) अचष्ट (= आ॒न्यापगमात् अपश्यत्) । ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

पुरा किल वन्यकाश्चुर्हान पादहीन परावृज जिपृष्ठमपि दृष्ट्वाभितुहुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्र स्तत्वा चक्षः पादं च लेभे । तदेतदाह । इति सायणः ॥

६. तो [आपल्या] महि-
म्याने नदीला उत्तराभिमुख वाह-
विता झाला. [आपल्या] वज्राने
उपेची गाडी चिरडून टाकित
झाला आणि वेगवतीकडून वेग-
हीनांला छेदित झाला. इंद्र ते सर्व
सोमाच्या मदांत करिता झाला.

७. तो परावृज्, कन्यका लप-
त्या ते जाणून, प्रगट झाला आणि
उठून उभा राहिला. पङ्गु [परा-
वृज्] चाळूं लागला. तो चांगला
दिसला आणि पाहूं लागला. इंद्र
ते सर्व सोमाच्या मदांत करिता
झाला.

6. He by [his] great-
ness made the river run to
the north, with his thund-
erbolt he smashed the cart
of Ushas, cutting the slow
through those that were
impetuous. It was in the
exhilaration of the soma
that Indra did those things.

7. That Parāvrij, hav-
ing known the hiding of
the guls, manifested him-
self and stood erect. The
lame man began to walk, he
shone, he saw. It was in
the exhilaration of the
soma that Indra did those
things.

६. कोणती नदी इंद्राने पूर्वी पूर्वा-
भिमुख वाहत असता उत्तराभिमुख वा-
हविली ते समजत नाही.

‘उपेची गाडी’ = ‘उषसोऽनः’ उ-
षेचा रथ इंद्राने मोडून टाकिला; आणि
नंतर उषा पडून गेली, असे ऋग्वेदात
सांगितलेले आहे. ऋ. ४. ३०. ८-११
पहा.

या कथेत सांगितलेल्या ‘वेगवती’
आणि ‘वेगहीन’ त्या कोण होत ते स-
मजत नाही. सायण ‘सेना’ असे म्हण-
तात. पण त्या तरी कोणाच्या सेना हे ते
सांगत नाहीत.

७. परावृज् याविषयी सू. ११२
म. ८ आणि टीप पहा.

स प्रवोहृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथैभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोहृन् । परिगत्य । दभीतैः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् ।
इद्धे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथैभिः । सोमस्य । ता । मदं ।
इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

स ई महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वस्ति ।

त उत्त्राय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥ १५

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतौः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् ।
अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्त्राय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदं ।
इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

४. स दभीतेः प्रवोहृन् (=प्रवोहृन्=प्रवेष्टेण वहतः शनून्) परिगत्य (=मध्ये-
मार्गमावृत्य) विश्वम् आयुधं (=सर्वाणि शस्त्राणि) इद्धे अग्नौ (=समिद्धेऽग्नौ) अ-
धाक् (=अधाक्षीत्) । स गोभिरश्वै रथैश्च [च] [तं दभीतिम्] असृजत् (=अ-
योजयत्) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

प्राकिल क्षुरिधुनिप्रभृतयोसुरा दभीतेः पुरं सव्यं परिशृण्व तस्मात् पुरानिरगु-
रिति कथेति सायणः ॥

५. स ई (=ता प्रसिद्धा) मही (=महती) धुनि (=नदी "पृथ्वीम्")
एतोररम्णात् (=गमनादुपारमयत्) । सः अस्नातृन् (=स्नातुमशक्तान्=तरणासम-
र्थान्) [ऋदीन्] स्वस्ति (=क्षेमेण) अपारयत् (=पारमनयत्) । [तदनन्तरं] ते
उत्त्राय (=नदीमुत्तीर्य) रयिमभि प्र तस्थुः (=अभीष्टधनं प्रति प्रतस्थिरे) । ता
(=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

अरम्णात् । उपाशमयत् । महानला नदीमत्पोदसामक्रोदित्यर्थः । इति सायणः ॥

४. दभीतीला नेऊन जाणा-
च्यांस वेढा घालून सर्वे शस्त्रे पेट-
लेल्या विस्तवांत जाळिता शाला.
[आणि] शाला गाई, घोडे
[आणि] रथ देता शाला. इंद्र
ते सर्वे सोमाच्या मदांत करिता
शाला.

५. तो त्या महा नदीची गति
थांबविता शाला, तो ज्याला तरून
जातां येत नव्हते त्याला सुखरूप-
पणें पार करिता शाला. ते तरून
जाऊन [अभीष्ट] धनाप्रत पावले.
इंद्र ते सर्वे सोमाच्या मदांत करिता
शाला.

4. He, having surround-
ed those that were carry-
ing off Dabhiti, burned
every weapon in the kind-
led fire. He bestowed up-
on him cows [and] horses
[and] chariots. It was
in the exhilaration of the
soma that Indra did those
things.

5. He stopped that
great stream from going.
He took safely across those
that were unable to cross.
They having crossed went
on to the treasure. It was
in the exhilaration of the
soma that Indra did those
things.

४. 'दभीति.' सू. ११२ मं. २३
आणि टीप पहा. दभीतीचे शत्रु त्याला
धरून घेऊन जात असतां इंद्रानें मार्गात
त्यांस वेढून दभीतीला सोडविले आणि
त्याच्या शत्रूंचीं सर्व हत्यारे काढून घेऊन
तीं मोठा विस्तार पेटवून त्यात जाळून
टाकिली. अशी कथा आहे असें सायण
म्हणतात. अर्थास ते जुळते.

५. 'वाही भक्तांस पळणी नदीच्या

पार जावयाचें असतां पाणी पार अस-
ल्यामुळे त्यास उतरवेना. तेव्हां इंद्रानें
नदीचा प्रवाह थांबविला आणि त्याला
पार नेलें' अशी कथा कांही असून तिला
अनुलभून हे ऋषिवचन आहे.

'गति थांबविता शाला' = 'एतोरर-
म्णात्. क. २. ३८. ३ आणि थांबरील
सायणभाष्य पहा.

भिनद्वलमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृंहितान्यैरत् ।
 रिणग्रोधांसि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य तां मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥
 भिनत् । वलम् । अङ्गिर ऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि ।
 ऐरत् ।

रिणक् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः ।
 चकार ॥ ८ ॥

स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरि धुनिं च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमां व ।
 रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य तां मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥
 स्वप्नेन । अभिऽउप्ये । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थे । दस्युम् ।
 प्र दभीतिम् । आव ।
 रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मद ।
 इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. अङ्गिरोभिर्गृणानः (= स्तुत) [स] वल भिनत् (= बलासुरमभिनत्) ।
 पर्वतस्य (= मेघस्य) दृंहितानि (= दुर्गाणि) वि ऐरत् (= न्यपादयत् = छित्वा भू-
 मावपातयत्) । एषा (= तेषां दृंहितानां) कृत्रिमाणि रोधांसि (= क्रियया निर्वृत्ताः
 रोधनकर्तृन् प्राशरान्) रिणक् (= उदघाटयत्) । ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्र-
 सोमस्य मद [सजाते] चकार ॥

९. चुमुरि धुनिं च दस्यु (= चुमुरिनामक धुनिं च नाम दासम् अनार्यं शत्रु)
 स्वप्नेन (= स्वापेन = निद्रया) अभ्युप्य (= भूमौ प्रस्तार्य) जघन्थ (= हतवानसि) ।
 दभीतिं [नामोपासक] प्रावः (= प्ररूपेण रक्षितवानसि) । अत्र (= तस्मिन्पुत्रे)
 रम्भी चित् (= १ तव रक्षणावलम्बो दभीतिरेव) हिरण्यं विविदे (= तयोर्धनं लेभे) ।
 ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्र सोमस्य मद [सजाते] चकार ॥

८. [इन्द्र] अंगिरसांनी स्त-
विला होत्साता बलाला मारिता
शाला. तो पर्वताचे बुज्ज फोडून
खाली पाडिता शाला. तो त्यांचें
कृत्रिम आवार मोकळे करिता
शाला. इन्द्र तें सर्व सोमाच्या मदांत
करिता शाला.

९. [हे इन्द्र], तूं चुमुरि
आणि धुनि या दस्यूला निद्रेने
खाली पाडून त्यांस मारिता शा-
लास [आणि] दभीतीला रक्षिता
शालास. ज्याला [तुझा] आधार
होता तोच सुवर्णाप्रत पावला.—
इन्द्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता
शाला.

८. 'अंगिरस.' सू. ३१ म. १. १७
आणि सू. १ म. ६ पहा.

'बल.' सू. ११ म. ५ आणि सू. ५२
म. ५ आणि टीपा पहा.

९. 'चुमुरि.' हा एक असुर असे
की ज्याचा इन्द्राने निद्रेत वध केला. ह्या
कथेस अनुसरून बरेच ठिकाणी प्रस्तुत
मंत्राप्रमाणे उल्लेख आलेले आहेत. पण
चुमुरीला दभीतीसाठी इन्द्रानें निजवून
मारिले आणि त्याजबरोबर धुनीलाहि

8. Praised by the An-
girasas he slew Vala. He
raised to the ground the
towers of the Mountain.
He broke open their arti-
ficial walls. It was in the
exhilaration of the soma
that indra did those things.

9. Having laid Chumu-
ri and Dhuni low through
sleep, thou didst slay those
Un-Āryan enemies and
preserve Dhabhiti. He
only who had [thy] sup-
port obtained the gold.—It
was in the exhilaration of
the soma that India did
those things.

मारिले यापेक्षा अधिक काही सांगितलेलें
नाहो. ऋ. ७. १९. ४.

'धुनि' चुमुरीबरोबरच धुनीचे नाव
येतें. दोघालाहि निजवून दभीतीसाठी
मारिले असें सांगितले आहे त्याशिवाय
दुसरे काही विशेष धुनीविषयीहि ठाऊक
नाही.

'दभीति.' सू. ११३ म. २३ आणि
टीप पहा.

नूनं सा ते प्रति वरं जग्त्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः
 ॥ १० ॥ १६ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जग्त्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । व-
 देम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प-
 रम्याता) दक्षिणा जग्त्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्षा
 (=देहि) माति धक् (=मातिरूप=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सु-
 वीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) [वर्यं] विदथे (=यज्ञे) बृहत्
 (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् १६-२०७.

शुत्समद कवि । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥
 प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविर्भरे ।
 इन्द्रमनुर्यं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥
 प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुष्टुतिम् । अग्रीऽइव । सम-
 इधाने । हविः । भरे ।
 इन्द्रम् । अनुर्यम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे ।
 हवामहे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे यजमानाः, वः (=युष्मदर्थं) सतां ज्येष्ठतमाय (=महतां देवानां बृह-
 ततमाय) [इन्द्राय] समिधाने (=समिद्धे) अग्री हविरिव सुष्टुतिं भरे (=शोभना

१०. आतां हे इंद्रा, तुझी जी वनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनी युक्त होस्ताते आम्ही तुझी मोठी कीर्ति यज्ञांत गाऊं असें कर.

10. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

१०. ही ऋचा आणि २०२व्या सूक्ताची जी शेवटची २१वी ऋचा त्या ए-

कव आहेत. तिचे भाषांतर आणि तिजवरील टीपा पहा.

सूक्त १६-२०७.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र. वृत्त-शेवटची त्रिष्टुप्. उरलेले सर्व सूक्त जगती वृत्ताचे.

१. [हे यजमान हो], तुम्हांसाठीं मोठ्यांत अत्यंत मोठा असा जो इंद्र त्याला पेटलेल्या अग्नीत हवि [अर्पण केल्या] प्रमाणें मी चांगली स्तुति अर्पण करितों. अजर [पण सर्वांस] जरू आणणारा, पुरातन काळापासून वाढलेला [तरी] सदा तरुण असा जो इंद्र, त्यातें आम्ही रक्षणासाठीं बोलावितों.

HYMN 16-207.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre Jagati, except in the last verso where it is Trishubh.

1. For your sake, [O sacrificers], I offer to Indra, the eldest of the great gods, an excellent hymn even as an oblation in the burning fire. We invoke for protection Indra that never grows old [though] he makes others old, [and] that has grown from ancient times [and is yet] ever young.

यस्मादिन्द्राद्बृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्या ।
 जठरे सोमं तन्वीसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् २
 यस्मात् । इन्द्रात् । बृहतः । किम् । चन । ईम् । ऋते । विश्वानि ।
 अस्मिन् । सम्भृता । अधि । वीर्या ।
 जठरै । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शी-
 र्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।
 न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥
 न । क्षोणीभ्याम् । परिभ्वे । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः ।
 इन्द्र । ते । रथः ।
 न । ते । वज्रम् । अतु । अश्नोति । कः । चन । यत् । आशुभिः ।
 पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

स्तुति सपादयामि) । अजुर्यम् (= अजरं) जरयन्तम् (= इतरान् जीर्णाकुर्वन्तं)
 सनादुक्षितं (= पुरातनकालादारभ्य वर्धितम्) [अपि] युवानं (= सदा तरुणम्)
 इन्द्रम् अवसे (= रक्षणाय) इवामहे (= आह्वयामः) ॥

भाषायाम्.

२. बृहतः (= महतो) यस्माद् ईम् इन्द्राद् ऋते (= इन्द्रं वर्जयित्वा) किं चन
 (= किमपि न) [वर्तते] अस्मिन् (= तस्मिन्) [इन्द्रे] अधि विश्वानि वीर्या सं-
 भृता (= सर्वाणि सामर्थ्यानि संभृतानि संहितानि) [सन्ति] । [स] जठरे सोमं
 तन्वि (= शरीरे) सहो महः (= बल तेजश्च) हस्ते वज्रं [तथा] शीर्षणि (= शि-
 रसि) क्रतुं (= विज्ञानं) [च] भरति (= धारयति) ॥

३. हे इन्द्र, यत् (= यदा) आशुभिः पुरु योजना पतसि (= क्षिप्रैरथैर्वह्नि यो-
 जनानि गच्छसि) [तदा] न क्षोणीभ्या ते इन्द्रियं परिभ्वे (= वावापृथिवीभ्यामपि
 तव सामर्थ्यं न परिभवनाय = नाभिभवनाय) [योग्यं भवति], न समुद्रैः पर्वतैर्ने-
 रथः [परिभ्वे भवति] (= समुद्रैरपि पर्वतैरपि वा तव रथोभिभवितुं योग्यो न
 भवति), ते वज्रं कश्चन नान्वश्नोति (= न कोपि तव वज्रस्य साम्यं करोति) ॥

२. ज्या महा इंद्राशिवाय कां-
हीच [होत] नाही त्याच्या ठायीं
सकळ सामर्थ्य एकवट झालीं आ-
हेत. तो [आपल्या] पीटांत
सोम, शरीराचे ठायीं वळ [आणि]
तेज, हातात वज्र, [आणि] म-
स्तकांत विज्ञान धारण करितो.

३. हे इंद्रा, तूं जेव्हां वेगवंत
अश्वानांच्या योगानें पुष्कळ योजनें
धांवत असतोस, तेव्हां तुझ्या व-
ळाला वावायथिवी [सुद्धा] जिंकूं
शकत नाहीत, तुझ्या रथाला स-
मुद्र अथवा पर्वत [सुद्धा] [जिंकूं
शकत नाहीत], [आणि] तुझ्या
वज्राची कोणीहि वरोवरी करूं
शकत नाही.

2. In that great Indra,
without whom there is no-
thing, all prowess is col-
lected. He bears the soma
in his stomach, power and
splendor in his person, the
thunderbolt in his hand,
[and] wisdom in his head.

3. When thou dost fly
many leagues with quick
horses, not by Earth and
Heaven is thy prowess to
be surpassed, not by seas
and mountains, o Indra,
[is] thy chariot [to be sur-
passed], nor does any one
equal thy thunderbolt.

२. 'मस्तकांत विज्ञान' = 'शीर्षाणि
कतुम्.' विज्ञान अथवा प्रज्ञा निवा बुद्धि
मस्तकात असते ही समजूत केवळ आ-
धुनिक नव्हे, तर फार प्राचीन आहे.
रावणादिक जे असुर आणि ब्रह्मदेव,
शिव, इत्यादिक जे देव, त्यास एकापेक्षा
अधिक शिरें होती असें जे कवींनी क-
ल्पिले, त्याचे तात्पर्य असे की त्याची

प्रज्ञा एका मस्तकात जितकी राहावी त्या-
पेक्षा मोठी होती. असे दाखविण्याकरि-
ताच अधिक शिरें होती, म्हणून सांगितले
आहे. त्याप्रमाणे मोठे सामर्थ्य होते असे
दाखविण्याकरिता सहस्र अथवा ससेच
काही पुष्कळ बाहु होते असे कवि म्हण-
तात. उदाहरणार्थ सहस्रार्जुन, पांडी,
महिषासुरमर्दनी इत्यादि प्रसिद्ध आहेत.

वृषां ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरी वृषभाण्यायुधा ।
 वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृष्णहि ॥ ६ ॥
 वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति ।
 वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य ।
 तृष्णहि ॥ ६ ॥

प्र ते नावं न समने वचस्पुवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।
 कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ७
 प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्पुवंम् । ब्रह्मणा । यामि । सर्व-
 नेषु । दाधृषिः ।

कुविद् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् । इन्द्रम् । उत्सम् । न ।
 वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र], ते (=तव) वज्रः वृषा (=वीरो) [भवति] उत (=अपि च)
 ते रथो वृषा (=वीरो) [भवति] । [तव] हरी वृषणा (=वृषणौ) [भवतः] ।
 [तव] आयुधा (=आयुधानि) वृषभाणि (=वीर्ययुक्तानि) । हे वृषभ (=वीर),
 वृष्णः (=वीरस्य) मदस्य (=मदगारिणः सोमस्य) त्वम् ईशिषे (=स्वामी भवति) ।
 हे इन्द्र, वृषभस्य (=वीरस्य) सोमस्य (=तस्य पानेन) तृष्णहि (=वृषो भव) ॥

७. दाधृषिः (=धर्षकः=त्यज्जनरूपधर्षणस्वभावः) [अहं] वचस्पुवं (=स्तो-
 त्रेच्छं) नावं (=नौकासदृशं) ते (=इत्वां) समने न (=संमाम इव) सर्वनेषु
 (=त्रिषु सर्वनेषु) ब्रह्मणा प्र यामि (=प्राप्नोमि=स्तोमि) । [स] नः अस्य वचसः (=अ-
 रमात्मसोच्यमानस्य स्तोत्रस्य=इदं स्तोत्रं) कुविद् (=चहु) निबोधिषत् (=नितरां
 बुध्यताम्) । यसुन उत्सं न (=धनस्य निधिमिव=धननिधिसदृशम्) इन्द्रं सिचामहे
 (=सोमेन सिञ्चामः) ॥

६. तुझे वज्र वीर [आहे]
आणि तुझा रथ वीर [आहे].
तुझे अश्व वीर [होत], [तुझी]
आयुधे वीर [होत]. हे वीरा,
तुं वीर सोमाचा राजा आहिस. हे
इन्द्रा, तुं वीर सोम पिऊन तुम हो.

७. [हे इन्द्रा], मी धैर्य क-
रून तुज नौकासदृशाला आणि
स्तोत्रप्रियाला संग्रामांत स्तविल्या-
प्रमाणे स्तोत्राने यज्ञांत स्तवितो.—
[इन्द्र] हे आमचे स्तोत्र ऐको.
आम्ही धनाच्या निधीसारखा जो
इन्द्र त्याला [सोमानी] भिजवितो.

6. Heroic [is] thy thun-
derbolt, heroic [is] thy
chariot, heroic [are] thy
horses, heroic [are] thy
weapons. Thou, o hero,
art the master of the heroic
juice. Be gratified, o In-
dra, with the heroic soma.

7. I [being] venture-
some, o Indra, with praise
approach thee in the sacri-
fices—thou who art fond
of praise [and like] a ship—
as in battle.—May [Indra]
hear this praise of ours.
We sprinkle [with somas]
Indra even as a spring of
wealth.

७. * नावेसारखा तारक आणि स्तो-
त्रावर प्रीति करणारा जो इन्द्र त्याला मी
जसा युद्धांत बोलावितो, तसा आज या
यज्ञांत स्तोत्र म्हणून बोलावितो; तर तो

आमचे हे स्तोत्र ऐको. आम्ही इन्द्राला
धननिधि असे समजून सोम ओतून
भिजवितो.

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वते ।
 वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिवेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥४॥
 विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय ।
 सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःऽतरः । पिवे । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण ।
 भानुना ॥ ४ ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिवृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।
 वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्यति ५।१७
 वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽभ्याय । वृषभाय ।
 पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृष-
 भाय । सुष्यति ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्

४. हि (=यस्मात् कारणाद्) विश्वे (=सर्वे) [जना] यजताय (=यजनी-
 याय) धृष्णवे (=शत्रूणा धर्षणशीलाय) सश्वते (=साहाय्यं कर्तुं सज्जमानाय=सा-
 हाय्यसिद्धाय) अस्मै वृषभाय (=वीराय) क्रतु भरन्ति (=यज्ञरूपं कर्म प्रणयन्ति) ।
 '—हे इन्द्र, विदुष्टरः (=अतिशयेन विद्वान्) वृषा (=वीरस्) [स्वं] भानुना वृ-
 षभेण (=दीप्यमानेन वीरेण अग्निना द्वारा) हविषा यजस्व (=दत्तहविष्यो भव) ।
 सोमं पिवे [च] ॥

५. वृष्णो मध्वः (=वीर्यवतो मधुरस्य सोमस्य) कोशः (=शोशस्थो रसः) ऊर्मिश्च
 [च] (=धारं च) वृषभान्नाय वृषभाय पातवे पवते (=वीरान्नभक्षिणे वीरायेन्द्राय
 पातुं गच्छति=पानाय पात्रे पतति) । वृषणा अध्वर्यु (=वृषणो=वीरावध्वर्यु) वृषभासश्च
 [च] अद्रयः (=वीराश्च मावानो) वृषण (=वीर) सोमं वृषभाय (=वीरायेन्द्राय)
 सुष्यति (=अभिपुण्यन्ति) ॥

४. कारण की हा जो पूज्य, पराक्रमी, [आणि] साहाय्यकारी [इन्द्र] प्रभु त्याची सर्व लोक उपासना करितात.— तर हे इन्द्रा, अत्यंत विद्वान् वीर जो तूं तो तेजसी वीर अग्नि, याच्या द्वारे हविर्दान स्वीकारून घे [आणि] सोम पी.

4. For all bring sacrifice to this hero, [who is] adorable, victorious, [and] ready to help.—Do thou, the most knowing hero, O India, accept through the resplendent hero [Agni] the worship with the oblation, [and] drink the soma.

५. वीर्यवान् [आणि] मधुर अशा [सोमा] चा रस [आणि] प्रवाह, वीरान्नभक्षी जो वीर त्याने प्यावा म्हणून गळत आहे. दोघे वीर अध्वर्यू [आणि] वीर जे पाषाण ते वीर [इन्द्रा] साठी वीर सोम काढीत आहेत.

5. The juice, the stream of the heroic sweet [soma], is flowing for the hero, who eats the heroic food, to drink. The two heroic Adhvaryus [and] the heroic stones are pressing the heroic soma for the hero.

५. 'वीर पाषाण.' म्हणजे मावे. 'वीर' ह्या अर्थाचा वृषन् अथवा वृषभ हा शब्द या मंत्रात वसा यांजिला आहे ते ल-

क्ष्यात ठेवावे सोमरसाविषयी माचीन आर्य वाय समजत ते यावरून दिसते.

पुरा संवाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्पुषी ।
 सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमाहि ८
 पुरा । सम्वाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । व-
 त्सम् । यवसस्य । पिप्पुषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् ।
 पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमाहि ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षां स्तोतृभ्यो माति धम्भगो नो बृहद्वदेम विदये सुवीराः
 ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्षं । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम ।
 विदये । सुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

८. यवसस्य पिप्पुषी (=यवसस्य घासस्य भक्षणेन वर्धिता) धेनुर्वत्स न (=गौरवत्स यथा संवाधादुत्पादायतयति रक्षति तथा) संवाधात् पुरा (=दु.त्वात्) न. (=अस्मान्) अभ्या ववृत्स्व (=आयतय परायतय=रक्ष) । हे शतक्रतो (=शतप्रज्ञ इन्द्र), पत्नीभिर्वृषणो न (=स्त्रीभिर्वृषानो यथा सनसन्ते तथा) सकृत् (=क्षिप्र) ते सुमतिभिः (=तव शोभनमतिभिरनुग्रहरूपाभिः) सु (=सुप्तु यथा तथा) स नसीमाहि (=संगच्छेमहि=यथा वयं तव अनुग्रहात्मिसाभिर्मतिभिः संगता भवेम तथा वुह) ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाष) प्रति दुहीयत् (=सपादयेत्) । भग. (=दाता त्व) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्य स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) । माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्य दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनसौम्यपैतः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदये (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्र) वदेम (=त्वामुदिश्य व्रजाम) ॥

८. [हे इंद्रा], गवत खाऊन पुष्ट झालेली गाय वत्साला संकटापासून [रक्षिते त्या] प्रमाणे आम्हांला संकटापासून रक्ष. हे शतप्रज्ञ [इन्द्रा], स्त्रियांशी जसा पतीचा [संयोग होतो] त्याप्रमाणे तुझ्या ज्या कृपा त्यांशी आमचा सत्वर संयोग होई असें कर.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्र्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्र्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होस्ताते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

8. Preserve us from distress even as a cow fattened with grass [preserves her] calf. Unite us quickly, o thou of hundred intellects, with thy favours even as husbands [unite] with their wives.

21. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

८. 'कृपा' = 'सुमतिभिः'. ऋ. ४.२३.२ आणि सायणभाष्य पहा. यात

दिलेली उपमा जरी चमत्कारिक आहे, तरी ती वेदात बरेच ठिसाणी घेत असते.

सूक्तम् १७-२०८.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्वोत्रा सहसा परीवृता मदो सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य ।

प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदो । सोमस्य । दृंहि-
तानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महि-
मानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्ऽसु । तन्वंम् । परिऽव्यत । शीर्षणि । द्याम् । म-
हिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे स्तोतारः], यत् (= यस्मात्कारणाद्) अस्य शुष्माः प्रवथा उदीरते
= अस्य सामर्थ्यानि यथा पुरातनकाले तथेदानीमपि उद्गच्छन्ति प्रवर्तन्ते) यद्
= यस्मात्) [च] [स] परीवृता (= वृत्रेणाकान्तानि) दृंहितानि (= दृढं निबद्धानि)
तोत्रा (= गोत्राणि गोष्ठानि = मेघोदसानि) सोमस्य मदो [संजाते सति] सहसा (= स्फु-
र्लेन) ऐरयत् (= अपावृणोत्) तत् (= तस्मात्कारणात्) अस्मै (= तस्माद्-
धाय) अङ्गिरस्वत् (= अङ्गिरसो यथार्चन्ति स्म तथा) नव्यं (= नूतनं स्तोत्रम्) अ-
र्चन (= वृत) ॥

२. यो ह प्रथमाय धायसे (= माथमिकाय सोमपानाय) ओजो मिमानः (= बल
शूर्यं = प्रकाशयन्) महिमानम् आ अतिरत् (= स्वमहत्त्वमवर्धयत्) यः शूरो युत्सु
(= संग्रामेषु) तन्व परिव्यत (= आत्मानं कर्मणा परिवीतमकरोत् = शौर्येणारभत्)
स [तादृश एव] भूतु (= भवतु = जयतु) । [स] महिना (= महिम्ना) द्या शीर्षणि
(= स्वशिरसि) प्रत्यमुञ्चत (= अमरत् = आधारयत्) ॥

सूक्त १७-२०८.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-शेवटील दोन त्रिष्टुभ्, उर-
लेल्यांचें जगती.

१. अंगिरसांप्रमाणें तुम्ही या-
जप्रीत्यर्थें नवें स्तोत्र म्हणा, कारण
कीं याच्या शक्ति पुरातन काळा-
प्रमाणेंच उठत असतात, [आणि]
कारण कीं हा वेदलेले आणि घ-
ट्ट शोकलेले जे गाईंचे गोठे
ते सर्व सोमाच्या मदांत आपल्या
बळानें उघडून टाकिते झाला.

२. जो प्रथम [सोम]पाना-
साठी [आपलें] बळ दाखवून
[आपला] महिमा वाढविता झाला,
जो शूर [होता] आपणा स्व-
ताहाला संग्रामांत रक्षित झाला,
त्याचा जय असो. तो आपल्या
महिम्मानें झूला [आपल्या] शि-
रावर ठेविता झाला.

HYMN 17-208.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre
—Jagati except in the last two
verses where it is Trishtubh.

1. Sing in honour of
him a new hymn like the
Angirases, since his pow-
ers rise as in ancient times,
and since he broke open
with his strength, in the ex-
hilaration of soma, all the
cow-folds that were guard-
ed around and fortified.

2. May he prosper, who
for the first drink exhibited
his strength and increased
his greatness, [and] who
[being] brave defended
himself in battles. He by
[his] strength placed the
heaven on his head.

१. 'अंगिरस्' सू. ३१ मं. १, १७,
आणि सू. १ मं. ६ आणि टीप पहा.

'उठत असतात' = 'उदीरते.' म्ह-
णजे जागृत आहेत, जीवत जणु आ-
हेत, जागृत आहेत.

२. 'इंद्राला प्रथम सोम अर्पण क-
रितात तो त्यानें आपला पराक्रम लोकांस
दाखवित्यावरून आणि तेणेंकरून आ-
पला महिमा वाढवून घेतल्यावरून आणि

झूलाहि माझ्यावर घेण्यास समर्थ आहे
असें दाखवित्यावरून करितात; तर तो
पुढेहि तसाच पराक्रमी असो.' हा मंत्र
जरा कठिण आहे. 'भूत' 'आतिरत्' 'आणि'
'परिव्यत' यांचे अर्थ कठिण दि-
सतात. 'विमानः' याचा 'दाखवून' असा
अर्थ केला आहे त्याविषयीं इतर ठिकाणीं
प्रमाण पाहून तो केला आहे.

स प्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमरुणोदयामपः ।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया दामवस्रसः ॥ ५ ॥ १९

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अरु-
णोत् । अपाम् । अपः ।

अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । अस्तभ्रात् । मायया । दाम् ।
अवऽस्रसः ॥ ५ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताऋणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्ये वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वग्निः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुऽभ्याम् । यम् । पिता । अरुणोत् । विश्व-
स्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।

येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्ये । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् ।
तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

इदमुक्तं भवति । इन्द्रः स्वकीयेन बलेन यधित्वा सर्वेषां भुवनानां प्रबलो राजा-
भवत् । अनन्तरं लोहद्वये प्रकाशेन युक्तं कृत्वा तमोनाशयत् । तच्च तमः बलं सं-
सीज्य तस्मिन् समावृणोदिव । इति ॥

भाषायाम्.

५. स प्राचीनान् पर्वतान् (= प्रकृतेः गच्छतः पर्वतसदृशान् मेघान्) ओजसा
(= स्वबलेन) दृंहत् (= अदृहत् = दृढीचकार) । अपाम् अपः (= मेघोदकानां कर्म)
अधराचीनम् (= अधःपदेशगतम्) अरुणोत् (= अरुणोत् = ता अधः पृथिव्या यथा
पतन्ति तथा आरोत्) । विश्वधायसं (= सर्वेषां धात्री) पृथिवीम् आधारयत् । मा-
यया (= प्रहाया) दाम् अवस्रसः (= अवपतनात्) अस्तभ्रात् (= आकाशेधारयत्) ॥

६. यं [वज्र] पिता [इन्द्रः] अरुणोत् (= पिता सन्नजनयद्) येन [व-
ज्रेण] तुविष्वग्निः (= महर्षोष) [इन्द्रः] क्रिविं [नामासुरं] हत्वी (= हत्वा) पृ-
थिव्यां शयध्ये अवृणक् (= पृथिव्यां शयनं कर्तुम् अच्छिनत् = छित्त्वा पृथिव्याम् अशा-
ययत्) स [वज्रो] विश्वस्मात् आ जनुषो वेदसः परि (= सर्वस्मादपि जनात् सर्व-
स्मादपि न वस्तुनः सदाशात् = एतेषामपेक्षया) अरमे बाहुभ्याम् अरम् (= इन्द्रस्य
बाहोरधिकतरं बलसाम्यं करोति = स वज्रो यथा इन्द्रबाहोर्वैलं धारयति न केपि जना
न कान्यपि वस्तुनि तथा धारयन्ति) ॥

५. तो गतिमान् पर्वतांला आपल्या सामर्थ्यानें अचल करिता शाला. [आणि] उद्रकांला खाली वाहविता शाला. तो सर्वांला पोसणारी जी पृथिवी तिला धारण करिता शाला. [आणि] आपल्या कौशल्यानें दूला खाली न पडे अशा रीतीनें [अंतराळी] स्थापिता शाला.

६. पिता इंद्र ज्या वज्राला जन्म देता शाला, [आणि] ज्या वज्रानें महाघोष इंद्र क्रिवीला मारून खालीं भूमीवर पाडून निजविता शाला, तें वज्र सकळ प्राण्यांपेक्षां आणि पदार्थांपेक्षां त्याच्या मुजांची अधिक बरोवरी करणारें होय.

5. He with his might made firm the moving mountains. He directed downwards the energy of the waters. He held the earth that nourishes all. He fixed with his skill the heaven from falling.

6. That thunderbolt which Indra begot [like a] father and with which he the great thunderer struck, felled and laid to sleep on the ground [the demon] Krivi, better equals his arms than do all beings and things.

५. 'पर्वतांला' म्ह० मेषाला.

६. 'इन्द्राने केलेले जे वज्र ते इंद्राच्या बाहुंची बरोवरी करितें, आणि तें वज्र एरुटें इंद्राच्या बाहुंची बरोवरी करितें, दुसरा कोणताहि माणी अथवा

कोणताहि पदार्थ तशी बरोवरी करूं शकत नाही.'

'क्रिवि.' हा एरु असुर होता आणि त्याचा इंद्रानें वध केला याशिवाय दुसरा काही इतिहास ठाऊक नाही.

अधा॑रुणोः प्रथ॑मं वीर्यं॑ मह॑द्यद॒स्याग्रे॑ ब्रह्म॑णा शुष्मैर॑यः ।
 रथे॑ऽथेन ह॒र्यथे॑न वि॒च्युताः॑ प्र जी॒रयः॑ सि॒स्रते॑ स॒ध्यक् पृथक्॑ ॥ ३ ॥
 अध॑ । अ॒रुणोः । प्रथ॑मम् । वी॒र्यम् । मह॑त् । यत् । अ॒स्य । अ॒ग्रे ।
 ब्रह्म॑णा । शुष्म॑म् । ऐर॑यः ।
 रथे॑ऽस्थेन । हरि॑ऽअ॒थेन । वि॒च्युताः । प्र । जी॒रयः । सि॒स्रते । स॒-
 द्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अधा॑ यो विश्वा॑ भुव॑नाभि म॒ज्मनै॑शान॒कृत्प्रव॑या अ॒भ्यव॑र्धत ।
 आद्रो॑र्द॒सी ज्योति॑षा वहि॒रात॑नोत्सीव्यन्तमा॑सि दु॒र्धिता॑ सम॒व्यय॑त् ॥ ४ ॥
 अध॑ । यः । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । म॒ज्मना॑ । ई॒शान॑ऽकृत् । प्रऽ-
 व॑याः । अ॒भि । अ॒वर्ध॑त ।
 आत् । रो॒र्दसी॑ इति॑ । ज्योति॑षा । वहिः॑ । आ । अ॒त॒नोत् । सीव्य॑न् ।
 तमा॑सि । दु॒र्धिता॑ । स॒म् । अ॒व्यय॑त् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अध (=अपि च) [हे इन्द्र], [तत्] महत् वीर्यं (=तद्वक्ष्यमाणं बृहद् वी०-
 कर्म) प्रथमम् अरुणोः (=त्वम् अरुणोः) यत् (=यदा) अग्रे (=सर्वस्यादौ) ब्रह्म-
 ण (=स्रोत्रेण) [वर्धितः सन्] अस्य शुष्म (=तस्य वृनस्य बलम्) ऐरय (=न्येरयः
 गृहिसः) । रथेऽथेन (=रथस्थितेन) हर्यथेन (=हरयोश्चा यस्य तेन त्वया) वि-
 च्युताः (=स्वस्थानाज्ज्याविता) जीरयः (=शत्रुवीराः) सध्यक् पृथक् (=केचित्स-
 त्ता. केचिद् भियुक्ताः सन्तः) प्र सिस्रते (=प्ररुषेणेतस्ततो भावन्ति स्म) ॥

४. अध (=अपि च) यो मज्मना (=बलेन) अभि विश्वा भुवना (=अभि विश्वानि
 भुवनानि=सर्वान् लोकान् अभिलक्ष्य) प्रवया ईशानकृत् (=चतुर्वान् ऐश्वर्यकृत् प्र-
 लो राजा) अभ्यवर्धत । आत् (=अनन्तर) वहिः (=नायकः) [स] रोर्दसी
 (=बाधापृथिव्यो) ज्योतिषा आ अतनोत् (=प्रशान्तेनापूरयत्) । [अपि च] दुर्धिता
 तमासि (=पूजितेन ज्योतिषा नाशितान्यन्धतमसानि) सीव्यन् (=वस्त्रमिव सूच्या
 सधाय) समव्ययत् (=समावृणोत्) ॥

३. आणि हे इंद्रा, त्यां पहिल्या मोठा पराक्रम केला तो हा कीं, तूं स्तोत्राच्या योगानें प्रथम त्या [वृत्रा]चे बळ निर्दाळून टाकितो झालासः रथावर बसलेला आणि पोताश्व असा जो तूं, त्या त्यां खाली पाडलेले शत्रु [कांहीं] एकवट होऊन [आणि कांहीं] निरनिराळे पळून गेले.

४. आणि जो, आपल्या सामर्थ्यानें वाढून सकळ भुवनांचा सामर्थ्यावान् राजा झाला. नंतर तो नायक द्यावापृथिवीत प्रकाशानें भरिता झाला. [आणि] अंधकारांचा नाश करून शिवून शांकून ठेविता झाला.

3. And that great achievement thou didst perform first, that by the hymn thou didst throw down in the beginning the might of that [Vritra]: [His] warriors thrown down by thee, that didst sit in thy chariot and wast driven by thy tawny horses, ran about some together, some separately.

4 And he with his might grew as the mighty king of all the worlds. Then he the leader filled earth and heaven with light, [and] sewing the subdued darkness put it under a shroud.

३. या मंत्रांत 'अस्य' याचे विशेष्य 'सांगितलेलें नाही, आणि 'जीरयः' हा शब्द अप्रसिद्ध आहे, या दोन अडचणी आहेत. अस्य याचें विशेष्य जरी सांगितलेलें नाही तरी वृत्रस्य याचा अध्याहार सहज करतां येतो, असें आम्हांस वाटतें. 'जीरयः' याचा अर्थ पाश्चात्य पंडित मेघोदके असा समजतात, तसा संभवेल; पण दुसऱ्या दोन ठिकाणी हा शब्द

आला आहे, तेथेहि सायणभाष्यांत त्या अर्थाचें प्रमाण मिळत नाही. आणि तोच अर्थ केला पाहिजे असेंहि विशेष कांहीं कारण नाही.

४. 'इंद्र आपल्या बळांनें वाढून सकळ भुवनांचा बळाळ राजा झाला. नंतर पृथिवी आणि शु यास प्रकाशानें भरून अंधकाराला जणुं वस्त्रांत शिवून टाकून बांधून ठेविता झाला.'

अमाजूस्त्वि पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।
 कृधि प्रकेतमुष मास्या भर दद्धि भागं तन्वो येन मामहः ॥ ७ ॥
 अमाजूऽइव । पित्रो । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः ।
 त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रऽकेतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः ।
 येन । मामहः ॥ ७ ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम दद्विष्टमिन्द्रापांसि वाजान् ।
 अविष्टीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥
 भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । दद्विः । त्वम् । इन्द्र । अ-
 पांसि । वाजान् ।

अविष्टि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । व-
 स्यसः । नः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ [हे इन्द्र], पित्रो सचा सती अमाजू समानादा सदस इव (=मातापित्रो-
 र्गृहे निवसन्ती तस्मि गृहे एव जीर्णा भवन्ती वन्या यथा भग सौभाग्य पितृसाधारणा-
 ऋहागावते तथा) [अह] त्वा भगम् इये (=त्वा सौभाग्य याचे) । [अत कारणात्]
 प्रेत कृधि (=अस्मासु प्रज्ञान कुरु=अन्तश्चक्षु कुरु) [अपिच] येन तन्वो [भा-
 गेन] (=तवात्मनो भाग्येन) [यजमानान्] मामहः (=आपूजयसि=सुगयसि)
 [त] भागम् उप मासि (=एतावदिदं तव देय धनमिति कुरु=दानाय पृथक्कुरु=)
 आ भर (=तदानय) दद्धि (=देहि च) ॥

८. हे इन्द्र, भोज (=दातार) त्वा वयं हुवेम (=आह्वयेम=अस्मास्माह्वान
 शयु) । हे इन्द्र, त्वम् अपासि वाजान् दद्विः (=कर्माणि अज्ञानि च=कर्मणामज्ञाना-
 च दाता) [भवसि] । हे इन्द्र, न (=अस्मान्) चित्रया (=धेष्टया) ऊती (=ऊत्या
 =साहाय्येन) अविष्टि (=रस) । हे वृषन्निन्द्र (=वीर इन्द्र), नः (=अस्मान्)
 वसस (=अनिशयेन वसुमत=सुखिन) कृधि (=कुरु) ॥

७. [हे इंद्रा], आईबापांच्या घरी राहून म्हातारी होणारी कन्या [पितृ] साधारण घरांतून जसे [सौभाग्य याचिते], तसा मी तुजपाशी सौभाग्य याचितों. तूं [आमच्या अंगी] अंतश्चक्षु उत्पन्न कर. तुझ्या ज्या [भाग्या] ने तूं [उपासकांस] संतोषवीत असतोस तें भाग्य [आम्हांकरितां] काढ, घेऊन ये [आणि आम्हांस] दे.

८. हे इंद्रा, तुज दात्याचें आम्हांस आह्वान करु दे. हे इंद्रा, तूं कर्म [आणि] अन्न देणारा [आहेस]. हे इंद्रा, तूं उत्कृष्ट पाठबळानें आमचें संरक्षण कर. हे वीरा इंद्रा, तूं आम्हांस सुखी कर.

7. I pray thee for good fortune, even as a maid that remains and grows old in [the house of her] parents [prays] from the common house. Create [in us] the internal sight. Set apart, bring [and] give [us] that good fortune of thine own with which thou gladdenest [thy worshippers].

8. Let us invoke thee, o Indra, who art bounteous. Thou, o Indra, art the giver of works and foods. Protect us, o Indra, with excellent help. Make us happy, o hero Indra!

७. 'एकाद्या कन्येला वर न मिळाल्यामुळे माहेरी अविवाहित राहून वृद्ध होत जाणारी ती जशी वररूप सौभाग्य मोठ्या उत्कंठेने याचिते, त्याप्रमाणें हे इंद्रा मी तुजपाशी उत्कंठेने सौभाग्य मागत आहे ३०' असा भावार्थ.

'[पितृ]साधारण घरांतून' = 'समानात आसदसः' म्हणजे ज्या घरांत आईबापाबरोबर राहत असेल तेथून. तिला पति न मिळाल्यामुळे स्वताहाचें घर नसतें असें दाखविण्याकरितां हें वाक्य

घातले आहे असें दिसतें.

द्या मंत्रावरून उषढ दिसून येतें कीं वेदकाळीं मुलींना जर वर मिळाला नाही तर तिला तिचे आईबाप कोणाना कोणा म्हाताऱ्याला अथवा आधळ्याला, किंवा दहावीस बायका आधीच असणाऱ्या एकाद्याला देऊन टाकून कसेतरी नावाचे लग्न करीत नव्हते, तर वर न मिळाला असतां मुलीस म्हातार्या होईपर्यंत तशाच अविवाहित ठेवीत असत. यावरून बालकन्याविवाह करण्याचे जे

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धक् भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः
 ॥ ९ ॥ २० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । व-
 देम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्र-
 ख्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्य स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) ।
 माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शौ-
 भनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=त्वामुदिश्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् १८-२०९.

गृत्समद कषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकृशः सप्तरीश्मिः ।
 दशारित्रो मनुष्यः स्वर्पाः स इष्टिभिर्मृनिभी रंध्यो भूत् ॥ १ ॥
 प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकृशः ।
 सप्तरीश्मिः ।
 दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मृतिऽभिः ।
 रंध्यः । भूत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नवः (=नूतनः) सस्त्रिः (=संभक्ता=धनवान्) चतुर्युगः (=युगचतुष्टयोपे-
 तस्) त्रिकृशः (=तिस्रः कृशा यस्य स) सप्तरीश्मिः (=सप्तप्रमहो) दशारित्रः (=द-

९. आतां हे इंद्रा, तुशी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या घोरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुशी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over; thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

आलीकडे प्रचार पडले आहेत, त्यास वेदात आधार नाही इतकेंच नव्हे, पण उपवर ज्ञानावर स्त्रियाचा विवाह करावा याविषयी या मंत्रात आधार सापडतो. शिवाय ऋ. १.११७.७ आणि

ऋ. १०.३९.३ आणि दुसऱ्या एकदोन मंत्रातहि हा आधार सापडतो.

८. 'कर्म.....देणारा' = 'अपास्ति ददिः.' म्हणजे पराक्रम करविणारा, पराक्रम करण्याचें सामर्थ्य देणारा ?

सूक्त १८-२०९.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. नवा, धनवान्, चार छकडांचा, तीन चावकाचा, सात लगामांचा, दहा अरित्रांचा, मनुष्यांचें हित करणारा, स्वर्गामी, असा जो रथ तो प्रातःकाळीं जोडिला आहे. त्याला हविर्दानांनीं [आणि] स्तोत्रांनीं वेग देतां आला आहे.

HYMN 18-209.

To Indra By Gritsamada Metre
—Trishubh.

1. In the morning is prepared the chariot that is new, rich, furnished with four yokes, having three whips, seven reins, ten openings, that is beneficial to mankind and moving in heaven. It has been accelerated by oblations [and] hymns.

१. 'इंद्रानें येथे यावें म्हणून आम्ही आपल्या स्तोत्राच्या योगानें त्याचा रथ जोडिला आहे. तो लवकर येओ.' अ-

थवा सायण म्हणतात त्याप्रमाणें येथें रथ म्हणजे यज्ञरूप रथ ध्यावयाचा आहे असें दिसते खरें. तसा अभिप्राय

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २
सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृती-
यम् । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊं इति । जनन्त । सः । अन्येभिः ।
सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

शवक्रो) मनुष्यः (=मनुष्येभ्यो हितः) स्वर्षाः (=स्वर्गामी) रथः प्रातः (=प्रातः-
काले) योजि (=अयोजि=अयुज्यताश्चः) । स इष्टिभिः (=यागैर्) मतिभिः
(=स्तुतिभिश्च) [च] रंक्षो भूत् (=प्रेरणीयोभवत्=ताभिः कृतवेगोभवत्) ॥

रथोन यज्ञरूपो वा यज्ञायन्द्रानयनकर्मा तस्यैव रथो वा ॥

प्रथमपक्षे चतुर्युगधतुर्मीवा । अध्वर्वावृत्विगुक्तो वा । त्रिकशः तिलः कशा
वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य तथोक्तः । सवनत्रयगुक्तो वा । सप्तारश्मिः सप्त-
रूप्याकानि गायत्र्यादीनि छन्दासि यस्य स तथोक्तः । दशरिक्तो दशमहगुक्तः । चम-
साध्ययुगुक्तो वा । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । एवंविधो यज्ञः । इति सायणस्याभिप्रायः ॥

भाषायाम्.

२. सः (= ?) अस्मै (=इन्द्राय) प्रथमं (=प्रथमे काले) अरं (=पर्याप्तो
भवति) स द्वितीयं (=द्वितीये काले पर्याप्तो भवति) । उतो (=अपि च) स मनुषो
होता (=मनुष्याणाम् अर्थे देवानाम् आह्वता) तृतीयं (=तृतीये काले) [अरं=प-
र्याप्तो भवति] । अन्यस्या गर्भम् (=एकस्याः कस्याश्चिद् गर्भं पुत्रं सन्तम्) अन्ये उ
(=अन्य एव केपि) जनन्त (=अजनयन्) । स जेन्यो वृषा (=प्रशस्तो वीरः) ।
अन्येभिः सचते (=अन्यैः कैश्चिदेव सज्यते सेज्यते पुष्यते) ॥

स यज्ञः सोमो वारुणा इन्द्राय प्रथमं प्रातःसवने अरं पर्याप्तोभूत् । ..... स यज्ञः
सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुमानां वोढा भवति । ..... अन्ये ऋत्विजो-
न्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं सन्त सोमं यज्ञं वा ..... अ-
न्येभिरन्यैरिन्द्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते । इति सायणः ॥

२. तो याला प्रथम पुरतो, तो दुसऱ्या वेळेस आणि तो मनुष्याचा होता तिसऱ्या वेळेस [पुरतो]. भलतीचा पुत्र असा तो भलत्यांचपासून उत्पन्न झाला. त्या प्रशस्त वीराचे पाळणपोषण भलतेच करितात.

2. He is enough for him the first, he the second time, and he the men's priest the third time. Offspring of one he is begotten by others. He the noble hero is brought up by others.

समजल्यास चार जुळवांचा इत्यादिक विशेषणाचा अर्थ काय समजावयाचा तें भाषेखाली पहा.

‘दहा अरिनाचा’ = ‘दशारिः.’ अरित्र म्हणजे वक्र अथवा तोंड (दरवाजा ?) असे सायण म्हणतात.

२. यात पदशः अर्थ उघड आहे तो आम्ही वर दिला आहे. यात तो म्ह० कोण तें समजत नाही. ऋषीनेच ऋचा रचितांना गूढार्थ रचिली आहे. सायण

तो म्ह० ‘यज्ञ किंवा सोम’ असे म्हणतात. तसे असेल, किंवा अग्नि विवक्षित असेल. भाषेखाली पहा.

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।
 मो षु त्वामत्र बृहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥
 हरी इति । रु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन ।
 वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बृहवः । हि । विप्राः । नि । रीरम् ।
 यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।
 आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयम् सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥
 आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ ।
 षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख ।
 मा । मृधः । कुरिति कः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. रु कम् (=इदानीम्) आयै (=आगमनाय) इन्द्रस्य रथे सूक्तेन नवेन वचसा (=शोभनं यथा तथा प्रोचारितेन अनन्यपूर्वकतेन स्तोत्रेण) हरी (=एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ) योज (=युनजिम्=युनजानि) ।—[हे इन्द्र], अत्र (=अस्मिन् समये) बृहवो विप्राः (=मेधाविनः स्तोतारः) अन्ये यजमानाश् [च] त्वामो षु हि नि रीरमन् (=नितरा मा रमयन्तु सोमपानार्थम् आगमनप्रवृत्तस्य तव मा विप्रं कुर्वन्तु) ॥

४. हे इन्द्र, हूयमानः (=अस्माभिराहूयमानस्त्व) सोमपेय (=सोमपानार्थ) द्वाभ्या हरिभ्याम् (=अश्वभ्याम्) आ याहि [अथवा] चतुर्भिरा [याहि] [अथवा] षड्भिरा [याहि] [अथवा] अष्टाभिरा [याहि] दशभिर् [वायाहि] । हे सुमन्त (=सुपन्न), अयम् [अत्र] सुतः (=अभिपुतः सोमो) [भवति] । मा मृधः क. (=मावशा कुरु) ॥

३. आतां इंद्राने यावे म्हणून मला त्याच्या रथास सुंदर रीतीने गाइलेल्या नव्या स्तोत्राने पिवळ्या घोड्यांची जोडी जोडू दे. — [हे इंद्रा], या वेळीं तुला पुष्कळ स्तोत्रे आणि दुसरे यजमान अडवून न ठेवोत.

४. हे इंद्रा, तुला आम्ही बोलावीत आहों, तर तूं दोन घोड्यांनी ये; चार [घोड्यां] नीं ये, सहांनी ये, सोम प्यावयाला आठ [घोड्यां] नीं ये, दहांनी [ये], हे सुयज्ञ [इंद्रा], हा सोम काढिला आहे. तूं तिरस्कार करूं नकोस.

3. Let me now harness by means of a well-chanted new hymn the tawny horses to Indra's chariot that he may come.—Let not, [o Indra], the many poets and other sacrificers detain thee at this time.

4. Come by two horses, o Indra, come by four, come by six, thou who art invoked, come by eight [horses] [or] by ten, to drink the soma. Here is the extracted juice, o receiver of good sacrifices. Do not scorn.

३. 'नव्या' = 'नवेन.' म्ह० हें जें मी सूक्त म्हणत आहे तें नवे रचून म्हणत आहे. जुनें दुसऱ्या कोणाचें नव्हे. वैदिक कवि आपल्या सूक्तांस अनाद्यनंत समजत नसत.

या ऋचेंत यजमान वेगळे आणि यजमानांकरितां स्तोत्रें रचून ती म्हणणारे

कवि किंवा स्तोत्रे वेगळे हा विवक्षित असलेला भेद ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे.

६. 'शुनहोत्र' या नांवाचें एक सोम घालण्याचे पात्र होय असे साधण म्हणतात.

आ विंशत्या त्रिंशतां याह्यर्वाङ्गा चत्वारिंशता हरिभिर्पुञ्जानः ।

आ पञ्चाशतां सुर्येभिरिन्द्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशतां । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । पुञ्जानः ।

आ । पञ्चाशतां । सुऽर्येभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

अशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ्गा शतेन हरिभिरुद्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उद्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो वभूथास्मिञ्छूरु सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । वभूथ । अस्मिन् । शूरु । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, सोमपेयं (=सोमपान प्रति) विंशत्या (=विंशतिसंख्याकैस्) त्रिंशता, चत्वारिंशता [वा] हरिभिः (=अथैर) पुञ्जानः (=युक्तः सन्) अर्वाङ् आ याहि (=अस्मदभिमुख आ याहि) [अथ वा] पञ्चाशता (=एतत्संख्याकैः) सुर्येभिः (=शोभनरथयुक्तेरथैर) आ [याहि] [अथ वा] षष्ट्या सप्तत्या [वा] (=षष्टिसंख्याकैः सप्ततिसंख्याकैर) [वा] आ [याहि] ॥

६. अशीत्या नवत्या [वा] अर्वाङ् (=अस्मदभिमुख) आ याहि । शतेन हरिभिः (=अथैर) उद्यमानः (=धार्यमाणस्त्वम्) आ [याहि] । हि (=यस्मा-

१. हे इंद्रा, तूं बीस [अथवा] तीस घोडे जोडून ये. [अथवा] चाळीस घोडे जोडून ये, सुंदर रथास जोडिलेल्या पन्नास [घोड्यां]नी ये, सोम प्यावयास साठ [अथवा] सत्तर [घोड्यां]नी ये.

६. ऐशी [अथवा] नव्वद घोड्यांनी येयें ये [अथवा] शंभर घोडे जोडून ये. कारण की हे इंद्रा, तुला मद येण्यासाठी हा सोम त्वद्भक्तिपुरःसर शुनहोत्रांत ओतिला आहे.

७. हे इंद्रा, तूं माझ्या स्तोत्राप्रत ये. तुझे दोनहि घोडे रथाच्या धुरेली जोड. तुला जरी पुष्कळ ठिकाणी बोलाविलें असेल तरी हे शूरा, या [आमच्याच] यज्ञांत तूं सोम पिऊन हर्ष पाव.

5. Come hither, drawn by twenty [or] by thirty [or] by forty horses; come by fifty horses harnessed, o Indra, to an excellent chariot, come by sixty [or] by seventy horses to drink the soma.

6. Come hither by eighty [or] by ninety [horses], come drawn by a hundred horses; for here, o Indra, is soma for thy exhilaration, poured into the S'unahotras out of love for thee.

7. Come to my hymn, o Indra, put both thy horses to the yoke of [thy] chariot. Thou hast indeed been the object of invocation in many places; but be thou, o hero, gratified nowhere else but in this our sacrifice.

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरुथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरुथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२२ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

रुक्माणात्) हे इन्द्र, अयं सोमस्ते मदाय (=तव हर्षाय) शुनहोत्रेषु [नाम पात्रेषु] स्थाया परिषिक्तः (=निहितो) [भवति] ॥
शुनहोत्रेषु एतन्नामकेषु जनेषु मध्ये इति पाश्चात्याः ॥
७. हे इन्द्र, [त्वं] मम ब्रह्म (=मम स्तोत्रं प्रति) अच्छ याहि (=आयाहि) । विश्वा हरी (=विश्वावपि तव हरी=उभावपि तव पीताश्वौ) रथस्य धुरि धिष्व (=स्थापय=संयोजय) । पुष्त्रा (=बहुषु स्थलेषु) विहव्यो बभूध हि (=विविधम् आह्वानविषयो जातोसि हि) तदपि हे शूर, अस्मिन् सवने (=अस्मिन्नस्मारके) सवने यज्ञे) मादयस्व (=सोमपानेन दृष्टो भव) ॥

भाषायाम्.

८. इन्द्रेण [सह यत्] मे सख्यं [तत्] न वि योषत् (=कदाचिदपि मा वियुज्यताम्) । अस्य दक्षिणा (=तस्य दानम्) अस्मभ्यं दुहीत. (=अभीष्टरूपं ददात्) । [तस्य] गर्भस्तौ उप ज्येष्ठे वरुथे (=तस्य बाहौ श्रेष्ठे संरक्षणोपाये समीपे सति=तादृशस्य बाहोरुभये वर्तिनो वरं) प्रायेप्राये (=सर्वस्मिन्पुद्गे) जिगीवांसः स्याम (=जानमिजया मयेम) ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रत्या-ता) दक्षिणा जरित्रे (=मनोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) ।

८. इंद्राशीं जें माझें सख्य तें
न तुटो. त्याचें औदार्य आमचा
मनोरथ पूर्ण करो. याचा जो बाहु
त्याच्या श्रेष्ठ आश्रयाखालीं आम्ही
प्रत्येक युद्धांत विजयी होऊं असें
घडो.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी
धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती
स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो.
स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस
वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त
होतात आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी
कीर्ति गाऊं असें कर.

8. May my friendship
with Indra never be brok-
en. May his bounty flow
with milk for us. May we
under the excellent protec-
tion of his arm be victori-
ous in every battle.

9. Now, Indra, may
thy rich bounty fulfil the
desire of the poet. Give
to us the poets, do not pass
us over, thou the liberal
one. May we accompani-
ed by brave sons, sing
great praises [to thee] in
sacrifices.

सूक्तम् १९-२१०.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।
 यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । वावृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः ।
 च । नरः ॥ १ ॥

भगः (=दाता त्वं) नः स्तोत्रभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिष (=देहि) माति
 धन् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनः
 वीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदधे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=त्वाप्तुमिच्छाम) ॥

भाषायाम्.

१. हे मनीषिणः (=प्राज्ञा यजमानाः), अस्य अन्धसः (=सोमरूपस्यान्नस्य) [अ-
 स्य] सुवानस्य प्रयसः (=अभिभूयमाणस्य प्रीतिकरस्य सोमस्य) [युष्माभिर] म-
 दाय (=हर्षप्राप्त्यर्थम्) अपायि (=अयमभिभूयमाणः सोमो युष्माभिः पीयतां=तं
 यूयं पिबत) । यस्मिन् [अन्धसि] वावृधानः (=तत्पानेनातिशयेन प्रवर्धमान)
 इन्द्रो ब्रह्मण्यन्तश्च नरः (=स्तोत्रादिकं कर्म कुर्वन्तश्च यजमानाः) प्रदिवि (=पुरात-
 नेष्वहःसु=पुरातनमालादारभ्येदानीं यावत्) ओको दधे (=सेव्यतया निवासं च-
 क्तुः=आसत्तया सेवन्ते) ॥

मनीषिण इत्यस्य संबुद्धत्वादायुदात्तत्वम् ॥

सूक्त १९-२१०.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.

वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे विद्वान् जन हो, ज्या पेयांच्याः ठायीं प्रवळ होस्ताता इन्द्र आणि उपासक जन प्राचीन काळापासून सुख भोगीत आले आहेत, ते हे पेय, [हे] प्रिय भक्ष्य गाळून काढिले जात आहे, हे मद येण्याकरितां प्यावे.

१. 'जो सोम पिऊन इन्द्र आणि उपासक जन प्राचीन काळापासून प्रवळ झाले आणि त्यामुळे ज्या सोमाला अत्यंत मोठ्या सुखाचा विषय असून मानू लागले, तो हा सोम गाळून काढिला जात आहे; तर तो तुम्ही प्या' असे सूक्तयुक्ता आपल्या विद्वान् मित्रास म्हणतो.

'प्राचीनकाळापासून' = 'प्रदिवि.' अ-

II, MN 19-210.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre —Trishtubh.

1. Let this drink, [this] dear thing which is being pressed, be drunk for exhilaration, o learned men; in which from ancient time have India waxing strong and pious men placed their happiness.

क्षरशः प्राचीनकाळी. क. ३., ४६. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. या ऋचेवरून प्राचीन आर्य लोक सोमपान केवळ देवांकरून करीत असें नाही, तर आपण स्वतःहि करीत असत आणि सोमपानापासून बळ आणि अत्यंत सुख प्राप्त होतें असे मानीत असत हे उघड आहे.

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोवृतं वि वृश्चत् ।
प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयासि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णः । वृ-
तम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयासि । च । नदीनाम् ।
चक्रमन्त ॥ २ ॥

स माहिन् इन्द्रो अर्णो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अजनयत्सूर्यं विदद्वा अक्तुनाह्नां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिन् । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिहा ।
अच्छ । समुद्रम् ।

अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि ।
साधत् ॥ ३ ॥

भाषायाम्

२ अस्य मध्वो मन्दान (= अनेन पूर्वोक्तेन मधुरेण सोमरसेन दृष्ट) इन्द्रो व-
ज्रहस्त [सत्] अर्णोवृत (= मेघोदकानाम् आवरणम्) अहिम् (= अहिसदृश वृत्त)
वि वृश्चत् (= विविधम् अच्छिनत्) । यत् (= यदा) नदीनां प्रयासि (= प्रीतिकराः
प्रवाहा) अच्छ स्वसराणि वयो न (= बुलायानभिलक्ष्य पक्षिणा यथा धावन्ति
तद्वत्) प्र चक्रमन्त च (= प्रपर्वेण गन्तुम् उपाक्रमन्) ॥

३. माहिन् (= महात्) अहिहा (= अहेर्वृत्रस्य हन्ता) स इन्द्रः अपाम् अर्णः
(= मेघोदकानां प्रवाहम्) अच्छ समुद्रं प्रैरयत् (= समुद्रम् अभिलक्ष्य प्रसृतं गतम्) ।
[स] सूर्यम् अजनयत् (= उदपादयत्) । गा विदत् (= पण्डिता अङ्गिरसा गा
अन्विष्यालभत) । अक्तुना (= स्वजनितस्य सूर्यस्य तेजसा) अह्ना वयुनानि (= दिव-
सानां प्रकाशान् = दिवसेषु दृश्यमानानि पदार्थजातानि) साधत् (= असाधयत्) ॥

२. हां मेधुरं [सोमरस] पिऊन वृष्टी झालेली जो इंद्र तो हातांत वज्र घेऊन, उदकांच्या वेढणाऱ्या अहीला तोडून तुकडे करिता झाला. आणि त्या वेळी नद्यांचे समुद्रीय प्रवाह, पक्षी घरक्यांकडे धांवतात त्या प्रमाणे, बाहेर पडून धावू लागले.

३. अहीतें मारणारा महान् इंद्र उदकांच्या प्रवाहाला समुद्राकडे पाठवून देता झाला. तो सूर्याला उत्पन्न करिता झाला. तो गाईचा धांग लाविता झाला. तो तेजानें दिवसाचा प्रकाश साधिता झाला.

2. Exhilarated by this sweet [soma] Indra, arming himself with the thunderbolt, cut asunder the serpent that hemmed the waters; when the delicious streams of the rivers began to flow even as birds towards their nests.

3. That great Indra, the killer of the serpent, sent forth the stream of the waters towards the sea. He produced the sun. He discovered the cows. With the light he accomplished the splendors of the days.

२. सोम पिऊन इंद्राने वृत्र मारिला आणि मेघोदके मुक्त केली.

‘अहीला’ = ‘अहिम्.’ वृत्राला अहि असें नाव आहे. सू. ३२ मं १ आणि टीप पहा.

‘बाहेर पडून धावू लागले’ = ‘प्रचरन्तः’ म्हणजे समुद्राकडे मोठ्या वेगाने धावू लागले असा अर्थ पुढच्या ऋचेव-

रून गम्यमान दिसतो.

३. ‘अगिरसाच्या गाई पण नावाच्या असुरांनी चोरून नेल्या, त्यांचा शोध लावण्याकरिता इंद्राने सूर्य उत्पन्न केला, आणि त्या सूर्याच्या प्रकाशानें दिवसास दृष्टि पडणारी सृष्टि दृष्टिगोचर केली’ असा उत्तरार्धाचा भावार्थ आहे. अगिरसाच्या गाईविषयी सू. ६२ मं. २ टीप पहा.

सो अप्रतीनि मनवे पुरुषीन्द्रो दाशदाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सद्यो यो नृभ्यो अतसाप्यो भूतस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरुषि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति ।
वृत्रम् ।

सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाप्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य ।
सातौ ॥ ४ ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिण्कर्मर्त्याय स्तवान् ।

आ यद्रयि गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय ।
स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गुहत् अवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न ।

एतेशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. स इन्द्रो मनवे (=मनुष्याय) अप्रतीनि. (=अद्वितीयानि=उत्कृष्टानि)
पुरुषि (=बहूनि) [वस्तुनि] दाशत् (=अददात्) [अपि च] दाशुषे (=हवि-
र्दात्रे यजमानाय) वृत्र हन्ति (=हतवान्) । य [इन्द्रः] सूर्यस्य सातौ (=सूर्यस्य
लाभे निमित्ते सति) पस्पृधानेभ्यः (=अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहेमेव प्रथमं
सूर्यं प्राप्नुयामिति परस्परमतिशयेन स्पर्धमानेभ्यो) नृभ्यः सद्यः (=तदानीमेव)
अतसाप्यो भूत् (=समाश्रयणीयोभवत्) ॥

यदेन्द्रः सूर्यमजनयत् तदा त सूर्यमहमेव प्रथमं प्राप्नुयामहेमेव प्रथमं प्राप्नुयामिति
मनुष्याः स्पर्धो चकुरिन्द्रमिति च एकस्मिन्नेव काले संजगिर इति भावः ॥

५. यत् (=यदा) एतशो [नाम कश्चिद् उपासको] दशस्यन् (=हविः प्रय-
च्छन् सन्) अस्मै (=तस्मा इन्द्राय) अंशं न (=पिता पुत्राय भागं प्रयच्छति तद्वत्)
गुहदवद्यम् (=प्रच्छन्नदोषं=निर्दोषं) रयिम् (=सोमरूपं धनम्) आ भरत् (=सम्पादयत्)
[तदानां] देवः (=दोषिभ्यो) स इन्द्रः स्तवान् (=स्तुतः सन्) मर्त्याय (=मरणधर्मणे)
सुन्वते (=सोमम् अभिपुण्वते तस्मा एतुषाय) सूर्यम् आ रिणक् (=वशमुनयत्) ॥
स्तवान् आपोषनर्तो महानादनर्तेति पाथात्याः । सायणो नित्यं स्तन इत्येवं ॥

पॉंच ता० १ पामून ता० ३१ मे सन १८८० पर्यंत.

			र आ
१. रा. बळवतराव, आवाजी, देशपांडे. बाकी.	...	...	१०-०
„ पांडुरंग राघोबा सेट.	...	...	१८७९।८० ६-०
„ चुणिलाल गागिकलाल.	...	...	६-०
गोपेसर. पि. पीटरसन साहेब.	...	...	६-०
भार. वेस्ट. साहेब. मुवई.	...	...	६-०
१. रा. त्रिविक सदागिव ठाकूर.	...	...	६-०
„ अनंदराव बाजी.	...	...	६-०
गणसाहेब गणपतराव मोरोबा पितळे.	...	...	६-०
सर. मंगळदास नथूभाई.	...	...	६-०
१. रा. कृष्णराव अतोबा चेंवूरकर.	...	...	६-०
„ गोविंदराव गंगाधर फडके.	...	...	६-०
„ नेटिव. लायब्रेरी अकलकोट.	...	...	६-६
„ विठल वासुदेव सब इनिनिअर.	...	...	६-६
गडित इश्वरचंद विद्यासागर.	...	...	६-६
१. रा. काशिनाथ गोविंदनाथ बाकी ..	...	...	६-१४
गणसाहेब रामचंद्र सखाराम गुणे.	...	...	२४-१०
१. रा. भिमाजी रघुनाथ भागवत.	...	...	१८७९।८० १०-०
„ गोविंद चिंतामण साने.	...	...	१०-०
„ लालजी अवाजी कोठारे मुभे.	...	...	६-६

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

वास

हैं भापातर

सादर समर्पण केळें आहे.

भापांतरकर्ता.

४. तो इंद्र मनुष्याला अप्र-
तिम अशा पुष्कळ वस्तु देता झाला.
तो हविर्दाया उपासकासाठी वृत्रा-
ला मारिता झाला. आणि सूर्य मि-
ळण्यासाठी [परस्पर] स्पर्धा कर-
णारे जे मनुष्य ते एकदम त्याज-
कुडेस धांवले.

५. जेव्हां उपासक एतश वि-
त्तशि [अर्पण केल्या] प्रमाणे नि-
र्दाय [सोम] धन इन्द्राला अर्पण
करिता झाला, तेव्हां तो देदीप्य-
मान इन्द्र स्तविला होस्ताता सूर्याला त्या सोम अर्पण करणाऱ्या
मर्त्य उपासकाच्या स्वाधीन करिता
झाला.

4. That Indra gave
many unequalled [things]
to man [and] killed Vritra
for the worshipper. And
to him instantly crowded,
men who struggled to ob-
tain the sun.

5. Resplendent Indra,
being praised, subjected
the sun to Etas'a, the mor-
tal soma-sacrificer, when
he piously offered him the
spotless [juicy] treasure
like a portion [of his
wealth].

४. 'सूर्य उत्पन्न केला तेव्हा ता
मला अगोदर पाहिजे मला अगो-
दर पाहिजे अशी स्पर्धा करून सर्व
मनुष्य इन्द्राकडे एकदम धावले' असा
उत्तरार्थाचा अभिप्राय आहे.

५ ही ऋचा जरी शब्दार्थाच्या संबं-
धाने सोपी आहे तरी 'एतश' याचे
आख्यात काय आहे ते बरोबर समजत
नसल्यामुळे भावार्थ कठिण आहे. परंतु
सायण म्हणतात एतश नावाच्या राजर्षी-
बरोबर सूर्य लढत असता सूर्याला इद्राने
हरविले आणि एतशाचा जय केला. अ-
शा कथेस अनुसरून अर्थ केला म्हणजे
मंत्र लागतो, आणि आम्ही तसाच ला-

विला आहे. ऋ ८.१.११ यात एतश
नावाचा राजर्षी सूर्याबरोबर लढत अ-
सता इद्राने त्या समाप्तात जाऊन एत-
शाला साहाय्य केले असे सांगितले आहे
असा सायण तेंथेहि अर्थ करितात. ऋ.
६.१५ यावरील भाष्यातहि सायण
एतशाचे व सूर्याचे युद्ध झाल्याचे सांग-
तात. ऋ. ५.३१.११. यावरहि तसेच
समजून सायण भाष्य करितात. ऋ. ५.
२९.५ यात इद्राने एतशाशी स्पर्धा कर-
णाऱ्या सूर्याच्या घोड्या पुढे जात होत्या तरी
मदगति करून टाकल्या असे सांगितले
आहे. ऋ ४.३०.६ यात इद्राने 'एतश'
या मर्त्य कक्षोसाठी सूर्याचा पराभव

स रन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुषं कुयवं कुत्सीय ।
 दिवोदासाय नवति च नवेन्द्रः पुरो व्यैच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥
 सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथ्ये । शुष्णम् । अशुषम् । कुयवम् ।
 कुत्सीय ।
 दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् ।
 शम्बरस्य ॥ ६ ॥

एवा त इन्द्रोच्चथमहेम श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः ।
 अश्याम तत्साप्तमाशुषाणा ननमो वधुरदैवस्य पीयोः ॥ ७ ॥
 एव । ते । इन्द्र । उच्चथम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मना । वाजयन्तः ।
 अश्याम । तत् । साप्तम् । आशुषाणाः । ननमः । वधः । अदैवस्य ।
 पीयोः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. सदिवः (=दीप्तिमान्) स [इन्द्रः] अशुषं शुष्णं (=भक्षयितारं शुष्णं
 नाम शत्रुं) कुयवं [नाम शत्रुं] [च] सारथ्ये कुत्साय रन्धयत् (=आत्मनः
 सारथ्यं कुर्वतः कुत्सस्य वशमानयत्) । इन्द्रो दिवोदासाय [नामोपासकाय] शम्ब-
 रस्य नवति नव च पुरः (=नगराणि) वि ऐरत् (=विदारितवान्) ॥
 ७. हे इन्द्र, एवा (=एवं) वाजयन्तो न (=आजिघावने कुर्वन्त इव) ध्रुवस्या
 (=ध्रुवस्य धनेच्छया) ते उच्चथं (=तव स्तोत्रम्) अहेम (=रचयेम=रचितवन्तः
 स्मः) । आशुषाणाः (=त्वां भजमाना) [वयं], तत् (=प्रसिद्धं) [तव] साप्तम्
 अश्याम (=सप्तपुरुषसंन्धि सख्यं प्राप्नुयाम) । अदैवस्य (=देवरहितस्य) पीयोः
 (=शत्रोर) वधः (=शत्रुं) ननमः (=नमः) ॥

केला य तसे कळून एतशाला रक्षिलें असें
 सांगितलें आहे तें प्रस्तुत ऋचेंत सांगि-
 तल्याप्रमाणेंच आहे. ऋ. ४.१७.२४
 याजनील भाष्यात सायण अशी कथा
 सांगतात की, “स्वयं नायाचा एक रा-
 जा असे, त्याने पुत्र होण्यासाठी सूर्याची
 उपासना केली. सूर्याने त्याचे पोटी जन्म
 घेऊन एतश नांवाच्या महर्षीशी युद्ध केले
 तेव्हा एतशाने जयासाठी इंद्राची स्तुति
 केली. तेव्हा इंद्राने एतशाचे त्या मुलात
 सरक्षण केले.” कसेंहि असो आणि ए-
 तश आणि सूर्य हे कोणित्हि असोत, पण

६. तो दीप्तिमान् इंद्र, सर्व-
भक्षी, शुष्णाला, [आणि] कुय-
वाला सारथि कुत्साच्या अधिका-
राखाली आणिता झाला. इंद्र दि-
वोदासासाठी शंबरची नव्याणव
नगरे विध्वंसिता झाला.

७. हे इंद्रा, या प्रकारे करून
तुझे : स्तोत्र धन जिंकण्याच्या इ-
च्छेनें शर्यत धांवणाऱ्या मनुष्यांप्र-
माणे आम्ही रचिले आहे; [तर]
तुला भजणारे जे आम्ही त्या आ-
म्हांस [तुझे] ते सात [पिढ्यां] चे
[सख्य] प्राप्त होओ. देवहीन
जो द्वेषा त्याचे शस्त्र तुं भंगून टाक.

6. He the resplendent,
one brought the devouring
S'ushna and Kuyava under
the power of his fellow-
charioteer Kutsa. Indra
destroyed for Divodâsa the
ninety-nine fortresses of
S'ambara.

7. Thus have we, O
Indra, sung thy praise
with a desire for reward
like those that run a race.
May we, [therefore], who
serve thee, obtain [thy]
well-known friendship of
seven generations. Do thou
bend the weapon of the
godless hater.

एतश म्हणून कोणीएक व्यक्ति त्याला
रक्षण्यासाठी सूर्याला (हा सूर्य कोणी
असा) इंद्राने जिंकिले अशी कथा प्रा-
चीनकाळी प्रसिद्ध असावी, आणि तिला
अनुलक्षून साम्रतच्या ऋचेत ऋषीची उक्ति
आहे असे समजले पाहिजे. सू. ६१ मं.

१५ पहा.

‘विचाश [अर्पण केल्या] प्रमाणें.’
म्हणजे पिता जसा पुत्राला आपल्या ध-
नाचा अंश देतो त्याप्रमाणें, असे सायण
म्हणतात. पण या उपमेचें तात्पर्य काय
असेल तें चांगले समजत नाही.

६. शुष्ण. सू. ५१. म. ६ आणि सू. ५६
मं. ३. कुयव सू. १०३ मं. ८ आणि
सू. १२०४ मं. ३. आणि कुत्साविषयी.
सू. ५१ मं. ६ हे पहा.

दिवोदासाविषयी सू. ११२ म. १४
आणि शंबरविषयी सू. ५१ मं. ६ आणि
टीप पहा.

उत्कंठेनें धावतो त्या उत्कंठेनें आम्ही
धन मिळवें म्हणून इंद्राचें हे स्तोत्र केले
आहे. तर आमच्या सात पिढ्यांपासून
चालत आलेले जे इंद्राबरोबरचे सख्य,
ते आम्हास प्राप्त होओ; इंद्र नारितक
शत्रूचा पाडाव करो. असा या ऋचेचा
भावार्थ दिसतो.

७. ‘शर्यत धांवणारा मनुष्य ज्या
‘सात [पिढ्या] चे सख्य’ = ‘साम्र’.

एवा ते गृत्समदाः शूर मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्त इन्द्र ते नवीय इषमूर्जं सुक्षितिं सुम्रमश्रुः ॥ ८ ॥

एव । ते । गृत्सऽमदाः । शूर । मन्म । अवस्यवः । न । वयुनानि । तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्तः । इन्द्र । ते । नवीयः । इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । सु-
म्रम् । अश्रुः ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदये सुवीराः ॥ ९ ॥ २४

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम ।
विदये । सुवीराः ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

८. एवा (=अनेन प्रकारेण) हे शूर, अवस्यवो गृत्समदाः (=तव प्रसादमिच्छन्तो गृत्समदपुत्रास्) ते मन्म वयुनानि न तक्षुः (=स्तोत्र यजनरूपकर्माणि, य त्वदर्थं चक्रुः) । [अतो] हे इन्द्र, ब्रह्मण्यन्तः (=स्तोत्र कर्तुमिच्छन्तः भावयुक्तास्ते) ते इषम् ऊर्जं सुक्षितिं सुम्र (=तव त्वया दत्तम् अन्नं बलं शोभनं निवासं सुखं च) नवीयः (=नूतनतरं=यथा तेषां पूर्वं प्रापुस्तद्वत्तेष्वधुना) अश्रुः (=प्राप्नुयुः) ॥

तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । अवस्यवो न । .....अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसो वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाष) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) । भग. (=दाता त्व) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) माति धग् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पथादन्वेष्यो देहि) । सुवीरा. (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदये (=पक्षे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुदिश्य व्रजाम्) ॥

८. याप्रमाणें हे शूर इन्द्रा, प्रसादेच्छु गृत्समद तुजसाठीं स्तोत्र आणि उपासना करिते झाले आहेत. [तर्] हे इन्द्रा, भक्तिमंत [गृत्समद] तुझें जे अन्न, बळ, चांगलें घर [आणि] सुख त्याप्रत पुनः पावोत.

९. आतां हे इन्द्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्ताते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

8. Thus have the Gritsamadas, desirous of [thy] favour, made for thee, o brave one, praise and worship. May the pious [Gritsamadas] again obtain, o Indra, the food, the strength, the good home and the comfort that thou givest.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

हा शब्द पुनः ऋग्वेदसंहितेत आला नसल्यामुळे येथें सायणानुसारें दिलेल्या अर्थास प्रयोगान्तराची बळकटी मिळत नाही. ' देवहीन द्वेष ' म्हणून जो यात

सांगितला आहे, तो आर्य लोकाबरोबर लढणारे जे कर्महीन काळे लोक तद्रूप होय. पुढच्या सूक्ताची सातवी आणि आठवी द्या कृचा पहा.

८. ' गृत्समद ' म्हणजे हे सूक्त ज्याणें रचिले तो आणि त्याचे पुत्रादिक.

' स्तोत्र आणि उपासना ' = ' मन्म व्युत्पानि न. ' ' न ' शब्दाचा येथें केलेला ' आणि ' हा अर्थ सायणाचार्य जरी केव्हा- केव्हा करितात, तरी निदान याजागी

आम्हांस त्याविषयी संशय आहे.

' पुनः ' = ' नवीन '. म्ह. आमच्या वाढवडिलास पूर्वी जशी या वस्तूची माहिती झाली तशी आम्हांलाहि आतां होऊ.

' तुझे ' = ' ते. ' म्ह. तू जें उपासकास देत असतोस तें.

सूक्तम् २०-२११.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि सु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।
विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुम्नमियक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥
वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः ।
न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः ।
नृन् ॥ १ ॥

त्वं न इन्द्र त्वामिच्छती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।
त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥
त्वम् । नः । इन्द्र । त्वामिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । असि ।
* जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति ।
त्वा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, वयं वाजयुर्न रथं (=जयमिच्छन् रथ प्रेरयति तद्वत्) ते वयः प्र भरामहे (=त्वदर्थं हविरर्जं प्रकर्षेण संपादयामः) । [अतस्त्व] नः सु विद्धि (=अस्मान् सम्यग् जानीहि=अनुगृहाण) । विपन्यवः (=तव स्तोत्रं कुर्वाणा) मनीषा दीध्यतः (=मनीषया स्तुत्या ध्यानं कुर्वन्तस्) त्वावतो नृन् सुम्नम् इयक्षन्तः (=त्वत्सदृशान् अग्न्यादीन् शूरान् धनं याचमानान्) [वय वयः प्रभरामहे] ॥

२. हे इन्द्र, त्वं त्वामिः (=त्वत्संबन्धिनीभिर्) ऊती (=कृतिभिः=रक्षणोपायैर्) नः (=अस्मान्) त्वायतो जनान् (=त्वत्तमाम् मनुष्यान्) अभिष्टिपासि (=शत्रोः पालयिता भवसि) । त्वं यस्त्वाम् अभि नक्षति (=गच्छति) [तस्य] दाशुषः (=इविर्दत्तवतो यजमानस्य) इनः (=स्वामी) इत्याधीर्वरूता (=तस्यैव पालयिता) [च भवसि] ॥

अभिष्टिपासि जनान् इति पाठं रक्षणेन जनान् पालयसीति च तस्य विवरणं कर्तुमिच्छति मारमानः ॥

सूक्त २०-२११.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, धनार्थी [मनुष्य]
जसा रयाला [हाकितो] त्याप्र-
माणे आम्ही हें हविरन तुला अ-
र्पण केले आहे, तर तूं आम्हांवर
चांगली कृपा कर. स्तोत्र करणारे,
भक्तीने ध्यान करणारे, आणि तुझ्या
सारख्या शूरान्जवळ धन मागणारे
जे आम्ही त्या आम्ही हें [हविरन
तुला अर्पण केले आहे].

२. हे इंद्रा, तूं आमचा [आ-
णि] तुझी भक्ति करणाऱ्या जना-
चा तुझ्या रक्षणोपायांनीं शत्रूपा-
सून पाळण करणारा आहेस. तूं,
जो तुला शरण जातो, त्या ह-
विर्दात्या उपासकाचा स्वामी आणि
मनःपूर्वक रक्षण करणारा आहेस.

१. यात जी उपमा दिली आहे
तिचा अभिप्राय असा दिसतो की, 'धन
जिंकण्यासाठीं अथवा जय मिळविण्या-
साठी जसे पुष्कळ जण रथ मोठ्या त्वरेनें
हाकितात, आणि त्यांतून प्रत्येक जण
दुसऱ्याला जय न मिळतां आपणाला

HYMN 20-211.

To Indra. By Gritsamada.
Metre—Trishṭubh.

1. We have brought,
o Indra, [this] offering to
thee even as one desirous
of winning [drives] his
chariot; regard us with
kindness: we, who are
prayerful, who contem-
plate with devotion and
implore the blessing of he-
roes like thee.

2. Thou, o Indra, art a
preserver from enemies of
us, and of men who love
thee, with thy protections.
Thou art the master and
the true saviour of that
sacrificer who goes to thee.

मिळवा असे इच्छितो, त्याप्रमाणे आम्ही
इतर उपासकाबरोबर हवि अर्पण क-
रीत आहों. तर इतर उपासकांवर प्र-
साद न करितां आम्हांवरच कर; दुस-
ऱ्यावर करू नको.'

स नो युवेन्द्रो जोहूवः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमुती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेपत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूवः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु ।
पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् ।
च । प्रणेपत् ॥ ३ ॥

तम् स्तुषु इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शशदुध्वं ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा ।

वावृधुः । शशदुधुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य ।

आयोः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यः शसन्त (= शस्त्राणि शसन्तं) शशमान (= क्रियाः कुर्याण) पचन्त (= चरुपुरोडाशादिकं सस्कुर्वन्तं च) स्तुवन्त च (= स्तोत्रं कुर्याण च) [जनम्] ऊती (= स्वकीयेन रक्षणोपायेन) प्रणेपत् (= प्रकपेण पार नयेत्) स युवा (= सदा त-
रुणो) जोहूवः (= स्तोत्रभिराहूतव्यः) शिवः सखा (= कल्याणो मित्रभूतो) नो नरा
पातास्तु (= अस्माकं वीराणां पालयिता भवतु) ॥

४. तम् (= तमेव) स्तुषे (= स्तोमि) तम् इन्द्रं गृणीषे (= तमेवेन्द्रं शसामि)
यस्मिन् पुरा (= पुरातनकाले) [जना] वावृधुः शशदुध्वं (= बलवन्तो बभूवुः
विजय प्राप्सुः) । स [इन्द्र] इयानः (= स्तुतः सन्) नूतनस्य ब्रह्मण्यत आयोः
(= इदानीतनस्य स्तोत्राशुपासनाकर्तुर्मनुष्यस्य) वस्वः कामं (= धनसंबन्धिनमभिलाष)
पीपरत् (= पूरयतु) ॥

३. जो स्तोत्राला, [उपासना].
कर्म कराला, आणि पाक करणा-
न्याला आणि स्तुति करणाऱ्याला
पार नेतो, तो सदा तरुण [आणि]
आह्वानयोग्य [आणि] कल्याणी
सखा इंद्र आमच्या जनांचा त्राता
होओ.

४. त्यालाच मी स्तवितों,
त्याच इंद्राला मी आळवितों, कीं
ज्याच्या ठायीं पुरातन काळीं [लोक]
बळवान् झाले आणि विजय पावले.
तो स्तविला होस्ताता नूतन उपा-
सक मनुष्याची धनाविषयीची इच्छा
पूर्ण करो.

3. May that Indra be
the saviour of our people,
who is an ever young and
beneficent friend deserving
to be invoked, who pro-
motes with his protection
him who implores, him
who works, and him who
cooks, and him who praises.

4. That very one I
praise, that Indra I propi-
tiate, in whom [people]
became strong and trium-
phed in ancient times. Be-
ing praised may he fulfil
the desire for wealth of the
modern worshipping man.

३. 'पाक करणाऱ्याला' = 'पचन्तम्.'
४. पुरोडाशादि शिजविणाऱ्याला.

४. 'ज्याच्या ठायी' = 'यस्मिन्.'
४. ज्याच्या मुळें असा अर्थ.

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।
 मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्वस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥
 सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इन्द्रः । गा-
 तुम् । इष्णन् ।
 मुष्णन् । उपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्वस्य । चित् । शिश्नथत् ।
 पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥
 स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मतमः ।
 अव प्रियमर्शसानस्य साहजिह्वो भरद्वासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥
 सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे ।
 दस्मत्तमः ।
 अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । साहजान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्व-
 धावान् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. स इन्द्रः अङ्गिरसाम् उचथा (=उचथानि स्तोत्राणि) जुजुष्वान् (=सेवित-
 वान्) गातुम् इष्णन् (=स्तोत्र श्रेयासि प्रति प्रापयन् सन्) ब्रह्मा तूतोत् (=उपासना-
 कर्म प्रावर्धयत्) । स्तवान् (=स्तुतः सन्) सूर्येणोषसो मुष्णन् (=सूर्येण उषसोप-
 हरन्) [स इन्द्रः] अधस्य चित् पूर्व्याणि [पुराणि] (=अधनामकस्य कस्य-
 चिद् असुरस्यापि पुरातनानि नगराणि) शिश्नथत् (=अधथयत्=हिसितवान्) ॥

६. श्रुतः (=प्रख्यातो) देवः (=दीप्तो) दस्मतमः (=अतिशयेन पराक्रमकारी)
 स इन्द्रो मनुषे (=मनुष्यार्थम्) ऊर्ध्वो भुवत् (=रक्षणसिद्धो भवतु) । साहजान्
 (=शत्रुजित्) स्वधावान् (=बलवान्) [इन्द्रः] अर्शसानस्य (=हिंसाविवि-
 क्तस्य) दासस्य (=दस्यो=अनार्यजनस्य) प्रियं शिरः अव भरत् (=भूमौ पातयतु) ॥

१. तो इंद्र अंगिरसांचीं स्त-
वनें सेवून स्तोत्राचा उत्कर्ष करिता
शाला आणि उपासनाकर्माची
वृद्धि करिता शाला. तो स्तविला
होताता सूर्याच्या योगानें उपांचें
अपहरण करिता शाला. तो अ-
भ्राचींहि अनेक [नगरे] विध्वं-
सिता शाला.

६. तो देदीप्यमान, प्रख्यात
[आणि] अत्यंत पराक्रमी इंद्र मनु-
ष्याला साहाय्य करण्यासाठीं सिद्ध
असो. विजयी आणि वळवान्
इंद्र नाशक अनार्यांचें प्रिय शिर
मूमीवर पाडो.

5. That Indra, having
enjoyed the hymns of the
Angirases, strengthened the
worship, promoting the sa-
cred song. Being praised
he destroyed the Ushases
by means of the sun and
shattered the ancient cities
of even As'na.

6. May that Indra, re-
nowned, resplendent and
most victorious be ready
with help for man. May ov-
erpowering [and] might-
y [Indra] bring down the
dear head of the mischiev-
ous un-Āryan.

५. 'अंगिरसांनीं केलेली स्तुति ऐ-
कून स्तोत्र आणि उपासना करण्याचा
जो मार्ग तो इंद्रानें पुनः संस्थापिला.
इंद्रानें उषा नाहीशा केल्या आणि अध
या अहुराचीं नगरे फोडिली.'

'अंगिरस.' सू. ३१ मं. १, १७.

'उषा नाहीशा केल्या.' सू. २०६ मं.

६ क्र. ४. ३०. ८-११

'अध.' सू. २०५. मं. ५ पहा. क्र. ६.

४.३ यातहि अधाची नगरे फोडिली असें

सांगितले आहे.

६. 'नाशक अनार्यांचें' = 'अशंसा-
नस दासस.' म्हणजे नाश करणारा जो
कोळी वगैरे अनार्यरूप शत्रु त्याचे. यात
इंद्रानें अनार्य लोकांचा पादाव करावा
आणि आर्य लोकांचा जय करावा अशी
प्रार्थना आहे. क्र. ६. १२. ९ क्र. १०.
१९. ७ आणि सू. १३० मं. ८ आणि
टीप पहा.

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्भि ।

अजनयन्मनवे क्षामपथं सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।
अजनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य ।
तूतोत् ॥ ७ ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सवेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं ब्राह्मेरुहृत्वी दस्यूपुर आयसीनि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णऽसातौ ।
प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । ब्राह्मेः । धुः । हृत्वी । दस्यून् । पुरः ।
आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. वृत्रहा (= वृत्रस्य हन्ता) पुरंदरः (=पुराणां, नगराणां विदारयिता) स इन्द्रः
कृष्णयोनीर्दासीः (=कृष्णजातीरनार्यप्रजा) वि ऐरयत् (=विविधम् ऐरयत्
व्युदत्त=इतस्ततो व्यनाशयत्) । स मनवे आर्यजनाय क्षाम् अपथ (=पृथिवीम् उ-
दकानि च) अजनयत् [स] सत्रा (=सदैव) यजमानस्य शंसं (=यजनकर्तुः स्तोत्र)
तूतोत् (=वर्धयत्) ॥

८. सत्रा (=सततम्) अर्णसातौ (=समाप्ते) देवेभिस्तस्मा इन्द्राय तवस्यम् अ-
नु दायि (=देवैस्तस्मा इन्द्राय बलम् अनुभ्रियते=तस्मादिन्द्रात् पश्चाद्देवैर्बलं भ्रियते
=देवानां बलादस्य बलं गरीयो भवति) । यत् (=यदा) अस्य ब्राह्मेर्वज्रं प्रति धुः
(=निदधुः) [स्तोतारः ?], [तदानीं स] दस्यून् हृत्वी (=अनार्यान् शत्रून्
हृत्वा) आयसीः पुरः (=अयोमयोस्तेषां पुरो) नि तारीत् (=नितरामनाशयत्) ॥

७. तो वृत्रघ्न [आणि] पुरभंजक इंद्र अनार्य काळ्या जातीच्या लोकांची दाणादाण करिता झाला. तो [आर्य] जनाकरितां पृथिवी आणि उदकें निर्माण करिता झाला. तो यजन करणाऱ्या जनाचें स्तोत्र सदैव वाढवो.

7. That Indra, the killer of Vritra and the shatterer of the fortresses, dispersed the un-Āryan races of the black origin. He created the earth and the waters for [the Āryan] man. May he always promote the hymn of the sacrificer.

8. The power of that Indra is ever superior in battle to that of [all] the gods. When they placed the thunderbolt on his shoulders, he killed the Dasyus and smashed their iron forts.

८. त्या इंद्राचें बळ युद्धांत [इतर] देवांच्या बळापेक्षां सदैव श्रेष्ठ असतें. त्याच्या खांद्यांवर जेव्हां [स्तोते जन] वज्र ठेविते झाले, [तेव्हां तो] दस्यूला मारून [खांद्यांचीं] लोखंडी नगरें जमीनदोस्त करिता झाला.

७. यातहि, आर्यजनाचें कोळी भिन्न इत्यादि काळ्या अनार्य जनावर वर्चस्व आहे व इंद्र तें सदैव राखो, अशी इंद्राला प्रार्थना आहे. धात काळे लोक सामितले त्याविषयीं. सू. १०३ म. ३ यातील दस्यु शब्दावरची टीप पहा.

८. 'इतर देवांच्या बळापेक्षां सदैव श्रेष्ठ असतें' = 'देवेभिस्तस्मै तव-स्यम् अनु दापि.' येथें 'अनुदा' या धातूचा अर्थ 'अनुधा'च्या अर्थासारिखा होतो. ऋ. ८.६२.७ आणि त्या-

जवरील सायणभाष्य पहा. शिवाय सू. २०३ म. १० आणि टीप पहा.

'खांद्यावर वज्र ठेविते झाले' = 'वज्रं वाहोर्युः.' म्हणजे स्तोत्रांनी स्तोत्र केल्यावरून इंद्रानें प्रसन्न होऊन जेव्हा वज्र आपल्या खांद्यांवर घेतले तेव्हा.

'दस्यूला.' म्हणजे अनार्य जे शत्रु झाला.

'लोखंडी नगरें' = 'आयसीः पुरः.' म्हणजे लोखंडासारिखे गावाचे आवार अथवा गावकुसे.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १ ॥ २६
 नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।
 शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम ।
 विदथे । सुवीराः ॥ १ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तय) मघोनी (=धनवती) सा (=प्र-
 सिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=सपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि)
 माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शौ-
 भनवीर्योपेतैः पुत्रैः सद्दिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्र) वदेम
 (=त्वाप्नुदिष्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् २१-२१२.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । निष्टुप् छन्दः ॥

विश्वजिते धनजिते स्वाजिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।
 अश्वजिते गोजिते अग्निजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतम् ॥ १ ॥
 विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते । उर्व-
 राऽजिते ।
 अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्ऽजिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यज-
 ताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], विश्वजिते (=सर्वेषां जेत्रे) धनजिते (=धनस्य जेत्रे) स्व-
 जिते (=स्वर्गस्य जेत्रे) सत्राजिते (=महता जेत्रे) नृजिते (=शूराणां जेत्रे) उर्व-
 राजिते (=ससाध्यानां क्षेपाणां जेत्रे) अश्वजिते (=अश्वानां जेत्रे) गोजिते (=गवां

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनी युक्त होस्ताते आली यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूक्त २१-२१२.

HYMN 21-212.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

To Indra. By Gṛtsamada. Metro-
Tristubh.

१. [हे अश्वर्षु], सर्वे जिकणारा, धन जिकणारा, स्वर्ग जिकणारा, मोठमोठ्यांला जिकणारा, शूरांस जिकणारा, क्षेत्र जिकणारा, घोडे जिकणारा गाई जिकणारा, उदकें जिकणारा, असा जो पूज्य इन्द्र बाला तूं रमणीय सोम अर्पण कर.

1. Offer the delicious soma to adorable Indra, the conqueror of all, the conqueror of wealth, the conqueror of heaven, the conqueror of the great, the conqueror of heroes, the conqueror of fruitful fields, the conqueror of horses, the conqueror of cows, the conqueror of the waters.

१. 'धन जिकणारा' = 'धनजिद्.' म्हणजे शत्रूंस मारून त्याचे धन हरण करून घेणारा. 'क्षेत्र जिकणारा' = 'उर्वराजिद्.' जिजमध्यें धान्य पिकतें तसल्या जमिनीला 'उर्वरा' असें नांव आहे. अनार्यलोक जे पूर्वी या देशात असत

त्याची शेते काढून घेऊन आर्यलोकास देणारा असें 'उर्वराजिद्' या विशेष-वणाचें तात्पर्य आहे.

उदके म्हणजे वृत्राने आवरून धरिलेली जी ती.

अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वतेऽषाहाय सहमानाय वेधसे ।
 तुविमये वह्नये दुस्तरितवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥
 अभिऽभुवे । अभिऽभङ्गाय । वन्वते । अषाहाय । सहमानाय । वेधसे ।
 तुविऽमये । वह्नये । दुस्तरितवे । सत्राऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥
 सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहस्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।
 वृतंचयः सहुरिविंश्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥
 सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु ।
 जोषम् । उक्षितः ।
 वृतम्ऽचयः । सहुरिः । विक्षु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृ-
 तानि । वीर्या ॥ ३ ॥

जेत्रे) अभिजते (=उदकाना मेघस्थाना जेत्रे) यजताय (=यजनीयाय=यजनी-
 याय) इन्द्राय हर्षितं (=रमणीय=माधुर्येण हर्षकारक) सोमं भर (=आनय
 =अर्पय) ॥

भाषायाम्.

२. [हे ऋत्विजः], अभिभुवे (=सर्वस्याभिभवित्रे) अभिभङ्गाय (=असुपणा
 भङ्गाय) वन्वते (=जेत्रे) अषाहाय (=शत्रुभिरनभिभूताय) सहमानाय (=स-
 र्वसहाय) वेधसे (=प्राशाय) तुविमये (=बहुस्तुताय) दुस्तरितवे सत्रासाहे वह्नये
 (=दुस्तरणीयाय महता जेत्रे नायकभूताय) इन्द्राय नमो वोचत (=स्तोत्रं वृत) ॥
 ३. सत्रासहः (=महतामप्यभिभविता) जनभक्षः (=जनेभ्यः संभजनीयो)
 जनसहः (=वल्लिना जनानाम् अभिभविता) च्यवनः (=शत्रूणां व्यावयिता) युध्मः
 (=योधनशीलः) अनु जोषम् उक्षितः (=स्वेच्छामनुसृत्य वार्धितो) वृतंचयः (=शत्रो-
 र्हिंसिता) सहुरिः (=शत्रूणां सोढा) [एतादृश इन्द्रो] विक्षु आरितः (=जनेषु
 रक्षणाय प्राप्तः=शरणाय प्राप्नो भवति=तस्य शरणं प्राप्नुवन्ति) । [तस्य] इन्द्रस्य कृ-
 तानि (=चरितानि)-वीर्या (=वीर्याणि=शूर्यर्माणि) [च] प्र वोच (=प्रार्थ्येण व्रवीमि) ॥

२. [शत्रूचा] उपमर्द करणारा, भंजक, विजयी, अजिंक्य, जयशील, प्राज्ञ, ज्याचें बहुत लोक स्तोत्र करितात असा, नायक, दुस्तर, मोठ्यांलाहि जिंकणारा, असा जो इंद्र त्याप्रीत्यर्थे स्तोत्र म्हणा.

३. मोठ्यांलाहि जिंकणारा, जनसेव्य, जनजेता, हालविणारा, युद्धशील, मनाप्रमाणें वाढविलेला, शत्रूचा पाडाव करणारा, महा बलवान् असा जो इंद्र त्याला लोकांत शरण जातात. त्या इंद्राची चरितें आणि पराक्रम मी गातों.

2. Chant a hymn in honour of Indra [who is] overpowering, conquering, victorious, irresistible, strong, wise, praised by many, an invincible [and] mighty leader.

3. He who is the vanquisher of the great, the object of peoples' worship, who vanquishes the people, who overthrows his enemies, who is warlike, [and] strengthened according to his desire, the destroyer of the enemy, and the overpowering, is resorted to among the people. I will proclaim the achievements and the brave exploits of Indra.

२. वरच्या मंत्राप्रमाणें यातहि इंद्राची कितोएक विशेषणें आहेत याशिवाय यांत कांहीं विशेष नाही.

३. 'मनाप्रमाणें वाढविलेला' = 'अ-

नु जोषम् उक्षितः'. म्हणजे त्याची तृप्ति होईपर्यंत स्तोत्रांनी आणि सोमांनी प्रबळ केलेला.

अननुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।
 रघ्रचोदः श्रयनी वीलितम्पुशुरिन्द्रः सुयज्ञ उपसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥
 अनुनुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टऽ
 काव्यः ।

रघ्रऽचोदः । श्रयनः । वीलितः । पुशुः । इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उपसः ।
 स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

यज्ञेन गातुमपुरो विविद्विरे धियो हिन्वाणा उशिजो मनीषिणः ।
 अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाणा द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥
 यज्ञेन । गातुम् । अप्सुरः । विविद्विरे । धियः । हिन्वाणाः । उशिजः ।
 मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वाणाः । द्रवि-
 णानि । आशत ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. अननुदः (= प्रभूतदानेन नास्ति समानो यस्य तादृशो) वृषभः (= वीरो)
 दोधतो वधः (= हिंसकस्य शत्रोर्हन्ता) गम्भीरः ऋष्वः (= महात्) असमष्टकाव्यः
 (= अन्यैरप्राप्तकौशलैः) रघ्रचोदः (= समृद्धानां प्रेरकः) अधनः (= शत्रूणां बलाप-
 हारेण शातयिता) वीलितः (= दृढाङ्गः) पुशुः (= जगद्ग्राह्यं वर्तमानः) सुयज्ञः
 (= शोभना यज्ञाः सन्ति यस्य स) इन्द्रः उपसः स्वर्जनत् (= उपसथं सूर्यं न
 उदपादयत्) ॥

५. उशिजः (= इन्द्रं कामयमाना) मनीषिणः (= मेधाविनः) [अद्विरा-
 दय उपसारा] धियो हिन्वाणाः (= कर्माणि प्रेरयन्तः कुर्वन्तः) अप्सुरः (= उद-
 कानां प्रेरयितुरिन्द्राद्) यज्ञेन गातुं विविद्विरे (= इत्याणं लेभिरे) । अवस्यवः
 (= प्रसादेच्छवस्) [ते] गा इन्द्रे हिन्वाणाः (= गोरसरूपाणि हवीषीन्द्रे प्रेरयन्तः
 ददतः सन्तः) अभिस्वरा निषदा (= स्तोत्रेण तथोपासनया) द्रविणानि आशत (= प-
 नानि प्राप्नुवन्) ॥

मेधाविनोद्विरसः ..... गाः स्तुतीः । इति सायणः ॥

४. अनुपम वीर, नाशकाचा
संहर्ता, गंभीर, महान्, अनन्य-
प्राप्तकौशल, समृद्धांचा प्रेरक,
शत्रूंचा नाश करणारा, बळकट,
विश्वव्यापी [आणि] सुयज्ञ असा
जो इंद्र, तो उषांला आणि सूर्याला
उत्पन्न करिना झाला.

५. [इंद्र] कामी [आणि]
विद्वान् [उपासक] उपासना क-
रणारे [होतः] यज्ञाच्या योगानें
उदकप्रेरका [इंद्रा] पासून कल्या-
णाप्रत पावले. प्रसादेच्छु उपासक
इंद्राला हव्यें अर्पण करून स्तो-
त्राच्या योगानें आणि उपासनेच्या
योगानें संपत्तीप्रत पावले.

4. India the matchless
hero, the destroyer of the
mischievous, deep, great,
and of skill unattained by
any, the promoter of the
rich, the destroyer, the firm,
the vast, the receiver of
good sacrifices, created the
dawns and the sun.

5. The worshippers,
devout and contemplat-
ing, offered worship and
through sacrifice obtained
prosperity from the sender
of the waters. [They],
desirous of protection, ob-
tained riches through pray-
er [and] worship, offering
oblations to Indra.

४. मातहि इंद्राची पुष्कळ विशेषणे
आहेत आणि त्यातून बहुतेक अशी आ-
हेत की, त्याचा अर्थ फार वरून एक-
सारिलाच आहे.

५. 'समृद्धांचा प्रेरक' = 'रभ्रबोधः'. म्ह-
णजे श्रीमंताला प्रेरणा करणारा. पण या

विशेषणाच्या अर्थाविषयी संशय आहे.

५. सायणाप्रमाणे यात जे उपासक
सांगितले ते अगिरस होत. अंगिरसां-
विषयी सू. १ म. ६ आणि सू. ५१ म. ३
पहा.

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोष रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वादानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥ २७

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् ।

अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वादानम् । वाचः । सु-

दिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

६ हे इन्द्र, अस्मे (=अस्मासु=अस्मात् गृहे) श्रेष्ठानि द्रविणानि (=धनानि) चित्तिं (=ज्ञान) दक्षस्य सुभगत्वम् (=बलस्य सौभाग्य=सुभग बल) रयीणा पोष (=धनानां पुष्टि=त्वया दत्तानां धनानां वर्धन) तनूनाम् अरिष्टिं (=शरीराणाम् आरोग्य) वाच स्वादानं (=वाचो मधुरत्व=मधुरा वाचम्) अहम् सुदिनत्वम् (=सुदिनानि अहानि) धेहि (=स्थापय=अस्मभ्य प्रयच्छ) ॥

सूक्तम् २२-२१३.

गृहसमद ऋषिः । इन्द्रो देवता । आगायाम् अग्निउन्दथत्. षष्ठक्षरा । अवशिष्ट षष्ठक्षरा अतिशक्त्यः । अन्त्याग्निर्वा ॥

त्रिकद्वुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तूपत्सोममपिविष्णुना सुतं यथावशत् ।

स इ' ममादु महि कर्म कर्तवे महामुखं सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिकद्वुकेषु । महिषः । यवाऽआशिरम् । तुविऽशुष्मं । तूपत् । सोमम् । अपिवत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवाशत् ।

सः । ईम् । ममादु । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् । सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १

भाषायाम्.

१. महिष (=महावृ) तुविशुष्म. (=बहुवच) [इन्द्रस्] त्रिकद्वुकेषु (=“ज्यो-

६. हे इंद्रा, तूं आमच्या घरी श्रेष्ठ संपत्ति, ज्ञान, आणि वृद्धाचें सीमाग्य ठेव; धनसंपत्तीची समृद्धि, शरीराचें आरोग्य, वाचेचे मधुरत्व आणि दिवसाचें सुदिनत्व [ठेव].

6. O India, put into our house excellent riches, knowledge, the good blessing of strength, the growth of wealth, the security of persons, the sweetness of voice, the fineness of days.

६. हा मय प्रख्यात आहे. महयज्ञ, जातकर्म इत्यादि जे संस्कार, त्यात याचा पाठ म्हणण्याची चाल आहे. सूक्तकर्ता

गृत्समद ऋषि यात जे वर मागतो त्याकडे लक्ष देण्यासारखें आहे.

सूक्त २२-२१३.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इंद्र. वृत्त-पहिलीचें अष्टि, दुसरी आणि तिसरी यांचे अनिशकरी, चवथीचे अनिशकरी किंवा अष्टि.

१. महान् [आणि] महाबल [इंद्र] त्रिकद्रुकांत इच्छेप्रमाणे यवाशिर सोम विष्णुसह वृत्ति होई-पर्यंत पिता झाला. तो [सोम] महान् [आणि] विस्तीर्ण इंद्रानें महा कृत्य करावें म्हणून झाला माद आणिता झाला. तो देदीप्यमान आणि सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य इंद्राला प्रबळ करो.

HYMN 22-213.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre—of the first *Ashṭi*, of verses 2 and 3 *Atis'akṣari*; of the fourth *Atis'akṣari* or *Ashṭi*.

1. In the *Trikadruka* [festivals] the great and very mighty [Indra] drank as he wished with *Vishpu* the barley-malted soma to his satisfaction. That soma exhilarated great [and] vast Indra for achieving a great deed. May that juice, bright and true, [now] invigorate that Indra, bright and true.

१. या ऋचेनें वृत्त अष्टि; म्हणजे चौसष्ट अक्षरांचा एक ओळ. ही चौसष्ट अक्षरे अशा रीतीनें गोविलेलीं असतात की, पहिला चरण बारा, दुसरा आणि

अथ त्विषीमां अभ्योजसां किंविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य
मज्मना प्र वावृधे ।

अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत् सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य
इन्द्रुः ॥ २ ॥

अध । त्विषीऽमान् । अभि । ओजसा । किंविम् । युधा । अभवत् ।
∴ आ । रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । ववृधे ।
अधत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत् । सः । एनम् । सश्वत् ।
देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्द्रुः ॥ २ ॥

तिगौरायुरित्येतन्नामकेष्वभिप्रविष्टेष्वहःसु") एतम् (= अभिपुतं सोमं) यथाव-
शात् [तथा] (= यथाकामयत तथा = इच्छामतु) विष्णुना (= एतन्नान्ना देवेन सह)
तृपत् अपिषत् (= आ तृप्तेः पीतवान्) । स [पातः सोमो] महि कर्म कर्तवे (= म-
हद्'वीरकर्म वृत्रहननादिरूपं कर्तुम्) ई महाम् उरुम् (= एनं महान्तं विस्तीर्णं वेन्द्रं)
ममाद (= अमादयत्) । देवः (= दीप्तः) सत्यः स इन्द्रुः (= सोमो) देवं (= दीप्तं)
सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्वत् (= प्रवर्धयतु) ॥

भाषायाम्.

२. अध (= अनन्तर) त्विषीमान् (= बलवान्) [इन्द्र] ओजसा (= स्वतेजसा)
युधा (= युद्धेन) किंविं [नामासुरम्] अभि अभवत् (= अभिमृतवान्) । [सः] अस्य
मज्मना प्र वावृधे (= तस्य सोमस्य बलेन प्रवृद्धो बभूव) [स्वकीयेन प्रवृद्धत्वेन च] रो-
दसी (= शावापृथिव्यौ) आ अपृणत् (= पूरयामास) । [एकः] अन्यं जठरे अ-
धत्त (= इन्द्रः पीतं सोमं स्वकीयोदरेधारयत्) । [अन्यः = सोम] ई प्रारिच्यत्
(= अन्यस्मात् = इन्द्रात् अधिको बभूव) । देवः (= दीप्तः) सत्यः स इन्द्रुः (= सोमो)
देवं (= दीप्तं) सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्वत् (= प्रवर्धयतु) ॥

तिसरा प्रत्येकी आठ, मिळून सोळा;
चौथा चार; पांचवा वारा, साहवा आणि
सातवा प्रत्येकी आठ, मिळून सोळा; आ-
ठवा चार; मिळून चरण आठ, अक्षरें
चौसष्ट.

‘त्रिकहुकांत’ सू. ३२ मं. ३ पहा.

‘विष्णु.’ सू. २२ म. १६ पहा.

‘यवाशिर’ = ‘यवाशिरम्.’ म्ह. धा-
न्यामध्ये घालून तयार केलेला. आधु-
निक मद्य जसे धान्य कुजवून त्यापासून
तयार करितात, त्याप्रमाणे, तयार केलेला
सोम असे विवक्षित दिसते.

२. आणि तेजस्वी इंद्र क्रि-
वीशीं युद्ध करून [आपल्या]
पराक्रमानें त्याला जिंकिता झाला.
तो त्या [सोमा] च्या बळानें वाढून
द्यावापृथिवीस भरून टाकितो
झाला. तो यास आपल्या जठरांत
धरितो झाला, हा त्याहून मोठा
झाला. [तर] तो देदीप्यमान
आणि सत्य रस या देदीप्यमान
आणि सत्य इंद्राला प्रवळ करो.

2. And mighty [Indra]
defeated with his valour
Krivi in battle. He filled
earth and heaven [when]
he grew vast with the
force of that [soma]. He
held the other (the soma)
in his belly. The other
(the soma) reached beyond
him. May that juice, bright
and true, [now] invigorate
that Indra, bright and true.

२. या ऋचेनें वृत्त अतिशक्ती
आहे. अतिशक्तीचे लक्षण सू. १३७
मं. १ याजवरील टिपेंत पहा.

‘ क्रिवि ’ या असुराविषयी सू. २०८
मं. ६ पहा.

‘ याच्या बळानें वाढून द्यावापृथिवीस
भरून टाकितो झाला. ’ म्हणजे सोम
पिऊन इंद्राला बळ आलें, त्याच्या योगाने
तो इतका मोठा झाला की, द्यावापृथिवीस

त्यानें आपल्या शरीरानें भरून टाकिलें.

‘ तो यास ६० ’ इंद्राने प्यालेला सोम
जरी पोटात होता तरी इंद्र वाढून त्याने
उमयलेक भरून टाकिले असे जें वर
सांगितले, तें वस्तुतः सोमाचेंच वाढणें
असें समजले पाहिजे; अथवा वाढला
जो तो इंद्र नव्हे, परंतु इंद्राच्या पोटा-
तील सोम असें समजावें. असा कवीचा
अभिप्राय.

साकं ज्ञातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः
सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।

दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । ज्ञातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ । साकम् ।
वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विऽचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सः । एनम् । सश्वत् ।
देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

तव त्यन्नयं नृतोऽपं इन्द्र प्रथमं पुण्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यहेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिपम् ॥ ४ ॥ २८ ॥ २
तव । त्यत् । नयम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पुण्यम् ।
दिवि । प्रऽवाच्यम् । कृतम् ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुम् । रिणन् । अपः ।
भुवत् । विश्वम् । अभि । अदेवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।
शतऽक्रतुः । विदात् । इपम् ॥ ४ ॥ २८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

३. [त्यम् इन्द्रः] क्रतुना साकं (=पञ्चया सह) ज्ञातः । ओजसा साकं ववक्षिथ
(=तेजसा सह वर्धितोति) । वीर्यैः साकं वृद्धः (=पराक्रमैः सह प्रवृद्धोति) । विच-
र्षणिः (=विशेषेण द्रष्टा त्वं) मृधः सासहिः (=हिसहानां नेता) [भवति] ।
स्तुवते (=स्तोत्रं कुर्वते) राधः (=यनं=वनस्य) काम्यं वसु (=मनोहरस्य वित्तस्य)
दाता [भवति] । देवः (=दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (=सोमो) देवं (=दीप्तं) स-
त्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्वत् (=पवर्धयतु) ॥

४. हे इन्द्र, हे नृतो (=नेतः=नायक), तव (=वक्ष्यमाणं) नयं
(=वृष्यो हितं) तव दिवि प्रवाच्यं (=द्युलोके सवनीयं) पुण्यं (=पुरातनम्) अपः
(=कर्म=वीरकर्म) प्रथमं कृतं [भवति] यत् शर्वसा (=तव बलेन) अपो रिणन्

३. [तूं इंद्र] प्रजेसह जन्म-
लास, तेजासह वादलास, पराक-
मांनी मोठा शालास. अत्यंत मेधावी
असा तूं दुष्टांचा संहार करणारा
[होस]. तूं स्तोत्राला धन आणि
रमणीय संपत्ति देणारा [आहेस].
[तर] तो देदीप्यमान आणि
सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य
इंद्राला प्रबळ करो.

४. हे इंद्रा, हे नायका, तुझे
स्वर्गी वाखणण्या जोगे प्रथम के-
लेले मनुष्यहितकारक पुरातन च-
रित हे [होय] कीं, तूं आपल्या
बळानें देदीप्यमान शत्रूचा प्राण
घालविता शालास आणि उदकांला
सुक्त करिता शालास.— [हा]
शतप्रज्ञ [इंद्र] सकल देवहीन
जनास निर्दालो [आणि] बळ
पावो आणि हविरन्नाप्रत पावो.

3. With wisdom wast
thou born, with might didst
thou grow, with deeds of
valour didst thou become
great. [Thou art] a giver
of wealth [and] of hand-
some riches to the praiser.
May that juice bright and
true [now] invigorate that
India, bright and true.

4. O leader, o India,
that exploit, beneficial to
mankind, ancient and fit
to be proclaimed in heaven,
was achieved first, that thou
didst with [thy] valour
destroy the life of [thy]
resplendent enemy, send-
ing forth the waters.—May
Indra of hundred intel-
lects defeat every godless
[man] and may he receive
strength, may he receive
the oblation.

४. 'यात जो पराक्रम वागला आहे
तो इंद्राने वृत्राला मारून उदकें सुत
केली हाच होय.'

'सगळ देवहीन जनास ३०.' याचे

तात्पर्य असे कीं, इंद्र आर्य छत्राचे जे
देवांस न मानणारे अनार्य शत्रु, त्यां स-
र्वास मारून टाकून म्हणजे आर्य होऊ
त्याला हवि देऊन बलिष्ठ करतील. *

सूक्तम् २३-२१४.

मृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । यासु तु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बृहस्पति-
देवतासा इति संमदायः । वस्तुतस्तु बृहस्पतिब्रह्मणस्पतयोरैक्यमेव । पञ्चद-
शेकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्य जगत्सः ॥

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नृतिभिः सीद सदनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपम-
श्रवःऽतमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । नृ-
तिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

(=मेषोदकानि निरुद्धानि प्रेरयन्) देवस्य (=दीप्तिमतः) [शत्रोर्वृत्ररूपस्य] अंसं
(=प्राणं) प्रारिणाः (=अहिंसः) । शतक्रतुः (=शतप्रज्ञ) [इन्द्र] ओजसा (स्वते-
जसा) विश्वम् अदेवं (=सर्वमपि देवहीनम् अनार्यं शत्रुम्) अभि भुवत् (=अ-
भिभवतु) [तथा कृत्वा च] ऊर्जे विदात् इषं विदात् (=बलं लभता हविरजं च
लभतां=यजमानैर्दत्तं हविर्लब्ध्वा तेन प्रबलो भवतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्राणां स्वामिन् ब्रह्मणस्पतिनामन् देव), गुणानां
गुणपतिं (=देवादिगुणानां स्वामिन्) उपमश्रवस्तमं कवीना कविं (=कविषु मध्ये
श्रेष्ठकीर्तिमन्तं कविं) ज्येष्ठराजं (=ज्येष्ठेषु श्रेष्ठेषु मध्ये राजमानं=श्रेष्ठराजं) त्वा
(=त्वा) हवामहे (=आह्वयामः) । नः शृण्वन् (=अस्मान्=अस्माकं स्तोत्राणि
शृण्वन् सन्) नृतिभिः (=प्रसादैः सह) सदनम् आ सीद (=आगत्यास्माकं यज्ञगृहं
प्रविश) ॥

सूक्त २३-२१४.

१. ऋषि-गृत्समद. देवता-ब्रह्मणस्पति (सांप्रदायिक म्हणणें असें आहे कीं, या सूक्तांतील ज्या ऋचांत बृहस्पति हें नांव आलें आहे त्या बृहस्पतिदेवताक, राहिलेल्या ब्रह्मणस्पतिदेवताक. वस्तुतः ब्रह्मणस्पति आणि बृहस्पति हे एकच होत. खाली टीप पहा). वृत्त- १५वी आणि १९वी ह्या दोन ऋचांचें वृत्त त्रिष्टुभ्, बाकी सर्व जगती वृत्ताच्या.

१. गणांचा स्वामी, [आणि] विद्वानांमध्ये श्रेष्ठकीर्तिमान् विद्वान्, [आणि] उत्तमांचा राजा असा जो तूं त्या तुला, हे मंत्रांच्या स्वामी, आम्ही बोलावितों. [तर] तूं आमचें ऐकून घेऊन प्रसादांसहित ये आणि [आमच्या] घरीं वस.

१. ही ऋचा मोठी प्रख्यात आहे. जेथें जेथें कांही तरी संस्कार, कर्म इत्यादि होते, तेथे तेथे गणपतीचे आवाहन होत असतें. आणि हा मंत्र गणपतीविषयी आहे असे मानून निरुद्धे तिकडे म्हणत असतात. मात्र गणपतीचा संबंध या मंत्राशी कांही नाही. तो 'ब्रह्मणस्पति' या देवाविषयी आहे. ब्रह्मणस्पति अथवा बृहस्पति म्हणजे कोण, याविषयी

HYMN 23-214.

To *Brahmanaspati* (traditionally those verses in which the name *Brihaspati* occurs, are said to have *Brihaspati* for their deity, though the two are virtually the same. By *Gṛtsamada*. Metre—*Jagati*, except in verses 15 and 19, where it is *Triṣṭubh*.)

1. O *Brahmanaspati*, [master] of prayers, we invoke thee the master of the troops, the poet of poets, of the most excellent renown, the king of the greatest. Hear us and coming with thy favours, enter [our] house.

सू. १४ म. ३ आणि टीप पहा.

'गणांचा स्वामी' = 'गणानां गणपतिम्.' हें विशेषण वेदांत इंद्राला जेव्हा लाविलेले आढळते, तेव्हां मरुदेवांचे जे गण त्याचा अधिपति, असा त्याचा अर्थ होतो. 'ब्रह्मणस्पति' देवाला लाविलेले असतें तेव्हां गण म्हणजे स्तोत्रे जनाचे गण समजणें योग्य आहे. ऋ. ६.४०. १ इत्यादि ऋचांत गण हे पद स्तोत्रसंघास

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञिर्यं भागमानशुः ।

उक्षा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥
देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रचेतसः । बृहस्पते । यज्ञिर्यम् । भा-
गम् । आनशुः ।

उक्षाऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता ।
ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

आ विवाध्यां परिरापन्तमासि च ज्योतिष्मन्तं रथं मृतस्य तिष्ठसि ।
बृहस्पते भीममभिन्नदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वविदम् ॥ ३ ॥
आ । विवाध्यं । परिरापः । तमासि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् ।
ऋतस्य । तिष्ठसि ।

बृहस्पते । भीमम् । अभिन्नदम्भनम् । रक्षःऽहनम् । गोत्रदम्भनम् ।
स्वऽविदम् ॥ ३ ॥

भाषायाय्.

२. हे असुर्यं (=बलवन्) बृहस्पते, प्रचेतसः (=मेधाविनो) देवाश्चित् (=देवा
अपि) ते यज्ञिय भागम् आनशुः (=तव यज्ञियमंशं प्राप्नुः=तेषां यो भागस् तं स्वया
हेतुना प्राप्नुवन्ति) । महः (=दीप्तः) सूर्यो ज्योतिषा (=स्वतेजसा) उक्षा इव (=यथा
हिरेणान्) [जनयति तथा] विश्वेषाम् इत् ब्रह्मणां जनिता असि (=सर्वेषामपि
स्तोत्राणां जनयिता पिता भवसि) ॥

३. हे बृहस्पते, परिरापस्तमासि च (=रक्षसि तमासि च) विवाध्य (=ते-
जसा निरादृत्य) ज्योतिष्मन्तं (=पञ्चाशद्युक्तं) भीमं (=भयंकरम्) अभिन्नदम्भनं
(=शत्रुहिसकं) रक्षोहणम् (=असुरघातकं) गोत्रभिदं (=मेघोदररूपाणां गवामा-
वरसस्य वृत्तस्य भेत्तारं) स्वविदं (=स्वर्गस्य लम्भकम्) ऋतस्य रथं (=पञ्चस्य
रथ=पञ्चरूप रथम्) आ तिष्ठसि (=अधितिष्ठसि) ॥

२. हे ब्रह्मवान् बृहस्पती, प्र-
ज्ञावान् देवहि तुष्ठा यज्ञभाग पावले.
देदीप्यमान सूर्य जसा तेजानें कि-
रण [उत्पन्न करितो] तसा तूं
सर्वे स्तोत्रांचा बाप आहेस.

३. हे बृहस्पती, तूं राक्षसांला
आणि अंधकारांला [आपल्या]
तेजानें नाहीसे करून, सत्याचा जो
तेजःपुंज, भयंकर, शत्रुनाशक, रा-
क्षसघातक, गोष्ठभेदक [आणि]
स्वर्गप्रापक रथ, त्याजवर बसत
असतोस.

2. Even the wise gods,
o mighty Brihaspati, at-
tained their sacrificial por-
tion [when] given by thee.
As the resplendent sun
[produces] the rays with
[his] brightness, thou art
the father of all prayers.

3. Having driven away
demons and darkness, thou,
o Brihaspati, dost mount
the chariot of Truth, which
is full of splendor, which is
terrific, the destroyer of
the enemy, the killer of the
demons, the breaker of the
cowfold [and] one that
reaches heaven.

छाविलेलें आढळतें. आणि ब्रह्मणस्पति
अथवा बृहस्पति हा स्तोत्रे जनाचाच
विशेषकरून अधिपति होय हे उघड
आहे.

‘मनाचा स्वामी’=‘ब्रह्मणां ब्रह्मण-
स्पते.’ म्हणजे हे ब्रह्मणस्पती; ‘ब्रह्मण-
स्पति’ शब्दाचा अर्थ स्तोत्राचा स्वामी
इतराच आहे.

२. ‘एवढे जे प्रज्ञावान् देव तेहि
आपापल्या यज्ञभागाला तुझ्याकडून
पावतात. तूं जर नसतास तर तो भाग
स्वामि मिळाला नसता’ इ०.

३. ब्रह्मणस्पति अथवा बृहस्पति
यज्ञरूप रथावर बसतो असे सांगितले,

त्याचा अभिप्राय उघड आहे. तो देव
उपासनेचा अभिमानी देव असल्यामुळे
देवाकडे मनुष्यांच्या पक्षानें जाऊन बो-
लणें ते उपासनारूप रथात जाऊन बोलणें
योग्यच आहे.

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्रवत् ।
 ब्रह्मद्विपस्तपनो मन्युमीरासि वृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ ४ ॥
 सुनीतिभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् ।
 न । तम् । अंहः । अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विपः । तपनः । मन्युमीः । असि । वृहस्पते । महि । तत् ।
 ते । महित्वनम् ॥ ४ ॥

न तमंहो न दुरितं कुनश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्रयाविनः ।
 विश्वा इदस्माद्दूरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पत
 ॥ ५ ॥ २९ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः ।
 तितिरुः । न । द्रयाविनः ।
 विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यम् । सुगोपाः ।
 रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

४. [त्व] जन सुनीतिभिः (=सुमागेर) नयसि त्रायसे [च] । यस्तुभ्यं दाशात् (=हविर्दद्यात्) तम् अंहो नाश्रवत् (=दुःखं न प्राप्नुयात्) । [त्वं] ब्रह्मद्विपस्तपन. (=स्तोत्रश्रोतः सतापको) मन्युमी. (=तस्य कोपस्य हन्ता) [च] असि । हे वृहस्पते, तत् (=उक्त) ते महित्वनं (=तव महत्त्वं) महि (=महत्) [भवति] ॥

५. हे ब्रह्मणस्पते, सुगोपाः (=सुरक्षरस्त्वं) य रक्षसि तम् अंहः (=दुःखं) न. [तिरति=बाधते] न कुतश्चन दुरित (=कुतोपि पापं न) [तिरति] न अरातयः (=शनयो) न द्रयाविनः (=वज्रकास्) तितिरुः (=बाधन्ते=हिंसन्ति) । अस्माद् (=तस्मात्तद्दिशाद् उपासकाद्) विश्वा इत् ध्वरसः (=सर्वा अपि हिंसिका) वि बाधसे (=विविधं वारयसि) ॥

४. त्वं जनाला सन्मार्गानीं ने-
तोस आणि तारितोस; जो तुझी
सेवा करितो त्याला दुःख शिवूं
शकत नाहीं. त्वं ब्रह्मद्वेष्ट्याला ताप
करणारा [आणि] त्याच्या क्रो-
धाचा नाश करणारा आहेस. हे
बृहस्पती, हा तुझा महिमा मोठा
होय.

५. हे ब्रह्मणस्पती, उत्तम र-
क्षक असा जो त्वं, तो त्वं ज्याला
रक्षितोस त्याला दुःख [बाधत]
नाहीं, कोठूनहि संकट [बाधत]
नाहीं, शत्रु बाधत नाहीत, बंचक
[बाधत] नाहीत; त्याजपासून स-
र्वेहि घातकांस त्वं हाकून लावितोस.

4. By good paths thou
guidest [and] savest peo-
ple. Evil shall not ap-
proach him who should
sacrifice to thee. Thou art
a tormenter of the enemy
of the worship, [and] a
destroyer of his wrath.
Great is that greatness of
thine, o Brihaspati !

5. Him whom thou,
the good protector, preserv-
est, o Brahmanaspati, evil
does not vanquish, nor does
distress from any side, nor
enemies, nor deceivers; and
thou dost drive away all
mischief-makers from him.

४ 'ब्रह्मद्वेष्ट्याला' = 'ब्रह्मद्विषः' म्ह-
णजे आर्य जनांनीं करावयाच्या देवोपा-
सनेची उपहास करून द्वेष करणारे जे

अनार्य शत्रु त्याचा.

५. तुझ्या कर्मासाठी म्ह० तुझा यत्न
संपादण्यासाठी.

त्वं नो गोपाः पथि कृद्विचक्षणस्त्वं व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वतीध-
त्वम् । नः । गोपा । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । त्वं । व्रताय । म-
तिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दु-
च्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये रुधि ॥ ७ ॥
उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः ।
सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुऽगम् । नः । अस्यै । देवऽ-
वीतये । रुधि ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ त्वं न पथिकृत् (=समार्गकर्ता) विचक्षण (=विशेषेण द्रष्टा) नो गोपा
[भवसि] । तव व्रताय यज्ञमर्मणे [वय] मतिभिर्जरामहे (=स्तुतिभि स्तुम) ।
हे बृहस्पते, यो न अभि हरो दधे (=अस्मान्भिलक्ष्य कौटिल्य करोति) त स्वा
दुच्छुना (=स्वरीया दुष्कृतिः=तस्यैव दुष्टतिष्ठत) हरस्वती मर्मर्तु (=वेगवती सती
मारयतु) ॥

७ उत वा (=अपि च) अरातीवा (=अस्माभिमुख शत्रुबुद्ध्यगमनवान्), सा-
नुक (=गर्वयुक्तो) वृक (=धनादीनामपहर्ता) यो मर्तः (=मर्त्य) अनागस
अनपराधान् नो मर्चयात् (=हिंसात्) त हे बृहस्पते, पथ (= ? “ वैदिशान्मा-
गान् ”) अप वर्तय (=निवर्तय) [अपि च] अस्यै देववीतये (=अस्मै यज्ञ-
कर्मणे=अस यज्ञस्य पूर्तये) न सुग वृधि (=अस्माकं सुमार्गे वृद्ध) ॥

६. त्वं आमचा सन्मार्गदर्शी
[आणि] विचक्षण रक्षक [आ-
हेस]. त्वया कर्मासाठी आम्ही
स्तोत्रांनी स्तवीत आहो. हे बृह-
स्पती, जो [कोण] आमची प्र-
तारणा करील त्याची दुष्ट क्रिया
शटकन त्यालाच मारो.

७. अथवा जो नाशक, ग-
र्विष्ठ [आणि] अपहारक मर्त्य
आम्हां निरपराधांस दुःख देईल
त्याला हे बृहस्पते, मार्गापासून
काढून टाक, [आणि] ही उपा-
सना [चालविण्या] साठी आमचा
मार्ग सुगम कर.

6. Thou art our pro-
tector, [our] farseeing
guide. We praise with
hymns for thy worship. O
Bṛihaspati, he who prac-
tises deception towards us,
may his own evil deed
swiftly overtake him.

7. - And that mortal,
inimical, proud and devour-
ing, who should hurt us
who are innocent, turn him,
o Bṛihaspati, from the
path, and make our path
easy for this sacrifice.

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहे ऽवस्पतरं धिवक्तारं स्मयुम् ।
 बृहस्पते देवनिदो नि वर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्रमुन्नशन् ॥ ८ ॥
 त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पतः । अधिऽवक्तारम् ।
 अस्मऽयुम् ।

बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । वर्हय । मा । दुरेवाः । उत्तरम् ।
 सुम्रम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

त्वया वयं सुवृधां ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।
 या नो दुरे तल्लितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ९
 त्वया । वयम् । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
 आ । ददीमहि ।

याः । नुः । दुरे । तल्लितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । ज-
 म्भय । ताः । अनमसः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अवस्पतः (= उपद्रवेभ्यः पारयितः), तनूनां त्रातारम् (= अस्माकं रक्षितारम्) अधिवक्तारम् (= अस्मासु पक्षपातेन देवानां समीपे अधिकं वक्तारम्) अस्मयुम् (= अस्मान् कामयमानं) त्वा (= त्वां) हवामहे (= आह्वयामः) । हे बृहस्पते, देवनिदो नि वर्हय (= देवनिन्दकान् विनाशय) । दुरेवाः (= दुर्गुण्यः शत्रवः) उत्तरं सुम्रम् (= उत्कृष्टं सुखं) मा उन्नशन् (= मा प्रामुवन्तु) ॥

९. हे ब्रह्मणस्पते, वयं सुवृधा त्वया (= सुवर्धकेन त्वया सहायेन) स्पार्हा मनुष्यवसु (= स्पार्हाणि स्पृहणीयानि उत्कृष्टानि मनुष्येभ्यो हितानि धनानि) आ ददीमहि (= गृहीमहि) । या अरातयः दूरे याश्च [च] तल्लितो नः अभि सन्ति (= ये शत्रवः अस्मान् दूरदेशे ये च समीपेऽस्मान् अभि भवन्ति उपद्रवन्ति) ता अनमसः (= क्रूरमहीना) [अरातीर्] जम्भय (= नाशय) ॥

८. हे पार नेणान्या, आमचा
त्राता, कैवारी [आणि] आमचा
कनवाळू असा जो तूं, त्या तुला
आम्ही बोलावीत आहों. हे बृह-
स्पती, तूं देवनिंदाकांस मारून टाक.
दुष्टबुद्धीच्या [जनां] स उत्कृष्ट सुख
मिळू देऊ नकोस.

९. हे ब्रह्मणस्पती, तुज सु-
वर्धकाच्या साहाय्याने आम्हांला क-
मनीय आणि मनुष्यहितकारक
संपत्ति मिळतील असें कर. जे
शत्रु आम्हांस दूरून [आणि]
जे जवळून उपद्रव करितात त्या
कर्महीनास तूं नाहीसे कर.

8. O saviour, we in-
voke thee, the preserver
of our persons, our cham-
pion, our friend. Cut down,
o Brihaspati, the revilers
of the gods. May the
wicked never attain to the
highest good.

9. May we with thee
for our ally receive, o
Brahmanaspati, excellent
wealth which is good for
men Destroy those impious
enemies who harm us from
afar [and those] who [harm
us] from near.

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सखिना युजा ।
 मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरिशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि
 ॥ १० ॥ ३० ॥

त्वया । वयम् । उत्तमम् । धीमहे । वयोः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
 सखिना । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत । प्र । सुशंसाः । म-
 तिभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराह्वं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।
 असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीलुहर्षिणः ११
 अनुदः । वृषभः । जग्मिः । आह्वम् । निःस्तप्ता । शत्रुम् । प-
 तनासु । ससहिः ।

असि । सत्यः । ऋणयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चिद । द-
 मिता । वीलुहर्षिणः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे बृहस्पते, पप्रिणा (=मनोरथपूरकेण) सखिना (=सभक्ता=धनवता) त्वया युजा (=सहायेन) वयम् उत्तमं वयः. (=श्रेष्ठमज्ञ) धीमहे (=धारयामहे=प्राप्नुयाम्) । अभिदिप्सुः (=अभिदग्मिहमभिभवितुमिच्छुः) दुःशंसः (=पादप्यवादी=दुर्वचनो मनुष्यो) मा न ईशत (=अस्माकमीश्वरः स्वामी मा भवतु) । मतिभिः (=स्तुतिभिः) सुशंसा. (=सुवचना) [वय] प्र तारिषीमहि (=प्रवर्धेमहि) ॥

११. हे ब्रह्मणस्पते, अनानुदो वृषभः (=अनुपमौदार्यो वीरः) आह्व (=युद्ध) जग्मी (=गन्ता) शत्रु निष्टप्ता (=शत्रोर्नितरा तापकः) पृतनासु सासहिः (=समा-
 मेपु शत्रूनामभिमविता) [एतादृशस्त्व] सत्य ऋणयाः (=ऋणानां यापयिता) असि । [अपि च] उग्रस्य (=प्रबलस्य) वीलुहर्षिणश्चित् (=नामुस्य =नास्तिक-
 सापि) दमिता (=उपशमयिता) [भवसि] ॥

१०. हे बृहस्पती, आम्हांला तुज मनोरथपूरकाच्या [आणि] धनवंताच्या साहाय्याने उत्तम अन्न मिळेल असें कर. आम्हांवर उपद्रव करूं इच्छिणाऱ्या दुर्वचनी [मनुष्या] चा अधिकार चाळूं देऊं नको. स्तुतीच्या योगानें सुवचन असे जे आम्ही त्या आमचा उत्कर्ष होओ.

११. हे ब्रह्मणस्पती, अत्यंत उदार वीर, युद्धाप्रत धांवणारा, शत्रूचा संहार करणारा, संग्रामांत विजयी असा जो तूं, तो खरा ऋण फेडणारा आहेस, [आणि] प्रबळ नास्तिकालाहि शांत करणारा [आहेस].

१०. 'दुर्वचनी मनुष्याचा अधिकार इ०.' म्हणजे देवाची यज्ञादिके करून आर्यलोकाप्रमाणें उपासना न करिता देवाची निंदा करणारे आणि आर्यज-

10. May we possess, o Brihaspati, with thee, as our liberal and rich ally, excellent food. May the reviler, desirous of harm, never govern us. May we, pious with praises, prosper.

11. A warrior of unbounded liberality, rushing to the battlefield, a destroyer of the enemy, a conqueror in battles thou, o Brahmanaspati, art a true repayer of debts, a subduer even of the powerful infidel.

नास उपद्रव करणारे जे अनार्य लोक, याचा अंमल आर्य जनावर चालू नये; आर्य लोकांचा त्यांच्यावर चालावा. अशी प्रार्थना आहे.

अदेवेन मनसा यो रिपुण्यतिं शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।
 बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मनुं दुरेवस्य शर्धतः १२
 अदेवेन । मनसा । यः । रिपुण्यतिं । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः ।
 जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नुः । वधः । नि । कर्म । मनुम् ।
 दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनधनम् ।
 विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्ह रथा इव ॥ १३
 भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धन-
 म्ऽधनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । व-
 वर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. यः अदेवेन मनसा (=देवान् अमन्यमानेन चेतसा) शासा (=स्तोतारं)
 रिपुण्यति (=हिनस्ति) उग्रो मन्यमानः (=बलवान् आत्मानं च बहुमन्यमानस्)
 [तं] जिघांसति हे बृहस्पते, तस्य वधः (=आयुधं) मा नः प्रणक् (=अस्मान् मा
 स्पृशतु) । शर्धतः (=बलवतो) दुरेवस्य (=दुर्जनस्य) मनुं (=क्रोधं) नि कर्म (=यथा
 निराकुर्मस्तथा क्रुह) ॥

१३. भरेषु (=संग्रामेषु) हव्यः (=योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् आहूतव्यो) नमसा
 उपसद्यः (=उपास्यो) वाजेषु गन्ता (=संग्रामेषु गमनशीलो) धनधनं सनिता
 (=सर्वस्य धनस्य दाता) । बृहस्पतिस् [त्व] (=हे बृहस्पते), विश्वा इत् (=सर्वा
 अपि) अर्यः (=अरीः हविरदानशीला) अभिदिप्स्वः (=उपद्रवकारिणीर्) मृधः
 (=हिंसकाः =शत्रून्) रथानिव (=रथान् यथा तथैव) वि ववर्ह (=छिन्दि) ॥

१२. हे बृहस्पति, जो नास्तिक मनानें स्तोत्राला उपद्रव करितो [आणि] आपणास बलवान् आणि मोठा मानून त्याला मारूं इच्छितो, त्याचें आपुध आम्हांला स्पर्श न करो. प्रबळ दुर्जनाच्या क्रोधास आम्ही जमीनदोस्त करूं असें तूं कर.

१३. समग्रामांत ज्याचा धांवा करण्यास योग्य, भजन करून ज्याची उपासना करण्यास योग्य, युद्धांमध्ये जाणारा, [आणि] सर्व प्रकारचें धन देणारा असा तूं बृहस्पति उपासनाहीन [आणि] उपद्रव करूं इच्छिणारे जे शत्रु, त्यांस रथाप्रमाणें तोड.

१३. या सर्व मन्त्रात सांगितलेले जे शत्रु ते अनार्यरूप होत, हे ध्यानात ठेविलें म्हणजे हे सूक्त फार चमत्कारिक आहे असें होतें हे सर्व सूक्त आर्यलोका

12. Ho who with an ungodly mind injures, and thinking himself strong wishes to strike, him who prays—may the weapon of that man never touch us, o Brihaspati! May we put down the wrath of the powerful wicked man.

13 Fit to be invoked in battles, fit to be adored with worship, going into fights, giver of every booty, do thou Brihaspati, cut down like chariots even all the enemies, unsacrificing [and] desirous of harming.

आपल्या अनार्य शत्रूचा नाश करण्याविषयी आपल्या देवाला कसे आळवीत तें दाखवितें.

तेजिष्ठया तपनी रक्षसंस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।
 आविस्तर्कष्व यदसंस्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिप्रापो अर्दय ॥ १४ ॥
 तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्ट-
 वीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि ।
 परिप्रापः । अर्दय ॥ १४ ॥

बृहस्पते अति यदयो अर्हाद्युमद्रिभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यद्दीदयच्छर्वस क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥
 बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । युमत् । विभाति । क्र-
 तुमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । क्रतुप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् ।
 धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

१४. ये दृष्टवीर्यं (=युद्धेषु दृष्टपराक्रमं) त्वा निदे दधिरे (=निन्दायै चक्रुः=त्वा निन्दन्ति) [तान्] रक्षसः (=राक्षसांस्) तेजिष्ठया (=अतिशयेन तेजस्विन्या) तपनी (=तापकारिण्या हेत्या) तप (=तापय) । हे बृहस्पते, यत् ते (=तव) उक्थ्यं [वीर्यम्] असत् (=सर्वैः प्रशंसनीयं शौर्यं भवेत्) तद् आविः कृष्व (=मादुर्भावय) परिप्रापः (=निन्दकान्) वि अर्दय (=विशेषेण बाधस्व) ॥

१५. हे बृहस्पते, यद् [द्रविणम्] अर्यः अति अर्हात् (=अरीरति अर्हेत् =अरातीः प्रजा अतिक्रम्य अर्हेत्=हविरदात्रीणां प्रजानामनार्यजातीनां धनादप्य-
 र्हेतरं भवेत्) [यच्च] जनेषु युमत् क्रतुमत् विभाति (=दीप्तिमुक्त ज्ञानोपेतं शोभते) यत् [च] हे क्रतुप्रजात (=क्रताय यज्ञाय प्रकृषेण जात), शर्वसा दीदयत् (=ब-
 लेन स्वाध्रयं जनं दीपयति) तत् चित्रं द्रविणं (=तच्छ्रेष्ठं धनम्) अस्मासु (=अ-
 स्माकं गृहे) धेहि (=स्थापय =अस्मभ्यं देहि) ॥

१४. तुझा पराक्रम स्पष्ट दि-
सत असतांहि जे तुझी निंदा क-
रितात त्या राक्षसांला तूं अत्यंत ते-
जस्वी शस्त्रानें जाळून टाक. हे बृ-
हस्पती, तुझे वर्णनीय जें [शीर्य] असेल तें तूं प्रगट कर. निंदकांची
तूं धुळधांड कर.

१५. हे बृहस्पती, जें अ-
तुपासकां [च्या घना] पेक्षां अधिक
मौल्यवान् असेल, [जे] जनांम-
ध्ये तेजोयुक्त आणि ज्ञानयुक्त असें
शोभेल, आणि हे यज्ञासाठी उत्प-
न्न झालेल्या [बृहस्पती], जें बळा-
नें प्रकाशवील, तसलें उत्कृष्ट धन
आमच्या घरीं ठेव.

14. Burn with the bright-
est weapon the demons
who revile thee although
thy valour is seen. Mani-
fest that [valour] which
may be worthy of being
praised. Destroy the re-
vilers, o Brihaspati!

15. Give us, o Brihas-
pati, that excellent wealth
which shall excel the un-
worshippers, and shall shine
among the people with
brightness and wisdom,
[and] which shall, o thou
born for [promoting], the
Truth, illustrate [its poss-
essor] with power.

१५. 'यज्ञासाठी उत्पन्न झालेल्या बृहस्पती', सू. १४ मं. ३ आणि सू. ६२

मं. ३ पहा.

मानः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जगृधुः ।
 आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः १६
 मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । बृहः । पदे । निरामिणः । रिपवः ।
 अन्नेषु । जगृधुः ।

आ । देवानाम् । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः ।
 साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्त्साम्नः साम्नः कविः ।
 स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि १७
 विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साम्नःऽ-
 साम्नः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हन्ता ।
 महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. ये रिपव. (=शत्रवो) बृहः पदे (=द्रोहस्य पापस्य स्थाने अरण्ये) निरामिणः (=स्थायिनः) [अन्वेषाम्] अन्नेषु अभि जगृधुः (=अभिकाङ्क्षा कुर्वन्ति) [ये च] देवाना त्रयः (=देवाना वर्जनं देवाना यागान् स्तुतीथ न करवामेति युद्धि) हृदि वि ओहते (=मनसि वहन्ति) [तेभ्यः] स्तेनेभ्यो मा नो [दाः] (=चारेभ्यो मास्मान् देहि =तेभ्यो वशं यथा न गच्छामस्तथा क्रु) । हे बृहस्पते, [अस्मादशस्तेधैरैरुपद्रुता जनाः] साम्नः परो न विदुः (=स्तोत्रात् परं किमपि न जानन्ति) ॥
 स्तोत्रकरणमात्रशरणा ययं त्वा स्तुम । अतः कारणादस्मास्तेभ्यो रक्षेति यावत् ॥
 साम...रक्षोघ्नम् । साम वै रक्षोहेति । इति सायणः ॥

१७ [हे ब्रह्मणस्पते], त्वष्टा (=विश्वकर्मा) त्वा (=त्वा) विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः परि (=सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सनाशाद्) अजन्त (=अजन्तयत्) । [स त्व] साम्नः साम्नः कविः (=सर्वस्य स्तोत्रस्य कर्ता) [भवसि] । स [त्व] ब्रह्मणस्पतिर्महः ऋतस्य धर्तरि (=महतः सत्यस्य यज्ञरूपस्य धातरि कर्तरि यजमाने विषये) ऋणचित् (=तस्य कामम् ऋणमिव चिनोतीति स) ऋणयाः (=ऋणस्य यापयिता च) [तथा] द्रुहो हन्ता (=द्रोघुः शत्रोर्घातको) [भवसि] ॥

१६. जे शत्रु अन्यायाच्या स्थळी राहून [दुसऱ्यांच्या] घनांचा अभिलाष करितात, [आणि जे] देवांची हेळसण [करावी असे] मनांत वागवितात, त्या चोरांच्या हातीं आम्हांस [देऊं] नको. हे बृहस्पती, [जन] स्तोत्राच्या पलीकडे [कांहीं] जाणत नाहीत.

१७. तुला विश्वकर्मा सर्वे भूतांपासून निर्मिता झाला. [तूं] सर्वे स्तोत्राचा कवि [आहेस]. तो तूं ब्रह्मणस्पति महा सत्याचा जो धारक [उपासक] त्याजविषयी ऋणग्राही आणि ऋण फेडणारा [आणि] दुर्जनाचा संहार करणारा [आहेस].

१६. रत्नेलूट करणारे जे ठगासारिते चोर त्यापासून रक्षण व्हावे अशी प्रार्थना यात आहे. स्तोत्र करणे हाच उपाय आम्ही जाणतो, आणि तो उपाय आम्ही या सूक्ताच्या द्वारे करीत आहों तर आम्हांस चोराच्या हाती पडू देऊं नको अशी प्रार्थना यात आहे.

‘अन्यायाच्या स्थळी’ = ‘बुद्धः पदे.’ म्हणजे ज्या अरण्यांत अथवा रस्त्यावर राहून लुटण्याचा, मारण्याचा वगैरे अप-

16. Do not [give] us over to the thieves, [those] enemies who living in the spot of harm covet the food [of others], [and who] entertain in [their] hearts a contempt of the gods. [Men like us] know not [anything], o Brihaspati, beyond a hymn.

17. Tvashtā produced thee from all beings. [Thou art] the poet of every hymn. And thou, Brahmanaspati, [art] to the observer of the great Truth the receiver of debt, the repayer of debt—the killer of the wicked.

राध करावयाचा ती जागा.

१७. ‘त्वष्टानं ब्रह्मणस्पतीला निर्माणलें तें सर्वे भूतांपासून निर्माण केले, त्यामुळे सर्वे षडार्थांचे शाहणपण आणि चातुर्य त्याला आलें आणि तो सर्वे स्तोत्रांचा कवि झाला. स्तोत्रानें केलेली जी सेवा तहूपानें आपण ऋणी झालों असे मानून दुष्टांचें हनन करणें हा प्रसाद स्तोत्रावर करून तें ऋण तो फेडीत असतो,’ असा भावार्थ.

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदाङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौब्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥
तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उदऽअ-
सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् ।
औब्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सुक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः १९. ३२. ६
ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् ।
च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुऽवीराः ॥ १९ ॥ ३२ ॥ ६ ॥

स्तोत्रा दृष्ट स्तोत्रमृणमिव स्वीकरोषि तस्य चाधमर्णमिवात्मानं मत्वा तद्वत् प्रसा-
दैर्यापयसीति भावः ॥

भाषायाम्.

१८ हे अङ्गिर (= 'आङ्गिरसः') [हे बृहस्पते], यद् (= यदा) [स्व]
गवां गोत्रम् उदसृज (= मेघोदकरूपाणां गवां समूहं निरगमयस्) [तदा] पर्वतः
(= वृत्ररूपं पर्वतोपामावरणम्) तव श्रिये (= आश्रयणार्थं = तवागमनार्थं) वि जिहीत
(= विविधं गतवान् = त्वन्मार्गादिपश्यतवान्) । हे बृहस्पते, इन्द्रेण युजा (= इन्द्रेण
सहायेन = इन्द्रसाहाय्येन) [त्वम्] तमसा परीवृतम् अपाम् अर्णवम् (= वृत्ररूपेणान्ध-
कारेण परितः आक्रान्तं मेघोदकानां प्रवाहं सचयम्) निरौब्जम् (= नितरामधोमुखम्
कार्पासम् = अवसृज्यमानं वृष्टिद्वारा) ॥

१९. हे ब्रह्मणस्पते, त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता बोधि (= नियामको भव = रथस्य
यन्ता यथा रथस्य सम्पत्क्रेयं अभिलषितं स्थानं प्रति नयति तथास्य सूक्तस्य देवान् प्रति
नेता भव) । तनयं च जिन्व (= पुनर्यौनादिलक्षणं सत्तानं च प्रीणय = सुखं प्रापय) ।
यत् [भिमपि] देवा अवन्ति (= रक्षन्ति) तद् भद्रम् (= कल्याणम्) [भवति] ।
सुवीराः (= शोभनरीयोऽथैतत्पुनर्यात्रै सहिताः) विदथे (= यज्ञे) बृहत् (= महत् स्तोत्रम्)
वदेम (= नृपाम्) ॥ द्वितीयाध्याये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१८. हे अंगिरा, तूं जेव्हां गाईचा समूह उघडून सोडून देता झालास, [तेव्हां] पर्वत तुला जागा देण्याकरितां एकीकडे झाला. हे बृहस्पती, तमानें वेढिलेला [जो] उदकांचा संचय [त्या]ला तूं इंद्राच्या साहाय्यानें खाली सोडून देता झालास.

१९. हे ब्रह्मणस्पती, तूं या सूक्ताचा नियामक हो आणि [आमच्या] पुत्रपौत्रादिकांचे वरें कर. जें देव रक्षितात तें सर्व कल्याण [होतें]. चांगल्या वीरांनी युक्त होतसाते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

१८. यांत वृत्रभेद करून उदकवृष्टि केली हें शंभर वेळ पुनः पुनः सांगितलेले इंद्राचें महा चरित अथवा कृत्य बृहस्पतीनें केलें आणि इंद्राने साहाय्य केलें असे सांगितलें आहे. ज्या देवाची स्तुति, त्याने सर्व केलें असें म्हणणें; इतक्याहून दुसरे कारण काही नाही.

‘हे अङ्गिरा’ = ‘अङ्गिरः’. सू. ३१ मं. १७ आणि टीप पहा. अग्नीला जसे ‘अङ्गिरस्’ लाविलेलें आढळतें तसेच बृहस्पतीलाहि लाविलेलें असते. सरे कारण काही असो. सायणाचार्य ‘आगिरस’ म्हणजे अंगिरसासंबंधी अथवा अंगिरस कुळातील असा अर्थ

18. The Mountain went apart to make room for thee, when thou, o Angiras, didst send forth the herd of the cows. With Indra for [thy] ally thou didst free the collection of the waters [that was] surrounded by darkness.

19. O Brahmanaspati, be thou the director of this hymn, and prosper our posterity. Blessed is everything that the gods protect. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

करितात.

‘पर्वत’ म्हणजे येथें पर्वतासारख्या मेघरूपाने दृष्टीस पडणारा जो वृत्र तो होय.

‘तमाने’ = ‘तमसा.’ हा तरी वृत्रच होय.

१९. ‘रथाचा हाकणारा (यन्ता) जसा रथाला चांगला हातून इच्छिलेल्या रथजी घेऊन जातो तसा तू हे बृहस्पती, हें सूक्त चांगल्या मार्गाने नेऊन देवांप्रत पोहचाव. कारण देव ज्यावर प्रसन्न होतात तें सर्व कल्याणकारक होतें. इ०.’

येथें दुसऱ्या अष्टकाचा सहावा अध्याय सनात झाला.

सूक्तम् २४-२१५.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । द्वादशी तु ब्रह्मणस्पतिदेवताया इन्द्रदेवता
च । जगती छन्दः । द्वादशीषोडश्या त्रिष्टुभौ ॥

सेमामविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।
यथा नो मीद्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीसधः सोत नो मतिम् ।
सः । इमाम् । अविद्धि । प्रभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम ।
नवया । महा । गिरा ।

यथा । नः । मीद्वान् । स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीसधः ।
सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

यो नन्वान्यनमन् योजसोतादर्दर्मन्पुना शम्बराणि वि ।
प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥
यः । नन्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्पुना ।
शम्बराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् ।
वसुमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे ब्रह्मणस्पते], य ईशिषे (= ईशरो भवसि) स [त्वम्] इमां प्रभृतिम्
(= इमां प्ररूपेण भृताम् अर्पितां स्तुतिम्) अविद्धि (= मामुहि = प्रतिगृहाण) ।
अया (= अनया) नवया महा (= महया = महत्या) गिरा (= स्तुत्या) विधेम (= प-
रिचरेम) । हे बृहस्पते, यथा तव मीद्वान् सखा नः स्तवते स [त्वम्] उत नो मतिं
सीसधः (= त्वम् अस्माकं स्तोत्रं तथा रचय यथा तव धनवान् सखा इन्द्रः अस्मान्
स्तुयात् = सम्पद् कृतं स्तोत्रमिदम् इति ब्रूयात्) ॥

२. यो नन्वानि (= नमनीयानि = " राक्षसादीनि ") ओजसा नि अनमत्
(= स्वतेजसा नितराम् अनमयत्) उत (= अपि च) मन्पुना (= क्रोधेन) शम्ब-
राणि वि अदर्दः (= मेघान् व्यदारयत्) [स] ब्रह्मणस्पतिः अच्युता (= अच्युतानि

सूक्त २४-२१५.

ऋषि-गृत्समद. देवता-ब्रह्मणस्पति; वारावी ऋचा मात्र ब्रह्मणस्पति आणि इंद्र या दोघां-विषयी आहे. वृत्त-जगती, मात्र १२वी आणि १६वी ह्या त्रिष्टुभ्.

१. जो तूं धनी आहेस तो आम्हीं अर्पण केलेला हा सोम स्वीकारून घे. आम्हांस या नव्या महा स्तोत्रानें [तुझी] उपासना करूं दे. हे बृहस्पती, तुझा मित्र उदार [इंद्र] जेणें करून आ-मची प्रशंसा करील अशा रीतीनें तूं आमचें स्तोत्र रचीव.

२. जो आपल्या तेजानें नम-बावयाच्या पदार्थास नमविता झाला आणि क्रोधानें मेघांतें विदारिता झाला, [तो] ब्रह्मणस्पति अव-लांला पाडिता झाला आणि धन-वान् पर्वतांत प्रवेश करिता झाला.

१. उत्तरार्धाचा भावार्थ असा आहे की, 'हे ब्रह्मणस्पती, आम्ही इंद्राचे स्तोत्र रचण्यास इच्छित आहों, तें तू अशा रीतीने रचण्याची शक्ति आम्हास दे की तें स्तोत्र ऐकून इंद्र प्रसन्न होईल आणि

HYMN 24-215.

To *Brahmanaspati*, except verso 12 of which *Indra* and *Brahmanaspati* are the Devas. Metre.—*Jagati*, except in the 12th and 16th verses where it is *Trishtubh*.

1. Do thou who art the Master accept this proffered oblation. Let us worship with this new [and] great hymn. Compose, o Brihaspati, our hymn so that the bounteous [Indra], thy friend, may commend us.

2. Brahmanaspati who bent with his might that which was to be bent, and burst the clouds with his wrath, made to fall that which was firm, and entered the mountain which was full of wealth.

म्हणेल की, हें स्तोत्र फार चांगले रचिले आहे.'

२. यांत ब्रह्मणस्पतीनें मेघांना फोडून त्यातून उदकवृष्टि केली यापेक्षा अधिक अभिप्राय नाही.

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तव्यमश्रुद्गृह्णाव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिन्नब्रह्मणा बलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्तव्यम् । अश्रुद्गृह्ण । दृष्ट्वा । अव्रदन्त ।
वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । बलम् । अगूहत् । तमः ।
वि । अचक्षयत् । स्वः । रिति स्वः ॥ ३ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्तुणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् । अभि ।
यम् । ओजसा । अर्तुणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वः । दशः । बहु । साकम् । सिसिचुः ।
उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

मैथल्येन मेघेवस्थितान्युदकानि) प्राच्यावयत् (=मेघान् निरगमयत्) बहुमन्तं प-
र्वत (=गोरूपधनवन्तं पर्वतसदृशं मेघं) व्याविशच्च (=प्राविशच्च) ॥

भाषायाम्.

३. देवानां [मध्ये] देवतमाय (=अथाय देवाय) [ब्रह्मणस्पतये] तत् कर्त्तव्यम्
(=एतद् यक्ष्यमाणं कर्त्तव्यमासीत् =तस्यैवेदं चरितं) [यद्] दृष्ट्वा (=दृष्ट्वा नि पर्वता-
दीनि) अश्रुद्गृह्ण (=विभ्रष्टान्यभवन्) [अपि च] वीळिता (=वीळितानि =संस्त-
म्भितानि) अव्रदन्त (=मृदूभावं प्राप्तानि) । [स] ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) गा उ-
दाजत् (=मेघोदकरूपा गा उदगमयत् =मेघान्निरगमयत्) बलं (=तासां निरोधन-
कर्तारं वृत्रम्) अभिनत् [अपि च] तमः अगूहत् (=अदृश्यमकरोत्) [तथा]
स्वः (=सूर्यम्) व्यचक्षयत् (=अदर्शयद् =दृष्टिगोचरमकरोत्) ॥

४. अश्मास्यम् (=अश्मवद्दृढतरासं) मधुधारं (=मधुरधारं) यम् अवतं (=कृपं)
ब्रह्मणस्पतिरोजसा (=तेजसा) अभि अर्तुणत् (=अर्हिसीत्) तमेव विश्वे स्वर्दशः
(=“ एतस्यसन्धिः क्रिणा ”) [धर्मकाले] पपिरे (=पिबन्ति) । [तमेव]
उद्रिणम् उत्सम् (=उदकवन्तं वृष) साकं (=सुगपद्) बहु सिसिचुः (बहु यथा
तथा वर्षाकाले सिञ्चन्ति वर्षन्ति) ॥

३. सर्वे देवांपेक्षां श्रेष्ठ देव जो [ब्रह्मणस्पति] त्याचाच हा पराक्रम होय कीं, जें अचल होतें तें शिथिल झालें [आणि] जें घट्ट होतें तें मृदु झालें. तो स्तोत्राच्या योगाने गाईला मुक्त करिता झाला आणि वलाला मारिता झाला, अंधकाराला नाहीता करिता झाला [आणि] सूर्य दृष्टीस पडे असें करिता झाला.

४. ज्या पापाणमुखी आणि मधुर धारेच्या झऱ्याला ब्रह्मणस्पति [आपल्या] तेजानें फोडिता झाला, त्यालाच सूर्याचे सकळ [किरण] पितात. ते उदकवंत झऱ्याला एकदम पुष्कळ वर्षवितान्त.

3. That was the achievement of the best god among the gods that, that which was firm became loose and that which was hard became soft. He feed the cow [and] broke Vala, through the hymn; he made the darkness to vanish, he made the Sun to be seen.

4. The solar [rays] all drink that very stone-mouthed and sweet-streamed fountain which Brahmanaspatis breaks with [his] power. They pour plentifully, all together, the spring [that was] full of waters.

३. यांत सुद्धा ब्रह्मणस्पतीनें वृत्रादिकांचें हनन करून मेघवृष्टि करविली आणि सूर्याचा प्रचंड प्रकाश भूमीवर पाडविला इतकेच सांगितले आहे.

४. या मंत्रांत जो क्षय सांगितला, तो

मेघरूपी होय आणि त्याला सूर्यकिरण उन्हाळ्यांत पितात आणि वर्षाकाळी पुनः वृष्टिरूपानें सोडितात असें सायण म्हणतात. शिष्ट तर खरे पण दुसरा उपाय दिसत नाही.

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।
 अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥
 सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः ।
 दुरः । वरन्त । वः ।
 अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना ।
 ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ १ ॥
 अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुनिधिं पणीनां परमं गुहां हितम् ।
 ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पुनर्यत उ आयन्तदुदीपराविशम् ॥ ६ ॥
 अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् ।
 परमम् । गुहा । हितम् ।
 ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । यतः । ऊं इति ।
 आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. एषा दुर्बोधतमा । सायणेन पुनरेव व्याख्याता । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्म-
 दर्ध सना सनातनानि ता तानि वाचित् वानिचित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना
 भुवनानाम् । सृष्टा सृष्टिगिति पठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदराना भवीत्वा भाव्याना
 दुरो दाराणि माद्भिर्मासै । पदत्रित्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । स्वतवस्मासोपसा
 च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २ । इति तत्त्वम् ॥ शरद्भिः सवत्सरैश्च वरन्त ।
 निवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेषघराण्युद्धाटयन्तोत्यर्थः । वानि पुनस्तानि । ब्रह्म-
 णस्पतिर्या यानि वयुना । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान्
 तदनन्तरमयतन्ता अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोको बौध पृथिवो च अन्यदन्यदिदं
 अन्यदन्यदेव पृथिवी पृथिजल दिव्यमुदक यौरुदन्मार्गं हविलक्षणं पाथिवमन्नम्
 एत परस्परव्यतिहारेण चरतः । मुञ्जाते ॥ चरगतिमक्षणयोः । इति ॥

६. ये विद्वांसः [अद्विरसः] अभिनक्षन्तः (=अभितो गच्छन्तस्) ते (=प्रसि-
 द्ध मेगोदरस्य) पणीना [नामासुराणा] परम (=श्रेष्ठं) गुहा हित (=शुद्धया नि-
 हितमपिहितं) निधिं (=गोसमूहम्) आनशुः (=प्रापुस्) ते अनृता (=अनृतानि=

५. " जीं स्तोत्रे ब्रह्मणस्पति करितो तीं [ब्रह्मणस्पतीचीं] कांहीं पुरातन स्तोत्रे तुम्हांकरितां भाव्य उदकांचीं द्वारे मासांनीं [आणि] वर्षांनीं उघडितात. [नंतर] अप्रयत्न [द्यावाद्यधिचो हे उभयलोकां] परस्पर बदल करून उपभोगितात. "

६. पर्णांचा जो श्रेष्ठ [आणि] शांकून ठेविलेला निधि व्याप्त जे विद्वान् गेले ते कपटे पाहून ते जिकडून आले होते तिकडे जाण्याकरितां परत निघून गेले.

5. "Some of those hymns which Brahmanaspati composed open after months and years the doors of the future waters for you. The two worlds without labour enjoy each other."

6. Those learned ones (the Angirases) who went to that highest treasure of the Panis concealed in the cave, having perceived the falsehood returned thence to go thither whence they had come.

५. ही कथा फार कठिण आहे. आम्ही सायणाप्रमाणें अर्थ केला आहे. त्याचा अभिप्राय असा आहे की, 'हे यजमान हो, ब्रह्मणस्पतीनें केलेलीं किती-एक पुरातन स्तोत्रे तुम्हांकरिता उदकवृष्टि करितात. तेव्हा पृथिवी गुळोर्मातून पडलेलें उदक पिते आणि गुळोर पृथिवीने दिलेले हवि खातो आणि दोघेहि हा उपभोग थम न करिता देतात.'

तिसऱ्या चरणात जे वाक्य आहे त्याचा अर्थ सायणांनीं केल्याप्रमाणें करिता आला तरी तें चवथ्या चरणात समाप्त झालेले वाक्य झाल्यानंतर आलें पाहिजे होते ही मोठी अडचण आहे. शवाय 'भुवना' यांचा 'भुवनाना'

असा पत्रोचा अर्थ करावा लागतो हाहि एक मोठा दोष आहेच.

६. पणि नावाच्या राक्षसांनी अगिरसाच्या (मेघोदकरूप) गाई चोखून नेऊन गुहेत लपवून ठेविल्या होत्या त्या त्यांनी शोधून वाहून पाहिल्या, आणि तेथे असुपचो कृत्रिम माया पाहून ते परत घरी जाण्याकरिता निघाले असें यात समितलें आहे.

'पणि' आणि अगिरसाच्या गाई याजविषयी सू. ६२ म. ३ आणि टीप पहा.

'निधि' म्हणजे मेघोदकें लपवून ठेविलीं होती ती.

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तु पुनरात् आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।
 ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः पो अस्त्यरंणो जुहुहि तम् ॥ ७
 ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्ये । अन्तुता । पुनः । आ । अतः । आ ।
 तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।

ते । बाहुभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि । नकिः । सः ।
 अस्ति । अरणः । जुहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तर्दंश्रोति धन्वना ।
 तस्य साध्वीरेपंशो याभिरस्यति नृचक्षंसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥
 ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अ-
 श्रोति । धन्वना ।
 तस्य । साध्वीः । इपवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षंसः । दृशये ।
 कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

अमुरैः कृता मायाः) प्रतिचक्ष्य (=दृष्ट्वा) यत उ आयन् (=यतः स्थानादागता
 आसन्) तत् आविशम् (=आवेष्टुं प्रवेष्टुं) पुनरुदीयुः (=प्रतिजग्मुः) ॥

गोसमूहे पणिभिरमुरैरपद्धते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा
 ब्रह्मणस्पतिना सृष्ट्वा अद्विरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा
 अमुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्भूतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतद्दृष्ट्वेनोच्यते । इति
 सायणः ॥

भाषायाम्.

७. ऋतावानः (=सत्यवन्तः=यज्ञरूपेण सत्येन युक्ताः) कवयः (=मेधाविनः
 [अद्विरसः] अन्तुता प्रतिचक्ष्य (=अन्तुतानि माया दृष्ट्वा) अतः (=ततः स्था-
 नात्) पुनर्महः पथ आ तस्थुः (=महतः पथः पुनरवतस्थिरे) [अवतिष्ठमानाश्च]
 बाहुभ्यां धमितं (=हस्ताभ्यां मन्थनोत्पादितम्)—अरणः स (=असुखकारी सो-
 मिर्) नकिरस्ति (=पूर्वं कापि नासीत्) तम् अग्निम् अश्मनि जुहुहि (=पणीनां
 निवासभूते शिलोच्चये दग्धुं लक्षवन्तः) ॥

अविद्यमानमग्निं स्वसामभ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरिति सायणः ॥

८. ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि (=यत्र प्रहारं कर्तुमिच्छति) तम् (=तत्र) [स]

७. ते सत्यवत कवि कपटं पाहून तेथून पुनः मोठ्या मार्गास लागले. ते बाहूंनीं मथून उत्पन्न केलेला अग्नि-तो संहारक [अग्नि पूर्वी] नव्हता त्याला- [त्या] पर्वतावर फेकिते झाले.

८. ब्रह्मणस्पति जेथें प्रहार करावयास इच्छितो तेथें सत्यच ज्याची दोरी अशा वेगयुक्त धनुष्यानें प्रहार करितो. ब्रह्मणस्पति ज्या बाणांनीं प्रहार करितो ते विनचूक असतात [आणि] त्यांस पाहण्यासाठीं मनुष्यांचे डोळे असून ते कानापासून सुटतात.

7. The poets, the followers of the Truth, having perceived the falsehood took their great way back from thence. They cast on the rock that fire produced by [their] arms—the destructive [fire] was not anywhere [before].

8. With the quick bow equipped with the string of Truth Brahmanaspati strikes wherever he wishes. Unerring are the arrows with which he shoots, [and] have the sight of men to see, [and] are born of the ear.

७. 'गाईचा शोध लागल्यावर अग्निरस तेथून निघाले आणि आपल्या हातानें अग्नि उत्पन्न करून मेघरूपी पणीचे जे घर त्यावर टाकिला. हा नाश करणारा अग्नि पूर्वी टाकक नव्हता.' हा अग्नि म्हणजे निशुद्धपच अग्नि समजावयाचा आहे.

८. 'सत्यच ज्याची दोरी.' = 'ऋत-ज्येन.' म्हणजे यज्ञरूप ज्या ज्याला आहे असे. यज्ञाला आर्थलोक सत्य असे म्हणत. कारण की यज्ञ करणें हाच सत्य धर्म होय अशी त्याची समजूत असे.

'पाहण्यासाठी मनुष्याचे डोळे असून'

१०. 'नृचक्षसः' म्हणजे मनुष्याला जसे

डोळे असल्यामुळे प्रहार्य लक्ष्य असून ठिकाणी आहे असे त्यास समजतें तसें ब्रह्मणस्पतीच्या बाणास दिसत असतें. प्रत्यक्ष मनुष्याप्रमाणे पाहणारे इतके तात्पर्य.

'कानापासून सुटतात' = 'कर्णयोनयः.' अक्षरशः कानापासून उत्पन्न होणारे. म्हणजे धनुष्याला आकर्ण ओढून नंतर सोडिलेले असा भावार्थ.

या ऋचेवरून इतके सिद्ध होतें की वेदकाळीं आर्य लोकांत धनुष्यानें लढण्याची, निदान मारण्याची तरी, चाल असे.

स संन्नयः स विन्नयः पुरोहितः स सुपुंतुः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।
 चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादिस्तूर्यस्तपति तप्यनुवृथा ॥ ९ ॥
 सः । सम्ऽनयः । सः । विऽनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः ।
 सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः ।
 तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।
 इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥
 ॥ १० ॥ २ ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि ।
 राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते ।
 विशः ॥ १० ॥ २ ॥

ऋतव्येन (=ऋतं यज्ञ एव ज्या यस्य तेन) क्षिमेण (=वेगवता) धन्वना (=धनुषा)
 प्राधोति (=व्याप्नोति=पहरति) । [अपि च] याभिर्[इषुभिर्] अस्पति (=प्र-
 हारं करोति [तास्] तस्य इषवः (=वाणाः) साध्वीः (=साध्यः=सम्यक्पहर-
 न्त्यः) [अपि च] दृश्ये वृक्षसः (=दर्शनाय मनुष्यस्य नेत्राणीव नेत्राणि यासां
 ताः) कर्णयोनयः (=कर्णाजिर्गच्छन्त्यथ=आकर्णकृष्टसृष्टाश्च) [भवन्ति] ॥

भाषायाम्.

९. स ब्रह्मणस्पतिः संनयः (=विधिध्यानां मन्त्रैः संयोजयिता) स विन्नयः (=सं-
 युतानां मन्त्रैर्वियोजयिता) पुरोहितः (=पुरतः स्थापितः प्रतिनिधिः) स सुस्तुतः
 (=शोभन यथा स्तुतः) स युधि (=युद्धे) [सहायो भवति] । चाक्ष्मः (=दया-
 द्रवष्टिः) [स] यद् (=यस्मात्) मती (=मत्या=स्तुत्या) [यजमानाय] वाजं
 धना (=अन्नं धनानि च) भरते (=आनयति) आदित् (=अतः कारणदेव)
 तप्यतुः सूर्यः (=तापकः सूर्यो) वृथा (=अनायासेन) तपति (=दीप्यते) ॥

१०. मेहनावतः (=वृष्टिप्रदस्य=उदारस्य) बृहस्पते राध्या (=राध्यानि=साध-

९. तो ब्रह्मणस्पति एकत्र करणारा, [आणि] तो वेगळे वेगळे करणारा पुरोहित [होय]; तो चांगला स्तविलेला, तो युद्धा-मध्ये [साहाय्य करणारा होय]. दयाळू [ब्रह्मणस्पति] स्तुतीच्या योगाने [उपासकाल] अन्न आ-णि सपत्ति आणितो म्हणूनच धगधगणारा सूर्य अनायासेकरून तापत असतो.

१०. प्रबळ [आणि] उदार बृहस्पतीच्या देणग्या मोठ्या, प्रौढ, श्रेष्ठ [आणि] सुलभ [होत]. जेणेकरून उभय मनुष्यजन भोग भोगितात त्या ह्या प्रिय बळवान् बृहस्पतीच्याच देणग्या [होत].

९. 'जे मित्रादिक एकमेकापासून निराळे झाले असतील त्यास एकत्र मि-ळविणारा, आणि जे वैरी वगैरे एकत्र मिळवले असतील त्यास वेगवेगळे करणा-रा ब्रह्मणस्पति स्तोत्राने प्रसन्न होऊन उ-पासकास धनसंपन्न करितो म्हणूनच सूर्य नित्य सहज आकाशात तापत असतो '

'स्तुतीच्या योगाने अन्न आणि सपत्ति

9. He is a representa-
tive that brings together,
he [a representative] that
separates; he most praised;
Brahmanaspati [is a friend]
in battle. Inasmuch as
he the gracious one brings
through the hymn food
and wealth, therefore does
the glowing sun burn with
ease.

10. The gifts of boun-
teous Brihaspati are great,
powerful, excellent [and]
easily obtainable. These
are the gifts of adorable
[and] mighty [Brihaspati],
whereby both kinds of
men are happy.

आणितो' = 'वाज भरते मती धना.' म्ह-
णजे उपासकाला. पण याचा अर्थ, स्तो-
त्रासह हविरन्न आणि आहुत्या [देवांस]
अर्पण करितो म्हणून, असाहि होऊं
शकेल.

१०. 'उभय मनुष्य जन.' म्हणजे
स्तोत्रे आणि यजमान हे, असे सायण
म्हणतात.

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महाम् रण्वः शर्वसा ववक्षिथ ।
 स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥
 यः । अवरे । वृजने । विश्वथा । विऽभुः । महाम् । ऊं इति ।
 रण्वः । शर्वसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति ।
 ता । परिऽभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।
 अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥
 विश्वम् । सत्यम् । मघवाणा । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र ।
 मिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।
 अच्छे । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव ।
 वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

नीयानि=धनानि) विभु (=विभूनि=महान्ति) प्रभु (=प्रभूणि=प्रौढानि) प्रथमं
 (=प्रथमानि=प्रेष्ठानि) सुविदनाणि (=सुपु लब्धव्यानि=अनायासेन प्राप्तव्यानि)
 [भवन्ति] । उभये विशो जनाः (=उभावपि मनुष्याणां प्रकारो=उभयप्रकारा मनु-
 ष्याः=“ स्तोतारो यजमानाश्च ”) येन भुजते (=यैर्भोगान् लभन्ते) इमा (=तानि)
 वेन्यस्य (=ऋमनीयस्य) वाजिनः (=बलवतो) [बृहस्पतेः] सातानि (=दाना-
 नि) [भवन्ति] ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः इति सायणः ॥

भाषायाम्.

११. यस् [त्वम्] अवरे वृजने (=निरुद्धे पृथिव्या प्रवर्तमाने समामे) महा श-
 र्वसा (=महता देवाना बलेन) विश्वथा (=सर्वैः प्रकारैः) विभुः (=व्याप्तो) रण्वः
 (=रणशूरो) ववक्षिथ (=प्रवृद्धो जातोसि=जातोसि) स देवस् [त्व] देवान् प्रति
 पृथु पप्रथे (=देवाना प्रतिनिधिर्भूत्वा पृथुकीर्तिर्बभूव=भूतोसि) । ब्रह्मणस्पतिस्ता
 विश्वा इत् उ परिभूः (=अत एव सर्वाणि भूतजातानि परिभूय रक्षति) ॥

१२. हे मघवाना (=धनयुक्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती), युवोरिद्विश्वं सत्यं (=युव-
 योरेव सर्वं सत्यं यथार्थं) [भवति] । वा व्रतमापन्नं प्र मिनन्ति (=युवयोः कर्म
 उदकान्यपि न हिसन्ति) । हे इन्द्राब्रह्मणस्पती, अन्नं युजा वाजिनेव (=युजा वा-

११. जो ऐहिक संग्रामांत सर्व प्रकारांनीं महान् [देवां]च्या बळांनिशीं मोठा [आणि] शूर असा वाढलास, तो [तूं] देव [ब्रह्मणस्पति] देवांचा प्रतिनिधि होऊन प्रख्यातकीर्ति झालास; त्या सर्वांचाहि संभाळ करणारा तूं ब्रह्मणस्पति [होस].

१२. हे धनवंत [इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पती] हो, तुमचेंच सर्व सत्य [होय]. उदकें सुद्धा तुमच्या कामाला प्रखवाय आणीत नाहींत. हे इन्द्र आणि बृहस्पती हो, एकमेकाला जोडिलेले दोन घोडे अन्नाप्रत [गेल्या]प्रमाणें तुम्ही आमच्या हवीप्रत या.

11. [Thou Brahmanaspati] who hast grown altogether mighty [and] brave with the strength of the great [gods] in earthly battle—[thou] a god hast made thyself widely famous as a representative of the gods.—Brahmanaspati protects all.

12. Every thing of you and of none else is real, o rich [Indra and Brahmanaspati]! Not even the waters interfere with your ordinance. Come to our oblation, o Indra and Brahmanaspati, even as a pair of horses joined each to the other [should go] to [their] food.

११. 'ऐहिक संग्रामात' = 'अवरे वृजने.' अक्षरशः खालच्या संग्रामात. हे शब्द कठिण आहेत.

'त्या सर्वांचा.' म्हणजे देवादिक आणि मनुष्यादिक जे आणि जी दुसरी भूतें त्याचा.

१२. 'तुमचेंच सर्व.' = 'युवोरित् विश्वम्.' म्हणजे तुम्ही जें वृत्रहननादिक अथवा मनुष्यरक्षणादिक करिता ते जसें तसें दुसऱ्या कोणत्याच देवाचे काम सरे नाही.

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
 वीळुद्वेषा अनु वशा ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः
 ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भं-
 रते । मती । धना ।

वीळुद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आददिः । सः । ह । वाजी ।
 सम्पृथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशां सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।
 यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् १४
 ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथावशम् । सत्यः । मन्युः । महि ।
 कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्तुआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । मही-
 इव । रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

जिनाविव=परस्पर युक्तावथावज्ञ प्रति यथा गच्छता तथा) [युवा] नो हविरच्छ
 जिगातम् (=अस्माक हविरभिलक्ष्यागच्छतम्) ॥

भाषायाम्.

१३ उत (=अपि च) [तस्य] आशिष्ठा वह्नयः (=वेगवत्तमा अत्रा) अनु
 शृण्वन्ति (=आनुकूल्येन ब्रह्मणस्पतेराज्ञा शृण्वन्ति) । सभेयो विप्रः (=सभाया
 साधुर्मैधावी स्रोता) मती (=मत्स्या=स्तुत्या) धना (=धनानि) भरते (=सपाद-
 यति=प्राप्नोति) । वीळुद्वेषा (=दृष्टान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्यति तादृशो) [ब्रह्म-
 णस्पतिर्] अनु वशा (=अनुवशान्=काममनु=यथेच्छम्) ऋणम् आददिः (=यज-
 मानैर्देनहवीरूपस्य कणस्य प्रतिमहीता) [भवति] । स ब्रह्मणस्पतिर्ह समिथे (=समा-
 मे) वाजी (=बलवान् जेता) [भवति] ॥

१४ महि कर्म (=महद् वीरकर्म) करिष्यतः (=कर्तुमिच्छतो) ब्रह्मणस्पतेर्म-
 न्यु (=मन्त्रो) यथावश सत्योभवत् (=यथेच्छमवितथोभवत् पूर्णरामोभवत्) । यो
 [ब्रह्मणस्पतिर्] गा उदाजत् (=मेघोदकलृपा गा निरगमयत्) स दिवे [ता] वि
 अभजत् (=गुलोपाय=तत्स्थाय देवसंघाय विभक्ता अकरोत्) । मही रीतिस्वि

१३. आणि अत्यंत वेगवंत जे त्याचे अश्व ते लक्ष देऊन [आज्ञा] ऐकितात. सभ्य मेधावी [स्तोत्रा] स्तोत्राच्या योगाने संपत्तीप्रत पावतो. प्रबळद्वेषी [ब्रह्मणस्पति] यथेच्छ ऋण घेतो. सग्रांमांत तो ब्रह्मणस्पतिच बळवान् होतो.

१४. महा पराक्रम करूं इच्छिणाऱ्या ब्रह्मणस्पतीचा मग इच्छेप्रमाणें खरा होतो. जो [ब्रह्मणस्पति] गाईला मोकळ्या करिता झाला, तो दुलोकाला त्या वाटून देता झाला. महा नदीप्रमाणें [गाईंचा समूह] जोरानें वेगवेगळ्या वाहून गेला.

13. And the most swift horses [of Brahmanaspati] heed the command. The polite poet receives wealth for [his] hymn. Brahmanaspati who has those that are powerful for his enemies accepts the debts. That Brahmanaspati indeed is powerful in battle

14. The hymn of Brahmanaspati when he wishes to achieve a great deed, becomes fulfilled according to his wish. He who set free the cows divided [them] among the gods [The herd] flowed separately with speed like a vast river.

१३. 'ब्रह्मणस्पतीचे घोडे ब्रह्मणस्पतीला सत्वर यज्ञास घेऊन येतात आणि मग ब्रह्मणस्पति स्तोत्र म्हणणाऱ्याला संपत्ति देतो तो हविर्दात्या यजमानाकडून हवि हेंच ऋण घेतो आणि युद्धात त्यास यज्ञ देतो'

१४. 'करूं इच्छिणाऱ्या.' = 'करिष्यतः.' म्हणजे जेव्हा तो करावयास इच्छितो तेव्हा.

'दुलोकाला त्या वाटून देता झाला'

म्हणजे मेघोदकरूप गाई निरनिराळ्या देवास वाटून देता झाला, असे सायणाचार्य म्हणतात.

'गाईंचा समूह.' या गाई म्हणजे मेघोदकरूपच होत.

'वेगवेगळ्या वाहून गेला' = 'पृथक् असत्' म्हणजे निरनिराळ्या देवास निरनिराळ्या गाई वाटून दिल्या त्या त्याच्या त्याच्यासह गेल्या असे सायण म्हणतात.

उताशिष्ठा अनुं शृण्वन्ति वद्वयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
 वीळुद्वेषा अनु वशा ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः
 ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनुं । शृण्वन्ति । वद्वयः । सभेयः । विप्रः । भि-
 रते । मती । धना ।

वीळुऽद्वेषाः । अनुं । वशा । ऋणम् । आऽददिः । सः । ह । वाजी ।
 समऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्यर्थक् १४
 ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि ।
 कर्म । करिष्यतः ।

यः । गा । उतऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽ-
 इव । रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

जिनाविव=परस्पर युक्तावश्वावज्ञ प्रति यथा गच्छता तथा) [युवा] नो हविरच्छ
 निगातम् (=अस्मार्क हविरभिलक्ष्यगच्छतम्) ॥

भाषायाम्.

१३ उत (=अपि च) [तस्य] आशिष्ठ वद्वय (=वेगवत्तमा अथा) अनु
 शृण्वन्ति (=अनुकूल्येन ब्रह्मणस्पतेराज्ञा शृण्वन्ति) । सभेयो विप्रः (=सभाया
 साधुर्मेधावी स्रोता) मती (=मत्या=स्तुत्या) धना (=धनानि) भरते (=सपाद-
 यति=प्राप्नोति) । वीळुद्वेषा (=दृष्टान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेषोति तादृशो) [ब्रह्म-
 णस्पतिर्] अनु वशा (=अनुवशान्=नाममनु=यथेच्छम्) ऋणम् आददिः (=यज-
 मानैर्दत्तहवीरूपस्य ऋणस्य प्रतिमहीता) [भवति] । स ब्रह्मणस्पतिर्है समिथे (=समा-
 मे) वाजी (=बलवान् जेता) [भवति] ॥

१४ महि कर्म (=महद् वीरकर्म) करिष्यत (=कर्तुमिच्छतो) ब्रह्मणस्पतेर्म-
 न्यु (=मन्त्रो) यथावश सत्योभवत् (=यथेच्छमवितथोभवत् पूर्णरामोभवत्) । यो
 [ब्रह्मणस्पतिर्] गा उदाजत् (=भेषोदकरूपा गा निरगमयत्) स दिवे [ता] वि
 अभजत् (=गुलोनाप=तत्स्थाय देवसपाय विभक्ता अकरोत्) । मही रीतिरिव

१३. आणि अत्यंत वेगवंत जेसाचे अश्व ते लक्ष देऊन [आज्ञा] ऐकितात. सम्य मेधावी [स्तोता] स्तोत्राच्या योगाने संपत्तीप्रत पावतो. प्रवळद्वेपी [ब्रह्मणस्पति] यथेच्छ ऋण घेतो. संग्रामांत तो ब्रह्मणस्पतिच बळवान् होतो.

१४. महा पराक्रम करूं इच्छिणाऱ्या ब्रह्मणस्पतीचा मज इच्छेप्रमाणें खरा होतो. जो [ब्रह्मणस्पति] गाईला मोकळ्या करिता झाला, तो बुलोकाला त्या वांटून देता झाला. महा नदीप्रमाणें [गाईचा समूह] जोरानें वेगवेगळ्या वाहून गेला.

13. 'And the most swift horses [of Brahmanaspati] heed the command. The polite poet receives wealth for [his] hymn. Brahmanaspati who has those that are powerful for his enemies accepts the debts. That Brahmanaspati indeed is powerful in battle.

14. The hymn of Brahmanaspati when he wishes to achieve a great deed, becomes fulfilled according to his wish. He who set free the cows divided [them] among the gods [The herd] flowed separately with speed like a vast river.

१३. 'ब्रह्मणस्पतीचे घोडे ब्रह्मणस्पतीला सत्वर यज्ञास घेऊन येतात आणि मग ब्रह्मणस्पति स्तोत्र म्हणणाऱ्याला संपत्ति देतो. तो हविर्दात्या यजमानाकडून हवि हेंच ऋण घेतो आणि युद्धात त्यास यश देतो.'

१४. 'करूं इच्छिणाऱ्या.' = 'करिष्यतः.' म्हणजे जेव्हा तो करावयास इच्छितो तेव्हा.

'बुलोकाला त्या वांटून देता झाला.'

म्हणजे मेघोदकरूप गाई निरनिराळ्या देवांस वाटून देता झाला, असे सायणाचार्य म्हणतात.

'गाईचा समूह.' या गाई म्हणजे मेघोदकरूपच होत.

'वेगवेगळ्या वाहून गेला' = 'पृथक् असत.' म्हणजे निरनिराळ्या देवांस निरनिराळ्या गाई वाटून दिल्या त्या त्याच्या त्याच्याकडे गेल्या असे सायण म्हणतात.

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्यो वयस्वतः ।

वीरेषु वीरां उप पृङ्धि नुस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेधि मे हवम् १५
ब्रह्मणः । पते । सुयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । व-
यस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्धि । नुः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा ।
वेधि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य वोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥
ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुउक्तस्य । वोधि । तनयम् ।
च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

(=महती स्ततिरिव=महान् प्रवाह इव) [गोसंघः] शवसा (=बलेन) पृथक्
असरत् (=पृथगवहत्) ॥

भाषायाम्.

१५. हे ब्रह्मणस्पते, [वयं] विश्वहा (=नित्यं) सुयमस्य (=सुपुनियन्तव्यस्य=
शोभनं यथा तथा नियमवशगतस्य) वयस्वतः (=बलयुक्तस्य) रायो रथ्यः स्याम
(=धनस्याधिपतयो भवेम) । [हे ब्रह्मणस्पते], नो वीरेषु वीरान् उप पृङ्धि (=वी-
र्यवत्सु अस्माकं पुत्रेषु वीर्ययुक्तान् वीरान् पौत्रान् उत्पादय) यद् (=यस्मात् कार-
णाद्) ईशानः (=ईश्वरस्त्वं) ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) मे हवम् (=ममाह्वानं) वेधि
(=कामयसे) ॥

१६. हे ब्रह्मणस्पते, त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता वोधि (=नियामको भव=रथस्य
यन्ता यथा रथं सम्यक्प्रैर्यं अभिलषितं स्थानं प्रति नयति तथास्य सूक्तस्य देवान्
प्रति नेता भव) तनयं च जिन्व (=पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं च प्रीणय=सुखं प्राप-
य) । यत् [किमपि] देवा अवन्ति (=रक्षन्ति) तत् भद्रं (=कल्याणं) [भव-
ति] । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुनर्पौत्रैः सहिता) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=म-
हत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

१५. हे ब्रह्मणस्पती, जी सहज आज्ञा ऐकेल आणि जी बल-युक्त, अशा संपत्तीचे आम्ही नित्य धनी होऊं असें कर. आमच्या शूर पुत्रांच्या पोटीं शूर पौत्र उत्पन्न कर, कीं ज्यापेक्षां प्रभु होत्साता तूं स्तोत्राच्या योगानें माझी हाक ऐकितोस.

१६. हे ब्रह्मणस्पती, तूं या सूक्ताचा नियामक हो आणि [आमच्या] पुत्रपौत्रादिकांचें वरें कर. जें देव रक्षितात तें सवे कल्याण [होतें]. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

15. O Brahmanaspati, may we ever be the masters of wealth easily controlled [and] full of strength. Do thou produce brave grandsons from our sons, inasmuch as thou the lord lovest my invocation through [my] hymn.

16. O Brahmanaspati, be thou the director of this hymn, and prosper our posterity. Blessed is everything that the gods protect. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

सूक्तम् २५-२१६.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । जगती छन्दः ॥

इन्धानो अग्निं वनवदनुष्यतः कृतब्रह्मा शशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र सर्तुते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतब्रह्मा । शशुवत् । रा-
तहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । सर्तुते । यम्ऽयम् । युजम् ।
कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

वीरेभिर्बोराण्वनवदनुष्यतो गोभी रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् ।
बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते ।
ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. यय [यजमान] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (= स्वकीय मित्रं करोति) [स सः]
अग्निं समिन्धानः (= पञ्चार्थमाग्निं प्रज्वालित कुर्वन्) [यजमानो] वनुष्यतो वनवत्
(= शत्रून् विजेतुं शक्नोति) [स स] कृतब्रह्मा (= कृतस्तोत्रो) रातहव्यः (= दचह-
विष्कथ सन्) शशुवत् (= प्रवृद्धो भवितुं शक्नोति) [स स च] जातेन जातम् अति-
प्र सर्तुते (= पुत्रेणोत्पादित पौत्रम् अतस्त्य भृशं प्रसरति = पौत्रमपि पश्यंश्चिरकालं
जीवेत्) ॥

२. ययं [यजमान] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (= स्वकीय मित्रं करोति) [स स]
वीरेभिः (= वीरैः शूरैः स्वरीषैः पुत्रादिभिर्) वीरान् वनुष्यतः (= शत्रून् शत्रून्)
वनवत् (= जेतुं शक्नोति) [स स] गोभी रयिं (= धनं) पप्रथत् (= विस्तारयति)
[स स] त्मना बोधति (= स्वयं तं रयिं जानाति अनुभवति) । तस्य [तस्य]
तोकं च तनयं च (= पुत्रादीनि अपत्यानि पुत्रादीनां चापत्यानि पौत्रसंतानानि च)
वर्धते (= नर्धयति = प्रवर्धयति न पति) ॥

सूक्त २५-२१६.

ऋषि-गृत्तमद. देवता-ब्रह्मणस्पति. वृत्त-जगती.

१. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो [तो तो] अग्नीला प्रज्वलित करणारा [यजमान] हिंसेच्छू [शत्रूंचा] पराजय करू शकतो, [तो तो] [यजमान] स्तोत्रें म्हणून [आणि] हव्यें देऊन उत्कर्षाप्रत पावू शकतो, [आणि] तो तो यजमान पौत्राच्या पलीकडे जगू शकतो.

२. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो [तो तो] शूर पुत्रांच्या योगानें शूर शत्रूंस जिंकू शकतो, [तो तो] गार्हनीं संपत्तीची वृद्धि करितो, [आणि] [तिला] स्वतः अनुभवितो; त्याच्या मुलांला आणि नातवांला ब्रह्मणस्पति वाढवितो.

१. ब्रह्मणस्पतीचा प्रसाद झाल्यापासून काय लाभ आहे तें यांत सांगितले आहे. पुढच्या तीन मंत्रांतहि हेच सांगितले आहे.

२. 'गार्हनी' इ०. म्हणजे त्याला गार्ह

HYMN 25-216.

To Brahmanaspati. By Gṛtsamada. Metro—Jagati.

1. Every one whom Brahmanaspati makes [his] friend shall, having kindled Agni, conquer the enemies, [and] shall, having chanted hymns [and] offered oblations, grow prosperous, [and] shall prolong his life beyond his son's son.

2. Every one whom Brahmanaspati makes [his] friend shall vanquish hostile heroes with [his own] heroes, [and] shall extend [his] wealth with cows and enjoy [it] himself, and [Brahmanaspati] prospers his children and grandchildren.

मिळतात, आणि त्याच्या योगाने त्याची संपत्ति वाढते.

‘स्वतः अनुभवितो.’=‘बोधति त्मना.’ अस्यरथः ‘स्वतः जाणतो.’

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवां ऋघायतो वृषेव वध्नोरभि वृष्ट्योजसा ।
 अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥
 सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्नोर्न ।
 अभि । वृष्टि । ओजसा ।
 अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अह । वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते ।
 ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥
 तस्मा अर्पन्ति दिव्या असश्वतः स सत्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।
 अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥
 तस्मै । अर्पन्ति । दिव्याः । असश्वतः । सः । सत्वभिः । प्रथमः ।
 गोषु । गच्छति ।
 अनिभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्र-
 ह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यय [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीय मित्रं करोति) [स स] शिमीवान् (=उपासनाकर्मयुक्तो यजमानः) सिन्धुर्न क्षोदः (=नदः कूलं यथा) [अथवा] वृषा वध्नोनिव (=सेचनसमर्थः=वीर्यवान् पुङ्खो यथा वीर्यरहितान् पु-
 ष्पास्तथा) ओजसा (=तेजसा=पराक्रमेण) ऋघायतः अभि वृष्टि (=शत्रून् हन्तुं-
 मभितः कामयते=हन्तुं समर्थो भवति) [स सः] अग्नेः प्रसितिरेव वर्तवे न ह
 [भवति] (=अग्नेर्वीला यथा वारयितुं नैव शक्यते तथा न वारयितुं शक्यो भवति) ॥
 वध्नयो निष्पिष्टमुष्का निर्वाया बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सर्वाणो
 वृषभोभिभवति तद्वच्चत्रूनभिभवतीत्यर्थः ॥ इति सायणः ॥

४. यय [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) तस्मै
 [तस्मै] दिव्या असश्वतः (=गुप्तबन्धिन्यो नद्यः मेघोदकरूपा नद्यः) अर्पन्ति
 (=प्राभुयन्ति) स [स] सत्वभिः (=शूरेर्वीरैः) प्रथमो गोषु गच्छति (=सर्वेभ्यो मनु-
 येभ्यः प्रथमं गां प्राप्नोति) [स स च] अनिभृष्टतविषिः (=अबाधितबलः सः)
 ओजसा (=पराक्रमेण) हन्ति (=शत्रून् दिनस्ति) ॥

पाँच ता० १ पासून ता० ३० जून सन १८८० पर्यंत.

	र. आ. दे.
रावसाहेब माधवराव गंगाधर चिटणीस.... १८७८/७९/८०	१२-१२-०
रा. रा. नारायण बलाळ ओक.	१२-१२-०
,, शंकरराव व्यंकटेश वकील.	११- ३-६
,, विष्णु गंगाधर फडके. १८७९/८०	६- ०-०
कारभारी संस्थान मिरज.	५१- ०-०
उपेंद्रनाथ वाम्.	६- ६-०
रावबहादूर. विष्णु मोरेश्वर भिडे....	६- ६-०
रा. रा. मुकुंद बाळकृष्ण बुटी.	६- ६-०
रा. सा. नारायण रामचंद्र जोगळेकर.	६- ६-०
,, गोपाळ गोविंद फाटक.	६- ६-०
येज्युकेशन इन्स्पेक्टर नागपूर.	६- ०-०
रा. रा. सेक्रेटरी ने. ला. तासगांव....	६- ६-०
जान्तर रामचंद्र महादेव....	६- ६-०
रा. रा. गणेश सिताराम शास्त्री....	६- ६-०
,, अंताजी केशव काले.	१२- ४-६
,, गौरीशंकर उदयाशंकर	६- ६-०
,, नारायण महादेव परमानंद....	६- ०-०
,, यशोवा दादाजी मुंजई.	६- ०-०
,, भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर....	६- ०-०
,, गंगाधर यशवंत मराठे.	६- ६-०
,, लक्ष्मण यशवंत शिरगावकर.	६- ६-०
,, लालजी अवाजी सुभे.	६- ६-०
,, यादवराव माधव क्लार्क.	६- ६-०
,, सेक्रेटरी मिशन. ला. शरणपूर.	६- ०-०
उच्च्यु. ए. रसेल. साहेब.	६- ६-०
रावबहादूर चिंतामण सखाराम चिटणीस.	६- ६-०
रा. रा. विनायकराव रंगराव पुरंधरे.	६- ६-०
,, माधवराव शिरस्तेदार. १८७९/८०/८१	१६- ०-०

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala .. ..

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

	रु. आ
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६ ०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल एक वर्षाचे	० ६
कूटकळ दर मतीस	० १०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिताऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरम्भासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें अगत्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करिता येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev Narayan Pandit, No 29 Moroba Popatl's Oart, Kalka Dori Road, Bombay.

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची धाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "ग्यानेजर वेदार्थगन्" या नांवाची ठेवता.

THE VEDÂRTHAYATNA

OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhitâ with Marâthi and English trans-
lation and paraphrase in classical Sanskrit
and copious notes in Marâthi

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 3 JULY 1890 MONTHLY PART 32
पुस्तक ४ अंक ३ वर्ष १८९० मासिक भाग ५२

मुद्रित

“निर्णयमागर” छापमान्यात छापिलें.

(हसन १८२३ च्या २१ व्या आकृष्टाप्रमाण नादळ आहे)

मात्रे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यास

हैं भापातर

सादर समर्पण केले आहे.

भापांतरकर्ता.

३. ज्या ज्या [यजमाना] ल्य
ब्रह्मणस्पति [आपला मित्र करितो
[तो तो] उपासनावान्. [यज-
मान] [आपल्या] शत्रूला, जसा
एकादा नद कांठाला [अथवा]
वीर्यावान् पुरुष जसा नपुंसकांला
जिकितो तसा, शौर्यानें जिकितो,
[आणि] अग्नीची ज्याला जशी
[हठवितां येत नाही] तसा हठविला
जात नाही.

3. Every worshipper
whom Brahmanaspati
makes [his] friend, beats
with [his] valour [his]
enemies even as a river
[its] bank, even as a brave
hero beats those that are
emasculated, and is irre-
sistible like a flame of Agni.

४. ज्या ज्या [यजमाना] ल्य
ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र क-
रितो त्या [त्या] [यजमाना] साठीं
दिव्य नद्या धांवून येतात, तो [तो]
[सर्वा] अगोदर शूर पुत्रांच्या
योगेंकरून गाईप्रत पावतो, तो
तो अत्राधितवल [होस्ताता]
पराक्रमानें [शत्रूंचें] हनन करितो.

4. For every one whom
Brahmanaspati makes [his]
friend, the heavenly rivers
flow, he is the first to at-
tain to cows, he kills [the
enemy] with his might,
being of power that is
uninjured.

तस्मा इद्विधे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।
 देवानां सुमे सुभगः स एधते ययं युजं कणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥४॥
 तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे ।
 पुरुणि ।

देवानाम् । सुमे । सुऽभगः । सः । एधते । यम्ऽयम् । युजम् । कृ-
 णुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

५. ययं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) तस्मै
 इत् (=तस्मा एव) विश्वे सिन्धवः (=सर्वा अपि नद्यो) धुनयन्त (=प्रवहन्ति) ।
 [तस्मा एव] पुरुणि (=बहूनि) अच्छिद्राणि (=संततानि) शर्म (=शर्मानि
 =सुखानि) दधिरे (=धीयन्ते=दोयन्ते) । सः [एव] देवानां सुमे (=देवानां त-
 द्दत्ते सुमे=प्रसादे) सुभगः (=सुभाग्यशालो) [सन्] एधते (=वर्धते) ॥

सूक्तम् २६-२१७.

गृत्तमद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । जगती छन्दः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यनो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजति भोजनम् ॥१॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदे-
 वऽयन्तम् । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्ऽसु । दुस्तरम् । यज्वा । इत् । अय-
 ज्योः । वि । भजति । भोजनम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. ऋजुः शस इत् (=आर्जवयुक्तः=कृतकारी स्रोतेव) वनुष्यतो वनवत् (=श-
 वूरु जेतुं शक्नोति) । देवयन् इत् अदेवयन्तम् अभि असत् (=देवानिच्छन्मनुष्य एव
 देवानिच्छन्तम् अभिमूयात्) । सुप्रावीरित् (=सुरक्षणवानेव=ब्रह्मणस्पत्यादिभिः सर-
 क्षितो मनुष्य एव) दुष्टरं (=दुःखेन तरीतुं जेतुं शक्यं शत्रुं) पृत्सु (=संभ्रामेषु)

५. ज्या ज्या [यजमाना] ला
ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र क-
रितो त्यासाठीच सर्व नद्या वाहता-
त, [त्यालाच] पुष्कळ अक्षय
सुखें देण्यांत येतात, [तो तोच]
देवांच्या कृपेंत [राहून] सौभा-
ग्यशाली [होत्ताता] वाढतो.

5. For every one whom
Brahmanaspati makes [his]
friend, all the rivers flow,
[to him] are given many
uninterrupted blessings,
he prospers, fortunate in
the favour of the gods.

सूक्त २६-२१७.

ऋषि-गृत्तमद. देवता-ब्रह्म-
णस्पति. वृत्त-जगती.

१. खरा स्तोताच शत्रूला जि-
कूं शकेल, देवेच्छु [जन] च अ-
देवेच्छु [जनां] चा पाडाव करूं
शकेल, चांगला रक्षिलेला [जन]-
च दुस्तर शत्रूला संग्रामांत जिंकूं
शकेल, यजन करणारा मनुष्यच
यजन न करणाऱ्या मनुष्याचें धन
उपभोगील.

HYMN 26-217.

To Brahmanaspati. By Gritsa-
mada. Metre-Jagati.

1. None but the honest
praiser shall conquer the
enemies, none but the god-
loving man shall defeat
the godless man, none but
the well-protected man
shall conquer the invinci-
ble man in battles, none
but the sacrificing man
shall enjoy the wealth of
the unsacrificing one.

१. यात देवोपासनेचे फळ सांगि-
तलं आहे.

‘यजन न करणाऱ्या’ इ०. म्हणजे

नास्तिकाचें धन देवभक्तासच मिळेल,
दुसऱ्यास मिळणार नाही.

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूये ।
 हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥
 यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व ।
 वृत्रतूये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः ।
 आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।
 देवानां यः पितरमाविवांसति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥
 सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वा-
 जम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवांसति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा ।
 ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

घनवत् (= हिंसात्) । यज्वा इत् (= यजनरतैव अयज्योभोजनम् (= यजनहीनस्य धनं) वि भजाति (= विशेषेण भजेत) ॥

भाषायाम्.

२. हे वीर (= शूर पुत्र), यजस्व (= ब्रह्मणस्पतेर्यजन कुरु) [अपि च] मना-
 यत. प्र विहि (= शीघ्र प्रवर्तमानान् शत्रून् प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ) । वृत्रतूये (= सं-
 ग्रामे) मनो भद्र कृणुष्व (= धार्ष्ट्ययुक्तं कुरु) । हविः कृणुष्व सुभगो यथासंसि
 (= येन सौभाग्यशाली भवेत्तथा ब्रह्मणस्पतेरर्थे हविः सिद्धं कुरु) । [वय] ब्रह्म-
 णस्पतेरव. (= सरक्षणम्) आ वृणीमहे (= प्रार्थयामहे) ॥

मनायतो मन इव शीघ्र प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् ।
 इति सायणः ॥

३. श्रद्धामनाः (= यद्वा मनसि यस्य स) यो [यजमानो] देवानां पितर (= दे-
 वपितृभूत) ब्रह्मणस्पतिं हविषा आविवांसति (= परिचरति) स इत् (= स एव) ज-
 नेन (= सर्वेण लोकेन) [वाज धना च भरते = धनानि संपादयति] स [एव] विशा
 (= आत्मीयेन बन्धुजनेन) [वाज धनानि च भरते] स [एव] जन्मना (= स्वकी-

२. हे वीरा, तूं यजन कर [आणि] वेगवान् शत्रूंवर चालून जा. विजय मिळविण्याविषयीं मन धैर्ययुक्त कर. सुभाग्यवान् होण्यासाठीं हवि सिद्ध कर. आम्ही ब्रह्मणस्पतीची कृपा याचितों.

३. जो कोण श्रद्धालु अंतःकरणानें हवि अर्पण करून देवांचा पिता जो ब्रह्मणस्पति त्याची सेवा करील तोच लोकांच्या योगें करून, तोच आपल्या प्रजेच्या योगें करून, तोच आत्तांच्या योगें करून, तोच पुत्राच्या योगें करून [आणि] तोच शूर योद्ध्यांच्या योगें करून अन्न [आणि] संपत्ति यांजप्रत पावेल.

२. यात जो वीर सांगितला आहे तो सूक्तवक्ताचा पुन किंवा दुसरा कोणी पुत्राप्रमाणें मानिलेला मनुष्य असावा. अथवा सूक्तकर्ता कवि यजमानास बोलत आहे असें समजावें. त्याला सोता म्हणतो की, तू ब्रह्मणस्पतीचे स्तवन कर म्हणजे तो समामात यश मिळविणारे धैर्य देईल.

2. Perform worship, o hero, attack the violent [enemies]. Make thy mind valorous for victory. Offer an oblation that thou mayest be fortunate. We implore the protection of Brahmanaspati.

3. He who, with faith in his heart, worships with oblation Brahmanaspati, the father of the gods—he alone attains to food [and] riches by the people, he [alone] by his kin, he [alone] by his relations, he [alone] by his sons [and] warriors.

३. 'श्रद्धालु अंतःकरणाने' = 'श्रद्धामना.'. विश्वास ठेवून भक्ति केली तर सफल होते ही जी समजूत ती आल्लिकडची आहे असें जे द्वितीयक लोक म्हणत असतात, तें म्हणणे बरोबर नाही असे या मनावरून सिद्ध होतें.

यो अस्मै हव्यैर्वृतवद्विरविधत् तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।
 उरुप्यतीमंहसो रक्षतीं ग्मिोहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरदुतः ॥४॥५॥
 यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत् ऽभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा ।
 नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।
 उरुप्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिपः । अंहोः । चित् । अस्मै ।
 उरु ऽचक्रिः । अदुतः ॥ ४ ॥ ५ ॥

येर्जनैः) स [एव च] पुत्रैर्नृभिः (= पुनर्द्वारा इतरैः शूरैर्द्वारा च) वानम् (= अन्नं)
 धना (= धनानि च) भरते (= संपादयति = प्राप्नोति) ॥

भाषायाम्.

४. यो घृतवद्विर्हव्यैः (= आज्येनोपेतैर्हविर्भिर्) अस्मै (= तस्मै ब्रह्मणस्पतये)
 अविधत् (= परिचरति) तं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्र नयति (= ऋतुना मा-
 ग्नेण प्रणयति = प्रकृष्टफलं प्रापयति) । [अपि च] ईम् अंहसः उरुप्यति (= पापा-
 रक्षति) रिपः अहोश्चित् रक्षति (= हिंसकादारिद्र्याच्च रक्षति) । अस्मै (= तस्मै
 यजमानाय) [ब्रह्मणस्पतिर्] उरुचक्रिः (= धनादेः प्रभूतस्य कर्ता) अदुतः (= म-
 हाथः) [भवति] ॥

अहोश्चित् उरुचक्रिः दुःसात् मोचनकृतेति पाथात्त्याः केचित् ॥

सूक्तम् २७-२१८.

गृत्समदस्य पुनः कूर्मं ऋषिः । गृत्समद एव वा । आदित्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः सनाद्राजंभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अंशः ॥१॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृत ऽस्त्रूः । सनात् । राजं ऽभ्यः । जुह्वा ।
 जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुवि ऽज्ञातः । वरुणः ।
 दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

४. जो कोण घृतयुक्त हव्यांच्या योगेंकरून ब्रह्मणस्पतीची सेवा करितो त्याला ब्रह्मणस्पति चांगल्या मार्गानें घेऊन जातो, त्याला तो पापापासून रक्षितो, हानीपासून आणि दारिद्र्यापासून रक्षितो. त्यासाठी तो पुष्कळ पराक्रम करणारा आणि आश्चर्यकरकारी [होतो].

4. Brahmanaspati leads by the right path him who may serve him with oblations mixed with clarified butter. He preserves him from distress, he saves him from harm and need. For him he is the performer of great deeds, [and is] wonderful.

सूक्त २७-२१८.

ऋषि-गृत्समदाचा पुत्र कूर्म,
अथवा गृत्समदच. देवता-आदित्य. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. ह्या घृतस्त्रावी स्तुति आदित्यराजांप्रत मी निख जिह्वेनें अर्पण करितों. मित्र, अर्यमा, भग, प्रबळ वरुण, दक्ष, [आणि] अंश [हे] आमचें ऐकोत.

HYMN 27-218.

To the *Adityas*, i.e. the sons of *Aditi*. By *Kūrma* the son of *Gṛtsamada*, or by *Gṛtsamada* himself. Metre-*Trishṭubh*.

1. I always offer with [my] tongue these praises from which clarified butter is dropping, to the kings, the sons of Aditi. May Mitra, Aryamā, Bhaga, mighty Varuṇa, Dakṣha [and] Amśa hear us.

१. आदित्य (अदितीचे पुत्र) म्हणजे कोण कोणते देव समजावयाचे त्या विषयी सू. १४ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘दक्ष’ आणि ‘अंश’ याविषयी सू. २१८ मं. १ आणि सू. १९२ मं. ४ आणि टीप पहा.

‘घृतस्त्रावी स्तुति’ = ‘घृतस्नूः गिरः’ म्हणजे ज्याजपासून तूप गळत आहे. हे

वास्तविक म्हटलें म्हणजे हवीचे विशेषण आहे. पण स्तुतिहि हवीप्रमाणें अर्पण करण्यांत येत आहेत म्हणून, अथवा स्तुतीवरवीर हनिमुद्रा अर्पण केलें असेल म्हणून त्या विशेषणाचा प्रयोग केला आहे.

ह्या सूक्ताचा शांतिस्मृतात, आणि तुळ्यपुरुषात पाठ म्हणण्याचा प्रचार आहे.

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
जुषन्त ।

आदित्यासः । शुचयः । धारपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदव्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजेभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदव्धासः । दिप्सन्तः । भू-

रिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजेभ्यः ।

परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

१. घृतघ्नूः (=घृतप्रस्ताविणीर्) इमा गिरः (=स्तुतिरूपा वाचो) राजभ्य आ-
दित्येभ्यः (=राजभूतेभ्योदितिपुत्रेभ्यः) सनात् (=सदा) जुह्वा (=जिह्वा) जु-
होमि (=प्रयच्छामि) । मित्रः अर्यमा भगः तुविजातः (=प्रबलजातः=प्रबलो) व-
रुणः दक्षः अंशः [एते देवाः प्रत्येकं] नः शृणोतु (=अस्मान् शृणोतु=अस्माकं
स्तोत्राणि शृणोतु) ॥

भाषायाम्.

२. सक्रतवः (=समानकर्मणो) मित्रः, अर्यमा, वरुणः [इत्येते] शुचयः (=दी-
प्तिमन्तो) धारपूताः (=उदकधाराभिरिव पूताः शोधिता) अवृजिनाः (=निष्पापा)
अनवद्याः (=निर्दोषा) अरिष्टाः (=अहिंसिता) आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा)
अद्य इम मे स्तोमम् (=इदं मम स्तोत्रं) जुषन्त (=सेवन्ताम्) ॥

३. उरवः (=महान्तो) गभीराः (=गाम्भीर्योपेता) अदव्धासः (=स्वयम् अ-
हिंसिता) दिप्सन्तः (=हिंसितुमिच्छन्तः=अन्येषां हिंसाकरणसमर्था) भूर्यक्षाः
(=बहुनयनास्) ते (=पूर्वोक्ता आदित्या) वृजिना उत साधु (=वृजिनानि सा-
धूनि च=जनैः कृतानि यानि पापानि पुण्यानि च तानि) अन्तः पश्यन्ति (=यानि
पापानि यानि पुण्यानि भवन्तीति जानन्ति) । राजेभ्यस् [तेभ्यः] सर्वं परमा
चिद् अन्ति (=सर्वाणि परमाण्यपि अन्तिरिति समीपानि=यानि कान्यपि वस्तूनि
दूरे स्थितानि तान्यपि सर्वाणि समीपतराणि) [भवन्ति] ॥

२. समानपराक्रम [जे] मि-
त्र, अर्यमा [आणि] वरुण [ते]
आज हें माझे स्तोत्र सेवोत. तेज-
सी, निर्मल, निष्पाप, निर्दोष,
हानिरहित [असे जे] अदितीचे
पुत्र [ते माझे स्तोत्र सेवोत].

३. ते जे महान्, गंभीर, अ-
क्षय, क्षयकारी, पुष्कळ ढोळ्यांचे
अदितीचे पुत्र ते वाईट [कोणतें]
आणि बरें [कोणतें] ते पाहत
असतात. [त्या आदित्य] राजां-
ला सर्वे कांहीं अत्यंत दूर असले-
लेंहि समीपच [होय].

2. May Mitra; Aryamā,
[and] Varuna, of the
same valour, hear to-day
this my hymn—they the
bright, the pure, the sin-
less, the stainless [and]
the perfect sons of Aditi.

3. Those sons of Aditi
great, deep, themselves un-
harmed [but] harming
[the enemy], distinguish
between that which is
wrong and that which is
right. To those kings every
thing is near that is even
most distant.

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।
 आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥
 इमम् । स्तोमम् । सक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
 जुषन्त ।

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥
 त आदित्यास उरवो गभीरा अदध्यासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।
 अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥
 ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदध्यासः । दिप्सन्तः । भू-
 रिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः ।
 परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

१. वृतसूः (=वृतप्रस्ताविगीर्) इमा गिरः (=स्तुतिरूपा वाचो) राजभ्य आ-
 दित्येभ्यः (=राजभूतभ्योदितिपुत्रेभ्यः) सनात् (=सदा) जुह्वा (=जिह्वा) जु-
 होमि (=प्रपच्छामि) । मित्रः अर्यमा भगः तुविजातः (=प्रबलजातः=प्रबलो) व-
 रुणः दक्षः अंशः [एते देवाः प्रत्येकं] नः शृणोतु (=अस्मान् शृणोतु=अस्माकं
 श्रोत्राणि शृणोतु) ॥

भाषायाम्.

२. सक्रतवः (=समानकर्माणो) मित्रः, अर्यमा, वरुणः [इत्येते] शुचयः (=दी-
 प्तिमन्तो) धारपूताः (=उदकधाराभिरिव पूताः शोधिता) अवृजिनाः (=निष्पापा)
 अनवद्याः (=निर्दोषा) अरिष्टाः (=अहिंसिता) आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा)
 अद्य इम मे स्तोमम् (=इदं मम स्तोत्रं) जुषन्त (=सेवन्ताम्) ॥

३. उरवः (=महान्तो) गभीराः (=गाम्भीर्योपेता) अदध्यासः (=स्वयम् अ-
 हिंसिता) दिप्सन्तः (=हिंसितुमिच्छन्तः=अन्येषां हिंसाकरणसमर्था) भूर्यक्षाः
 (=बहुनयनाम्) ते (=पूर्वोक्ता आदित्या) वृजिना उत साधु (=वृजिनानि सा-
 धूनि न=जनेः कृतानि यानि पापानि पुण्यानि च तानि) अन्तः पश्यन्ति (=रानि
 पापानि कानि पुण्यानि भवन्तीनि जानन्ति) । राजभ्यस् [तेभ्यः] सर्वं परमा
 चिद् अन्ति (=सर्वाणि परमाण्यपि अन्तिमानि समीपानि=यानि कान्यपि वस्तूनि
 दूरे स्थितानि तावपि सर्वाणि समीपतराणि) [भवन्ति] ॥

४. [ते] अदितीचे पुत्र स्थावर-जंगमार्ते धारण करणारे, सकळ भुवनाचे देदीप्यमान रक्षक, दीर्घ बुद्धि असलेले, बलाचे संरक्षण करणारे, सखवंत [आणि] ऋण फेडणारे [होत].

५. हे आदित्य हो, हे अर्यमा, जो तुमचा आधार भयप्रसंगांतहि सुखकारक [होतो] तो तुमचा आधार मला मिळो. हे मित्रावरुण हो, तुमच्या आश्रयाखाली मी लळगे [टाळिल्या]-प्रमाणे पावे टाळीन असे करा.

4. The Âdityas [are] the supporters of the moveable and the immoveable [world], the divine preservers of every creature, possessed of far-reaching wisdom, protectors of the power, full of truth,] and] repayers of debts.

5. O sons of Aditi, o Aryaman, may I obtain that help of yours which is a source of comfort even in danger. O Mitra and Varuna, may I under your guidance avoid sins like pits.

४. 'बळाचे रक्षण करणारे' अ-सुर्य रक्षमाणाः. सायणाचार्य 'असुर्य' म्हणजे येथे उदक असा अर्थ करितात. कितीएक पाश्चात्य 'देवसमूह' अथवा 'देवजाति' असा अर्थ करितात. हा शेव-

टील अर्थ संभवतो, कारण वी असुर म्हणजे 'बळवान् होत्सता देव' हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे. आम्ही अर्थ अक्षरशः दिला आहे.

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनुक्षरो वरुण साधुरस्ति ।
 तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥
 सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनुक्षरः । वरुण ।
 साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःपरि-
 हन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

पिपर्तु नो अदिति राजपुत्राति द्वेषास्यर्यमा सुगेभिः ।
 बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मास्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥
 पिपर्तु । नः । अदितिः । राजपुत्रा । अति । द्वेषासि । अर्यमा ।
 सुऽगेभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः ।
 अरिष्टाः ॥ ७ ॥

भाषा

६. हे अर्यमन्, हे मित्र, हे वरुण, व. (=युष्मन्) पन्थाः (=मार्गः) सुगः
 (=सुगम्यः) अनुक्षरः (=नष्टकरहितः) साधु. (=सज्जुः) [च] अस्ति । हे आ-
 दित्याः, तेन [पथा] नः अधि वोचत (=अस्माकम् अधि-तरो भवत) । नः
 (=अस्माभ्य) दुष्परिहन्तु शर्म (=विनाशयितुमशक्यं सुखं प्रयच्छ) ॥
 ७. राजपुत्रा (=राजान आदित्या पुत्रा यस्या. सा) अदितिः र्यमा [च]
 सुगेभिः (=सुगम्यैर्मार्गैर्) नो द्वेषासि अति पिपर्तु (=शत्रूनतिक्रम्यात् पार-
 यतु तद्रहितं देशं प्रापयतु) । मित्रस्य वरुणस्य [च] शर्म (=आश्रयः, बृहत्
 (=महान्) [भवति] । [वर्ष] पुरुवीराः (=शौर्योपेतबहुपुत्रैरुपेता) अरिष्टाः
 (=आदित्याः सन्तस्) [तच्छर्म=तमाश्रयम्] उप स्याम (=उपगता भवेम=लभेम) ॥

६. हे अर्यमा, हे मित्रा, हे वरुणा, तुमचा मार्ग सुगम्य, निष्कंठक [आणि] सरळ आहे. तर हे आदित्य हो, त्या मार्गाने तुम्ही आमचे कैवारी व्हा. आम्हाला अक्षय सुख द्या.

७. राजे आदित्य जिचे पुत्र होत ती अदिति, आणि अर्यमा, हे चांगल्या मार्गांनी आम्हाला द्वेषाच्या पार पाडोत. मित्राचा आणि वरुणाचा जो आश्रय तो मोठा होय; वीर्यवान् पुष्कळ पुत्रांनी सपन्न आणि हानिरहित होतात आम्ही [त्या आश्रया] प्रत पात्र असें ते करोत.

6. O Aryaman, o Mitra, o Varuna, safe and thornless and straight is your path. Be our champions therewith, o Âdityas Give us indestructible happiness.

7. May Aditi the mother of the kings, and may Aryamâ carry us by safe roads across the enemies Great is the support of Mitra and Varuna May we, blessed with many brave sons [and] free from harm, possess that support.

तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरैषाम् ।
 ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥
 तिस्रः । भूमीः । धारयन् । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । व्रता । वि-
 दथे । अन्तः । एषाम् ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महित्वम् । तत् । अर्यमन् । वरु-
 ण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।
 अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥
 त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारपूताः ।
 अस्वप्नजः । अनिमिषाः । अदब्धाः । उरुशंसाः । ऋजवे ।
 मर्त्याय ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [आदित्यात्] तिस्रो भूमीः (= त्रीन् लोकान्) उत त्रीन् द्यून् (= त्रीन् दु-
 लोकान्) [च] धारयन् (= धारयन्ति) । विदथे अन्तः (= यज्ञे) एषा (= तेषा)
 व्रता (= व्रतानि) त्रीणि [सन्ति] । हे आदित्याः, ऋतेन (= सत्यरूपेण यज्ञेन) वो
 महित्वं महि (= युष्माकं महत्त्वं महत्) [भवति] । हे अर्यमन्, हे वरुण, हे
 मित्र, तद् [वो महित्वं] चारु (= सर्वोत्कृष्ट) [भवति] ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथि-
 व्यामित्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृ-
 धिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत् उपरितनान् महारादिकानपि
 त्रीन् लोकान् धारयन्ति ।.....। अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽन्तर्मध्ये त्रीणि
 व्रता सननयनिष्पाद्यानि त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्य एषा लोकानामन्तर्मध्ये वि-
 दथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनल-
 क्षणानि सन्ति । इति सायणः ॥

९. हिरण्ययाः (= हिरण्यवच्छोभमानाः) शुचयः (= तेजस्विनो) धारपूताः (= उद-
 कधापयिता इव निर्मला) अस्वप्नजः (= स्वापरहिता) अनिमिषाः (= निमेष-
 परहिता) अदब्धाः (= अदिसिता) उरुशंसाः (= प्रभूतशोभा) [आदित्यात्] ते

८. [आदित्य] तीन भूलोकांला आणि तीन दुल्लोकांला धारण करितात. यज्ञांत जी त्यांची कामें तीं तीन आहेत. हे आदित्य हो, सत्याच्या योगानें तुमचा महिमा मोठा आहे. हे अर्यमा, हे वरुणा, हे मित्रा, तो महिमा सर्वोत्तम [आहे].

९. सुवर्णमय, कांतिमान्, शुद्ध, न निजणारे, अनिमेष, अहिंसित, बहुस्तुत [असे जे आदित्य, ते] पुण्यवान् मर्यासाठीं तीन दिव्य लोकांला धारण करितात.

8. Three earths and three heavens do they support. Three are their deeds in the sacrifice. Through truth, o Âdityas, is your greatness great. That [greatness] o Aryaman, o Varuna, o Mitra, [is] excellent.

9. The Âdityas, golden, bright, pure, never sleeping, unwinking, perfect, praised by many, support the three heavenly regions for the righteous mortal.

८. 'तीन भूलोक आणि तीन दुल्लोक'. सायण म्हणतात तीन भूलोक म्हणजे भूमि, अंतरिक्ष आणि स्वर्ग हे; आणि तीन दुल्लोक म्हणजे त्याच्याहि वरचे जे महारादि तीन लोक ते होत. तीन कामें म्हणजे पाप याविषयीं सायणाचार्य निश्चयाने सांगत नाहीत; तीन सवनामध्ये करावयाची जीं कामें तीं असतील अथवा रस घेणे, धारण करणे आणि सादरणे हीं तीन कामें असतील असें ते म्हणतात.

'सत्याच्या योगानें' = 'ऋतेन.' म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्याच्या योगेंकरून, आर्यलोक यज्ञाला सत्य असे म्हणत असत.

९. 'न निजणारे' = 'अस्वप्नजः'. न निजणारे हे देवाचे विशेषण उत्तम शोभतें. कारण देव जर निजतील तर त्याच्या हातून जगताचें सर्वदा व्हावयाचे जे कल्याण ते होणार नाही. आणि वस्तुतः सर्वेच आहे की सूर्यादिक जे (आणि तेच देव) ते कधीहि निजत नाहीत, सर्वदा मार्गक्रमण करोत असतात.

'अनिमेष.' म्हणजे डोळ्याची पाती एम्मेकास न लावणारे. हेंहि देवाचे एक योग्य विशेषण आहे. त्याचे डोळे सदैव उघडेच असतात, लवत नाहीत.

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।
 शनं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥ ७
 स्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर ।
 ये । च । मर्ताः ।

शतम् । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सु-
 धितानि । पूर्वा ॥ १० ॥ ७ ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा
 पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानोतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥
 न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनम् । आदि-
 त्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् ।
 ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

दिव्या रोचना (=त्रीणि गुसबन्धीनि रोचमानानि स्थानानि=गुलोकस्य त्रीन् भागान्)
 ऋजवे मर्त्याय (=ऋजुऋग्ने पुण्यवते मरणधर्मणे मनुष्याय) धारयन्त (=धारयन्ति) ॥

भाषायाम्.

१०. हे असुर (=प्रबल) वरुण, ये च देवा येच मर्ताः (=मर्त्याः) [सन्ति]
 [तेषां] विश्वेषां त्वं राजासि । नः (=अस्मभ्यं) विचक्षे शतं शरदो रास्व (=दर्शनाय
 शत वर्षाणि देहि=शत वर्षाणि अस्मान् जीवय) । पूर्वा सुधितानि (=पुरातनानि
 सुष्ठु हितानि=पुरातनात्मालात् सुष्ठु प्रकल्पितानि शतसंवत्सरलक्षणानि) आयूषि
 अश्याम (=प्राप्नुयाम्) ॥

११. न दक्षिणा वि चिकिते (=मया दक्षिणे भागे न दृश्यते किमपि) न सव्या
 (=वामभागेपि न किमपि) [वि चिकिते=दृश्यते] । हे आदित्याः, न प्राचीनं नोत
 पथा (=न पुरतो न पथादपि) [दृश्यते=द्रष्टुं शक्नोमि] । हे वसवः (=साधवः),
 पाक्या चित् धीर्या चित् (=“अज्ञानोपि कातरापि”) युष्मानोत. (=युष्मा-
 भिनीत. सन्नहम्) अभयं ज्योतिः (=भयरहितं प्रकाशं=“सौर तेजः आन्तरं वा ज्ञा-
 नात्मकम्”) अश्या (=प्राप्नुयाम्) ॥

१०. हे प्रबळ वरुणा, जे देव आणि मर्त्य त्या सर्वांचा तूं राजा आहेस. आम्ही शंभर वर्षे पाहू असें तूं कर. पूर्वीपासून नेमिले-लें जें आयुष्य त्याजप्रत आम्ही पावूं असें कर.

११. मला उजवीकडे दिसत नाही, डावीकडे [दिसत] नाही, हे आदित्य हो, पुढें [दिसत] नाही आणि मार्गेहि [दिसत] नाही. हे साधूनों, मी जरी मूढ आणि जरी भितरा आहे तरी तुम्ही जर मला मार्ग दाखवाल तर मी निर्भय प्रकाशाप्रत पावेन.

१०. ऋत, त्रेत, आणि द्वापर या युगा-त मनुष्याचें आयुष्य अथवा जीवित शंभर वर्षांवर नसे असें दाखविण्याला प्रमाण जर पाहिजे असेल तर ते या मंत्रांत आहे. शंभर वर्षे जमणें म्हणजे शिकस्त शाली अशी प्राचीन लोकांची अवस्था या ऋचेवरून उघड दिसून येते.

११. ऋषि म्हणतो, 'मला मार्ग, पुढे

10. Thou, o mighty Varuna, art the king of all, [of those] that are gods and [of those] that are mortals. Give us a hundred years to see, may we attain to the life-times anciently appointed.

11. Not to the right do I see nor to the left, neither in front, o sons of Aditi, nor behind. Guided by you may I attain the light that is free from fear, though [I am] ignorant, o good [gods], [and] though [I am] timid.

किंवा इकडे तिकडे दिसत नाही, आणि प्रकाश कसा प्राप्त करून घ्यावा तेहि कळत नाही. तर हे देवहो, तुम्ही माझा हात धरून मला चालवा म्हणजे अंधकाराच्या पळीकडे मी जाईन.'

यात जो प्रकाश सांगितला तो ज्ञानरूप प्रकाश होय असें दिसते.

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो ददाश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।
 स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥
 यः । राजभ्यः । ऋतुनिभ्यः । ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः ।
 च । नित्याः ।
 सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुदावा । विदथेषु । प्र-
 शस्तः ॥ १२ ॥
 शुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।
 नकिष्टं प्रन्यन्ति न दुराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥
 शर्चः । अपः । सुयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धवयाः ।
 सुवीरः ।
 नकिः । तम् । प्रन्यन्ति । अन्तितः । न । दुरात् । यः । आदित्यानाम् ।
 भवति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. य ऋतुनिभ्यः (=ऋतुनेतृभ्यः=यज्ञरूपस्य सत्यस्य नायकेभ्यो) राजभ्य [आ-
 दिभ्येभ्यो] ददाश (=हविर्ददाति) य न पुष्टयः (=पोषका) नित्याः (=शाश्वताश्च)
 [आदित्या] वर्धयन्ति स रेवान् (=धनवान्) वसुदावा (=धनदाता) विदथेषु
 प्रशस्तः (=सभासु स्तुतः सन्) प्रथमो रथेन याति (=रथमास्थितः सर्वेभ्यः पूर्वं
 गच्छति) ॥

१३. य आदित्यानां प्रणीतौ भवति (=प्रणयने भवति=आदित्यैर्दक्षितमागं भ-
 वति) [स यजमानः] शुचिः (=तृजस्वो) अदब्धः (=केनाप्यहिंसितो) वृद्धवयाः
 (=प्रमृताजः) सुवीरः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रादिभिरुपेतः सन्) सुयवसा अपः
 (=शोभनपासयुक्तानि जलानि) उप क्षेति (=तेषां समीपे निवसति=सुयवसयुक्तानां
 नगादीनां तीरेषु निवसति) । [अपि च] तम् अन्तितो नकिर्न दुरात् (=तं न स-
 मापे नापि दुराद्य कुत्रापि) [केषु] प्रन्यन्ति (=हिसन्ति) ॥

१२. जो [कोणी] सत्यनायक [आदित्य] राजांला, हवि देतो, आणि ज्याला पोषक [आणि] शाश्वत [आदित्य] वाढवितात, तो धनवान्, उदार [आणि] सभेंत वाखाणिलेला [असा होत्सोता] प्रथम रथांत वसून जातो.

१३. जो आदित्यांच्या कृपेंत असतो तो तेजस्वी, दुःखरहित, अन्नसंपन्न [आणि] चांगल्या वीर्यसंपन्न पुत्रपौत्रांनीं भरलेला असा होऊन जेथें पुष्कळ चांगलें गवत आहे अशा पाण्याजवळ वास करितो, [आणि] त्याला [कोणी] जवळून मारीत नाहीत [आणि] दूरूनहि [मारीत] नाहीत.

12. He who has sacrificed to the kings the leaders of Truth, and whom the nourishing [and] eternal [Âdityas] promote, is the first to go in a chariot, being wealthy, bounteous [and] renowned in assemblies.

13. He who is under the guidance of the Âdityas lives on the banks of waters having good grass, being brilliant, unhurt, affluent with food and blessed with many good heroes, [and] [enemies] do not kill him from near, nor from afar.

१२. 'सत्यनायक' = 'ऋतनिभ्यः.' म्हणजे यज्ञरूप सत्याचा प्रतिपाळ करणारे; आर्यधर्माचें संरक्षण करणारे.

१३. 'ज्यावर आदित्याची कृपा होते त्याला उत्तम नद्या प्राप्त होतात आणि त्याच्या काठावर गवत, धान्य वगैरे पुष्कळ मिळतें आणि तेथें त्याला राहवयास जागा मिळते.' आर्यलोक जसजसे आर्यावर्तांत येऊं लागले तसतसे ते उत्तम नद्यांच्या तीरावर शहरे वसविण्याचे प्रयत्न करू

लागले; आणि ते प्रयत्न कोळी इत्यादिक जे अनार्यजन त्यानीं निरर्थक करू नयेत म्हणून ते आपल्या देवाची प्रार्थना करीत, आणि आदित्यादिक देवाची सेवा केली म्हणजे ते प्रयत्न व्यर्थ जाणार नाहीत असे समजत असत. त्याचें एत उत्तम उदाहरण या मंत्रात आहे. आर्यलोकाची गुरे पुष्कळ असत त्यांस राहवयास गवत पाहिजे म्हणून 'सूयवसा अपः' असे म्हटलें आहे.

अदिते मित्र वरुणोत मृळ यदो वयं चक्रमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्त्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् । चक्रमा ।

कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र । मा । नुः । दीर्घाः ।

अभि । नशन् । तमिस्त्राः ॥ १४ ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टि सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सुभावर्धौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति समुच्चि । दिवः ।

वृष्टिम् । सुभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आजयन् । याति । पृत्सु । उभौ । अर्धौ । भव-

तः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अदिते, हे मित्र, उत (=अपि च) हे वरुण, यत् कत् चित् (=यत् किञ्चित्) व आग. (=युष्माकमपराध) चक्रम (=वृत्तवन्तः स्मः) तत् मृळ (=क्षमस्व) । हे इन्द्र, उरु (=विस्तीर्णम्) अभयं (=भयरहित) ज्योतिः (=प्रकाशम्) अश्या (=प्राप्तयाम्) । दीर्घास्तमिस्त्रा नो माभि नशन् (=दीर्घा निशा अस्मान् मा प्राप्तयुः) ॥

१५. [य आदित्याना प्रणीतो भवति] अस्मै (=तस्मै) उभे समीची (=सगच्छमाने उभे यावापृथिव्यौ) पीपयतः (=प्याययतः=कामान् वर्षयतः) [स] सुभगः (=सुभाग्यशाली) दिवो वृष्टि नाम पुष्यन् (=सुलोकास्य वर्षण=सुलोकाज्जाता मे-वृष्टिं प्राप्तुम्) । उभा क्षयौ आजयन् पृत्सु याति (=उभौ निवासौ भूलोकस्वर्गलोकाक्षणां जयन् युद्धेषु गच्छति) । अस्मै (=तस्मै) उभौ अर्धौ (=उभावपि अर्धभागौ (=“जगतो भागौ चराचरस्यैव मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा”) साधू भवतः (=सुलभौ भवतः) ॥

१४. हे अदिती, हे मित्रा, आणि हे वरुणा, आम्ही कांही तरी तुमचा अपराध केला असेल, त्याची तुम्ही क्षमा करा. हे इन्द्रा, भयरहित जो विस्तीर्ण प्रकाश त्याप्रत मला पावू दे. लांब लांब रात्री आम्हाप्रत न येओत.

१५. [ज्यावर आदित्यांची कृपा असते] त्याचे मनोरथ द्या-वाष्टयिवी ह्या दोघीहि पूर्ण करितात; तो सुभाग्यशाली [मनुष्य] द्यूच्या वृष्टीला पावतो आणि तो उभयलोकांला जिंकणारा होताता लढाईत जातो; त्याला दोन्ही भाग सुगम होतात.

14. O Aditi, o Mitra, and o Varuna, pardon us whatever fault we have committed against you. May I obtain, o India, the broad light free from fear. May long nights never come upon us.

15. [He who is under the guidance of the Ādityas], to him both the worlds afford nourishment; he a fortunate man receives the rain of heaven, [and] he goes into battles, winning both places of residence, to him both the halves become accessible.

१४. 'अदिति' कोण याविषयी सू ७२ म २ आणि टीप पहा.

१५. 'उभय लोकांला' म्हणजे भू-लोक आणि गोलोक या दोघाला. 'दो-

न्ही भाग' = 'उर्भा अधो.' हे दोन भाग कोणते ते स्पष्ट समजत नाहीं सायण वाय अर्थ करितात तो भाषेत पहा.

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।
 अश्वीव तां अति येष रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥
 याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः ।
 रिपवै । विचृत्ताः ।

अश्वीव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ ।
 शर्मन् । स्याम् ॥ १६ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाम् आ विदं शूनमापेः ।
 मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥
 मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदामः । आ । वि-
 दम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । वि-
 दथे । सुवीराः ॥ १७ ॥ < ॥

भाषायाम्.

१६. हे यजत्राः (=पूजनीया) आदित्याः, या वो मायाः पाशाश्च [च] अभि-
 द्रुहे (=अभिद्रोह कुर्वते) रिपवे विचृत्ताः (=प्रसारितास्) तान् अश्वीव (=अश्वी-
 कधिद् यथा तथा) रथेन अति येषम् (=अतिक्रम्य गच्छेय) । अरिष्टाः (=अहिं-
 सिता) [ययं] [व] उरौ शर्मन् आ (=उरुणि शर्मणि=विस्तीर्णे आश्रयस्थाने)
 स्याम् ॥

१७ हे वरुण, मघोनः (=घनवतो) भूरिदामः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य
 आपेः (=ज्ञातेः) शूनं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विद (=माहं तस्य विज्ञापनं
 करवाणि) । हे राजन् [वरुण], सुयमात् रायः (=उष्टु नियम्यादनात्) माहम्
 अन रथा (=मा विहीनः स्याम्) । सुवीराः (=शोमनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता)
 [ययं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

एतदुक्तं भवति अरमदीयाः पुत्रादयः दृषिता इति धनपुत्रसमीपेऽभिधाय याच-
 मानो मा भूतमिति ॥

१६. हे पूज्य आदित्य हो, तु-
मच्या ज्या माया [आणि] [जे]
पाश द्वेष करणाऱ्या शत्रूसाठी पस-
रिलेले [असतात], त्यांस मी घो-
ड्यावर बसून [तरून गेल्या] प्र-
माणे रथाने तरून जाईन असे
करा. कोणाचाहि उपद्रव न पो-
हचतां आम्ही [तुमच्या] मोठ्या
आश्रयाखाली राहूं असें करा.

१७. हे वरुणा, श्रीमान्
[आणि] उदार जो म्रिय आस
त्याला मी आपलें दैन्य न सांगावें
असें कर. हे राजा [वरुणा],
ज्यावर सहज अधिकार चालवितां
येतो अशा धनापासून मी श्रेयस्-
क न होईन असें कर. चांगल्या वी-
रांनी युक्त होत्साते यज्ञांत आम्ही
हृष्टी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

16. O adorable Âdityas,
may I with the chariot
safely cross over, like one
mounted on a horse, those
your schemes [and] snares
which [are] spread for
the spiteful enemy. May
we, free from harm, be
under [your] wide protec-
tion.

17. May I never tell,
o Varuna, my poverty to
a rich [and] bounteous
dear relation May I never
be, o king, without con-
trollable wealth. May we,
accompanied by brave sons,
chant great praises [of
thee] in the sacrifice.

१७. 'दैन्य' इ०. अद्यापिहि सम-
जुत अशी आहे कीं, आपला कितीहि
वाईट वेळ आला तरी आपले दैन्य आ-
पल्या सग्यापुढे सांगावयाचें नाहीं, पर-

क्या पुढें सांगितले तरी चिता नाही.

'ज्यावर सहज अधिकार चालवितां
येतो' = 'सुयमाद्' म्हणजे जे अखंड,
स्थिर, अचल, हुकुमात राहणारे धन तें.

सूक्तम् २८-२१९.

कूमां गृत्समदो वा ऋषिः । वरुणो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि ।

अस्तु । महा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य ।

भूरैः ॥ १ ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उपसां गोमतीनामग्रयो न जरमाणा अनु दून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ।

उपऽअयने । उपसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्रयः । न । जरमाणाः ।

अनु । दून् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. कवेः (= मेधाविनः) स्वराज. (= स्वयं राजमानस्य = स्वतन्त्रराज्यकर्तृ)
आदित्यस्य [वरुणस्य] इदं (= मया कृत) [स्तोत्रं भवति] । [स] महा (= स्वम-
हिम्ना) विश्वानि सन्ति (= सर्वाणि भूतानि) अभि अस्तु (= अभिभवतु) । यो य-
जथाय (= यज्ञे पुरुषाय = तदर्थम्) अति मन्द्रः (= अतिशयेन हर्षयिता) देव
(= देदीप्यमानो) [वरुणस्तस्य] भूरैः (= महतो वरुणस्य) सुकीर्तिं भिक्षे (= शो-
भना स्तुतिं याचे) ॥

२. हे वरुण, स्वाध्य (= शोभनध्यानात्) तुष्टुवास (= त्वा स्तुतवन्तो वयं)
सुभगास (= शोभनभाग्याः सन्तस्) तव व्रते स्याम (= तव कर्मणि भवेम = त्वदर्थं
यज्ञादि कर्म कुर्वन्तो-भवेम) । गोमतीनाम् उपसाम् उपायने (= गवादिधनवतीनामुपसा-
मुपायमने सति) अग्रयो न (= यथा कर्मार्थमग्रयः समिष्यन्ते तथा) अनु दून् जर-
माणाः (= दिनेदिने स्तुयन्त = प्रतिदिनमुप.नाले स्तोत्रं कुर्वन्तो वयं) [सुभ-
गास्तव व्रते स्याम] ॥

सूक्त २८-२१९.

ऋषि-कूर्म अथवा गृत्समद.
देवता-वरुण. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. मेधावी [आणि] स्वतंत्र राज्यकारी जो आदित्य त्याचें हें [स्तोत्र] [होय]. तो [आपल्या] मोठेपणानें सकळ विश्वाला जिकितो. जो देदीप्यमान [वरुण] उपासकाला अत्यंत हर्षकारक [होय], त्या महान् वरुणाची प्रशंसा मी याचितों.

२. हे वरुणा, चांगलें ध्यान करणारे आणि स्तुति करीत राहणारे असे जे आम्ही ते तुझ्या सेवेत सुभाग्यसंपन्न राहूं असें तूं कर. गोसंपन्न उपांचें आगमन होतांच जसे अग्नि [पेटविले जातात त्या]-प्रमाणें प्रतिदिनीं स्तव करणारे [जे आम्ही ते तुझ्या सेवेत सुभाग्यसंपन्न राहूं असें तूं कर].

HYMN 28-219.

To Varuṇa. By Kūrma or Grītsama. Metre—Trisṭubh.

1. This [hymn] [is] for the wise son of Aditi, the independent king. May he by his greatness overpower all things. I seek the high commendation of that great Varuṇa, who is the great divine gratifier of the sacrificer.

2. May we, full of great devotion [and] having chanted thy praises, be happy in thy service—we who at the approach of the bountiful Ushases sing hymns from day to day even as fires [are kindled].

१. 'महान् वरुणाची प्रशंसा याचितो.' = 'मूरेर्वरुणस्य सुक्रीतिं गिक्षे.' म्हणजे मोठा जो वरुण त्याणें हे फार

चांगलें स्तोत्र केलें अशी मला शाबासकी यावी असें इच्छितो.

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

युयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेत-
रिति प्रऽनेतः ।

युयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युः
ज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।

न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पशू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतम् । सिन्धवः ।
वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पशुः । रघु-
ऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, हे प्रणेतः (= प्रकर्षेण नेतृनायक) पुरुवीरस्य (= बहुवीरोपेत-
स्य = बहून् वीर्योपेतान् पुत्रपौत्रादीन् ददत) उरुशंसस्य (= प्रभूतस्तोत्रस्य) तव शर्मन्
(= शर्मणि सुखे) स्याम । हे अदब्धाः (= अहिंसिता) अदितेः पुत्राः (= आदि-
त्याः), हे देवाः (= देदीप्यमानाः), युयं युज्याय (= सख्याय) नः (= अस्मान्)
अभि क्षमध्वम् (= अपराधकृतः सहध्वम्) ॥

४. विधर्ता (= जगतो धारक) अदित्यः (= अदितेः पुत्रो वरुणः) सी (= तान्
वक्ष्यमाणान् सिन्धून् नदान्) प्रासृजत् (= प्रकर्षेण सृष्टवान्) । [ते] सिन्धवः
(= ता नद्यः) ऋतं यन्ति (= सत्यं यथा तथा गच्छन्ति) । एते [सिन्धवो] न श्राम्य-
न्ति (= श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति) न वि मुचन्ति (= उपरता न भवन्ति) [अपि तु]
परिज्मन् (= परिज्मनि = भूम्या) वयो न (= पक्षिण इव) रघुया पशुः (= शीघ्रम्
उत्पतन्ति) ॥

३. हे श्रेष्ठ नायका वरुणा, बहुवीरसंपन्न आणि बहुस्तोत्रसंपन्न असा जो तूं, त्या तुझ्या आग्र्याखाली आम्हांस राहूं दे. हे अदितीचे देदीप्यमान [आणि] क्षतिरहित पुत्र हो, तुम्ही आम्हांला क्षमा करून आमचे मित्र रहा.

४. [जगाचा] धर्ता असा जो अदितीचा पुत्र वरुण तो नद्यांचे प्रवाह सोडितो. वरुणाच्या नद्या यथासत्य वाहतात. त्या [नद्या] थकत नाहीत, थांबत नाहीत; त्या पृथिवीवर पक्ष्यांप्रमाणे वेगाने धांवतात.

३. 'बहुवीरसंपन्न' आणि 'बहुस्तोत्रसंपन्न.' म्हणजे उपासकाला पुष्कळ वीर्यवान् पुत्र देणारा, आणि ज्याला बहुस्तोत्र लोक स्तुवितात असा.

'क्षतिरहित.' म्ह. ज्याला कोणी उपद्रव करूं शकत नाहीत असे.

3! May we, o Varuna, o excellent leader, be under thy protection—thou, who givest numerous brave sons and who art offered exceeding praise. Do you, o divine and perfect sons of Aditi, pardon us for [your] friendship.

4. [Varuna], the great supporter, the son of Aditi, sends forth the rivers. The rivers of Varuna flow truthfully. They do not tire, they do not stop, they flow on earth swiftly like birds.

४. 'वरुणाच्या नद्या यथासत्य वाहतात' म्ह. नतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति.' म्ह. मेघोदकरूप ज्या नद्या सोडितो, त्या सतत वाहतात, सरळ रस्त्याने नित्य जात असतात, आज आहेत आणि उद्या नाहीत अशा होत नाहीत.

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।
 मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥
 ॥ ५ ॥ ९ ॥

वि । मत् । अथय । रशनाम् इव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण ।
 खाम् । ऋतस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वयतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि ।
 अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥ ९ ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राहृतावोऽनु मा गृभाय ।
 दामेव वत्सादि मुमुग्ध्यंहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥
 अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्राट् । ऋतः-
 वः । अनु । मा । गृभाय ।
 दाम् इव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे ।
 निमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे वरुण, रशनाम् इव आगो मत् वि अथय, (=रज्जुमिव पापं मत्सकाशात्)
 शिथिलीकृतं=विमोचय) । ते (=तव) ऋतस्य खाम् ऋध्याम (=सत्यस्य नदीं छमे-
 महि) [अपि च] धियं वयतो मे (=कर्म सतन्वतो मम) तन्तुः (=“कर्मसततिर”)
 मा छेदि (=छिन्ना मा भूत्) अपसो मात्रा (=कर्मणः शरीर=यज्ञस्य शरीरम् अभि-
 षवणादिका क्रिया) ऋतो. पुरा (=समाप्तिकालात् पूर्वं) मा शारि (=शीर्षा विक-
 ला मा भूत्) ॥

६. हे वरुण, भियसं (=भयं) मत् (=मत्सकाशात्) अपो सु म्यक्ष (=सुप्तु यथा
 तथापगमय) । हे सम्राट् (=सम्यग्मान) , हे ऋतावः (=सत्यवन्) [वरुण],
 [त्व] मा अनु गृभाय (=माम् अनुगृहाण) । वत्साद् दामेव (=गोवत्साद् यथा
 रज्जु विमुञ्चति तथा) [मत्] अहो वि मुमुग्धि (=पाप मत्सकाशादपगमय) ।
 हि (=यस्माद् कारणात्) त्वद् आरे (=त्वत्सकाशाद् दूरे=त्वदपेक्षया) [कोपि]
 निमिषधन नेशे (=निमेषस्यापि नेशो भवति) ॥

५. पाश सोडून टाकिल्याप्रमाणें मजपासून पाप सोडून घे. हे वरुणा, आम्हांस तुझ्या सत्याचा प्रवाह प्राप्त करून दे. मी कर्म- [रूप वस्त्र] विणीत असतां माझा तंतु तुटूं देऊं नको. समाप्तिका- व्वापूर्वी [माझ्या] उपासनेचें अंग क्षीण होऊं देऊं नको.

६. हे वरुणा, मजपासून भय अगदी काढून टाक. हे साम्राज्य- कर्त्या, हे सत्यवान् [वरुणा], तूं मजवर कृपा कर. वत्साचें दावें [दूर केल्या]प्रमाणें तूं माझें पाप दूर कर. कांकी, तुझ्या शिवाय कोणी एका निमिषाचाहि धनी नाही.

५. 'तुझ्या सत्याचा प्रवाह प्राप्त करून दे.' = 'ऋष्याम ते ऋतस्य स्ताम्.' म्हणजे वरुणाचें जे सर्व सत्य ते प्राप्त करून दे. अखंड सत्याची प्राप्ति होओ.

5. Remove from me [all] sin like a cord. May we, o Varuna, obtain the stream of thy truth. May the thread never be broken when I am weaving my cloth [of sacrifice]. May the body of my work never be broken before the time.

6. Remove altogether fear from me, o Varuna ! Be kind to me, o Universal king, o truthful one ! Remove the sin from me even as the cord from a calf. For, without thee no one is the master of even a twinkling of an eye.

या मंत्राचें तात्पर्य असे दिसते की, वरुणाची उपासना चालली असताना अनार्य लोकांनी वगैरे विघ्न नहणें.

मा नो वधैर्वरुण ये ते इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति ।
 मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि पू मृधः शिश्रथो जीवसे नः
 ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । अ-
 सुर । भ्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथ ।
 जीवसे । नः ॥ ७ ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविज्जा-
 त । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रच्युतानि । दुः-
 दृढम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ हे असुर (= बलवन्) वरुण, ये [वधा] (= शस्त्राणि) ते इष्टौ (= तव प्रे-
 षणे सति = त्वया प्रेषिता) एनः कृण्वन्त (= पाप कुर्वन्त) भ्रीणन्ति (= हिंसन्ति) [तैर्]
 वधै (= शस्त्रैर्) मा नो [वधी] (= अस्मान् मा वधी) । [वय] ज्योतिषः प्रव-
 सथानि (= प्रकाशाद् प्रवासान्) मा गन्म (= मा गच्छेम) । जीवसे न (= अस्मा-
 कं जीवनाय) मृधः (= शत्रून्) वि पू शिश्रथ (= सुपु पृथक् कुरु = अस्मत्समाशा-
 दपगमय) ॥

८ हे वरुण, ते (= तुभ्य) पुरा (= पूर्वम्) उत नूनम् (= अपि चेदानीं)
 [तथा] हे तुविजात (= प्रबलत्वेन सह प्रादुर्भूत), अपरम् (= अपरगामिन्यपि
 काले) ब्रवाम (= उच्चारयाम्) । हे दूळभ (= दुःखेन हिंस्य), त्वे श्रितानि व्रतानि
 पर्वते न अप्रच्युतानि हि क (= त्वयि स्थितानि यानि कर्माणि तानि पर्वते स्थि-
 तानां च्युतिरहितानि) [भवन्ति] ॥

७. हे वलवान् वरुणा, पाप करणान्याला तुझ्या आज्ञेवरून जी शस्त्रे मारितात त्याही तूं आम्हांस [मारूं] नको. तूं आम्हांस प्रकाशापासून भटकू देऊं नकोस. आम्हां जगावें म्हणून तूं शत्रूंचा अगदी नाश करून टाक.

८. हे प्रचला, [आम्ही] तुला पूर्वी नमस्कार [केला] आणि आतां [करितों] आणि पुढेहि करूं. कारण की, हे क्षतिहीन [वरुणा], तुझ्या ठायीं अर्पिलेलीं [जीं] कर्मे [तीं] पर्वताच्या ठायीं ठेविल्याप्रमाणे अचल [होत].

७. 'पाप करणान्याला...मारितात.' = 'एनः कृण्वन्तं भ्रूणन्ति.' जो मनुष्य पाप करितो त्याला शासन करणे हे वरुणाचे काम होय असे वेदांत सांगितले आहे. सू. २४ मं. ८ आणि सू. २५ म. १ पहा.

'तुझ्या आज्ञेवरून' = 'ते इष्टी'. या टिकाणी सायणानी 'इष्टी एनः' हे शब्द एकत्र घेऊन 'यज्ञात पाप' असा अर्थ केला आहे तो चिंत्य दिसतो. त्यापेक्षा त्यागोच सू. ६२ मं. ३ यात केलेला 'इष्टी' याचा 'प्रेरणेवरून' असा जो अर्थ, तो अधिक योग्य आहे.

या मंत्रात जो प्रकाश सांगितला, तो

7. Do not [kill] us, o Varuna, with those weapons which at thy bidding strike him who commits sin. May we never go to regions far removed from light. Remove [our] enemies that we may live.

8. We [chanted] thy hymn before and [we chant it] now and, o mighty one, we will chant it in future. For those works [which are] offered to thee, o thou impossible to harm, [are] unshakeable as if placed on a mountain.

ज्ञानरूप होय यात सशय नाही. आणि त्यावाचून भटकू नये म्हणजे अज्ञानामुळे अपराध अथवा पाप घडू नये असा अभिप्राय आहे.

८. नमस्कार = नमः म्हणजे येथे नमस्कारयुक्त स्तोत्र असे समजावयाचे आहे.

'तुझ्या ठायीं अर्पिलेली जी कर्मे' 'त्वे प्रितानि व्रतानि.' म्ह. वरुणास अनुलक्षून केलेली जी यजनादिक कर्मे ती. अथवा पाण्याला दड करणे आणि पुण्यवतानर अनुग्रह करणे इत्यादिक जी कामे वरुण करित असतो ती. ती पर्वताच्या गुणाप्रमाणे अचल होत, असे तात्पर्य.

परं ऋणा सावीरथ मत्तृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।
 अव्युष्टा इक्षु भूयसीरुपास आ नो जीवान्वरुण तासु ॥
 परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्तृतानि । मा । अहम् । राजन् ।
 अन्यऽकृतेन । भोजम् ।
 अविऽउष्टाः । इत् । तु । भूयसीः । उपसः । आ । नः । जीवान् ।
 वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥
 यो मे राजन्न्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।
 स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् १०
 यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भी-
 रवे । मह्यम् । आह ।
 स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वम् । तस्माद् ।
 वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अध (=अपि च) मत्तृतानि ऋणा (=ऋणानि) परा सावी (=परा सु-
 व=अपगमय) । हे राजन् [वरुण], अहम् अन्यकृतेन [धनेन] मा भोजं
 (=भोग मा लभेयम्) । हे वरुण, अव्युष्टा इत् [या] भूयसी उपसः (=अधु-
 नाप्यनुदिता याः प्रभूता उपासः सन्ति=आगामिनो दिवसा भवन्ति) तासु नो
 जीवान् आ शाधि (=तासु अस्मान् जीवतोऽनुशिष्टान् कुरु=तासु वध यथा जीवेम
 तथाज्ञापय) ॥

१०. हे राजन्, यो मे युज्यो वा सखा वा (=यो मम पित्रादिर्वा बान्धवादिर्वा)
 स्वमे भयं भीरवे मह्यम् आह (=स्वमे दृष्ट मयकर किमपि वस्तु कातराय मम
 विवृणोति) यः स्तेनो वा वृको वा नो दिप्सति (=चोरो वा हिंसको वास्मान् हितिक-
 मिच्छति) तस्माद् [भयात् स्तेनादृकात्] हे वरुण, त्वमस्मान् पाहि ॥

९. मी केलेलीं ऋणें • काढून टाक; हे राजा, मी दुसऱ्याने मिळविलेल्या धनावर पोटा न भरावें असें कर. हे वरुणा, अजून उगवल्याच नाहीत अशा [ज्या] पुष्कळ उषा त्यांप्रत आम्ही जीवंत-पणीं पावूं असें कर.

१०. हे राजा [वरुणा], जो माझा सगा अथवा मित्र स्वप्नांत [पाहिलेले] भय मज भितऱ्याला घालील, अथवा जो चोर कींवा हिंसक आमची हानि करूं इच्छील, त्यापासून, हे वरुणा, तूं आम्हांला रक्ष.

9. And remove the debts contracted by me. May I never 'feed on the gains of another, o king [Varuna]! Order, o Varuna, that we shall be alive on the numerous Ushases that have not yet shone.

10. Whatever relation or friend of mine tells me, a timid one, of an ill omen [seen] in a dream, or whatever thief or wolf desires to hurt me—from him save us thou, o Varuna!

९. ऋणात राहू नये, पराज भक्षण करू नये आणि पुष्कळ जगण्याची इच्छा करणें, हें जसें आतां इष्ट आहे तसेंच वेदकाळीहि असे असें या ऋणेंवरून दिसून येते.

१०. 'स्वप्नात पाहिलेले भय मज

भितऱ्याला घालितो' = 'स्वप्ने भय भीरवे मद्यमाह.' म्हणजे एकादे अनिष्ट मी स्वप्नात पाहिलें असेल आणि त्याचा अर्थ भयप्रद आहे असे माझे सगे सोयरे सांगतील, तर त्या भयापासून मला-रक्ष.

माहं मधोनो वरुण प्रियस्य भूरिदात्र आ विदं शूनमापे ।
 मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥
 मा । अहम् । मधोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदात्रः । आ । विदमा ।
 शूनम् । आपेः ।
 मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्याम् । बृहत् । वदेम ।
 विदथे । सुवीराः ॥ ११ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

११. हे वरुण, मधोनः (=धनवतो) भूरिदात्रः (=मभूतस्य दातु) प्रियस्य आपे (=ज्ञाते.) शून (=मम दारिद्र्य) माहम् आ विद (=माह तस्य विज्ञापन करवाणि) । हे राजन् [वरुण], सुयमाद् राय. (=सुप्तु नियम्याक्रमात्) माहम् अव स्या (=मा विहीन. साम्) । सुवीरा. (=शोभनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता) [वयम्] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् २९-२२०.

वृमो गृत्समदो वा कविः । विथे देवा देवता । धिष्णु छन्द ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवारगः ।
 शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वान् अवसे हुवे व ॥ १ ॥
 धृतव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूः । अव ।
 आगः ।
 शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे ।
 हुवे । वः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे धृतव्रता. (=धृतनर्माण) इषिराः (=गमनशीलारत्यरशीला) अ-
 दित्या. (=अदिते पुत्रा इन्द्रादयः), रहसूरिव मद् आगः आरे कर्त (=अभिधा-

११. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि] उदार जो प्रिय आस त्याला मी आपलें दैन्य न सांगावें असें कर. हे राजा [वरुणा], ज्यावर सहज अधिकार चालवितां येतो अशा धनापासून मी शृथकू न होईन असें कर. चांगल्या वीरांनी युक्त होस्ताते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

11. May I never tell, o Varuna, my poverty to a rich [and] bounteous dear relation. May I never be, o king, without controllable wealth. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [of thee] in the sacrifice.

सूक्त २९-२२०.

ऋषि-कूर्म अथवा गृत्समद.
देवता-विश्वे देव. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे कर्मधारक, हे वेगवंत आदित्य हो, व्यभिचारिणीप्रमाणें [माझे] पाप मजपासून दूर करा. हे वरुणा, हे मित्रा, हे देव हो, [तुम्हांपासून होणारे] कल्याण जाणणारा जो मी, तो तुम्हां [स्तोत्र] ऐकणाऱ्यांस तुमच्या प्रसादासाठीं येथें बोलावितों.

HYMN 29-220.

To Vis've Devas. By Kūrma or Gr̥tsamada. Metre—Trish-tubh.

1. O swift sons of Aditi, o supporters of the rite, remove the sin away from us, even as a woman giving secret birth to a child. O Varuna, o Mitra, o gods, I who know [your] blessing invoke for your protection you who hear.

१. 'व्यभिचारिणी स्त्रीप्रमाणे' म्हणजे व्यभिचारिणी स्त्री गर्भिणी राहिल्यानंतर गर्भ पाहून जसा दूर टाकिते त्याप्रमाणे आमचे पातक दूर नेऊन टाकून दे. हा अर्थ सायणास अनुसरून वेला आहे. आणि तो योग्य दिसतो. याजवरून

व्यभिचारदिक पापें आणि गर्भपातरूप जो लाज राखण्याचा राक्षसो उपाय तो जसा प्रसूत काळी चालू आहे तसाच वेदकाळीहि प्रसिद्ध होता असे सिद्ध होतें.

युयं देवाः प्रमतिर्युयमोजो युयं द्वेषांसि सनुतयुयोत ।
 अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥
 युयम् । देवाः । प्रमतिः । युयम् । ओजः । युयम् । द्वेषांसि । सनु-
 तः । युयोत ।

अभिक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत ।
 अपरम् । च ॥ २ ॥

किम् नु वः कृणवामापरेण किं सनेन वसव आध्वेन ।
 युयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥
 किम् । ऊं इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन ।
 वसवः । आध्वेन ।

युयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः ।
 दधात ॥ ३ ॥

रिणी यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् पाप मत्तः सकाशाद् दूरे दु-
 र्तत) । हे वरुण, हे मित्र, हे देवाः, भद्रस्य विद्वान् (= युष्माभिः करणीयं श्रेयो
 जानन्) [अह] शृण्वतः (= मम श्रोत्रे शृण्वतो) वः (= युष्माद्) वः अवते
 (= युष्माकं रक्षणाय = युष्मत्कर्तृकाय रक्षणाय) हुवे (= आह्वयामि) ॥

रहस्यरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे स्यत इति रहस्यैर्बहिचारिणी । सा यथा गर्भं
 पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

२. हे देवाः, यूय प्रमतिः (= प्रष्टव्य मतिः प्रसादरूपा बुद्धिर्यस्य स पातयो
 यूयमेव) । यूयम् ओजः (= बल यूयमेव) । यूयम् [एव] द्वेषांसि सनुतयुयोत
 (= द्वेषन् शत्रून् अन्तर्हितं यथा तथा पृथङ्मुह्यत) । अभिक्षत्तारः (= शत्रोरभि-
 हितरा) [यूयम्] अभि च क्षमध्वम् (= अस्मान् सहध्वं च) अद्य च अपरं च
 नो मृळयत (= अपि च अद्य दिने आगामिनि च पालं अस्मभ्यं मृळयत = मरणात्
 मुक्षयत च) ॥

३. हे वसवः (= साधयो) [विश्वे देवाः], वः अपरेण [आध्वेन] द्वि ऊं नु
 करवाम [अथवा] सनेन आध्वेन [द्वि करवाम] (= युष्माकं यद् इष्टान्तांते

२. हे देव हो, तुम्ही संरक्षक [व्हा]. तुम्ही बळ [व्हा]. तुम्ही शत्रूला नाहीसे करा. [शत्रू]घातक [असे जे तुम्ही ते] आम्हांला क्षमा करा आणि आम्हांवर आतां आणि पुढेहि रुपा करा.

३. हे बसू हो, तुमचे पुरातन आसपण आणि अर्वाचीन आसपण घेऊन काय करावयाचें आहे? हे मित्र आणि वरुण हो, हे अदिती, हे इंद्र आणि मरुत् हो, तुम्ही आमचें कल्याण करा [म्हणजे झालें].

2. Do you, o gods, [be] the protector. [Be] you the power. Do you free us from the haters. Do you who destroy [the enemy] pardon [us]. And be kind to us now as well as in the future.

3. What now shall we do, o good [gods], with your future [friendship], what with your ancient friendship? 'Do you good to us, o Mitra and Varuna and o Aditi, o Indra and Maruts!'

३. 'तुमचें आमचें जुने सख्य आहे आणि अजून झालें तरी सख्य आहेच अशी रूपाति आहे; ती घेऊन काय

करावयाची आहे? तुम्ही आमचें कल्याण केले म्हणजे झालें.'

हये देवा यूयमिदापर्यः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।
 मा वो रथो मध्यमवाळुते भुन्मा युष्मार्वत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥
 हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपर्यः । स्थ । ते । मृळत । नाधमा-
 नाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमऽवाट् । ऋते । भूत् । मा । युष्मार्वत्ऽपि ।
 आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कित्वं शशास ।
 आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव प्रभीष्ट ॥ ५ ॥
 प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽव ।
 कित्वम् । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे ।
 विम्ऽव । प्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्रसिद्धं सत्यं यद्वागामिनि काले भवितव्यं सत्यं तेन किं करवाम ? (=तद्वृत्तीत्या किं
 करवाम ?) । हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), हे अदिते च, हे इन्द्रामरुतः, कृप-
 नः (=अस्मभ्यं) स्वस्ति दधात (=स्वस्ति कुरुत=कल्याणं प्रयच्छत) ॥
 कल्याणकरणमेव युष्माकं सत्यस्य प्रयोजनमिति भावः ॥

भाषायाम्.

४. हये देवाः (=हे इन्द्रादयो देवाः), यूयम् इत् आपर्यः स्थ (=यूयमेव वा-
 न्धवाः स्थ) । ते [यूयम्] (=अतः कारणानूय) नाधमानाय महा मृळत (=अ-
 भिमतफल याचमानाय महा स्तोत्रे=मा स्तोत्रात् सत्यत) । ऋते (=अस्मात् यद्ये)
 वो रथो मध्यमवाट् मा भूत् (=मन्दगमनेन वाहको=मन्दगतिर्मा भवतु) । युष्माक-
 आपिषु (=युष्मत्सदृशेषु बन्धुषु सत्सु) [यय] मा श्रमिष्म (=श्रान्ता मा भूम्) ॥

५. [हे देवाः], यत् (=यस्मात्) पिता कित्वम् इव मा शशास (=यथा क-
 शित् पिता कैतवकारिण स्वर्गीय पुत्रमनुशासति शोभन मार्गे प्रवर्तयति तथा मां श-
 शास पापमार्गात्प्रवर्तयत) [तस्मात्] व एवः (=युष्माकं मध्य एकांशं यु-
 ष्माभिः संस्तुतिष्ठ एकोहं) भूरि आग. (=मम प्रभूतं पापं) प्र मिमय (=प्रकर्षेण
 हिंसितवानस्मि) । हे देवाः, [युष्मदयोः] पाशा आरे (=दूरे) [सन्तु] अघानि

४. हे देव हो, तुम्हीच [आमचे] बांधव आहां. तर तुम्ही मज याचकावर कृपा करा. तुमचा रथ [आमच्या] यज्ञांत मंदगामी न होओ. तुम्हांसारखे बांधव असतां, ना आम्हांला कष्ट न होओत.

५. [हे देव हो], ज्यापेक्षां [एकादा] बाप दुर्व्यसनी [पुत्रा]ला [उपदेश करितो] तसे तुम्ही मला उपदेश करिते ज्ञातां, आपेक्षां तुम्हां सर्वांमुळे मी एकटा पुष्कळ पापाचा नाश करिता ज्ञातां आहे. [तर] हे देव हो, पाश दूर [होओत], पापे दूर [होओत]. पित्राच्या समक्ष पक्ष्याला [धरिल्या]प्रमाणे तुम्ही मला धरूं नका.

4. You alone, o gods, are our relations. Be ye therefore kind to me, a suppliant. May your chariot never be slow in [our] sacrifice. May we never tire when we have relations like you.

5. I a single one belonging to you [who are many] have destroyed much sin, since you have instructed me even as a father [instructs] a profligate [son]. Away, with fetters, away with sins, o gods! Do not seize me as [they seize] a bird before [its] young.

५. पहिल्या अर्थाचा अर्थ कठिण आहे. सायणाप्रमाणे केलेल्या अर्थाचा भाव असा आहे की 'हे देव हो, तुम्ही सर्व देव मिळून मज एकदावर कृपा

करून एकादा बाप आपल्या दुर्व्यसनी पुत्राला उपदेश करितो तसा मला उपदेश केल्या त्यामुळे मी आपल्या सर्व पापाचा नाश केला; तर मजपासून पाश सोडावा.'

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हादि भयमानो व्ययेयम् ।
 त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादिवपदो यजत्राः ॥६॥
 अर्वाञ्चः । अद्या । भवत । यजत्राः । आ । वो । हादि । भयमानः ।
 व्ययेयम् ।

त्राध्वम् । नः । देवाः । निजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अ-
 वपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।
 मा रायो राजन्सुयमादव स्या वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥७॥११
 मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदानः । आ । विदम् ।
 शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्याम् । वृहत् । वदेम् ।
 विदथे । सुवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

(=पापानि) [त्र] आरे (=दूरे) [सन्तु] । अधि पुत्रे विम् इव (=बाले सं-
 निहिते सति पक्षिणं यथा=बालस्य समीपे वर्तमानं पक्षिणं यथा व्याधां पृच्छति व-
 द्वा) मा (=मां) मा मर्माष्ट (=मा-मृक्षीध्वं=मां हिंसते) ॥

भाषायाम्.

६. हे यजत्राः (=यजनोपा देवाः), [यूयम्] अद्य अर्वाञ्चो भवत (=भ-
 र्मदभिमुखो भवत) । भयमानः (=विम्पदहे) वो हादि आ व्ययेयं (=युष्माकं
 हृदयसंबन्धि रक्षणम् आभिमुख्येन प्राप्तुमाम्) । हे देवाः, वृकस्य निजुरः (=हि-
 संकस्य निहननात्) नत्राध्वम् । हे यजत्राः, कर्तात् अवपदः (=यस्मिन् अवपदनी-
 यं तस्माद् गर्तात्=कर्ते अवपदः=गते अवपतनान्) [अस्मान्] त्राध्वं (=गालयत) ॥

७. हे वरुण, मघोनः (=धनवतो) भूरिदानः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य
 आपेः (=ज्ञातेः) शूनं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विदं (=माहं तस्य विज्ञानं
 करवाणि । हे राजन् [वरुण], सुयमात् रायः (=सुप्तु नियम्याह्वानान्) महम्
 अव स्यां (=मा विहीनः स्याम्) । सुवीराः (=शोभनीयौपेतपुत्रादिभिस्तेषां)
 [ययं] विदथे (=यज्ञे) वृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं श्रूयाम्) ॥

६. हे पूजनीय [देव] हो,
तुम्ही आज आम्हांकडे तोंड करा.
भ्यालेला जो मी त्या मला तुमच्या
रुपेला शरण जाऊं द्या. हे देव हो,
तुम्ही हिंसकाच्या हननापासून आ-
म्हांला रक्षा, हे पूजनीय [देव] हो,
तुम्ही आम्हांला खळग्यांत पडूं देऊं
नका.

७. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि]
उदार जो प्रिय आस त्याला मी
आपलें दैन्य न सांगावें असें कर.
हे राजा [वरुणा], ज्यावर सह-
ज अधिकार चालवितां येतो अशा
धनापासून मी पृथक् न होईन
असें कर. चांगल्या वीरांनीं युक्त
होस्तोते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी
स्तुति गाऊं असें कर.

6. - O worshipful [gods],
do you turn yourselves in
this direction. May I, who
am terrified, take shelter
under thy brave protection.
Save us, o gods, from the
harm of the wolf, save
[us], o adorable ones,
from falling into the pit.

7. May I never tell,
o Varuṇa, my poverty to
a rich [and] bounteous
dear relation. May I never
be, o king, without con-
trollable wealth. May we,
accompanied by brave sons,
chant great praises [of
thee] in the sacrifice.

सूक्तम् ३०-२२१

गृत्समद कवि० । प्र हि ऋतुमित्येवेन्द्रासोमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानि-
त्यर्धर्च सारस्वत । यो न. सतुत्य इत्येषा नार्हस्पत्या । अन्त्या मावती । शिवा
ऐन्द्र ॥ जगती छन्द ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे इन्द्रायाहिम्ने न रमन्त आपः ।
अहरहयात्पितृरुपां कियत्प्राप्त्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥
ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽम्ने । न । रमन्ते ।
आपः ।

अहऽअहः । याति । अत्तु । अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः ।
आसाम् ॥ १ ॥

यो वृत्राय सिन्मत्राभरिष्यत् तं जनित्री विदुष उवाच ।
पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥
य. । वृत्राय । सिन्मम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री ।
विदुषे । उवाच ।
पथ. । रदन्ती. । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः ।
यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ ऋत कृण्वते (=उदङ्गवृष्टि कुर्वते) देवाय सवित्रे (=दीप्ताय सवित्रे=सर्वेषां
प्रेरकाय) अहिम्ने (=वृत्तस्य हननं कुर्वते) इन्द्राय (=एतादृशादिन्द्राद्गोत्रा)
आपो न रमन्ते (=उदङ्गप्रवाहा नोपरता भवति=नित्यं गच्छन्ति) । अहरहः
(=प्रत्यहम्) अपाम् अत्तु (=उदङ्गानां "सेचनं स्रोतो") याति (=गच्छति) ।
आसाम् (=तासामपा) प्रथमः सर्गः कियति आ (=प्रथमा मृष्टि करिष्यन् काले
जाता?)=इदा ता प्रथममजायन्त) ०

२ यापति काले ता अजायन्त स कालं क्रियात् । नि परिमाणं तस्य कालस्य । न
निमिषि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः । इति ॥

३ अत्र (=तस्मिन् प्रसङ्गे) य [पुरुषो] वृत्राय सिन्मम् अभरिष्यत् (=वृत्राय
दातुं हविरजगन्धं धनं संपादितवान्) त [पुरुषं] जनित्री (=इन्द्रमाता अहिमिन्द्र)

सूक्त ३०-२२१.

ऋषि-गृत्समद. देवता- १-६
इन्द्र; ६ इन्द्र आणि सोम; ७,
इन्द्र; ८ वीच्या प्रथमार्धाची देवता
सरस्वती, उत्तरार्धाची इन्द्र; ९
वृहस्पति; १० इन्द्र; ११ मरुत्.
वृत्त-जगती.

१. उदकवृष्टि करणारा,
देदीप्यमान, सर्वांचा प्रेरक आणि
अहीला मारणारा असा जो इन्द्र,
त्याला भिऊन उदकें थांबत नाहीत.
उदकांचा प्रवाह नित्य चालत
असतो. त्यांजला प्रथम कोणत्या
[काळी] निर्माण केलें ?

२. जो [मनुष्य] त्या प्रस-
गी वृत्राला [देण्यासाठी] हविर-
न् आणिता झाला त्याचें नांव
माता [आपल्या] जाणणाऱ्या पु-
त्रापाशी सांगती झाली. त्याच्या
इच्छेनुसार त्याजकरितां मार्ग खो-
दणाऱ्या ज्या नद्या, त्या प्रतिदिनीं
इष्ट स्थळीं जात असतात.

१. 'त्याला भिऊन उदकें थांबत
नाहीत' = 'न रमन्ते आपः' म्हणजे उद-
कें नित्य वाहत असतात, गतिभंग केला
तर उंद्राचा कोप होईल म्हणून उगी
राहत नाहीत. आणि ही निरंतर चा-

HYMN 30-221.

To Indra (vs. 1-5); Indra and So-
ma (v. 6); Indra (v. 7); Sara-
svatī (the first half of v. 8),
and Indra (second half of the
8th v.); Bṛihaspati (v. 9);
Indra (v. 10) and the Maruts
(v. 11). By Gṛitsamada. Me-
tric—Jagati.

1. The waters do not
stop for fear of Indra, the
sender of rain, the brilliant,
the inspiring, the killer of
Vṛitra. The stream of the
waters flows from day to
day. When was their first
birth?

2. The mother declared
to [her] knowing [son]
him who had then pre-
pared to offer oblation to
Vṛitra. The rivers, dig-
ging out channels for him
according to his wish, daily
run to their destination.

छतच आली आहेत. प्रथम त्याजला के-
व्हा निर्माण केलें हे कोणास ठाऊक
आहे. ?

२. 'माता [आपल्या] जाणणाऱ्या
पुत्रापाशी सांगती झाली.' = 'जनिनी वि-

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अर्धे । अन्तरिक्षे । अर्ध । वृत्राय । प्र ।

वधम् । जभार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अ-

जयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

वृहस्पते तपुषाश्च विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

वृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य ।

वीरान् ।

यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्मा-

कम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

विदुषे (=विज्ञानयुक्तायेन्द्राय) प्रोवाच (=कथितवती=अमुः पुरुषस्तुभ्यं हविरदत्त्वा
वृत्राय ददातीति प्रोवाच) । अनु जोषम् (=अनुशामम्=इच्छामनुसृत्य) अस्मै (=त-
स्याधि) पथो रदन्तीः (=मार्गान् विलिप्तन्त्यो मार्गान् कुर्वन्त्यो) धुनयः (=नगो)
दिवेदिवे (=नित्यम्) अर्थं यन्ति (=गन्तव्यं स्थानं समुद्रं गच्छन्ति) ॥

भाषायाम्-

३. [इन्द्रः] अधि अन्तरिक्षे (=अन्तरिक्ष) ऊर्ध्वोऽस्थात् (=हननाय तिस्रो
भूत्वा उदतिष्ठत्) अध (=अनन्तरं) वृत्राय वधं प्र जभार (=शस्त्रं वृत्रसोप-
प्रहतवान्) । मिह वसान. (=मेवमाच्छादयन्) [इन्द्र] उप ईम् अदुद्रोत् (=व-
वृत्रमुपागमत्) । तिग्मायुधः (=तीक्ष्णशस्त्र) इन्द्रः शत्रुमजयत् (=शत्रुं जितवान्) ॥

४. हे वृहस्पते, तपुषा अश्वेन (=तापसेन तेजस्विना यज्ञेणेन) वृकद्वरसः अ-
सुरस्य वीरान् (=हिसकद्वारवती बलवतः शत्रोर्वीरान्) विध्य (=नाश्य) । हे
इन्द्र, यथा [त्व] पुरा (=पूर्व) धृषता (=धर्षकेण बलेन) [शत्रुं] जय-
(=हतवान्) एव चित् (=तथैव) अस्माकं शत्रु [सायत] जहि (=नाश्य) ॥

वृकद्वरसः सहृदद्वारस्यासुरस्य वीरान्... । यद्वा सहृदद्वारानसुरस्य वीरान् । इति
सायणः ॥

३. नंतर [इंद्र] अंतरिक्षांत उभा राहिला आणि वृत्रावर शस्त्राचा प्रहार करिता झाला. [इंद्र] मेघ परिधान करून त्याजवर धांवला [आणि] तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन त्या शत्रूला जिंकितो झाला.

४. हे बृहस्पती, तूं दारावर घातक वीर ठेवणाऱ्या प्रबळ अमुराच्या वीरांस तेजःपुत्र वचाने मारिल्याप्रमाणें मार. हे इंद्रा, तूं धैर्याने जसा पूर्वी मारितो झालास तसा आतांहि आमच्या शत्रूला मार.

3 He then stood ready in the firmament and struck the thunderbolt on Vritra [Indra] having clothed himself with a cloud and against him : Indra aimed with the sharp weapons vanquished the enemy.

4. O Brihaspati, strike as with the burning thunderbolt the brave sons of the powerful enemy who keeps dangerous warriors in his dool. Kill, o Indra, our enemy even as thou didst before with courage.

दुषे प्रोवाच.' म्ह. वृत्रवध होण्याच्या पूर्वी कोणी इद्राला टाकून वृत्राला भजू लागले होते, तेव्हा इद्राला सोडून वृत्राला कोण कोण हवि देत आहेत तें इद्राची आई अदिति इने इद्राला सांगितले,

असा सायणाचा भावार्थ दिसतो.

‘मार्गे खोदणाऱ्या’ म्हणजे खोल घाहून पान मोठें करणाऱ्या.

इष्ट स्थळी म्ह. समुद्रात.

३. ‘मेघ परिधान करून’=म्ह. मेघरूप कवच घालून.

४. ‘दारावर घातक वीर ठेवणा या’= ‘वृत्रद्वरसः.’ हा शब्द कठिण आहे. दुसरे प्रयोग, स्थापक, गम्यमान अर्थ काय

आहे तें निश्चयानें सांगवत नाही. केलेल्या भाषांतराचें तात्पर्य, जो आपल्या दरावाऱ्यावर घातक म्हणजे शूर असे योद्धे ठेवितो तसा, असें आहे.

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मन्दसानो निजूर्वाः ।
 तोकस्य सातो तनयस्य भूरस्मा अर्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥ १२
 अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् । मन्दसानः ।
 निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातो । तनयस्य । भूरः । अस्मान् । अर्धम् । कृणुतादिन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र हि क्रतुं बृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदी ।
 इन्द्रासोमा युवमस्मा अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥
 प्र । हि । क्रतुम् । बृहथः । यम् । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमान-
 स्य । चोदी ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् । अस्मिन् । भयस्थे । कृणु-
 तम् । जुं इति । लोकम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे इन्द्र], मन्दसानः (= स्तोत्रेण हर्षितः सन्) [त्व] येन [अश्मना =
 वज्रेण] शत्रुं निजूर्वाः (= न्यर्हिंसीत्) [तं] दिवः (= शुलोकस्य) अश्मानं (= व-
 ज्रम्) उच्चा अव क्षिप (= उच्चैः स्थितः सन् द्युतकाशाद् अवक्षिप) । हे इन्द्र,
 भूरेस्तोकस्य तनयस्य सातो (= प्रभूतस्य संतानस्य संतानसंतानस्य च प्रातो विषये)
 अस्मान् गोनामर्धं कृणुतात् (= ? अस्मान् गवां भोक्तृन् कुरु = अस्मान् गोभुजः लब्ध-
 गोधनान् कुरु) ॥

प्रभूतपुनर्पौतादिभाजो गोधनभाजश्च पुर्वित्यर्थः ॥

६. यं [क्रतुं] वनुथः (= कामयेथे) तं क्रतुं (= यज्ञं) प्र बृहथो हि (= प्रगम्य-
 थो हि प्रष्टुं प्राप्तफलं कुरुष्यः सलु) । [युवां] रधस्य यजमानस्य (= रधश्च
 = हविर्ददत उपासकस्य) चोदी स्थः (= प्रेरसी भवथः = मरथं प्रापयितारी भवथः) ।
 हे इन्द्रासोमा (= इन्द्रासोमौ), अस्मिन् भयस्थे (= भयभारके प्रसङ्गे) युवम् अ-
 स्मान् अविष्टं (= युवामस्मान् रक्षतम्) [अपि च] उ लोकं कृणुतं (= भयभरितं
 स्थानं कुरुतम् = अस्मभ्य भयरहितत्वं प्रयच्छतम्) ॥

उल्लोममित्येवमेव पदं न तु पदद्वयमिति सम्यक्पाथान्ताः ॥

५. [हे इन्द्रा], तुला हर्षे
शाला म्हणजे तूं ज्या [वज्रा]ने
शत्रूवर प्रहार करितोस तें आका-
शचें वज्र तूं उंचीवरून खालीं
फेक. हे इन्द्रा, तूं आम्हांला पुष्क-
ळ अपत्यें आणि सतति आणि
गाई यांची समृद्धि दे.

६. [हे इन्द्र आणि सोम
हो], तुम्हांला जो यज्ञ आवडतो
त्याचा तुम्ही उत्कर्ष करितां. तुम्ही
भाविक उपासकाचें वरें करणारे
आहां. हे इन्द्र आणि सोम हो,
तुम्ही या भयंकर प्रसंगांत आम्हां-
ला रक्षा. आमची मुक्तता करा.

5. - Throw down from
high the thunderbolt of
heaven with which thou
strikest the enemy [when
thou art] exhilarated.
Make us prosper, o In-
dia, in the possession of
children, of grand-children,
and of cows.

6. You promote [that]
sacrifice which you love.
You are the promoters of
the pious sacrificer. O In-
dra and Soma, do you pre-
serve us in this crisis.
Effect [our] freedom.

५. 'आम्हाला.....समृद्धि दे.'
मूळ शब्द 'अस्मात् अर्थं कृणुतात्' अक्ष-
रशः 'आम्हाला भागीदार कर', असे
आहेत. यासारिखा आणखी एक मंत्र
आहे तो असा. - 'अपा तोरुस्य तनयस्य
जेथे इन्द्र सूर्योन् वृष्टुहि स्म नः अर्थम्'

क्र. ६.४४.१८; यातहि ज्यास द्यावयाचें
तद्वाचक पद द्वितीयान्त आहे आणि
'अर्थ' शब्दहि द्वितीयान्तच आहे.

६. हा मंत्र इन्द्र आणि सोमरस-
रूप जो देव त्याविषयी आहे.

न मा तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।
 यो मे पूणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७
 न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम् ।
 मा । सुनोत् । इति । सोमम् ।
 य । मे । पूणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् । यः । मा ।
 सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥
 सरस्वति त्वमस्मां अविष्टि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।
 त्वं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८
 सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविष्टि । मरुत्वती । धृषती । जेषि ।
 शत्रून् ।
 त्वम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् ।
 शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [अभिषवणादि कर्म] न मा तमत् (=मा न तमयतु न ग्लपयतु) । [तन्मा] न श्रमत् (=श्रान्तं मा करोतु) उत न तन्द्रत् (=न तन्द्रयेत्) सोमम् [इन्द्रार्थं] मा सुनोत (=माभिषुण्वतेति) न वोचाम (=न व्रयाम्) । यो मे पूणात् (=स हि मा पूर्णकाम करोति) यो ददत् (=स हि मया धनं ददाति) यो निबोधात् (=स हि मम स्तोत्रमवगच्छति) यः सुन्वन्तं मा गोभिः उप आ अयत् (=स हि सोममभिषुण्वन्तं मा गोभिः सह आगच्छति) ॥

८. हे सरस्वति, त्वमस्मान् अविष्टि (=रक्ष) । धृषती (=पर्ययन्ती एव) मरुत्वती (=मरुतुत्ता सती) शत्रून् जेषि (=जय) । इन्द्रस्त्वं चित् (=तमसि सिद्ध) शर्धन्तं (=चलवन्तं) तविषीयमाणं (=चलमिषाचरन्तं=चलमाभिषुण्वन्तं) शण्डिकानां वृषभं (=शण्डयस्यानां मध्ये प्रधानं पविष्टम्) हन्ति [रम] ॥

शण्डामर्शयसुरोहिती । इति सायण ॥

७. [इन्द्रसेवेचा] मला कं-
टाळा न येओ; [इन्द्रसेवेने] मी
थकलों असें न होओ अथवा त्रास-
लों असें न होओ. तुम्ही सोम
काढूं नका असें आमच्या तोंडांतून
न येओ. कारण तो आमचे मनो-
रथ पूर्ण करितो. तो धन देतो,
तो [माझे] स्तोत्र ऐकून घेतो,
तो गाईला घेऊन मज सोमयामी-
प्रत येत असतो.

८. हे सरस्वती, तूं आम्हांला
रक्ष. धैर्यसंपन्न अशी जी तूं ती
मरुतांसह शत्रूला जिंक. तो जो
वळवान् [आणि] धैर्यसंपन्न अ-
सा शंडिकांचा प्रभु त्यालाहि इंद्र
मारिता झालां.

७. 'पृणात्' 'ददत्' 'निबोधात्'
आणि 'अयत्' हे भावे-प्रयोग आहेत
असे किती एरु पाश्चात्य विद्वानाचे म्हण-
णें आहे. .

८. 'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० आणि
टीप पहा.

'शंडिकाचा प्रभु' = 'शण्डिकानां वृष-
भम्.' हा कोण होता आणि त्याजवि-

7. Let not [the wor-
ship of Indra] fatigue me,
let it not tire [me] and
let it not trouble [me]; let
us not say : do not extract
soma ; since he fulfils [my
desire], since he gives, since
he accepts [my prayer],
since he comes to me, a
soma-sacrificer, with cows.

8. O Sarasvatī, do thou
preserve us. Accompanied
by the Maruts do thou,
[who art] brave, vanquish
the enemies. Indra killed
even the lord of the S'an-
dikas, him who was strong
[and] courageous.

वशी काय कथा आहे ती मळत नाही.
सायण म्हणतात की 'शंडिक' म्हणजे
'शण्ड' नावाच्या कोणा एकाचे वंशज.
पण शण्ड कोण हे ठाऊक नाही, आणि
त्याच्या वंशजाचा प्रभु येथें सांगितला तो
कोण तेंहि कळत नाही. ही नावे पुनः
ऋग्वेदात आलेली नाहीत.

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिरव्याय तं तिगितेन विध्य ।
 वृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥
 यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽव्याय । तम् ।
 तिगितेन । विध्य ।

वृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रीषन्तम् । परि । धेहि ।
 राजन् ॥ ९ ॥

अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।
 ज्योगभूवन्ननुधूपितासो हृत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥
 अस्माकैभिः । सत्त्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते ।
 कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हृत्वी । तेषाम् । आ । भर ।
 नः । वसूनि ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. यो नः सनुत्यः (=अस्माकमन्तर्हितः शत्रुः) उत वा जिघत्सुः (=अथवा जिघासुर्) [भवति] तम् अभिख्याय (=संवीक्ष्य) तिगितेन (=तीक्ष्णेनावुधेन) विध्य (=ताडय) । हे वृहस्पते, आयुधैः शत्रून् जेषि (=जय) । हे राजन्, द्रुहे (=द्रोघ्रे=शत्रोरुपरि) रीषन्तं (=हिसन्त) [यजं] परि धेहि (=प्रक्षिप) ॥

१०. हे शूर [? इन्द्र], यानि वीर्या (=वीरकर्मणि) ते कर्त्तव्यानि (=ता कर्त्तव्यानि) [भवन्ति] [तानि] अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूरैः (=अस्मदीयैः । तदि-भिर्वीरैः सहायैः) कृधि (=कुरु) । [अस्माकं शत्रवो] ज्योक् (=निराशम्) अ-नुधूपितासो भूवन् (=“ धूपायमानहृदयाः ”=हृदहृदया अभूवन्) । [तान्] हरां (=हृत्वा) तेषां वसूनि (=धनानि) न. (=अस्मभ्यम्) आ भर (=अनय) ॥

९. जो आमचा गुप्त शत्रु [असेल] अथवा [जो] घात करूं, इच्छिणारा [असेल] त्याला पाहून घेऊन तूं तीक्ष्ण शस्त्रानें मार. हे बृहस्पती, तूं आयुधांनीं शत्रूला जिंक. हे राजा [बृहस्पती], तूं शत्रूच्या आंगावर घातक [वज्र] टाक.

१०. हे शूरा, आमच्या विजयी शूरांच्या योगानें तूं जे पराक्रम तुला करावयाचे असतील ते कर. [शत्रु] पुष्कळ दिवस आनंदी झाले आहेत. [त्यांस] मारून त्यांच्या संपत्ति आम्हांला आणून दे.

9. Find out and strike with the sharp weapon him who [is] our secret [enemy] or [who is] desirous of killing us. O Brihaspati, conquer the enemies with [thy] weapons. Throw on the spiteful foe the destructive [thunderbolt], o king [Brihaspati] !

10. O hero, do thou achieve with our victorious heroes whatever deeds thou hast to achieve. [Our enemies] have been pleased for a long time. Kill them and bring their wealth to us.

१०. जीं पराक्रमाची कृत्यें इन्द्र करणार आहे ती त्याणें ऋषींच्या पुत्रांचे साहाय्य घेऊन करावी अशी प्रार्थना

आहे. उच्चरार्थांत प्रार्थना किती चमत्कारिक आहे पहा !

तं वः शर्धं मारुतं सुम्रयुर्गिरौपं ब्रुवे नमस्ता दैव्यं जनम् ।
 यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥ १३
 तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्रऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । न-
 मस्ता । दैव्यम् । जनम् ।
 यथा । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नशामहै । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । दि-
 वेऽदिवे ॥ ११ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

११. [हे मरुतः], यस्त मारुतं शर्धं (=युष्माकं प्रसिद्धं मरुत्संबन्धिनं गणं)
 सुम्रयुः (=सुखेच्छुरहं) गिरा (=स्तुत्या) उप ब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि)—दैव्यं जनं न-
 मस्ता [उपब्रुवे] (=देवसंबन्धिनं जनं मरुद्रूपं नमस्कारेण उपेत्य स्तौमि) । यथा
 (=येन प्रकारेण) सर्ववीरं (=सर्ववीररूपेतम्) अपत्यसाचं (=सततिपुक्तं) श्रुत्य
 (=प्रशस्यभूतं) रयिं (=धनं) दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) नशामहै. (=प्राप्नुवाम) ॥

सूक्तम् ३१-२२२.

गृत्समद ऋषिः । विथे देवा देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः ॥
 अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रेर्वसुभिः सचाभुवा ।
 प्र यद्वयो न पप्तन्वस्मन्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥
 अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽ-
 भिः । सचाऽभुवा ।
 प्र । यत् । वयः । न । पप्तन् । वस्मन् । परि । श्रवस्यवः । हृषीव-
 न्तः । वनऽर्षदः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), आदित्यै रुद्रैः (=“एनादशसंरपक्षैः”)
 वसुभिः (=एतन्नामकैर्देवैर्) [च] सचाभुवा (=सहितौ) [युवाम्] अस्माकं
 रथम् अवतं (=रक्षतम्) यत् (=यदा) थवस्यवः (=अन्तेच्छयां) हृषीवन्तः
 (=प्राप्तवर्षा) वनर्षदः (=वृक्षादौ निषण्णा) वयः (=पक्षिणो) वस्मन् परि न
 (=निवासस्थानादिव) [अस्माकमथाः] प्र पत्नः (=प्रपतन्ति=उत्पतन्ति) ॥

११. [हे मरुतांनो], तुमचा जो तो मरुद्गण स्याला सुखेच्छु असा जो मी तो स्तुतीनें— [तुम्हां] दिव्य जनाला मी नमस्कारानें स्त-
वितों; कीं जेणेंकरून आम्ही सवे वीरांनीं युक्त, अपत्यसंपन्न [आणि]
स्तुत्य अशा संपत्तीला प्रतिदिनीं पावूं.

11. I desirous of happiness approach and pray to your troop of the Maruts with a hymn—[pray to] the celestial race with an obeisance ; so that we may obtain day to day a prosperity full of all brave heroes, blessed with progeny, [and] deserving to be renowned.

१२. यात ऋषि मरुतांशी घोलतो आहे. म्हणून ' तुमचा जो मरुद्गण '

याचा अर्थ ' तुम्ही जे मरुद्गण ' असा आहे.

सूक्त ३१-२२२.

ऋषि—गृत्समद. देवता—वि-
श्वे देव. वृत्त—शेवटची त्रिष्टुप्,
उरलेल्या जगती छंदाच्या.

१. हे मित्रावरुण हो, आ-
दित्य [आणि] रुद्र [आणि]
वसु यांसहित जे तुम्ही ते अनेच्छु,
आनंदी, [आणि] वृक्षसादी पक्षी
आपल्या घरच्यापासून [उडा-
ल्या] प्रमाणें आमचे घोडे उड-
तात तेव्हां आमचा रथ रक्षा.

HYMN 31-222.

To Vis'ie Devas By Gritsamada.
Metre—Jagati, except in the
last verse where it is Trish-
tubh.

1. O Mitra and Varuna,
do you, accompanied by
the Âdityas, the Rudras,
[and] the Vasus, do you
preserve our chariot when
[our horses] have flown
away even as birds from
their nest in quest of food,
full of joy and perching on
trees.

१. हे सूक्त चमत्कारिक आहे. त्या-
चा भावार्थ देवांनी सूक्तवत्तयाच्या रथा-
स रक्षावें असा आहे. हा रथ म्हणजे
कोणता ध्यावयाचा तें सायण सांगत

नाहीत. लढाईला अथवा देशांतरी जा-
वयाला निघालेल्या रथाला रक्षावयाचें
असेल; यज्ञरूप रथ ध्यावयाचा नसेल.
[पुढचा मंत्र पहा].

अधं स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विक्षु वाजयुम् ।
यदाशवः पदाभिस्तिव्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः
॥ २ ॥

अधं । स्म । नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथम् । देवासः ।
अभि । विक्षु । वाजयुम् ।
यत् । आशवः । पदाभिः । तिव्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ ।
जङ्घनन्त । पाणिऽभिः ॥ २ ॥
उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मास्तेन सुक्रतुः ।
अनु नु स्यात्पवृकाभिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥
उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मास्तेन ।
सुऽक्रतुः ।
अथ । उ । स्याति । अवृकाभिः । ऊतिऽभिः । रथम् । महे । सनये ।
वाजऽसातये ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यद् (=यदा) आशवः (=अस्माकमथाः) पदाभि (=पदगतिभी) रज-
स्तिव्रतः (=मार्गं क्रममाणाः सन्तः) पाणिभिः (=पादैः) पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त
(=अत्यन्तगमनेन नाद कुर्वन्ति) अधं स्म (=तदानीं) नो वाजयुम् (=अस्माकम्
अग्नेच्छं वेगवन्त) रथम् अभि विक्षु उद् अवत (=प्रजासु जनपदेषु प्रादुर्भावयत्) ॥
३. उत (=अपि च) विश्वचर्षणिः (=सर्वज्ञ) [अपि च] दिवो मास्तेन श-
र्धेन (=गुलोकस्य सबन्धी यो मरुद्गन्तवेन) सुक्रतुः (=शोभनपराक्रमरत्नं) स
(=स) इन्द्रः महे सनये वाजसातये (=महते धनाय सपदे च=धन सपद च यथा
यय लभेमहि तथा) अवृकाभिरूतिभिः (=आहिताग्नी रक्षाभिर) नो रथम् अनु नु
स्याति (=अनुकूलो भूत्वा रक्षणाय तस्य समीपे तिष्ठतु) ॥

‘वद्’ हे कोण आणि वस्तु ते कोण ए. ४५ म. १ आणि टिपा पहा.
य ते निती निती आहेत याविषयी

२. हे सर्वे देव हो, जेव्हां [आमचे] घोडे पायांनीं मार्ग क्रमण करीत करीत [आपल्या] पायांनीं पृथिवीच्या उंचवट्यावर दणदणाट करितात, तेव्हां आमचा वेगवान् रथ लोकवस्तीत येई असें तुम्ही करा.

३. आणि स्वर्गीच्या मरुद्गणाच्या योगानें महापराक्रमी असा तो विश्वदर्शी इन्द्र आम्हांला मोठें धन [आणि] संपत्ति मिळावी म्हणून आमच्या रथाला निर्भय रक्षणांनीं रक्षो.

2. When [our] horses traversing the space with [their] paces stump with [their] hoofs on the summit of the earth, make then our racing chariot, o you united gods, to come among the people.

3. And may that Indra, all seeing, [and] powerful through the heavenly troop of the Maruts, support our chariot with beneficent helps, that we may obtain great wealth [and] affluence.

२. 'आमचे घोडे जेव्हां रथाला घेऊन खडकावरून वगैरे जात असतात आणि लोकांची वस्ति सापडत नाही, तेव्हा आमच्या रथाला वस्तीत घेऊन ये' असा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

३. आमच्या रथाचें रक्षण करवें म्हणून इन्द्र आमच्या रथाच्या मार्गे उभा

राहो; म्हणजे मग आम्हाला पुष्कळ धन आणि संपत्ति मिळेल असा भावार्थ.

'स्वर्गीच्या' = 'दिवः'. ही पद्यी अडचणीमुळे मान्य करावयाची. सायण 'स्वर्गापासून येऊन' असा अर्थ करण्यासाठी दिवः ही पद्यमी आहे असें म्हणतात.

उत स्य देवो भुवनस्य सुक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषा जूजुवद्वथम् ।
 इळा भगो बृहद्विवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥
 उत । सः । देवः । भुवनस्य । सुक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सजोषाः ।
 जूजुवत् । रथम् ।
 इळा । भगः । बृहत् । दिवा । उत । रोदसी इति । पूषा । पुरम् । अधिः ।
 अश्विनौ । अध । पती इति ॥ ४ ॥
 उत त्वे देवी सुभगे मिथुदृशोषासानक्ता जगतामपीजुवा ।
 स्तुषे यद्वो पृथिवि नव्यसा वचः स्यातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥
 उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुदृशा । उ-
 षसानक्ता । जगताम् । अपि । जुवा ।
 स्तुपे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्यातुः । च । वयः ।
 त्रिवयाः । उपस्तिरे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. उत (=अपि च) स्य (=स=मसिद्धो) देवः (=दीप्तिमात्) भुवनस्य सुक्षणिः
 (=जगतः सेव्यः स्वामिभूतस्) त्वष्टा ग्राभिः सजोषाः (=देवपत्नीभिः संगतस्त्रा-
 भिः सहितः सत्) [अस्माकं] रथं जूजुवत् (=अतिशयेन प्रेरयत्=चोदयत्) ।
 [तथा] इळा भगः उत (=अपि च) बृहद्विवा (=बृहद्विवे दीप्तिमत्स्यौ) रोदसी
 (=यावापृथिव्यौ) पुरंधिः (=मेधावी) पूषा अध (=अपि च) पती अश्विनौ
 (=भर्तारवश्विनौ) [रथं जूजुवत्] ॥

बृहद्विवेति काचिदेवीति पाथात्सा । बृहद्विवा बृहद्विवो भग इति सायणाभिप्रायः ॥
 ५. उत (=अपि च) त्वे (=मसिद्धे) देवी (=दीप्तिमत्स्यौ) सुभगे (=सुभाषसा-
 लिन्यौ) मिथुदृशा (=मिथः परस्पर परपन्त्यौ) जगताम् अपीजुवा (=गतिमत्ता
 मनुष्यादीनां प्रेरयित्री) उषासानक्ता (=उषास रात्रिश्च) [अस्माकं रथं प्रेरयन्तु] ।
 [अपि च] हे [वीः] पृथिवि [च], यत् (=यस्मात्) या नव्यसा वचः (=अ-
 विनूतनेन स्तोत्रेण) स्तुपे (=स्तौमि) च (=अपि च) त्रिवयाः (=१ " ओषधिरङ्ग-
 सोमात्मरानि हविर्लक्षणादन्यजानि यस्य तादृशोहं ") स्यातुर्वयः (=१ स्यात्तस्मा-

४. आणि जगताचा प्रभु [असा] तो देदीप्यमान त्वष्टा देवपत्नीनिशी [आमच्या] रयाला हांको. इळा, भग, आणि महातेजस्वी द्यावापृथिवी, मेघावी पूषा आणि अश्वी प्रभु [आमच्या रयाला हांकोत].

५. आणि देदीप्यमान, सी-भाष्यशाली, परस्पर अदलावदलीनें दृष्टीस पडणाऱ्या [आणि] सकळ जंगमांला प्रेरणाऱ्या त्या उषा आणि रात्र [आमच्या रयाला हांकोत]. हे [द्यावा]पृथिवी हो, ज्यापेक्षां मी अति नूतन स्तोत्रानें तुम्हांला स्तवितों आणि त्रिविध हवि घेऊन स्थावराचें अन्न [तुम्हां]पुढें ठेवितों, [ज्यापेक्षां तुम्ही आमचा रय हांका].

४. इंद्राची जशी रयाचें पाठवळ करण्याविषयी प्रार्थना वरच्या मंत्रात केली तशी यांत इळा, भग, द्यावापृथिवी, पूषा आणि अश्वी यांनी रय हांकावा अशी त्यांची प्रार्थना केली आहे.

५. या ऋचेचा उत्तरार्ध कठिण आहे. पूर्वार्धांत उषा आणि रात्र यांस रय हांकण्याविषयी प्रार्थना केली आहे. तशीच उत्तरार्धांतहि द्यावापृथिवीस तीच

4. And may that brilliant Tvashṭā, the lord of the world, together with the goddesses, drive [our] chariot. [May] Iḷā, Bhaga, and resplendent Earth and Heaven, wise Pūshā and the masters As'vins [drive our chariot].

5. And [may] those brilliant, blessed Ushas and Night, that appear by turns [and are] the inspirers of [all] creatures, [drive our chariot]. [And do you], o Earth [and Heaven, drive our chariot], since I praise you with a new hymn, and carrying the three kinds of food, spread before [you] the food of the moveable.

प्रार्थना केली आहे असें समजून आम्ही भाषांतर केले आहे. तरी 'त्रिविध हविरन्न घेऊन' (= 'त्रिविधाः') आणि 'स्थावराचे अन्न' यांचा अर्थ निर्विवाद रीतीनें करणें कठिण आहे. सायणांचा अर्थ भाषेखाली दिला आहे. 'स्थावराचे अन्न' म्हणजे धान्यरूप अन्न असें ते म्हणतात.

उत वः शंसमुशिजामिव इमस्यहिर्बुध्न्योऽज एकपादुत ।
 त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ६
 उत । वः । शंसम् । उशिजाम् । इव । इमसि । अहिः । बुध्न्यः । अजः ।
 एकपात् । उत ।

त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् । नपात् । आ-
 शुहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

एता वो वृष्म्युद्यता यजत्रा अर्तक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।
 श्रवस्यवो वाजं चक्रानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥ १४
 एता । वः । वृश्मि । उत । उद्यता । यजत्राः । अर्तक्षन् । आयवः । न
 व्यसे । सम् ।
 श्रवस्यवः । वाजम् । चक्रानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् ।
 अश्याः ॥ ७ ॥ १४ ॥

ज्ञम्) उपस्तिरे (= युवाभ्या प्रयच्छामि) [अस्मात् कारणानुयामपि अस्माकं स्व
 प्रेरयतम्] ॥

स्तुषे इत्याद्युत्तरार्धो दुर्बोधः । स्थातुः स्थावरस्य मीघादेः संबन्धि वयोज्ञ चक्षुरो-
 बाशादिलक्षणमिति सायणः ॥

भाषायाम्,

६. उत (= अपि च) [हे देवाः], उशिजामिव वः शंस इमसि (= स्तोत्रमि-
 नामिव युष्माकं स्तोत्रम् उमसि कामयामहे = स्तोत्रकामिनो यस्माद्भूय तस्माद्युष्मान्स्तो-
 त्रमिच्छामः) । अहिर्बुध्न्यः उत (= अपि च) अज एकपाद् त्रितः (= एतन्ना-
 मको देवः) ऋभुक्षाः (= ऋभुर्नाम देवः) सविता [तथा] आशुहेमा (= शीघ्रगामी)
 अपा नपात् (= उदकानां पुनोप्तिः) शमि (= अस्मिन् यज्ञकर्मणि) धिया (= स्तो-
 त्रेण द्वारा [अस्मभ्यं] चनो दधे (= अन्नं ददातु) ॥

शमि शमी शम्या कर्मणेति पाथात्याः ॥ चनस्तृप्तिरिति च त एव ॥
 ७. हे यजत्राः (= पूजनीया) [देवाः], एता व उद्यता [स्तोत्राणि] वृश्मि
 (= एतानि उच्चारितानि स्तोत्राणि कामये = एतानि स्तोत्राण्युच्चारयितुमहं कामये) । —
 आयवः (= यजमाना) नव्यसे (= अतिशयेन स्तुत्याय तुभ्यं देवगणाय) [तानि] सम्

६. आणि तुम्ही [स्तोत्र]-सकाम असल्यामुळे तुमचें स्तोत्र करणें आम्हांला आवडतें. अहिर्बुध्न्य आणि अज एकपाद्, त्रित, ऋमुक्षा, सविता, [आणि] शीघ्र-गामी अपां-नपात् [हे] स्तुतीच्या योगानें या उपासनेंत [आम्हांला] अन्न देओत.

७. हे पूजनीय [देव] हो, तुमचीं हीं [स्तोत्रें] उच्चारायपास मला आवडतें. अत्यंत स्तुत्य जे तुम्ही त्या तुम्हांप्रीत्यर्थे तीं उपासक जन रचिते झाले आहेत. हविरन्न मिळवूं इच्छणारे [आणि] आहुतीची वांछा करणारे [जे तुम्ही, ते] रयास जोडिलेल्या अश्वाप्रमाणें [ह्या आमच्या] कर्माप्रित पावा.

6. And we love to praise you as those who love [the hymn]. May Ahirbuddhnyā, and Aja Ekapād, Trita, Ribhukshā, Savitā and the impetuous son of the waters give us food through our hymn in this rite.

7. I love to proclaim, o adorable ones, these your [praises]. The worshippers have composed them for [you] most deserving to be praised. May you, who are desirous of the sacrificial food [and] love the oblation, come to [this our] worship like a chariot-horse.

६. 'अहिर्बुध्न्य' सू. १८६ मं. ५ आणि दीप पहा.

'अज एकपाद्' हें एका देवाचे नांव आहे. 'जन्मरहित आणि एकला जातो' म्हणून अज एकपाद् हें नांव पडलें आहे असें सायण म्हणतात. ह्या देवाचा निर्देश यावापृथिवीवरोवर येतो. अथवा 'अहिर्बुध्न्य' यान्वरोवर येतो.

केव्हा केव्हा दुसऱ्या देवान्वरोवर येतो.

'त्रित' याविषयी सू. ५२ मं. ५ आणि दीप पहा. 'ऋमुक्षा' आणि ऋमु एरुच; ऋमु कोण तें सू. २० मं. १ आणि त्याजवरील दीप यात पहा. 'अपा नपात्' याविषयी सू. १४३ मं. १ आणि दीप पहा.

सूक्तम् ३२-२२३.

गृत्समद ऋषिः । प्रथमा द्यावापृथिवीया । द्वे ऐन्व्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा । ततो द्वे रा-
कादेवत्ये । द्वे सिनोयालीदेवत्ये । अन्त्या गुह्यादिषड्देवताका ॥ षष्ठ्याद्या-

स्तिखोतुष्टुभः । शिशः पञ्च जगत्यः ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुवी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतम् । अवित्री इति ।
वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरम् । ते इति । इदम् । पुरः । उपस्तुते इत्यु-
पऽस्तुते । वसुऽयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

अतस्तन् (=सम्यग्प्रचितवन्तः) । अह (=अध=अधुना) श्रवस्यवः (=हविरन्नेच्छवो)
वाजं चकानाः (=उपासकैर्दत्तम् अन्नं कामयमाना) [यूय] रथ्यः सतिर्न (=रथे
युक्तोश्च इव) धीतिम् (=अस्माभिः क्रियमाणाभिमाप्नुपासनाम्) अश्याः (=प्राप्नुया-
=प्राप्तुत) ॥

देवगणस्यैकत्वापेक्षया नव्यसे इत्यत्र अश्या इत्यत्र चैकवचनप्रयोगः । पाथात्यास्तु
नव्यसे नवतरं यथा तथेति ॥

भाषायाम्.

१. हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), ऋतायतः (=सत्य यज्ञमिच्छतः) सि-
षासतः (=वा संमक्तुमिच्छतो) मे (=मम) अस्य [क्रियमाणस्य] वचसः (=स्तो-
त्रस्य) अवित्री (=अविन्वी=पालयिष्यौ) भूत (=भवत्तम्) । ययोर् [युवयोर्मा-
वापृथिव्योर्] आयुः (=वलं) प्रतर (=प्रकृष्टतर महत्तर) [भवति] ते उपस्तुते
(=उपेत्य सर्वैः स्तुते) वा वसूयुः (=धनेच्छुरहम्) इदं पुरः (=अस्मिन् स्थाने स-
र्वेषां पुरतो) महो दधे (=बहु विदधे=बहु करोमि=बहुमन्ये) ॥

सूक्त ३२-२२३.

ऋषि-गृत्समद. देवता १ली
द्यावापृथिवी यांविषयी; २ आणि
३ या इन्द्राविषयी अथवा त्वष्टा-
विषयी असे समजावे; ४ आणि
५, ६ या दोन राका देवीविषयी; ६
आणि ७ ह्या सिनीवाली ह्या दे-
वीविषयी; ८ची ऋचा गुंगू, सि-
नीवाली, राका, सरस्वती, इन्द्रा-
णी आणि वरुणानी या सहा दे-
वीविषयी. धृत्त-सहावी, सातवी
आणि आठवी ह्या तीन अनुष्टुप्,
उरलेले सर्व सूक्त जगती छंदाचे.

१. हे द्यावापृथिवी हो, मज
उपासनेच्छूचें [आणि तुम्हांला]
भजूं इच्छिणान्याचें [जे] हे
स्तोत्र [त्या]च्या तुम्ही रत्नक व्हा.
ज्यांचे बळ अतिशय मोठे त्या
तुम्हां [सर्व]स्तुत [द्यावापृथिवी]ला
धनेच्छू मी हा येथे पूजितो.

१. 'बळ' = 'आयुः'. आयुष्य अ-
साहि अर्थ चालेल.

'पूजितो' = 'महो दधे.' अक्षरशः
अर्थ, मोठ्या अथवा पूज्य रीतीने ठेवितो,

HYMN 32-223.

To Heaven and Earth (verse 1);
Indra or Trastā (vs. 2, 3);
Rākā (4, 5); Sinivālī (6, 7);
to Gungū, Sinivālī, Rākā, Sa-
rasvatī, Indrāṇī and Varuṇā-
ṇī (v. 8). Metre—Jagati ex-
cept in the last three verses
where it is Anuṣṭubh.

1. Be you the champi-
onesses, o Heaven and
Earth, of this hymn of
mine who am desirous of
sacrificing, [and] desirous
of worshipping. I who am
desirous of wealth thus
honour you here—you
whose might [is] exceed-
ing great, [and] who are
praised [by all].

मनांत धरितो; अर्थात् बहुमान देतो.
सू. १५३ मं. १ आणि त्याजवरील
'अत्यंत' याविषयी टीप पहा.

मा नो गुह्या रिपं आयोरहंन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।
 मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्रायता मनसा तत्त्वमहे
 मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः ।
 आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्रायता ।
 मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।
 पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥
 अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्यु-
 षीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पु-
 रुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. आयो. (=शत्रुलक्षणस्य मनुष्यस्य) गुह्या रिपः (=तातुमशक्या हिंसाख्या माया)
 अहन् (=अहनि कस्मिन्नपि दिने) मा नो दभन् (=अस्मान् मा हिंतिषु) ।
 न. (=अस्मान्) आभ्यो दुच्छुनाभ्यः (=तादृशोना दु.सकृर्नाणाम् अरातीना वश
 मा नैधोः) । नः सख्या (=अस्माक, सख्यानि त्वत्सदृशैः सह सखित्वानि) मा
 वि यौ. (=मा वियुक्तानि काषाः=मा नाशय) । सुम्रायता मनसा (=सुम्नम् आत्मन
 इच्छता मनसा) त्वत् त्वा ईमहे (=यत्त्वा याचामहे) तस्य नो विद्धि (=अस्माक
 तस्य प्रार्थनस्य जानीहि=अनुमहात्मिनया बुद्ध्या तद्बोधे) ॥

३. अहेळता मनसा (=अकुध्यता=अनुमहात्मिकया बुद्ध्या) श्रुष्टिं (=सुखार्ती)
 दुहाना (=दोग्ध्री) पिप्युषी (=पीनाम्) असश्चतम् (=असह्य=सततधारायुक्ती)
 धेनु (=गाम्) आ वह (=आनय) । हे पुरुहूत (=बहुभिराहत) [इन्द्र],
 पद्याभिराशु (=पादगतिभिः शीघ्रगामिनं) वचसा च वाजिनं (=शब्देन वेग-
 यन्तं) त्वा विश्वहा हिनोमि (=विशेषु दिनेषु प्रीणयामि) ॥

पद्याभिराशु वचसा च वाजिनम् इत्यतिशयेन दुर्बोधम् ।

२. शत्रूच्या गुप्त माया [कोण-
त्याहि] दिवशी आमचा घात न
करोत; तसल्या दुःखकारी शत्रू-
च्या स्वाधीन आम्हांस करूं नको.
तुं आमची मैत्री तोडूं नको. सु-
खाची इच्छा करणाऱ्या अंतःकर-
णानें आम्ही तुजकडे मागून घेत
आहों, तर आमची ही [प्रार्थना]
तुं मनास आण.

३. क्रोध न करणाऱ्या मनानें
सुखदायक, दूध देणारी, पुष्ट आ-
णि समृद्धिकारक [अशी] गाय
तुं आम्हांला घेऊन ये. पायांच्या
चालीनीं शीघ्रगामी आणि ध्वनी-
नें वेगवान् असा जो तुं त्या तुला,
हे पुरुडूता, मी प्रतिदिनीं भजतो.

२. 'शत्रूच्या गुप्त माया' = 'आयो-
गुह्या रिपः'. म्हणजे शत्रूंनी आमच्या ना-
शासाठी जे गुप्त पाश रचिले असतील
किंवा जे गुप्त उपाय योजिले असतील ते.

३. 'पायांच्या चालीने शीघ्रगामी
आणि ध्वनीनें वेगवान्' = 'पथाभिराशुं
वचसा च वाजिनम्'. हे भार्यांतर अक्ष-

2. May the secret in-
trigues of the [hostile]
man never hurt us on any
day. Do not subject us to
such evil-doers. Do not
deprive us of our friend-
ships. Grant the prayer
which we are advancing
with a heart wishing for
thy blessing.

3. With a pleased heart
bring [us] a useful, mil-
ching, fat and prosperous
cow. I propitiate daily,
o thou invoked by many,
thee impetuous with thy
movements and swift with
thy sound.

रशः आम्ही केले आहे, परंतु त्याच्या
भावार्थाविषयी संशय आहे. कदाचिद्
मोठ्या वेगानें चालणाऱ्या आणि ओरड-
णाऱ्या घोड्याप्रमाणें लवकर धावून येतो
असा जो इंद्र त्याला मी भजतो असा
भावार्थ असावा.

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
 सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥
 राकाम् । अहम् । सुऽहवाम् । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुऽ-
 भगा । बोधतु । त्मना ।
 सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतऽदा-
 यम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥
 यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
 ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥
 याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दा-
 शुषे । वसूनि ।
 ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषम् ।
 सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. सुहवां (=सुलभाह्वाना) राका [नाम देवी] सुस्तुती (=शोभनया स्तुत्या)
 हुवे (=आह्वयामि) सुभगा (=शोभनभाग्यवती) [सा] नः शृणोतु बोधतु त्मना
 (=अस्माकं स्तोत्रं शृणोतु तच्च जानातु) । अच्छिद्यमानया (=अच्छिद्यया) सूच्या
 अपः सीव्यतु (=अस्माकं कर्म संतनोतु) । शतदाय (=शतधनदायिनम्) उक्थ्य
 (=प्रशस्य) वीर (=वीर्यवन्त पुत्र) ददातु [च] ॥

सपूर्णचन्द्रा पीर्णमासी तदभिमानिनी देवीति सायणस्याभिप्रायः ॥

५. हे राके यास्ते (=तव) सुपेशसः सुमतयः (=शोभनरूपा अनुमहात्मिका वु-
 द्भयः) [सन्ति] याभिश्च [च] दाशुषे वसूनि ददासि (=हविर्दत्तवते यजमाना-
 धनानि प्रयच्छसि) ताभिः [सुमतिभिस्] [त्वम्] अद्य [दिने] सुमनाः [सती]
 [अपि च] हे सुभगे (=शोभनभाग्यवति), सहस्रपोष रराणा (=सहस्रमंस्याकां
 शक्ति ददती सती) नः उपागहि (=अस्मान् प्रति आगच्छ) ॥

पाच ता० १ पासून ता० ३१ जुलै सन १८८० पर्यंत.

			रु. आ. पं.
१. रा. विनायक प्रभाकर गोरु.	...	१८७७।७८	६- ०-०
बजाटादुर नागगण गणेश मोठे....	...	१८७९।८०	६- ६-०
खनर विश्वाम रामजी घेले.	...	...	६- ६-०
१. रा. यशवंत पादुरंग गोडंवे.	...	...	६- ६-०
” मगिराम मोतिराम मारतर....	...	...	६- ६-०
” रघुनाथ नारायण खोटे.	...	...	६- ०-०
” महादेव चिमगाजी आपटे....	...	...	६- ०-०
” महादेवराव श्रीधरजी.	...	...	६- ०-०
बजाटादुर राघोबा जनार्दन.	...	...	६- ६-०
१. रा. नगिनदास त्रिभुक्कणदास....	...	...	६- ६-०
” गणपतराव अमृत मानकर....	...	...	६- ६-०
” जयसत्यप्रोवरान त्रिमलराव.	...	...	७-१८-०
” जिजाजी मंगेश करणिक.	...	...	६- ६-०
भार. थाम माहेन. अ. कलेक्टर....	...	...	२- ६-६
के. जी. गुम मिन्ट्रीलमिन्टम.	...	...	४- ४-०
रावसाहेब गोपाळ विनायक भानव....	...	...	६- ६-०
” गणपतराव जी. दास्ती.	...	१८७९।८०।८१	१०- ०-०
के. रघुनाथ स्वामिराव.	...	...	१०-१२-०

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपें

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ

मुंबईबाहेर राहणाऱ्यांस टपाल हंगिलाबदल एक वर्षाचे

मुद्रकाल दर मतीस

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनी कोणत्याहि भागाच्या आरंभापर्यंत वर्गणीदार व्हावे; वर्गणी बंद करणे अमल्यास भाग संपल्यावर मात्र तदुक्तित्वा येईल

All communications to be addressed to the Manager Mr. M. D. Narayan Pandit, No. 29 Morola Popatl's Court, Kollaba District, Bombay

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोला पोपटजीची सार्दी घर नंबर २९, या पत्त्यावर ग. रा. महादेव नारायण पंडित “म्यानेजर वेदार्थगल” यांच्याशी ठेवावा.

THE
VEDĀRTHAYATNA

OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhitā with Maṭāni and English trans-
lations, a paraphrase in classical Sanskrit
and copious notes in Maṭhā

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहितव

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि राठी टीका.

VOL IV No 6 AUGUST 1899 MONTHLY PART 53
पुस्तक ४. भाग ६. जाग्य सन १८८०. मासिक भाग ५३.

मुंबईत

“निर्णयमागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या जाग्यमाग नोदउं आहे)

पॉंच ता० १ पासून त० ३१ आगष्ट सन १८८० पर्यंत.

		रु. ला.
रा. रा. वामन गणेश दांडेकर.	१८७८/७९/८०	१२-६
„ विष्णु त्रिवक्क राहळकर.	१८८०/८१	६-६
„ गणेश बर्नार्दन आगासे.	१८७९/८०/८१	१०-०
„ वामन नारायण ओक.	१८७८/७९/८०	१२-११
रावबाहादूर कृष्णाजी लक्ष्मण लकर.	१८७९/८०	६-६
रावसाहेब आवा विष्णु पुराणी.	.....	६-६
„ बाबाजी लक्ष्मण बज्य.	.....	६-६
„ बाळाजी लक्ष्मण ओ.	१८७८/७९/८०	१२-१२
पाट्री जे. टेलर साहेब.	१८७९/८०	६-६
सी. नारायणस्वामी नायडु.	.....	६-६
रा. रा. रामचद्र धोडेदेन वेळणार.	.....	६-६
रावबाहादूर वापुराव रामचद्र पवर्धन.	.....	६-६
रा. रा. दामोदर गगाधर तळकर.	.....	६-६
„ केशव महादेव ओव्हरावर.	.....	६-६
रावसाहेब मोतीलाल लालभाई.	.....	६-६
रावसाहेब हरिदास बेहारीदास कारभारी वडान.	.....	१५९-६
ग. रा. गोपीनाथ दादाजी शारधर.	.....	६-०
„ मोरोबा केशरिनाथ.	.....	६-०
„ रामचद्र मुकुंदजी.	.....	६-०
„ सखाराम महादेव पडित.	.....	६-६
„ दामोदर भिकाजी गठार.	.....	६-६
एन. शिवराज फीडर. वाकी.	.....	१-१०
चारटन लायत्ररी लुनावाडा.	१८७९/८०	६-६
रा. रा. वृंगराव नारायण रेगे.	१८८०/८१	६-६
„ सोमनाथ भुईभार व्यापार.	१८७९/८०	६-६
रा. सा. मोरो चिंतामण जोशी.	.....	६-६
आर. रघुनाथराव दिवाण.	१८७९/८०/८१	२६-०

४. जिचें आह्वान करणें सुलभ होय त्या राकेला मी चांगल्या स्तुतीने बोलावितों, ती सौभाग्यशाली [राका] आमची [स्तुति] ऐकौ [आणि] मनास आणो. न मोडणाऱ्या सुईनें ती [आमची] उपासना सितो. [आणि] शेकडो संपत्ति मिळविणारा आणि स्तुतियोग्य असा शूर पुत्र देओ.

५. हे राके, तुझे जे सुंदर प्रसाद, [की] ज्यांहों तूं हविर्दात्या यजमानाला धर्नें देतीस त्यांसहित तूं आज प्रसन्न होताती आम्हांजवळ ये, आणि हे सुभाग्यसंपन्न [राके], हजारो प्रकारच्या संपत्ति पुष्कळ दे.

4. I invoke with an excellent hymn Rākā, easy to be invoked. May blessed [Rākā] hear and grant our [prayer]. May she sew our rite with a needle that does not break. May she give us a brave son that shall win hundreds of riches and shall be deserving of praise.

5. O Rākā, come thou this day to us, being gracious [towards us] with those beautiful favours which belong to thee [and] with which thou givest wealth to the sacrificer, granting, o blessed one, abundance consisting of a thousand gifts.

४. 'न मोडणाऱ्या सुईने आमची उपासना सितो' = 'सीव्यतु अपः सूच्या अच्छिद्यमानया.' म्हणजे आमचे जे यज्ञरूप कर्म त्याचे निरनिराळे भाग अशा रीतीने रचो की, ते विलग आहेत असे न दिसतां सर्व कर्म सांग आणि पूर्ण आहे असे दिसेल.

५. 'राका' ही एक दृढ देवी वेदात केव्हां केव्हां येते. सायण म्हणतात, ही पौर्णमासीरूप देवी होय. परंतु वेदकाळी तसा अर्थ होत होता असे 'राका' हे नांव जेथे जेथे येतें त्या त्या वाक्यावरून दिसतें असे नाही.

सिनीवालि पृथुस्तुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ ६ ॥

या सुवाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्वत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुवाहुः । सुअङ्गुरिः । सुसूमा । बहुसूवरी ।

तस्यै । विश्वत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या गुहूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमह ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥ १५ ॥ ३ ॥

या । गुहूर्यः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अह्ने । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्

६. हे पृथुस्तुके (= बहुकेशसंघाते) सिनीवालि [नाम देवि], या [त्वं] देवानां स्वसासि [सा त्वम्] आहुतं हव्यम् (= अस्माभिर्दत्तं हविर्) जुषस्व (= सेवस्व) । हे देवि, नः प्रजा दिदिद्धि (= दर्शय = देहि) ॥

दृष्टचन्द्रामावासा सिनीवाली । इति सायणः ॥

७. [हे यजमानाः], या सुवाहुः (= शोभनवाहुः) [या] स्वङ्गुरिः (= शोभनाहुलियुक्ता) [या] सुषूमा (= सुषु प्रसवित्री) [या] बहुसूवरी (= बहूनां प्रजानां सवित्री) [च भवति] तस्य विश्वत्न्यै (= विश्वां स्वामिन्यै) सिनीवाल्यै हविर्जुहोतन (= हविर्जुहुत) ॥

८. या गुहूर्यः [नाम देवी] या सिनीवाली या राका या सरस्वती [तामाह्वयामि] [अपि च] इन्द्राणी [नाम देवी] वरुणानीं [च नाम देवीम्] ऊतये स्वस्तये (= रक्षणाय कल्याणाय च) अह्ने (= आह्वयामि) ॥

अत्र गुहूर्यशब्देन रावासिनीवाल्योः साहचर्यात्कुहूश्च्यते । इति सायणः ॥

६. हे सुकेशभार सिनीवाली, जी देवांची बहीण होस ती तूं [हें आम्हीं] अर्पण केलेलें हवि सेव. हे देवी, तूं आम्हांला संतति दे.

७. जी चांगल्या बाहूंची, चांगल्या अंगुल्यांची, जिचा प्रसव चांगला, जी पुष्कळ मुलांला जन्म देणारी, त्या विश्वस्वामिनी सिनीवालीला, [हे उपासक हो], तुम्ही हव्य अर्पण करा.

८. जी गुंगू, जी सिनीवाली, जी राका, जी सरस्वती, [त्यांला] [आणि] इन्द्राणीला [आणि] वरुणानीला, मी रक्षणासाठी [आणि] कल्याणासाठी बोलवितों.

6. O Sinivālī of plentiful hair, do thou who art the sister of the gods enjoy the proffered oblation. Give us progeny, o goddess !

7. She who has good arms, she who has good fingers, she who is of easy parturition, she who gives birth to many [children] —to that Sinivālī, offer oblation, [o sacrificers] !

8. [She] who [is] Gungū, [she] who [is] Sinivālī, [she] 'who [is] Rākā, [she] who [is] Sarasvatī, [her] I have invoked for protection [and] for prosperity.

६. 'सिनीवाली.' हेंहि एका क्षुद्र देवतेचें नाव आहे. सायण म्हणतात की ही अमावास्यारूप देवी होय. हिजविषयी झाला तरी विशेष काही इतिहास ठाऊक नाही.

८. 'गुंगू.' ह्या देवीच्या स्वरूपाविषयी कांही ठाऊक नाही. हें नाव ऋग्वेदात पुनः आलेले नाही. सायण म्हणतात

'कुहू' नावाची देवी आणि ही एकच होय. कुहू म्हणजे ज्या दिवशी चंद्रकला दिसत नाही तशी अमावास्या.

'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० आणि टीप पहा.

'इन्द्राणी' आणि वरुणानी' यांविषयी सू. २२ मं. १२ पहा.

सूक्तम् ३३-२२४.

गृत्समद ऋषिः । रुद्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ ते पितॄर्मरुतां सुप्रमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितॄः । मरुताम् । सुप्रम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य ।

सम् । संदृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्र-

जाभिः ॥ १ ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शतमेभिः शतं हिमां अशीय भेषजेभिः ।

अस्मद्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्व विपूचीः ॥ २ ॥

त्वादत्तेभिः । रुद्र । शम् । शतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय ।

भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । वितरम् । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चात-

यस्व । विपूचीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतां पितः [रुद्र], ते सुप्रं (=तव सुप्रम्) आ एतु (=अस्मान् आगच्छतु) । सूर्यस्य संदृशः (=दर्शनात्) नः (=अस्मान्) मा युयोथाः (=मा पृथक्कार्षीः) सूर्यदर्शनमस्माकं मा भूदिति कदापि मा कार्षीः) । नो वीरः (=अस्माकं वीर्यवान् पुनः) अर्वति अभि क्षमेत (=शनौ अभिभवतु=शनून् अभिभवतु) । हे रुद्र, प्रजाभिः (=पुनर्पौत्रैः) प्र जायेमहि (=प्रभूताः स्याम) ॥

२. हे रुद्र, त्वादत्तेभिः (=त्वया दत्तैः) शतमेभिः (=अतिशयेन सप्तकैर्) भेषजेभिः (=औषधैः) शतं हिमाः (=शतं संवत्सपत्न्य) अशीय (=प्राप्नुयाम्) । अस्मत् द्वेषः (=शनू) वि [चातयस्व] (=विनाशय) अंहः (=पापं) वितरम् (=अत्यन्तं) वि [चातयस्व] विपूचीः (=नानाश्रुतीर्) अमीवाः (=रोगान्) वि चातयस्व (=विनाशय) ॥

सूक्त ३३-२२४.

ऋषि-गृत्समद्. देवता-रुद्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे मरुतांच्या पिता, तुझे कल्याण येऊ दे. सूर्याच्या दर्शनाचा आणि आमचा वियोग तूं करूं नको. आमचा वीर्यवान् पुत्र शत्रूचा पराभव करो. हे रुद्रा, आम्ही पुत्रपौत्रांनी वाढूं असें कर.

२. हे रुद्रा, त्रां दिलेलीं जीं अत्यंत सुखकारक औषधें त्याहीं मी शंभर वर्षांप्रत पावेन असें तूं कर. तूं आम्हांपासून शत्रूला [नाहीसा कर], पाप अगदी ना[हीसें कर], सर्वत्र पसरणारे रोग नाहीसे कर.

१. हे सूक्त 'रुद्र' या द्वाविषया आहे. रुद्र हा देव कोण आहे त्याविषयी सू. ४३ म. १ आणि टाव पहा.

'तुझे नव्याग' = 'ते सुखम्.' म्हणजे जे नव्याग तू करित असतो ते आम्हाप्रत येओ.

'शत्रूचा पराभव करो' = 'अर्वति अभि क्षमेत.' हा अर्थ सायणातुसार केला आहे आणि आम्हाला वाटते तो निराधार नाही. 'अर्वन्' शब्दाचा अर्थ घोड्यावर बसलेला मनुष्य, घोडेसवार असा वेदात प्रतिष्ठ आहे. त्यावरून

HYMN 33-221.

To Rudra By Gutsamadu. Metre—Trishtribh.

1. May thy blessing come, o father of the Maruts ! Do not separate us from the sight of the sun. May our brave son subdue the enemy. May we be multiplied with sons and grandsons.

2. May we attain, o Rudra, a hundred winters by the most healing medicaments given by Thee. [Drive] away enemies from us, [drive] sin far away, drive away disease reaching everywhere.

घोड्यावर बसलेला शत्रु असा अर्थ सभवतो.

हे सूक्त वैदिक कर्म करणाऱ्या लोकात प्रसिद्ध आहे. ते 'महयज्ञ', 'गर्माधान', 'शातिसूक्त', 'तुळापुरुष', 'दुष्टजनन-शाति', 'मूळशाति', 'अत्येष्टी'मधील 'एनादशाह-वृषोत्सर्ग' यात वगैरे म्हणण्याची चाल पडली आहे.

२. रोग बरे करणें हे रुद्राचे काम आहे याविषयी सू. ४३ म. १ पहा.

या मंत्रावरून प्राचीन म्हणजे कृतयुगातील ऋषि शंभर वर्षे मनुष्य जगले म्ह-

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पार्थि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । अस्ति । तवःस्तमः । तवसाम् । व-
ज्रवाहो इति वज्रऽवाहो ।

पार्थि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । र-
पसः । युयोधि ॥ ३ ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीरां अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम् । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ ।
मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्स्तमम् । त्वा । भि-
षजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३, हे रुद्र, [त्व] श्रिया (=ऐश्वर्येण) जातस्य श्रेष्ठोति (=जगतः प्रशस्ततमो भ-
वति) । हे वज्रवाहो, [त्व] तवसा तवस्तमः (=प्रवलाना मध्ये प्रवलतमो) [भवति]
नः (=अस्मान्) अंहस पारम् (=पापस्यापरतीर) स्वस्ति (=क्षेमेण) पार्थ (=नय) ।
रपसः (=व्याधेर्) विश्वा अभीतीः (=सर्वाण्यभिगमनानि) युयोधि (=अस्मत् पृथ-
क्कृत्=अपगमय) ॥

४. हे रुद्र, त्वा (=त्वा) नमोभिः (=नमनैर्) मा चुक्रुधाम (=क्रुद्ध मा कार्प्यम्)
हे वृषभ (=स्वामिन्), दुष्टुती (=दुःस्तुत्या) मा [क्रोधयाम] । सहूती (=अन्यै-
देवैः सह सामान्येनाह्वानेन) मा [क्रोधयाम] । नो वीरान् (=अस्माक पुनर्पीतादीन्
रोगेण भूमी पतितान्) भेषजेभिर्दुर्पय (=औषधैरुद्गमय=नीरोगान् कुरु) ।
त्वा (=त्वा) भिषजा भिषक्तम् शृणोमि (=त्वं वैद्याना मध्ये श्रेष्ठो वैद्यो भवसीति
शृणोमि) ॥

३. हे रुद्रा, तूं यशानें जग-
तांत श्रेष्ठ आहेस; हे वज्रबाहू [रु-
द्रा], तूं वळवंतांत अत्यंत वळ-
वान् [आहेस]. तूं आम्हांला सु-
खरूपपणानें पापाच्या पार ने. तूं
व्याधीची सवें प्राप्ति नाहीशी कर.

४. हे रुद्रा, तूं आमच्या न-
मनांनीं क्रुद्ध होऊं नको; हे प्रभू,
आमच्या वाईट स्तुतीनें अथवा
[दुसऱ्या देवां]बरोबर आद्वान केलें
म्हणून तूं क्रुद्ध होऊं नको. तूं औ-
षधानीं आमच्या वीरांला उठीव.
तूं वैद्यांमध्ये श्रेष्ठ वैद्य [आहेस]
असें मी ऐकिलें आहे.

3. Thou, o Rudra, art
the greatest in creation
with [thy] glory, the
mightiest of the mighty, o
wielder of the thunderbolt!
Take us safely to the end
of sin. Take away all ap-
proaches of disease.

4. May we never offend
thee, o Rudra; with [our]
adorations, [may we] ne-
ver [offend thee] with a
bad praise, never with a
joint invocation. Raise up
our heroes with medica-
ments. I have heard thee
[to be] the best physician
of physicians.

णजे मोठे भाग्य झाले असें मानीत ही
गोंधळ स्पष्ट होते, दहा हजार वर्षे जगणें

शक्य आहे असें त्यांस वाटत नसे.

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै वभुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥ १६
हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् ।

दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । वभुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् ।
मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।

घृणीव छाया मरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाध-
मानम् ।

घृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य ।
सुम्नम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्

५. यो [रुद्रो] हवीमभिर्हविर्भिः (= आह्वानैर्हव्यैश्च) हवते (= हूयते) [त]
रुद्रं स्तोमेभिः अव दिषीय (= स्तोत्रैरपगतक्रोधं करवाणि) । ऋदूदरः (= ? ऋदूदरः
= क्रोमलान्तःकरणः) सुहवः (= शोभनाह्वानः = सुलभाह्वानो) वभुः (= वभुरर्णः)
सुशिप्रः (= सुवदनः) [स] नः (= अस्मान्) अस्यै मनायै (= तस्यै मनायै = तस्मै
स्वकीयाय प्रसिद्धाय क्रोधाय) मा रीरधत् (= मा वश नयतु) ॥

६. वृषभ. (= प्रभुर्) मरुत्वान् (= मरुद्विर्युक्तो) [रुद्रो] नाधमान (= नाध-
मान याचमानं) मा (= मा) त्वक्षीयसा वयसा (= दीप्तेनाग्नेन) उन्ममन्द (= उत्तर-
पेण तर्पयतु) । घृणीव छाया [रुद्रस्य सुम्नम्] अरपा अशीय (= यथा कश्चित् सूर्य-
किरणसंततप्रशङ्गाया प्रविशति तथा रुद्रदत्तं सुप्तम् अहं प्रविश्य अपापो भवेयम्) ।
रुद्रस्य सुम्नम् आ विवासेय (= रुद्रदत्तं सुरां परिचरणेन प्राप्नुयाम्) ॥

घृणीरेति पदं घृणिरिवेत्यर्थकम् ॥

५. ज्या रुद्राला आह्वानांनी
आणि हवींनी आळवितात [तो]
रुद्र माझ्या स्तोत्रांनी शांत होओ.
कोमळ अंतःकरणाचा, आह्वानांनी
सहज प्राप्त होणारा, वभ्रु वर्णाचा,
[आणि] सुवदन असा जो रुद्र
तो आम्हांला आपल्या क्रोधाच्या
स्वाधीन न करो.

६. मरुदुक्त [रुद्र] प्रभु मज
याचकाला महाप्रबळ अन्नाच्या योगें
वृत्त करो. संतापलेला [मरुदुक्त]
जसा छायेप्रत पोहचून निर्दुःख
होतो तसा मी छायेप्रत पावेन असें
होओ. रुद्राच्या प्रसादाला माझी
उपासना मिळवील असें होओ.

5. May I pacify with
hymns Rudra who is in-
voked with calls [and]
offerings. May he of the
kind heart, easy to be in-
voked, of tawny colour, of
beautiful features, never
surrender us to his wrath.

6. May the Lord [Ru-
dia], accompanied by the
Maruts, gratify me the
suppliant with splendid
food. May I harmless enter
[into Rudra's blessing]
even as one [enters] the
shade [when] oppressed
by the sun : may I gain
Rudra's blessing by wor-
shipping.

५. 'कोमळ अंतःकरणाचा' = 'रु-
द्रदरः' हा शब्द कठिण आहे. परंतु दु-
सरे ठिकाणी आला आहे ती ठिकाणे
पाहून अर्थ केल्या आहे. आम्हाला वाटते
की तो बरोबर आहे.

'आपल्या क्रोधाच्या स्वाधीन' इ.
'असें मनाये.' अक्षरशः 'त्या क्रोधाच्या
स्वाधीन.' म्हणजे तो जो रुद्राचा प्रसिद्ध
क्रोध त्याच्या स्वाधीन.

कं १ स्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

कं । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः ।
जलापः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

प्र वभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो मही सुस्तुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । वभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ई-
रयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य ।
नाम ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे रुद्र, यो भेषजः (=ओषधकृत्) जलापः (=सुखकरश्) [च] अस्ति स
ते मृळयाकुर्हस्तः (=स तव सुखयिता हस्तः) क [भवति] ? दैव्यस्य रपसः (=देव-
कृतस्य दुःखस्य) अपभर्ता (=अपगमयिता) [त्वं] मा (=मां) हे वृषभ (=प्रभो),
नु (=क्षिप्रम्) अभि चक्षमीथाः (=अभिक्षमस्व) ॥

८. वभ्रवे (=वभ्रुवर्णाय) श्वितीचे (=शुचये) वृषभाय (=प्रभवे रुद्राय) महो
मही सुस्तुतिं प्रेरयामि (=महतोपि यन्महत्तरं स्तोत्रं तादृशं तदर्थमुच्चारयामि) ।
[हे मित्र], कल्मलीकिनं (=ज्वलन्तं=दीप्तिमन्तं) [रुद्रं] नमोभिर्नमस्य (=स्तोत्रैः
पूजय) । रुद्रस्य त्वेषं नाम (=दीप्तिमन्तं प्रतापं) गृणीमसि (=स्तुमः) ॥

७. हे रुद्रा, तुझा तो सुख देणारा हस्त कोठें [आहे] कीं जो वरें करणारा [आणि] सुख देणारा होय? हे प्रभू, दैविक दुःखाचा अपहर्ता असा तूं मजवर कृपा कर.

८. पीत वर्णाचा [आणि] सोज्ज्वळ असा जो प्रभु [रुद्र] त्याप्रीत्यर्थे मी मोठ्यापेक्षांहि मोठी स्तुति उच्चारितों. दीप्तिमान् [रुद्रा]ला तूं स्तवनांनीं पूज. रुद्राचा तेजस्वी प्रताप आम्ही वर्णितों.

७. 'वरें करणारा आणि सुख देणारा हस्त' = 'भेषजो जलायः.' म्हणजे औषध देऊन वरें करून त्याच्या योगें सुख होई असें करणारा.

7. Where, o Rudra, is that beneficent hand of thine which cures and which comforts? Remover of celestial distress do thou, o lord, be gracious unto me.

8. I send forth a hymn greater than a great one for the tawny and resplendent lord. Worship, [o friend], the burning Rudra with supplications. We praise the mighty valour of Rudra.

'दैविक दुःखाचा' = 'दैव्यस्य रपसः'. जें दुःख अथवा प्रसंग देवांच्या क्रोधापुढे आला असेल त्याला नाहीसा करणारा.

९. बहुरूप, पीतवर्णाचा [आणि] बलवान् [असा जो रुद्र तो] दृढ, दीप्तिमान् [आणि] सुवर्णमय अंगांनी शोभतो. या जगताचा महा ईश्वर जो रुद्र त्यापासून बळ कधीहि दूर न होओ.

१०. [हे रुद्रा], तूं जो बाण आणि धनुष्य धारण करितोस त्याला तूं योग्य आहेस. तूं जो पूजनीय [आणि] बहुरूप हार घालितोस त्याला तूं योग्य आहेस. तूं जो हे विस्तीर्ण विश्व रक्षितोस त्याला तूं योग्य आहेस. हे रुद्रा, तुजपेक्षा अधिक प्रबल कांहीं नाही.

9. Of many forms, mighty, of tawny colour, he shines with limbs solid, bright and golden. From Rudra, the great lord of this world may power never be taken away.

10. Deservedly dost thou carry a bow [and] arrows. Deservedly [dost thou wear] the adorable [and] omniform necklace. Deservedly dost thou protect this vast universe. Nothing, indeed, is mightier than thee, o Rudra.

९. 'बळ त्यापासून कधीहि दूर न होओ' = 'न वा उ योषत् रुद्रात् असुर्यम्.'
१०. राक्षसादिकांस मारावयास आणि

रोग नाहीसे करावयास वगैरे जे बळ पाहिजे ते रुद्राच्या अंगी सदैव राहो.

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।
 मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥
 स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उप-
 हन्तुम् । उग्रम् ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वप-
 न्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।
 भूरदातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा राश्यस्मे ॥ १२ ॥
 कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । नानाम् । रुद्र । उप-
 यन्तम् ।

भूरैः । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा ।
 रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. [हे स्तोतृ], श्रुत (= प्रख्यात) गर्तसद (= रथे निषण्ण) युवानम् (= अ-
 जर) मृग न भीम (= सिंहमिव भयकरम्) उपहन्तु (= शत्रुघातकम्) उग्र (= व-
 लवन्तम्) [एतादृश रुद्र] स्तुहि । हे रुद्र, स्तवान (= स्तुत. सत्) जरित्रे
 मृळ (= स्तोत्रे सुखकरो भव) । ते (= तव) सेना अस्मदन्य नि वपन्तु (= निघन्तु) ॥
 सेना वाणा इति पाश्चात्याः ॥

१२ हे रुद्र, उपयन्त वन्दमान पितर कुमारश्चित् (= उपेत्य आयुष्मात् भव
 सौम्येति स्तुवन्त पितर यथा पुत्रो नमति तथा) [त्वा] प्रति नानाम् (= अह प्र-
 तिनतोस्मि) । भूरदातार (= प्रभूतस धनस दातार) सत्पति (= सता प्रभु)
 [त्वा] गृणीषे (= अह स्तौमि) । स्तुतस्त्वम् अस्मे (= अस्मभ्य) भेषजा रासि
 (= औषधानि देहि) ॥

११. कीर्तिमान्, रथावर व-
सलेला, अजर, सिंहाप्रमाणें भयं-
कर, शत्रुघातक आणि बलवान्
अशा रुद्राला स्तव. हे रुद्रा, स्त-
विला होत्साता तूं स्तोत्रावर कृपा
कर. तुझ्या सेना आम्हांहून दुस-
ऱ्यांना मारोत.

१२. ज्वळ येऊन कुर्वाळ-
णाऱ्या पित्राला जसा पुत्र [नमन
करितो त्या]प्रमाणें हे रुद्रा, मी
तुला नमन केलें आहे. महा संपत्ति
देणाऱ्या तुज सत्पतीला मी स्तवीत
आहें. स्तविला होत्साता तूं आ-
म्हांस औषधें दे.

11. Praise him who is
renowned, who sits high
in his chariot, who is ever
young, awful like the lion,
destructive, mighty. Being
praised, do thou favour
the poet, o Rudra! Let
thy armies cut down one
other than us.

12. I have bowed to
thee, o Rudra, even as a
son [bows] to his father
who comes to him and
blesses him. I praise [thee]
the giver of much and the
lord of the good. Being
praised do thou give heal-
ing remedies unto us.

या वो भेषजां मरुतः शुचीनि या शतमा वृषणो या मयोभु ।
 यानि मनुरवृणीता पिता नः ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम् ॥ १३ ॥
 या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम् शतमा । वृषणः ।
 या । मयः ऽमु ।
 यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च ।
 रुद्रस्य । वशिम् ॥ १३ ॥
 परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
 अव स्थिरा मधवद्रघस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥
 परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुः ऽमतिः ।
 मही । गात् ।
 अव । स्थिरा । मधवत् ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय ।
 मृळ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे मरुतः, वः (=युष्मदीयानि) या भेषजा शुचीनि (=यानि भेषजानि आरोग्यहेतुभूतान्योषधानि निर्मलानि सन्ति) या शतमा (=यानि शतमानि, आरोग्यकरतमानि) [अपि च] हे वृषणः (=वीर्यवन्तो मरुतः), या मयोभु (=यानि मयोभूनि=सुखकर्तृणि) यानि नः पिता मनुः (=अस्माकं मनुष्याणां मनुर्नाम पिता) अवृणीत (=अङ्गमयत) ता रुद्रस्य शं च योश्च (=सुखं च कल्याणं च सुखरूपाणि कल्याणरूपाणि च) [भेषजानि] वशिम् (=अहं कामये) ॥

१४ रुद्रस्य हेतिः (=आयुध) नः परि वृज्याः (=अस्मान् परि वर्जयतु=अस्मदुपरि मा पततु) । त्वेषस्य (=दीप्तस्य) [रुद्रस्य] मही दुर्मतिः (=महती क्रोधात्मिका मतिः) परि गात् (=अस्मान् वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु) । हे मीढ्वः (=दाता रुद्र), मधवद्रघः (=हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः) स्थिरा (=स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि) अव तनुष्व (=अवततज्यानि कुरु=शिथिलज्यानि कुरु=मा बाणान् प्रक्षिप) । तोकाय तनयाय मृळ (=अस्मत्पुत्राय तत्पुत्राय च सुखकरो भव) ॥

१३. हे मरुतांनो. जीं तुमचीं निर्मळ औषधें, जीं अत्यंत सुख देणारी, [आणि] हे प्रबळ मरुत हो, जीं बरें करणारीं, जीं आमचा पिता मनु वरिता शाला, तीं रुद्राची सुखदायक आणि कल्याणकारक औषधें मी याचितो.

१४. रुद्राचें शस्त्र आम्हांला सोडो, तेजस्वी [रुद्रा]चा महो क्रोध अन्यत्र जाओ. हे महोदार [रुद्रा], तूं हविर्दाया उपासकांसाठीं [तुझीं] धनुष्यें सैल कर, [आणि] आमच्या मुलांवर आणि नातवंडांवर कृपा कर.

13. Those medicaments of yours, o Maruts, which [are] pure, which, o brave ones, [are] most healing, which [are] givers of comfort, those which our father Manu prayed for, those healing and comforting [medicaments] of Rudra I desire.

14. May the missile of Rudra pass by us, may the great wrath of resplendent [Rudra] go elsewhere.—Slacken, o bounteous [Rudra], the radius of thy bow for the sacrificing worshippers and be gracious to [our] children and to [our] grandchildren.

१३. 'आमचा पिता मनु' = 'नः पिता मनुः'. म्हणजे मनुष्याचा मृळपुरुष

मनु या नावाचा सू. ३६ मं. १० पहा.

एवा यभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हंणीषे न हंसि ।
 हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥ १८ ॥
 एव । यभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हंणीषे ।
 न । हंसि ।
 हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे ।
 सुऽवीराः ॥ १५ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१५. हे यभ्रो (=यभुवर्ण) चेकितान (=सर्वज्ञ) देव (=दीप्तिमान्) [रुद्र],
 यथा [त्व] न हंणीषे न हंसि [च] एव [त्वा स्तुतयन्तः स्म.] (=त्व यथा न
 क्रुध्यसि न च हंसि तथा त्वामेव प्रकारेण स्तुतयन्तः स्म.) । इह (=एव सति) हे
 रुद्र, [त्व] नो हवनश्रुत् बोधि (=आह्वानश्रोता भव) । [तथा सति] हवीरा
 (=शोभनवीरोपेतपुत्रपौत्रैः सहिता वय) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्र) व-
 देम (=ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् ३४-२२५.

गृत्समद ऋषिः । मरुतो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत् ॥

धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजसो मृगा न भीमास्तविषीभिर्अर्चिनः ।
 अग्नयो न शशुचाना ऋज्जीपिणो भूमिं धमन्तो अप गा अवृण्वत ॥ १ ॥
 धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तवि-
 षीभिः । अर्चिनः ।
 अग्नयः । न । शशुचाना । ऋज्जीपिणः । भूमिम् । धमन्तः । अप ।
 गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. धारावरा (=वृष्टिधारया सर्वमावृण्वन्तो) धृष्ण्वोजसः (=शत्रूणा धर्मकेण
 बलेन युक्ता) मृगा न भीमाः (=सिंहा इव भयकरास्) तविषीभिर्अर्चनः (=तेजो-

१५. हे वभुवर्ण, सर्वज्ञ, दे-
दीप्यमान प्रभू [रुद्रा], तूं रागावूं
नयेस [आणि] तूं मारूं नयेस
म्हणून [आम्ही तुला स्तविलें आहे].
तर हे रुद्रा, तूं आमचे आह्वान
ऐकणारा हो. चांगल्या वीरांनी
युक्त होतसाते आम्ही यज्ञांत तुझी
मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

15. Thus [have we
praised thee], o tawny-
coloured lord, o all-know-
ing [and] resplendent one,
that thou mayest not be
angry, that thou mayest
not kill. Be, therefore, o
Rudra, the hearer of our
invocation. [And] may
we, accompanied by brave
sons, chant great praises
[to thee] in the sacrifice.

१५. या सूक्ताविषयी शौनक असे
म्हणतात की, “ वृष्ण पक्षातील चतु-
र्दशी दिवशी उपोषण करून ‘आ ते’ हे
जें रुद्राविषयीचें सूक्त त्यातील एकेक
ऋचा म्हणून प्रतिऋचेला शुचिर्भूत आणि
वाग्यत होऊन चव अर्पण करावा; पूर्वी
तुपाच्या आहुति देऊन आणि शंकराची

उपासना करून जे हवीचे शेष राहील
ते मधून राहावें म्हणजे तसें करणारा
पौर्णिमेच्या दिवशी मृत्यूला जिंकून रो-
गापासून मुक्त होईल.” अशा प्रकारांनीच
बहुतकरून या सूक्ताचे महत्त्व वाढले
आहे. अजूनहि शौनकाची उक्ति जागृत
आहे.

सूक्त ३४-२२५.

ऋषि-गृत्समद. देवता-म-
रुत्. वृत्त-शौनटची ऋचा त्रिष्टुप्,
उरलेलें सर्व सूक्त जगती वृत्ताचे.

१. वृष्टिधारेनें सर्व आच्छा-
दणारे, शत्रूचा उपमर्द करणाऱ्या
बळानें युक्त, सिंहांप्रमाणें भयंकर,
तेजांनीं देदीप्यमान, अग्नीप्रमाणें
तेजःपुञ्ज, [आणि] सोमपान क-
रणारे मरुत् वादळ फुकून गाई
मोकळ्या करिते शाले.

HYMN 34-225.

To the Maruts. By Gṛtsamada.
Metre—*Jagati*, except in the
last verse where it is *Trishtubh*.

1. The Maruts blew
the whirlwind and set the
cows free,—they who cover
[everything] with rain,
who are endowed with
overpowering strength, ter-
rific like lions, [and] bril-
liant with splendors, glow-
ing like fires, drinkers of
the soma.

द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त खादिनो व्यभिषा न द्युतयन्त वृष्टयः ।
 रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊर्धनि २
 द्यावः । न । स्तृभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभिषाः । न ।
 द्युतयन्त । वृष्टयः ।
 रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः ।
 शुक्रे । ऊर्धनि ॥ २ ॥

भिर्दाता) अग्नयो न शुशुचानाः (= अग्नय इव ज्वलन्तः) ऋजीविणः (= अपगत-
 सारसोमयुक्ताः = सोमयुक्ता) मरुतो भूमिं धमन्तः (= अममाणं मेघं प्रेरयन्तः सन्तो)
 गा अपावृण्वत (= अग्रूपा गा उदघाटयन्) ॥

भाषायाम्.

२. हे रुक्मवक्षसः (= आभरणं वक्षसि येषां तादृशा) मरुतः, यद् (= यदा)
 वृषा (= धीर्यवान्) रुद्रो वः (= युष्मान्) पृश्न्याः (= पृथिनाम्या युष्मार्क मातुः)
 शुक्रे ऊर्धनि (= दीप्ते योनौ) अजनि (= उदपादयत्) [तदा] खादिनः (= क-
 टकयुक्ता यूयं) द्यावः स्तृभिर्न (= द्युप्रदेशा नक्षत्रैरिव) चितयन्त (= अशोभन्वम्)
 [अपि च] वृष्टयः (= ? वृष्टिकर्तारो यूयम्) अभिषा न (= विद्युत इव) द्युतयन्त
 (= जगत्प्राकाशयत) ॥

१. 'सोमपान करणारे' = 'ऋजी-
 विणः'. सू. ६४ मं. १२ आणि टीप पहा.
 'गार्ह.' म्हणजे मेघोदकरूप गार्ह.
 त्याची मोकळीक वृत्राच्या प्रतिबंधापासून

बहुतकरून इंद्र करितो; पण केव्हां-
 केव्हां मरुतासारिले दुसरेहि देव क-
 रितात.

२. हे साभरणवक्ष मरुतांनो,
जेव्हां वीर्यवान् रुद्र तुम्हांला प्रथी-
च्या शुद्ध पोटी उत्पन्न करिता
शाला, तेव्हां तुम्ही दुलोक जसा
नक्षत्रांनी शोभतो तसे आपल्या
कड्यांनी शोभलां, वृष्टिकारक तु-
म्ही विजांप्रमाणे [जगताला] प्र-
काशविते शालां.

2. When, o ye Maruts
wearing golden ornaments
on your breasts, puissant
Rudra begot you in the
brilliant womb of Prishni,
you adorned with the rings
shone even as does the
firmament with the stars,
you the makers of rain
illuminated [the world]
like lightnings.

२. रुद्र हा मरुताचा पिता आणि
पृथ्वी ही त्याची आई होय याविषयी
सू. ३८ मं. ४, ७ पहा.

रुद्रापासून मरुतांची उत्पत्ति प्रथीच्या
उदरी शाली तेव्हा मरुत कसे शोभले ते
यात सांगितले आहे.

‘साभरणवक्ष’ = ‘रुक्मवक्षसः’. सू.
१६६ मं. १० पहा.

‘कड्यांनी.’ मरुत आपल्या अंगावर
कडी (स्तादयः) घालितात याविषयी
सू. १६६ मं. ९ आणि टीप पहा.

उक्षन्ते अश्वान् अत्यान् इवाजिपुं नदस्य कर्णेस्तुरयन्त आशुभिः ।
 हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ३
 उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान् इव । आजिपुं । नदस्य । कर्णेः । तुरयन्ते ।
 आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः ।
 स समन्यवः ॥ ३ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।
 पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥
 पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ ।
 जीरदानवः ।

पृषत् अश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु ।
 धुःसदः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. आजिपु अत्यान् इव [मरुतः] अश्वान् उक्षन्ते (=यथा पणधावनेषु शीघ्रगामि-
 नोश्वान् उक्षितान् बलवतः कुर्वन्ति=वेगवतः कुर्वन्ति तथा मरुतः स्वकीयान् अश्वान्
 बलवतः कुर्वन्ति) । नदस्य कर्णेराशुभिः (=महतो नादस्य करणैः कर्तुभिः शीघ्रा-
 श्वैस्) तुरयन्ते (=वर्षणार्थं त्वरितं गच्छन्ति) । हे हिरण्यशिप्राः (=सुवर्णमयशि-
 रस्त्राणां) मरुतः, हे समन्यवः (=समानबुद्धयः), दविध्वतः (=सर्वेषां कम्पयि-
 तारो यूय) पृषतीभिः (=श्वेतविन्द्रद्विताभिर्मृगीभिः) पृक्षं याथ (=हविरजवन्तं
 यजमानं गच्छथ) ॥

४. सदम् आ (=सदैव) जीरदानवः (=क्षिपदानां) [मरुतो] मित्राय वा
 पृक्षे (=मित्रायेव हविर्दत्तवते यजमानाय) ता विश्वा भुवना (=तानि विश्वानि भु-
 वनानि=सर्वमिदं जगत्) ववक्षिरे (=प्रवृद्धं चक्रुः=सुतरारैः पदार्थैर्वृत्तं कुर्वन्ति) ।
 पृषदश्वासः (=श्वेतविन्दुयुक्ता मृग्य एवाश्वा येषां ते) अनवभ्रराधसः (=अश्व-
 रहितं धनं येषां ते) वयुनेषु ऋजिप्यासो धूर्षदो न (=यज्ञकर्मसु धुरंधरा ऋणा-
 मिनोश्वा इव गच्छन्तो) [मरुतो विश्वानि भुवनानि ववक्षिरे] ॥

३. [मरुत्] शर्यतीति वा-
रुंला [चेतवित्या] प्रमाणे [आप-
ल्या] अश्वांला चेतवितात. महा-
नाद करणारे जे खांचे चपळ घोडे
खांहीं ते धांवतात. हे सुवर्णशिरस्त्र
मरुतांनो, हे समानबुद्धीचे [मरु-
त हो], सर्वांला कांपवून टाकणारे
असे जे तुम्ही ते तुमच्या पांढरे
ठिवके असलेल्या हरिणींनीं हवि-
र्दायाप्रत जात असतां.

3. [The Maruts] in-
spire their horses as people
inspire their chargers in
races. They rush with
steeds that make the roar.
You, o Maruts, o you who
wear golden crowns, o you
who possess a common in-
tellect, you go to the sa-
crificer with your spotted
deer, you the violent shak-
ers.

4. The [Maruts], ever
the givers of quick wealth,
prosper this world for the
sacrificer as for a friend,—
they who have the spotted
deer for their horses, who
give eternal gifts, [and]
who run straight to the
rites like horses joined to
the pole.

३. मरुतांविषयो सूक्ते आली म्हण-
जे ती कठिण असतात असा जो नियम
त्याप्रमाणे हें सूक्त ही कठिण आहे. हा
मंत्रहि त्यात कठिण आहे. याच्या पूर्वा-
र्थात 'उश्नन्ते' आणि 'नदस्य कर्णः'
या शब्दांचा अर्थ निर्विवाद अशा रीती-
ने सांगवत नाही; त्यापुढेच ही ऋचा
कठिण आहे. तात्पर्य असे दिसतें: 'श-
र्यतीति घोडे जसे धांववितात त्याप्रमाणे

मरुत् आपल्या घोड्यास मोठे (म्ह. बळ-
वान्) करून हांकितात. ते गर्जना
करण्या घोड्यांनी धांवतात आणि यज-
मानाकडेस जात असतात. '

'चेतवितात' = 'उश्नन्ते.' 'वक्ष'
धातूचा अर्थ वाढणे असा वेदांत होतो
त्याचें हे रूप आहे असें समजल्याशि-
वाय उपाय नाही. त्यापासून, 'वाढ-
विणे' 'बळवान् करणे,' 'वेगवान् करणे.'

इन्धन्वभिर्धेनुभी रश्शदूधभिरध्वस्मभिः पृथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तु मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः
॥ ५ ॥ १९ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रश्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पृथिऽभिः ।
भ्राजत्ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तु । मधोः । मदाय । मरुतः ।
सुऽमन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरा न शंसः सर्वनानि गन्तु ।
अश्वामिव पिप्यत धेनुमूधनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥
आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सुऽमन्यवः । नराम् । न । शंसः ।
सर्वनानि । गन्तु ।
अश्वाम्ऽइव । पिप्यत । धेनुम् । ऊधनि । कर्त । धियम् । जरित्रे ।
वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे भ्राजदृष्टयः (= दीप्यमानायुधाः) समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः,
इन्धन्वभिः (= समिन्धनवतीभिस्तेजस्विनीभिः) रश्शदूधभिः (= महोधस्काभिर)
धेनुभिः (= गोभिर्युक्ताः सन्तस्तदृशीधेनुरूपासक्नेभ्यो दातव्या गृहीत्वा यूयम्) अध्व-
स्मभिः पृथिभिः (= ध्वंसनरहितैर्मर्माभिः) हंसासः स्वसराणि न (= हंसा यथा स्वा-
वासस्थानानि गच्छन्ति तथा) मधोर्मदाय आ गन्तु (= मधुरस्य सोमस्य हर्षाय
आगच्छत = आगच्छत आगम्य च सोमपानेन दृष्टा भवत) ॥

६. हे समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः, नरा न शंसः (= नृभिर्मनुष्यैः श-
सनीयः स्तवनीय इन्द्रो यथागच्छति तथा) नः ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) सर्वनानि
(= सोमाभिपवणानि = अभिषुतान् सोमां) आ गन्तु (= आगच्छत) । अश्वामिव
धेनुम् (= ? अस्माकं गाम्) ऊधनि पिप्यत (= पीतावयवा कुर्वत) । जरित्रे (= स्तो-
तुर्यं च) धियं (= तत्कृतं कर्म) वाजपेशसं कर्ता (= अन्नरूपम् = अन्नादितम् = अन्न-
युक्तं कुर्वत) ॥

९. हे देदीप्यमान भाले धारण करणारे [मरुत्] हो, तुम्ही तेजःपुंज, [आणि] मोठ्या कासांच्या धेनु घेऊन पतनरहित मार्गांनी, हंस आपल्या घरव्यांप्रत धांवल्याप्रमाणे, हे समानमनस्क मरुतांनो, मधुर सोमरसाच्या हर्षासाठीं इकडे या.

६. हे समानमनस्क मरुतांनो, मनुष्यांनीं स्तवनीय [इन्द्र] जसा [येतो] तसे तुम्ही आमच्या स्तोत्रांप्रत [आणि] सोमांप्रत या. घोडीप्रमाणे गाईला तिचे कासेत पुष्ट करा. स्तोत्रकऱ्यां उपासकाची उपासना अन्नसंपन्न करा.

5. O Maruts, who carry burning spears, come ye, for the exhilaration of the sweet soma along safe roads even as flamingoes [run] to their nests, bringing with you flaming cows of great udders, o ye Maruts who have one common mind.

6. O Maruts who have one common mind, do you come to our hymns and libations like [Indra] the praised of men. Fatten the cow in the udder like a mare, [and] make the worship of the poet rich in food.

‘सुवर्णशिरस्त्र’ = ‘हिरण्यशिपाः’ म्हणजे ज्याला सोन्याचे मुकुट आहेत असे.

‘कांपविणारे’ = ‘दविध्वतः’. सू. ८७ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘पांढरे ठिबके असलेल्या हरिणी’ = ‘पृषतीभिः’. सू. ३७ मं. २ आणि

टीप पहा.

४. ‘कर्मांमध्ये सरळ धांवणाऱ्या अथासारिले’ = ‘ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्पदः’. म्हणजे रथास जोडिलेले घोडे जसे सरळ येतात त्याप्रमाणे यजमानाचे यजनकर्म होत असेल तेथे सरळ आणि त्वरित धांवत येणारे.

५. ‘धेनु घेऊन’ = ‘धेनुभिः’ म्हणजे आम्हां उपासकांस देण्याकरितां तेजस्वी आणि मोठ्या कासेचा (पुष्कळ दुध देणाऱ्या) गाई घेऊन ये.

‘समानमनस्क’ = ‘समन्यवः’. म्ह-

णजे सर्व मिळून एकाच मनाने जणुं वागणारे.

‘सोमरसाच्या हर्षासाठी’ म्हणजे सोमरस पिऊन हर्ष पावावा म्हणून.

६. ‘नयनी स्तवनीय [इन्द्र]’ =

इन्धन्वभिर्धेनुभि रश्वदूधभिरध्वस्मभिः पृथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन् मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः

॥ ५ ॥ १९ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रश्वदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पृथिऽभिः ।

भ्राजत्ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन् । मधोः । मदाय । मरुतः ।

सऽमन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरा न शंसः सर्वनानि गन्तन् ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धिर्यं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नराम् । न । शंसः ।

सर्वनानि । गन्तन् ।

अश्वाम्ऽइव । पिप्यत । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त । धिर्यम् । जरित्रे ।

वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

- ५. हे भ्राजदृष्टयः (= दीप्यमानायुधाः) समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः, इन्धन्वभिः (= समिन्धनवतीभिस्तेजस्विनीभ्यो) रश्वदूधभिः (= महोषस्क्रानिभ्यो) धेनुभिः (= गोभिर्युक्ताः सन्तस्तादृशीर्धेनूरूपासक्रेभ्यो दातव्या गृहीत्वा यूयम्) अध्वस्मभिः पृथिभिः (= ध्वंसनरहितैर्मार्गैः) हंसासः स्वसराणि न (= हंसा यथा रसा- वासस्थानानि गच्छन्ति तथा) मधोर्मदाय आ गन्तन् (= मधुरस्य सोमस्य हर्षाय आगच्छत = आगच्छत आगम्य च सोमपानेन दृष्टा भवत) ॥

- ६. हे समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः, नरा न शंसः (= नृभिर्मनुजैः श- सनीयः स्तवनीय इन्द्रो यथागच्छति तथा) नः ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) सर्वनानि (= सोमाभिषवणानि = अभिषुतान् सोमान्) आ गन्तन् (= आगच्छत) । अश्वामिव धेनुम् (= ? अस्माकं गाम्) ऊर्धनि पिप्यत (= पीनावयवां कुरुत) । जरित्रे (= स्तो- तुरर्थं च) धिर्यं (= तत्कृतं कर्म) वाजपेशसं कर्ता (= अजरूपम् = अजाद्वितम् = अज- युक्तं कुरुत) ॥

५. हे देदीप्यमान भाले धारण करणारे [मरुत्] हो, तुम्ही तेजःपुंज, [आणि] मोठ्या कासांच्या घेजु घेऊन पतनरहित मार्गांनी, हंस आपल्या घरच्यांप्रत धांवल्याप्रमाणे, हे समानमनस्क मरुतांनो, मधुर सोमरसाच्या हर्षासाठी इकडे या.

६. हे समानमनस्क मरुतांनो, मनुष्यांनी स्तवनीय [इन्द्र] जसा [येतो] तसे तुम्ही आमच्या स्तोत्रांप्रत [आणि] सोमांप्रत या. घोडीप्रमाणे गाईला तिचे कासेत पुट करा. स्तोत्रकर्त्या उपासकाची उपासना अन्नसंपन्न करा.

‘सुवर्णशिरस्त्र’ = ‘हिरण्यशिप्राः’ म्हणजे ज्वाला सोन्याचे मुकुट आहेत असे.

‘कापविणारे’ = ‘दविध्यतः’. सू. ८७ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘पांढरे टिंबके असलेल्या हरिणी’ = ‘पृथ्वीभिः’. सू. ३७ मं. २ आणि

५. ‘घेजु घेऊन’ = ‘घेतुभिः’. म्हणजे आम्हां उपासकांस देण्याकरिता तेजस्वी आणि मोठ्या कासेचा (पुष्कळ दुध देणाऱ्या) गाई घेऊन ये.

‘समानमनस्क’ = ‘समन्यवः’. म्ह-

5. O Maruts, who carry burning spears, come ye, for the exhilaration of the sweet soma along safe roads even as flamingoes [run] to their nests, bringing with you flaming cows of great udders, o ye Maruts who have one common mind.

6. O Maruts who have one common mind, do you come to our hymns and libations like [Indra] the praised of men. Fatten the cow in the udder like a mare, [and] make the worship of the poet rich in food.

टीप पहा.

४. ‘कर्मांमध्ये सरळ धांवणाऱ्या अशासारिले’ = ‘ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्पदः’. म्हणजे रथास जोडिलेले घोडे जसे सरळ येतात त्याप्रमाणे यजमानांचे यजन-कर्म होत असेल तेथे सरळ आणि त्वरित धांवत येणारे.

णजे सर्व मिळून एकाच मनाने जणुं वागणारे.

‘सोमरसाच्या हर्षासाठी’. म्हणजे सोमरस पिऊन हर्ष पावावा म्हणून.

६. ‘नघांनी स्तवनीय [इन्द्र]’ =

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथे आपानं ब्रह्म चितयद्विवेदिवे ।
 इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुस्तरं सहः ॥ ७ ॥
 तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चि-
 तयत् । दिवेऽदिवे ।
 इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् ।
 दुस्तरम् । सहः ॥ ७ ॥

ययुञ्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान् रथेषु भगे आ सुदानवः ।
 धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥
 यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ ।
 सुऽदानवः ।
 श्वेदः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । म-
 हीम् । इषम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे मरुतः, न. (=अस्मभ्यं) रथे तं वाजिनं (=रथे योज्यं) प्रसिद्धबलम्
 अथं) दात (=प्रयच्छत) [तथा] दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) [देवार] आपानं
 चितयत् (=प्राप्नुवत् प्रख्यापयच्च) ब्रह्म (=स्तोत्रं) [शिक्षयत्] । स्तोतृभ्य इषं (=स्तो-
 त्रद्व्यग्नौ) वृजनेषु (=संग्रामेषु च) कारवे (=ऋग्वे) सनि (=धनं) मेधाम् (=यु-
 ङ्मज्ञानम्) अरिष्टं दुस्तरं सहः (=अहिंसितम् अजेतव्यं च बलं) [दात=प्रयच्छत] ॥

८. रुक्मवक्षसः (=रोचमानामरणोरस्त्राः) सुदानवः (=शोभनदाना) मरुतो
 यत् (=यदा) भगे आ रथेषु (=भगवृत्तेषु रथेषु=भाग्ययुक्तेषु रथेषु) अश्वान्
 युञ्जते [तदा] स्वसरेषु शिश्वे धेनुर्न (=गोष्ठेषु प्रस्तुतस्तनी धेनुर्यथा शिशवे वत्साय पि-
 न्वते पयःपूर्णा भवति दुग्धं ददाति तथा) रातहविषे जनाय (=दत्तहविष्काय यज-
 मानाय) महीम् इषं (=महतीमिषं विपुलमन्नं) पिन्वते (=सिशन्ति=दुग्धधारयन्
 प्रयच्छन्ति) ॥

७. हे मरुतांनो, तुम्ही आम्हांस रथाला वाखू द्या. [आणि] निय देवांप्रत पौहचणारें आणि [त्यांची] ख्याति करणारे स्तोत्र [शिकवा]. स्तोत्रांला अन्न आणि उपासकांला युद्धांत धन, बुद्धि आणि अप्रतिहत आणि अजिक्व वळ [द्या].

८. ज्यांच्या वक्षःस्थळीं अलंकार आहेत आणि जे चांगल्या देणग्या देणारे, ते मरुत् जेव्हां आपल्या सौभाग्य-रथाला घोडे जोडितात तेव्हां एकादी धेनु जशी गोठ्यांमध्ये वत्सासाठी पांढा सोडिते त्याप्रमाणें ते हवि देत असणाऱ्या जनासाठी विपुळ अन्नाचा पांढा सोडितात.

7. Give, o Maruts, to us the mighty horse for our chariot and [teach us] a hymn that shall daily reach and praise [the gods]. [Give] food to the praisers, [and] to the worshipper [give] in battles wealth, wisdom and strength irresistible and unconquerable.

8. When the Maruts, who wear ornaments on their breasts and who bestow excellent gifts, join their horses to their blissful chariots, they give copious food to the man who has offered an oblation, even as a milch-cow gives milk to her calf in the cow-fold.

‘नरा शंसः’. नराशंसः म्हणजे अग्नि किंवा इन्द्र होईल. परंतु मरुताचा संबंध इन्द्राशी विशेष असल्यामुळे, इन्द्र येई-

ल आणि तुम्हीहि या, अशा अर्थासाठी इन्द्र असा अर्थ करावा.

यो नो मरुतो वृकताति मर्यो रिपुर्दधे वंसनो रक्षता रिषः ।
वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥१॥
यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्यः । रिपुः । दधे । वसवः । र-
क्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः ।
हन्तन । वधरिति ॥ ९ ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।
यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः १० ॥ २० ॥
चित्रम् । तत् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊधः ।
अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् ।
अदाभ्याः ॥ १० ॥ २० ॥

भाषायाम्.

९. हे वसवः (=साधवो) मरुतः, यो मर्यो नो वृकताति (=१ अस्माक धना-
नाम् अपहर्ता सन्) रिपुर्दधे (=शत्रुः क्रियते भवति) [तस्य] रिषः (=हिंसाया)
[अस्मान्] रक्षत । त तपुषा चक्रिया (=तापयित्वा ऋग्नात्म्यया शक्त्या) अभि
वर्तयत (=अस्मत्पराङ्मुखं निवर्तयत) । हे रुद्राः (=रुद्रस्य पुत्रा मरुतः), अ-
शसः (=निन्दकस्य जनस्य) वधः (=घातकम् आयुधम्) अव हन्तन (=हन्ता
अपक्षिपत) ॥

१०. हे मरुतः, यत् (=यदा) आपयः (=बन्धवो भवन्तः) पृश्न्या ऊधः (=अ-
न्तरिक्षरूपाया गोरूधः) अपि दुहुः (=दुहन्ति) [तया] यत् (=यदा) वा हे रुद्रियाः
(=रुद्रपुत्रा मरुतः), नवमानस्य (=युष्माक स्त्रोत्रम्) निदे (=निन्दकाय) नि-
न्दकस्य शासनार्थं [याथ] [यदा च] हे अदाभ्याः (=अहिंसा मरुतः), त्रितं
जुरता जराय (=त्रितनामपि हिंसता हिंसनाय) [याथ] तत् (=तदानीं) वो
याम त्रितं चेकिते (=युष्माक गमन मनोहरं दृश्यते) ॥

९. हे कल्याणकारक मरुत् हो, जो मर्त्य आमचा अपहारकर्ता होऊन शत्रु होतो त्या घातकापासून तुम्ही आमचें संरक्षण करा. त्याला तुमच्या जाज्वल्य चक्रानें मार्गे फिरवा; हे रुद्रपुत्रांनो, निंदकाचें मारक शस्त्र तोडून खाली पाडा.

१०. हे मरुतांनो, तुम्ही सर्व बंधु मिळून जेव्हां पृथ्वीच्या कासेचें दोहन करितां आणि जेव्हां हे रुद्रपुत्र हो, तुमच्या स्तोत्राची निंदा करणाऱ्या जनाच्या शासनाला जातां, आणि हे अहिंस्य [मरुतांनो], त्रिताला उपद्रव करणाऱ्या लोकांच्या शासनासाठीं जेव्हां तुम्ही जातां, तेव्हां तुमचें गमन रमणीय दिसतें

9. O beneficent Maruts, preserve us from that maleficent mortal, who robbing us becomes our enemy. Turn him back with your burning disc; cut down, o sons of Rudra, the deadly weapon of the reviler.

10. Your march, o Maruts, appears wonderful when you brothers milk the udder of Pris'ni, when, o sons of Rudra, [you go forth] for punishing] the reviler of your praiser, [and when], o irresistible ones, [you go] for punishing the oppressors of Trita.

१. ९. 'निंदकाचें मारक शस्त्र तोडून खाली पाडा.' = 'अशसः वधः अव हन्तन.' म्हणजे देवांची आणि देवमत्तांची स्तुति न करितां उलटी त्याची निंदा करणारे जे देवशत्रु, त्यांनीं आम्हाला मारण्यासाठीं शस्त्रप्रहार केला असता तें शस्त्र आम्हावर पडूं देऊ नका, तर मध्येच त्याचे तुकडे करून फेकून द्या.

१०. 'पृथ्वीचे कासेचें दोहन करितां' =

'पृथ्व्या ऊधः अपि दुहुः'. म्हणजे सर्व मरुत् हेच जे बंधु ते मिळून अंतरिक्षरूप गाईला दोहतात; म्ह० मेषवृद्धि करितात इतकेंच तात्पर्य. पृथ्वीविषयी सू. २३ मं. १० पहा.

'रुद्रपुत्र.' सू. ३८ मं. ४, ७ पहा.

'त्रित' हा कोणी एक ऋषि होय असें सायण म्हणतात.

तान्वो महो मरुत एवयान्नो विष्णोरेषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतस्तुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राधं ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । नः । महः । मरुतः । एवयान्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रभृथे ।
हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । कुकुहान् । यतस्तुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः ।
ईमहे ॥ ११ ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तुषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु ।
उषसः । विष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपः । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा ।
शुचता । गोअर्णसा ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. विष्णो. (=व्यापकस्य) एषस्य (=गमनयतो=वैगवतः) [सोमस्य] प्रभृथे
(=प्रार्पणे सति=तादृश सोमम् अर्पयित्वा) महः (=महत) एवयान्नः (=अथगा-
मिनस्) तान् नः (=तानि युष्मान्) मरुतो [वय] हवामहे (=आह्वयामः) ।
यतस्तुचः (=आहुतित्यागायोद्यतस्तुचो) ब्रह्मण्यन्तः (=स्तोत्रमिच्छन्तः स्तुवन्तो)
[वय] हिरण्यवर्णान् (=सुवर्णवर्णान्) कुकुहान् (=श्रेष्ठान्) [युष्मान्] शंस्यं राधः
(=प्रशंसनीय धनम्) ईमहे (=याचामहे) ॥

१२. ते दशग्वाः (=दशग्वरूपाः) प्रथमाः (=सर्वेभ्योपि पूर्वा) यज्ञमूहिरे (=य-
ज्ञमवहन्=इन्द्रादिभ्यः प्रार्थयन्) । ते नः (=अस्मान्) उषसो व्युष्टिषु (=प्रभातेषु
सत्सु) हिन्वन्तु (=पेरयन्तु यज्ञस्य स्तोत्रस्य च वरणे) । उषा-अरुणैः (=आरोन-
मानैः स्वकीयैस्तेजोभी) रामीर्न अप ऊर्णुते (=रानीर्यथा अपसारयति तथा) महः
(=महान्तो) [मरुतः] शुचता (=दीप्यमानेन) गोअणसा (=गोसंपत्तेन) ज्यो-
तिषा [राश्रीरणावृण्वन्ति] ॥

११. तर तुम्ही जे महान्
[आणि] अश्वगामी मरुत्, त्यांस मी
व्यापक आणि वेगवान् [सोम]
अर्पण करून बोलावितों. सुवर्ण-
वर्णाचे [आणि] श्रेष्ठ असे जे
तुम्ही, त्या तुम्हांस आम्ही आहुति
देऊन आणि स्तोत्र म्हणून वर्णनीय
धनाची प्रार्थना करितों.

१२. ते दशग्व [होत्साते]
प्रथम यज्ञ अर्पण करिते झाले. ते
उषःकाळीं आम्हांस प्रेरणा करोत.
महा [मरुत्], उषा जशी आ-
रक्तवर्ण तेजांनी रात्रीला नाहीशी
करिते त्याप्रमाणे, प्रकाशमान आ-
णि गोसंपन्न तेजाने [रात्रीला ना-
हीशी करितात].

11. We, therefore, in-
voke you Maruts who are
great and swift with horses,
after offering the penetra-
ting and quick [soma].
With libations and with
prayers we pray for praise-
worthy wealth [you] who
are gold-coloured and high.

12. They [as] Das'ag-
vas were the first to bring
sacrifice. May they in-
spire us on the daily dawn-
ing of Ushas. They the
great ones [remove] the
nights with brilliant [and]
cow-giving light, even as
Ushas removes them with
[her] tawny rays.

१२. 'मरुतांनीच सर्वा अगोदर य-
ज्ञ केला. ते प्रतिदिनी उषःकाळी
येऊन उपेप्रमाणे रात्रीचा नाश करोत,
आणि आम्हाला यज्ञाची आणि स्तोत्राची
प्रेरणा करोत.'

'दशग्व [होत्साते].' सायण
म्हणतात की मरुतांनी दशग्व्याचे म्हणजे

अगिरसाचे रूप घेऊन सर्वा अगोदर
यज्ञ केला. 'दशग्व' याविषयी सू ३३
म. ६ पहा.

'गोसंपन्न' = 'गोअर्णसा'. म्हणजे जे-
णें म्हणून सूर्यकांतिरूप गाई मिळतात
अशा. प्रकाश पडला म्हणजे अधनार
नाहीसा होतो हे उघडच होय.

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाजिभि रूद्रा ऋतस्य सदानेषु वावृधुः ।
 निमेघमाना अत्येन पाजस्ता सुश्चन्द्रं वर्णं दधिरे सुपेशसम् ॥ १३ ॥
 ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अजिभिः । रूद्राः । ऋतस्य । स-
 दानेषु । वावृधुः ।
 निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजस्ता । सुऽचन्द्रम् । वर्णम् । दधिरे ।
 सुऽपेशसम् ॥ १३ ॥
 तां इयानो महि वरूथमृतय उप घेदेना नमस्ता गृणीमसि ।
 त्रितो न पान्पञ्च होतृन्भिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥
 तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना ।
 नमस्ता । गृणीमसि ।
 त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतृन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अव-
 रान् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. ते रूद्राः (= रूद्रपुत्राः) क्षोणीभिः (= “ वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः ”) अरुणेन
 अजिभिः (= आरतवर्णैरलङ्कारैश्च) [सहिता. सन्त] ऋतस्य सदानेषु (= सत्यस्य
 स्थानेषु “ उदक्स्थ निवासमृतेषु मेघेषु ”) वावृधुः (= वर्धन्ते) । निमेघमानाः
 (= नितरामुदकवृष्टिं कुर्वन्तो) [महतः] अत्येन (= शीघ्र व्यामुरता) पाजस्ता
 (= आत्मीयेन बलेन) सुश्चन्द्र (= शोभनाह्लादनं) सुपेशस (= शोभनरूप) वर्णं
 (= वान्ति) दधिरे (= धारयन्ति) ॥ .

१४. अवरान् (= श्रेष्ठान्) यान् पञ्च होतृन् (= पञ्चसख्यानाम् वाधिद् होतृ-
 वान्) त्रितो न (= त्रितनामा महांपरपि) अभिष्टये अवसे (= अभिष्टपितसिद्धयर्थं
 रक्षणाय च) चक्रिया आववर्तन् (= चक्रायुधेन सहितान् स्वात्माभिमुत्तमम् आनतयद्)
 तान् [पञ्च होतृन्] महि वरूथं (= महद्रक्षणम्) इयान. (= इयाना याचमाना)
 [नयम्] ऊतये (= रक्षणार्थम्) एना नमस्ता (= अनेन स्तोत्रेण) उप घ इत् गृणी-
 मसि (= उपेनैव स्तुमः) ॥

नेति पदम् अप्यर्थनम् । पादपूरण वा ।

१३. ते रुद्राचे पुत्र वाद्यांच्या योगानें आणि आरक्त अलंकारांच्या योगानें सत्याच्या स्थानीं वाढत अं-सतात. सततगाभी सामर्थ्यानें व्याप्त असे जे मरुत् ते आह्लादकारक आणि सुंदर कांति धारण करितात.

१४. ज्या श्रेष्ठ पांच होत्याला साहाय्यासाठीं आणि रक्षणासाठीं त्रित आपणाकडे चक्रासहित वळविता झाला, त्यांजला मोठ्या संरक्षणाची प्रार्थना करून आम्ही संरक्षणासाठीं या स्तोत्रानें स्तवितों.

13. They, the sons of Rudra, have prospered in the Home of Truth, with [their] harps and [their] yellow ornaments. They, suffused with all penetrating power, put on an agreeable and beautiful appearance.

14. We pray those five excellent invokers for great protection and praise them with this hymn for support, the five invokers whom Trita turned towards himself with their disc for protection and support.

१३. हाहि मंत्र कठिण आहे. यांत 'क्षोणि' शब्दाचा अर्थ 'यातें' असा आम्ही सायणास अनुसरून केला आहे. पण त्या अर्थाला सायणभाष्याशिवाय दुसरे प्रमाण ऋग्वेदांत मिळत नाही. वर केलेल्या अर्थाच्या अभिप्रायासाठी, मरुत् आपल्या वाद्यासह आणि अलंकारासह अंतरिक्षात वाढत असतात, म्हणजे अंतरिक्षामधील जे देव, त्यांत मरुत् आपल्या वाद्यासहित आणि अलंकारासहित श्रेष्ठ होत, आणि ते मेघवृष्टि करून सर्वत्र पसरणाऱ्या तेजानें तेंथें कातियुक्त शोभा धारण करितात असे समजलें पाहिजे.

'सत्याच्या स्थानीं' = 'ऋतस्य सद्नेषु'.

याचा जो अंतरिक्ष असा अर्थ केला

आहे, तो सायणास अनुसरून केला आहे. ऋत शब्दाचा सायणानी पुष्कळ ठिकाणी केलेला 'उदक' असा जो अर्थ तो पाश्चात्य विद्वानांनीं घेतलेला नाही तरी वस्तुतः संभवतो खरा, याविषयी सू. १०५ मं. १२ आणि टीप पहा.

१४. हाहि मंत्र कठिण आहे. शब्दाकडेस पाहिलें असता ज्या पांच होत्याला त्रित नांवाच्या महर्षीनें पूर्वी आपल्या रक्षणासाठीं बोलाविले, त्याची मी रक्षणासाठी प्रार्थना करून त्याला या स्तोत्रानें स्तवितों असा अर्थ उघड दिसतो. परंतु यांत सांगितलेले पाच होते म्हणजे कोण तें स्पष्ट समजत नाही. त्रित म्हणून एक अतिप्राचीन महर्षि होता असें सायणाचार्य म्हणतात तें खरे असेल.

यया रधं पारयथात्पंहो यया निदो मुञ्चय वन्दितारम् ।
अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो पु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥

॥ १५ ॥ २१ ॥

यया । रधम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चय । व-
न्दितारम् ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राऽ-
इव । सुऽमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१५. हे मरुतः, यया [ऊत्या] रधम् (=आराधकं यजमानम्) अंहः अति पा-
रयथ (=पापम् अतिक्रमयथ) यया [च] वन्दितारं (=स्तोतारं) निदो मुञ्चय
(=निन्दकात् मोचयथ) [एतादृशी] या व ऊतिः (=युष्माकं रक्षणबुद्धिः) सा
अर्वाची (=अस्मदभिमुत्ता) [भवतु] । [युष्माकं] सुमतिः (=अनुमहारिमका
शोभना मतिर्) वाश्रेव (=हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव) ओ सु जिगातु (=स्वरया
अत्रागच्छतु) ॥

सूक्तम् ३५-२२६.

गृत्समद ऋषिः । अपां नपादेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिपद्धि ॥ १ ॥

उपे । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । ना-
द्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशसः । करति ।
जोषिपत् । हि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वाजयुः (=धनेच्छुरहम्) ई वचस्याम् (=इमां स्तुतिम्) उप असृक्षि (=उ-
पेय उधारयामि) । नाद्यः (=नदीनां पुत्रः) [स] गिरो मे (=स्तोतुर्मम) चनो

१५. हे मरुतांनो, जिच्या योगानें तुम्ही उपासकाला संकटाच्या पार पाडितां [आणि] जिच्या योगानें स्तोत्राला निंदकापासून मुक्त करितां, ती तुमची कृपा इकडे येओ. तुमची ममता हभारणाच्या गाईप्रमाणें धांवत इकडे येओ.

15. May your grace come hither, o Maruts, with which you carry the worshipper safe over danger, with which you free your servant from the reviler. May your benevolence run hither like a cow lowing [for her calf].

सूक्त ३५-२२६.

ऋषि-गृत्समद. देवता-उदकांचा पुत्र, या नांवाचा वैद्युत अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. धनाची वांछा करून मी ही स्तुति उच्चारित आहे. [तर] तो नदीपुत्र मज स्तोत्राला अन्न देओ. तो उदकांचा वेगवान् पुत्र [आमच्या स्तुति] बहुत सुंदर करो, कारण त्याला [स्तुति] अत्यंत आवडत असतात.

HYMN 35-226.

To *Apām Napāt* (i. e., the son of the heavenly waters, Agni as lightning). By *Gṛtsamada*. Metre—*Trishtubh*.

1. Desirous of wealth I proclaim this praise. May the Son of the Rivers grant food to me the poet. May he the impetuous son of the waters make [our prayers] exceedingly beautiful. For he very much loves [praises].

१. 'नदीपुत्र' = 'नाद्यः' म्ह० अपा नपात् अथवा मेघोदकाचा पुत्र जो विशुद्ध अग्नि, तो. हें सूक्त दीज हाच जो उदरपुत्र, त्याजविषयी आहे. विशुद्ध अग्नीला 'अपा नपात्' अथवा उदकांचा पुत्र म्हणजे हे साहजिक आहे.

कारण की तो मेघोदकाच्या पांटी अंतरिक्षात जणु उत्पन्न झाल्याप्रमाणे दिसतो.

अपां नपात् याविषयी स. १४३ मं. १ आणि टीप पहा.

: इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कु-
विद । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना ।
जजान ॥ २ ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमुर्व नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्वम् ।
नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊं इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् । अपाम् । नपा-
तम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

दधीत (=अत्र विदधीत=प्रयच्छतु) । स आशुहेमा (=वेगवान्) अपा नपात् कु-
विद (=बहु) [अस्माकं स्तुतीः] सुपेशसः करति (=सुत्पाः करोतु) । जोषि-
षद् हि (=यस्मात्कारणाद् स स्तुतीरतिशयेन सेवते) ॥

भाषायाम्.

२. हृद आ सुतष्ट (=हृदयात् समीचीनं रचित=महतादरेण निर्मितम्) इमं
मन्त्रं (=स्तोत्रम्) अस्मै सु वोचेम (=तस्मा अपा नप्ते सुष्टु यथा तथा वदेम) ।
[स] कुविद अस्य वेदत् (=बहु तस्य स्तोत्रस्य जानीयात्=बहुमन्येत) । अर्यः
(=स्वामी) अपा नपात् (=उदकपुत्रो वैश्रुतोमिर्) असुर्यस्य महा (=बलस्य म-
हत्त्वेन) विश्वानि भुवना (=भुवनानि=भूतजातानि) जजान (=जनयामास) ॥

३. [तम्] अन्याः स यन्ति (=काधिजगः सगता भूत्वा गच्छन्ति) अन्याः
(=राधिच) उप यन्ति (=भिन्ना भूत्वा गच्छन्ति) । समानम् (=एकम्) ऊर्वम्
(=अपा नपात नाम जलसमूहं) नद्यः पृणन्ति (=पूरयन्ति) । तम् उ दीदिवांसम्
(=अतिशयेन दीप्तिमन्तं) शुचि (=शुद्धम्) अपां नपात शुचयः (=शुद्धा)
आपः (=आपो देव्यः) परि तस्थुः (=परिपासते) ॥

तमस्मैरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिकंभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥४॥

तम् । अस्मैराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति ।
आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिकंभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः ।
घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीदेवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृता इवोप हि प्रसस्रे अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥५॥२२

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति ।
अन्नम् ।

कृताः इव । उप । हि । प्रसस्रे । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति ।
पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

४. युवानं तं युवतय आपः अस्मेराः (=अस्मयमाना) मर्मृज्यमानाः (=अ-
तिशयेन अलंकुर्वाणाः सत्य.) परि यन्ति (=परिचरन्ति) । अनिध्मः (=काष्ठर-
हितो) घृतनिर्णिक् (=दीप्तरूपः) स शुक्रेभिः शिकंभिः (=दीप्तरस्तेजोभिर) अस्मे
रेवत् (=अस्मदर्थं सधनं यथा तथा) अप्सु दीदाय (=अन्तरिक्षेषूपदेकेषु=अ-
न्तरिक्षप्रदेशेषु दीप्यताम्) ॥

५. अव्यध्याय (=अव्यथनाय=दुःस्तरहिताय) देवाय (=दीप्तिप्रते) अस्मै (=तस्मा
अपा नपाने) तिस्रो देवीर्नारी. (=दीप्तिमत्यो युवतय.=“इच्छासरस्वतोभारत्याख्या”)
अन्नं दिधिषन्ति (=धातुमिच्छन्ति=दिशन्ति) । [ता] अप्सु (=अन्तरिक्षे)
कृता इव (=?) उप प्रसस्रे हि (=तस्य समीपे प्रक्षेपणं गच्छन्ति) । स पूर्वसूना
(=पुरातनाना=मातृणा तासां) पीयूषं धयति (=रसं पिबति) ॥

कृता इवेति अनवगतार्थम् । न सायणेनापि व्याख्यातम् । अत्र कृताशब्दः कृधातु-
त्पन्नकृतशब्दादन्यत् पदं स्यात् कृता इत्याद्युदात्तत्वात् ॥

४. तो जो तरुण त्याजप्रत तरुण आपो[देवी] न हसतां जातात आणि अलंकृत करितात. तो काष्ठरहित आणि दीप्त रूपाचा [देव] उदकांमध्ये चकचकीत तेजांनी प्रकाशो, कीं जेणेंकरून आम्हांस संपत्ति मिळेल.

५. दुःखरहित आणि देदीप्यमान जो हा त्याला तिघी देदीप्यमान नारी अन्न देण्यास तयार असतात. अंतरिक्षामध्ये त्या पुढें सरसावतात. तो त्या आदिमातांचा रस पितो.

4. Him the youthful one, the youthful Waters without smiling surround and vie in adorning. May he, having no fuel and of brilliant form, shine in the waters with his brilliant splendors, so that we may obtain wealth.

5. To him the happy and resplendent one, the three resplendent females are anxious to give nourishment. They run forward in the firmament. He drinks the nectar of the ancient mothers.

४. 'बीज हाच जो अंतरिक्षातील तरुण अग्नि, त्याला तरुण आपो देवी (म्ह० अंतरिक्षात मेघोदकरूपानी असणारी उदके) सेवितात. त्या अग्नीला लाकूंड नसताहि त्याचें तेज मोठे असते. तो प्रकाशो आणि आम्हांस धन देओ.'

५. 'अंतरिक्षात अपा नपात् या वाळ्या तीन पुरातन माता त्याक घालितात. (सायणाप्रमाणे तीन माता म्ह० इळा, सरस्वती आणि भारती या देवी).

तो त्याचे दुध पितो' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

यात 'कृता इव' अशी जी उपमा आहे ती अगदी दुर्बोध आहे. 'कृता'-शब्द येथें आयुदात्त असल्यामुळे 'कृ' धातूपासून 'कृत' (म्ह० झालेले) असे हें रूप नसेल. अर्थ समजत नसल्यामुळे 'कृता इव' या शब्दाचा अर्थ आम्ही भाषातपांत केला नाही.

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्धुहो रिषः संपृचः पाहि सुरीन् ।
 आमासु पुर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥
 अश्वस्य । अत्र । जनिम् । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । सम्पृ-
 चः । पाहि । सुरीन् ।
 आमासु । पुर्षु । परः । अप्रमृष्यम् । न । नारातयः । वि । नशन् ।
 न । अनृतानि ॥ ६ ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।
 सो अपां नपादुर्जयन्नप्सवतवसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥
 स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय ।
 सुभु । अन्नम् । अत्ति ।
 स । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय ।
 विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

भाषायाम्-

६. अत्र (=तत्र=अपानपात्सज्ञके देवे) अश्वस्य जनिम् (=अश्वस्य सूर्यरूपस्य जन्म) [भवति] । अस्य च स्व (=अस्य च तेजोमयस्य जगतो) [जन्म तत्र भवति] ।—हे अपा नपात्, सुरीन् (=अस्मान् कवीन्) दुहः (=दोग्धू) रिषः (=हिंसकस्य) संपृच (=संपर्कात्) पाहि । आमासु पुर्षु (=मेघोदकेषु) परः (=परस्तात्=अतिदूरे मेघोदकेषु) अप्रमृष्यम् (=अप्रमृष्यमाण) [तम्] नारातयो न विनशन् (=शनवः प्राप्नु न शक्नुवन्ति) न अन्तानि [विनशन्] (=मायावीनि रक्षसि च न प्राप्नुयुः) ॥

७ यस्य सुदुघा धेनु (=सुलेन दोग्धव्या मध्यमवामूपा गौ) स्वे आ दमे (=अन्तरिक्षलक्षणे स्वर्गीये अपानपात्सबन्धिनि गृहे) स्वधा पीपाय (=वृष्ट्युदकरूप गोरस वर्धयति प्रपञ्जति) [यथ] समु अन्नम् अत्ति (=समुभूतम् उचमम् अन्नं भक्षयति) स. अपा नपात् ऊर्जयन् (=बल कुर्वन्=प्रबलः सन्) अप्सु अन्त (=अन्तरिक्षे) विधत्ते वसुदेयाय (=परिचरते धनं दातु) वि भाति (=विशेषेण प्रकाशते) ॥

६. तेयें अश्वार्चें जन्म [होतें] आणि या तेजःपुंजाचे [जन्म होतें]. [हे अपां नपात्], दुष्टाच्या [आणि] हिंसकाच्या संपर्कापासून तूं आम्हा स्तोत्रांला संभाळ. मेघमंडळापलीकडे ज्याला कोणी हटकू शकत नाही अशा [अपां नपाता]प्रत शत्रु पोंहचणार नाहीत, मायावी [राक्षस]हि पोंहचणार नाहीत.

७. ज्याची सुदुधा घेतु त्याच्या घरीच पायस देते, [आणि जो] उत्तम अन्न भक्षितो, तो बळवान् उदकपुत्र उपासकाला संपत्ति देण्यासाठीं अंतरिक्षांत प्रकाशतो.

6. Here is the birth of the horse and of this effulgence. Preserve the poets from the touch of the hater [and] of the harmer. Neither the enemies nor the untruthful [demons] can reach him who is unharmable beyond the clouds.

7. That mighty son of the waters, whose easily milked cow yields the fat offering in his own house, [and who] consumes excellent food, shines in the firmament to give wealth to the worshipper.

६. अपा नपात् मेघमंडळाच्याहि वर असल्यामुळें तें त्याला कोणापासूनच उपद्रव होत नाही. तर तो आमचे रक्षण नारितकांपासून आणि राक्षसांपासून करो.

‘घोष्याचे जन्म’=‘अश्वस्य जन्म.’ म्हणजे हा जो सूर्यरूप घोडा आकाशांत चालतो तो आणि हें चक्रचक्रित जम ते-जोमय अभीपासून झालें आहे.

७. ‘अपा नपाताला अंतरिक्षांत त्याची गाय गोरस पाजिते, तो तेथे प्रकाशून तेणेंकरून उपासक जनांला धनाची प्राप्ति करून देतो.’

यात अपा नपाताची गाय म्हणजे मेघमर्जेनारूप हमारवाते करणारी आणि मेघोदकरूप दुधाचा पान्हा सोडणारी मेघवृष्टिरूपच गाय समजावयाची आहे.

यो अ॒प्स्वा शुचि॑ना दै॒व्येन॑ ऋ॒तावा॑जस्र उर्वि॒या वि॒भाति॑ ।

व॒या इद॑न्या भव॑नान्यस्य प्र जा॑यन्ते वीरु॑धश्च प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्ऽसु । आ । शुचि॑ना । दै॒व्येन॑ । ऋ॒तऽवा । अज॑स्रः । उर्वि॒-
या । वि॒भाति॑ ।

व॒याः । इत् । अ॒न्या । भुव॑नानि । अ॒स्य । प्र । जा॑यन्ते । वीरु॑धः ।
च । प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

अपां नपा॑दा ह्यस्था॑दुप॒स्थं जि॒ज्ञाना॑मु॒र्ध्वो वि॒द्युतं॑ व॒सानः॑ ।

तस्य॑ ज्येष्ठं॑ म॒हिमानं॑ वह॑न्ती॒रि॒र॒ण्यव॑र्णाः परि॑ यन्ति य॒द्भीः॑ ॥ ९ ॥

अ॒पाम् । नपा॑त् । आ । हि । अ॒स्थात् । उ॒पऽस्थ॑म् । जि॒ज्ञाना॑म् ।
ऊ॒र्ध्वः । वि॒द्युत॑म् । व॒सानः॑ ।

तस्य॑ । ज्येष्ठ॑म् । म॒हिमान॑म् । वह॑न्तीः । रि॒र॒ण्यऽव॑र्णाः । परि॑ । यन्ति॒ ।
य॒द्भीः॑ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. ऋतावा (= सत्यवान्) अजस्रः (= नित्यो) यो दैव्येन शुचिना (= देवसं-
न्धिना शुद्धेन तेजसा) अप्सु आ (= अन्तरिक्षे) उर्विया विभाति (= विस्तीर्ण
यथा तथा प्रकाशते) अन्या भुवनानि (= अन्यानि भूतजातानि) अस्य वया इत्
(= तस्य शाखा एव) [भवन्ति] च (= अपि च) वीरुधः प्रजामिस् [तस्मादेव]
प्र जायन्ते (= औषधयश्च तस्मादेव पृथ्वपत्रादिभिः प्रादुर्भवन्ति) ॥

९. अपां नपात् विद्युतं वसानः (= परिदधानो) जिज्ञानाम् उपस्थम् ऊर्ध्वः
आ अस्थात् हि (= कुटिलानाम् अपा मातृणां उदरम् उच्छ्रित आरूढवान् हि) ।
तस्य [अपा नपातो] ज्येष्ठ महिमानं वहन्तीः (= प्रशस्यतमं महत्त्वं वहन्त्यो) रि-
रण्यवर्णा यद्भीः (= यद्भ्यो नद्यस्) [तं] परि यन्ति (= परितो गच्छन्ति) ॥

८. जो सत्यवान् आणि नित्य [अपां नपात्] अंतरिक्षांत शुद्ध आणि देवांच्या तेजानें विस्तीर्ण प्रकाशतो, त्याच्या सर्व भूतें शाखाच होत, आणि त्यापासूनच वनस्पतीला अंकुर फुटून त्या वाढत असतात.

९. अपां नपात् बीज पांघरून बांकड्या आयांच्या उदरीं उभा वसतो, त्याचा अत्यंत मोठा महिमा वाहणाऱ्या ज्या सुवर्णवर्ण नद्या त्या त्याला वेष्टितात.

8. Of him the true and the eternal one, who in the firmament shines far and wide with celestial brightness, other beings are only branches; and [from him] are the plants multiplied through their off-shoots.

9. The son of the waters, clad in lightning, rides upright in the womb of the oblique [waters]. The streams of golden colour surround him, carrying with them his greatest magnitude.

८. 'अंतरिक्षांत नित्य विस्तीर्ण प्रकाशणारा जो अपां नपात् त्यापासूनच सर्व कांही पदार्थ उत्पन्न होतात. वृक्ष-वनस्पत्यादि त्याच्याच योगाने वाढतात.'

९. 'आकाशात आढवे तिडवे असणारे जे दग त्याच अपां नपाताच्या बांकड्या आया; त्याच्या पोटी विजेच्या

रूपानें उभा दिसणारा जो अपां नपात् तो जन्मतांच, त्याचा महिमा जिकडे तिकडे पसरणाऱ्या अशा ज्या मेघोदक प्रवाहरूप नद्या त्या त्याला वेष्टितात.' बीज कडकडून पडली म्हणजे तोच अपां नपाताचा प्रादुर्भाव; आणि तो झाला म्हणजे वृष्टि होत असते, हें प्रसिद्ध आहे.

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥ २३

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् ।

जं इति । हिरण्यऽवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्न-

म् । अस्मै ॥ १० ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते ।

नमुः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यऽवर्णम् । घृतम् । अन्न-

म् । अस्य ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. स हिरण्यरूपो [भवति] अपां नपात् हिरण्यसंदृक् (=हिरण्यसदृशो) [भवति] । स इत् उ (=स एव) हिरण्यवर्णो [भवति] । हिरण्ययात् योनेः परिनिषद्य (=सुवर्णमयाज्जन्मस्थानात् प्रादुर्भूय) हिरण्यदाः (=हिरण्यस्य दाता) [भवति] । अस्मै (=तस्मै) अन्न ददति (=हविरन्नं प्रयच्छन्ति) ॥

११. हिरण्यवर्णं (=सुवर्णरूप) यं युवतयः इत्या सम् इन्धते (=यदा तं तद-
प्योन्तरिक्षसंबन्धिन्य आपो देव्यः सत्यं दीपयन्ति) तत् (=तदा) अस्य (=तस्य)
अपां नमुः अनीक (=शरीरम्) उत (=अपि च) चारु (=शोभनम्) अपीच्यं
(=गुह्यं) नाम वर्धते । घृतं (=घृतवद्द्रष्टृजलम्) अस्य (=तस्य) अन्नं [भवति] ॥

१०. तो अपां नपात् हिरण्य-
रूप [आणि] हिरण्यसदृश होय.
तोच हिरण्यकांतीचा आहे. तो
हिरण्यमय योनीपासून खाली प्रा-
दुर्भूत होऊन हिरण्य देणारा होतो.
त्याला [उपासक] अन्न देतात.

११. जेव्हां सुवर्णवर्णाच्या त्या
अपां नपाताला तरुणी खरोखर प्र-
ज्वलित करितात तेव्हां त्याचें अंग
[आणि] सुंदर गुह्य नाम हों वा-
ढतात. त्याचें अन्न घृत होय.

10. He is of golden
form, the son of the waters
is like gold. He alone is
of golden colour. Being
born of the golden womb
he [is] the giver of gold.
To him they offer food.

11. When the young
females truly kindle the
golden-coloured one, the
person of him, the son of
the waters, and his dear
secret name are increased.
His food is clarified butter.

१०. 'हिरण्यरूप अपां नपात् हिर-
ण्यरूप उदरांतून उत्पन्न होऊन हिरण्य
देणारा होतो, तरीहि मनुष्ये त्याला ह-
विस्नाडून अधिक काही अर्पण करीत
नाहीत.'

'हिरण्यमय योनीपासून' = 'हिरण्य-
यात् योनेः परि.' म्ह० हिरण्यरूप जे

अन्तरिक्षरूप जन्मस्थान त्यापासून.

११. 'अन्तरिक्षांत आपो देवी त्याला
प्रज्वलित करितात. त्या वेळी त्याचे
शरीर आणि महत्त्व ही मोठी होतात.
आपो देवी त्याला घृतासारखें जे वृद्धि-
जल तेच अन्न पान्जितात.'

सूक्तम् ३६-२२७.

गृत्समद ऋषिः । प्रथमाया इन्द्रो मधुध देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवध ।
 तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रध । चतुर्थ्या अग्निः शुचिध । पञ्चम्या इन्द्रो नभध ।
 षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्सध । इति सप्रदायादृत्यमिदम् । वस्तुतस्तु य-
 सामृचि या देवता दृश्यते सा तस्य देवता ॥ जगती छन्दः ॥
 तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्विभिर्नरः ।
 पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वर्षदृक्तं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥
 तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अ-
 विऽभिः । अद्विऽभिः । नरः ।
 पिवे । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वर्षदृक्तम् । होत्रात् । आ ।
 सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], तुभ्य हिन्वानः (=त्वदर्थं प्रेर्यमाणः=प्रार्थ्यमाणोय सोमो) गा
 अपश्च [च] वसिष्ठ (=दधिपयःप्रभृतीनि श्रपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या अपश्च
 वस्ते=तैः सयुज्यते) । नरः (=वीरा अध्वर्यवः) सीम् (=एतम्) अविभिः (=द-
 शापवित्रैर्) अद्विभिः (=मावभिध) अधुक्षन् (=अक्षारयन् सिद्धमकारयन्) ।
 हे इन्द्र, य ईशिषे (=स्वामी भवसि) [स त्व] प्रथमः (= सर्वेभ्योपि प्रथमः
 सन्) स्वाहा प्रहुत (=स्वाहेति शब्देन सहार्पितं) वर्षदृक्त (=वषट् इति शब्देन सह
 प्रसृष्ट) सोम होत्रात् (=होतु पात्रात्) पिव ॥

होत्राद्धोतुर्यागात् इति सायणः ॥ अपाद्धोत्रादुत (२२८.४) इत्यादि मन्तदर्श-
 नाच्च होत्र पात्र नेष्ट्रमित्यादीनि तत्तद्वत्त्विकसंबन्धीनि पात्राणि भवन्तीति मन्तव्यम् ॥

सूक्त ३६-२२७.

ऋषि-गूत्समद. देवता-पहिलीची इंद्र आणि मधु; दुसरीची मरुत् आणि माधव, तिसरीची त्वष्टा आणि शुक्र, चवथीची अग्नि आणि शुचि, पांचवीची इंद्र आणि नभ, सहावीची मित्र आणि वरुण आणि नभस्प. असा संप्रदाय; परंतु वस्तुतः पहिलीची देवता इन्द्र आणि उरलेल्या ऋचांच्या देवता क्रमानें मरुत्, त्वष्टा, अग्नि, इंद्र आणि मित्रावरुण ह्या होत. वृत्त-जगती.

१. [हे इंद्र], तुझ्या प्रीत्यर्थे ओतलेला [हा सोम] गोरसांनीं [आणि] उदकांनीं युक्त आहे. [हे] उपासक झाला दशापवित्रांनीं [आणि] पाषाणांनीं काढिते झाले आहेत. हे इंद्रा, स्वाहा म्हणून अर्पण केलेला आणि वषट् असें म्हणून दिलेला [हा] सोम होत्याच्या पात्रांतून प्रसु असा जो तूं, तो प्रथम पी.

HYMN 36-227.

Traditionally verse 1 is dedicated to *Indra* and *Madhu* (the first month, Chaitra) Verse 2 to the *Maruts* and *Mādhava* (the second month, Vaisākha), v. 3 to *Trashtā* and *Sukra* (3rd month, Jyeshtha), v. 4 to *Agni* and *Suchi* (4th month, Śrāvana), v. 5 to *Indra* and *Nabha*, (fifth month, Bhādrapada), v 6 *Mitravaruna* and *Nabhasya* (the sixth month, Ās'vina).
Metre—*Jagati*.

1. Poured out for thee [this soma] contains milk and the water. The heroes have prepared it with woollen strainers and the pressing-stones. Thou, o Indra, who art the lord, drink thou first from the cup of the Hotā (invoker) the soma offered with the exclamation Svāhā, and poured out with the exclamation Vashat.

१. 'दशापवित्रानी' = अविभिः' म्हणजे वरुण्याच्या लोहरीची जी गाळणी

की ज्यांतून सोम गाळीत असत त्यांनी, आणि पाषाणांनी म्ह० माव्यानीं.

अस्मिन्पदे परमे तस्मिन्वांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिव्वांसम् ।
 आपो नम्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमतैः परि दीयन्ति यद्दीः ॥ १४ ॥
 अस्मिन् । पदे । परमे । तस्मिन्वांसम् । अध्वस्मभिः । विश्वहा ।
 दीदिव्वांसम् ।
 आपः । नम्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अतैः । परि ।
 दीयन्ति । यद्दीः ॥ १४ ॥
 अयांसमग्ने सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।
 विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥
 अयांसम् । अग्ने । सुक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊं इति । मघ-
 वत्भ्यः । सुवृक्तिम् ।
 विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । वि-
 दथे । सुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

१४. यद्दीः (=यद्गो मह्य) आप. (=आपो देव्यो) नम्रे (=स्वपुत्राय)
 घृतमन्नं वहन्तीः (=घृतसदृशमुदयरूपमन्नं वहन्त्यः सत्यः) परमे अस्मिन् पदे (=उ-
 त्कृष्टे तस्मिन् स्थाने=अन्तरिक्षे) तस्मिन्वांस (=स्थितवन्त) विश्वहा (=नित्यम्)
 अध्वस्मभिर्वांस (=तेजोभिर्वाप्समान) [तं नपाते] स्वयमतैः (=वस्त्रैः)
 परि दीयन्ति (=परिगच्छन्ति=सर्वतो वेष्टयन्ति) ॥

१५ हे अग्ने, जनाय (=अरमञ्जनहितार्थ) [तुभ्य] सुक्षितिं (=शोभनमा-
 सनम्) अयांसम् (=अप्रयच्छम्) उ (=उत=अपि च) मघवद्भ्यः (=हविर्लक्षण-
 धनवयजमानहितार्थ) सुवृक्तिं (=शोभनरचनं स्तोम स्तोत्रम्) अयास (=तुभ्य-
 मप्रयच्छम्) । यद् (=यद्यद्विरादिक यजमानैः प्रार्पित) देवा अवन्ति (=वा-
 मेन सेवन्ते) तद् विश्वं भद्रं (=कल्याणकर) [भवति] । सुवीराः (=शोभन-
 वीर्योपेतपुत्ररूपेता) [वय] विदथे (=यज्ञे) बृहद् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=ब्रूयाम) ॥

१४. त्या अत्यंत उंच स्थानीं वसलेला [आणि] नित्य तेजांनीं अत्यंत प्रकाशणांरा जो पुत्र त्यासाठीं महा आपो[देवी] घृत-मय अन्न वाहणाऱ्या होस्तात्या स्वतः वस्त्रांनीं वेष्टितात.

१५. हे अग्नी, [ह्या] जनासाठीं मी [तुला] चांगलें आसन अर्पण केलें आहे, आणि हविर्दी-यक उपासकांसाठीं [तुला] मी चांगलें स्तोत्र अर्पण केलें आहे. जें देवांला आवडतें तें सवे कल्याणकारक [होतें]. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांसहित आम्ही यज्ञांत [तुझें] मोठें स्तोत्र म्हणूं असें कर.

14. The great waters, bearing the rich food for their son, themselves surround with raiments him who is established in that highest seat [and] who always shines with brightness.

15. I have offered [to thee], o Agni, a good seat on behalf of [these] people, and I have offered [to thee] a good hymn on behalf of the sacrificers. All that [becomes] beneficial which the gods accept. May we, accompanied by brave sons, chant a great hymn in the sacrifice.

१४. 'आपो देवी अंतरिक्षांत आपल्या मुलाचे लालन करितात, आणि त्याला अन्न घालून आपल्या हातानें वस्त्रे नेसवितात.'

१५. '[ह्या].' म्हणजे जे हें सूक्त म्हणून उपासना करीत आहेत त्या. म्हणजे 'हविर्दीयक उपासक' म्हणून जे खाली सांगितले तेच.

सूक्तम् ३६-२२७.

गृत्समद ऋषिः । प्रथमाया इन्द्रो मधुध देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवथ ।

तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रथ । चतुर्थ्या अग्निः शुचिथ । पञ्चम्या इन्द्रो नमथ ।

षष्ठ्या मित्रावरुणा नमस्वथ । इति सप्रदायादृत्यमिदम् । वस्तुतस्तु य-

सामृचि या देवता दृश्यते सा तस्य देवता ॥ जगती छन्दः ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अ-

विऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।

पिवे । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वषट्कृतम् । होत्रात् । आ ।

सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], तुभ्य हिन्वानः (= त्वदर्थं प्रेर्यमाणः = प्रार्थ्यमाणोय सोमो) गा अपश् [च] वसिष्ठ (= दधिपयःप्रभृतीनि श्रपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या अपथ यस्ते = तैः सपुज्यते) । नर. (= वीरा अध्वर्यव.) सीम् (= एतम्) अविभिः (= द-शापविभैर्) अद्रिभिः (= मावभिथ) अधुक्षन् (= अक्षारयन् सिद्धमकारयन्) । हे इन्द्र, य ईशिषे (= स्वाामी भवसि) [स त्व] प्रथमः (= सत्रेभ्योपि प्रथमः सन्) स्वाहा प्रहुत (= स्वाहेति शब्देन सहापित) वषट्कृत (= वषट् इति शब्देन सह मगृज्) सोम होत्रात् (= होतुः पात्रात्) पिव ॥

होत्राद्येतुर्यागात् इति सायणः ॥ अपाद्रोत्रादुत (२२८.४) इत्यादि मन्तदर्श-नानु होत्र पात्रं नेष्टमित्यादीनि तजदृत्विक्सवन्धीनि पात्राणि भवन्तीति मन्तव्यम् ॥

सूक्त ३६-२२७.

ऋषि—गृत्समद. देवता—पहिलीची इंद्र आणि मधु; दुसरीची मरुत् आणि माधव, तिसरीची त्वष्टा आणि शुक्र, चवथीची अग्नि आणि शुचि, पांचवीची इंद्र आणि नभ, सहावीची मित्र आणि वरुण आणि नभस्य. असा संप्रदाय; परंतु वस्तुतः पहिलीची देवता इन्द्र आणि उरलेल्या ऋचांच्या देवता क्रमानें मरुत्, त्वष्टा, अग्नि, इंद्र आणि मित्रावरुण ह्या होत. वृत्त—जगती.

१. [हे इंद्र], तुझ्या प्रीत्यर्थे ओतलेला [हा सोम] गोरसांनीं [आणि] उदकांनीं युक्त आहे. [हे] उपासक झाला दशापवित्रांनीं [आणि] पाषाणांनीं काढिते झाले आहेत. हे इंद्रा, स्वाहा म्हणून अर्पण केलेला आणि वषट् असैं म्हणून दिलेला [हा] सोम होत्याच्या पात्रांतून प्रसू असा जो वृं, तो प्रथम पी.

HYMN 36-227.

Traditionally verse 1 is dedicated to *Indra* and *Madhu* (the first month, Chaitra) Verse 2 to the *Maruts* and *Mādhava* (the second month, Vaisākha), v. 3 to *Trashtā* and *Sukra* (3rd month, Jyeshtha), v. 4 to *Agni* and *Suchi* (4th month, Śrāvana), v. 5 to *Indra* and *Nabha*, (fifth month, Bhādrapada), v. 6 *Mitrāvaruṇau* and *Nabhasya* (the sixth month, Ās'vina). Metre—*Jagatī*.

1. Poured out for thee [this soma] contains milk and the water. The heroes have prepared it with woollen strainers and the pressing-stones. Thou, o Indra, who art the lord, drink thou first from the cup of the Hotā (invoker) the soma offered with the exclamation Svāhā, and poured out with the exclamation Vashat.

१. ' दशापवित्रानी ' = ' अविभिः ' म्हणजे वरुणाच्या लोहरीची जी गाळणी

की ज्यांतून सोम गाळित असत त्यांनीं, आणि पाषाणांनीं म्ह० ग्राव्यानी.

यज्ञैः समिञ्चाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्जुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।
 आसद्या वह्निर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ २ ॥
 यज्ञैः । सम्ऽमिञ्चाः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः ।
 अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आऽसद्य । वह्निः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पि-
 बत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि वह्निषि सदतना रणिष्टन ।
 अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमर्द्रणः ॥ ३ ॥
 अमाऽइव । नः । सुऽहवाः । आ । हि । गन्तन । नि । वह्निषि । स-
 दतन । रणिष्टन ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः ।
 सुमत्ऽर्गणः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्ञैः समिञ्चाः (= यगैर्युक्ता) यामन् (= यामनि = गमने) पृषतीभिर्ऋष्टि-
 भिश्च [च] शुभ्रास (= श्वेतविन्द्रङ्गिताभिर्हरिणीभिः स्वस्तीयैरायुधैश्च शोभमाना)
 उत (= अपि च) अञ्जिषु प्रियाः (= आभरणेषु कृतप्रोतयः) [एतादृशा यूयं] हे
 भरतस्य सूनवः (= रुद्रपुत्राः), हे दिवो नरः (= तुलोकस्य सूनवः), वह्निरासद्य
 (= दग्धेषूपविश्य) पोत्रात् आ (= पोतृपात्रात्) सोमं पिबत ॥

३. हे सुहवा. (= शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः), अमेव नः आ हि गन्तन (= स-
 ह्यैवास्मान् आगच्छत) वह्निषि (= दग्धेषु) नि सदतना (= निषीदत) । [अपि च]
 रणिष्टन (= रमध्वम्) । अथ (= अपि च) हे त्वष्टः, देवेभिर्जनिभिः सुमर्द्रणः
 (= देवैर्देवपत्नीभिश्च युक्तस्त्वम्) अन्धसो जुषाणो मन्दस्व (= सोमरूपमन्नं सेवमानो
 दशो भव) ॥

२. यज्ञांहीं युक्त [आणि] ग-
मन करूं लागलां म्हणजे पांढऱ्या
ठिक्क्यांच्या हरिणींनीं [आणि]
भात्यांनीं शोभणारे आणि अलं-
कारांहीं आनंद पावणारे [असे
जे तुम्ही ते], हे भरतपुत्र हो, हे
द्यूचे पुत्र हो, दभर्विर वसून पो-
त्याच्या पात्रापासून सोम प्या.

३. हे शोभनाह्वान [देव]
हो, तुम्ही मिळूनच आम्हांप्रत
या. दभर्विर वसा. रममाण व्हा.
आणि हे तपट्या, देवगणांहीं आणि
देवीगणांहीं युक्त होःसाता तूं रस
पिऊन आनंद पाव.

2. Rich in sacrifices
and on your marches adorn-
ed with the speckled deer
and the javelins, and loving
the ornaments do you, o
sons of Bharata, o heroes
of Dyaus, sit on the grass
and drink the soma from
the cup of the Potâ.

3. O ye, easy to be in-
voked, come unto us all
together. Sit ye on the
grass and be happy. And
joined by all the gods and
by all the goddesses, do
thou, o Tvashtâ, enjoy the
drink and be delighted.

२. 'पोत्याच्या' = पोता हे एका क-
त्विजाचे नाव आहे. सू. ७६ मं. ४ पहा.

३. 'देवगणांही आणि देवीगणांही
युक्त' = 'देवेभिर्जनिभिः सुमग्नः'. म्ह-
णजे सर्व देवगण आणि सर्व देवीगण
यांस बरोबर घेऊन.

'शोभनाह्वान' = 'सुहवाः' म्हणजे
ज्यांना बोलाविणें सुलभ आहे, जे बो-
लाविले असतां सहज येतात. येथें त्वष्टा
आणि त्या बरोबरचे जे देव त्याचें हें
विशेषण आहे असे सायण म्हणतात तें
युक्त आहे.

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि पदा योनिषु त्रिषु ।
 प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥
 आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि ।
 सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिव । आग्नीध्रात् ।
 तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥ ४ ॥

एष स्य ते तन्वो नृमण्वर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाह्वोहितः ।
 तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिव ॥ ५ ॥
 एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृमण्वर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिवि ।
 बाह्वोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मघवन् । तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्य । ब्रा-
 ह्मणात् । आ । तृपत् । पिव ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. हे विप्र (=मेधाविन्नो), देवान् इह आ यक्षि यक्षि च (=अत्रावह तान् यज च) । हे होतः (=देवानामाह्वातः), उशन् (=अस्मान् कामयमानः सन्) त्रिषु योनिषु (=गार्हपत्यादिलक्षणेषु त्रिषु स्थानेषु) नि पद (=निषीद) । प्रस्थितं सोम्यं मधु प्रति वीहि (=आनीतं सोममयं मधु प्रतिकामयस्व) । तव भागस्य आग्नीध्रात् पिव (=अग्नीध्रपानात् तव भागं पिव) तृष्णुहि (=तृप्नो भव) [च] ॥

५. [हे इन्द्र], ते तन्वो नृमण्वर्धनः (=तव शरोरस्य बलवर्धनो) [यः] प्रदिवि सह ओजो बाह्वोहितः (=यः सोमः पूर्वेष्वहःसु पुरा तव बाह्वोः सामर्थ्यं बलं च हितवान् स्थापितवान्) स्यः (=स प्रसिद्ध) एष [सोमस्] तुभ्यं सुतः (=त्वदर्धमभिपुतोस्ति) हे मघवन्, तुभ्यम् आभृतः (=त्वदर्धं समर्पितोस्ति च) । अस्य तृपत् ब्राह्मणात् आ पिव (=एनं तृपन्नथा तथा तृप्तिपर्यन्तं ब्राह्मणनामर्तिवृत्पात् आ पिव) ॥

४. हे मेधावी अग्नी, तूं दे-
वांस येथें घेऊन ये आणि पूज.
हे होसा, तूं प्रीतीनें तिन्ही ठिकाणीं
वैस. पुढें ठेविलेलें सोमरूपी मधु
स्वीकारून घे. अग्नीघ्राच्या पात्रां-
तून आपला भाग पी. आणि तु-
स हो.

4. Bring the gods hither,
o wise [Agni], and sacri-
fice to them. Lovingly do
thou, o invoker, sit in the
three places. Accept the
sweet soma placed before.
Drink thou thy portion
from the cup of the Agni-
dhra [priest] and be thou
satisfied.

५. [ज्याणें] पुरातन काळीं
[तुझ्या] बाहूंच्या ठायीं सामर्थ्य
[आणि] बळ स्थापिलें, तो हा
तुझ्या शरीराचें बळ वाढविणारा
सोम, हे मधवन्, तुजकरितां का-
ढिला आहे, [आणि] तुझ्या पुढें
ठेविला आहे. तो तूं तृप्ति होईप-
र्यंत ब्रह्म्याच्या पात्रांतून पी.

5. This [soma], the
promoter of thy body's
strength, which in ancient
times placed might [and]
strength in [thy] arms,
is extracted for thee, o
Maghavan, [and] is offered
to thee. Drink thou it to
thy satisfaction from the
cup of the Brahmâ [priest].

४. 'तीन्ही ठिकाणीं' = 'त्रिषु योनि-
षु.' म्हणजे गार्हपत्य, आहवनीय इत्या-
दिक जी अग्नीचीं यज्ञमण्डपातील स्थानें
तीं.

'अग्नीध्र' हे पौता यासारखें एका

कृत्विजाचे नांव आहे.

५. 'पुरातन काळीं' इ० म्हणजे जे
सोम पिऊन तू पुरातन काळीं बळवान्
आणि सामर्थ्यवान् झालास आणि घृत्रा-
दिवांस मारिता झालास असा सोमरस-

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।
 अच्छा राजाना नम एषावृते प्रशास्त्रादा पिवतं सोम्यं मधु
 ॥ ६ ॥ २५ ॥ ७ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निविदः ।
 पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतेम् । प्रऽशास्त्रात् । आ ।
 पिवतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥ २५ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे मित्रावरुणौ], [इमं] यज्ञं जुषेथा (= सेवेयम्) । मे हवस्य बोधतम्
 (= ममाद्वान जानीतम्) । [अस्माकं] होता सत्तः (= निषण्णः सत्) पूर्या नि-
 विदः (= पुरातनानि शस्त्राणि) अनु [वदति] (= अनुवादेनोच्चारयति) । नमः
 (= अस्माभिः कृतो नमस्कारः) अच्छ राजाना (= राजानो युवा प्रति) आवृतम्
 एति (= आवर्तयितुं गच्छति = युवयोरनानयनाय गच्छति) । सोम्यं मधु (= सोमसबन्धि
 मधु) प्रशास्त्रात् आ (= प्रशास्तृपात्रात्) पिवतम् ॥

सूक्तम् ३७-२२८.

गृत्समद ऋषिः । आशाश्वतस ऋचो द्रविणोदादेवताकाः । पञ्चम्याधिनो ।

पद्यग्रेयी । जगती छन्दः ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णो वष्ट्यासिचम् ।
 तस्मा एतं भरत तद्रुशो दृदिहोत्रासोमं द्रविणोदः पिव ऋतुभिः ॥ १
 मन्दस्व । होत्रात् । अर्द्ध । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पू-
 र्णाम् । वष्टि । आऽसिचम् ।
 तस्मै । एतम् । भरत । तत्तुऽवशः । दृदिः । होत्रात् । सोमम् । द्रवि-
 णःऽदः । पिव । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे द्रविणोदः], [त्वं] होत्रात् (= होतृपात्रात्) अन्धसः (= सोमरूप-
 मत्तम्) अनु जोषं (= पथेच्छं) मन्दस्व (= सोमस्य) । हे अध्वर्यवः, स [द्रवि-

६. [हे मित्रावरुण हो], दोघे यज्ञार्चें सेवन करा, दोघे माझ्या आह्वानाकडे लक्ष्य द्या. [आमचा] होता वसून पुरातन शस्त्रे [म्हणत आहे]. [तुम्हांत] बळविण्याकरितां [तुम्हां] राजांप्रत जात आहे. दोघेहि मधुर सोम प्रशास्याच्या पात्रांतून प्या.

6. [O Mitra and Varuna], enjoy you [this] sacrifice, attend to my invocation. [Our] invoker having sat down is [repeating] the ancient formulae. Our obeisance goes unto you the kings to turn [you] hitherwards. Do you drink the nectar of the soma from the cup of the Pra-s'astā.

६. 'पुरातन शस्त्रे' = 'पूर्व्या निविदः.' म्हणजे ज्यांत देवांचें आह्वान, स्तुति, प्रार्थना इत्यादि आहे असे अत्यंत प्राचीन मंत्र.

'प्रशास्याच्या यागापासून.' म्हणजे प्रशास्ता म्हणून जो ऋत्विज त्याने केलेल्या कर्मापासून.

सूक्त ३७-२२८.

ऋषि- गृत्समद. देवता.-

१-४ द्रविणोदा; ५वी, अश्वी;

६ वी, अग्नि. वृत्त- जगती.

१. [हे द्रविणोदा], तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें सोम होत्याच्या पात्रांतून पी.-हे अध्वर्यू हो, साला भरपूर आहुति आवडते. त्याप्रीत्यर्थ हा [सोम] अर्पण करा. तो त्याविषयी लंपट [असून] उदार आहे. हे द्रविणोदा, तूं होत्याच्या पात्रांतून योग्य काळीं सोम पी.

HYMN 37-228.

To Dravinodas (Agni the giver of wealth) 1-4; the As'vins 5; Agni, 6. By Gṛtsamada. Metre—Jagati.

1. Enjoy the drink from the cup of the invoker to thy satisfaction. O Adhvaryus, he loves a copious oblation. Offer this [soma] to him, he the bounteous one loves it. Do thou, o Dravinodas, drink in seasons the soma from the cup of the invoker.

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते ।
 अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिवं ऋतुभिः २
 यम् । ऊं इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् ।
 ऊं इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।
 अध्वर्युभिः । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रवि-
 णः । उदः । पिवं । ऋतुभिः ॥ २ ॥
 मेघान्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीलयस्वा वनस्पते ।
 आयूया धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिवं ऋतुभिः ॥ ३
 मेघान्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईर्यसे । अरिषण्यन् । वीलयस्व । व-
 नस्पते ।
 आऽयूर्य । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रवि-
 णः । उदः । पिवं । ऋतुभिः ॥ ३ ॥

गोदाः] पूर्णम् आसिचम् (=आहुतिं) वटि (=वामयते) । तस्मै एतं [सोम] म-
 रत (=प्रार्थयत) । ददिः (=दानशीलः स) तद्वश. (=तत्कामो) [भवति] ।—
 हे द्रविणोदः, होत्रात् (=होतृपात्रात्) सोमम् ऋतुभिः (=कालेषु) पिव ॥

भाषायाम्.

२. यम् उ (=यमेव) पूर्वम् अहुवे (=पुराहूतवानस्मि) तम् इदं हुवे (=त-
 मेवेदानीम् आह्वयामि) । ददिः (=दानशीलो) यो नाम पत्यते (=ईष्टे) स इत् उ
 हव्यः (=स एवाह्वानयोग्यो) [भवति] । हे द्रविणोदः, अध्वर्युभिः प्रस्थितं
 (=प्रापितं) सोम्यं मधु (=सोमसवन्धि मधु=मधुर सोम) पोत्रात् (=पोतुः पात्रात्)
 ऋतुभिः (=योग्यकालेषु) पिव ॥

३. [हे द्रविणोदः], येमिरीयसे (=यैर्यगैश्छसि) [ते] ते (=तय) वह्नयः
 (=अथा) मेघान्तु (=तृप्यन्तु) । हे वनस्पते (=वनस्पतिविस्तार रथ), [त्वम्]
 अरिषण्यन् (=ईसाममाप्नुवन् सन्) वीलयस्व (=दृढीभय) । हे धृष्णो (=धर्वक)
 द्रविणोदः, आयूय (=आगम्य) अभिगूर्य (=सोम प्रशंस) त्वं नेष्ट्रात् (=नेष्टुः पात्रात्)
 ऋतुभिः (=योग्यकालेषु) सोमं पिव ॥

२. ज्याला मी पूर्वी बोला-
वीत होतो त्यालाच आतां बोला-
वीत आहे. जो उदार द्रविणोदा
प्रभु होय तोच आह्वानास योग्य
होय. हे द्रविणोदा, अध्वर्यूनीं अ-
पिलेला सोम तूं पोत्याच्या पात्रां-
तून योग्य काळीं पी.

३. [हे द्रविणोदा], ज्या
अश्वानीं तूं गमन करितोस ते वृष
होओत. हे लांकडाच्या रथा, तूं
मोडूं नको, आणि दृढ राह. हे
धैर्यवान् द्रविणोदा, तूं ये, या सो-
माची प्रशंसा कर आणि योग्य
काळीं नेट्याच्या पात्रांतून [तो]
तूं पी.

2. I invoke now the
same one that I invoked
before. He the bounteous
one who is the lord, is
alone worthy of being in-
voked. Drink thou, o Dra-
vinodas, in seasons from
the cup of the Potā [priest]
the sweet soma sacrificed
by the Adhvaryus.

3. May those thy horses
be gratified with which
thou goest, o Dravinodas !
O wooden chariot, be thou
strong, and not be broken.
Come, o brave Dravino-
das, and commending the
soma, do thou drink it in
seasons from the cup of
the Neshtā.

१. 'होत्याच्या कर्मापासून.' सू. २२७.
मं. १ पहा.

'त्याला'. म्ह० द्रविणोदा याला. द्र-

विणोदा म्ह० धन देणारा अग्नि. सू. १५
मं. १० पहा.

३. 'नेट्याच्या,' इ० 'नेष्ट' या नां-] याचा एक ऋत्विज आहे.

जोष्यमे समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिम् ।
 विश्वेभिर्विश्वां ऋतुना वसो मह उशन्देवां उशतः पायया हविः
 ॥ ६ ॥ १ ॥

जोषि । अमे । सम्ऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि १ ब्रह्म । ज-
 न्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् ।
 विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् ।
 उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

६. हे अमे, समिध जोषि (= जुषस्व = सेवस्व) । आहुति जोषि (= जुषस्व) ।
 जन्य (= जनेभ्यो हित) ब्रह्म (= स्तोत्र) जोषि (= जुषस्व) । सुस्तुति (= शो-
 भना स्तुति) जोषि (= जुषस्व) । हे वसो (= साधोमे), उशन् (= अस्मान् का-
 मयमानस्त्वम्) उशतः (= अस्मान् कामयमानान्) विश्वान् (= सर्वान्) महः (= म-
 हतो) देवान् विश्वेभिः (= विश्वेदेवैः सह) ऋतुना (= योग्ये काले) हविः पायय
 (= सोम पायय) ॥

सूक्तम् ३८-२२९.

गृत्तमद रुषिः । सविता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उदु प्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।
 नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमयाम्भजद्गीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥
 उत् । ऊ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्ऽतमम् ।
 तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्यात् ।
 नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अयं । आ । अभजत् ।
 गीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. तदपाः (= सवरर्मा = जगतः प्रेरणकर्मा) वह्निः (= वोढा = बोद्धव्यवन्ता) •
 देवः (= द्रोणिमान्) सः (= स प्रसिद्धः) सविता सवाय (= जगतः प्रेरणाय) शश्वत्तम

६. हे अग्नी, तूं [ही] समिध सेवन कर, [ही] आहुति सेवन कर, [हें] जनहितकारी स्तोत्र सेवन कर. [हें] सुंदर स्तोत्र सेवन कर. हे साधू अग्नी, प्रीति करणारा असा जो तूं तो प्रीति करणाऱ्या सर्व महान् देवांस सर्व देवांसहित योग्य काळी सोम पाज.

G. Enjoy the fuel, o Agni; enjoy the oblation; enjoy the hymn beneficial to the people; enjoy the good praise. Do thou who lovest us, o good [Agni], make all the great loving gods with all the [gods] drink the offering in season.

६. 'जनहितकारी' = 'जन्यं ब्रह्म.'
७. यजमानादिक जे जन त्याचें कल्याण

करणारे.

सूक्त ३८-२२९.

ऋषि-गृत्समद. देवता-सविता. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. जगाला प्रेरणें हें ज्याचे काम आहे असा तो गमनशील देदीप्यमान सविता जगाला प्रेरण्यासाठीं नित्य नेमानें उगवत असतो. तो आज देदीप्यमान उपासकांला उत्तम धन देओ, आणि यज्ञ करावयाची ज्वाला आवड आहे अशा यजमानाला क्षेम प्राप्त करून देओ.

HYMN 38-229.

To Savitâ. By Gṛtsamada. Metre-*Trishṭubh*.

1. That resplendent Savitâ, the traveller, whose business it is to enliven, daily rises to enliven [the world]. May he today give excellent wealth to the brilliant worshippers, and may he bestow prosperity on him who loves to sacrifice.

१. 'प्रेरणे' = 'प्रसव.' म्हणजे सर्व जगाला जागे करून आपआपल्या कामी

पाठविणे.

अपाद्वोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् ।
 तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥
 अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत ।
 प्रयः । हितम् ।
 तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्रा-
 विणःऽदसः ॥ ४ ॥
 अर्वाक्षमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जामिह वां विमोचनम् ।
 पृङ्गं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥
 अर्वाक्षम् । अद्य । यय्यम् । नृऽवाहणम् । रथम् । युञ्जाम् । इह ।
 वाम् । विऽमोचनम् ।
 पृङ्गम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् । अथ । सोमम् ।
 पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. [द्रविणोदा] होत्रात् (= होतुः पात्रात्) अपात् (= सोममपिबत्) उत (= अपि च) पोत्रात् अमत्त (= पोतुः पात्रात्पीत्वामाद्यत्) उत (= अपि च) नेष्ट्रात् (= नेष्टुः पात्रात्) हित प्रयः (= दत्तं सोमरूपमन्नम्) अजुषत (= असेवत) । [अधुना] अमृक्तम् (= अहिंसित = यस्मिन् पीते सति हिंसारहितत्वं भवति तादृशम्) अमर्त्यम् (= अमरणम् = यस्मिन् पीते अमरणत्वं भवति तादृशम्) द्रविणोदा द्राविणोदसः (= हवीरूपस्य धनस्य दातुर्व्यजमानस्य) तुरीय पात्र (= चतुर्थं सोमपात्रम् अञ्जवाकनामर्त्विजः पात्र) पिबतु ॥

५. यय्यं (= ययि गन्तार वेगवन्त) नृवाहणं (= अश्वयोर्युवयोरवाहकं) रथम् अथ अर्वाक्ष युञ्जाम् (= अर्वाग् अथ यथायाति तथा अश्वयुक्तं कुरुतम्) । इह वा विमोचन [भवतु] (= युवाम्या यदश्वमोजनं तदद्यानेव यज्ञे भवतु) । मधुना हि कं हवींषि पृङ्ग (= हवींषि तावत् मधुना युक्तानि कुरुतम्) । गतम् (= युवामागच्छतम्) । अथ (= अपि च) हे वाजिनीवसू (= वाजिवन्तौ = वेगवदश्वयुक्ताश्चिनी), सोमं पिबतम् ॥

४. द्रविणोदा होत्याच्या पात्रा-
पासून पिता शाला आणि पोत्याच्या
पात्रापासून पिऊन मदयुक्त शाला
आहे, आणि, अर्पिलेलें हवि ने-
ष्ट्याच्या पात्रापासून सेवन करिता
शाला. [आतां] तो उदार यज-
मानाचें चवथें अर्हिसित [आणि]
अमर पात्र पिओ.

५. [हे अश्वी हो], वेग-
वान्, [आणि] [तुम्हां] शू-
रांला वाहनारा रथ येथें येण्याक-
रितां आज तुम्ही जोडा; तुम्ही
[आज] येथें [घोडे] सोडा.
हव्यें मधानें युक्त करा. तुम्ही येथें
या' आणि हे चपलाश्वगामी [अश्वी
हो], तुम्ही सोम प्या.

4. Dravinodas has drunk
from the cup of the in-
voker, he has exhilarated
himself from the cup of
the Potā [priest] and has
enjoyed the offered drink
from the cup of the Nesh-
tā [priest]. May he [now]
drink the fourth unharm-
ed [and] immortal cup of
the bounteous sacrificer.

5. Prepare for coming
here today [your] quick
chariot that carries you ;
let your horses be unharn-
essed here [today]. Put
[your] honey on the ob-
lations. Come you hither
and, o A'svins mounted on
quick horses, drink the
soma.

५. अश्वी आले म्हणजे मध घेऊन
येतात व त्याणें हव्ये गोड करितात या-
विषयी सू. ३४ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘चपलाश्वगामी’=‘वाजिनीवसू’. सू. २
मं. ५ आणि त्याजवरील टीप पहा.

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवां पृथुपाणिः सिसर्ति ।
 आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥
 विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः ।
 सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । चित् ।
 वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

आशुभिश्चिद्वाग्वि मुचाति नूनमरीरमदत्तमानं चिदेतोः ।
 अह्यपूर्णं चिद्वयं अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्षयागात् ॥ ३ ॥
 आशुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अ-
 तमानम् । चित् । एतोः ।

अह्यपूर्णाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् । अहुं । व्रतम् । स-
 वितुः । मोक्षी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

(=नित्यम्) उद् अस्थात् (=उदेति) । नूनम् (=अथ) देवेभ्यः (=दीप्तिमद्गच्छ उ-
 पासकेभ्यो) रमे वि हि धाति (=विदधातु=करोतु प्रयच्छतु खलु) । अथ (=अपि च)
 वीतिहोने (=कामो यज्ञे यस्य तं वान्तयज्ञं यजमानं) स्वस्तौ (=क्षेमे) आ अभ-
 जत् (=भागिनं करोतु=तस्मै क्षेमं प्रयच्छतु) ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात्) देवः (=दीप्तिमान्) पृथुपाणिः (=महान्तः किरणा यस्य तादृशः) [स] विश्वस्य श्रुष्टये (=सर्वस्य जगतः सृष्टाय) ऊर्ध्वः (=उग्रतः सन्) बाहवा (=बाहू) प्र सिसर्ति (=प्रसारयति) । अस्य व्रते आ (=सवितुः कर्मणि सति=सविता यस्मात् स्वकर्म प्रसवाख्यं करोति अतः) आपश्चित् (=आपोपि) निर्मृग्राः (=पाव-
 यन्त्यो) [भवन्ति] अपि च] अयं वातश्चित् (=अथ पुरोदर्शा वायुरपि) परिज्मन् (=परिज्मनि=अन्तरिक्षे) रमते ॥

३. आशुभिश्चित् (=वेगवद्विरथैर्) यान् (=गच्छन्) [तान्वा] नूनं वि मुचाति (=यदास्तसमये विमुञ्चति रथान्वाग्निमेव काले) अतमानं चित् एतोररी-
 रमत् (=अध्वनो गन्तारं गमनादुपरमयति) । अह्यपूर्णं चित् अविष्या (=शत्रून् अ-
 भिगच्छता गमनेच्छा=युयुत्सूनामपि वेगं) नि अयान् (=नियच्छति) अहुं व्रतं सवितुः (=सवितुः कर्माहुं पथात्) मोक्षी आ अगात् (=पथिरागच्छति) ॥

राजा प्रमाधिभूषण देवराज.	१८७९/८०	६-८
रा. रा. त्रिमलराव शेपगिर दातार.	...	६-६
„ चुणिलाल साराभाई.	...	६-६
रावसाहेब वापुराम वक्ष मामलेदार. वाकी.	...	२५-८
पंडित रामनारायण श्रीडर.	१८७९/८०	६-६
पाद्री सी. व्हिट्टन.	...	६-८
रावसाहेब चिंतामण नारायण भट मागीलमुद्दा.	...	२४-८
बाय. श्रीनिवासराव अ. द्वंजनिवर. मागीलमुद्दा.	...	२२-८
रा. रा. केशवराव गोविंद वकील.	१८७९/८०	६-६
„ महादेवराव नारायण शिरगावकर. १८७८/७९/८०	...	१२-१२
„ अन्नालाल साखरलाल देसाई.	१८७९/८०	६-६
ने. घ. सिट्टी लायबरी येलीचपुर.	...	९-८
रा. ग. हरि गोपाळ पाध्ये.	...	६-६
„ जगन्नाथ सदाशिव द्वंजनिवर.	...	६-८

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भापांतरकर्ता.

२. कारण कीं, देदीप्यमान
लां व हातांचा सविता जगाच्या
सुखाकरितां उगवून आपले बाहू
पुढें फेकितो. हा आपलें काम व-
जावितो म्हणूनच उदकेंहि शुद्ध
करण्याचें काम करितात. आणि
हा वायुहि अंतरिक्षांत खेळतो.

३. वेगवान् अश्वंही जात
असतां त्यांस तो सोडूं लागतो इत-
क्यांतच तो वाटसराला पुढें न जाऊं
देतां थांबवितो; शत्रूंवर चाल करू-
न जाणाऱ्यांचा आवेश तो ओढून
धरितो; सवित्राच्याच शासनाला
अनुसरून रात्र येत असते.

2. For resplendent Sa-
vitā, of long arms, rising
for the good of the world,
puts forth his arms. It is
owing to his ordinance
that the waters purify and
the wind tarries in the
sky.

3. No sooner does he,
going on horses, unharness
them, than he has stopped
the traveller from going

work that night comes.

२. 'लां व हातांना' = 'पृथुपाणिः'.
म्ह. किरणरूप ज्याचे हात लांब आहेत
ते 'शुद्ध करण्याचें काम करितात.'
म्हणजे धुणें, स्वच्छ करणें हे जें पाण्याचे
काम तें पाणी करितें.

३. 'घोश्याच्या योगानें जाणारा सविता
अस्ताचलाप्रत पोहचताच वाटेने चाल-

णारे वाटसरू आपलें चालणे बंद करिता-
त, आणि शत्रूंवरोवर लढत असलेले म-
नुष्य सापंकाळ झाल्यामुळें लढाई बंद क-
रितात. सूर्यानें आपलें प्रयाण बंद केले
की लागलीच रात्र येते तोंपर्यंत येत
नाही' असें तात्पर्य.

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोऽन्यधाच्छक्म धीरः ।

उत्संहायास्थाद्वृत्तुर्दधरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विदततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः ।

नि । अधात् । शक्म । धीरः ।

उत् । सम्हाय । अस्थात् । वि । ऋतुन् । अदधः । अरमतिः । स-
विता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सुनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्र-
भवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सुनवे । भागम् । आ । अधात् । अंष्ट । अस्य । के-
तम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

यदा क्षिप्रारगामी सविता स्वकीयान् अश्वान् अस्तसमये रथाद्वियोजयति तदानी
सर्वेपि कर्मकारिणो मनुष्या असमाप्तान्येव स्वस्वकर्माणि सुखन्ति युयुत्सवश्च युद्धादिर-
मन्ति रात्रिधागच्छतीत्यर्थः ॥

चिच्छब्दस्य समकालत्वयोक्तम् ॥

भाषायाम्.

४. वितत वयन्ती (=विस्तीर्णं तमोरूपं वस्त्रं वयन्ती रात्रिः) पुनः सम् अव्यत्
(=पुनरपि तद्वत् समवेष्टयत्) । धीरः (=कुशलः कर्मकारी) शक्म (=स्वकीय-
संप्रक्रान्तं कर्म) मध्या कर्तोः (=मध्येकरणं) नि अधात् (=निहितवान्) । अर-
मतिः (=सततं गच्छन्) देवः सविता (=द्योतमानः सविता) संहाय (=शय्या
विहाय) उत् अस्थात् (=उदगच्छत्) । ऋतुन् वि अदधः (=यज्ञशालान् व्यधा-
रयत्=अकरोत्) आ अगात् (=आगच्छत्) ॥

५. दुर्यः (=गृहे भवः) प्रभवः (=प्रभूतः) अग्नेः शोकः (=प्रकाशो) नाना
ओकांसि (=यजमानानां पृथग्भूतान् गृहान्) विश्वमायुः (=सर्वमन्नं च) वि ति-
ष्ठते (=विविधमधितिष्ठति) । अस्य केतम् अउ (=पुनोः प्रज्ञामनुलक्ष्य तस्य प्रज्ञा-

४. पडदा पसरणारी रात्र पुनः पडदा पसरिते. कुशल मनुष्य मध्येच काम बंद करितो. [दुसऱ्या दिवशी पुनः] [सविता] जागृत होऊन उगवतो, [आणि] यज्ञकाळ प्राप्त करितो. सतत चालणारा देदीप्यमान सविता पुनः येतो.

५. अग्नीचा गृहसंबन्धी मोठा उजेड अनेक घरांत [आणि] सर्व अन्नावर वेगळा वेगळा पडतो. मोठा [हवीचा] भाग सवितानें त्याच्या प्रज्ञेप्रमाणें पाठविलेला आहे [आपल्या] पुत्राकरितां धारण करिते.

४. सूर्य मावळल्याबरोबर वायू होतें ते यात सांगितलें आहे; आणि दुसऱ्या दिवशी पुनः तो उगवतो असें तात्पर्य.

‘पडदा.’ रात्री जो अंधाररूप पडदा सर्व ठिकाणी पसरलेला असतो, तो पडदा पुनः रात्र पसरिते.

५. ही ऋचा कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें की, ‘सविता मावळल्यावर अग्नीचें तेज बरोबर प्रकाशते, आणि

4. She [the night] that weaves the long shroud has woven it again. The wise man has left his work half done. Resplendent [and] ceaseless Savitâ has [again] awakened and risen : he has come and afforded the sacrificial hours.

5. ‘The great household light of Agni divides itself among numerous houses [and] all food. The mother holds for her son the greatest portion [of the sacrifice] sent by Savitâ, proportionate to his [the son’s] wisdom.

प्रत्येक घरी त्याजला अन्न अर्पण केले जाते. सविता जातांना त्याने अग्नीच्या योग्यतेप्रमाणें हवीचा सर्वोत्तम मोठा भाग त्यासाठी दिलेला असतो तो, अग्नीची माता जी वेदी तिजवर असतो.’

तथापि ‘सर्व अन्नावर’ (विश्वमायुः) आणि सगळा उत्तरार्ध ही कठिण आहेत. ‘विश्वमायुः’ ह्याचा अर्थ बहुतेक ठिकाणी ‘सर्व आयुष्य’ असा होत असतो.

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वान् अपो विरुतं हित्वाग्नादनु ब्रतं सवितुर्देव्यस्य ॥ ६ ॥

सम्ऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् ।

अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वा । आ । अगात् । अहं । ब्रतम् ।

सवितुः । देव्यस्य ॥ ६ ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि ब्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्ऽसु । भागम् । धन्वं । अहं । आ ।

मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । ब्रता । देवस्य । सवितुः ।

मिनन्ति ॥ ७ ॥

यै पर्याप्तं सवित्रा इषित (= प्रेषितं) ज्येष्ठे भाग (= बृहत्तमं हविषो भाग) माता (= वेदी) सूनवे (= पुत्रभूतायाग्रये) आ अधात् (= धारयति) ॥

विथमायुरिति दुर्बोधम् । उचराधोपि दुर्बोधः ॥

भाषायाम्.

६. विस्थितः (= प्रस्थितः = दूर गतो) जिगीषुः (= जयेच्छुः) समावर्वातं (= स्व-
गृहमागच्छति) । विश्वेषा (= सर्वेषां) चरता (= जहमानां) कामः (= इच्छा)
अमा अभूत् (= गृहं प्रति भवति = गृहगमनाय भवति) । शश्वान् (= बहुः = सर्वो
जनो) विरुतम् (= अर्धकृतम्) अपः (= रुर्म) हित्वा (= हित्वा) आ अगात्
(= गृहमागच्छति) । [एतत् सर्वं] देव्यस्य (= दिवि भवस्य) सवितुर्देवतमनु (= र्म
अन्तरिक्षसंचारसायमस्तरूपमतुसृत्य = तस्य समाप्तो) [भवति] ॥

७. त्वया अप्सु (= अन्तरिक्षे) हितं (= स्थापितम्) अप्यम् (= अपां सं-
वर्धने) भागं (= भाग्यम् = उदकत्वं धनं) मृगयसः (= मृगयमाणा मृगा) धन्वान्
आ वि तस्थुः (= निर्जलप्रदेशेषु प्राप्नुवन्ति) । वनानि (= वृक्षा) विभ्यः (= प-
क्षिभ्यो) [भागत्वेन दत्तानिः] । अस्य (= तस्य) देवस्य (= दीप्तिमतः) सवितुस्तानि
नतानि (= र्मोगि) नमिमिनन्ति (= न केपि हिंसन्ति) ॥

६. जयेच्छु वीर दूर अस-
लेला घरी येतो, बाहेर फिरणाऱ्या
सर्वांचीं मनें घराकडे लागतात,
सर्वजण अर्धे केलेले काम टाकून
घरी येतात; हे सर्व आकाशांत
फिरणाऱ्या सवित्याचें काम झाल्या-
वर होतें.

७. त्वां उदक हें जें धन अंत-
रिक्षांत स्थापिलें आहे, तें मृगाला
निर्जल प्रदेशांत प्राप्त होतें. त्वां प-
क्ष्यांला वृक्ष [हें धन दिलें आहे].
त्या देदीप्यमान सवित्याचीं हीं शा-
सनं कोणीहि मोडीत नाहीत.

6. He who is abroad,
desirous of victory, returns
home. The desire is direct-
ed homewards of all who
are travelling. Every one
abandons his work unfi-
nished and comes [home].
[All this] after the work
of celestial Savitâ [is done].

7. The wild beasts com-
mand in dry waterless re-
gions the wealth of waters
which thou hast placed in
the sky. [Thou hast pro-
vided] the trees for the
birds. No one contravenes
these ordinances of that
resplendent Savitâ.

६. सूर्यास्त झाल्याबरोबर काय काय
होतें ते यात सांगितले आहे.

७. 'मृगाला निर्जल प्रदेशांत प्राप्त

होतें.' म्हणजे पर्जन्यवृष्टि झाल्यानंतर
मेघोदक तुझ्या कृपेने मारवाडा सारख्या
प्रदेशांतहि जनावरांस प्राप्त होते.

याद्राध्यैः वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
 विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गास्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८
 यात्स्राध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिऽशितम् । निऽमिषि ।
 जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि ।
 सविता । वि । आ । अकरिष्यकः ॥ ८ ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।
 नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥
 न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न ।
 मिनन्ति । रुद्रः ।
 न । नारातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् ।
 नमोऽभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. जर्भुराणः (= अतिशयेन गच्छन् अतिशयेन व्यापनसमर्थो) वरुणो याद्राध्यै
 (= गच्छता पक्षिणामपा च राधनीयमिष्टम्) अप्यम् (= अन्तरिक्षसन्धिनाम्) अनि-
 शितम् (= अतनूत महान्तं) योनिं (= स्थानं सवितापहृततेजस्कमाराराशं) निमि-
 षि (= निमेषे) [आ गात् = आगच्छति] । विश्वो मार्ताण्डः पशुः (= सर्वेपि पक्षिणः
 पशवश्च) व्रजम् आ गात् (= आवासस्थानं गोष्ठं च निवर्तते) । [पुनः परेशुः]
 सविता [उदित्य] जन्मानि (= सर्वाणि भूतजातानि) स्थशः वि आ अकः (= स्व-
 स्वस्थानात् पृथक् करोति = स्वस्वस्थानेभ्यो मध्यसंपादनार्थं बहिः प्रेषयति) ॥

९. यस्य व्रतं (= सवार्ज्यम्) इन्द्रो न [मिनाति = हिनस्ति] [न] वरुणो न
 मित्रो न अर्यमा रुद्रो [या] मिनन्ति नारातयो [या मिनन्ति = हिंसन्ति] तं देवं
 (= दीप्तिमन्तं) सवितारम् इदं स्वस्ति (= पुरोदाशिना प्रसारेण कल्याणाय) नमो-
 मिह्वे (= नमस्कारिण्ययामि) ॥

८. अतिशय संचार करणारा वरुण संचार करणाऱ्यांस इष्ट असा अंतरिक्षसंबंधी विस्तीर्ण अवकाश एका निमिषांत [व्यापितो]. पक्षी [आणि] पशु सर्व आप- आपल्या स्थानाप्रत जातात. [दुसऱ्या दिवशी] सविता प्राणीजनांस त्यांच्या त्यांच्या स्थानांतून बाहेर पाठवितो.

९. ज्याच्या कामाला इंद्र अथवा वरुण अथवा मित्र अथवा अर्यमा अथवा रुद्र हे बाध आणीत नाहीत, आणि शत्रुहि [बाध आणीत] नाहीत, त्या देदीप्पमान सविताला हा मी नमस्कारांनीं कल्याणासाठीं बोलावितों.

८. 'सविता मावळतांच सर्वव्यापी वरुण सर्व अंतरिक्षाला एका क्षणांत व्यापून टाकितो. आणि पशुपक्षी आप- आपल्या स्थानाप्रत जातात. पुनः दुसऱ्या दिवशी सविता उगवला म्हणजे तो सर्व प्राण्याला अज्ञाच्या शोधार्थ घरांतून बाहेर पाठवितो.'

वरुण हा रात्रीचा अभिमानी देव होय (सू. २ मं. ७ आणि टीप पहा).

8. Varuna that comes quickly occupies in a twinkling of the eye the broad space of heaven, dear to those that fly. All birds [and] animals return to their resting places. [Again] Savitâ sends away [all] creatures from their respective homes.

9. Here I implore with obeisances prosperity from that resplendent Savitâ whose ordinance neither Indra nor Varuna, nor Mitra, nor Aryamâ, nor Rudra nor any enemies break.

म्हणून सविता जातांच वरुण अंतरिक्षाला व्यापितो असें सांगितलें आहे.

९. ह्यांत सांगितलेलें काम म्हणजे प्रतिदिनी प्रकाश पाटणें, अमुक वेळीं उगवून अमुक वेळी मावळणे आणि हे सर्व नित्य नियमानें घडणें जें तें.

अर्यमा. सू. २६ मं. ४ आणि टीप पहा.

रुद्र. सू. ४३ मं. १ आणि टीप पहा.

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अव्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥
भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्राःपतिः ।
नः । अव्याः ।

आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः ।
स्याम् ॥ १० ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।
शं यस्तोतृभ्य आपये भवत्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥ ३॥
अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् ।
काम्यम् । राधः । आ । गात् ।
शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवति । उरुऽशंसाय । सवितः ।
जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१०. [वयं] भग (=दातारं) पुरंधिं (=बहुमङ्गं) [सवितारं प्रति] धियं
(=स्तुतिं) वाजयन्तः (=बलवती कुर्वन्तः=वेगेन प्रेषयन्तो) [भवामः] । नरा-
शंसः (=नरैः स्तवनीयो) ग्राःपतिः (=देव्याः प्रभुः देवी पत्नी यस्य तादृशः)
[सविता] नः (=अस्मान्) अव्याः (=अव्यात्=रक्षतु) । वामस्य (=धनस्य)
आये (=आगमे) रयीणा संगथे (=संपदा समागमे विषये) [वयं] देवस्य
(=द्योतमानस्य) सवितुः प्रियाः स्याम ॥

११. हे सवितः, यद् [राधो धनं] स्तोतृभ्यः (=स्तोत्रं कुर्वद्भ्यः) उरुशसाय
जरित्रे [च] (=प्रभूतं स्तोत्रं कुर्वन्त उपासकाय) शं (=सुखकरम्) आपये
(=वान्धवसदृशं) [च] भवति (=भवेत्) तद् काम्यं (=कमनीयं) राध-
(=धनं) त्वया दत्तं [सत्] अस्मभ्यं दिवः (=शुलोकात्) अद्भ्यः (=उदकम-
यप्रदेशाद्वितादन्तरिक्षात्) पृथिव्याञ् [च] आ गात् (=आगच्छतु) ॥

१०. आम्ही सौभाग्यदायी
[आणि] बहुप्रज्ञ [सविता] ला
स्तोत्र पाठवीत [आहो]. नरांनीं
स्तविण्याला योग्य असा देवप-
त्नीचा प्रभु आम्हांला संभाळो.
संपत्तीच्या प्राप्तीसाठी [आणि]
धनाच्या लाभासाठी आम्ही देदी-
प्यमान सविताच्या प्रीतीतले होऊं
असें घडो.

११. हे सविता, जे धन स्तो-
त्रांला [आणि] पुष्कळ स्तोत्र
करणाऱ्या कवीला कल्याणकारक
[आणि] बंधूप्रमाणें होईल, असें
तुं दिलेलें कमनीय धन आम्हां-
ला दुलोकापासून, अंतरिक्षापासून
[आणि] पृथ्वीपासून येओ.

१०. पहिल्या वाक्यात जी सवि-
त्याला विशेषण दिली आहेत त्याविषयी
व एकदरीत त्याच्या अर्थाविषयी थोडा
वाद आहे. सायणानीं अर्थ किंचित् वे-
गळा वेला आहे. पाश्चात्य विद्वान् यें
'भग' आणि 'पुरधि,' आणि 'नराश्रम'

10. We [are] expedit-
ing a hymn to bounteous
[and] wise [Savitā]. May
the lord of the goddess,
worthy of being praised by
men, protect us. May we
be dear to resplendent Sa-
vitā in the acquisition of
wealth, in the obtaining of
riches.

11. May that desirable
wealth given by thee come
unto us from the heaven,
from the sky, from the
earth, which, o Savitā,
shall be a source of happi-
ness [and] like a brother
to the praisers, to the poet
who offers exceeding praise.

ही त्या त्या निरनिराळ्या देवाची नावे
आहेत असे समजतात. परंतु सविता
देवाविषयीच्या सूक्तात मध्येच भग, पुरधि
(या नावाचा देव असेलच तर) आणि
नराश्रम, याविषयी निर्देश येण्याचा स-
भव दिसत नाही.

सूक्तम् ३९-२३०.

गृत्समद ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्रावाणेव विदथं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथं उक्थशासां दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

प्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् ।
निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पु-
रुत्रा ॥ १ ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेने इव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽप्रावाणा । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ ।
सचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने इति । दम्पती इवेति दम्प-
तीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अश्विनौ], प्रावाणा इव (= वेगेन प्रेषितौ कावपि पाषाणाविव) तद् इत् अर्थम् (= एकमेवार्थं गन्तव्यं स्थानं) जरेथे (= गच्छथः) । गृध्रा इव वृक्षं (= यथा द्वौ गृध्रावेकमेव वृक्षं प्रति गच्छतस्तथा) निधिमन्तमच्छ (= हविर्युक्तं यजमानमच्छ यजमानं प्रति) [जरेथे = गच्छथः] । विदथे उक्थशासा ब्रह्माणेव (= यज्ञे उक्थ-शंसितारी ब्रह्मात्विजाविव तादृशत्विक्सदृशौ) [अपि च] जन्या दूता इव (= जन-पदेषु राज्ञा प्रेरितौ दूताविव = तादृशदूतसदृशौ) [युवां] पुरुत्रा (= बहुभिः पुरुषैर्) हव्या (= हातव्यौ) [भवथः] ॥

२. प्रातर्यावाणा (= प्रातर्यावाणी = प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ) रथ्येव वीरा (= र-थिनी वीराविव = रथिवीरसदृशौ) यमा (= यमलौ) अजा इव (= अजाविव = अज-सदृशाविव) वरम् आ सचेथे (= इच्छामनुसृत्य = वृत्तं स्थानं प्रति गच्छथः) । मेने इव तन्वा शुम्भमाने (= शरीरेण शोभमाने नार्याविव तादृङ्गनारीसदृशौ) जनेषु [म-ध्ये] क्रतुविदा (= कर्मज्ञौ) दम्पती इव (= दम्पतिसदृशौ) [रथः] ॥

सूक्त ३९-२३०.

ऋषि-गृत्समद. देवता-अश्वी.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन पाषाणांप्रमाणे एकच उद्देशाने धांवत असतां. दोन गृध्र एकच वृक्षाकडे [धांवल्या] प्रमाणे हविर्विद्युक्त [यजमाना] कडे [धांवत असतां]. यज्ञांत स्तोत्र म्हणणाऱ्या दोन ब्रह्म्यांसारिखे [आणि] देशांत पाठविलेल्या दोन दूतांसारिखे असे जे तुम्ही, ते बहुतांशी आह्वान करण्यास योग्य [आहां].

२. [हे अश्वी हो], तुम्ही प्रातःकाळीं गमन करणारे, रथी चोरांच्या सारिखे, दोन वकऱ्यांसारिखे झुळे [असे होस्ताते], आपल्या इच्छेला अनुसरून जातां. तुम्ही शरीरांनीं शोभणाऱ्या दोन स्त्रियांसारिखे [आणि] जनांमध्ये कर्मज्ञ [असे आहां].

१. या मंत्रांत 'दोन पाषाणांप्रमाणे एकच उद्देशाने धांवत असतां' असे आहे, त्याचा भावार्थ असा दिसतो की, गोकर्णीने फेकलेले दोन दगड जसे एकदम एकच ठिकाणाकडे जात असतात, तसे अश्वी एकाच वेगाने एकाच

HYMN 39-230.

To the *Asvins*. By *Gṛtsamada*.
Metre—*Trishṭubh*.

1. You both run to the object like two stones. As two vultures [fly] towards a tree, you both [fly] towards the worshipper who gives the oblation. You, [who are] like two Brahman-priests that chant the hymns in the sacrifice, like two messengers sent among the people, are deserving of invocation in many places.

2. You, who go forth in the morning, and who are like heroes mounted on chariots, are like two twin goats, you follow the direction of your wish. You are similar to two fair women shining with their persons and similar to a married couple knowing their work among the people.

दिशेने गमन करितात.

'माषाणौ' (पाषाण) हे नांव कवेदांत बहुतकरून सोम ज्यात काढीत त्या दोन पाषाणांचे आहे. परंतु येथे कोणतेहि साधारण दगड घ्यावयाचे आहेत. दोन ब्रह्म्यांसारिखे. 'ब्रह्मा' म्हणून

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक् शफाविंव जर्भुराणा तरोभिः ।

चक्रवाकिव प्रति वस्तोरुस्रावार्था यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफाऽइव । जर्भुराणा ।
तरोऽभिः ।

चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्रा । अवार्था । यातम् । रथ्याऽ-
इव । शक्रा ॥ ३ ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्त्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः । उपधी इवे-
त्पुपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विऽस्त्रसः ।
पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शृङ्गा इव (=द्वे शृङ्गे इव) [युवां] प्रथमा (=प्रथमौ) नः अर्वाक् गन्तम्
(=अस्मान् अभिमुखमायातम्) । तरोभिः (=वेगेर्) जर्भुराणा (=जर्भुराणौ अ-
तिशयं गच्छन्तौ) [आयातम्] । हे उस्रा (=उल्लो=आरत्ती) शक्रा (=शक्रौ
प्रबलौ), चक्रवाकाविव (=एतन्नामानौ पक्षिणाविव) रथ्या इव (=रथिनाविव)
[वा] प्रति वस्तोः (=अहः प्रति=प्रत्यहम्) अवार्था यातम् (=आयातम्) ॥

४. [हे अधिनौ], नावेव (=द्वे नावाविव) नः (=अस्मान्) पारयतं (=दु-
र्गाणां पारं गमयतम्) । युगा इव (=युगे इव) नभ्या इव (=नभ्ये इव=नाभी इव
रथचक्रनाभिफलके इव) उपधी इव (=नाभिपार्श्वस्थे फलके इव) [अथवा]
प्रधी इव (=परिधी इव चक्रवाद्यावल्याविव) नः [पारयतम्] । तनूनाम् (=अ-
स्माकं शरीराणाम्) अरिषण्या (=तारकौ) श्वाना इव (=श्वानाविव) [अथवा]
खृगला इव (=तनुनागे इव) विस्त्रसः (=जराया) अस्मान् पातं (=रक्षतम्) ॥

एक ऋत्विज् आहो. त्वाये काम देखरेख
देवणे हैं होतें.

शब्दाचा इति अथवा सोम हा अर्थ ऋ-
ग्वेदात् प्रसिद्ध आहे.

‘हविर्भुक्त’=‘निधिमन्तम्.’ ‘निधि’

२. या मंत्रांत केवळ कितीएक च-

३. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन शिंगांसारिखे प्रथम इकडे आम्हांप्रत या; दोन खुरांसारिखे वेगानें धांवत [या]. हे आरक्त, हे प्रबळ [अश्वी] हो, तुम्ही दोन चक्रवाकांसारिखे [अथवा] दोन स्थाळूढ वीरांसारिखे प्रत्यही इकडे या.

४. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन नौकांप्रमाणें आम्हांला पार न्या. तुम्ही दोन छुकडांप्रमाणें, दोन तुंब्यांप्रमाणें, दोन फलकांप्रमाणें, दोन परिधींप्रमाणें आम्हांला [पार न्या]. दोन कुतन्यांप्रमाणें शरीरांचें संरक्षण करणारे होस्ताते तुम्ही चिलखतांप्रमाणें आम्हांला म्हातारपणापासून रक्षा.

मत्तारिक्त उपमा दिल्या आहेत याशिवाय दुसरें काही विशेष नाही. त्यातून जुळ्या वक्रन्यासारिखे अशी उपमा दिली आहे, तिचा अर्थ स्पष्ट आहे तरी योग्यता संदिग्ध आहे.

३. 'शिंगासारिखे' = 'शङ्खेव.' म्हणजे शिंगें जशी पशूला रक्षितात त्या प्रमाणें आम्हाला रक्षणारे.

'खुरासारिखे' = 'शक्राविव.' म्हणजे घोड्याच्या खुरासारिखे.

'चक्रवाक' पक्षी दोघे एकाच अस-

3, Like two horns come you first hither unto us, like two hoofs stamping with velocity. O ruddy coloured mighty [As'vins], come you hither every morning like two geese, like two heroes mounted on chariots.

4. Like two ships save us, [o As'vins]. Like two yokes, like two naves, like two boards, or like two peripheries [of a wheel] [save us, o As'vins]! Like two dogs the protectors of our persons, like two coats of armour, save us from old age.

'प्रातःकाळी गमन करणारे.' म्हणजे सूर्याप्रमाणे पहाटेस उगवून आकाशातून गमन करित जाणारे. अश्वीचें वास्तविक स्वरूप काय आहे याविषयी सू. ३ म. १ आणि टीप पहा.

तात व ते पहाटेस जागृत होतात आणि त्यांच्या जोडप्याची एकमेकावर प्रीति असते असें आधुनिक संस्कृतातहि प्रसिद्ध आहे. मात्र आधुनिक समजूत अशी आहे कीं चक्रवाक हा एक कल्पनासिद्ध पक्षी आहे, वास्तविक आहे असे नाही.

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
 हस्ताविव तन्वेऽशमविष्टा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥
 वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षीऽइव ।
 चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
 हस्तौऽइव । तन्वे । शमविष्टा । पदाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः ।
 अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥
 ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
 नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥
 ओष्ठौऽइव । मधु । आस्त्रे । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जी-
 वसे । नः ।
 नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुऽश्रुता । भूतम् ।
 अस्मे इति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अभिनौ], वाताविव (= वायू इव) अजुर्या (= अक्षय्यौ) नद्या इव (= नद्याविव) रीतिः (= रीति=शीघ्रं गन्तारौ) अक्षी इव चक्षुषा (= अक्षिणी इव चक्षुषौ दर्शनशक्तिमन्तौ) [युवाम्] अर्वाक् आ यातम् (= अनायातम्) । इस्तेव पादेव तन्वे शमविष्टा (= हस्ताविव पादाविव या शरीरायातिशयेन सुखस्य कार-यितृत्वौ) [युवा] वस्य अच्छ नः नयतम् (= अस्मान् श्रेष्ठं धनं प्रति नयतम्) ॥

६. [हे अभिनौ], ओष्ठाविव आस्त्रे (= आस्याय) मधु (= मधुर) वदन्ता (= वचनं कुर्वन्तौ) [युवा] जीवसे नः स्तनाविव पिप्यतं (= वयं यथा जीवामस्तथा स्तनाविव नः पाययतम्) । नासा इव नस्तन्वो रक्षितारा (= नासिके इवास्माकं शरीरस्य रक्षितारौ) [भूत्वा] कर्णाविव अस्मे (= अस्माकं) सुश्रुता भूतं (= सुश्रोतारौ भवतम्) ॥

९. वातांप्रमाणे अक्षय, नद्यांप्रमाणे शीघ्रगामी [आणि] डोळ्यांप्रमाणे पाहणारे [असे जे तुम्ही, ते] इकडे या. हातांप्रमाणे [आणि] पायांप्रमाणे शरीराला अत्यंत सुखकारक जे तुम्ही, ते आम्हांला उत्तम धनाप्रत न्या.

६. [हे अश्वी हो], दोन ओठांप्रमाणे तोंडाकरितां मधुर वचन बोला आणि दोन स्तनांप्रमाणे आम्हांला पाला, कीं जेणेकरून आम्ही जगूं. दोन नासिकांप्रमाणे आमच्या शरीराचे रक्षिते होऊन दोन कर्णांप्रमाणे आमचे ऐकणारे व्हा.

5. Indestructible . like two winds, moving rapidly like two rivers, seeing like two eyes, come ye hither [o As'vins] ! Like two hands and like two feet most serviceable to the body, lead us towards the highest good.

6. Speak sweetly like the two lips for the mouth, feed us like the two breasts, that we may live. Be the protectors of our person like the two nostrils, and be the hearers of us like the two ears.

त्या समजुतीला अनुसरून हा निर्देश दिसत नाही.

४. ' फलकांप्रमाणे ' = ' उपधीव. ' म्हणजे चाकाच्या तुऱ्याच्या बाहेरील जे लाकूड त्याचे नाव ' उपधि. ' आणि ' प्रधि ' म्हणजे चाकाच्या बाहेरील जो घेर तो. या उपमांचा अभिप्राय असा दिसतो

की, आम्हाला सर्वोपरि रक्षा आणि संरक्षणाच्या पार न्या.

' द्वातारपणापासून ' = ' विसरतः ' . हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे. ' दुःखापासून ' असाहि अर्थ केला असता चालेल.

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।
 इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणेत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७
 हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संददी इति सम्ऽददी । नः । क्षामेऽइव ।
 नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मऽयन्तीः । क्षणेत्रेणऽइव । स्वऽधितिम् ।
 सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।
 तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्देम विदये सुवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥
 एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः ।
 अक्रन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदये ।
 सुवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

७. हस्तेव (=हस्ताविव) नः (=अस्माकं) शक्तिम् अभि संददी (=बलस्य दातारी) [भवतम्] । क्षाम रजांसि इव (=अन्तरिक्षपृथिव्याविव) नः सम् अजतम् (=अस्मान् संगृहीतम्) । हे अश्विना (=अश्विनौ), युष्मयन्तीः (=युष्मान् कामयमाना) इमा गिरः (=स्तुतीः) स्वधिति क्षणेत्रेणैव (=असि तेजनशाने यथा तथा) सं शिशीतं (=सम्पक् तीक्ष्णीकृतम्) ॥

८. हे अश्विना (=अश्विनौ), गृत्समदासः (=गृत्समदाः=गृत्समदापत्यभूता अस्मद्रूपा) एतानि वा वर्धनानि (=युवयोर्वृद्धिसाधनानि) ब्रह्म (=ब्रह्माणि स्तोत्राणि) स्तोमं (=स्तुतिं च) अक्रन् (=अकुर्वन्) । हे नरा (=नरौ=शूरी), जुजुषाणा (=जुजुषाणौ=अत्यन्तं प्रीयमाणौ) [युवा] तानि उप (=तानि प्रति) यातम् (=आयातम्) । [अपि च] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता वय) विदये (=यत्ने) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

७. हातांप्रमाणें आम्हांला शक्ति देणारे [व्हा]. तुम्ही पृथिवी आणि अंतरिक्ष यांप्रमाणें आमचा संग्रह करा. हे अश्वी हो, तुमची वांछा करणाऱ्या ज्या ह्या स्तुति, त्या शिळेवर तरवार पाजळल्याप्रमाणें पाजळा.

८. हे अश्वी हो, हीं तुम्हांस वळ आणणारीं सूक्ते [आणि] स्तोत्रें गृत्समदांनीं केली आहेत; त्यांप्रत हे शूर हो, तुम्ही मोठ्या प्रीतीनें या. [आणि] शूर पुत्र-पौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत मोठे स्तोत्र म्हणूं असें करा.

7. Be the givers of strength to us like two hands. Hold us together like heaven and earth. Sharpen, o As'vins, these hymns which long for you, like a sword on a whetstone.

8. These hymns [and] praises, increasing your strength, the Gritsamadas have made, o As'vins! Come to them, o heroes, with great pleasure. [And] may we, accompanied by brave progeny, chant a great hymn in the sacrifice.

७. 'पाजळा' = 'सं शिशीतम्.' म्हणजे त्या मंद आहेत त्यांस सोजवळ करा, तेजस्वी करा, प्रवळ करा.

८. 'केली आहेत' = 'अकन्.' वेद-

काळीचे वेदकर्ते ऋषि आपण केलेली वेदसूक्ते ईश्वरप्रीत आहेत असें म्हणत नसत, तर आपण केली असे स्पष्ट बोलत असत, त्याचें हें एक उदाहरण होय.

सूक्तम् ४०-२३१.

गृत्समद ऋषिः । सोमापूषणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृष्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृष्वन् । अमृतस्य । ना-

भिम् ॥ १ ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गृहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियांसु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्तः । इमौ । तमांसि । गृहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् ।

जनत् । उत्तियासु ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे सोमापूषणा (=सोमापूषणौ), [युवा] रयीणां जनना (=धनानां जन-
नां) दिवो जनना (=शुलोऽस्य जननां) पृथिव्या जनना (=पृथिव्याश्च जन-
नां) [भवथ] । जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ (=जातविव सत्रस्य जगतो
गोपारौ सन्तौ) [वा] देवा अमृतस्य (=अमरत्वस्य) नाभि (=मध्यदेश हेतुम्)
अकृष्वन् (=अवाप्तुः) ॥

२ इमौ देवौ [सोमापूषणौ] जायमानौ (=उत्पद्यमानावेव) [सर्वे देवा]
जुषन्तः (=असेवन्तः) । इमौ [हि] अजुष्टा (=असेवितानि=अप्रियाणि) तमा-
ंसि गृहताम् (=अगृहताम् अनाशयताम्) । आभ्या सोमापूषभ्याम् इन्द्रः पक्व [पय]
आमासु उत्तियासु अन्तः (=अपक्वासु गोषु) जनत् (=अजनयत्) ॥

अन्तः सप्तमीशोतनम् ॥

सूक्त ४०-२३१.

ऋषि-गृत्समद्. देवता-सोम
आणि पूषा. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे सोम आणि पूषा हो,
तुम्ही सपत्नीचे बाप, दूचे बाप,
[आणि] पृथ्वीचे बाप [आहां].
तुम्ही उपजतच सकळ भुवनाचे
संभाळकर्ते [आहां]. देव [तु-
म्हांला] अमरत्वाचे मध्यस्थान क-
रिते झाले.

२. हे दोघे देव उपजतां उ-
पजतांच त्यांचें सेवन [इतर देवां-
नी] केलें. हे दोघे अप्रिय अंध-
काराला नाहीसा करिते झाले. हे
जे सोम आणि पूषा यांजकरितां इंद्र
कच्चा गाईच्या आंगी पक [दूध]
उत्पन्न करिता झाला.

१. पूषा हा सूर्यरूपीच देव होय.
सू. २३ म. ८ आणि टीपा पहा.

‘अमरत्वाचे मध्यस्थान करिते झा-
ले’=‘अमृतस्य नाभिम् अट्टण्वन्.’ म्ह-
णजे अमरत्व जें ते तुम्हापासून लोकांस
प्राप्त होई असे करिते झाले. तुम्हाला

Hymn 40-231.

To Soma and Pûshan. By Gṛtsa-
mada Metre—Trishtubh.

1. O Soma and Pû-
shan, [you are] the fathers
of wealth, the fathers of
Dyaus, the fathers of the
Earth. You, [who were]
born the protectors of all
the world, the gods made
the centre of immortality.

2. These two gods as
they were being born [they
the other gods] served.
They both made the hated
darkness vanish. For these
Soma-and-Pûshan Indra
created the ripe [milk] in
the unripe cows

अमरत्वाचें अधिष्ठान करिते झाले.

२. ‘कच्चा गाईच्या आंगी पक
[दूध]’=‘पकमामासु उखियासु.’ सू.
१८० म. ३ आणि टीपा पहा. येणेक-
रून इंद्रादिक देवांनी हे उपजतांच या-
ची सेवा कशी केली ते सांगितले.

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥३॥

सोमापूषणा । रजस । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अविश्वऽ-
मिन्वम् ।

विषुऽवृतम् मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथ । वृषणा । पञ्चऽर-
श्मिम् ॥ ३ ॥

दिन्यन्य सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं विप्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अधि ।
अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यम् । पुरुवारम् । पुरुक्षुम् । रायः । पोषम् । वि ।
स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वृषणा (=वृषणौ=वीर्यवन्तौ सदा तक्ष्णौ) सोमापूषणा (=सोमापूषणौ),
रजसो विमानम् (=अन्तरिक्षस्य परिच्छेदकं) सप्तचक्रं (=सप्तचक्रोपेतम्) अवि-
श्वमिन्व (=विश्वस्यापरिच्छेद्यं) विषुवृतं (=सर्वत्र प्रवर्तमानं) मनसा युज्यमानम्
(=इच्छामात्रेणैव युज्यमानाश्च) पञ्चरश्मिं (=पञ्चप्रमहैरूपेत) तं (=प्रसिद्धं युवयो)
रथं जिन्वथ (=अस्मान् प्रति प्रेरयथ =प्रेरयतम्) ॥

सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रम् । त्रयोदशो मास सप्तमर्तुः । पञ्चरश्मिं पञ्चर्तुरश्मिम् ।
हेमन्तशिशिरयो समासेनर्तव पञ्च । इति सायणः ॥

४ अन्य (=तयोरेव पूषा) उच्चा दिवि (=उच्छ्रिते शुलोके) सदनं चक्रे
(=स्वसचारस्थानं चक्रे) । अन्य. (=अपर सोम) पृथिव्याम् अन्तरिक्षे अधि
(=पृथिव्या चान्तरिक्षे च) [स्वकीयं सदनं चक्रे] । तौ [सोमापूषणौ] पुरुवारं
(=बहुभिर्वरणीयं) पुरुक्षुं (=बहून्) रायस्पोषं (=धनस्याभिवृद्धिम्) अस्मभ्य
[निप्यतां] नाभिं (=प्रजा) [च] अस्मे (=अस्मभ्य) विप्यता (=प्रयच्छताम्) ॥

३. हे वीर्यसंपन्न सोम आणि पूष हो, [सर्वे] अंतरिक्षाचें उपमान असा जो सात चाकांचा [आणि] विश्वाला अपरिमेय, सर्वत्र फिरणारा, इच्छामात्रें करून जोडिला जाणारा आणि पांच लगामांचा रथ, तो तुम्ही सोडा.

४. [या दोघांतून] एकाचें स्थान उच्च दुलोकीं आहे, [आणि] दुसऱ्याचें पृथिवीवर आणि अंतरिक्षांत आहे. तर ते दोघेहि पुष्कळांनीं वांट्या करण्यास योग्य आणि अनेकान्पुक्त असा संपत्तीचा उत्कर्ष आम्हांस [देओत], आणि संतति आम्हांला देओत.

3. O puissant Soma and Pûshan, set in motion that chariot which measures the space, which has seven wheels, which the universe cannot contain, which turns in all directions, which is made ready by a [mere] wish [and] which has five reins.

4. One has made his home in the exalted heaven, the other on the earth and in the sky. May they both bestow on us prosperity that many may envy and that contains affluence of food, [and bestow] on us progeny.

३. 'विश्वाला अपरिमेय' = 'अविश्वमिन्वम्.' म्ह० सकल विश्व ज्याला मापू शकत नाही, म्हणजे जो सकल विश्वपेशां मोठा.

४. 'उच्च दुलोकी' = 'उच्चा दिवि.' पूषा दुलोकांत. कारण पूषा म्हणजे सूर्य-रूपी देव होय. अंतरिक्षांत व पृथिवीवर जो सांगितला तो 'सोम'; पृथिवीवर ओषधीरूपाने आणि अंतरिक्षांत चंद्ररूपानें, असे सायण म्हणतात त्यात खरेपणा पुष्कळ आहे असें सर्व सूक्ताच्या

संदर्भावरून दिसतें. कारण अंधकार नाहीसे करणारे सूर्य आणि चंद्रच होत. अर्वाचीन संस्कृतांत तर सोमशब्दाचा चंद्र हा अर्थ स्पष्टच आहे. परंतु वेदकाळी सोमशब्दाचा चंद्र हा अर्थ होत नसेल असे जे म्हणतात त्यांविषय हा मंत्र येतो असें दिसतें.

'संपत्तीचा उत्कर्ष' = 'रायस्पोषम्.' म्हणजे 'उत्पृष्ट संपत्ति.' सायण येथें संपत्तीचा उत्कर्ष म्हणजे 'गुरें' असा अर्थ करितात.

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।
 सोमापूषणाववतं धियं मे युवाम्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥
 विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिऽच-
 क्षाणः । एति ।
 सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाम्याम् । विश्वाः । पृतनाः ।
 जयेम ॥ ५ ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्यो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।
 अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥
 धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम्ऽऽन्वः । रयिम् । सोमः । रयिऽपतिः ।
 दधातु ।
 अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः
 ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ [हे सोमापूषणौ], [युवयोर्] अन्यः (= एकः “ सोमो ”) विश्वानि
 भुवना[नि] (= सर्वाणि भूतजातानि) जजान (= अजनयत्) । अन्यः (= अपरः
 = “ पूषा ”) विश्वम् अभिचक्षाण एति (= सर्वं जगत् अभिपश्यन् गच्छति) । हे
 सोमापूषणौ, [युवा] मे धियम् अवत (= मम स्तोत्रं सेवेयम्) [येन] [वयं]
 युवाम्या [सहायाम्या] विश्वाः पृतना जयेम (= सर्वा शत्रुसेना अभिभवेम) ॥

६. विश्वमिन्व (= सर्वव्यापी) पूषा [मे] धियं जिन्वतु (= मम स्तुतिं पूरय-
 तु) । रयिपतिः (= रयीणा स्वामी) सोमो रयिं दधातु (= ददातु) । अनर्वा (= अ-
 प्रपृता केनापि प्रातिवृल्यमप्रापिता) देवी (= द्योतमाना) अदितिः [अस्मात्]
 अवतु (= रक्षतु) । सुवीरा (= सुमुखीर्षोपेतपुत्रपौत्रादियुक्ता) [वयं] विदथे (= य-
 नो) बृहत् (= महत् स्तोत्रं) वदेम (= ब्रूयाम) ॥

५. [तुम्हांतून] एकानें स-
कल भुवनें निर्माण केलीं; दुसरा
सकल [भुवना]ला पाहत पाहत
जातो. हे सोम आणि पूषा हो,
तुम्ही आमचें स्तोत्र स्वीकारून घ्या
[कीं जेणेंकरून] आम्ही तुमच्या
योगानें सर्वे सेना जिंकूं.

६. सर्वव्यापी पूषा [आमची]
उपासना सकल करो. संपत्तीचा
पति सोम संपत्ति देओ. अप्रति-
हत अदिति देवी [आम्हांला]
रक्षो. [आणि] शूर पुत्रपौत्रांस-
हित आम्ही यज्ञांत मोठे स्तोत्र
म्हणूं असें होओ.

5. One [of you] created
all beings, the other goes
observing all the world. O
Soma-and-Pûshan, accept
ye my hymn [that] we
may vanquish all armies.

6. May all-pervading
Pûshan fulfil [our] prayer.
May Soma, the lord of
riches, grant [us] riches.
May the irresistible bril-
liant Aditi preserve [us].
May we, accompanied by
brave progeny, chant a
great [hymn] in the sa-
crifice.

५. 'एकानि' म्हणजे 'सोमाने' | सयण म्हणतात.
आणि 'दुसरा' म्हणजे 'पूषा' असें

६. 'अदिति' सू. ७२ म. ९.

सूक्तम् ४१-२३२.

गृत्समद ऋषिः । वायो ये ते इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । शुक्रस्येत्येन्द्रवायवौ ।
 अयं वा मित्रावरुणेति पश्चान्ना मित्रावरुणावग्निनाविन्द्रो विश्वे देवाः सरस्वती-
 ति क्रमेण देवताः । मेता यज्ञस्येत्यन्त्यस्तुचो आवापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो
 वा । आग्निं च हव्ययाहनमिति पादोमिदेवत्यो वा ॥ गायत्री छन्दः ।

अम्बितम् इति पठस्य तुचत्वादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि ।

नियुत्वान्सोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि ।
 नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

नियुत्वान्वायवा गन्ध्र्यं शुक्रो अयामि ते ।

गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।
 गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

शुक्रस्याद्य गवांशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः ।

आ यातं पिवतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः ।
 आ । यातम् । पिवतम् । नरा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे वायो, ये ते (=तव) सहस्रिणः (=सहस्रसख्याका) रथासः (=र-
 थासु) तेभिः (=तेर) नियुत्वान् (=तवाथैर्युक्तः सन्) सोमपीतये (=सोमपानाय)
 आ गहि (=आगच्छ) ॥

२. हे वायो, [त्व] नियुत्वान् (=तवाथैर्युक्तः सन्) आ गहि (=आगच्छ) ।
 अयं शुक्रः (=ग्रेतमानः सोमस्) ते (=तुभ्यम्) अयामि (=प्रापितो भवति) ।
 [त्व] सुन्वतो गृह (=सोममभिषुण्वतो यजमानस्य गृहं प्रति) गन्तासि ॥

३. हे नरा (=नरौ शरी) इन्द्रवायू, [युवाम्] अद्य आ यातम् (=आगच्छ-

सूक्त ४१-२३२.

ऋषि-गृत्समद्. देवता-१, २ वायु; ३ इन्द्र आणि वायु; ४-६ मित्र आणि वरुण; ७-९ अश्वी; १०-१२ इन्द्र; १३-१५ विश्वे देव; १६-१८ सरस्वती; १९ (पहिले दोन चरण) द्यावापृथिवी अथवा हविर्धान, १९ (तिसरा चरण) वरप्रमाणेंच, अथवा अग्नि; २०, २१ द्यावापृथिवी अथवा हविर्धान. वृत्त-१-१५ गायत्री; १६, १७ अनुष्टुप्; १८ वृहती; १९-२१ गायत्री.

१. हे वायू, तुझे जे हजारो रथ त्यांहीं तूं आपल्या अश्वान्सहित सोम प्यावयाला ये.

२. हे वायू, तूं आपल्या घोड्यांसहित ये. हा देदीप्यमान [सोम] तुला अर्पण केला आहे. तूं सोम काढणाऱ्याच्या घरीं जाणारा आहेस.

३. हे शूर इन्द्र आणि वायू हो, आज तुम्ही या [आणि] दीप्तिमान् [आणि] गोरसयुक्त [आणि] अश्ववान् [सोम] प्या.

HYMN 41-232.

To various deities as follows: 1, 2 to Vāyu; 3 to Indra and Vāyu; 4-6 to Mitra and Varuna; 7-9 to the As'vins; 10-12 to Indra; 13-15 to Vis've Devas; 16-18 to Sarasvatī; 19 (the first two pādas) to Dyāvāprithivya or Havirdhāna, and (pāda 3) to ditto and Agni; 20, 21 to Dyāvāprithivya or Havirdhāna. By Gṛtsamada. Metre—1-15 Gāyatrī; 16, 17 Anuṣṭubh; 18 Brihatī; 19-21 Gāyatrī.

1. O Vāyu, come thou, with thy horses, for drinking the soma, in the thousands of chariots which are thine.

2. Come, o Vāyu, with thy horses. This sparkling [soma] is offered to thee. Thou art a visitor of his house who extracts the soma.

3. Come [and] drink you today, o brave Indra and Vāyu, of the sparkling [soma] mixed with milk [and] riding on horses.

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।

ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा ।

मम । इह । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे ।

सहस्रस्थूणे आसाते ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानी । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे ।

सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।

सचेते अनवहरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दाह्नः ।
पती इति ।

सचेते इति । अनवऽहरम् ॥ ६ ॥

तम्) [अपि च] शुक्रस्य (= दीप्तिमतो) गवाशिरः (= गव्यं पय आशीराश्रपण-
साधनं यस्य तस्य) निपुत्वतः (= अथयुक्तस्य) [सोमस्य] पिबतम् ॥

भाषायाम्.

४. हे ऋतावृधा (= ऋतावृधौ = सत्यस्य प्रवर्धकौ) मित्रावरुणा (= मित्रावरुणौ),
अयं सोमो वा सुतः (= युवयोर्यमभिषुतो भवति) । इह (= एवं सति) ममेद् हवं
श्रुतं (= ममेवाह्वानं श्रुतम्) ॥

५. अनभिद्रुहा (= अनभिद्रुहौ = अभिद्रोहरहितौ = अवैरी) राजानी [मित्रा-
वरुणौ] ध्रुवे (= स्थिरे) उत्तमे (= उत्तममे) सहस्रस्थूणे (= सहस्रस्तम्भे) सदसि
(= स्थाने गृहे) आसाते (= उपविशतः) ॥

६. ता (= तौ) सम्राजा (= सम्राजौ = आज्ञायेव सर्वेषां शासतारौ) घृतासुती
(= घृताज्ञौ) दानुनस्पती (= दानस्य प्रभू = धनस्य स्वामिनौ) आदित्या (= अदितेः
पुत्री) अनवहरम् (= अकुटिलम् = ऋजुगामिनं यजमानं) सचेते (= सेवेते) ॥

४. हे सत्यवर्धक मित्र आणि वरुण हो, हा सोम तुम्हांकरितां काढिला आहे. तर तुम्ही माझीच हाक ऐका.

५. अकल्याण न करणारे असे हे दोघे राजे स्थिर, अत्युच्च [आणि] हजार खांबांच्या वाड्यांत वसतात.

६. ते साम्राज्य-कर्ते, घृत पिणारे, धनाचे स्वामी असे जे आदित्य ते निष्कपट उपासकाच्या उपयोगी पडतात.

4. This soma, o Mitra and Varuna who promote the truth, has been extracted for you. Hear you, therefore, only my invocation.

5. The two kings, that never do evil, sit in the highest palace [that is] firm [and is] supported on a thousand pillars.

6. They the two sovereigns, to whom clarified butter is offered, the two sons of Aditi, lords of bounty, serve the sincere [worshipper].

नांव आहे. सू. १३५ मं. १ आणि टीप पहा.

हा पहिला मंत्र शांतिस्मृतांत आणि वास्तुशांतीत म्हणण्याची चाल आहे.

३. 'अश्ववान् [सोम]' = 'नियुत्वतः.' क्र. ९. ८९. ६ यांतहि सोमाला 'नियुत्वान्' हें विशेषण दिलें आहे.

५. 'दोघे राजे' = 'राजानौ.' म्हणजे मित्र आणि वरुण. मित्राला आणि वरुणाला राजे म्हणतात याविषयी सू. १३७ मं. १ आणि टीप पहा.

'हजार खांबांचा वाडा' म्हणजे शुलोक रूप समजावयाचा आहे असें दिसतें.

६. 'घृत पिणारे' = 'घृतासृती.' म्हणजे ज्यांना लोक घृताच्या आहुति देऊ-

न भजतात ते.

गोमदं पु नसत्याश्वावदातमश्विना ।

वर्तो रुद्रा नृपाप्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमेत् । ऊं इति । सु । नसत्या । अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।
वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाप्यम् ॥ ७ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षेदृषण्वसू ।

दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षेत् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।
दुःऽशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

ता न आ वोह्वमाश्विना रयिं पिशङ्गसदृशम् ।

धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोह्वम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गऽसदृशम् ।
धिष्ण्या । वरिवःऽविदम् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. हे नासत्या (=नासत्यौ) रुद्रा (=रुद्रौ=विजयिनौ) अश्विना (=अश्वि-
नौ), नृपाप्य वर्तिः (=नृभ्यां शूराभ्यां युवाभ्यां पालनीयमस्माकं यज्ञगृहं प्रति)
गोमेत् उ अथवत् (=गोभिः सह अथैव सह) सु यात (=सुप्तु आयात=शीघ्रमा-
गच्छतम्) ॥

८. हे वृषण्वसू (=वीर्यवन्तौ), यत् (=यं) [रयिं] न परः (=दूरस्थ.)
नान्तरः (=नापि समीपवर्ती) दुःशंसः (=दुष्टवचनो) मर्त्यो रिपुः आदधर्षेत्
(=आहर्तुं शक्नुयात्)

९. हे धिष्ण्या (=धिष्ण्यी=स्तुत्यां) अश्विना (=अश्विनौ), ता (=तौ युवा
=युवा त) पिशङ्गसदृश (=सुवर्णरूप) वरिवोविदम् (=उत्कर्षस्य लम्भयितार)
रयि (=धन) नः आ वोह्वम् (=अस्मदर्शमानयतम्) ॥

७. हे विजयी अश्वी हो, हे सत्यवतहो, [तुम्हीं] शूरांनीं रक्षणीय असैं जें [आमचें] यज्ञगृह, त्याप्रत गाई आणि घोडे घेऊन तुम्ही सत्वर या.

८. हे प्रबळ अश्वी हो, जें [धन] बाहेरचा अथवा ओतला दुर्वचन मर्त्य शत्रु हिरावून घेऊं शकणार नाही,

९. तें सुवर्णसदृश [आणि] उत्कर्षप्रद धन, अहो स्तुत्य अश्वी-हो, तुम्ही आम्हांकरितां घेऊन या.

7. O victorious [and] truthful As'vins, come swiftly with cows and horses to the house that deserves to be preserved by [you] heroes.

8. O puissant [As'vins], [that wealth] which neither the external nor the internal mortal enemy of foul language shall rob,

9. That wealth, shining like gold [and] conferring prosperity, do you bring unto us, o praiseworthy As'vins!

७. या मंत्रात 'विजयी' (=रुद्र) हे एक पद कठिण आहे. ऋग्वेदात 'रुद्र' असैं अश्वीला बरेच ठिकाणी म्हटलेले आहे, ते सर्व मन पाहतां सायणानी निरनिराळ्या प्रकारानी निर्वह केला आहे. कोठकोठें रुद्रपुत्र असा अर्थ केला आहे; कोठकोठें स्तुत्य असैं म्हणतात; कोठकोठें शत्रूला रक्षविणारे असा अर्थ करितात. एक निश्चय दिसत नाही. अशी मरुताप्रमाणे रुद्राचे पुत्र होत असैं प्रसिद्ध नाही.

दुसरे पद 'वर्तिः' हे एक कठिण आहे. सायण केव्हा केव्हा गृह आणि केव्हा केव्हा मार्ग असा अर्थ करितात. या ठिकाणी गृह हा अर्थ चांगला जुळतो असैं आम्हास वाटतें.

८, ९. दोन्हीहि ऋचाचा समन्वय एकत्र केला पाहिजे.

'दुर्वचन' = 'दुःशंसः' म्हणजे देवा-विषयी वाईट बोलणारा, देवनिंदक, देवाची उपासना न करणारा नास्तिक.

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमुभी पदपं चुच्यवत् ।

स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अपं । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् ।

भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

जेता शत्रुन्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।

जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. इन्द्रो अङ्ग (=इन्द्र एव) महत् [तथा] अभि सत् (=अभिभवत्) भयम् अप चुच्यवत् (=अपच्यावयतु) । हि (=यस्मात् कारणात्) स स्थिरः (=अचलो) विचर्षणिः (=विश्वस्य द्रष्टा=विशेषेण प्रज्ञावान्) [भवति] ॥ *

११. इन्द्रश्च (=इन्द्र एव) नो मृळयाति (=अस्मभ्य मृळयतु=अस्माकं सुखयिता भवतु) [येन] पश्चात् न अघं न नशत् (=पृष्ठतोस्मान् पापं न प्राप्तयात्) [अपि च] भद्रं भवाति नः पुरः (=अस्माकं कल्याण पुरतो भवेत्.) ॥

१२. शत्रून् जेता (=शत्रूणां जेता) विचर्षणिः. (=विश्वस्य द्रष्टा=विशेषेण प्रज्ञावान्) इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यः परि (=सर्वासा दिशा सक्ताशात्) [अस्माकम्] अभयं करत् (=करोतु) ॥

परिः पञ्चमीशोतः ॥

१०. मोठे [आणि] पराभव
करणारें भय इन्द्रच निवारण करो.
कारण की तो अचल [आणि]
प्रज्ञावान् [आहे].

११. इन्द्रच आमचे कल्याण
करो; [म्हणजे] मागें आम्हांला
पाप शिवणार नाही [आणि]
पुढें आमचे कल्याण होईल.

१२. शत्रूला जिकणारा [आ-
णि] प्रज्ञावान् [असा] इन्द्र सर्व
दिशांला अभय करो.

10. May Indra alone
remove the great [and]
distressing fear. For he
[is] unshakable [and] all-
wise.

11. May Indra alone
favour us, so that sin shall
not touch us behind [and]
good shall attend us before.

12. May Indra, the
conqueror of enemies and
all-wise, cause freedom from
fear from all directions.

विश्वे देवासु आ गत शृणुता मे इमं हवम् ।

एदं बर्हिनि पीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासुः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

तीव्रो वो मधुमां अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः ।

एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयम् । शुनहोत्रेषु । मत्सरः ।

एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासुः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासुः । पूषरातयः ।

विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१३. हे विश्वे देवासुः (= विश्वे सर्वे देवाः), [यूयम्] आ गत (= आगच्छत) । मे इमं हव्यं शृणुत (= ममेदमाह्वानं शृणुत) । इदं बर्हिः आ निपीदत (= आगम्य निपीदत) ॥

१४. [हे विश्वे देवाः], अयं तीव्रः (= तीव्रमदो) मधुमान् (= रसयुक्तो) मत्सरः (= मदकरः) [सोमो] वः शुनहोत्रेषु [भवति] (= युष्मदर्थं शुनहोत्राणां गृहे = गृहसमदानां गृहे प्रार्पितो भवति) । काम्यं (= कर्मणीयम्) एतं पिबत ॥

१५. हे इन्द्रज्येष्ठाः (= इन्द्रः पुरोगामी येषां तादृशा) मरुद्गणाः (= मरुत्समूहस्थाः) पूषरातयः (= पूषा दाता येषां तादृशा) विश्वे देवासुः (= हे सर्वे देवाः), [यूयम्] मे हव्यं श्रुत (= ममापह्वानं शृणुत) ॥

१३. हे विश्वेदेव हो, तुम्ही या. ही माझी हाक ऐका. येऊन या दर्भावर बसा.

१४. हे विश्वे देव हो, हा शुनहोत्रांच्या घरी तुम्हांकरितां ती-
ज्रमद, रसभरित [आणि] मद-
कारक [सोम] [आहे]. हा क-
मनीय [सोम] तुम्ही प्या.

१५. इंद्र ज्यांमध्ये ज्येष्ठ आहे, महतांचे ज्यांत गण आहेत, पूषा ज्यांमध्ये दाता आहे असे हे विश्वेदेव हो, तुम्ही माझी हाक ऐका.

13. 'Come ye, all gods !
Hear this my invocation.
come and sit on this grass.

14. This swift, sweet
[and] exhilarating [soma]
is for you in [the house of]
the S'unahotras. Drink this
which is worthy of being
wished for.

15. Ye all gods, among
whom Indra is the great-
est, among whom the Ma-
ruts form the troops [and]
among whom Pūshan is
the giver, hear ye my in-
vocation.

१४. 'शुनहोत्र.' हे गृत्समदाचे नांव | मं. ६ पहा.
होय असे सायण म्हणतात. सू. २०९

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिष्टि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिष्टि । नः ॥ १७ ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुहति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । ऋतावरि । प्रिया । देवेषु । जुहति ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अम्बितमे (=मातृणां श्रेष्ठे) नदीतमे (=नदीनां मध्ये श्रेष्ठे) हे देवितमे (=देवीनां श्रेष्ठे) सरस्वति, [वयम्] अप्रशस्ता इव स्मसि (=अप्रशस्ता इव स्मः ख्यात्ययोग्या इव भवामः) । [तत्] हे अम्ब, नः प्रशस्ति (=ख्याति) कृधि (=कुरु) ॥

१७. हे सरस्वति, विश्वा आयूषि (=सर्वाण्यायुष्याणि) त्वे देव्या (=त्वयि देव्यां) श्रिता (=स्थितानि) । [त्वं] शुनहोत्रेषु (=शुनहोत्राणां गृहे) मत्स्व (=सोमपानेन तृप्य) । हे देवि, नः प्रजां दिदिष्टि (=अस्मभ्यं पुत्रान् देहि) ॥

१८. हे वाजिनीवति (=अन्नवति=दद्यान्ने) ऋतावरि (=सत्यवति) सरस्वति, देवेषु प्रिया (=देवानां प्रियाणि) या [ब्रह्म] (=यानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि) गृत्समदाः (=अस्मद्रूपा उपासकास्) ते जुहति (=त्वदर्थमर्पयन्ति) इमा ब्रह्म (=तानीमानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

१६. हे श्रेष्ठ माते, हे श्रेष्ठ नदी, हे श्रेष्ठ देवी सरस्वती, आम्ही ख्यातीला अयोग्य असल्याप्रमाणे आहों. [तर] हे माते, तूं आमची ख्याति कर.

१७. हे सरस्वती, तुज देवीच्या ठायीं सकळ आयुष्ये राहतात. तूं शुनहोत्रांच्या घरीं आनंद पाव. हे देवी, तूं आम्हांला प्रजा दे.

१८. हे सरस्वती, हे अन्नदायिके, हे पवित्रे, जीं स्तोत्रे देवांला प्रिय अशीं तुला गृत्समद अर्पण करीत आहेत, तीं हीं तूं सेवन कर.

16. O best of mothers, o best of rivers, o best of goddesses Sarasvati, we are as it were unworthy of being renowned. Give us renown, o mother !

17. All life is in thee the goddess, o Sarasvati. Be thou gratified in the house of the S'unahotras. Give us children, o goddess !

18. O bounteous [and] holy Sarasvati, accept thou these hymns which, dear to the gods, the Gṛitsamadas are offering unto thee.

१६. सरस्वती ही सरस्वती नावाची जी नदी तद्रूपच देवता होय. सू. ३ मं. १० आणि दीप पहा.

१७. 'शुनहोत्र.' सू. २३२ मं. १४ आणि दीप पहा.

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे ।

अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्भुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ।

यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

आ । वाम् । उपस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः ।

इह । अद्य । सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१९. यज्ञस्य शंभुवा (=शंभुवी फलसंपादके) [युवा द्यावापृथिव्यौ] प्रेताम् (=“उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति गच्छताम्”) । युवामित् (=यामेव) आ वृणीमहे (=प्रार्थयामहे) हव्यवाहनं (=दत्तस्य हविषो वाहकम्) अग्निं च [आवृणीमहे] ॥

२०. द्यावा पृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) सिध्र (=फलसाधकं) दिविस्पृशं (=देवान् गच्छन्तं) नः (=अस्माकम्) इमं यज्ञम् अद्य देवेषु यच्छतां (=नयताम्) ॥

२१. हे अद्रुहा (=अद्रुहो=द्रोहवर्जिते) [द्यावापृथिव्यौ], यज्ञिया देवाः (=पूजनार्हा देवा) वाम् उपस्थम् आ सीदन्तु (=आगम्य युवयोः समीपं निषीदन्तु)—अद्य सोमपीतये (=सोमपानाय) इह [निषीदन्तु] ॥

१९. यज्ञातें सकल करणाऱ्या
अशा तुम्ही दोघीजणी निघा, या.
तुम्हां दोघांतच आम्ही प्रार्थित
आहों, आणि हव्यवाहक अग्नीला
[प्रार्थित आहों].

२०. द्यु आणि पृथिवी या
आमच्या साधक आणि स्वर्गस्पर्शी
यज्ञाला आज देवांप्रत प्रविष्ट क-
रोत.

२१. हे द्रोह न करणाऱ्या
[द्यावापृथिवी हो], पूज्य देव ये-
ऊन तुम्हांजवळ बसोत—आज
येथें सोमपानासाठी [बसोत].

19. Come forth, you
both, who fructify the sa-
crifice. We seek you alone,
and [we seek] Agni, the
carrier of the oblation.

20. May heaven and
earth carry today this our
sacrifice, which will attain
its end [and] which will
ascend to heaven.

21. O beneficent [Heaven
and Earth], may the ador-
able gods come and sit
near you—[sit] here to-
day to drink the soma.

१९. 'तुम्ही दोघीजणी.' म्हणजे द्या-
वापृथिवी.

२१. सोमपासून एकवीसपर्यंत सहा

ऋचा शान्तिस्तुतांत, दुष्टजनन-शान्तिंत
आणि सरस्वती पाठांत म्हणण्याची चाल
आहे.

सूक्तम् ४२-२३३.

गृत्समद कपिः । इन्द्रः कपिञ्जलरूपो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रव्रुवाण इयति वाचंमरितेव नावंम् ।

सुमङ्गलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विश्व्यां विदत्

॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषम् । प्रव्रुवाणः । इयति । वाचम् । अरिताऽइव ।
नावंम् ।

सुमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अ-
भिभा । विश्व्या । विदत् ॥ १ ॥

मा त्वा श्येन उद्धीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददितुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । वि-
दत् । इष्टुमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्याम् । अतु । प्रदिशम् । कनिक्रदत् । सुमङ्गलः । भद्रवादी ।
वद । इह ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. कनिक्रदत् (=पुनःपुनः शब्दायमानः) [कपिञ्जलः पक्षी] जनुषं प्रव्रुवा-
णः (=जनिष्यमाणं भविष्यमाणम् अर्थे सूचयन्) अरितेव नावं वाचम् इयति (=क-
र्णधारो नावं यथा प्रेरयति तथा वाचं प्रेरयति)— हे शकुने (=कपिञ्जल), सु-
मङ्गलं भवासि (=सुमङ्गलसूचको भव) [अपि च] काचित् विश्व्या अभिभा
(=सर्वदिक्संबन्धी कोप्यभिभवस्) त्वा मा विदत् (=त्वां मा प्रापत्) ॥

वयसाम् अमनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च । वयसाम् अमनोज्ञां
वाचः श्रुत्वा कनिक्रदत् जनुषं प्रव्रुवाण इति सूक्तं जपेत् इति । इति सायणभाष्ये ॥

२. [हे शकुने], त्वा (=त्वां) श्येनः [पक्षी] मा उद्धीत् (=मा हिंसीत्) ।
सुपर्णः (=गरुडः पक्षी) मा [वधीत्] । इष्टुमान् (=वाणवान्) अस्ता (=शराणां
प्रेरकः) त्वा विदत् (=त्वां मा प्रापत्) । पित्र्यां प्रदिशम् अतु

सूक्त ४२-२३३.

ऋषि-गृत्समद. देवता-क-
पिञ्जलरूपी इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. पुनःपुनः ओरडणारा [क-
पिञ्जल] भविष्य सांगत सांगत, जसा
सुकाणु धरणारा नौकेला प्रेरितो
त्याप्रमाणें, वाणीला प्रेरितो.—हे
पक्ष्या, तूं सुमंगलवाची हो. तुला
चोहीकडचें कोणतेंहि अकल्याण
स्पर्श न करो.

२. तुला श्येन न मारो, गरुड
न मारो, तुला वाणवान् धन्वी वीर
न धरो. तूं पितरांच्या दिशेला ओ-
रडून आम्हांसाठीं सुमंगल [आणि]
कल्याणवादी असा बोल.

१. हें सूक्त विवाहांत नवरा नव-
रीच्या घरी लग्नाला जाकं लागला म्ह-
णजे म्हणत असतात. त्याचें कारण इत-
केंच की, या पहिल्या ऋचेंत 'सुमंगल'
हा शब्द आला आहे आणि वेदांतील
'सुमंगल' हा शब्द उच्चारिला असतां
नवऱ्याचे आणि नवरीचें कल्याण होईल
अशी कल्पना. हे सूक्त ज्याविषयी आहे
तो कपिजल म्हणजे एक पक्षी होय. व-
हुतकरून पिण्जल असावा.

HYMN 42-233.

To Indra, as the bird Kapinjala.
By Gṛtsamada. Metro—Trish-
tubh.

1. Crying out with
force [the bird], proclaim-
ing the future, directs the
voice even as the steerer
[directs] the ship.—And
be thou auspicious, o bird ;
may no harm from any
quarter ever touch thee.

2. May the hawk never
kill thee, may the eagle
never [kill thee], may the
hero armed with a bow
and arrows never take
thee. Crying along the
quarter of the globe sacred
to the fathers, do thou
here speak auspiciously and
with good luck.

'वाणीला प्रेरितो' = 'वाचम् इयति.'
म्ह० जसें भविष्य सांगावयाचें आहे त्याप्र-
माणें त्या दिशेला ओरडत ओरडत जातो.
जाण्याचे ठिकाण ज्या दिशेला असेल, त्या
दिशेला सुकाणु हाकणारा आपली नाव
हाकारितो, त्याप्रमाणें कपिजल ओरडत
ओरडत अमुक एक दिशेला जात अ-
सतो, असें तात्पर्य दिसते.

२. 'पितरांच्या दिशेला' = 'पि-
त्र्याम् अनु प्रदिशम्.' म्हणजे दक्षिण दि-

अवं क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥३॥११

अवं । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।
मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुवीराः ॥ ३ ॥ ११ ॥

कनिकदत् (= दक्षिणस्या दिशि पुन पुनः शब्द कुर्वन्) [त्वम्] इह (= अस्म-
द्विषये) सुमङ्गलो भद्रवादी वद (= कल्याणमङ्गलो शोभनवादी सन् मङ्गलं सूचय) ॥
स्तेनः प्रबल पक्षिविशेषः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३ हे शकुन्ते (= कपिञ्जल पक्षिन्), [त्व] गृहाणा दक्षिणतः सुमङ्गलो भद्र-
वादी अयं क्रन्द (= गृहतो दक्षिणस्या दिशि सुमङ्गल भद्रसूचकं च यथा तथा शब्द
कुरु) । स्तेनो नो मेशत (= तस्करो अस्मान् मेशिष्ठ) मा अघशंसः (= अनर्थ-
वाना शसकौपि मेशिष्ठ) । [अपि च] सुवीराः (= शोभनवीर्योपेतपुत्रा) [वयम्]
विदथे बृहद् वदेम (= यज्ञे महत्स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

गृहाणा दक्षिणत इत्यत्र दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि
इति सायणः ॥

सूक्तम् ४३-२३४.

कपिञ्जरूप इन्द्रो देवता । गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मध्या-
तिशकरी । अष्टिर्वा ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त क्रतुथा शकुन्तयः ।
उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ।
प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । क्रतु-
था । शकुन्तयः ।
उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाः इव । गायत्रम् । च । त्रैष्टुभम् ।
च । अनु । राजति ॥ १ ॥

३. हे कपिंजला, तूं सुमंगल
आणि कल्याणवादी असा घराच्या
दक्षिण दिशेला ओरड. चोराचा
अधिकार आम्हांवर न चालो, दु-
ष्टाचा न [चालो]. [आणि]
वीर्यावान् पुत्रपौत्रांसहित आम्ही य-
ज्ञांत मोठे स्तोत्र गाऊं असें घडो.

3. O Kapinjala, do thou
cry auspiciously and with
good luck to the south of
the house. May the thief
never rule us, nor may the
wicked man. May we, ac-
companied by brave sons
and grand sons, chant a
great hymn in the sacrifice.

शेला. मनुष्य मेल्यावर दक्षिण दिशेला
जातो ही समजूत जशी सापत काळी म-

सिद्ध आहे त्याप्रमाणेंच वेदाच्या वेळीहि
तो प्रसिद्ध असे, असे या सूक्तावरून होतें.

सूक्त ४३-२३४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-क-
पिंजलरूपी इन्द्र. वृत्त-जगती;
पण दुसरी ऋचा अतिशक्ती अ-
थवा अष्टि वृत्ताची.

१. कपिंजलपक्षी [हेच] स्तो-
त्रे योग्य काळीं शुभ सूचवून दक्षिण
दिशेला गात असतात. [कपिंज-
ल] सामगायकाप्रमाणें दोन्ही वा-
णी उच्चारितो- तो गायत्र आणि
त्रैष्टुभ [हीं वृत्ते] म्हणतो.

HYMN 43-234.

To Indra as the Kapinjala bird.
By Grtsamada. Metre—Ja-
gati; verse 2 is Atidaktari or
Ashṭi.

1. The [Kapinjala]
birds [like] poets speak-
ing at proper seasons sing
in the south. [That bird]
like a singer of Sāman
speaks both kinds of
speech—he exhibits both
the Gâyatra and the Trai-
shṭubha metres.

१. 'कपिंजल पक्षी हे स्तोत्रार्थी
कवीप्रमाणें शुभ वचने गातात. साम म्ह-
णणाऱ्या कवीप्रमाणें कपिंजल पक्षी गा-

यतो आणि त्रिष्टुभ ही दोन्ही वृत्ते म्ह-
णत असतो, म्हणजे या दोन्ही वृत्तात
गायत्याप्रमाणें गातो.'

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र इव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो न शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमती । अपिऽइत्यं । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २

१ शकुन्तयो वय कारव (=वपिञ्जल पक्षिणो नाम स्तोतार =वपिञ्जलपक्षि-
रूपा कवय) ऋतुया वदन्त (=योग्यकाले शुभ सूचयन्त) प्रदक्षिणित् (=दक्षि-
णदिशि) अभि गृणन्ति (=अभिवदन्ति) । [वपिञ्जल] सामगा इव उभे वाची
वदति । गायन च त्रैलुभ न अनुराजति (=गायनीवृत्त त्रैलुभ वृत्त चेत्युभे वाची
प्रकाशयति) ॥

भाषायाम्.

२ हे शकुने (=वपिञ्जल), उद्गातेव साम (=यथोद्गाता साम गायति तथा)
[त्व] गायसि । ब्रह्मपुत्र सर्वनेष्विव (=यथा ब्राह्मणाच्छसी यज्ञेषु शस्त्राणि शंस-
ति तथा) [त्व] शंससि (=श्रौतस्वर करोषि) । शिशुमती (=वत्सयुक्ता बद्ध्वा)
अपीत्य (=अभिर्गत्य) वृषा वाजीव (=सेचनसमर्थस्तरुणोश्च इव) त्व हे शकुने
(=वपिञ्जल), सर्वतो नो भद्रम् आ वद (=सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽस्मदर्थं कल्याणकर
शब्द कुरु)— हे शकुने (=वपिञ्जल), विश्वतो न पुण्यम् आ वद (=अस्मदर्थं
कल्याणसूचकं यथा तथा शब्द कुरु) ॥

१. हे पक्ष्या, तूं उद्गात्याप्र-
माणें साम गातोस, तूं ब्रह्मपुत्राप्र-
माणें यज्ञांत [शस्त्रें] म्हणतोस.
तरुण घोडा जसा शिंगरें असले-
ल्या [वडवांत] मिसळून [ओ-
रडतो] तसा तूं हे पक्ष्या, सर्वे
दिशांला आम्हांकरितां शुभसूचक
बोल- हे पक्ष्या, तूं सकल दिशां-
ला कल्याणसूचक बोल.

2. Thou singest, o bird,
a *Sāman* like the *Udgātā*.
Thou chantest like the
Brahmaputra in sacrifices.
Do thou, o bird, cry au-
spiciously for us in all
directions, even as a stal-
lion that goes among
mares having foal—cry, o
bird, good luck for us on
every side.

२. 'उद्गाता.' हें एका ऋत्विजाचें
नांव आहे. त्याचें काम सामवेदांतील
सामें (=सामवेदांतील सूक्तें) म्हणणें हें
असे.

'ब्रह्मपुत्र.' हें एका ऋत्विजाचें नांव
आहे. सायण म्हणतात ब्राह्मणाच्छंसी
आणि ब्रह्मपुत्र हे एकच. ब्राह्मणाच्छंसी
या ऋत्विजाचें काम यज्ञांत शस्त्रें म्हणून
जे स्तोत्रांचे प्रकार ते म्हणणें हें असे.

'वडवांत मिसळून ओरडतो.' वडवा
म्हणजे घोडी. उपमेचा अभिप्राय स्पष्ट
नाहीं, आणि विशेषकरून शिंगरें अस-
लेल्या (शिशुमतीः) या विशेषणाचे प्र-
योजन समजत नाही. जिच्याजवळ शि-
गरूं उभें आहे तसा घोडीजवळ घोडा
बेला तर तो मोठ्या आनंदाने अथवा
मोठ्या नादानें ओरडतो असें प्रसिद्ध
नाहीं.

३. हे पक्ष्या, तूं बोलून बो-
लून कल्याणसूचक बोल. तूं उ-
गीच बसलास तर आमच्या उपा-
सनेकडे लक्ष्य दे. तूं जेव्हां उडत-
उडत बोलतोस तेव्हां कर्करीप्रमा-
णें [बोल]. [आणि] शौर्यवान्
पुत्रपौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत स्तो-
त्र गाऊं असें कर.

3. Crying and crying
do thou, o bird, cry good
luck. Sitting silent do thou
attend to our hymn. When
thou criest flying, cry like
a *karkari*. And may we,
accompanied by brave sons
and grand sons, chant a
great [hymn] in the sa-
crifice.

३. 'कर्करीप्रमाणें.' कर्करि हें एका | हें नांव ऋग्वेदांत पुनः आलेले नसल्यामुळे
वाद्याने नांव आहे असें सायण म्हणतात. | कोणते वाद्य हे सांगवत नाही.
दुसरें मण्डळ समाप्त.

अथ तृतीयं मण्डलम् ।

सूक्तम् १-२३५.

मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यमे वह्निं चकर्थ विदथे यजध्वे ।

देवां अच्छा दीदाद्युजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे ।
यजध्वे ।देवान् । अच्छ । दीदात् । युजे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् ।
जुषस्व ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, सोमस्य तवसं मा वक्षि (= सोमस्य बल मा प्रापय आनय) । वि-
दथे यजध्वे वह्निं चकर्थ (= यज्ञे यजनं कर्तुं मां हविर्दीपिनं यजमानं कृतवानसि) ।
देवान् अच्छ दीदात् अद्रिं युजे (= देवान् उद्दिश्य भावाणं नाम पापाणं सोमाभि-
षवणार्थं योजयामि) तन्वं [च] शमाये (= आत्मानं च शाम्यामि = ध्रमयामि) ।
[अतः कारणात्] हे अग्ने, [त्वं] जुषस्व (= दत्तं हविः सेवस्व) ॥

मंडल ३.

सूक्त १-२३५

ऋषि-मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र.

देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे अग्नी, तूं मला सोमाचें बळ घेऊन ये. यज्ञांत मी यजन करावें म्हणून [मला] त्वां यजमान केलें आहे. मी देवांला उद्देशून पाषाण जोडीत आहे [आणि] आपणास श्रमवीत आहे. [तर] हे अग्नी, तूं सेवन कर.

१. येथून तिसऱ्या मंडलास आरंभ होतो. हे मंडल विश्वामित्राचें आहे; म्हणजे यांतील सूक्ते विश्वामित्रानें अथवा त्याच्या वंशातील ऋषींनी केलेली आहेत अशी समजूत आहे. विश्वामित्र ऋषि पुराणांत, रामायणादिक महाकाव्यांत, महाभारतादिक कथासंग्रहांत, आणि इतर आर्यग्रंथांत आणि साधारण मराठी कथापुस्तकांतहि प्रसिद्ध आहे. विश्वामित्र आणि वसिष्ठ यांचे वर सर्व लोकांनी ऐकिले आहे. आणि विश्वामित्र प्रथम क्षत्रिय असून ब्राह्मणानो त्याला ब्रह्मर्षीप्रमाणे न मानित्यामुळे त्याला क्रोध येऊन, त्याणें हजारो वर्षपर्यंत तप केले

BOOK 111.

HYMN 1-235.

To Agni. By Vis'vāmitra. Metro —Trishtubh.

1. Bring unto me, o Agni, the strength of the soma. Thou hast made me a sacrificer that I may perform worship in a sacrifice. Intent on the gods I join the stone-press [and] fatigue myself. Be thou pleased, o Agni !

आणि ब्राह्मण झाला. विश्वामित्र फार क्रोधस्वभावी असे. वसिष्ठाने त्याचे शमर पुत्र मारिले. रामचंद्र आणि लक्ष्मण हे लहानपणी विश्वामित्राचे घरी विद्या संपादण्यासाठी राहिले होते. इत्यादिक अनेक गोष्टी पुराणादिकांत प्रसिद्ध आहेत. तर असा जो विश्वामित्र त्याची वाणी या सर्व मंडळ्यांत आहे. तेव्हा वस्तुतः विश्वामित्र कसा होता; म्हणजे आता सांगितलेल्या ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणे होता की दुसऱ्याच कांही तऱ्हेचा होता हे समजण्याला ह्या मंडलांत उत्तम साधने आहेत.

‘पाषाण जोडीत आहे’ = ‘अग्नि

प्राञ्चं यज्ञं चक्षुम् वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।
 दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥
 प्राञ्चम् । यज्ञम् । चक्षुम् । वर्धताम् । गीः । समित्ऽग्निः । अग्निम् । न-
 मसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे ।
 गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।
 अविन्दन् दर्शतमस्वः अन्तर्देवातो अग्रिमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥
 मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबन्धुः । जनुषा ।
 पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ऊं इति । दर्शतम् । अप्सु । अन्तः । देवातः । अग्रिम् ।
 अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [वयं] प्राञ्च यज्ञ (= प्रकर्षेण गन्तार यज्ञ कृतवन्तः स्मः) । गीर्वर्धता (= स्तुतिरेधताम्) । समिद्धिर्नमसा (= हविषा च) अग्निं दुवस्यन् (= अस्मदीयाः परिचरेयुः) । कवीनां विदथा दिवः शशासुः (= मेधाविना यज्ञान् सुलोकात् देवा अन्वशिष्यन्) [अपि च] गृत्साय (= मेधाविने) तवसे (= प्रबलाय) [अग्रे] गातुमीषुः (= मार्गं प्रेरितवन्तः = अग्रिमार्गं यथा लभते तथाकुर्वन्) ॥

३. मेधिरः (= मेधावी) पूतदक्षः (= शुद्धबलः) [अमिर्] जनुषा (= जन्मना = जात एव) दिवः पृथिव्या. (= द्यावापृथिव्योः) सुबन्धुः (= शोभनो बन्धुर्) [भवति] । देवा दर्शतं (= दर्शनोपेयं सुन्दरम्) अग्रिम् अप्सु अन्तः (= मेघोदके-
 तु मध्ये) — स्वसृणामपसि (= स्वसृष्टानामुदयानां वहनरूपे व्यापारे) — अविन्दन् (= लब्धवन्तः) ॥

२. फलोत्पादक यज्ञ आम्ही केला आहे. स्तोत्राचा जय असो. समिधांनीं आणि हवीनें [ऋत्विज्] अग्नीची आराधना करोत. स्वर्गा-
त्तून कवींच्या यज्ञांला [देव] शि-
कविते झाले. मेधावी आणि प्रबल
[अग्नी] प्रीत्यर्थे मार्ग करिते झाले.

३. मेधावी, शुद्धबल, उपज-
तच स्वर्गाचा [आणि] पृथिवीचा
सुबंधु [असा जो अग्नि, तो] सुख
देतो. देवांला सुंदर अग्नि उदका-
च्या ठायीं—भगिनीवृंदाच्या का-
मांत—मिळाला.

2. We have made a for-
ward sacrifice. May the
hymn prosper. May they
worship Agni with fuel
and oblation. [The gods]
have taught the sacrifices
of the wise from heaven,
[and] promoted a way for
wise and mighty [Agni].

3. The wise Agni of
pure strength is by birth
a good brother of Heaven
[and] of Earth. The gods
found handsome Agni in
the waters—in the work
of the sisters.

युक्ते.' म्हणजे मावे जोडून सोमरस का-
ढीत आहे.

'आपणास श्रमवीत आहे' = 'तन्वं
शमाये.' 'शम्' = 'श्रम्' यक्विणे, या-
पासून. पदपाठांत शम् आये असा वि-

मह आहे, परंतु सायणांनी 'शम् आये'
हा विग्रह मान्य न करून 'शम्' म्हणजे
'श्रम्' असे समजून निर्वाह केला आहे.
तेव्हा पदकाराचें मत सायणांनी न मानि-
ल्याचें हें एक उदाहरण आहे.

२. या ऋचेचा उच्चार्थ जरा संदिग्ध
आहे. तथापि भावार्थ असा दिसतो की,
'देवांनीं स्वर्गाहून विद्वान् जनानी यज्ञ
कसा करावा तें शिकविलें, आणि अ-
ग्नीला पृथ्वीवर येण्याला आणि येथून
परत जाण्याला मार्ग करून दिला.'

३. 'भगिनीवृंदाच्या कामांत' = 'अप-
सि स्वसृणाम्.' म्हणजे बहिणीसारखी जीं
मेघोदके त्यांच्या प्रवाहांत. बहिरूप कर्म
होत असतां त्या प्रवाहांत अग्नि सांपडला
असें सांगण्याचा उद्देश आहे.

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्हीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुश्वां देवासो अभि जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगम् । सप्त । यद्हीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् ।
महिऽत्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अभि । आरुः । अश्वाः । देवासः । अभिम् ।
जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

शुक्रैभिरङ्गै रजं आततन्वान् ऋतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यापुषां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥५॥१३॥

शुक्रैभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । ऋतुम् । पुनानः । क-
विऽभिः । पविऽत्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृ-
हतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

४. सुभगं (=शोभनधनं) श्वेतं (=शुभ्रं) महित्वा (=महत्त्वेन) अरुषम्
(=आरोचमानम्) [अभि] जज्ञानं (=जायमानं सन्तं) सप्त यद्हीः (=सप्त नद्यः=
अन्तरिक्षस्थमेघोदकानि=अन्तरिक्षप्रदेशा) अवर्धयन् (=वृद्धिं प्रापयन्) । जातं
शिशुम् अथा न [तम्] अभि आरुः (=जातं वरसं बद्ध्वा यथाभिगच्छन्ति तथा
तं प्रति जम्बुः) । देवासः (=देवा) अभि जनिमन् (=जनिमनि=तस्य जन्मनि
सति) वपुष्यन् (=दीप्तिमन्तमकुर्वन्) ॥

५. शुक्रैभिरङ्गैः (=शुक्रैरङ्गैः=शुभ्रैस्तेजोभी) रज आततन्वान् (=अन्तरिक्षं
व्याप्नुयन्) ऋतुं पवित्रैः कविभिः पुनानः (=यद्यं शोधकैः कविभिः प्राश्नैर्ऋषिभिः
शोधयन्) शोचिर्वसानः (=दीप्तिरूपं वरसं परिदधानः) [सः] अपाम् आयुः (=अ-
पसाम् आयुष्यं=वर्मयताम् उपासयानां दीर्घम् आयुष्यं) बृहतीः (=महतीर्) अनू-
नाः (=संयुक्ताः) श्रियः (=संपदश्च) परि मिमीते (=निदिमिमीते तेभ्यो ददाति) ॥

४. सुधन, तेजस्वी [आणि] मोठेपणाने आरक्त असा [अग्नि] उत्पन्न होतांच त्याला सात नद्या वाढविल्या झाल्या. घोड्या जशा, जन्मलेल्या शिंग्याकडे धांवत जातात तशा त्या राजप्रत धांवल्या. अग्नि जन्मतांच देव त्याला दीप्तिमान् करिते झाले.

५. सुशोभित तेजांनी आकाशाला भरणारा, यज्ञाला पवित्र मेधावीनी शुद्ध करणारा, [आणि] तेजोरूप वस्त्र परिधान करणारा असा अग्नि उपासकांला आयुष्य आणि मोठ्या आणि संपूर्ण संपदा दाखवितो.

4. The seven rivers nourished [Agni] [when he was] born, the bounteous, [and] handsome [Agni] shining with [his] greatness. Like mares running to the new-born colt, they ran to him. The gods made Agni brilliant at his birth.

5. Having covered [all] space with bright splendors, purifying the sacrifice by the holy poets, [and] clothing himself in effulgence, [Agni] confers [long] life and great and perfect prosperity.

४. 'अग्नि (विजेच्या रूपाने) जेव्हां आकाशात प्रथम उत्पन्न झाला, तेव्हा मेघोदकरूप ज्या स्त्रिया त्यांनी त्याला वाढविलें, आणि त्याच्या जन्मकाळी देवांनी त्याला दीप्ति दिली.'

'सात नद्या' = 'सप्त यद्नी.'. म्हणजे 'सप्त सिन्धव.'. सू. ३५ मं. ८ पहा. अंतरिक्षात मेघोदकरूपाने असणाऱ्या ज्या आपो-देवी त्या विवक्षित आहेत.

५. 'पवित्र मेधावीनी शुद्ध करणारा' 'पवित्रेः कविभिः पुनान.'. आम्ही भाषा-

तर अक्षरशः केले आहे, परंतु सरोवर ऋषीचा अभिप्राय काय आहे, तो सांगणें कठीण आहे. सायणाचार्य येथें 'कवि' शब्दाचा अर्थ 'तेज' असा करितात.

'उपासकांला' = 'अपास.'. 'अप्' शब्दाचा अर्थ 'कर्म' अथवा 'आराधना' हा तर वेदात प्रसिद्ध आहेच; परंतु 'आराधना करणारा उपासक' असा जो अर्थ येथें सायणाप्रमाणें आम्ही केला आहे, त्याचीहि उदाहरणे केव्हा केव्हा येत असतात.

६. ज्या उपद्रव न करणाऱ्या आणि ज्याला कोणी उपद्रव केलेला नाही अशा ज्या कुलोकाच्या कन्यका, [कीं ज्या] वस्त्र न नेसतां-हि नम असत नाहीत, त्यांप्रत तो जातो. ज्या वृद्ध [असतां हि] तरुण [होत] त्या एकाच ठिकाणी जन्मलेल्या सात नद्या एकच गर्भाळा धारण करितात.

७. अंतरिक्षांत-मधुर वृष्टि होण्याच्या स्थली-त्याच्या विश्वरूप क्रांति सर्वत्र पसरल्या. तेथे दुधाने भरलेल्या गाई उम्या होत्या; [आणि] [त्या] पराक्रमी [अग्नी]-ची मोठी मातापितरे [उभी होती].

6. He goes to the daughters of Dyaus who do not eat and are themselves unhurt, that wear no clothes and yet are not naked. The seven rivers, those who are matrons and are yet young, born of the same womb, bear one and the same foetus.

7. In the firmament, the seat of the rich water, in the place whence the sweet waters drop—his rays of all colours were spread. There the fattening cows stood by. The great parents of the hero [stood] joined each to the other.

६. 'अंतरिक्षातील जी मेघोदके (=सात नद्या) ती विजेच्या रूपाने अग्नि अंतरिक्षात उपजताच त्याचे लाल-नपालन करू लागली,' असा भावार्थ.

७. 'अग्नि जेव्हा विद्युद्रूपाने आकाशात उत्पन्न झाला, तेव्हा त्याजजवळ आपो-देवी सेवा करण्यासाठी जणु उम्या राहिल्या; तशीच त्याची मातापितरे

अशा ज्या द्यावापृथिवी, त्याहि त्याजजवळ उम्या राहिल्या' असा भावार्थ.

'अंतरिक्षांत' = 'घृतस्य योनौ.' अक्षरशः 'तुपाच्या स्थानात;' म्हणजे तुपासारखे पुष्टिकारक जे मेघोदक ते जेथे उत्पन्न होत, अशा स्थळी; अर्थात् अंतरिक्षात.

वभ्राणः सूनो सहस्रो व्यसौदधानः शुक्रा रभसा वपूषि ।

श्वोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

वभ्राणः । सूनो इति । सहस्रः । वि । असौत् । दधानः । शुक्रा ।
रभसा । वपूषि ।

श्वोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । वावृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

पितुश्चिदूर्ध्वजनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्विधेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्दीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित्र । ऊर्ध्वः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । अ-
सृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्दीभिः । न ।
गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे सहस्रः सूनो (=वलस्य पुत्र), वभ्राणः (=भ्रियमाणः=भृतः=पुष्टत्वं ग-
मितः सन्) शुक्रा रभसा वपूषि (=शुक्राणि भास्वरणि रभसानि वेगवन्ति शरी-
राणि तेजोरूपाणि) दधान (=धारयन् सन्) वि असौत् (=विविधमितस्ततः स-
र्वत्र श्वोतसं प्रकाशितवान्) । यत्र (=यस्मिन् काले=यदा) वृषा (=वीरोम्निः) का-
व्येन (=स्तोत्रेण) वावृधे (=भवृद्धो भवति) मधुनो घृतस्य (=माधुर्यवतो घृतसद-
शस्य मेघोदकस्य) धाराः श्वोतन्ति (=वृष्टयः पतन्ति) ॥

९. जनुषा (=जन्मना=जन्मनि जाते सति) पितुश्चित् ऊर्ध्वः विवेद (=अन्त-
रिक्षस्य जलप्रदेशं लब्धवान्) । अस्य (=ऊर्ध्वतः सवन्धिनीर्) धारा धेनाः (=मा-
ध्यमिना याचथ) वि असृजत् (=अवापातयत्) । शिवेभिः सखिभिः (=रक्षा-
णामित्रैः सह) गुहा चरन्तं (=गृहं यथा तथा स्थितं) [योपि न वेद=योपि न
जानाति] । दिवो यद्दीभिः (=गुदेवस्य वन्यराभिः सह) गुहा न बभूव (=नान्त-
र्हितथरति) ॥

८. हे बलाच्या पुत्रा, तूजें जेव्हां पोषण केलें तेव्हां त्वां ते-जस्वी [आणि] वेगयुक्त अशा कांति धारण केल्या [आणि] तूं सर्वत्र प्रकाशलास.—[अग्नि] वीर जेव्हां स्तोत्राच्या योगानें प्रबळ होतो तेव्हां मधुर घृताच्या धारा वाहतात.

९. तो जन्मतांच त्याणें पित्याची कास शोधून काढिली. त्याणें त्या [कासे]च्या धारा [आणि] आकाशवाणी ह्या खाली सोडिल्या. कल्याणकारक मित्रांसह अज्ञात-वास करित असतां [अग्नी]ला कोणी शोधून काढूं शकत नाहीं. तो द्यूच्या कन्यकांबरोबर लपून राहत नाहीं.

8. O son of strength, when thou wast nourished thou didst assume bright and impetuous forms, and didst shine far and wide.—When the hero grows mighty through hymns, it rains sweet [and] rich water.

9. On being born he found the udder of his father. He poured down its streams and the voice of the firmament. Him as he lives concealed with his beneficent friends [no one finds]. He does not live concealed with the daughters of Dyaus.

८. 'मेवोदकांनी अग्नीचा संभाळ करून मोठा करितांच, त्याणें अद्भुत कांति प्रगट केल्या. जेथें अग्नि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होतो तेथें उच्चम पाऊस पडतो.'

९. 'हा मंत्र किंचित् कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें की, 'अग्नि उत्पन्न होतांच अंतरिक्षरूप मातेची कास त्याला

सांपडली, आणि त्याणें त्यापासून वृद्धि करविली. अग्नि जेव्हां जन्मल्यापूर्वी अदृष्ट असतो, तेव्हां तो आपल्या मित्रांसह (वायूंसह) असतां तो कोणाच्याहि दृष्टीस पडत नाहीं. तो जेव्हां जन्मतो आणि आपो देवींबरोबर राहतो तेव्हां तो सर्वांच्या दृष्टीस पडतो.'

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वोरिको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सर्वन्धु उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥ १४

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् ।
पीप्यानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सर्वन्धु इति सऽवन्धु । उभे
इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

उरौ महान् अनिवाधे ववर्धपो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयदमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽवाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् ।
हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि ।
स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [अयमग्निः] पितुश्च जनितुश्च गर्भं बभ्रे (=वभार) । एकः [अग्निः]
पीप्यानाः पूर्वीः (=पयःपूर्णा बह्वीरपः) अधयत् (=अपिबत्) । [हे अग्ने], स-
पत्नी (=समानः पतिर्ययोस्ते) सर्वन्धु (=समानो बन्धुश्च ययोस्ते) मनुष्ये (=मनुष्य-
हितकारिण्यौ) उभे (=२ यावापृथिव्यौ) अस्मै (=पुरोवर्तिते) शुचये (=शुद्धाय)
वृष्णे (=वीराय) नि पाहि (=नितरा रक्ष) ॥

११. [अग्निः] उरौ अनिवाधे (=विस्तारं संवन्धरहितस्थाने=अन्तरिक्षे) महान्
ववर्ध (=महान् यथा भवति तथा ववर्ध=वर्धत्वा महान् बभूव) । पूर्वीः (=पूर्वः
प्रभूता) यशसः (=अजयत्य) आपो हि अग्निं सं [वर्धयामासुः] । दमूनाः (=गृह-
संवन्धी=गृहस्थितबन्धुवत्परिपाकुर) अग्निः ऋतस्य योनौ (=उदकस्य जन्मस्थानभू-
ते) स्वसृणाम् अपसि (=स्वसृभूतानामपः प्रवाहभूते) [अन्तरिक्षे] अशयत्
(=शेते स्म) ॥

१०. तो पिताच्या आणि जन्माच्या गर्भाला धारण करिता झाला. एकटा अग्नि अनेक पुष्ट स्त्रियांचे स्तनपान करिता झाला. ज्यांचा पति एकच आहे आणि ज्यांचा बंधु एकच आहे अशा ज्या मनुष्य-हितकारक दोघीजणी त्यांना [हे अग्नी], वृं या तेजस्वी वीराकरितां सभाळ.

११. [अग्नि] विस्तीर्ण मोठ्या स्थानीं वाढून मोठा झाला. कारण कीं, अन्नसपन्न अशा ज्या अनेक आपो-देवी त्या अग्नीला चांगल्या वाढवितात. सुप्रसन्न अग्नि उदकांच्या जन्मस्थानीं [म्हणजे] परस्पर संबद्ध ज्या बहिणी त्यांच्या प्रदेशीं निजून राहिला.

10. He bore the foetus of the father and also of the progenitor. Himself one, he sucked the many females fat with milk. Preserve thou, [o Agni], for the sake of this bright hero both the females who have a common husband and a common brother, [and] who are beneficent to mankind.

11. Agni grew vast in the expansive space. The numerous rain-waters full of nourishments feed him. The friendly Agni lay asleep in the birth-place of water—in the stream of the allied sisterhood.

१०. हा मन कठिण आहे. शब्दशः अर्थ उघड आहे तो भाषातरात दिला आहे, पण हा मन अग्नीविषयी आहे, आणि अग्नि मेघोदकरूप अनेक मातांचे दुध प्यायला आणि अग्नीने द्यावापृथिवीचे रक्षण करावे असा जरी भावार्थ दिसतो, तरी पित्याचा आणि जनमाचा गर्भ अग्नीने धारण केला म्हणजे काय ? हें समजत नाही.

‘ज्याचा पति एकच आणि बंधु एकच

आहे’ = ‘सपत्नी सबन्धू.’ याचें तात्पर्य असे दिसतें की, अग्नि हाच दोघीचा एकटा बंधु आणि अग्नि हाच दोघीचा एकटा पति.

‘वीराकरितां’ = ‘वृष्णे.’ म्हणजे यजमानाकरिता, असे दिसतें.

११. ‘अग्नि विस्तीर्ण अंतरिक्षात वाढला. त्याला तेथें उदकानी वाढविलें. अग्नीचा पाळ्याहि अंतरिक्षातच असे व त्याला उदकानीच शोषा वाढल्या.’

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वैरिक्तौ अधयत्पीप्यानाः ।
 वृष्णे सपत्नी शुचये सर्वन्धु उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥ १४
 पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् ।
 पीप्यानाः ।
 वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सर्वन्धु इति सऽवन्धु । उभे
 इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥
 उरौ महौ अनिवाधे वर्धपो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।
 ऋतस्य योनावशयदमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥
 उरौ । महान् । अनिऽवाधे । वर्ध् । आपः । अग्निम् । यशसः । तम् ।
 हि । पूर्वीः ।
 ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि ।
 स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [अयमग्निः] पितुश्च जनितुश्च गर्भं बभ्रे (=वभार) । एकः [अग्निः]
 पीप्यानाः पूर्वीः (=ययःपूर्णा वहीरपः) अधयत् (=अपिवत्) । [हे अग्ने], स-
 पत्नी (=समान. पतिर्ययोस्ते) सर्वन्धु (=समानो बन्धुश्च ययोस्ते) मनुष्ये (=मनुष्य-
 हितकारिण्यौ) उभे (=२ शावापृथिव्यौ) अस्मै (=पुरोवर्तिने) शुचये (=शुद्धाय)
 वृष्णे (=वीराय) नि पाहि (=नितरा रक्ष) ॥

११. [अग्निः] उरौ अनिवाधे (=विस्तोर्णे संबन्धरहितस्थाने=अन्तरिक्षे) महान्
 वर्ध् (=महान् यथा भवति तथा वर्ध्=वर्धत्वा महान् बभूव) । पूर्वीः (=पूर्व्यः
 प्रभूता) यशसः (=अजयत्) आपो हि अग्निं सं [वर्धयामासुः] । दमूनाः (=गृह-
 संबन्धी=गृहस्थितवन्धुवत्पादुर) अग्निः ऋतस्य योनौ (=उदकस्य जन्मस्थानभू-
 ते) स्वसृणाम् अपसि (=स्वसृमृतानामपः प्रवाहभूते) [अन्तरिक्षे] अशयत्
 (=शेते स्म) ॥

१२. दर्शनीय [आणि] दी-
प्तिमान् [अग्नि] [यजमानरूप] पुत्रा-
ला सैन्यांच्या संग्रामांत पराक्रमका-
री आणि रक्षण करणारा [होतो].
आपो-[देवी]चा गर्भ [आणि]
अत्यंत शूर पुत्र [असा] जो अ-
ग्नि, [तो] पिता [होऊन] उ-
दकांला उत्पन्न करिता झाला.

१३. आपो-[देवी]चा [आ-
णि] वनस्पतींचा सुंदर बाळ असा
जो नानारूप [अग्नि, त्या]ला
सुभाष्यवती अरणि जन्म देती झा-
ली. तो उत्पन्न झाला तेव्हां देव-
हि मनःपूर्वक त्याला नाऊन भेटले.
ते अत्यंत स्तुत्य [आणि] प्रबळ अ-
ग्नीची उपासना करिते झाले.

12. Agni, handsome
[and] resplendent, [be-
comes] in the conflict of
the [hostile] armies brave
and protecting for [his]
son [the worshipper]. He
who [is] the boy [and] the
bravest son of the waters
produced [the same] waters
as a father.

13. The fortunate wood-
en [Arani] gave birth to
the beautiful [and] multi-
form boy of the waters
[and] of the plants. Even
the gods, when he was
born, all gathered to him
heartily. They praised him,
the most praiseworthy
[and] mighty.

१२. 'अग्नि संमामात उपासकांला
रक्षितो. तो उदकाचा पुत्र असताहि उ-
दकांचा पिता होतो,' असा भावार्थ.

१३. 'अरणि' म्हणजे लाकडाच्या
ज्या दोन तुसव्यापासून अग्नि उत्पन्न
करीत, ती 'लाकडे.'

अक्रो न वभिः समिधे महीनां दिदृक्षेयः सुनवे भाक्कजीकः ।
 उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्दो अग्निः ॥ १२ ॥
 अक्रः । न । वभिः । सम् । इधे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सुनवे । भाः ।
 ऋजीकः ।

उत् । उस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृतमः ।
 यद्दो । अग्निः ॥ १२ ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वनां जजान सुभगा विरूपम् ।
 देवासंश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्पन् ॥ १३ ॥
 अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वनां । जजान । सुभगां ।
 विरूपम् ।

देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् ।
 तवसम् । दुवस्पन् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. दिदृक्षेयः (= सर्वैर्दर्शनीयः = सुन्दरो) भाक्कजीकः (= स्वदीप्त्या प्रकाश-
 मानः) [अग्निः] सुनवे (= पुत्रवत्प्रियाय यजमानाय) महीनां समिधे (= सैनानां
 संगमने = संग्रामे) अक्रो न वभिः (= पराक्रमरारी भर्ता रक्षिता च) [भवति] ।
 योमिरपा गर्भः (= बालः) नृतमो यद्दो (= श्रुतमः पुत्रः) [भवति स]
 जनिता (= तासामपां पिता सन्) उस्त्रिया उज्जजान (= अप उदपादयत्) ॥

अग्निर्यजमानस्य रक्षको भवति । उदकानां पुनः सन्नपि तेषां जनिता भवती-
 त्पुनः निरोधयुक्तम् ॥

१३. दर्शतम् (= अभिरामं) विरूपम् अपाम् ओषधीनां [च] गर्भं (= पुत्रं)
 [तं] सुभगा वना (= सुभाग्ययुक्ता रणिर्) जजान (= अजनयत्) । जातं [तं]
 देवासंश्चित् (= देवा अपि) मनसा (= स्तोत्रयुक्तया बुद्ध्या) सं जग्मुः (= योगपथेन
 संग्रामे) पनिष्ठं (= स्तुत्यतमं) तवसं (= प्रवृद्धं) [तं] दुवस्पन् (= पर्यवरं) ॥

१४. देदीप्यमान अग्नीप्रत तेज-
स्वी विजांप्रमाणे मोठी तेजे प्राप्त
झाली; अगाध अंतरिक्षांत अमृत-
दोहन करणारी [तेजे] गुहेत
[वाढल्या]प्रमाणे स्वकीय गृही वा-
ढलेला [जो अग्नि, त्या]प्रत प्राप्त
झाली.

१५. [हे अग्नी], मी यज-
मान तुला हवींनीं प्रार्थितों, मी
उत्सुक होताता [तुझा] स्नेह [आ-
णि] प्रसाद प्रार्थितों. देवांसह तूं
स्तोत्राचें रक्षण कर आणि उत्कट
तेजांसह तूं आम्हांला संभाळ.

१४. 'अमृत दोहन करणारी ते-
जे.' = 'अमृतं दुहाना भानवः'. म्हणजे
अमृतासारखें जे मेघोदक, त्याची वृष्टि
करणारी किरणरूप तेजे.

14. Great splendors,
like brilliant lightnings,
waited upon resplendent
Agni; shedding nectar in
the limitless firmament:
[upon] him who had grown
within his own home as
within a cave.

15. I, the sacrificer, pray
thee with oblations, I pray
[for thy] friendship [and]
favour, I who am solicit-
ous. With the gods give
thy protection to the poet,
and preserve us with [thy]
unmastered splendors.

१५. 'देवहीन शत्रु' = 'अदेवान्
पृतनायून्.' म्हणजे देवांस न भजणारे जे
अनार्यजन शत्रु ते फोड्या, भिन्न इत्यादिक.

बृहन्त इद्भानवो भाक्रजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।
 गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥
 बृहन्तः । इत् । भानवः । भाः ऽक्रजीकम् । अग्निम् । सचन्त । वि-
 द्युतः । न । शुक्राः ।
 गुहाऽइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् ।
 दुहानाः ॥ १४ ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।
 देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षां च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥ १५
 ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविः ऽभिः । ईळे । सखि ऽत्वम् । सु-
 मतिम् । नि ऽकामः ।
 देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः ।
 अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. बृहन्त इद भानवः (= महान्तः किरणाः) शुक्रा विद्युतो न (= दीप्य-
 माना विद्युत इव) भाक्रजीक (= दोष्मिन्तम्) अग्निं सचन्त (= असेवन्त) । अ-
 पारे ऊर्वे (= अगाधेन्तरिक्षस्थे सपुत्रे) अमृत दुहानाः (= अमृतसदृशम् उदकं
 क्षरन्तो) [भानवो] गुहेव स्वे सदसि अन्तः वृद्धं (= गुहायामिव स्वकीये गृहे
 वृद्धिं प्राप्तं तम्) [असेवन्त] ॥

१५. [हे अग्ने], यजमानः (= यजनकर्ता) [अहं] त्वा हविर्भिरीळे (= स्तो-
 मि) । च (= अपि च) निकामः (= नितरां वामयमानो ह) सखित्वं सुमतिं (= तव
 मित्रत्वं प्रसन्नत्वं च) ईळे (= प्रार्थये) । देवैः [सहस्रत्वं] जरित्रे (= स्तोत्रं कुर्वते)
 अनः सं मिमीहि (= रक्षणं कुरु) । दम्येभिरनीकैः (= उत्तर्दृष्टेजोभिर) नो
 रक्ष च ॥

दम्येभिर्दमनीर्दानयन्तथैः । प्रयन्नियन्तव्यतयोऽभूदुत्ततोत्ता । इति सम्प्रसायगः ॥

१४. देदीप्यमान अग्नीप्रत तेज-
स्वी विजांप्रमाणे मोठी तेजे प्राप्त
शाली; अगाध अंतरिक्षांत अमृत-
दोहन करणारी [तेजे] गुहेत
[वाढल्या]प्रमाणे स्वकीय गृही वा-
ढलेला [नो अग्नि, त्या]प्रत प्राप्त
शाली.

१५. [हे अग्नी], मी यज-
मान तुला हवींनी प्रार्थितों, मी
उत्सुक होस्ताता [तुझा] स्नेह [आ-
ग्नि] प्रसाद प्रार्थितों. देवांसह तूं
स्तोत्राचें रक्षण कर आणि उत्कट
तेजांसह तूं आम्हांला संभाळ.

१४. 'अमृत दोहन करणारी ते-
जे.' = 'अमृत दुहाना भानवः'. म्हणजे
अमृतासारखें जें मेघोदक, त्याची वृष्टि
करणारी किरणरूप तेजे.

14. Great splendors,
like brilliant lightnings,
waited upon resplendent
Agni; shedding nectar in
the limitless firmament:
[upon] him who had grown
within his own home as
within a cave.

15. I, the sacrificer, pray
thee with oblations, I pray
[for thy] friendship [and]
favour, I who am solicit-
ous. With the gods give
thy protection to the poet,
and preserve us with [thy]
unmastered splendors.

१६. 'देवहीन शत्रु' = 'अदेवान्
पृतनायून्.' म्हणजे देवास न भजणारे जे
अनार्यजन् शत्रु ते कोळी, भिकू इत्यादिक.

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि प्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।
सुरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । प्याम । पृतनायून् । अ-
देवान् ॥ १६ ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि सार्धन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । का-
व्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । या-
सि । सार्धन् ॥ १७ ॥

भाषायाम्

१६. हे सुप्रणीते अग्ने (=शोभनप्रणयन हे अग्ने), तव उपक्षेतारः (=त्वदे-
काश्रया) [यय] विश्वानि धन्या दधाना (=सर्वाणि धनानि धारयन्तः सन्तः) [अ-
पि च] सुरेतसा श्रवसा (=प्रवृद्धिकरेणात्रेण) तुञ्जमानाः (=“ हवीषि प्रयच्छन्तः
सन्तः”) अदेवान् पृतनायून् (=देवरहितान्=देवान् अपूजयतः शत्रून्) अभि प्याम
(=अभिभवेम) ॥

१७. हे अग्ने, मन्द्रः (=आह्लादकरो) विश्वानि काव्यानि विद्वान् (=सर्वाणि
स्रोत्राणि जानन्) [त्व] देवाना केतुः आ अभव. (=सर्वे देवाना दूतो जायसे) ।
दमूनाः (=यजमानगृहस्य सुखहरः) [त्व] मर्तान् प्रति अवासयः (=मनुष्यान्
स्वस्वगृहेषु वासयसि) । रथिरः (=रथी) [त्व] सार्धन् (=देवाना हितानि य-
ज्ञन्त्याणि कर्माणि साधयन्) अनु देवान् यासि (=देवान् प्रति गच्छसि) ॥

१६. हे सुनायक अग्नी, तु-
जवर अवलंबून राहणारे [आम्ही]
सर्व संपत्ति धारण करणारे होस्ताते,
पुष्टिकारक अन्नानें हवि देऊं आ-
णि देवहीन शत्रूंचा पराभव करूं
असें कर.

१७. हे अग्नी, तूं सर्वत्र देवां-
चा दूत झाला आहेस, आणि आ-
नंदी असा जो तूं तो सर्व स्तोत्रे
जाणत असतोस. गृहसुखकारी
तूं मर्याला घरोघर वसवितोस आ-
णि रथी असा जो तूं, तो कार्यं
साधून देवांप्रत जात असतोस.

16. O Agni of good gui-
dance, may we who depend
on thee, becoming poss-
essed of all treasures [and]
offering oblations of in-
vigorating food, vanquish
the godless enemies.

17. O Agni, thou hast
become the herald of the
gods, thou the cheerful
knower of all hymns. Thou
the friend of home makest
mortals dwell [in their
homes]; thou the chario-
teer goest to the gods
having accomplished [thy
errand]

१७. 'दूत' = 'केतुः' अक्षरशः
पताका अथवा झंडा धारण कर-
णारा. म्हणजे देवाला हवि पोंहचविण्या-
करिता शुलोकावरून पृथिवीवर आणि
पृथिवीवरून शुलोकी जाणारा.

'गृहसुखकारी' = 'दमूनाः'. म्हणजे

ज्या घरी प्रगट होतो त्या घरातील मनु-
ष्यास सुख देणारा.

१८. 'आणि यज्ञाला संपादितो'
= 'विदधानि साधन्.' म्हणजे अग्नि हो-
त्याचे काम करितो आणि देवांस बोला-
वून आणून यज्ञ पूर्ण करितो.

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदयानि साधन् ।
 घृतप्रतीक उर्विया व्यदौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥
 नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदयानि ।
 साधन् ।

घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अदौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि ।
 विद्वान् ॥ १८ ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।
 अस्मे रयि बहुलं संतरुत्र सुवाचं भागं यशसं कृधि नः ॥ १९ ॥
 आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊ-
 तिऽभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । सम्ऽतरुत्रम् । सुवाचम् । भागम् ।
 यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. मर्त्याना राजा (=मरणधर्मणां मनुष्याणां राजभूतः) अमृतः (=मरणरहि-
 तः) [अग्निर्] दुरोणे (=गृहे) नि ससाद (=निधीदति) विदयानि साधन्
 (=यज्ञान् साधयति च) । घृतप्रतीकः (=घृतेन संपुक्षितावयवः) अग्निर्विया (=वि-
 स्तीर्णं यथा तथा) वि अदौत् (=विशेषेण प्रकाशते) विश्वानि काव्यानि विद्वान्
 (=सर्वाणि स्तोत्राणि जानाति च) ॥

१९. महान् [त्वं] शिवेभिः सख्येभिरा नो गहि (=कल्याणकरेस्तव सख्येः
 सहायमान् आगच्छ) महीभिरूतिभिः (=महतीभी रक्षाभिः सह) सरण्यन् (=त्व-
 रमाणः सन्) [आगच्छ] । अस्मे (=अस्मभ्यं) बहुलं (=प्रभूतं) संतरुत्रं (=स-
 म्यक् सर्वेभ्य उपद्रवेभ्यः संतारकं) रयिं (=धनं) [कृधि=देहि]—नः (=अ-
 स्मभ्य) सुवाचं (=सुधोक्तं) यशसं (=कीर्त्या संयुक्तं) भागं (=भाग्यं) कृधि
 (=नुरु=देहि) ॥

		र. भा
रा. रा. सगरासम गदात पत्तार.	१८८०/८१	६- ६
गवसाहादुर. महोदेवरा वामदेव वरवे.	१८७९/८०/८१	१०-१२
राजसाहेब आवाजी गिगु कावपटे.	... ..	१०-१२
रा. सा. गोपाळजी मुरभार्दे देसाई.	१८७९/८०	६- ६
श्रीभारजी दादाभाई भस्च्या.	... ..	६- ६
रा. रा. केशव बापुजी बाळ हेडमास्तर.	... ..	६- ६
.. बाळकृष्ण नारायण.	... ..	६- ०
.. शानाराम नारायण वकील.	... ..	६- ०
.. रामचंद्र गोविंद ओक.	... ..	६- ६
.. मोरो हरि तेंडोलकर.	... ..	६- ६
.. कृष्णराव हरि शर्क.	... ..	२-३०
.. विनायकराव मिटल सवनिम. बाकीमुद्दा.	..	१२-१०
.. शंकरराव रामाजी पाकी.	... ..	१०- ०
.. भगानीराम नेनुमल पाणी ..	... ..	१६- ४
.. तदिराव भावाजी कुळकर्णी ..	... ..	१५- ०
.. शिराराम गोविंद रानडे.	... ..	६- ८
.. निमगा नार्क शेटी.	... ..	३- ५
.. नेटीन लायब्रेरी मानतवाडी.	१८७९/८०	६- ६
करनल डब्ल्यू. सी. पागसाहेब. बाकी. ..	.. ..	७- ०
रा रा गोविंद नामन जोशी कुवाडकर .	.. ..	१०-१२

THE
VEDĀRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitā with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marāṭhī

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 8 OCTOBER 1880 MONTHLY PART 55.

पुस्तक ४. अंश ८. अक्टोबर सन १८८०. मासिक भाग ५५.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापराण्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टोपमाणे नोंदलें आहे.)

१८. मर्याचा राजा [असा] अमर [अग्नि] घरांत बसतो आणि यज्ञांला संपादितो. घृतोज्ज्वलिताङ्ग अग्नि विस्तीर्णपणें प्रकाशतो आणि सर्व स्तोत्रे जाणतो.

१९. [हे अग्नी], महान् असा जो तूं, तो तुझी कल्याणकारक मैत्री [आणि] मोठे पाठवळ घेऊन आम्हांप्रत सत्वर ये. आम्हांला मोठी [आणि] विजय देणारी संपत्ति दे. आम्हांला सुश्लोक [आणि] सत्कीर्तिसंपन्न भाग्य दे.

18. [Agni] the immortal king of the mortals sits down in the house, accomplishing the sacrifices. Agni brightened by clarified butter shines far and wide, and knows all hymns.

19. Come thou the great one unto us with [thy] beneficent friendship, [come] quickly with [thy] great help. [Bestow] upon us plentiful and victorious wealth, bestow on us prosperity renowned and celebrated.

२०. हे अग्नी, तुझे हे पुरातन जन्म [आणि] तुज पुरातनाप्रीत्यर्थे [तुझे] नूतन जन्म म्यां गायले आहेत. [तुज] वीरप्रीत्यर्थे [हीं] मोठीं सवने केलीं आहेत.—जातवेद [अग्नि] सवे जनांच्या घरीं स्थापिला आहे.

२१. सवे लोकांच्या घरी स्थापिलेला सर्वज्ञ अग्नि विश्वामित्रांनी नित्य पेटविला जातो. सा पूजनीय अग्नीच्या रूपेत आणि कल्याणकारक मैत्रीत आम्ही राहू असें होओ.

20. I have sung, o Agni, for thee, the primeval one, thy ancient births [and] thy modern [births] For thee the puissant hero these great somas have been prepared.—All-knowing [Agni] is established among all peoples.

21. All-knowing [Agni], established among all peoples is always kindled by the descendants of Vis'vā-mitra. May we be in the favour and in the auspicious friendship of that adorable [Agni].

२०. 'पुरातन जन्म आणि नूतन जन्म' = 'जनिमा सनानि नूतनानि' म्हणजे अतर्किता जी अग्नीची उत्पत्ति सांगितली ती पुरातन, आणि प्रतिगृही यजनार्थ नित्य होते ती नूतन.

२१. 'विश्वामित्रानी' = 'विश्वामि-

त्रेभिः' म्हणजे विश्वामित्रलोत्पन्न जे आम्ही उपासक त्याही. सायणाचार्य 'विश्वामित्रेभिः' म्हणजे विश्वामित्रेण या एकवचनार्थी समानदर्शक बहुवचन आहे, असे म्हणतात.

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पुर्व्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पुर्व्याय । नूतनानि ।
वोचम् ।

महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्जन्मन् । निऽहितः ।
जातऽवेदाः ॥ २० ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सोमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते ।
अजस्रः ।

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सोमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

२०. हे अग्ने, एता ते सनानि जनिम (= एतानि तव सनातनानि जनिमानि = एतास्तव प्राचीनान् प्रादुर्भावप्रकारान्) नूतनानि (= अर्वाचीनानि जन्मानि = अर्वाचीनान् प्रादुर्भावप्रकारान्) पुर्व्याय (= सनातनस्य तव प्रीत्यर्थं) प्र वोचम् (= उक्तवान्-रिम) । वृष्णे (= वीर्यवते तुभ्यम्) इमा महान्ति सर्वना कृता (= इमानि बृहन्ति सर्वनानि कृतानि भवन्ति) । जातवेदाः (= भूतजाताना वेदितामिर) जन्मन्जन्मन् (= जन्मनि जन्मनि सर्वेषु मनुष्येषु) निहितः (= स्थापितोऽस्ति) ॥

जनिमा जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा ..... ते तुभ्यम् । इति सायणः ॥

२१. जन्मन्जन्मन् निहितः (= सर्वेषु मनुष्येषु स्थापितो) जातवेदा. (= जाताना वेदितामिर) अजस्रः (= अजस्रम् अनवरत यथा तथा) विश्वामित्रेभिरिध्यते (= विश्वामित्रापत्यैः समिध्यते) । तस्य यज्ञियस्य (= पूजनीयस्याग्नौः) सुमतौ (= अनु-महे) अपि भद्रे सोमनसे (= न्यागदरे सख्ये) [च] वयं स्याम ॥

अपि. सप्तमीद्योतनार्थः । सायणस्तु अपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थनाया
रिद्धि । इति ॥

२२. हे बलवान्, हे सुप्रज्ञ [अग्नी], उदार असा जो तूं, तो ह्या आमच्या यज्ञाला देवांप्रत प्र-
विष्ट कर. हे होसा, तूं आम्हांला
मोठीं अन्न दे. हे अग्नी, तूं मोठे
धन दे.

२३. हे अग्नी, तुझा धांवा क-
रणान्याला तूं बहुत पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि
ही सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे हो-
ओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

22. O mighty [and]
wise Agni, do thou who
art bounteous carry this
our sacrifice among the
gods. O invoker, give us
great foods. O Agni, give
us great wealth.

23. O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds and
an affluence of cows. May
our sons and grandsons be
prolific. O Agni, may that
thy favour be ours.

२३. 'बहु पराक्रम करणारी भूमि' =
'पुष्टदंसम्.' म्हणजे जी भूमि (देश)
मिलाल्यापासून पुष्कळ पराक्रम करण्याचे
धैर्य येईल अशी भूमि. अशा प्रकारची

प्रार्थना करीत करीतच माचीन आर्य-
लोक या सुपीक देशाप्रत पावले. पण
आता त्याच्याने तीत काही पराक्रम मान
करवत नाहीत.

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुकृतो रराणः ।

प्र यसि होतवृहतीरिपो नोऽग्रे महि द्रविणमा यज्ञस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि । सुकृतो
इति सुऽकृतो । रराणः ।

प्र । यसि । होतः । वृहतीः । इषः । नः । अग्रे । महि । द्रविणम् ।
आ । यज्ञस्व ॥ २२ ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुऽ-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

२२. हे सहसावन् (=सहस्वन् बलवन्), हे सुकृतो (=शोभनप्रज्ञ), रराणः
(=दानशीलस्) त्वम् इमं नो यज्ञं देवत्रा धेहि (=देवेषु निधेहि) । हे होतः, वृह-
तीरिषः (=प्रभूतान्यन्नानि) न प्र यसि (=अस्मभ्यं प्रयच्छ) । हे अग्रे, महि
द्रविणं (=प्रभूतं धनम्) [अस्मभ्यम्] आ यज्ञस्व (=यजनेन द्वारानय=प्रयच्छ) ॥

२३. हे अग्रे, हवमानाय (=स्तुवते मयं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणा कारयित्रीम्) इळा (=भूमि) गो
सनि [च] (=गवा लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं
पुत्र. पौत्रध) विजाया स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (=भवतु) । हे अग्रे, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मि-
या) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

२२. हे बलवान्, हे सुप्रज्ञ [अग्नी], उदार असा जो तूं, तो ह्या आमच्या यज्ञाला देवांप्रत प्र-
विष्ट कर. हे होत्या, तूं आम्हांला
मोठी अने दे. हे अग्नी, तूं मोठे
धन दे.

२३. हे अग्नी, तुझा धांवा क-
रणान्याला तूं बहुत पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि
ही सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे हो-
ओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

22. O mighty [and]
wise Agni, do thou who
art bounteous carry this
our sacrifice among the
gods. O invoker, give us
great foods. O Agni, give
us great wealth.

23. O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds and
an affluence of cows. May
our sons and grandsons be
prolific. O Agni, may that
thy favour be ours.

२३. 'बहु पराक्रम करणारी भूमि' =
'पुष्टदंसम्.' म्हणजे जी भूमि (देश)
मिळाल्यापासून पुष्कळ पराक्रम करण्याचें
धैर्य येईल अशी भूमि. अशा प्रकारची

प्रार्थना करीत वर्गीतच प्राचीन आर्य-
लोक या सुपौर देशातून पावले. पण
आता त्याच्याने तोंड दाई पराक्रम गात्र
करवत नाहीत.

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।
 रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्तुप ब्रुवे ॥३॥
 क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त ।
 चित्तिऽभिः ।

रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् ।
 सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृगियम् ।
 रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥४॥
 आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्यम् । वाजम् ।
 ऋगियम् ।
 रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् ।
 दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

२. स जठुषा (=जन्मना=जातमान एव) उभे रोदसी (=शावापृथिव्याबुभे)
 रोचयत् (=अरोचयत्=प्रकाशमाने अकरोत्) । स मातोः (=जगतः पितृभूतयो-
 र्शावापृथिव्योर्) ईद्व्यः (=स्तुत्यः) पुत्रोभवत् [यः] अग्निः हव्यवाद् (=हव्यवा-
 हकः) अजरः (=नित्यतरुणश्च) चनोहितः (=अन्नं यजमाने निहित येन तादृशो)
 दूलभः (=हिंसितुमशक्यो) विशा (=जनानां) विभावसुरतिथिः (=दीप्यमानोति-
 थिर्) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. तरुषो दक्षस्य (=शत्रुजितो बलस्य) क्रत्वा (=कर्मणा) [तथा] चित्तिभिः
 (=कर्मभिर्) देवासः (=देवा) अग्निं विधर्मणि (=अन्तरिक्षे) जनयन्त (=अ-
 जनयन्) । भानुना ज्योतिषा रुरुचानं (=दीप्यमानेन तेजसा अतिशयेन प्रकाश-
 मानं) मह्यं (=महान्तम् अग्निं) वाजं सनिष्यन् अत्यं न (=धनं लब्धुम् इच्छन्
 भारसहमथमिव) उप ब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि) ॥

अनलाभाय अनसनेतारम् अथमिव अग्निं निष्ये ॥
 ४. मन्द्रस्य (=आह्लादयस्य) वरेण्यं (=

३. विजयी बळाच्या पराक्रमें-
करून [आणि] कर्माच्या योगे-
करून देव अग्नीला अंतरिक्षांत
निर्माण करिते शाले. चकचकीत
तेजानें प्रकाशणारा असा जो महा
अग्नि त्याप्रत अन्नाची इच्छा कर-
णारा मी वेगवान् अश्वाला [से-
विल्या] प्रमाणें सेवितों.

४. आहादकारक [अग्नी] चें
श्रेष्ठ, [आणि] लज्जा न आण-
णारें [आणि] स्तुत्य [असें]
धन वांछिणारे आम्ही भृगूंचा दा-
ता, मायाळू, कविप्रज्ञ, [आणि]
दिव्य तेजानें प्रकाशणारा [असा
जो] अग्नि [त्या] ला भजतों.

३. पहिल्या अर्धांन्ना असाहि अर्ध
होऊं शकेल की, 'देदीप्यमान उपासनां-
नी (देवाः) यज्ञांत (विधर्मणि) उपा-
सना कर्माच्या योगेकरून (चिन्निभिः)
अग्नीला निर्माण केले.'

'अश्वाला' इ०. अन्न आणवयाचें
असले म्हणजे जसा वेगवान् घोडा तयार
करितात, की जो जाऊन तें लवकर घे-

3. The gods created
Agni in the sky by the force
of their victorious strength
and by their deeds. I,
desirous of food, propiti-
ate the great Agni glow-
ing with brilliant light,
even as [I would propiti-
ate] a swift horse.

4. Desirous of obtain-
ing the excellent, proud
[and] praiseworthy wealth
of cheerful [Agni], we a-
dore Agni the patron of the
Bhrigus, loving, possessed
of the intelligence of a poet
[and] shining with the
splendor of heaven.

ऊन येईल, त्याप्रमाणें अग्नीची प्रार्थना
मी करीत आहे. कारण तो घोड्याप्र-
माणे अन्नादिक धन सत्वर वाहून आण-
णारा आहे.

४. 'भृगु.' सू. ५८ म. ६ आणि
टीपा पहा.

'कविप्रज्ञ' = 'कविरुतुम्.' म्हणजे क-
वीप्रमाणें ज्याची प्रज्ञा आहे तो.

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजंश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।
 यतस्तुच सुरुचं विश्वदैव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् ५॥१७
 अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजंश्रवसम् । इह । वृ-
 क्तऽबर्हिषः ।

यतऽस्तुचः । सुऽरुचम् । विश्वऽदैव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साध-
 त्ऽदिष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥

पार्वकशोचे तव हि क्षयं परि होतयेज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।
 अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
 पार्वकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽब-
 र्हिष । नर ।

अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आसते । द्रविणम् ।
 धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

ऊन्तो) [वय] भृश्या रातिम् (=एतन्नामरानामृषीणामभिलषितार्थप्रदातारम्) उ-
 शिज (=नामयमान) वविकृतु (=रवेरिव कृतु प्रज्ञा यस्य त) दिव्यस्य शोविषा
 राजन्त (=दिवि भवेन तेजसा शोभमानम्) [अग्नि] वृणीमहे (=समजामहे) ॥

भाषायाम्.

५ पुर (=पुरा काले) वृक्तबर्हिषो जना (=स्तीर्णबाह्वो ऋत्विग्जना) वा-
 जश्रवसम् (=अन्नविषयकीर्तिमन्तम्) अग्निम् इह [लोके] सुम्नाय दधिरे (=सुख-
 प्राप्तये स्थापितवन्त) । यतस्तुच (=हविर्दानाय प्रयतस्तुच ऋत्विजः) सुरुच
 (=शोभनदीप्तिमन्त) विश्वदैव्य (=सर्वेभ्यो देवेभ्यो हित) रुद्र (=महान्तम्)
 अपसा यज्ञाना (=कर्मवता यज्ञकर्तृणामुपासराना) साधदिष्टि (=साधितयज्ञम्)
 [अग्नि दधिरे] ॥

६. हे पार्वकशोचे (=शोभनदीप्तिमन्) होतः, वृक्तबर्हिषो नर (=स्तीर्णबाह्वो
 मनुष्या=ऋत्विजो) यज्ञेषु तव क्षयं परि [उपसर्गते] (=तव निवासस्थानं यागशृङ्गं
 परिरोपयित्वा)—हे अग्ने, दुर्व आप्यम् इच्छमानास (=धनं गृहे च तव याज्यन्तस्ते)
 उप आसते (=समीपमुपविशन्ति=तव स्थानं शेव ते) । तेभ्यो द्रविणं धेहि
 (=धनं देहि) ॥

५. धनप्रख्यात अग्नीला ऋ-
त्विज् लोक पूर्वी येयें सुखासाठी
स्थापिते झाले. पळीनें हवि देणारे
[ऋत्विज्] सुतेजस्क [आणि]
सर्व देवांचा मित्र, महान्, [आणि]
यजन करणाऱ्या सेवकांचा यज्ञ
पुरा करणारा जो अग्नि त्याला
[स्थापिते झाले].

६. हे शोधक दीप्तिमान् हो-
त्या, दर्भ आंघरणारे जन यज्ञां-
मध्ये तुझ्या घरासभोंतालीं— हे अ-
ग्नी, [तुझे] धन [आणि तुझे] मि-
त्रत्व वांछिणारे [जन] [तुझ्या
घरासभोंतालीं] वसतात. त्यांला
तूं धन दे.

5. For happiness the
priests, having spread the
grass, established here of
yore Agni famous for his
wealth—[the priests] with
ladles stretched forth [esta-
blished Agni] who has ex-
cellent brightness, who is
the friend of all the gods,
the great accomplisher of
the sacrifice of the pious
worshippers.

6. O thou of purifying
brightness, o invoker, the
men having spread the
grass [surround] in sacrifi-
ces thy home,—wishing for
[thy] gift [and] friendship,
o Agni, they surround
[thy home]. Give wealth
unto them.

५. अग्नीची पूजा प्रथम या लोकीं
कशी प्रवृत्त झाली त्याविषयी येथे सां-
गितलें आहे.

यांत 'यज्ञ' शब्दाचा जो 'यज्ञिय'
(यज्ञ करणारा) असा अर्थ सायणह्नी
केला आहे तो 'यज्ञ' शब्द 'अपसा-
म्' याच्या संबंधानें आणि अन्ययाने
अपरपर्याय असा आल्यामुळें उघड हो-
तो. यज्ञ शब्दाचा हा अर्थ पाश्चात्य वि-

द्वान् मान्य करीत नाहीत पण या आणि
यासारख्या दुसऱ्या मंत्रांवरून तो उघड
दिसतो.

६. 'दर्भ आंघरणारे जन' = 'वृ-
क्षवाह्मणे नरः' म्हणजे यज्ञ करणारे जन;
यजमान, ऋत्विज इत्यादि सेवक.

अग्नीचें 'घर' म्हणजे यज्ञगृह, जेथें
अग्नि पेटत असतो तें.

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् ।
एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये ।
चनःऽहितः ॥ ७ ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।

रथीऋतस्य बृहतो विचर्षणिर्अग्निदेवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवे-
दसम् ।

रथी । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभ-
वत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ यद् (=यदा) जातम् एन (=जातमात्रमग्निम्) अपस (=कर्मवन्तो यज-
माना) अधारयन् (=अस्थापयन्) [तदा स] रोदसी आ अपृणत् (=यावापृ-
थिव्यौ तेजसापूरयत्) । महत् स्व आ [अपृणत्] (=महदन्तरिक्षमपूरयत्) ।
कवि (=का-तदशा) चनोहित (=यजमानगृहे निहितात्र) स वाजसातये (=अ-
न्नलाभाय=अन्नमानेतुम्) अत्यो न (=भारसहोश्च इव) अध्वराय परि नीयते
(=यज्ञार्थं नीयते) ॥

८ [हे ऋत्विज], हव्यदातिं (=हविषो दातार) स्वध्वर (=शोभनम्याध्व-
रस्य कर्तारम्) [अग्नि] नमस्यत (=पूजयत) । दम्य (=दमेभ्यो गृहेभ्यो हित)
जातवेदस (=जाताना वेदितार सर्वज्ञ) [त] दुवस्यत (=परिचरत) । बृहत
(=महत) ऋतस्य (=यज्ञस्य) रथी (=नेता) विचर्षणि (=विशेषेण द्रष्टा)
अग्निदेवाना पुरोहिताभवत् ॥

७. जेव्हां कर्मकारी [उपा-
सक जन] अग्नि उपजतांच खाला
स्थापिते झाले, तेव्हां तो द्यावापृ-
थिवीला व्यापिता झाला, [आणि]
महा अन्तरिक्षाला [व्यापिता झा-
ला]. तो प्रज्ञावान् [आणि]
अन्नदायक [अग्नि] अश्वाला अ-
न्नासाठी [नेल्या] प्रमाणे अध्वरा-
साठी इकडे तिकडे नेला जातो.

८. हविर्दायक, [आणि] चां-
गला यज्ञ करणारा [जो अग्नि
त्या] ला पूजा. घराचें वरें करणारा
[जो] सर्वज्ञ [अग्नि त्या] ला तु-
म्ही भजा. महा यज्ञाचा वाहक
[असा जो] महाप्रज्ञ अग्नि [तो]
देवांचा पुरोहित झाला आहे.

7. He filled heaven and
earth, he filled the great
firmament, when [as he
was] born the worshippers
established him [on the
altar]. That wise [and]
beneficent one is carried
about for the sacrifice even
as a horse for carrying
food.

8. Adore [Agni] the
giver of oblation [and] the
performer of good sacrific-
es. Worship [Agni] the
friend of the home, the
knower of all creatures.
Agni, the carrier of the
great sacrifice, [and] pos-
sessed of great knowledge,
has become the priest of
the gods.

७. ' अग्नि उत्पन्न झाला आणि
त्याला उपासकांनी स्थापन करिताच त्या-
ने आपल्या तेजांनी द्यावापृथिवीला आ-
णि अंतरिक्षाला भरून टाकिलें, ' असा
भावार्थ. उत्तरार्धाचे तात्पर्य असे की,
अन्न घेऊन यावयाचें असलें म्हणजे ज्या-
प्रमाणे ओसें वाहण्यास समर्थ अशा घो-
व्याला नेतात त्याप्रमाणे यज्ञ संपादनार्थ
अग्नीला एका वेदोवहून दुसऱ्या वेदीवर
नेतात. म्हणजे तेथें अग्नीला नेऊन

त्याच्या द्वारे यज्ञ पूर्ण झाला म्हणजे तो
पाहिजे तितकें अन्न प्राप्त करून देतो.

८. ' महा यज्ञाचा वाहक ' = ' क-
तस्य बृहदो रथीः ' म्हणजे मोठमोठ्या
यज्ञांत दिलेले हवि देवांप्रत घेऊन जा-
णारा.

' घराचें वरें करणारा ' = ' दम्य-
म् ' म्हणजे सर्व घरांत राहून घरांतील
मनुष्यांला सुख देणारा; ' घरगुती, ' ' गृ-
हमिन. '

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्वृषा चित्रेषु नानदन्न सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिवान् । वृषा । चित्रेषु । नानदत् ।

न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि ।

दाशुषे ॥ ११ ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विवस्पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पेषेति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नथा । नाकम् । आ । अरुहत् । द्विवः । पृष्ठम् । भ-

न्दमानः । सुमन्मभिः ।

सः । पूर्ववत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि ।

एति । जागृविः ॥ १२ ॥

एवम् (=तैक्ष्ण्यार्थम् अस्ति यथा सस्कुर्वन्ति तथा समकुर्वन्) । स उद्धतो निवतो
वेविपत् याति (=उच्छ्लायवतो नीचिर्भाववत् प्रदेशान् अतिशयेन व्याप्नुवन् गच्छति) ।
स एषु भुवनेषु गर्भं दीधरत् (=एतानि भुवनानि भूतजातानि यथा गर्भं धारयन्ति
तथा धरोतु) ॥

स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् अधारयत् । इति सायण ॥

भाषायाम्.

११ प्रजज्ञिवान् (=प्रसर्पेण ज्ञातवान्) वृषा (=वीरः) स चित्रेषु जठरेषु
(=विचित्रेषु नानारूपेषु जठरेषु) नानदत् सिंहो न (=अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंह इव)
जिन्वते (=वर्धते) । पृथुपाजा. (=विस्तीर्णतेजा) अमर्त्यो दाशुषे वसु रत्ना वि
दयमानः (=हविर्दत्तवते यजमानाय धनानि रत्नानि च प्रयच्छन्) वैश्वानरो [जठ-
रेषु जिन्वते] ॥

१२ वैश्वानरः सुमन्मभिर्भन्दमानः (=प्रशस्ती स्तोत्रभिः स्तुयमान सन्) दिव-
पृष्ठनाभः (=गुलोरस्य पृष्ठभूत स्वर्ग) प्रवथा (=चिरन्तनः कथिदिव) आ अरुहत्
(=आरुहत्) । जागृविः (=जागरूकः) स पूर्ववत् जन्तवे धनं जनयन् (=पूर्वमेव
कल्पितं इव धनमुत्पादयन् सन्) समानम् अज्मं परि एति (=संवेष्टा देवानां सा-
धारणं मार्गम् आकाशलक्षणं सुदृक्त्वेन परिगच्छति) ॥

११. तो प्रज्ञावान् वीर वि-
चित्र उदरांत, महानाद करणान्या
सिंहाप्रमाणे, वृद्धिगत होतो. वि-
स्तीर्ण तेजोयुक्त असा मृत्युरहित
वैश्वानर जो हविर्दात्या यजमानाला
पुष्कळ धन [आणि] संपत्ति देतो
[तो वृद्धिगत होतो.]

१२. वैश्वानर [उत्पन्न होतां-
च] तो सत्कवीर्नीं स्तविला होस्ता-
ता, [एकाद्या] वृद्धासारिखा दु-
लोकाचें पृष्ठ जो स्वर्ग सावर च-
ढला. तो जागरूक [वैश्वानर]
प्राचीन लोकांसाठीं जसें [धन
मिळवून देत असे त्या] प्रमाणें न-
नासाठीं धन मिळवून देत देत
[सर्वदेव]साधारण मार्गांनीं परिभ्र-
मण करितो.

11. He the wise hero
grows in the various sto-
machs even as the roaring
lion,—Vais'vânara of far-
stretching splendor [and]
immortal, conferring wealth
and riches on the sacrifi-
cer [grows in the various
stomachs].

12. Vais'vânara, praised
by the great poets, ascended
heaven the summit of the
sky, like an old man. He
the watchful one, creating
wealth for the creatures
as for ancient beings, goes
round the common course.

१२. ' [सर्वदेव] साधारण मार्ग ' =
' समानम् अजम् ' शृणजे न्या मा-
र्गानि वरुण, अश्वी, उषा इत्यादिक सर्व

देव प्रातःकाळी उगवून पश्चिमेकडे भ्रम-
ण करितात त्या मार्गाने.

मन्द्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥ १९

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।

• विश्वऽचर्षणिम् ।

रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् ।

रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१५ मन्द्रम् (=आह्लादकर प्रिय) शुचि (=शुद्धम्) अद्वयाविनम् (=अकुटिल)
दमूनस (=दमेभ्यो गृहेभ्यो हितम्) उक्थ्य (=प्रशस्य) विश्वचर्षणि (=विश्वस्य द्र-
ष्टारम्) [एतादृश] होतार रथ न चित्र (=रथवन्नानावर्ण) वपुषाय दर्शत (=दृ-
ष्टार्थं दर्शनीय सुन्दररूप) मनुर्हित (=मनुष्येभ्य कल्याणम् [अग्नि] सदम् इत् राय
ईमहे (=सदैव धनानि याचामहे) ॥

सूक्तम् ३-२३७.

विश्वामित्र ऋषि । वैश्वानरोभिर्देवता । जगती छन्द ॥

वैश्वानुराय पृथुपानसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गार्तवे ।

अग्निर्हि देवा अमृतो दुवस्पत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १

वैश्वानुराय । पृथुऽपानसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गार्तवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्पति । अथ । धर्माणि । सनता ।

न । दूदुषत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. पृथुपानसे (=बहुतेजसे) वैश्वानुराय धरुणेषु गातु (=यज्ञेषु गायनाय)
विप. (=विपथितो) रत्ना विधन्त (=रत्नानि अविधन्त=स्तोत्राणि परिचरन्ति कु-
र्वन्ति) । हि (=यस्मात्कारणात्) अमृत* (=मरणरहित) अग्निर्देवान् दुवस्पति
(=द्विषां प्रदानेन परिचरति) । अथ (=अत एव) धर्माणि (=यज्ञरक्षादीन्
धर्मान्) [योषि] सनता न दूदुषत् (=सातत्येन न=नृदापि न नाशयितु

१९. प्रिय, शुद्ध, निष्कपट,
मायाळू, स्तुत्य आणि विश्वदर्शी
होता, रथाप्रमाणे अनेक वर्णा-
चा, रूपाने सुंदर, आणि मनुष्य-
हितकारी असा जो अग्नि त्याज-
पाशी आम्ही सदैव संपत्ति याचि तो.

15. We always pray for
wealth [Agni] the dear,
pure, sincere, kind, praise-
worthy and all-seeing in-
voker, many-coloured like
a chariot, handsome in his
body, and beneficent to
mankind.

सूक्त ३-२३७.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
वैश्वानर अग्नि. वृत्त-जगती.

१. विस्तीर्णतेजोयुक्त जो वै-
श्वानर, त्याजप्रीत्यर्थे विद्वान् लोक
यज्ञांत गाण्याकरितां स्तोत्रे र-
चितात. कारण अमर अग्नि दे-
वांची उपासना करितो. म्हणूनच
कोणी कधीहि धर्माचा नाश करूं
शकणार नाही.

HYMN 3-237.

To Agni Vais'vânara By Vais'd
mitra. Metre—Jagatî.

1. For Vais'vânara shin-
ing far and wide wise men
prepare hymns to sing
[them] in sacrifices. For
immortal Agni worships
the gods. Hence no one
shall ever destroy the ordi-
nances.

१. 'कधीहि..... नाही' = 'स-
नता न.' सनता ही 'सनत्' शब्दाची | तृतीया आहे.

अन्तर्दुतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।
 क्षयं बृहन्तं परि भूषति दुर्भिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥
 अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः ।
 मनुषः । पुरऽहितः ।
 क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । दुर्भिः । देवेभिः । अग्निः । इ-
 षितः । धियावसुः ॥ २ ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य सार्धनं विप्रांसो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।
 अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । सार्धनम् । विप्रांसः । अग्निम् । मह-
 यन्त । चित्तिभिः ।
 अपांसि । यस्मिन् । अधि । समुदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि ।
 यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [देवानां] दूतः [सन्] दस्मः (= पराक्रमकारी) [अग्नी] रोदसी अन्तः
 (= द्योलोकयोर्मध्ये) ईयते (= गच्छति) । मनुषः (= यजमानस्य) होता पुरोहितः
 (= आह्वानकारी पुरोहितः सन्) निषत्तः (= निषण्णो भवति यज्ञगृहे) । देवेभि-
 रिषितः (= देवैः प्रेषितो) धियावसुः (= धीमानग्निर्दुर्भिः = तेजोभिर्) बृहन्तं क्षयं
 (= महान्तं स्वकीयं गृहं यागमण्डपरूपं) परि भूषति (= अलंकुरुते) ॥

३. यज्ञानां केतुं (= प्रज्ञापकं ध्वजं) विदथस्य सार्धनम् (= उपासनायाः सार्ध-
 नमूतम्) अग्निं विप्रांसः (= विप्रा विपथितश्च) चित्तिभिः (= कर्मभिर्) महयन्त
 (= पूजयन्ति) । यस्मिन् [अग्रावधि] गिरः (= स्तोतारः) अपांसि संदधुः (= सं-
 दधते) यजमानस्तस्मिन् सुम्नानि (= सुम्नानि) आ चके (= कामयते) ॥

२. [देवांचा] दूत [होऊन] पराक्रमी [अग्नि] दुलोक आणि पृथिवी यांमध्ये फिरतो; मनुष्याचा होता [आणि] पुरोहित [होऊन] तो [यज्ञगृहीं] बसतो. देवांनीं पाठविलेला मेधावी अग्नि [आपलें] मोठे घर प्रकाशांनीं अलंकृत करितो.

३. यज्ञांचा ध्वज [आणि] उपासनेचें साधन असा जो अग्नि त्याला विद्वान् लोक कर्मांनीं पूजितात. स्तवनकर्ते उपासकजन ज्याचे ठायीं [सर्वे] कर्मे अर्पण करितात, त्या [अग्नी]च्या ठायीं यजमान सुखांची वांछा करितो.

2. [As the divine] messenger the victorious hero passes through the two worlds. [As] man's invoker [and] priest he sits down. Wise Agni sent by the gods adorns [his] great home with effulgence.

3. Banner of sacrifices [and] the means of worship, the wise worship Agni with [their] works. The sacrificer hopes for comforts in him in whom the prayerful direct their works.

२. ' [आपलें] मोठें घर ' = ' वृहन्तं क्षयम्. ' म्हणजे यज्ञगृह जें तेंच.

३. अग्नीच्या द्वारे उपासना होत असे म्हणून त्याला उपासनेचें साधन

असें म्हटलें आहे. यज्ञांचा ध्वज म्हणजे जेथे जेथे यज्ञ होतो तेथे तेथे अग्नि नाही असे होणे नाही.

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।
 आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥
 पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपः ऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः ।
 वयुनम् । च । वाघताम् ।
 आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते ।
 धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।
 विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥ २० ॥
 चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽस-
 दम् । स्वः ऽविदम् ।
 विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः ।
 इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ १ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. यज्ञाना (= यज्ञियाना यजनकर्तृणा) पिता विपश्चितामसुरः (= विदुषा स-
 हायो) वाघता विमान वयुन च (= ऋत्विजां कर्मसाधन ज्ञानसाधन च) [एता-
 दशः] अग्निर्भूरिवर्षसा (= नानाविधरूपे) रोदसी (= यावापृथिव्यौ) आ विवेश
 (= प्रविशति) । पुरुप्रियः (= बहुभिरिष्टः) कविः (= मेधावी) [स] धामभिर्भि-
 न्दते (= कर्मभिः स्तूयते सेव्यते) ॥

५. चन्द्रम् (= आहादकर) चन्द्ररथम् (= आहादको रथो यस्य त) हरिव्रतं
 (= ? “ पिङ्गलवर्णम् ”) अप्सुषदम् (= उदकेषु अन्तरिक्षे विशुद्धरूपेण सीदन्त)
 स्वविदं (= स्वर्गस्य लम्भयितार दातार) विगाहं (= सर्वत्र व्याप्त) तूर्णिं (= शीघ्र-
 गामिन) तविषीभिरावृतं (= बलैरपवेष्टितं) भूर्णिं (= वेगवन्त) सुश्रियं (= शोभन-
 दीप्ति) वैश्वानरम् [अग्नि] देवासः (= देवा) इह (= अस्मिन्मृत्युलोके) दधुः
 (= स्थापितवन्तः) ॥

४. यजकांचा पिता, विद्वानांचा सहाय, ऋत्विजांचें कर्मसाधन आणि ज्ञानसाधन [असा जो] अग्नि, [त्या]नें नानारूप दावाष्ट-धिवीस व्यापून टाकिलें आहे. व-हुमिष [आणि] प्रज्ञावान् अग्नि कर्माच्या योगानें स्तविला जातो.

५. आह्लादकारक ज्याचा रथ, पिवळा ज्याचा वर्ण, उदकांत ज्याचा वास असा जो स्वर्गदायी आह्लादकारक [आणि] सर्वव्यापी, क्षिप्रगामी, बलवैष्टित, वेगवान्, [आणि] सुश्री [अग्नि] वैश्वानर, त्याला देव या लोकीं स्थापिते झाले.

4. Father of the sacrificers, ally of the poets, source of action and of knowledge to the priests, Agni has pervaded earth and heaven of many forms. Dear to many, learned Agni is worshipped with works.

5. The gods have established in this world [Agni] Vais'vânara of glittering [colour], who has a glittering chariot, who is tawny-coloured, whose seat is in [the celestial] waters, who is the giver of heaven, [who is] deep, [and] quick, who is waited upon by powers, [and] [who is] impetuous [and] full of great glory.

५. 'उदकांत.' म्हणजे 'अंतरिक्षांत.' ।

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।
 रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥
 अग्निः । देवेभि । मनुष । च । जन्तुऽभि । तन्वानः । यज्ञम् । पु-
 रुऽपेशसम् । धिया ।
 रथी० । अन्त । ईयते । साधदिष्टिऽभि । जीरः । दमूनाः । अभिश-
 स्तिऽचातन ॥ ६ ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्युजा पिन्वस्व समिषो दिदीहि न ।
 वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामासि सुक्रतुर्विषाम् ॥७॥
 अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊजा । पिन्वस्व । सम् । इषः ।
 दिदीहि । न ।
 वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि ।
 सुऽक्रतुः । विषाम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्

६ देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभि (= देवे साक मनुर्जातस्यापत्यै = मानवैश्च साक)
 पुरुपेशस (= नानारूप) यज्ञ धिया (= प्रज्ञया) तन्वान (= कुर्वन्) जीर (= क्षि-
 प्रहारी) दमूना (= गृहेभ्यो हित = हृपालु) अभिशस्तिचातन (= यज्ञविप्रका-
 रिणा नाशयिता) [एतादृश] अग्नि साधदिष्टिभि (= साधितयज्ञैर्देवै) [सहितो]
 रथी (= तेषा नायक सन्) अन्तरीयते (= यावापृथिव्योर्मध्ये गच्छति) ॥

७ इ अग्ने, [त्व] स्वपत्ये (= शोभनापत्ययुक्ते) आयुनि (= आयुषि विषये
 = तादृशमायुर्दातु) जरस्व (= स्तुतो भव = स्तुत सन् सुसतानयुक्तमायुर्देहि) ।
 ऊजा (= हविरज्जेन) पिन्वस्व (= सिच्यस्व = पुष्टो भव) । इषो न स दिदीहि
 (= अस्मभ्यमज्ञादिसपद सदोप्यस्व = वय सपदो यथा लभेमहि तथा त्व दीप्यस्व) ।
 च (= अपि च) इ जागृवे (= सदैव जागरूक), बृहतो [यजमानस] (= तदर्थ)
 वयांसि जिन्व (= अज्ञानि दहि) । [त्व] देवानाम् उशिक् (= देवान् कामयमानो)
 विषा [च] एक्रतु (= विट्पा ७ सुनुकर्ता पलदाता) असि ॥

६. देवांसहित आणि मानवांसहित नानारूप यज्ञाला [आपल्या] प्रजेनें संपादनारा, क्षिप्रगामी, दयाळू [आणि] यज्ञविघ्नकारी शत्रूंचा नाशक असा अग्नि यज्ञसाधक [देवां] सह [त्यांचा] नायक [होताता] द्यावाष्टयिर्वीमधून फिरतो.

७. हे अग्नी, तूं सुसंतानयुक्त आयुष्य [देण्या] विपर्यां स्तविला जा. तूं हविरत्नानें पुष्ट हो. [आणि] चांगला प्रकाशून आम्हांला अन्नसंपत्ति दे. आणि हे जागरूक [अग्नी], मोठ्या [यजमाना]ला अन्न दे. तूं देवांवर प्रीति करणारा [आणि] विद्वान् [मनुष्यां]चा फलदाता आहेस.

6. Agni who learnedly performs the multiform sacrifice in company with the gods and with the sons of man, who is impetuous, kind, [and] a destroyer of the reviling infidels, passes through heaven and earth at the head of [the gods] who fulfil the sacrifice.

7. Be thou praised, o Agni, in respect of [long] life accompanied by good progeny. Be thou nourished with sacrificial food. [And] do thou shine wealth unto us. And give food to the great [sacrificer], o ever-wakeful [Agni]. Thou art a lover of the gods and a patron of the learned.

६. 'अग्नि देवांस घेरून येतो आणि मनुष्यांचा यज्ञ सिद्धीस नेऊन त्या त्या

देवांसहित पुनः फिरत फिरत द्यावाष्टयिर्वीमधून जातो,' असा भावार्थ.

वि॒स्पतिं॑ य॒हमति॑र्थि नरः सदा॑ य॒न्तार॑धीनामु॒शिजं॑ च वा॒घता॑म् ।
अ॒ध्व॒राणां॑ चे॒तनं॑ जा॒तवे॑दसं प्र शंस॑न्ति नम॑सा जु॒निभिर्वृ॑धे ॥८॥

वि॒स्पति॑म् । य॒हम् । अ॒ति॒र्थिम् । नरः । सदा॑ । य॒न्तार॑म् । धी॒नाम् ।
उ॒शिजं॑म् । च । वा॒घता॑म् ।

अ॒ध्व॒राणा॑म् । चे॒तन॑म् । जा॒तवे॑दसम् । प्र । शंस॑न्ति । नम॑सा । जु॒नि॒भिः । वृ॒धे ॥ ८ ॥

वि॒भावा॑ दे॒वः सुर॑णः परि॑क्षितीर॒ग्निर्व॑भूव शर्व॑सा सु॒मद्र॑थः ।
तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरि॒पोषि॑णो व॒यमु॑ष भू॒पेम॑ दमे॒ आ सु॑वृ॒क्तिभिः॑ ॥९॥

वि॒भा॒वा । दे॒वः । सु॒र॒णः । परि॑ । क्षि॒तीः । अ॒ग्निः । व॒भुव॑ । श॒र्व॒सा । सु॒मद्र॑थः ।
तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भू॒रि॒पो॒षि॒णः । व॒यम् । उ॒ष । भू॒पे॒म । दमे॑ । आ ।
सु॒वृ॒क्ति॒भिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. वि॒स्पतिं (= विशा पतिं राजानं) य॒ह (= महान्तम्) अति॑र्थि धी॒ना यन्तार॑ (= स्तुतीना नियामक) वा॒घता॑ चो॒शिजं॑ (= उपासकानां कामयितारम्) अ॒ध्व॒राणां चे॒तनं॑ (= यज्ञानां प्रज्ञापकं) जा॒तवे॑दसं (= जातानां वेदितार सर्वज्ञम्) [अ॒ग्निं] वृ॒धे (= स्वक्रीयाभिवृद्धये) नरः (= मनुष्या) नम॑सा जु॒निभिः॑ (= नमस्कारेण स्तोत्रैश्च) प्र शंस॑न्ति (= प्रकर्षेण स्तुवन्ति) ॥

९. वि॒भावा॑ (= दीप्तिमान्) दे॒वः (= द्योतमानः) सुर॑णः (= अतिशयेन कमनीयः) सु॒मद्र॑थः (= शोभनरथ) अ॒ग्निः शर्व॑सा (= बलेन) क्षि॒ती. (= लोकात्) परि॑ व॒भूव॑ (= परिवेष्टयति) । भूरि॒पोषि॑णः (= बहुना पोषयितुस्) तस्य॑ व्र॒तानि॑ (= चरितानि) दमे॑ (= गृहे) सु॒वृ॒क्तिभिः॑ (= शोभनैः स्तोत्रैः) उप॑ भू॒पेम॑ (= प्रकाशयेम) ॥

८. महान्, राजा, अतिथि, स्तुतीचा नियामक, आणि उपासकांवर प्रीति करणारा, यज्ञांचा प्रकाशक, [आणि] सर्वज्ञ असा जो अग्नि त्याला मनुष्ये, [आपल्या] अभिवृद्धीसाठी नमस्काराने [आणि] स्तुतींनी सदैव स्तवितात.

९. दीप्तिमान्, देदीप्यमान, अत्यंत रमणीय, [आणि] सुरथ [असा जो] अग्नि [तो] लोकांला वेढून राहतो. त्या बहुषोषक अग्नीची चरिते आम्ही [आपल्या] घरी चांगल्या स्तोत्रांनी प्रसिद्ध करूं.

8. Men for prosperity ever praise with obeisance and hymns [Agni] the great king of men, the guest, the controller of hymns and the lover of worshippers, the light of sacrifices, who knows all beings.

9. Brilliant, divine, comely, [and] having a beautiful chariot, Agni has surrounded the world with [his] strength. Let us with good hymns proclaim in the house the deeds of that great giver of nourishments.

८. 'स्तुतीनी' = 'जूतिभिः'. 'जूति' शब्दाचा मूळ अर्थ प्रेरणा असा आहे. या ठिकाणी मोठ्याने प्रेरिलेल्या

म्हणजे उच्चारिलेल्या ज्या स्तुति त्या, असा अर्थ विवक्षित दिसतो.

वि॒स्पतिं॑ य॒ह्मति॑र्थि॒ नरः॑ सदा॑ य॒न्तार॑धीनामु॒शिजं॑ च वा॒घता॑म् ।
 अ॒ध्व॒राणां॑ चे॒तनं॑ जा॒तवे॑दसं॒ प्र श॑सन्ति॒ नम॑सा जु॒तिभिर्वृ॑धे ॥ ८ ॥
 वि॒स्पति॑म् । य॒ह्मम् । अ॒ति॒र्थिम् । नरः॑ । सदा॑ । य॒न्तार॑म् । धी॒नाम् ।
 उ॒शिजं॑म् । च॒ । वा॒घता॑म् ।
 अ॒ध्व॒राणा॑म् । चे॒तन॑म् । जा॒तवे॑दसम् । प्र । श॒सन्ति॑ । नम॑सा । जु॒॒॒तिऽभिः॑ । वृ॒धे ॥ ८ ॥

वि॒भावा॑ दे॒व. सु॒रणः॑ परि॑ क्षि॒तीर॒ग्निर्व॑भूव॒ शर्व॑सा सु॒मद्र॑थः ।
 तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरि॒पोषि॑णो व॒यमु॑प॒ भूपे॑म॒ दमे॑ आ सु॒वृत्ति॑भिः ॥ ९ ॥
 वि॒भाऽवा॑ । दे॒वः । सु॒ऽरणः॑ । परि॑ । क्षि॒तीः । अ॒ग्निः । व॒भूव॑ । श॒॒र्वसा॑ । सु॒मद्र॑थः ।
 तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भूरि॒ऽपोषि॑णः । व॒यम् । उ॒प॑ । भू॒पे॒न॑ । दमे॑ । आ ।
 सु॒वृत्ति॑ऽभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. वि॒स्पतिं (= विशा पतिं राजान) य॒ह्म (= महान्तम्) अ॒ति॒र्थि॒ धी॒ना य॒न्तार॑
 (= स्तुतीना नियामक) वा॒घता॑ चो॒शिजं॑ (= उपासकाना कामयितारम्) अ॒ध्व॒॒॒॒राणा॑ चे॒तनं॑ (= यज्ञाना प्रज्ञापक) जा॒तवे॑दस (= जाताना वेदितार सर्वज्ञम्) [अ॒ग्निं]॒
 वृ॒धे (= स्वर्गीयाभिवृद्धये) नर (= मनुष्या) नम॑सा जु॒तिभिः॑ (= नमस्कारेण
 स्तोत्रैश्च) प्र श॑सन्ति (= प्रकर्षेण स्तुवन्ति) ॥

९ वि॒भावा (= दीप्तिमान्) दे॒व (= द्योतमान.) सु॒रण (= अतिशयेन कम॑
 नीय) सु॒मद्र॑थ (= शोभनरथ) अ॒ग्नि शर्व॑सा (= बलेन) क्षि॒ती (= लोमान्,
 परि॑ बभूव (= परिवेष्टयति) । भूरि॒पोषि॑ण. (= बहूना पोषयितुस्) तस्य॑ व्र॒तानि॑
 (= चरितानि) दमे॑ (= गृहे) सु॒वृत्ति॑भिः (= शोभनै स्तोत्रैः) उ॒प भू॒पे॒न॑ (= प्रकाशनेन)

सूक्त ४-२३८.

ऋषि-विश्वामित्र. घृत-त्रि-
पुरम्.

हे आप्री सूक्त आहे त्यामुळे
आप्री सूक्तांतील ज्या क्रमानें ज्या
देवता प्रति ऋचेत यावयाच्या त्या
यांत आहेत.

१. चांगला पेटलेला असा
तूं आम्हांला अनुकूल हो. तूं आ-
पल्या अत्यंत प्रकाशानें धनाविपर्या
रूपा कर. हे देवा, तूं यज्ञासाठीं
देवांस घेऊन ये. हे अग्नी, सखा
असा जो तूं तो अनुकूल [हो-
ऊन] सख्यांला पूज.

२. ज्या [यज्ञा]ला वरुण,
मित्र, [आणि] अग्नि [हे] देव
नित्य दिवसास तीन वेळ सपा-
दितात, त्या आमच्या या पूजक
यज्ञाला, हे तनूनपात्, तूं मधुपुक्त
[आणि] घृतपूर्ण कर.

१. सू. १८८ मं. १ पहा.

‘सख्यांला’ = ‘सखीन्.’ म्हणजे अ-
ग्रीचे मित्र जे देव त्यांला.

२. ‘ज्या या यज्ञाची पूर्णता प्रतिदि-
वशी तीनदा वरुण, मित्र आणि अग्नि

HYMN 4-238.

This is an *Apri* hymn. For De-
vatā see hymn 188. By
Vis'vāmitra. Metre—*Trish-
tubh*.

1. *Kindled and kindled*,
do thou become favourable
unto us. With thy exceed-
ing splendor give us a fa-
vour of wealth. Bring, o
god, the gods hither to the
sacrifice. Favouring do
thou, o Agni, a friend
sacrifice to the friends.

2. O *Tanūnapāt*, crown
with sweetness [and] clari-
fied butter this our sacrifice,
which the gods Varuna,
Mitra, [and] Agni accom-
plish daily three times a
day, and which is full of
reverence.

हे देव करितात त्या यज्ञाला, हे तनून-
पात्, तूं पूर्ण कर; आणि त्यापासून मधुर
आणि पुष्टिकारक असें मेघोदक आम्हांस
प्राप्त करून दे' असा भावार्थ.

सू. १८८ मं. २ पहा.

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होता रमिळः प्रथमं यजध्वै ।
 अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्वै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥
 प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होता रम् । इळः । प्रथमम् ।
 यजध्वै ।
 अच्छ । नमःऽभि । वृषभम् । वन्दध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः ।
 यजीयान् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वो वा गातुरध्वरे अकार्यध्वं शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।
 दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वैः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीषि । प्रऽ-
 स्थिता । रजांसि ।
 दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽ-
 व्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ विश्ववार (= सर्वैर्वरणोपा = सर्वप्रिया) दीधिति (= स्तुतिः) प्रथम होता-
 रम् (= आदि होता रम्) इळो यजध्वै (= हवोषि प्रार्थयितु) [त प्रति] प्र जिगाति
 (= प्रवक्ष्यन् गच्छतु) — वृषभ वन्दध्वै (= वीर त वन्दितु) नमोभि. (= नमस्कारैर्)
 अच्छ [प्र जिगातु] (= त प्रति गच्छतु) । इषितः (= अस्माभिः प्रेषितो) य-
 जीयान् (= यष्टुतम = यजननर्मेणि कुशलतम) स देवान् यक्षत् (= पूजयतु) ॥

४ [हे अग्ने], अध्वरे (= अस्मिन्व्यज्ञे) वा गातु. (= तव मार्गे) ऊर्ध्वं अ-
 कारि (= उद्भूत कियते = आकाश प्रति गन्तु प्रवृत्त) । [तव] शोचीषि (= तव
 तेजासि) ऊर्ध्वा (= ऊर्ध्वानि = ऊर्ध्वगतिकानि भूत्वा) रजांसि प्रस्थिता (= आकाश-
 प्रदेशान् प्रति प्रस्थितानि) । — होता (= अग्निलक्षणो) दिवो नाभा (= गुलोक्ता
 नाभौ मध्यप्रदेशो) - न्यसादि (= निषीदति) । [अतः करणात्] देवव्यचा बर्हिः
 (= देवव्यचो बर्हिर्देवव्याप्त बर्हिर) वि स्तृणीमहि (= विशेषेण स्तृणीम) ॥

३. आदि होत्याला अन्न अर्पण करण्याकरितां विश्वकाम्य स्तुति त्याजप्रत जाओ. त्या वी-
राला वंदण्यासाठीं नमस्कारांनीं त्याप्रत जाओ. आम्हीं पाठविलेला असा तो उत्तम यज्ञक देवांला भजो.

४. या यज्ञांमध्ये तुझा मार्ग वर झाला आहे. [आणि तुझी] तेजे आकाशाकडे निघाली [आ-
हेत]. दुलोकाच्या मध्य भागी होता बसला आहे. देवांला ठाव देणारे दर्भ आपण पसरूं या.

3. May the *praise* dear to all run to the primeval invoker to offer him obla-
tions—[run] towards the hero for to adore [him]. May he, sent [by us] [and] most skilful in sacrificing, worship the gods.

4. Thy path is turned upwards in this sacrifice, [thy] effulgence has start-
ed upwards into the sky. The invoker has sat down in the navel of heaven. Let us spread the *kus'a-grass* that gives a seat to the gods.

३. ही ऋचा इद्रामक अग्नीविषयी आहे. यांत इळा हा शब्द आहे त्यावरून समजावयाचे. सू. १८८ मं. ३ पहा.

४. ही ऋचा दर्भाविषयी आहे. सू. १८८ मं. ४ पहा.

‘अग्नि प्रदीप्त झाला आहे व त्याच्या ज्वाळा आकाशाकडे धांवत आहेत. यास्तार आता देवयजनासाठी आपण दर्भ आंथळ’.

‘तुझासा’=याम्. हे व्यत्ययानें द्विवचन

झाले आहे असें समजले पाहिजे. उच्च-
रार्थाच्या आरंभी दुसरा शब्द ‘वा’ आहे, त्याप्रमाणेंच हा पूर्वार्थातील ‘वा-
म्’हि ‘वा’च असावा असे नसेल काय ?

‘दुलोकाच्या मध्य भागी’=‘दिवोना-
मा’ म्हणजे यज्ञमंडपाच्या मध्य भागी असा अर्थ सायण करितात. स्वर्गाचा देव अ-
ग्नि यज्ञमंडपांत प्रादुर्भूत झाला त्यामुळे यज्ञमंडपालाच दुलोका हे नाव दिलें आहे असें असेल.

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्त्रतेन ।
 नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभिःमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥
 सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् ।
 ऋतेन ।

नृपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि ।
 चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उपसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।
 यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वान् उत वा महोभिः ॥ ६ ॥
 आ । भन्दमाने इति । उपसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति ।
 तन्वा । विरूपे इति विरूपे ।
 यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत ।
 वा । महोभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. मनसा वृणानाः (= स्तोत्रेण प्रार्थयमाना) [देवा] विश्वं (= सकल जगद्)
 ऋतेन (= सत्यभूतेन मेघोदकेन) इन्वन्तः (= प्रीणयन्तः सन्तः) सप्त होत्राणि प्र-
 ति यन् (= होतुः सप्त कर्माणि प्रति आगच्छन्तु) । नृपेशसः (= नररूपा) विदथेषु
 जाताः (= यज्ञेषु प्रादुर्भूताः) पूर्वीः (= पूर्वो बह्व्यो) [द्वारो देव्यः] इमं यज्ञम्
 अभि वि चरन्त (= अभिचरन्तु आगच्छन्तु) ॥

६. उपाके (= परस्पर संगते) तन्वा विरूपे (= आकारेण परस्परं भिन्ने) उ-
 पसौ (= नक्तोपसौ) भन्दमाने (= स्तूयमाने सत्यौ) आ[गच्छताम्] यथा मित्रः
 वरुणः उत वा (= अपि च) मरुत्वान् इन्द्रः (= मरुद्युक्त इन्द्रो) नः (= अस्मात्)
 महोभिर्जुजोषत् (= तेजोभिः सेवेत = अनुगृहीयात्) ॥

५. स्तोत्राने प्रार्थिलेले [असे देव] सकळ जगताला उदकाने आनंदवीत होत्याच्या एकामागून एक सात कर्माप्रत येओत. यज्ञांमध्ये उत्पन्न झालेल्या ज्या नराकार पुष्कळ [द्वारे देवी] त्या या यज्ञाप्रत येओत.

६. एकमेकांला लागलेल्या आणि भिन्न भिन्न आकाराच्या अशा ज्या उषा आणि रात्र, त्या स्तविल्या होत्या त्या येओत आणि हसोत, कीं जेणेकरून मित्र, वरुण आणि मरुतांसहित इंद्र आपल्या तेजांनिशीं आम्हांवर अढग्रह करतील.

5. May [the gods], waited upon by the hymn, come to the seven works of the invoker, and delight the world with the holy water. May the numerous *Doors* of human form, born in the sacrifices, come to this sacrifice.

6. May the *Night* and the *Dawn*, united each to the other and each differing as to features, [come] hither and smile, being praised; so that Mitra, Varuna and Indra at the head of the Maruts, may favour us with their splendors.

५. हा मंत्र द्वारे देवीविषयी आहे.

सू. १८८ मं. ५ पहा.

‘उदकाने’ = ‘कतेन’. ‘कत’ शब्दाचा अर्थ उदक असा फार संभवतो म्हणून आम्ही. सू. १०५ म. १२ यावर

सांगितलेच आहे ते पहा.

‘सात कर्माप्रत’ = सात होनाणि. व षट्कर्त्यांची सात कर्मे असे सायण म्हणतात.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा.

तन्नस्तुरीपमधं पोषयितु देवं त्वष्ट्रं वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयितु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः ।
स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देव-
कामः ॥ ९ ॥

वनस्पतेऽवं सृजोषं देवान् अग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृजु । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।
सूदयाति ।

सः । इत् । जुं इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवा-
नाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अध (=अधुना) देव (=दीप्तिमान्) हे त्वष्ट्रः, यत (=यत. सकाशात्)
कर्मण्यः (=कर्मकुशल) सुदक्ष. (=शोभनबलो) युक्तग्रावा (=ग्रावणोर्योजयिता
=मावभिः सोममभिभूय देवमीत्यर्थं यज्ञस्य कर्ता) देवकाम (=देवान् कामयमानो)
वीरः (=पुत्रो) जायते (=उत्पद्यते) तत् (=तादृश) पोषयितु (=पोषक) तु-
रीप (=रेतो) नः (=अस्मभ्य) [त्व] रराण. (=रममाण प्रसन्न. सन्)
स्यस्व (=मोचय=पातय) ॥

१०. हे वनस्पते (=वनस्पतिविकार मूष), [त्व] देवान् अव उप सृज (=“स-
मोषे कुर्व ”) । शमिता (=हविष. सस्कर्ता) अग्निर्हविः सूदयाति (=सस्वरोतु) ।
स इत् उ सत्यतरो होता (=अपि च स एवातिशयेन सत्यो देवानामाह्वाता) यजाति
(=देवान् यजतु) । यथा (=यस्मात् कारणात्) [स] देवानां जनिमानि वेद
(=देवानां जातानि देवप्रकारान् जानाति) ॥

९. हे दीप्तिमान् त्वष्टया, त्वं प्रसन्न [होऊन] आम्हांपासून असे उत्कर्षकारक बीज पाड, कीं त्यापासून पराक्रमी, प्रबळ, ग्रावे जोडणारा, [आणि] देवांवर प्रीति करणारा असा शूर पुत्र जन्मेल.

१०. हे वनस्पती, त्वं देवांला घेऊन ये. शमिता अग्नि हवि शिजवो. तोच अत्यंत सख होता यजन करो, कारण कीं तो देवजनांला जाणतो.

9. And, o resplendent *Trashā*, pleased do thou let fall from us that prosperous seed from which may be born a hero, brave, powerful, sacrificing [and] godloving.

10. O Lord of the forest, do thou bring the gods near. May Agni the preparer cook the oblation. May that very invoker, most truthful, conduct the sacrifice, as he knows the race of the gods.

९. सू. १८८ मं. ९. पहा. त्वष्टा देव बीजापासून प्रजोत्पत्ति मनुष्यांचे आगी करितो याविषयी सू. १४२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ग्रावे जोडणारा’ = ‘युक्तमावा’. म्हणजे सोमरस काढण्याचे जे पाषाण ते जोडून सोमरस काढील आणि देवांचे यजन करील असा.

दुष्ट जननशांतीत (म्हणजे चांगल्या मुहूर्तावर जन्म न झाले तर जी शांति क-

रितात त्यात) हा मंत्र म्हणत असतात. परंतु जन्म होण्याच्या पूर्वी गर्भ राहण्याच्या अगोदर या मंत्राचा उपयोग. गर्भ राहून जन्म झाल्यावर हा मंत्र म्हणण्यात काही अर्थ दिसत नाही.

१०. सू. १८८ मं. १० पहा. हा मंत्र यूप जो लाव, की ज्याला बळी दावयाचा पशु बांधीत त्याविषयी आहे. त्याला वनस्पति म्हणजे लांकडांचा राजा असें येथें म्हटले आहे.

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिह आहुर्नु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अहु । व्रतम् । व्र-
तऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सारस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्वर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः ।
अग्निः ।

सारस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । वर्हिः । आ । इ-
दम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. दैव्या (= दिव्या) प्रथमा (= प्रथमावादिभूता) होतारा (= देवानामाह्वा-
तारो) नि ऋञ्जे (= प्रसाधयामि=प्रसादयामि) । ऋतं शंसन्तः (= सत्यभूतं मेघो-
दकमाशंसमानाः) सप्त पृक्षासः (= ऋत्विजो) व्रतमनु व्रतपाः (= व्रतं कर्मानुसृत्य
व्रतरक्षणः कर्मणो रक्षितारो) दीध्यानाः (= ध्यानरताः सन्तस्) ते ऋतमिह आहुः
(= अग्निरेव सत्यमिति वदन्ति) ॥

८. भारतीभिः (= ? “ भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः ”) सजोषाः (= संगता)
भारती [नाम देवी] देवैर्मनुष्येभिः (= देवैर्मनवैश्च) [संगता] इळा [नाम देवी]
सारस्वतेः (= ? सारस्वतीसंबन्धिभिः) [संगता] सारस्वती [नाम देवी] [इति]
तिस्रो देवीः (= देव्यः) आ[गत्य] अग्निश्च [च] अर्वाग् आ[गत्य] इदं वर्हिः
(= अग्निम् वर्हिम्) सदन्तु (= निषीदन्तु) ॥

७. दोन दिव्य आदि होत्यां-
ला मी आळवितों. सत्य[रूप उ-
दका]ची याचना करणारे सात
ऋत्विज् [सांला] हविरन्नानें आ-
नंदवीत आहेत. कर्मांला अनु[स-
रून] कर्मांचे रक्षण करणारे [आ-
णि] ध्यानी [असे] ते [ऋ-
त्विज्] [अग्नीला]च सत्य म्हणतात.

८. भारतीसहित भारती, देव
आणि मनुष्य यांसहित इळा,
[आणि] सारस्वतांसहित सर-
स्वती [द्या] तीन देवी [आणि]
अग्नि [हे] येऊन या दर्भावर
बसोत.

7. I propitiate the two
primeval *divine* *invokers*.
The seven priests, praying
for the holy [water], de-
light[them] with oblation.
Preserving the law accor-
ding to the law, and full
of contemplation, they say
[Agni] [is] Holiness.

8. May the three god-
desses *Bhārati* accompanied
by the *Bhāratīs*, *Īla* by
the gods [and] the men,
[and] *Sarasvatī* by the *Sā-*
rasvatas, [as also] *Agni*,
come and sit on this *Kus'a-*
grass.

७. ही ऋचा दोघे जे 'दिव्य होते'
म्हणून आप्रीसूक्तांत प्रसिद्ध असतात, त्यां-
विषयी आहे. सू. १८८ मं. ७ पहा.

तात्पर्यः—'दोघां दिव्य होत्याला आ-
मचे ऋत्विज् हविरन्न अर्पण करित आ-
हेत. ते अग्नीलाच सत्य म्हणतात. अग्नी-
शिवाय दुसरे सत्य म्हणून कांहीं नाही
असे समजतात'.

तथापि 'ऋत' शब्दाचे वेगवेगळे
अर्थ एकाच ऋचेंत असल्यामुळे स्पष्ट
अर्थ समजत नाही. आणि सात ऋत्विज्
कोण कोण समजावयाचे तेंहि किंचित्
संदिग्ध आहे.

८. भारती, इळा, सरस्वती या तीन
'देवी' विषयी ही ऋचा आहे. सू. १८८
मं ८ पहा.

या ऋचेंत ज्या पुष्कळ भारती आणि
सारस्वत सांगितले ते कोण असतील तें
समजत नाही. सरस्वतीचे जे [पुत्र]
ते सारस्वत. परंतु ते कोण? कदाचित्
जी सरस्वती या मंत्रात सांगितली तिचे
पुत्र असावेत. त्याप्रमाणेंच 'भारतीभिः'
म्हणजे भारती देवी जी कोण या ऋचेंत
सांगितलेली, तिच्या रुपा असाव्यात,
असें दिसतें.

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

वर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥

॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽऽधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सर-
थम् । तुरेभिः ।

वर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अ-
मृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, समिधानः (= समिध्यमानः सन्) इन्द्रेण तुरेभिः (= त्वरमाणैः)
देवैः सरथं (= समानरथं यथा तथा) अर्वाङ् आ याहि (= अत्रायाहि) । सुपुत्रा
(= शोभनाः पुत्रा यस्याः सा) अदितिर्नो वर्हिरास्ताम् (= अस्माकं वर्हिष्पुपविशतु) ।
अमृताः (= अमरा) देवाः स्वाहा (= स्वाहाकारेण) मादयन्तां (= तृप्यन्तु) ॥

सूक्तम् ५-२३९.

विश्वमित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्रत्यग्निरुपसृश्वेकितानोऽवोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपाजा देवयद्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसृः । चेकितानः । अवोधि । विप्रः । पदऽवीः ।
कवीनाम् ।

पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । सम्ऽद्धः । अप । द्वारा । तमसः ।
वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उपसृश्वेकितानः (= जानन्) विप्रः (= मेधावी) कवीनां पदवीः (= नायकः)
अग्निः प्रत्यवोधि (= प्रतिबुध्यते) । पृथुपाजाः (= दूरप्रसारि पाजस्तेजो यस्य स)
देवयद्भिः समिद्धः (= देवराभिः सम्यग्दीप्तो) वह्निः (= इतिषां वाहकोभिस्) तमसो
द्वारा (= अन्धतमसस्य द्वाराणि) अपावः (= अपावृणोद्) ॥

११. हे अग्नी, तूं पेटविलेला होत्साता, इंद्रासहित [आणि] वेगवान् देवांसहित एका रथावर बसून इकडे ये. चांगल्या पुत्रांची माता अशी जी अदिति ती आमच्या दर्भावर बसो. अमर देव स्वाहा [शब्दा]नें तृप्त होओत.

11. Being kindled, o Agni, come thou hither in the same chariot with Indra and with the quickly traversing gods. May Aditi, the mother of good sons, sit on our kus'a-grass. May the immortal gods be gratified with the exclamation *Svaha*.

११. ही ऋचा 'स्वाहा' या उद्गा- | राविषयी आहे. सू. १८८ मं. ११पहा.

सूक्त ५-२३९.

HYMN 5-239.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

To Agni. By Vis'vāmitra Metre
—*Trishtubh*.

१. उषाला जाणणारा [आणि] कवींचा नायक असा जो मेधावी अग्नि तो पुनः जागा झाला आहे. विस्तीर्णतेजोवान् वह्नि देवकामी जनांनीं पेटविला होत्साता अंधकाराचीं द्वारे उघडून टाकितो झाला आहे.

1. Agni, who observes the dawns, [who is] the wise leader of the poets, has waked again. The carrier [of oblation] whose splendor reaches far, [being] kindled by those who love the gods, has broke open the doors of darkness.

१. 'उषाला जाणणारा' = 'उषसधे-
कितानः.' म्ह० उषाला पाहणारा; अ-

र्थात् उषेचा उदय होण्याच्या अगोदर जागा होणारा.

प्रेद्रग्निर्वीवृधे स्तोमेभिर्गीभिः स्तोतॄणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वोऋतस्य संदशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊं इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीः ऽभिः । स्तो-
तॄणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । सम् ऽदशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उ-
षसः । वि॒ऽरोके ॥ २ ॥

अधाय्यग्निर्मनुषीषु विध्वपां गर्भे मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विधु । अपाम् । गर्भः । मित्रः । ऋ-
तेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊं इति । विप्रः ।
हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. नमस्यः (= पूज्यः) अग्निः स्तोतॄणां स्तोमेभिः (= स्तोत्रैर्) गीभिः (= वाग्भिर)
उक्थैः (= शस्त्रैर्नाम स्तोत्रोच्चारणकारैः) प्र इत् उ वृधे (= प्रकथ्यैव वृद्धिं प्राप्नोति) ।
ऋतस्य (= सत्यभूतस्य सूर्यस्य) पूर्वाः संदशः (= बह्वीः शोभाश्च) चकानः (= काम-
यमानः) [स] दूतः उपसो विरोके (= विरोचने प्रातःकाले) सम् अद्यौत् (= स-
म्यक् प्रकाशितवान्) ॥

३. अपां गर्भः (= मेघोदकानां सूत्र) मित्रः (= सखा) ऋतेन साधन् (= स-
त्यभूतेन यज्ञेन मनोरथान् साधयन्) अग्निर्मनुषीषु विधु (= मनुसंबन्धिनीषु प्रजासु
= अस्मिन्मनुष्यलोके) अधायि (= स्थापितोति) । हर्यतः (= स्पृहणीयो) यजतः
(= पूज्यः) [स] सानु आ अस्थात् (= आगत्य “ उच्छ्रितं धिष्यम् उच्चरवेद्या-
त्यम् ” अभ्यतिष्ठत्) । विप्रः (= मेधावी) मतीनां (= स्तोतॄणां) हव्योभूत्
उ (= स्तुत्योभूत्) ॥

२. पूजनीय अग्नि स्तोत्रांच्या स्तोत्रांनीं, वाणींनीं, आणि शस्त्रांनीं फार वाढला आहे. सत्य[रूप आदित्या]च्या अनेक शोभांची वांछा करून [जो] दूत उपेच्या प्रभातेबरोबर ललकलीत प्रकाशला आहे.

३. उदकांचा बाळ, मित्र, आणि सत्य[मय यज्ञा]नें कार्यसिद्धि करणारा असा जो अग्नि तो मनुष्यलोकीं स्थापिला आहे. तो कमनीय [आणि] पूज्य [अग्नि] येऊन शिखरावर बसला आहे. मेधावी [अग्नि] स्तोत्रांनीं आळविण्यास योग्य झाला आहे.

2. Adorable Agni has grown mighty through the hymns, the songs, and the encomiums of the praisers. Desirous of the many beauties of the holy [sun], the [celestial] messenger has burst into splendor at the break of dawn.

3. Agni the offspring of the [celestial] waters, the friend, accomplishing [his end] through the holy sacrifice, has been established among the human races. Handsome [and] adorable, [Agni] has come and mounted the pinnacle. Wise Agni has become worthy of being invoked by the poets.

२. 'शस्त्रांनीं वाढला आहे' = उ-
क्थे: प्र ववृधे. 'शस्त्र' म्ह० कृतीएक
सूक्ते मिळून एकत्र म्हणण्यासाठी केले-
ला जो समूह तो.

३. 'शिखरावर बसला आहे'

= 'सातु अरथात्.' म्हणजे उच्चर वेदी
या नांवाची अग्नि पेटविण्याची जी उंच
जागा असते ती येथे विवक्षित आहे
असें सावण म्हणतात. ते सरे असेल.

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समऽईद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।
जातऽवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत ।
पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति युहश्चरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभां सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ५॥२४

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । युहः । चर-
णम् । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपऽ-
मादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४. अग्निः समिद्धः (=सम्पन्दीप्तः सन्) मित्रः (=सूर्यो) भवति । [स] मित्रो होता वरुणो जातवेदाश्च [च] [भवति] । [स] मित्रः अध्वर्युः इषिरः (=वा-
युर्) दमूनाः (=गृहेभ्यः सुखकारी एतन्नामकोभिर्) [भवति] । [स] सिन्धू-
नाम् उत पर्वताना मित्रः (=नदीनां पर्वतानां च) मित्रः (=सखा) [भवति] ॥

५. [अग्निः] प्रिय (=स्वमीतिरम्) अग्र (=श्रेष्ठ) वेः पदम् (=अग्निल-
क्षण्य पक्षिणः स्थान वेदिरूप) रिपः (=शत्रोः सहाशात्) पाति (=रक्षति) ।
यद्रः (=महान्) [स] सूर्यस्य चरण (=सचारस्थानं तुलोकं) पाति । अग्निर्नाभा
(=नाभौ मध्यमस्थाने=अन्तरिक्षे) सप्तशीर्षाणं (=सप्तशिरस्क= “ मरुद्भग ”)
पाति । ऋष्वः (=श्रेष्ठेभिर्) देवानामुपमाद (=हर्षहारकं यज्ञं) पाति ॥

४. जेव्हां अग्नि प्रदीप्त [हो-
तो] [तेव्हां] [तो] मित्र हो-
तो. [अग्नि] मित्र, होता, वरु-
ण [आणि] जातवेद [होतो].
तो मित्र, अध्वर्यु, वायु, [आणि]
दमूना [होतो]. [तो] सिंधूचा
आणि पर्वतांचा मित्र [होतो].

५. तो पक्ष्याचे जे श्रेष्ठ प्रिय
स्थान त्याला शत्रूपासून रक्षितो.
महान् [अग्नि] सूर्याचे संचार-
स्थान रक्षितो. अग्नि मध्यस्थानीं
सात शिरे ज्यास आहेत त्याला र-
क्षितो. सुंदर [अग्नि] देवांच्या
यज्ञाला रक्षितो.

४. अग्नीचे सर्वात्मकस्वरूप यांत
वर्णिले आहे, असें सायण म्हणतात.
त्याप्रमाणें तात्पर्य असे की, 'अग्नि
होत्र मित्र, वरुण, होता, जातवेद, अ-
ध्वर्यु, वायु, दमूना होय. आणि तोच
नद्यांचा आणि पर्वतांचा मित्र होय.' त-
सेच दिसतें खरें; पण त्याला अडचण
इतकीच की 'मित्र' शब्द चारहि
चरणांत आला आहे, आणि त्यातून
चवथ्या चरणांत त्याचा अर्थ, 'खेही'

4. Agni when kindled
becomes Mitra, [becomes]
Mitra, Hotâ, Varuṇa, [and]
Jâtavedas. [He becomes]
Mitra, Adhvaryu, Vâyu,
[and] Damûnas. [He be-
comes] the friend of the
rivers and of the mountains.

5. He protects from the
enemy the beloved high
seat of the Bird. Great
[Agni] protects the sphere
of the sun. Agni protects
in the centre him who has
seven heads. Supreme
[Agni] protects that which
delights the gods.

'सत्ता' असा करवा लागतो.

५. 'पक्ष्याचें स्थान' = 'पद वेः'
म्हणजे 'वेदी.' अग्निरूप पक्षी ज्यात
बसतो ते स्थान म्हणजे वेदि, असें वेदात
प्रसिद्ध आहे.

'सात शिरे ज्यास आहेत त्याला'
= 'सप्तशीर्षाणाम्.' म्हणजे कोण घ्याव-
याचा तें सांगवत नाही. सायण मरु-
द्ग्न असे म्हणतात.

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।
 ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥
 ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि ।
 विद्वान् ।

ससस्यं । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति ।
 अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थायपृथुप्रगणमुशान्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थाय । पृथुप्रगणम् । उ-
 शान्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःपुनः । मातरा । नव्यसी
 इति । करिति कः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. ऋभुः (=महान्) देवः (=दीप्तिमान्) [अग्निर्] विश्वानि वयुनानि (=स-
 र्वाणि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [स्वकीयं] नाम ईड्यं (=स्तुत्य) चारु
 (=रुमनीयं=प्रियं च) चक्रे । वेः पदं (=वेः पदे=अग्निलक्षणस्य पक्षिणः स्था-
 ने वेद्यां) ससस्य (=स्वपतोमेष्) चर्म (=भस्मरूपं) घृतवत् (=दीप्तिमद्) [भ-
 वति] । अग्निः अप्रयुच्छन् (=अप्रमाद्यन्=प्रमादरहितं यथा तथा) तदिदं (=त-
 देव) रक्षति ॥

अज्वलतोप्यग्नेर्भस्म दीप्तिमद्वाति तच्च स वेद्यां भृशं रक्षतीत्यर्थः ॥

७. अग्निर्घृतवन्तं (=दीप्तिमन्तं) योनिं (=स्वस्थानं वेदिरूपम्) आ अस्थाय
 (=आरुह्याध्यतिष्ठत्) । उशानः (=कामयमानोभिः) पृथुप्रगणं (=विस्तीर्णपवे-
 शम्) उशान्तं (=कामयमानं) [योनिम्] [आस्थात्] । दीद्यानः (=द्योतमानः)
 शुचिः (=शुद्ध) ऋष्वः (=ग्रेष्ठः) पावको मातरा (=मातापितरौ=अरण्या) पुनः-
 पुनर्नव्यसी (=नवीयसौ=तृणतरे) कः (=अकः करोति) ॥

६. महान् [जो] देव [अग्नि]
[तो] सकल कर्म जाणणारा हो-
त्ताता [आपले] नांव स्तुत्य [आ-
ग्नि] प्रिय करिता झाला आहे.
पक्ष्याचे स्थानीं निद्रित असतां हि
त्याचे चर्म लखलखीत असतें. तें
अग्नि जपून संभाळितो.

७. अग्नि देदीप्यमान आस-
नावर चढला आहे. विस्तीर्ण प्रिय
[आसना] वर प्रेमानें [चढला
आहे]. देदीप्यमान, शुद्ध, [आ-
ग्नि] महान् [असा जो] पावक,
[तो] [आपल्या] आईबापांस
पुनःपुनः तरुण करितो.

६. ' अग्नि वेदीवर विझाला आ-
ग्नि केवळ भस्म राहिले तरी ते भस्म
तेजस्वी दिसतें. त्याचें वेदीवर तो स-
ंभाळून रक्षण करितो ' असें दुसऱ्या
पादाचें तात्पर्य.

यात ' पद वेः ' हे ' पदे वेः ' या अ-
र्थी ध्यावे लागतें इतकी अटवण आहे.

७. जी दोन लाकडे एकमेकांवर

6. The great god [Agni]
knowing all holy works,
has made [his] name praise-
worthy [and] dear. The
skin of him even when
sleeping [on] the seat of
the Bird is brilliant. Agni
protects that with care.

7. Agni has ascended
[his] brilliant seat. Lo-
vingly he [has ascended]
[his] wide [and] loving seat.
Resplendent, pure [and]
high, Pāvaka makes [his]
parents young again and
again.

वापून अग्नि पाडोत त्याचे नांव ' अग्-
नि; ' त्यास अग्नीची आईबापें असे म्हण-
ण्याची चाल आहे. त्यातून अग्नीचा
जन्म झाला तरी ती म्हातारी होत ना-
हीत. य अग्नि त्यातून निघून वेदिरूप
स्थानावर मोठ्या प्रीतीनें बसतो असें
तात्पर्य.

सद्यो ज्ञात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आप इव प्रवता शुम्भमाना उरूप्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । ज्ञातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः ।
घृतेन ।

आपः इव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरूप्यत् । अग्निः । पित्रोः ।
उपस्थे ॥ ८ ॥

उदु पुतः समिधा यद्वा अद्यौ वर्ष्मन्दिवो अधि नामा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षत यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊ इति । स्तुतः । सम् इधा । यद्वा । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः ।
अधि । नामा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय ।
देवान् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. ज्ञात. (=जातमान्.) सद्यः (=क्षिप्रम्) ओषधीभिर्ववक्षे (=समिद्विर्वर्धते) ।
यदि (=यस्मात्कारणात्) प्रस्व. (=ओषध्यत्) [त] घृतेन वर्धन्ति (=स्वा-त-
र्भतेन रसेन वर्धयन्ति) । प्रवता शुम्भमाना आप इव (=प्रवणेन मागेन सशोभ
यथा तथा गच्छन्त्य आप इव) अग्निः पित्रोरुपस्थे (=मातापित्रोस्तस्मै तिष्ठन्)
[अस्मान्] उरूप्यत् (=रक्षतु) ॥

९. यद्वा (=महान्) [अग्निः] स्तुतः [सन्] समिधा (=तेजसा) उत् उ
अद्यौत् (=उत्तर गीतमानोभूत्) — पृथिव्या अधि नामा (=पृथिव्या नामो=उत्तरवे-
दिरूपे पृथिवीमध्यमदेशे) दिवो वर्ष्मन् (=आ दिवो वर्ष्मण) [उत् अद्यौत्] ।
मित्रः (=सर्वेषा सखिमूत) ईड्यो दूत. (=स्तुत्यो दूतभूतः) अग्निर्मातरिश्वा
(=मातरिश्चनामागिर) देवान् यजथाय (=यज्ञाय) आ वक्षत् (=आवहत्) ॥

अस्माभिः सदीपितः स्तुतय सन् यस्मादग्निर्गुल्लोकरप्यन्त प्रकाशते अतो गुलो-
वातेवान् अत्र यद्वा आनयदित्यभिप्रायः ॥

८. अग्नि उपजतांच समिधांनीं वाढतो. कारण समिधा घृतानें [खाला] वाढवितात. उतरणीनें [वाहणाऱ्या] शोभायमान उदकांप्रमाणें अग्नि मातापितरांच्या मांडीवर [आम्हांला] रक्षो.

९. महान् अग्नि स्तविला होताता तेजानें प्रकाशमान झाला आहे— पृथिवीच्या मध्यस्थानावरून दुलोकाच्या उंचीपर्यंत [प्रकाशमान झाला आहे]. मैत्री करणारा, [आणि] स्तुत्य मातरिश्वा अग्नि दूत देवांला यज्ञासाठी येथें आणो.

8. As soon as born he grows by the sticks, for the sticks nourish him with fat. Like waters shining on a slope, may Agni protect [us] on the lap of his parents.

9. Being praised great Agni has shone up by his effulgence—[has shone up] on the navel of earth into the height of heaven. May Agni Mātariś'vâ, the friendly and praiseworthy messenger, bring the gods for the sacrifice.

८. 'अरणीतून अग्नि उत्पन्न होताच तो समिधानी वाढतो. अरणीरूप मातापितरांच्या मांडीवरून तो उतरणीवरून धावणाऱ्या उदकाप्रमाणें वाहेर येऊन आम्हांस रक्षो.'

परंतु या ऋचेचा उत्तरार्ध किंचित् दुर्बोध आहे. कारण की. 'पिनोरूपस्थे' या सप्तमी ऐवजी 'पिनोरूपस्थात्' असे असावयाचें होते, आणि 'वाहणाऱ्या' या अर्थीचे पद 'आप इव प्रवता' याजबरोबर पाहिजे होतें. पाथात्य वि-

द्वान् 'पिनोरूपस्थे उदप्यत्' याचा अर्थ 'आईवापाच्या मांडीवर (आकाशात?) पसरले' असा करितात.

९. 'स्वाण्यासाठी समिधा देत आहों व बळ येण्यासाठी स्तुति करीत आहों, यामुळे हा अग्नि वेदीपासून स्वर्गापर्यंत पेटत आहे; तर तो स्वर्गापासून देवाला येथे आणो.'

मातरिश्वा हे अग्नीचें विशेषण आहे. सू. ९६ म. ४ आणि टीप पहा.

उदस्तम्भीत्समिधा नार्कमृष्वोऽग्निर्विबुत्तमो रोचनानाम् ।
यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्त हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥
उत् । अस्तम्भीत् । सम् ईधे । नार्कम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् ।
उत्तमः । रोचनानाम् ।
यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् ।
सम् ईधे ॥ १० ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥
इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय ।
साध ।
स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

१०. यदि (=यदा) मातरिश्वा [नाम कथिद्] हव्यवाह (=हविषा घोटा-
रम्) [अग्नि] गुहा सन्तम् (=अन्तर्हित वर्तमान) भृगुभ्यः परि (=भृगूणां सका-
शाद्) [आनीय] सम् ईधे (=समदीपयत्) तदानीम् ऋष्वः (=महान्) अग्नी रोच-
नानाम् उत्तमो भवन् (=सर्वेषां तेजसा मध्य उच्चैस्तमो भवन्) समिधा (=तेजसा)
नार्कम् उदस्तम्भीत् (=स्वर्गम् उदस्तम्भात्) ॥

भृगुभ्यः आदित्यस्य रश्मिभ्य इति सायणः । स्यात् तथा ॥

११. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मर्त्ये) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळा (=भूमि) गोः
सनिं [च] (=गवा लामं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव स्य प्रसिद्धा सुबुद्धिरस्तु महात्मिका)
अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

१०. जेव्हां मातरिश्वा गुप्त असलेल्या हविर्वाहकाला भृगूंपासून आणून पेटविता झाला, तेव्हां महान् अग्नि आपल्या कान्तीने [सर्व] तेजांमध्ये अति उंच होऊन स्वर्गाला अंतराळीं स्तब्ध करिता झाला.

११. हे अग्नी, तुझा धांवा करणान्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

10. Becoming the highest of all resplendent things, great Agni supported heaven through his effulgence, when Mātariśva kindled the carrier of oblation from the Bhrigus as he lay [there] in hiding.

11. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

१०. या मंत्रांत मातरिश्वा म्हणजे ज्या देवानें अग्नीला पृथिवीवर प्रथम आणिले तो देव समजावयाचा आहे, तो कोण होय याविषयी सू. ३१ म. ३ आणि टीप पहा.

‘भृगूंपासून’ ‘भृगुम्यः परि.’ म्ह० सूर्यकिरणापासून, असें सायण म्हणतात;

तसें असेल. मातरिश्वा या देवाविषयी जें पूर्वी आम्ही लिहिले आहे ते पहा.

‘गुप्त असलेल्या’=‘गुहा सन्तम्.’ म्हणजे अग्नि भृगूंमध्ये (सूर्यकिरणामध्ये) लपून राहिला होता, तेथून त्याला मातरिश्वाकडे शोधून आणिले.

सूक्तम् ६-२४०.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाङ्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्रये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवऽयन्तः ।
दक्षिणाऽवाङ् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्रये ।
घृताचीं ॥ १ ॥

आ रोदसी अपृणा जायमाना उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।
दिवश्चिदग्रे महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः ।
सप्तऽजिह्वाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे कारवः (= स्तोतारः), देवयन्तः (= देवान् कामयमाना यूयं) वच्य-
मानाः (= वाच्यन्तः सन्तः = अतिशयेन ससम्भ्रम यथा तथा) देवद्रीची (= देवान्
प्रति गच्छन्ती) [सुच] प्र नयत (= हविरर्पणाय प्रधारयत) । वाजिनी (= अ-
न्नवती) घृताची (= घृतेनोक्ता) अग्रये हविर्भरन्ती [सुर] प्राची दक्षिणावाङ् एति
(= प्रागग्रा सती दक्षिणा दिशम् उद्यमाना गच्छति) ॥

२. जायमानः (= जातमान एव) [त्व] रोदसी (= यावापृथिव्यौ) आ अ-
पृणाः (= आपूरयः) उत (= अपि च) हे प्रयज्यो (= यष्टव्य), अध नु प्र रिक्थाः
(= ताभ्यां प्रष्टतरोभयः) । हे अग्रे, महिना (= तव महिम्ना) दिवः पृथिव्या-
धित् [प्ररिक्थाः] (= यावापृथिवीभ्यां प्रष्टतरोभयः) । ते (= तव) सप्तजिह्वाः
(= सप्तजिह्वोपेता) वह्नयः (= ग्राहा) वच्यन्ता (= गच्छन्तु त्वा गृहीत्वा प्रागच्छन्तु) ॥

सूक्त ६-२४०.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे स्तोते हो, देवकामी
जे तुम्ही ते ससंभ्रम होस्ताते देवां-
कडे धांवणाऱ्या पळीला स्तोत्रास-
हित पुढे करा. अन्नवती, घृतयुक्त,
अग्नीसाठी हवि वाहणारी पळी पू-
र्वेकडे तोंड करून दक्षिणेकडे
जाओ.

२. तूं जन्मतांच दावायथिर्वीस
भरून टाकिता झालास. आणि हे
पूजनीय [अग्नी], तूं [त्यांहून]
मोठा झालास. हे अग्नी, तूं [आ-
पल्या] मोठेपणानें बुलोक आणि
यथिवी यांहून [मोठा झालास].
तुझे जे सप्तजिह्वा वाह ते येओत.

१. 'पूर्वेकडे तोंड करून दक्षिणे-
कडे जाते' = 'दक्षिणावाट प्राची एति.'
हा अर्थ सायणाप्रमाणें आम्ही केला
आहे. हवि देण्याच्या प्रकारास अनुलक्ष-
न यांतील वचन आहे.

२. 'अग्नि उत्पन्न होतांच त्याणें
आपल्या मोठेपणाने पृथिवी आणि बु-
लोक यांस भरून टाकिलें आणि त्यापे-
क्षाहि मोठा झाला. तर हे अग्नी, तुझे
घोडे त्वां घेऊन येओत.'

HYMN 6-240.

To Agni. By Vis'vāmitra. Me-
tre-Trishṭubh.

1. O priests, do ye, who
long for the gods, actively
hold forth with a hymn
the ladle that will run to
the gods. Rich, contain-
ing clarified butter, [and]
bearing food for Agni, let
it go towards the south
with its end towards the
east.

2. When born thou
didst fill earth and heaven
and didst, o adorable one,
even surpass [them]—[didst
surpass], o Agni, heaven
and earth by [thy] great-
ness. Let thy horses of
seven tongues come forth.

'सप्तजिह्वा वाह' = 'सप्तजिह्वा व-
हयः.' अग्नीचे घोडे सात जिह्वांचे आ-
हेत असे दुसरे ठिकाणी फार प्रसिद्ध
नाही. सायण सप्तजिह्वा याचा येथें
'सप्तजिह्वात्मक ऋत्विक्' म्हणजे अग्नी-
च्या ज्या सात जिभा (ज्याळा) तेच
सात ऋत्विज् असा अर्थ करितात, आणि
'वच्यन्ताम्' याचा अर्थच करीत ना-
हीत, पण बहुतकरून 'बोलेत' असा
न्यायिषयी त्यांचा विवक्षित अर्थ मि-
लतो.

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।
 यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥
 द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
 दमाय ।
 यदि । विशः । मानुषीः । देवयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रम् ।
 अर्चिः ॥ ३ ॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽन्तर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।
 आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुघे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥
 महान् । सधस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । द्यावा । माहिने
 इति । हर्यमाणः ।
 आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । स-
 बर्दुघे इति सवःऽदुघे । उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. द्यौश्च पृथिवी [च] (= द्यावापृथिव्यौ) यज्ञियांसः (= पूजनीया देवाश्च
 दमाय (= गृहाय) त्वा (= त्वा) होतार (= देवानामाह्वितारं) नि सादयन्ते
 (= स्थापयन्ति स्म) । यदि (= यत्र गृहे) मानुषीर्वंशः (= मनुष्यमजाः) देवय-
 न्तीः (= देवान् कामयमानाः) प्रयस्वतीः (= प्रयस्वत्य = हविरस्त्रयुक्ताः सत्यः) शु-
 क्रम् अर्चिः (= तेजस्विनी दीप्तिम्) ईळते (= स्तुवन्ति) ॥

४. महान् हर्यमाणः (= कामयमानः) [स] सधस्थे आ (= स्वकीये स्थाने)
 अन्तर्माहिने द्यावा (= महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये च) ध्रुवो निषत्तः (= अचलः सन्
 निषण्णो भवति = अचल यथा तथा निषीदति) । आस्के (= शत्रूणामास्वन्दनशीले
 = शत्रुजिते) अजरे (= सदा युवत्यौ) अमृक्ते (= केनाप्यर्हिसिते) सबर्दुघे (= अमृ-
 तदोग्ध्या) सपत्नी (= सपत्न्यी = समानपतिके) [द्यावापृथिव्यौ] उरुगायस्य (= पृ-
 ३. ननसाग्रे) धेनू (= धात्र्यौ) [भवतः] ॥

सपत्नी समान एवः सूर्यः पतितर्ययोस्ते इति सायणः ॥

३. द्यू आणि पृथिवी [आणि] पूज्य [देव] क्षांनीं तुला गृहाकरितां होता करून स्थापिलें आहे. आणि तेथें देवकामी मनुष्य-लोक हविरन्न घेऊन तुझ्या लख-लखीत दीप्तीला स्तवितात.

४. महान् असा जो अग्नि तो मोठ्या प्रीतीनें निरंतर आप-ल्या घरीं [आणि] महा द्यावापृथिवीच्या मध्यें वसून राहातो. आक्रमणशील, अजर, अविनाशी [आणि] अमृताचा पाह्वा सोड-णाऱ्या ज्या दोघी सवती त्या दी-र्घगामी अग्नीच्या दाया होत.

3. Heaven and earth and the adorable [gods] established thee [as] an invoker for the house, where the human races, longing for the gods, with sacrificial food with them, praise thy brilliant flame.

4. Loving [Agni] who is great sits eternal in his home and in the two great worlds. The two rival wives, victorious [and] ever young [and] indestructible [and] yielders of nectar, are the nurses of the long-striding one.

३. 'अग्नीला देवानों मनुष्याच्या घरी होता म्हणून नेमिलें आहे. तेथे (घरी) मनुष्यें त्याला हवि अर्पण करून पूजितात.'

४. 'अग्नीला दूध पाजणाऱ्या दाया म्हटल्या म्हणजे द्यावापृथिवी होत.'

'आपल्या घरी' = 'सधस्थे.' म्हणजे

यज्ञमंडपांत असा अर्थ आहे.

'दोघी सवती' = 'सपत्नी.' म्हणजे द्यावापृथिवीच समजावयाच्या.

'दीर्घगामी' = 'उरुगायस्य.' म्हणजे जिकडेतिकडे जाणारा, मोठ्या वेगानें जाणारा.

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततन्थ ।
 त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्पणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥
 व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति ।
 आ । ततन्थ ।

त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्पणी-
 नाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्धृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।
 अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥
 ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । धृतऽस्नुवा । रोहिता । धुरि ।
 धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि ।
 जातऽवेदः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, महतस्तव व्रता (=व्रतानि चरितानि) महानि (=महान्ति) [सन्ति] । तव क्रत्वा (=क्रतुना=प्रज्ञया) [त्वं] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ ततन्थ (=विस्तृतवानसि) । त्वं जायमानः (=जातमान एव) दूतोभवः । हे वृषभ (=वीर), त्वं चर्पणीना (=मनुष्याणां) नेता (=नायको) [भवसि] ॥

६. केशिना (=केशिनी प्रशस्तकेशवन्ती) धृतस्नुवा (=धृतं क्षरन्ती) रोहिता (=रोहितावधौ) योग्याभि. (=रज्जुभिर्) ऋतस्य धुरि (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य धुरि) धिष्व (=धेहि) । अथ (=अपि च) हे देव, विश्वान् देवान् आ वह (=आनय) । [अपि च] हे जातवेदः, [अस्मार्क कर्माणि] स्वध्वरा (=स्वध्वराणि हिंसारहितानि) कृणुहि (=कुरु) ॥

५. हे अग्नी, महान् जो तूं
सा तुझीं चरितें महान् [होत].
तूं आपल्या पराक्रमानें द्वावापृथि-
वींस पसरिता झालास. तूं उत्पन्न
होतांच दूत झालास. हे वीरा, तूं
जनांचा नायक [आहेस].

६. सुंदर अयाळ असलेले,
घृतस्त्रावी [आणि] आरक्त रं-
गाचे जे तुझे घोडे त्यांस दोऱ्यांनीं
सत्याच्या धुरेला जोड. आणि हे
देवा, तूं सर्व देवांला इकडे आण.
हे सर्वज्ञा, तूं [आमचीं] यजनें
निर्विघ्नपणें तडीस ने.

5. Great are thy deeds,
o Agni, thou who art great.
Thou didst expand the two
worlds by thy wisdom. [So
soon as] born thou didst
become the messenger.
Thou [art], o hero, the
leader of the people.

6. Harness with strings
to the yoke of Truth the
two tawny horses, shaggy
[and] dropping clarified
butter. And bring all the
gods, o god ! Make, o all-
knowing [Agni], our rites
free from obstruction.

५. 'चरितें.' म्हणजे द्वावापृथिवीस
पसरून ठेविलें इत्यादिक जी ती.

६. 'सत्याच्या धुरेला' = 'ऋतस्य धु-
रि.' म्हणजे सत्यरूप यज्ञ; तोच रथ

अग्नीला घेऊन मनुष्यलोकांहून देव-
लोकीं जातो, आणि तेथून अग्नीला घे-
ऊन पुनः पृथिवीवर येतो. त्याच्या धुरे-
ला, असा अर्थ.

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उपो विभातीरनु भासि पूर्वाः ।
 अपो यदग्र उशध्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥
 दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उपः । विभातीः ।
 अन्तु । भासि । पूर्वाः ।
 अपः । यत् । अग्रे । उशधक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त ।
 देवाः ॥ ७ ॥
 उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।
 ऊमा वा ये सुहर्वासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्रे अश्वः ॥ ८ ॥
 उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने ।
 सन्ति । देवाः ।
 ऊमाः । वा । ये । सुहर्वासः । यजत्राः । आयेमिरे । रथ्यः । अग्रे ।
 अश्वः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्रे, यद् (=यदा) वनेषु (=अरण्येषु) अप उशधक् (=उदकान्य-
 ति शयेन दहन्) [वर्तते] [अपि च] मन्द्रस्य (=स्तुत्यस्य) होतुस् [तव] [रो-
 कान्=दीप्तीर्] देवाः पनयन्त (=पनयन्ति=स्तुवन्ति) [तदा] ते रोकास् (=तव
 दीप्तयो) दिवश्चिदा (=दुलोकपर्यन्तमपि) रुचयन्त (=आरोचन्ते) [अपि च]
 पूर्वाः (=पभूता) विभातीः (=प्रकाशवतीर्) उपसः अनुभासि ॥

८. उरौ (=विस्तीर्णं) अन्तरिक्षे वा ये [देवा] मदन्ति (=हृष्यन्ति) ये वा
 देवा दिवो रोचने (=दुलोकस्य प्रकाशमाने प्रदेशे) सन्ति ये वा ऊमाः (=संरक्षण-
 कर्तारः “ऊमसंश्रकाः पितरः”) सुहर्वासः (=शोभनाह्वाना) यजत्राः (=पूजनी-
 याः),— । हे अग्रे, रथ्यः (=रथसंबन्धिनस्) [तव] अथा आयेमिरे (=अना-
 गमनाय रथे गम्यन्ते=युज्यन्ते),—

७. हे अग्नी, तूं जेव्हां अर-
ण्यांत उदकें अगदी जाळून टाक-
णारा असा [असतोस], [आणि]
[जेव्हां] तुज वर्णनीय होत्याच्या
[दीप्ति] देव स्तुतितात, तेव्हां तु-
झ्या दीप्ति दुलोकापर्यंतहि प्रकाश-
तात, [आणि] तूं अनेक प्रका-
शमान उषांच्या पाठोपाठ प्रका-
शतोस.

८. जे [देव] विस्तीर्ण अंत-
रिक्षांत आनंद पावतात, अथवा जे
देव दुलोकाच्या प्रकाशपूर्ण प्रदे-
शांत आहेत, अथवा जे संरक्षण
करणारे, सुलभाह्वान [आणि]
मूर्ज्य [देव] [आहेत],— हे
अग्नी, रथाला जोडावयाचे घोडे
जोडिले आहेत—

7. Even up to heaven
do thy rays shine, [and]
thou shinest after numer-
ous brilliant Ushases, when
thou art, o Agni, a great
burner of the waters in the
forest, [and] when the gods
praise the [rays of the]
praiseworthy invoker.

8. Those [gods] that
delight in the wide firma-
ment, or who exist in the
brilliant regions of heaven,
or who [are] protectors,
easily invoked [and] ador-
able—[thy] chariot hors-
es, o Agni, are fastend—

७. हा मंत्र जरा कठिन आहे. अ-
क्षरार्थ बराच सोपा आहे, तरी कवीचा
भावार्थ काय असेल तो स्पष्ट समजत
नाहीं. 'तू प्रतिदिनी उषःकाळी जागृत
होतोस आणि तुझे किरण आकाशापर्यंत
पोंहचतात, आणि तूं होता चांगला आ-
हेस' असें साधारण तात्पर्य दिसतें; पण
चारहि पादांचा अन्वय चांगला जुळत
नाही.

तीस 'देवे' म्हणून जे मंत्रपुष्पांज-

लि देताना म्हणतात त्यांत हा मंत्र म्हण-
ण्याची चाल आहे. सू. १८५ मं. ९
आणि टीप पहा.

८. अंतरिक्ष, दुलोक आणि पृथिवी
यांजवरील सर्व देवांस रथाला घोडे
जोडून घेऊन येण्याविषयीं यात प्रार्थना
आहे.

या मंत्रांतील 'देव' शब्दाचा अन्वय
पुढच्या मंत्रांत घेतला पाहिजे.

एभिर्अग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वः ।

पत्नीतत्स्त्रिशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा ।

विऽभवः । हि । अश्वः ।

पत्नीऽवतः । त्रिशतम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ ।

वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञं यज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राचीं अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञम् यज्ञम् ।

अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽईव । तस्थतुः । सुमेके इति सुमेके । ऋतावरी

इत्युतऽवरी । ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

भाषायाम्

९. एभिः (= तैर्देवैः सह) हे अग्ने, सरथम् अर्वाङ् आ याहि (= एकमेव रथमधिष्ठाय अत्रागच्छ) नानारथ वा (= विभिन्नान् वा रथान् अधिष्ठाय) [आ-याहि] । हि (= यस्मात् कारणात्) [तव] अश्व विभव. (= प्रभवो) [भवन्ति] पत्नीवतः (= पत्नीयुक्तान्) त्रिशतं त्रींश्च देवान् अनुष्वध (= इविरजगुर्दिश्य) आ वह (= आनय) । [अपि च] मादयस्व (= सोमेन हर्षं प्राप्नुहि) ॥

१०. [अग्नि.] स होता (= तादृशो होता) [भवति] यस्य यज्ञयज्ञं (= सर्वं यज्ञम्) उर्वी (= उर्वी = विस्तीर्णं) रोदसी चित् (= यावापृथिव्यावपि) वृधे अभि गृणीतः (= अभिवृद्धये प्रशस्तः = समीचीनो यज्ञोपमिति प्रशस्ता कृत्वा तं यज्ञम-भिवृद्धं सफलं कुर्वत.) । सुमेके (= सुरूपे) ऋतावरी (= सत्यवर्त्या) सत्ये (= सत्यस्यैव) [यावापृथिव्यौ] ऋतजातस्य (= सत्यजातस्य सत्यरूपाय यज्ञायोद्धृतस्य) अध्वरेव (= यज्ञाविव) प्राची (= अनुकूले) तस्थतुः (= तिष्ठतः) ॥

अनराधे स्थितोपमा दुर्वोधा ॥

रोदसीपदेनात्र यावापृथिवीगता देवा बोद्धव्या भवन्ति ॥

९. त्यांसहित हे अग्नी, तूं एकाच रथांत बसून ये अथवा तुम्ही वेगवेगळ्या रथांत बसून [या]. कारण [तुझे] घोडे शक्तिमान् [आहेत]. तूं तीस आणि तीन देवांला त्यांच्या पत्नींसहित हविर-नासाठी घेऊन ये आणि आनंद पाव.

१०. [अग्नि] असल्या होता [आहे] कीं विस्तीर्ण द्यावापृथिवीहि त्याच्या प्रत्येक यज्ञाची प्रशंसा करून अभिवृद्धि करितात. सूरूप, धर्ममय आणि सत्य अशा ज्या द्यावापृथिवी त्या सत्यजात [अग्नी]ला अध्वरांप्रमाणें अनुकूल [होऊन] उभ्या राहतात.

९. 'तीस आणि तीन देव' म्हणजे तेहतीस देव. सू. ३४ मं. ११ आणि टीप पहा.

१०. 'द्यावापृथिवी' प्रशंसा करितात म्हणजे द्यावापृथिवीत राहणारे जे जे म्हणून देव आहेत ते प्रशंसा करतात असें समजावयाचे आहे.

9. with those come, o Agni, hither in a common chariot or in separate chariots. For strong [are] [thy] horses. Bring to the oblation the thirty and three gods with their wives [and] be exhilarated.

10. [Agni] is such a minister that even vast Heaven and Earth commend and prosper all his sacrifices. The beautiful, righteous [and] truthful [Heaven and Earth] stand favourable to the Truth-born like two sacrifices.

'अध्वरांप्रमाणें अनुकूल होऊन उभ्या राहतात' हे 'अध्वरेव प्राची तस्यतुः' याचे भाषांतर सायणावुसार केलें आहे. पण त्या उपमेचा भावार्थ समजत नाही. मनाचा आम्ही अक्षरशः अर्थ दिला आहे.

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग त्रिमस्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

वर्षाचा वर्गणी, आगाऊ

रु. आ

६ ०

महर्षिवाहेर राठणारास टपाल दलिलाबद्दल एक वर्षाचे

० ६

५८कळ दर मतीस

० १०

वर्गणीदार होण्यास इच्छितांच्यानीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावे; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर गात्र बंद कारना येईल

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev
No. 29 Moroba Popatl's Court, Kull's District, India.

सर्व प्रकारचा पत्र-व्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटलीची गाडी घर नंबर २९,
या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "ग्यानेज्ज वेदार्थपत्र" या
चमशी ठेवावा

THE
VEDĀRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Revised Sūtras with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes, in Marāṭhī

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 9 NOVEMBER 1880 MONTHLY PART 56.
पुस्तक ४. अंक ९. नोवंबर मस १८८०. मासिक भाग ५६.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८६७ च्या २० व्या आवड्याप्रमाण गणित आहे.)

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥

॥ ११ ॥ २७ ॥ ८ ॥ २ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २७ ॥ ८ ॥ २ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयोऽष्टकः ।

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, हवमानाय (= स्तुवते मघं) शश्वत्तमं (= चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (= प्रभूतवीरकर्मणः = प्रभूतवीरकर्मणां फारवित्रीम्) इव्य (= मूर्ध्नि) गोः
सनिं [च] (= गवां लाभं च) साध (= साधय) । नः सुनुस्तनयः (= अस्माकं
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (= पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (= भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (= सा तव प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मि-
का) अस्मे भूतु (= अस्माकं भवतु) ॥

। समाप्तोऽयं द्वितीयोऽष्टकस्य व्याख्या ।

पंच ता० १ पाखून ता० ३१ आक्टोबर सन १८८० पर्यंत

	रु आ
श्रीमन् शंकरराव चिमणाजी पतसचि। मागीलसुद्धा. „	२९-१०
रात्रु मसन सी. दास. ... „	१०-०
रा रा प्रागजी वल्लभराम नाईक. ... „	१२-१२
„ जनार्दन सखाराम माडगीळ ... १८७९/८०	६-६
„ व्यंकटराव गोपाळ दुय्यम सिसिखेदार... „	६-६
डाक्टर नारायण, विनायक ... १८८०/८१	६-६

—
—
—

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

, हें भाषांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भाषांतरकर्ता.

११. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

11. O Agni, ever and over do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

११. येथे दुसरा अष्टक संपला आणि या पुढे तिसऱ्या अष्टकाला आरंभ होईल.

॥ अथ तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

सूक्तम् ७-२४१.

मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरां विविशुः सप्त वाणीः ।
 परिक्षितां पितरां सं चरेते प्र सस्त्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥
 प्र । ये । आरुः । शितिपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरां । विविशुः ।
 सप्त । वाणीः ।
 परिऽक्षितां । पितरां । सम् । चरेते इति । प्र । सस्त्राते इति । दीर्घम् ।
 आयुः । प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. शितिपृष्ठस्य (=श्वेतपृष्ठस्य) धासेः (=शोषकस्याग्नेर्) ये [रश्मयः] आरुः
 (=प्रकर्षणोद्गच्छन्ति) [ते] मातरां (=जगतः पितरौ आवापृथिव्यौ) सप्त वाणीः
 (=सप्त सिन्धून्=अन्तरिक्षं) [च] आ विविशुः (=सर्वतः प्रविशन्ति) । परि-
 क्षितां (=परिक्षितीं सर्वव्यापिनौ) पितरां (=पितरौ जगतो मातापितरौ आवापृ-
 थिव्यौ) दीर्घमायुः प्रयक्षे (=प्रदातुं) सं चरेते प्र सस्त्राते (=सम्यक्चरेते प्रकर्षणा-
 त्मानं प्रसारयतश्च) ॥

अग्नेर्दीप्तयो यदा प्रकर्षणोद्गच्छन्ति तदा ता अत्यन्तमहत्त्वात् त्रिलोकान् प्रवि-
 शन्ति । आवापृथिव्यौ च तस्मै मनुष्येभ्यश्च दीर्घमायुर्दातुं संचरतः आत्मानं च प्रसा-
 रयत इति भावः ॥

अष्टक ३, अध्याय १.

सूक्त ७-२४१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. श्वेतवृष्ट पोषक [अग्नी]-
चे जे [किरण] वर जातात, [ते]
[जगाच्या] आईबापांचे ठायीं
[आणि] अंतरिक्षाचे ठायीं प्रवेश
करितात. सर्वव्यापी आईबाप दीर्घ
आयुष्य देण्याकरितां संचार करि-
तात [आणि] प्रसार पावतात.

१. हें तिसऱ्या अष्टकाचें पहिलें सू-
क्त कठिण आहे. या सर्वांत जरी अग्नी-
विषयी सांगितलें आहे, तरी ते सर्व
वर्णन जाणून घेऊन जणु दुर्बोध आणि
शुद्धार्थ शब्दांनी केलेले असल्यामुळें त्या
भावार्थ समजण्यास सर्व मनात एका-
रिती सुलभ साधनें नाहींत.

ASHTAKA III, ADHAYA I

HYMN 7-241.

To Agni. By Vis'vāmitra Metro
—Trishṭubh.

1. The rays of the white-
backed nourisher [Agni]
that start forth enter into
the [universal] parents
[Earth and Heaven] [and]
into the firmament. The
two parents that spread
everywhere move together
and lie expanded for to
give long life.

‘ अग्नीच्या दीप्ति वर जाऊं लागल्या
म्हणजे त्या थोडक्या अंतरापर्यंत जातात
असे नाहीं. तर पृथिवी, अंतरिक्ष आणि
सुलोक यास भरून टाकतात. यावा-
पृथिवीचा संचार चालतो म्हणून लोक
जगतात.’ असा भावार्थ.

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वो देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।
 ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येकां चरति वर्तनि गौः ॥ २ ॥
 दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुम-
 द् । वहन्तीः ।
 ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्त-
 निम् । गौः ॥ २ ॥
 आ सीमरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्नयिविद्वयीणाम् ।
 प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥
 आ । सीम् । अरोहत् । सुयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् ।
 रयिवित् । रयीणाम् ।
 प्र । नीलपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधप्र-
 तीकः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. दिवक्षसः. (=दिव व्याप्य यतमाना) अश्वः (=“वाहनरूपा रोहिता.”)
 वृष्ण (=अग्निलक्षणस्य वीरस्य) धेनवः (=पयसा प्रीणयिष्यो धाव्यो) [भवन्ति] ।
 मधुमद् वहन्तीः (=माधुयोपेत रस वहन्तीर्) देवीः (=“शोतनशीला नदीः”)
 [स] आ तस्थौ (=आतिष्ठति) ।—[हे अग्ने], ऋतस्य सदसि क्षेमयन्तं (=स-
 न्यरूपस्य यज्ञस्य गृहे वासमिच्छन्तं) त्वा (=त्वा प्रति) एका गौः (=?) वर्तनि
 परि चरति (=मार्गं परिक्रामति=मार्गं परिक्राम्यागच्छति) ॥

गोशब्दो माध्यमिराग्वाचो माध्यमिरा वाचमिति नेहृक्ता इत्यभिधानात् । एषा
 गौः याचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे क्षेमयन्तं क्षेममावा-
 समिच्छन्तम् । इति सायणः ॥

३. चिकित्वान् (=रातवान्) रयीणा (=वनानां) रयिवित् पतिः (=धनस्य
 लम्भयिता स्वामी) [स] सुयमाः (=छलेन नियन्तुं शक्या) भवन्तीः सी (=ता)
 आ अरोहत् (=आरोहत्) । नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः (=बहुधा विशिष्टाङ्गः) [सो-
 मिर्] अतसस्य धाम्ने. (=“सततगमनस्य पोषणार्थं”) ताः (=अश्वः) प्र अ-
 वासयन् (=प्रापयामयन्—गमं प्रापयति) ॥

२. सुलोकाला व्यापणान्या घोड्या अग्निनीराच्या धात्री [हो-त]. मधुर रसातें वाहणान्या अशा ज्या त्या देवी खांजवर तो वसत असतो.—[हे अग्नी], सत्याच्या गृहांत आराम इच्छिणाऱ्या तुजप्र-त एक गाय मार्ग चालून येते.

३. संपत्तीचा संपत्तिदायक ज्ञानी प्रभु [अग्नि] सुयंत्र हो-णान्या [ज्या घोड्या], खांजवर आरूढ होतो. नीलशृंग [आणि] चोहीकडे पाहणारा [अग्नि] खां-जकडून गमनाच्या पोषणासाठी प्रवास करवितो.

2. The mares that dwell in heaven [are] the nurses of the hero. He mounts on them, the goddesses that bear the sweet beverage.— To thee who dost desire rest in the home of Truth, one cow comes traversing the road.

3. He the wise lord of riches, that gives riches, mounts them when they become easily controlla-ble. Possessed of a black back [and] looking in many directions he causes them to live abroad "for improving their speed."

२. या सूक्तातील इतर ऋचाप्रमाणे हीहि ऋचा गूढार्थक आहे. आम्ही अक्षरशः अर्थ केला आहे, पण 'मधुर र-सातें वाहणान्या घोड्या' म्हणजे अंतरिक्षातील मेघमालारूप नशा होत री काय, आणि 'सत्याचें गृह' म्हणजे अंतरिक्ष किंवा यज्ञमंडप ध्यावयाचा ना काय, आणि 'एक गाय' सांगितली तो कोण-ती, या सर्वाविषया मोठा संशय आहे.

३. हा मंत्र अत्यंत दुर्बोध आहे. पूर्वार्धाचा भावार्थ असा दिसतो की, 'अग्नि अंतरिक्षस्थमेघमालारूप ज्या

घोड्या त्याजवर वसतो.' परंतु दुसऱ्या अर्धाचा कांहीच भावार्थ समजत नाही. आम्ही अर्थ केवळ अक्षरशः दिला आहे. 'अतसस्य धासेः' आणि 'मा-वासयत्' या पदांचा अर्थ कळत नाही. सायणांनी त्यांचा केलेला अर्थ भाषेत जाणविला आहे.

हे सूक्त संपेपर्यंत वाचरानी धीर ध-रणें अवश्य आहे. या मंत्राचा अर्थ आम्ही अक्षरशः देऊ, पण भावार्थाची बहुधा कल्पना मान करू. दुसरा उपा-य नाही.

महि त्वाष्ट्रमुर्जयन्तीरजुर्य स्तभूपमानं वहतो वहन्ति ।

व्यङ्गेभिर्दितुतानः सधस्थ एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुर्यम् । स्तभुऽयमानम् । वहतः ।
वहन्ति ।

वि । अङ्गेभिः । दितुतानः । सधऽस्थे । एकाम्ऽइव । रोदसी इति ।
आ । विवेश ॥ ४ ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥

॥ ५ ॥ १ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने ।
रणन्ति ।

दिवऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । मा-
हिना । गीः ॥ ५ ॥ १ ॥

इयमपि दुर्बोधार्था ॥ प्रावासयत् प्रकुर्वेण वासयति स्म । निवासेन श्रमेपनीते स-
ततगमनं पोषयितुं शक्यम् इत्यर्थः इति सायणः ॥

वस्तुतस्तु उत्तरार्धोऽज्ञातभावार्थः । विशेषतश्च अतस्य धासेरिति पदद्वयमति-
शयेन गूढार्थकम् ॥

भाषायाम्.

४. अजुर्य (=जरयितुम् अनर्हम्=अविनाशिन) स्तभूपमानं (=स्वस्य धारणम्
अचलत्वमिच्छन्तं) त्वाष्ट्रं (=त्वष्टुः पुत्रम् आग्नि) महि (=प्रभूतं यथा तथा) ऊ-
र्जयन्तीः (=ऊर्जयन्त्यो=वहिनं कुर्वन्त्यो) वहतः (=नगो) वहन्ति (=धार-
यन्ति) । सधस्थे (=स्वकीये स्थाने) अङ्गेभिः (=अङ्गैः स्वकीयेरवयवैर्) वि दि-
तुतानः (=विशेषेण दीप्यमानः) [स] एकामिव रोदसी आ विवेश (=वायापृ-
थिव्योर्मध्य एकामिव उभे वायापृथिव्यौ प्रविशति) ॥

५. अरुषस्य वृष्णः (=आरोचमानस्य वीरस्य अग्निरुषस्य) शेवं (=सुखं=तेन
दत्तं सुखं) [जना] जानन्ति । उत (=अपि च) ब्रध्नस्य (=महतोमेः) शासने

४. अविनाशी आणि हाळें नये अशा निश्चयानें उभा राहणारा जो त्वष्ट्याचा पुत्र, खाला नद्या अतिशय प्रबळ करून वाहतात. [आपल्या] स्थानीं सर्व अवयवांनीं प्रकाशणारा [अग्नि] एकीमध्ये [प्रवेश केल्या] प्रमाणें उभय ज्या द्यावाष्टयिनी त्यांमध्ये प्रवेश करितो.

५. आरक्त [जो अग्नि] वीर त्याचें सुख [जन] जाणतात, आणि ते महान् [अग्नी] च्या आज्ञेंत रममाण होतात. ज्यांची आहुति [आणि] महा वाणी पूज्य [होय] ते शुलोकापर्यंत प्रकाशणारे, उत्तम प्रकाशणारे [आणि] तेजस्वी [होतात].

4. The rivers carry [him], greatly invigorating him, the son of Tvashtā, indestructible and immovable. Shining in all directions with [his] limbs he enters the two worlds as if he entered [only] one.

5. They know the blessing of the tawny hero and remain with delight under the command of the great [Agni]. They whose oblation and great hymn [is] praiseworthy shine as far as heaven, become highly brilliant, [and] resplendent.

४. हाहि मंत्र कठिण आहे. भावार्थ असा दिसतो की, 'मेघमालारूप ज्या घोड्या, त्या अचल अग्नीला वाहतात; आणि अग्नि जेव्हा अंतरिक्षांत विशुद्धपानें प्रकाशतो, तेव्हां तो उभय लोकांस एकदम व्यापून टाकितो.'

तथापि 'एकीमध्ये प्रवेश केल्याप्रमाणें' असें आहे त्याचा वास्तविक भावार्थ काय आहे, तें निश्चयानें सांगणें कठिण

आहे.

५. अग्नीच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तल्यापासून काय लाभ आहे तो जेणें जाणतात, आणि म्हणूनच त्याचें शासन ते उद्ध्वेग करित नाहीत. म्हणजे, त्याला आहुतीनी आणि स्तोत्रांनी मजतात व तसे करून अग्नीप्रमाणे अत्यंत दीप्तिमंत होतात, असा भावार्थ.

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शुषम् ।
 उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्व्वक्ष ॥ ६ ॥
 उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अहु । घोषम् । महः । महद्भ्या-
 म् । अनयन्त । शुषम् ।
 उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अहु । स्वम् । धाम ।
 जरितुः । व्वक्ष ॥ ६ ॥
 अश्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।
 प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥
 अश्वर्युभिः । पञ्चभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निहितं-
 तम् । पदम् । वेरिति वेः ।
 प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अहु । हि ।
 व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

(=आज्ञाया) रणन्ति (=रमन्ते) । [अपि च] येषाम् इळा (=हविराहुतिर्) माहिना गीः (=महती स्तुतिश्च) गण्या (=पूजनोया प्रशस्ता) [भवति] [ते म-
 त्त्या] दिवोवचः (=गुलोरुपर्वन्तं दीप्यमानाः) सुरुचः (=शोभनं यथा तथा
 दीप्यमाना) रोचमानाः (=दीप्तिमन्तश्च) [भवन्ति] ॥

ये जना अग्नेः शासने तिष्ठन्ति तेतिष्ठयेन दीप्तिमन्तो भवन्ति । अग्नेः प्रसादाच्छ-
 ष्पार्थ्यं सुरां वस्तु यस्माच्च जानन्ति तस्माच्चस्य शासने तिष्ठन्तीति भावः ॥

भाषायाम्.

६. उतो (=अपि च) महः (=महतोमेर्) महद्भ्या पितृभ्या (=आवापृथि-
 र्याभ्यां) प्रविदा (=ज्ञानेन) अहु घोषं (=सघोष) शुष (=स्तोत्रम्) अनयन्त
 (=प्रातिगवन्तः) । यत्र ह (=परिमन् काले=तस्मिन् काले च) उक्षा (=हेचरो=
 गीरोमिः) परि धानम् अक्तोः (=१ रात्रेः कर्णे=रात्रिसालसारम्भे) जरितुः (=१ स्तो-
 त्रदिताय) अहु रवं धाम (=स्वर्वायं तेजोबुलक्ष्य=तेज.परिमाणमनु) व्वक्ष (=म-
 हान् वभूव) ॥

एषा भृशमेव दुर्वोधा ॥

६. आणि [जन] मोठ्याचीं मो-
ठीं मातापितरे [अशा ज्या द्यावापृ-
थिवी त्या] प्रत घोष करून ज्ञानाने
स्तोत्र अर्पण करिते झाले, तेव्हा
[अग्नि] वीर रात्रीच्या आरंभी
आपल्या तेजाच्या प्रमाणाने स्तो-
त्रासाठी वाढला.

७. पाच अध्वर्यूनी सात मे
धावी [जन] पक्ष्याचे स्थापिलेले
प्रिय स्थान रक्षितात. प्रसन्नमुख
[आणि] अजर वीर [देव] हर्ष
पावतात. कारण की देव [जे ते]
देवाच्या कर्मांमागून गेले.

6 And [the people] of-
fered with knowledge and
in loud acclamation a
hymn to the great parents
of the great [Agni], when
the puissant [Agni] at
the commencement of the
night grew in proportion
to his own splendor [for
the benefit] of the poet

7 The seven wise men
protect through the five
Adhvaryus the dear esta-
blished seat of the Bird
The willing and every young
heroes are delighted For
the gods are after the
works of the godly [wor-
shippers]

६ ही ऋचा अत्यंत दुर्बोध आहे
यात ऋचाचा भावार्थ काय आहे तो
स्पष्ट समजत नाही इतकेंच नव्हे, पण
या मंत्राचा साधारण शब्दांय सुद्धा पार
कठिण आहे आम्हां बहुतकरून श-
ब्दास अनुसरून अर्थ दिला आहे, पण
'प्रविदा' 'अनु धावम्,' 'यत्,' 'प
रिधानम्,' 'अनु स्व धाम आणि
जारतु याचा अर्थ आणि अवय
ही उघड नाहीत

आम्ही वर दिलेल्या अर्थाच तात्पर्य
ह की, 'अग्नीन आर्हवाप न द्यावापृ-
थिवी, त्यान मोठ्याने स्तोत्र छोऱ्यांनी वळ
तेव्हा रात्रीच्या आरंभी अग्नीन आपल

तज प्रगट करून, त्याच्या प्रमाणान आ
पणहि प्रगट झाला'

पण ऋग्वेदात जे म्तितीष्ट अगदा
मठिण मन आहत त्यापेक्षा हा आहे,
आणि बहुतकरून हे सर्वच सूत त्या-
प्रकारे आहे

७ 'अध्वर्यु आणि दुसरे ऋत्विज
अग्नीला आहवनीयादिन स्थाना रक्षि-
तात, कारण का तेभून देव आनंद पा-
वतात त्यात दीप्तिमान ऋत्विजानी
टांगिलेल्या आहुति घण्यास दाप्तिमान
देव धावत येतात'

असा भावार्थ परंतु पाच अध्वर्यु
मोणते आणि सात मेधावी मोणते या-

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वर्ध्या मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिच्छ आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्याना ॥ ८ ॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वर्ध्या ।
मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्र-
तऽपा । दीध्याना ॥ ८ ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वोवृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतमन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥
वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽ-
यामाः ।

देव । होतः । मन्द्रतर । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति ।
आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

७ सप्त विषा (=मेधाग्नि " होतरा ") पञ्चभिरध्वर्युभि [सह] निहित
(=स्थापित) प्रिय वे पदम् (=अग्निरूपस्य पक्षिण स्थान) रक्षन्ते (=पालयन्ति) ।
प्राथ (=अनुवृल्लमुखा =प्रसन्नमुखा) अजुर्धा. (=जरारहिता) उक्षण (=वीर्य =
देवा) मदन्ति (=तस्मात् स्थानाद्भृष्यति) । देवा (=इन्द्रादयो) देवाना व्रता
(=दीप्तानामृत्विजा व्रतानि वर्माणि) अनु गु (=अनुजम्बु =अन्वगच्छन्) ॥

उद्गातृवर्ग्यतिरिक्ता द्वादशात्वजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पञ्चायेऽध्वर
नपति । ते पञ्चभिरध्वर्युभि सह सप्त विषा मेधाविनो होतरा वर्गमनस्वभावस्याग्ने
प्रिय निहितमाहवनीयारव्य पद रक्षन्ते । पालयन्ति । इति सायण ॥

भाषायाम्.

८ दैव्या (=दिव्या) प्रथमा (=प्रथमावादिमृती) होतारा (=देवानामाहा-
तारा) नि ऋञ्जे (=प्रसाधयामि=प्रसादयामि) । ऋत शंसन्त (=सत्यभूत मेघो-
दरुमाशसमाना) सप्त पृक्षास (=ऋत्विजो) व्रतमनु व्रतपा (=व्रत वर्मानुसृत्य
व्रतरक्षिण वर्मणो रक्षिताये) दीध्याना (=ध्यानरता सन्तस्) ते ऋतमिच्छ आहु
(=अग्निरेव सत्यमिति वदन्ति) ॥

९ महे (=महते) अत्याय (=सर्मानप्यतिक्रम्य घर्तमानाय) [अग्नये] पूर्वा.

८. दोन दिव्य आदि होयां-
ला मी आळवितों. सत्य[रूप उ-
दका]ची याचना करणारे सात
ऋत्विज् [यांला] हविरन्तर्ने आ-
नंदवीत आहेत. कर्मांला अनु[स-
रून] कर्मांचें रक्षण करणारे
[आणि ध्यानी] [असे] ते ऋत्वि-
ज् [अग्नीला]च सत्य म्हणतात.

९. महान् [आणि] सर्वव्या-
पी [अग्नी]च्या संगीची पुष्कळ
जणी वांछा करितात. आज्ञाधारक
दीप्ति सुंदर वीर [जो अग्नि त्या]-
च्या [संगीची वांछा करितात].
हे होला, उत्तम रीतीनें हर्षविणारा
[आणि] ज्ञानी असा जो तूं, तो
महान् देवांला आणि द्यावापृथिवी-
ला येथें आण.

विषयी सशय आहे. सायगानी याची
संख्या कशी भरली आहे तें भावेता-
ली पहा.

‘देव’शब्द जसा देवाचा तसाच

९. ‘अग्नीच्या ज्वाळा द्याच ज्या
स्त्रिया त्या अग्नीचा संग व्हावा म्हणून
अतिशय कामार्थ होतात. असा जो अ-

8. I propitiate the two
primeval divine invokers.
The seven priests, praying
for the holy [water], de-
light [them] with oblation.
Preserving the law accord-
ing to the law, and full
of contemplation, they say
[Agni] [is] Holiness.

9. The many [females]
long for the great [and]
impetuous [Agni]—for the
handsome hero the obe-
dient flames [are longing].
O resplendent invoker, do
thou, most able to enter-
tain and most wise, bring
hither the great gods [and]
Earth and Heaven.

ऋत्विजांचाहि वाचक आहे. याची उ-
दाहरणे ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणी
आलेली आहेत.

मि, तो द्यावापृथिवीवरील आणि इतर
ठिकाणी असलेल्या देवांस इकडे घेऊन
येओ’, असा भावार्थ दिसतो.

पृक्षप्रयजो द्रविण. सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदृषु. ।

उतो चिदग्रे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥
पृक्षप्रयजः । द्रविण । सुवाचः । सुकेतवः । उषसः । रेवत् ।

ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः ।
सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

इळामग्रे पुरुदंसं मनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नं सुनुस्ननयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २ ॥
इळाम् । अग्रे । पुरुदसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुदुः । तनयः । विजावा । अग्रे । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २ ॥

(=पूर्व प्रभूता) [दीप्तयो] वृषायन्ते (=वृषेवाचरन्ति=त सद्गार्थं भृशमेव काम-
यन्ते) । सुयामा. (=सुष्टु नियन्तु शक्या) रश्मय (=दीप्तयश्च) चिनाय वृष्णे
(=सु-दराय वाराय) वृषायन्त (=त सद्गार्थं भृशमेव कामयन्ते) । हे होत (=दे-
वानामाह्वातर) देव [अग्रे], म-द्रतरः (=अतिशयेन मादयिता) धिनिस्वान्
(=ज्ञातवान्) [एतादृशस्त्व] महो देवान् (=महतो देवान्) रोदसो (=गावापृ-
थिव्यौ च) इह आ वक्षि (=अत्रानय) ॥

भाषायाम्.

१० हे द्रविण. (=द्रविणोद धनद), पृक्षप्रयजः (=यासूयितासु सतीषु ह-
वीषि प्रज्यन्ते ह्यन्ते ताः) सुवाच (=सुस्वरा) सुकेतवः (=सुतेजस) उषसो
रेवत् (=धनयुक्तं यथा तथा) ऊषु. (=प्राशस्त्याम्) । उतो चित् (=अपि च) हे
अग्रे, उत चिदेन. (=एतमपि पाप) पृथिव्या महिना (=महिम्ना) महे (=महते
यजमानाय) स दशस्य (=सक्षय) ॥

पृथिव्या महिनेत्यज्ञानाभिप्रायम् ॥

११. हे अग्रे, हवमानाय (=स्तुतते मया) शश्वत्तमं (=तिरस्त्रं यथा तथा)
पुरुदसं (=प्रभूतवीर्यमणि=प्रभूतवीर्यसर्पणा वारयितुम्) इळा (=भूमि) गो.

१०. हे धनदायक [अग्नी],
हविर्दायिनी, सुभाक् [आणि]
सुतेजस्क अशा ज्या उपा, त्या सं-
पत्तीसहित प्रकाशोत. आणि हे
अग्नी, कांहीं केलेले जे पाप तें तू
महान् [यजमाना]साठी पृथिवीच्या
मोटेपणाने जाळून टाक.

११. हे अग्नी, तुझा धावा क-
रणान्याला तूं बहु पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुराची समृद्धि
हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र सतान वाढविणारे हो-
ओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

10 O liberal [Agni],
may the Ushases under
whose auspices offerings
are made, [who are] elo-
quent [and] brilliant, shine
forth with wealth [for us]
And do thou, o Agni, des-
troy for the great [sacri-
ficer], with the greatness
of the earth, any sin that
may have been committed.

11 O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds, and
an affluence of cows May
our sons and grandsons be
prolific O Agni, may that
thy favour be ours.

१० प्रार्थना 'उपा येओत, आणि
हे अग्ना, तू पराक्रम आणि आमच्या य-
जमानाने जें काय पाप केलें असेल, तें
तू नाहसिं वरून टाक' असा भावार्थ
पण 'पृथिवीच्या मोटेपणानें' याचा
अर्थ काय? सायण 'मोठ्या ज्वालेच्या
'महत्तान' असें भाष्य करितात
'हविर्दायिनी' = 'पृक्षप्रयजः,' म्ह-

णजे ज्या उगवताच हविरज देवांस दिलें
जाते त्या.

'सुभाक्' = 'सुभाक्,' म्हणजे ज्या-
चा आविर्भाव होताच सुस्वर आणि
मधुर गाणारे पक्षी गाऊ लागतात, त्या.
स ४८ म २ आणि त्याजरील टीप
पहा

सूक्तम् ८-२४२.

विश्वामिन ऋषिः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूषो देवता । वनस्पते शतवल्श इत्ये-
कादस्यारिउन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी
वैश्वदेवी यीपी वा । अत्र पश्चादीना बहवो यूषा देवता । शिष्टा एकयूप-
देवताकाः । तृतीयास्तप्त्यावानुष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदुर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।
यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः ।

मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमर्तिं वार्धमान उच्छ्रयस्य महते सौभगाय ॥ २ ॥

सम्पुष्टस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सु-
वीरम् ।

आरे । अस्मत् । अमर्तिम् । वार्धमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौ-
भगाय ॥ २ ॥

सर्ति [च] (=गवा लाभ च) साध (=साधय) । न. सनुस्तनयः (=अस्माकं
पुत्रः पौनध) निजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते शुभतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मि-
का) अस्मे यूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे वनस्पते (=वृक्षाधीश=वृक्षराजविनाशभूत यूष), त्वा देवयन्तः (=दे-
वान् कामयमाना ऋत्विजः) अध्वरे (=यज्ञे) दैव्येन मधुना (=देवसवन्धिना म-
धुना=पृतेन) अञ्जन्ति (=त्वयि पृत सिञ्चन्ति) । यद् [वा] ऊर्ध्वस्तिष्ठः यद्
वा अस्या मातुरूपस्थे क्षयः (=यदि वा उन्नतस्तिष्ठति यदि वा भूम्या उत्सन्ने श-
यानो वर्तते) इह द्रविणानि धत्तात् (=अस्मासु धनानि निवेदि स्थापय=अस्मभ्यं
देहि) ॥

सूक्त ८-२४२.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
यूप. वृत्त-१, २ त्रिष्टुभ्; ३ अ-
नुष्टुभ्; ४-६ त्रिष्टुभ्; ७ अनु-
ष्टुभ्; ८ ११ त्रिष्टुभ्

१. हे वृक्षराजा, तूला, देवका-
मी ऋत्विजलोक यज्ञात देव्य म
घूने मासतात. तू उभा अस अ-
थवा या मातेच्या माडीवर निज
लेला अस, तू आम्हाला धनसं-
पत्ति दे.

२. पेटविलेल्या [अग्नी]च्या
पूर्वेला उभा राहिलेला [आणि]
अक्षय [तसेच] वीरसत्तानयुक्त
अन्न देणारा [आणि] शत्रूला
आम्हापासून दूर हाकून लावणारा,
[असा जो तू तो] महा भाग्य
[देण्या]साठी उभा ठाक

१ ज्या खावाला अथवा यज्ञस्तमा-
ला पशु बाधीत, त्यानिघर्षी हे सूक्त
आहे

‘दैव्य मधून’ म्हणजे घृतान असा
सायण अर्थ करितात तसेच दिसत

‘मातेच्या’ म्ह० पृथिव्याच्या

‘निजलेला अस’ = ‘क्षय’ इ क्षि-
धानूपासून क्रियापद आहे

Hymn 8-242

To 1st part of the Sacrificial Hymn
By 1st part of the Sacrificial Hymn
Trustful except in verses 3
and 7 where it is trustful

1 O king of the forest,
the god loving [priests]
anoint thee in the sacrifice
with the celestial honey
Whether thou standest
erect, or whether thou rest
est in the lap of this mo-
ther [earth], do thou give
us riches

2 Standing to the east
of the well kindled [Agni],
bestowing indestructible
wealth accompanied by
brave progeny, driving a-
way the enemy from us,
do thou stand erect for [to
give] great prosperity

२ विवाहात वाग्दान म्हणून जे क-
रितात त्यात हा मंत्र म्हणतात कारण
वी यात ‘महत सौभाग्य’ हे शुभ श-
ब्द आले आहेत पण लग्नात यूप्याचा
काही संबंध नाही व ‘महत सौभाग्य’
हे शुभ शब्द यूप्यास लाविले असल्यामुळे
या मंत्राचा संबंध काही नसता उगीच
पाठ म्हणतात हे उघड आहे

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः क्वय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुवासाः । परिवीतः । आ । अगात् । सः । ऊ इति । श्रे-
यान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरासः । क्वयः । उत् । नयन्ति । सुआध्यः । मनसा । दे-
वयन्तः ॥ ४ ॥

२. समिदस्य (= सम्यग्दीप्यमानस्य “आहवनीयाख्यसाम्ने.”) पुरस्ताच्छ्रयमाणः
(= पूर्वस्या दिशि वर्तमानः) अजर सुवीर्यं ब्रह्म वन्द्यम् (= अक्षय शोभनवीरोपेत
चात्र प्रयच्छन्) अस्मदारे अमर्तिं बाधमानः (= अस्मत्सराशात् शत्रुमपवृद्धन्) [ए-
तादृशस्त्वं] महते सौभगाय (= महत् सुभाग्य दातुम्) उत् श्रयस्व (= ऊर्ध्वं स्तिष्ठ) ॥

भाषायाम्.

३. हे वनस्पते (= वृक्षराज = हे यूष), [त्व] पृथिव्या वर्ष्मन् अधि (= पृथि-
व्या उच्छ्रिते प्रदेशे) उच्छ्रयस्व (= उच्छ्रितो भव) । सुमती (= सुमत्या) मीयमानः
(= उत्थाप्यमानस्) [त्व] यज्ञवाहसे (= इन्द्रिदीप्ते यजमानाय) वर्चोधाः (= र-
नादिसप्तद देहि) ॥

४. युवा (= वरुणः) सुवासाः (= सुवराः) परिवीतः (= परिवेष्टितः) [सर्वे
यूरा] आ अगात् (= आगच्छन्ति) । स उ (= स एव) जायमानः (= जातमानः)
श्रेयान् (= उन्नतो) भवति । तम् [एव] धीरासः (= धीराः = प्रज्ञाः) स्वाध्यः
(= पुत्र ध्यानयुक्ता) मनसा देवयन्तः (= प्रेम्णा देवान् कामयमानाः) त्वयः (= स्तो-
त्रार उपासना) उन्नयन्ति (= उन्नतं पृथयन्ति) ॥

३. हे वृक्षराजा, तूं पृथिवीच्या उंच प्रदेशीं उभा ठाक. कुशलतेनें उभारलेला असा जो तूं, तो यज्ञ अर्पण करणाऱ्या [यजमाना] ला वैभव दे.

४. तरुण, सुवस्त्र, वेष्टिलेला [असा यूष] येतो. तोच उत्पन्न शाल्यावर उंच होतो. त्याला बुद्धिमान्, भक्तिमान् [आणि] भावेकरून देवांवर प्रीति करणारे कवि उभारितात.

3. Do thou, o king of the forest, stand up on the height of the earth. Do thou, who art erected with skill, give affluence to the offerer of the sacrifice.

4. Young, well-clad [and] surrounded, he comes. He alone becomes high [so soon as he is] produced. It is he that the wise, pious, [and] sincerely god-loving poets erect.

४. हा मंत्र याज्ञिकांत प्रसिद्ध आहे. उपनयनांत एके प्रदक्षिणेच्या प्रसंगी ह्या मंत्राचा पूर्वार्ध म्हणतात, आणि उत्तरार्ध

उपनयनांदील हृदयालंभन नांवाच्या कर्मोत पाठ म्हणतात.

‘ कवि ’ म्हणजे ऋत्विजलोक.

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचम् ॥५॥३

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उद् । इयति । वाचम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिष्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्यिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥६॥

यान् । वः । नरः । देवऽयन्तः । निऽमिष्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्यिऽवांसः । प्रजावद् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ जातः (= सङ्कल्पं पृथिव्या वृक्षत्वेन जातोपि) [वनस्पतिः] [पुनरपि] अह्ना सुदिनत्वे (= शोभनेषु दिवसेषु) समर्थे (= योगे) विदथे आ (= यज्ञे) [च] जायते वर्धमानः (= वर्धते च) । अपसः (= कर्मकारिणो) धीराः (= सुप्रज्ञा) मनीषा (= मनोभया = स्तुत्या) पुनन्ति (= शोधयन्ति) । देवयाः (= देवान् यजमानो) विप्रः (= मेधावी होता) वाचम् उद् इयति (= स्तुतिरूपा वाचमुच्चारयति) ॥

६. यान् वः (= युष्मान्) देवयन्तः (= देवकामा ऋत्विजो) निमिष्युः (= अवष्टेपु प्रक्षिप्युः = अवष्टेपु स्थापयित्वोज्ज्वलं चक्रुः) वा (= अथवा) हे वनस्पते (= वृक्षराज), [यान् वः] स्वधितिस्ततक्ष (= ऊठारक्षिच्छेद) ते देवासः (= देवा दीतिमन्तः) स्वरवः (= यूषा) अस्मे (= अस्मात्) प्रजावद्रत्नम् (= अपत्ययुक्तं धनं) दिधिषन्तु (= धारयन्तु = अस्मभ्यं प्रयच्छन्तु = प्रयच्छतु) ॥

पुरुषत्रयस्यैव जन्मदसः ॥

५. जन्मलेला [वृक्षराज]
[पुनः] मंगल दिवशी यज्ञांत आणि
यजनांत जन्मतो आणि वाढतो.
कर्मकारी विद्वान् [वाला] स्तु-
तीनें सुतेजस्क करितात. देवांप्री-
त्यर्थे याग करणारा विद्वान् [हो-
ता] स्तोत्र उच्चारितो.

६. ज्या तुम्हांला देवकामी
पुरुष रोविते झाले, अथवा हे वृ-
क्षराजा, [ज्या तुम्हांला] कुऱ्हाड
कापितो झाली, ते देदीप्यमान
[आणि] उभे राहिलेले [तुम्ही]
ग्रूप आम्हांला संतानयुक्त संपत्ति द्या.

5. [Though already]
born he is born [again]
[and] grows on auspicious
days, in festivity [and] in
sacrifices. Wise men full
of pious works illustrate
[him] with a hymn. The
sacrificing sage sends forth
his voice.

6. You sacrificial Posts
whom the god-loving men
have erected or whom the
axe has fashioned, who are
resplendent and who stand
erect, do you give us wealth
accompanied by progeny.

५. 'वृक्षरूपाने पूर्वी पृथ्वीत जन्म-
लेला असताहि पुनः यज्ञदिवसी तो यू-
परूपाने जन्मतो आणि वाढतो.'

६. 'देवकामी पुरुष' = 'देवय-
न्तो नरः.' म्हणजे देवावर प्रीति करणारे
जे ऋत्विज ते. 'रोविते झाले' म्हणजे

तुम्हांस पुरावयाचे ठिकाणी तुम्हांस पुरते
झाले, म्हणजे उभारिते झाले.

या मंत्रांत पुरुषवचन आणि अनेक-
वचन आणि द्वितीय पुरुष आणि तृती-
य पुरुष यांचा संकर आणि व्यत्यय
झाला आहे तो लक्षांत घ्या.

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यत्सुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यत्सुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अ-
न्तरिक्षम् ।

सऽजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य ।
केतुम् ॥ ८ ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः ।

आ । अगुः ।

उत्सुऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि ।

यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. वृक्णासः (= वृक्णाः = परशुना छिन्ना) यत्सुचः (= यताः सुचो ययोरर्थ)
क्षेत्रसाधसः (= क्षेत्रस्य साधयितारो) ये अधि क्षमि निमितासः (= पृथिव्यामुन्नताः
यतास्) ते [यूपा] नो वार्यम् (= अन्नं हवीरूपं) देवत्रा व्यन्तु (= देवेषु प्रापयन्तु) ॥

८. आदित्याः रुद्राः वसवः द्यावाक्षामा (= द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षम् (= अ-
न्तरिक्षाभिमानो देवथ) [इत्येते] सुनीथाः (= शोभननायकमृता) देवाः सजो-
षसः (= संगताः सन्तो) यज्ञम् अवन्तु (= रक्षन्तु) [अपि च] अध्वरस्य केतु
[यूपम्] ऊर्ध्वं कृण्वन्तु (= उन्नतं कुर्वन्तु) ॥

९. हंसा इव श्रेणिशः (= पक्षिशो) यतानाः (= ययर्तमाना गच्छन्तः) शुक्रा
वसानाः (= शुष्कानि पासांसि परिदधानाः) स्वरवः (= यूपा) नः आ अगुः (= अ-

७. ज्या दत्तहविष्क [यूपांला] कापून भूमीवर उभारिलें आहे, ते क्षेत्रसाधक [यूप] आमचें श्रेष्ठ हवि देवांप्रत पोहचतें करोत.

८. उत्तम नायक असे जे आदित्य, रुद्र [आणि] वसु ते, द्यावापृथिवी [आणि] अंतरिक्ष, [हे सर्व] देव मिळून यज्ञ सकळ करोत. ते यज्ञाच्या ध्वजाला उभारोत.

९. हस्तांप्रमाणें श्रेणीनें चालणारे असे जे शुभ्र वस्त्रें घातलेले यूप, ते आम्हांप्रत येतात. मेधावी [ऋत्विजां]नीं पूर्वे दिशेला उभारिलेले जे देव [यूप], ते देवांच्या स्थानाप्रत जातात.

7. Those [Sacrificial Posts], in whose honour the ladles are stretched forth, [and] which being cut are raised on the ground, and which are promoters of the field,—may they carry our valuable offering to the gods.

8. The good leaders the Âdityas, the Rudras, the Vasus, Earth and Heaven [and] the Firmament—may these gods conjointly favour the sacrifice. May they raise the banner of the sacrifice.

9. The Yûpas (sacrificial Pillars) come unto us, proceeding in a series like flamingoes [and] clad in white. Raised in the east by the wise men the resplendent [Yûpas] reach the path of the gods [the sky].

७. 'दत्तहविष्क' = 'यत्सुचः' म्हणजे ज्यामीत्यर्थ हवि देतात अथवा जे हवि देतात ते. अक्षरशः 'पसरित्या आहेत पळ्या ज्यांनी अथवा ज्या करिता ते.'

'क्षेत्रसाधक' = 'क्षेत्रसाधकः' येथे क्षेत्र म्हणजे यज्ञ असें सायण म्हणतात. परंतु अक्षरशः साधारण अर्थ घेतला तरी चालेल.

८. 'आदित्य.' सू. ४५ म. १.

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १.

'वसु.' सू. ४५ मं. १.

या मंत्राचा पाठ शातिसूक्त आणि दुष्टजननशांति यात म्हणत असतात.

९. 'यूपांला शुभ्र वस्त्रें घातलेली असतात, त्यामुळे ते हस्तांसारिखे शुभ्र दिसतात. ते इतके उंच असतात की ते अंतरिक्षाला लागतात.'

ही शेवटची प्रशंसाची अतिशयोक्ति

ये वृक्णासो अधि क्षमि निर्मितासो यत्सुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निर्मितासः । यत्सुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवत्रा । क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सज्जोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सज्जोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः ।

आ । अगुः ।

उत्तुन्नीयमानाः । कविभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि ।

यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. वृक्णासः (= वृक्णाः = परशुना छिन्ना) यत्सुचः (= यताः सुचो ययोरर्थः) क्षेत्रसाधसः (= क्षेत्रस्य साधयितारो) ये अधि क्षमि निर्मितासः (= पृथिव्यामुन्नताः कृतास्) ते [यूपा] नो वार्यम् (= अन्नं हवीरूपं) देवत्रा व्यन्तु (= देवेषु प्रापयन्तु) ॥

८. आदित्याः रुद्राः वसवः द्यावाक्षामा (= द्यावापृथिव्या) अन्तरिक्षम् (= अन्तरिक्षाभिमानि देवश्च) [इत्येते] सुनीथाः (= शोभननायकमृता) देवाः सज्जोषसः (= संगताः सन्तो) यज्ञम् अवन्तु (= रक्षन्तु) [अपि च] अध्वरस्य केतुम् [यूषम्] ऊर्ध्वं कृण्वन्तु (= उन्नतं कुर्वन्तु) ॥

९. हंसा इव श्रेणिशः (= पक्षिशो) यतानाः (= प्रवर्तमाना गच्छन्तः) शुक्रा वसानाः (= शुक्राणि वासांसि परिदधानाः) स्वरवः (= यूपा) नः आ अगुः (= अ-

७. ज्या दत्तहविष्क [यूपांला] कापून भूमीवर उभारिले आहे, ते क्षेत्रसाधक [यूप] आमचे श्रेष्ठ हवि देवांप्रत पोहचते करोत.

7. Those [Sacrificial Posts], in whose honour the ladles are stretched forth, [and] which being cut are raised on the ground, and which are promoters of the field,—may they carry our valuable offering to the gods.

8. The good leaders the Âdityas, the Rudras, the Vasus, Earth and Heaven [and] the Firmament—may these gods conjointly favour the sacrifice. May they raise the banner of the sacrifice.

9. The Yûpas (sacrificial Pillars) come unto us, proceeding in a series like flamingoes [and] clad in white. Raised in the east by the wise men the resplendent [Yûpas] reach the path of the gods [the sky].

८. उत्तम नायक असे जे आदित्य, रुद्र [आणि] वसु ते, द्यावापृथिवी [आणि] अंतरिक्ष, [हे सारे] देव मिळून यज्ञ सफल करोत. ते यज्ञाच्या ध्वजाला उभारोत.

९. हसंप्रमाणे श्रेणीने चालणारे असे जे शुभ्र वस्त्रे घातलेले यूप, ते आम्हांप्रत येतात. मेधावी [ऋत्विजां]नीं पूर्व दिशेला उभारिलेले जे देव [यूप], ते देवांच्या स्थानाप्रत जातात.

७. 'दत्तहविष्क' = 'यत्सुचः' म्हणजे ज्याप्रीत्यर्थ हवि देतात अथवा जे हवि देतात ते. अक्षरशः 'पसरित्या आहेत पळ्या ज्यांनी अथवा ज्या करिता ते.'

'क्षेत्रसाधक' = 'क्षेत्रसाधसः' येथे क्षेत्र म्हणजे यज्ञ असे सायण म्हणतात. परंतु अक्षरशः साधारण अर्थ घेतल्या तरी चालेल.

८. 'आदित्य' सू. ४५ म. १.

'रुद्र' सू. ४३ मं. १.

'वसु' सू. ४५ मं. १.

या मंत्राचा पाठ शांतिमुक्त आणि दुष्टजननशान्ति यात म्हणत असतात.

९. 'यूपाळा शुभ्र वस्त्रे घातलेली असतात, त्यामुळे ते हंसासारखे शुभ्र दिसतात. ते इतके उंच असतात की ते अंतरिक्षाला लागतात.'

ही श्लोकाची प्रशंसाधीं अतिशयोक्ति

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां सं ददृशे चपालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।
 वाघद्विर्वा विहवे श्रोपमाणा अस्मां अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥
 शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृशे । चपालऽवन्तः । स्वर-
 वः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोपमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृत-
 नाज्येषु ॥ १० ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वर्धितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥ ४
 वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम् ।
 यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽर्धितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते ।
 सौभगाय ॥ ११ ॥ ४ ॥

स्माद् आगच्छन्ति । वविभि. (= मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः) पुरस्तात् (= पूर्वदिशि)
 उन्नीयमाना (= उच्छ्रीयमाणा) देवा. (= दीप्तिमन्तस्) [ते] देवाना पाथः (= मार्गम्) (= अन्तरिक्ष) यन्ति (= गच्छन्ति) ॥

उच्छ्रीयमाणा एषा अन्तरिक्षपर्यन्त गच्छन्ति । एतावत्तेषामुन्नतत्वमित्यतिशयोक्तिः ॥

भाषायाम्.

१०. चपालवन्त (= “ प्रतिमुत्तवण्टका ”) स्वरव. (= यूपा.) पृथिव्या शृ-
 ङ्गिणा शृङ्गाणीवेत् (= महिषादीना पशूना शृङ्गाणीवैव) स ददृशे (= दृश्यते) ।
 विहवे (= यज्ञे) वाघद्वि (= ऋत्विग्भिः.) [छत स्तोत्र] श्रोपमाणाः (= शृण्वन्तस्)
 [ते] पृतनाज्येषु (= समामेषु) अस्मात् अवन्तु (= रथन्तु) ॥

११ हे वनस्पते (= वृक्षराज), य त्वाम् अय तेजमान (= निश्चितधार)
 स्वर्धिति. (= वृष्टारो) महते सौभगाय (= शोभनभाष्याय) प्रणिनाय (= अन्नान-
 यामाम) [स त्वं] शतवल्श (= शतशालाभिर्बुध् सन्) वि रोह (= विशेषेण प्रा-
 दुरा विविधेषु स्थलेषु बहुवृक्षत्वेन पुन प्रादुर्भव) । [अपि च] वयम् [अपि]
 सहस्रवल्शा वि रुहेम् (= सहस्रशालाभिर्बुध्ता. सन्तो विविधवृक्षजैश्च बहुपुष्पादे-
 मन्ता भवेम्) ॥

१०. चषाल ज्यांजवर आहेत
असे यूप भूमीवर शिंगे असलेल्या
[पशू] च्या शिंगांप्रमाणे दिसतात.
ऋत्विजांनी [केलेली स्तुति] य-
ज्ञांत ऐकणारे [असे जे यूप ते]
युद्धांत आम्हांला रक्षोत.

११. हे वृक्षराजा, तूं शत-
शाख [होत्ताता] उगव. [आणि]
आम्ही सहस्रशाख [होत्ताते] उ-
गवूं असें कर. ज्या तुला हा ती-
क्ष्ण कुठार महा भाग्यासाठी येथें
आणिता झाला आहे.

आहे हें उघड आहे.

‘ देवांश्चै स्थान ’ = ‘ देवानां पायः. ’
म्हणजे अंतरिक्ष. कारण अंतरिक्षांत
देव साधारणपणे फिरत असतात. सू.
१९४ मं. ९ यांत ‘ देवानां पायः. ’ हे
शब्द आले आहेत तेथे कांही अंशी सा-

१०. ‘ चषाल ’ म्हणजे यूप्याच्या मा-
थ्यावर घालावयाचा मुकुटासारखा ए-
क पदार्थ. सू. १६२ मं. ६ आणि
टीप पहा.

११. यांत शेवटी वर प्रार्थिला आहे.
‘ हे यूपा, तुला जरी कुन्हाडीने तोडून
येथें आणिलें, तरी व्यर्थ आणिलें नाही;
तर त्यापासून तुझे मोठे भाग्यच उगवलें
असें तूं समज. तूं पुढें शेकडो शाखांनीं

10. The Yūpas having
the crests on them seem
like the horns of horned
animals on earth. May
they who listen in the
sacrifice to [the song] by
the priests, protect us in
battles.

11. O king of the forest,
do thou whom this sharp
axe has brought here for
great good luck, rise with
a hundred branches, and
may we also rise with a
thousand branches.

यणातुसार आम्ही अर्थ केला आणि
‘ अंतरिक्ष ’ हा अधिक संभवनीय
अर्थ दिला नाही. पण ‘ अंतरिक्ष ’ हा
अर्थ तेथेंहि करणें अवश्य होता असें
आतां या सांप्रतच्या मनावरून आणि
यावरील भाष्यावरून दिसते.

युक्त असा मोठा वृक्ष होऊन पुनः उ-
द्भवशील. आणि आमच्याहि अनेक
संततिरूप शाखा जिकडे तिकडे पसरले.

विवाहांत वाग्दान करितात आणि
आयुःसूक्त म्हणून म्हणतात, त्यांत हा मं-
त्र म्हणतात. कारण कीं याच्या शेवटी
‘ सौमग ’ हा सुमंगल शब्द आला आहे.

सू. ९२ मं. १० आणि टीप पहा.

सूक्तम् ९-२४३.

विश्वामित्र ऋषि । अग्निदेवता । बृहती छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूतिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूतिम् । अने-
हसम् ॥ १ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजंगमपः ।

न तत्ते अग्रे प्रमृषे निवर्तनं यदुरे सन्निर्भावः ॥ २ ॥

कायमान । वना । त्वम् । यत् । मातृ । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्रे । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दुरे । सन् ।

इह । अर्भवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ [हे अग्रे], मर्तास (=मर्त्या) सखाय (=तव मित्रभूता) [वय] देव
त्वा (=त्वा) सुभग (=शोभनधनादिभाग्ययुक्त) सुदीति (=शोभनतेजस) सुप्र-
तूति (=शोभनतरणयुक्त =शोभन यथा तथा शत्रून् जयन्तम्) अनेहसम् (=अपा-
पम्) अपा नपात (=मेघोदकानां पुत्रम्) ऊतये (=रक्षणाय) ववृमहे (=वृणीमहे) ॥

२ हे अग्रे, वना कायमान (=वनानि वृक्षान् कायानि कामयमानः सन् का-
ष्ठानि अतिशयेन दहन्) यत् (=यदा) त्व मातृरप (=मातृभूता अप प्रति)
अजगन् (=गच्छति) यत् (=यदा) [च] दुरे सन् [अपि] [क्षिप्रम्] इह अ-
भव (=अत्र निवृत्त्य प्रादुर्भवति) तत् ते (=तव) निवर्तनं न प्रमृषे (=न स-
म्यते =सोऽहं न शक्यते) ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । अग्निं काष्ठानि दहन् अतिमहान् भवन् मेघमण्डलं प्रति ग-
च्छन्ति तस्माच्च विन्दुदूषेण अत्र लोभे यदा क्षिप्रं निवर्तते तन्निवर्तनमति तेजस्त्वाच्च
अनिवेगत्वाच्च जनैर्न सम्यते । इति ॥

सूक्त ९-२४३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-वृहती; शेषटची मात्र
त्रिष्टुप्.

१. [हे अग्नी], आम्ही मर्त्य
तुज देवाला- सुभाग्यशाली सुते-
जस्क सुविजयी [आणि] निष्पाप
[असा जो] वृ उदकांचा पुत्र
[त्या तु]ला रक्षणासाठी [तुझे]
मित्र [जे आम्ही ते] वरितो.

२. काढाची वांछा करणारा
तुं जो आपो-माताप्रत जातोस
[आणि] तेथून जो दूर [अ-
सून] येथें [एकाएकी] येतोस तें
तुझें परत येणें, हे अग्नी, सहन
करण्याजोगें नसतें.

२. तात्पर्य असें दिसतें की, ' अ-
ग्नि लाकडे जालीत जालीत इतका उच
होतो, की तो अतरिक्षापर्यंत पोहचतो
आणि मग तेथून विजेच्या रूपानें जे-

HYMN 9-243.

To Agni By Vis'admitra Metre—
Bṛhatti, except in the last verso
where it is *Trishtubh*

1. We mortals, [thy] friends, choose thee a god, [thee] the son of the waters, [who art] of auspicious fortune, of excellent effulgence, of great heroism [and] free from sin.

2 When [though] desirous of trees thou goest to the mothers, the rainwaters, [and] when being at a distance thou appearest here, that return of thine, o Agni, is not to be [easily] borne.

म्हा एकदम या लोकी येतो, तेव्हा ते
त्याचे येणे मनुष्याच्यानें सहन करवत
नाही'

अतिं तृष्टं ववक्षिथाग्रैव सुमनां असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असिं श्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टम् । ववक्षिथ । अयं । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि ।

श्रितः ॥ ३ ॥

ईयिवांसमतिं सिधः शश्वतीरिति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

ईयिऽवांसम् । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ईम् । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्ऽप्सु । सिंहम्ऽ-

इव । श्रितम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अति तृष्ट ववक्षिथ (=तृष्टं कटुकं वागम् अतिक्राम्य महान् भवसि=कृद्ध-
पानि काष्ठानि भक्षयित्वा वर्धते) । अथ एव (=अथापि=तथापि) [त्व] सु-
मना असि (=प्रसन्नमना भवसि) । [त्व] येषाम् [ऋत्विजा] सख्ये श्रितोसि (=व-
र्तसे) [तेषाम्] अन्ये (=नेचित्) प्रप्र यन्ति (=प्रकर्षेण हवनाद्यर्थं गच्छन्ति)
अन्ये (=अपरे च) [त्वा] परि आसते (=परित आसीना वर्तन्ते) ॥

हे अग्रे तृष्ट स्तोतुस्तृष्णाभिलाष तदुचितफलप्रदानेन सकल कर्तुमतिववक्षिथ ।
अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । अथैव अथापि त्व सुमना असि । सतुष्टमनस्को वर्तसे ।
इति सायण ॥

४ शश्वती (=वह्नी) सश्वत (=सगता) सिध (=शत्रुसेना) अति ईयि-
यासम् (=अतिक्राम्य गच्छन्त=जयन्तम्) ईम् (=एतम्) [अग्निं] निचिरास
(=चिरतना) अद्रुह (=द्रोहरहिता) [देवा] अप्सु सिंहमिव धितम् (=अन्त-
रिक्षे सिंहमिव तिरोहित सन्तम्) अनु अविन्दन् (=अन्विष्यन्नलभन्त च) ॥

३. [हे अग्नी], तूं कडू खा-
ऊन मोठा होत असतोस. तथापि
तूं प्रसन्नमनस्क आहेस. तूं ज्यां-
च्या मैत्रीत राहिलेला असतोस
[त्यांतून] कितीएक इकडे तिकडे
फिरतात, [आणि] कितीएक [तु-
झ्या] आसपास बसतात.

४. पुष्कळ [आणि] एकत्र
मिळालेल्या शत्रुसेनांचा पराजय
करणारा जो अग्नि त्याला अश्लोह
[आणि] चिरंजीव [देव], अं-
तरिक्षांत सिंहाप्रमाणें गुप्त राहिला
असतां शोधून काढिते झाले.

3. Thou dost grow
strong even by eating the
bitter [wood]. And yet
thou art pleased. Of those
in whose friendship thou
remainest, some go about
[and] others sit around
[thee].

4. The unhating [and]
eternal [gods] discovered
[Agni] concealed in the
firmament like a lion—
[Agni] that conquers the
numerous joined forces of
the enemy.

३. 'कडू' = 'तृष्ट' 'तृष्ट' शब्द
इतर दोन तीन मंत्रात आला आहे तेथें
सायणांनीच कडू हा अर्थ केला आहे.
तो येथें बरा छळतो असें वाटतें.

'ज्यांच्या' म्हणजे ऋत्विजांच्या. 'फि-
रतात - बसतात.' म्हणजे यज्ञ मण्डपांत
कितीएक ऋत्विज् हवि देण्याकरितां
इकडे तिकडे फिरतात, आणि कितीएक
अग्नीच्या जवळ बसलेले असतात.

४. 'अंतरिक्षांत शोधून काढिते
झाले' = 'अप्सु अतु अविन्दन्.' म्हणजे
विजेच्या रूपाने अंतरिक्षांत असतांना.
अग्नीची उत्पत्ति आकाशांत होते हे वे-
दांत प्रसिद्ध आहे. पुढच्याच ऋचेत प-
हा कीं अंतरिक्षातून त्याला मातरिश्वा
नांवाच्या देवानें आणिलें असें सांगितले
आहे.

ससृवांसमिव त्मनाग्रिमित्या तिरोहितम् ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावर्तो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

ससृवांसम् इव । त्मना । अग्रिम् । इत्या । तिरः इहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । परावर्तः । देवेभ्यः । मथितम् ।

परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

तं त्वा मर्ता अगृण्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यज्ञा अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृण्णत । देवेभ्यः । हव्यवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिपासि । मानुष । तव । क्रत्वा ।

यविष्ठय ॥ ६ ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासन्ते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सम् आसन्ते । सम् इद्धम् । अपि-

शर्वरे ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. त्मना ससृवांसम् इव (=आत्मना रवेच्छया पितृसराशाद् गतवन्तम्) इत्या तिरोहित (=सत्यमेव नितीन) मथित (=म-यनेन निष्पादितम्) एनम् अग्रि मा-
तरिथा [नाम देवो] देवेभ्यः (=देवानामर्थे) परावर्तः परि (=दूरदेशाद्) आ
नयत् (=आनीतवान्) ॥

६. हे हव्यवाहन (=हविषा योढरग्रे), त त्वा (=तादृश मातरिथना स्वर्गादा-
नीत त्वा) मर्ताः (=मर्त्या मनुष्या) देवेभ्यः (=देवानामर्थे) अगृण्णत (=अगृ-
ह्णत्) यत् (=यस्मात् पारणात्) हे मानुष (=मनुष्यहितनारि) यविष्ठ (=अ-
तिशयेन सदातृष्ण), तव क्रत्वा (=प्रशया) विश्वान् यज्ञान् अभिपासि (=सर्वतः
पालयति) ॥

७. हे अग्ने, अपिशर्वरे (=शर्वरीगुरो=प्रदोषशाले) समिद्ध (=सम्यग्दीपित)
त्वा पशवः (=द्विपदाधत्वापदाधोमये) समासन्ते (=परिपासन्ते) तव भद्रं (=तत्त्वशु-

६. स्वच्छंदाने पळून गेलेल्या [पुत्रा] सारखा खरोखर लपून राहिलेला [जो अग्नि], [त्या] ह्या मथित अग्नीला मातरिश्वा देवांसाठी दुखून [पृथिवीवर] आणिता शाला.

६. त्या तुला हे हव्यवाहका [अग्नी], मर्त्यजन देवांकरिता घेते शाले; कारण की हे मानवहितकारी सदा तरुण [अग्नी], तूं सकल यज्ञांला तुझ्या प्रजेने रक्षितोस.

७. हे अग्नी, तूं सायंकाळी पेटविला गेल्यावर तुझ्या सभोंताली पशु बसतात हें जें भाग्य अज्ञ यजमानालाहि सुखवितें, तें तुझ्याच पराक्रमासुळें [सुखवितें].

5. Mataris'van brought for the gods from a distance that churned-out Agni, truly hidden like a son who wilfully runs away [from his father].

6. The mortal [worshippers] therefore took thee, o carrier of oblation, for the benefit of the gods; as thou dost, o friend of men, o ever youthful [Agni], protect all sacrifices with thy wisdom.

7. It is through thy exploit, o Agni, that the good fortune delights even the ignorant worshipper that when thou art well-kindled in the evening the cattle crowd around thee.

५. मातरिश्व्यानें अग्नीला देवलोकाहून पृथिवीवर आणिलें याविषयी सू. ६० मं. १ आणि टीप पहा.

‘देवांसाठी’ = ‘देवेभ्यः.’ कदाचित् ‘देवेभ्यः परि मथितम्,’ ‘देवांपासून’ (म्ह० देवल्लोकांपासून ‘अंतरिक्षापासून’) मथन करून’ असा संबंध घेतल्यास चालेल.

६. ‘देवांकरिता’ = ‘देवेभ्यः.’ वरच्या मंत्राप्रमाणेंच यांतहि ‘देवांपासून’ (म्ह० देवल्लोकांपासून) असा अर्थ के-

त्यास चालेल.

७. तात्पर्य. ‘अज्ञान यजमानावरहि जर अग्नीची रुपा होईल तर त्याच्या धरी गुरांची समृद्धि होईल’

‘सायंकाळी’ = ‘अपिशर्वरे.’ शर्वरीमुख असा सायण अर्थ करितात. ‘रजनीमुख’ शब्दाचा प्रदोष हा अर्थ अमरांत (प्रदोषो रजनीमुखम्) प्रसिद्ध आहे; त्यावरून ‘शर्वरीमुख’ म्हणजे मुद्रा प्रदोषकाळच घेतला पाहिजे. पाथात्यांनी प्रातःकाळ असा केलेला अर्थ चित्त आहे

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिपम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं संपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिपम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । संपर्यत ॥ ८ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्वर्हिरेस्मा आदिद्वोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥ ६

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः ।

नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । वर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतार-

रम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥ ६ ॥

माहुत्यरूपं कल्याण) तय दंसना (= तव दंसनया तव कर्मणा) पाकाय चित् छद-
यति (= मूढमपि यजमानं पूजयति आनन्दयति) ॥

प्रसन्नोऽग्निर्मूढायापि यजमानाय गवादीन् बहून् पशून् ददातीत्यर्थः ॥

भाषायाम्.

८. [हे ऋत्विजः], स्वध्वरं (= शोभनयज्ञः = शोभनानां यज्ञानां कर्तारं) शी-
रम् (= अनुशायिन काष्ठादिषु शयनस्वभाव) पावकशोचिष (= शोधकदीप्तिम्)
[अग्निम्] आ जुहोत (= आहुतिभिस्तर्पयत) । आशुं (= व्याप्तम्) अजिरं (= क्षि-
प्रगामिनं) प्रत्नं (= पुरातनम्) ईड्यं (= स्तुत्यं) देव (= दीप्तिमन्तं) दूतम् [अग्निं]
श्रुष्टी (= श्रुष्ट्या = त्वरया) संपर्यत (= पूजयत) ॥

९. त्रीणि शता (= शतानि) त्री (= त्रीणि) सहस्राणि त्रिंशच्च नव च (= न-
वाधिकत्रिंशच्च) देवा अग्निम् असपर्यन् (= अपूजयन्) । [ते] [तं] घृतैरौक्षन्
(= घृताहुतिभिरस्तिष्ठन्) । अस्मै (= तदर्थं) वर्हिरस्तृणन् (= दर्मान् आस्तृतयन्तः) ।
आदित् (= अनन्तरमेव) [ते देवा] होतारं नि असादयन्त (= देवानामाह्वातारं
कृत्वा उपावेशयन्) ॥

एतेन चत्वारिंशदधिकशतन्योपेतत्रिंशद्विंशत्यसंख्याया देवाः । * * देवसंख्या च बृ-
हदारण्यकेभिहिता । महिमान् एवैषामेते त्रयस्त्रिंशच्चेव देवा इति । कतमे ते त्रय-
स्त्रिंशदसौ वसन् एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंशदिन्द्रश्चेव प्रजापतिश्च त्रय-
स्त्रिंशौ । वृ० आ० ३.९ इति सायणः ॥

८. चांगला यज्ञ करणारा, लपून राहणारा [आणि] शुद्ध करणारी ज्याची दीप्ति असा जो अग्नि त्याला आहुति द्या. सर्वव्यापी, शीघ्रगामी, पुरातन, स्तुत्य [आणि] देदीप्यमान दूत [जो अग्नि त्या]ला सत्वर पुजा.

९. तीन हजार, तीनशें तीस आणि नऊ देव अग्नीला पूजिते झाले. ते [त्याला] घृतांनी भिजविते झाले, [ते] त्यासाठी दर्भ पसरिते झाले. त्यानंतरच ते त्याला होता करून स्थापिते झाले.

8. Offer libations to [Agni] who performs good sacrifices, who lies dormant [in the fuel], [and] who is full of purifying effulgence. Swiftly worship the messenger [who is] far-reaching, quick, ancient praise-worthy, [and] resplendent.

9. Three thousand three hundred and thirty-nine gods worshipped Agni. They anointed him with oblations of clarified butter, they spread the *kus'a* [grass] for him. It was then that they established him [as] the invoker.

त्यात संशय नाही.

तुझ्या सभोंवताळी पशु वसतात ' = 'पशवस्त्वां समुपासते.' म्हणजे बाहेर

दिवसा चराययास गेलेले संध्याकाळी परी येऊन जमा होतात.

८. 'लपून राहणारा' = 'शीरम्.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. ज्या दुसऱ्या तीन चार मंत्रांत हा शब्द आला आहे, तेथेहि सायणानी हाच अर्थ केला आहे, त्यावरून तो आम्ही दिला आहे. पण 'शिर्' शिजवणें, या धातूपासून शिजविणारा, तापविणारा असा अर्थ कितीएक पाक्षत्य करितात तोहि चांगला संभवतो.

९. 'देवांनी प्रथम अग्नीला पुजून मग त्याला होता करून पृथिवीवर स्थापिलें' असा भावार्थ.

यात ३३३९ देव सांगितले आहेत. साधारणपणें वेदांत तेहतीस देव सांगितले आहेत. (सू. ३४ मं. ११ आणि टीप पहा).

येथें अधिक सांगितले ते तेहतीस देवांचे विभूतिभूत (महिमानः) देव होत असे बृहदारण्य यातून सायणाचार्यांनी उतरून घेतलेल्या एका वाक्यावरून होते. सायणभाष्य पहा. देव तेहतीसापेक्षा अधिक आहेत अशा उद्देशाने ह्या मंत्रात उच्चार नाही.

४. तो यज्ञांचा ध्वज अग्नि, की ज्याला सात होतूक अभ्यंग करितात तो देवांसहित यजमाना-करितां इकडे येओ.

५. अग्नी होयाला, [सर्व] ऋत्विजांचीं प्रज्ञाने जणुं धारण करणाऱ्या राजाला, श्रेष्ठ [आणि] मोठे स्तोत्र अर्पण करा.

६. अग्नीला आमच्या स्तुति वाढवोत, कारण स्तुत्य [आणि] सुंदर [अग्नि] अन्न [आणि] द्रव्य [देण्या] साठी उत्पन्न झाला आहे.

4. May Agni, that banner of sacrifices, anointed by the seven priests, come hither with the gods for the giver of oblation. .

5. Offer an excellent [and] great hymn to Agni, the invoker, the ruler who bears as it were the talents of all priests.

6. May our hymns delight Agni inasmuch as praiseworthy [and] handsome [Agni] is born for [to give] great food and wealth.

४. 'की ज्याला सात होतूक अभ्यंग करितात.' = 'अज्ञानः सप्त होतृभिः.' सात होतूक म्हणजे "वषट्कर्तारः" या नावाचे सात ऋत्विज्. सोळा जे साधारण ऋत्विज् त्यांतून सातजण आह्वान करू शकतात म्हणून त्याला 'होते' असे म्हणतात. ते हे: १ होता, २ मैत्रावरुण, ३ आद्वानाच्छसी, ४ पोता, ५ ने-

ष्ट, ६ अच्चावाक, ७ अग्नीध्.

५. 'सर्व' ३० म्हणजे सर्व ऋत्विजांचे जे जे कौशल्य, चातुर्य, आणि ज्ञान ते सर्व ज्या एकाच्याच आगी एक-वट जणु झाले आहे अशा अग्नीला.

६. 'वाढवोत' म्हणजे आनंदवोत, प्रवळ वरोत.

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज ।

होता मन्द्रो वि राजस्यति स्त्रिधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवयते । यज ।

होता । मन्द्रः । वि । राजस्यति । अति । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

स नः पावक दीदिहि शुमदस्मे सुवीर्यम् ।

भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥ ८ ॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । शुमत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

हव्यवाहममर्त्य सहोवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । सहः । वृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, यजिष्ठ. (=अतिशयेन यज्ञ=यजनकर्मणि कुशलतमम्) [स्वम्] अध्वरे (=अस्मिन्यज्ञे) देवान् देवयते (=देवकामिने) [यजमानाय] यज (=यजय) । मन्द्रः (=आह्लादकारी) होता [त्व] स्त्रिध. (=शत्रून्) अति वि राजसि (=अतिक्रम्य विविध शोभसे=स्वतेजसा शत्रून् जयसि) ॥

८. हे पावक, स [स्वम्] (=अत कारणात्त्व) नः शुमत् अस्मे सुवीर्य [च] दीदिहि (=अस्मभ्य धनं शोभनवीयोपेत पुन च प्रकाशस्त्व=वयं धनं तादृशं पुन च यथा लभेमहि तथा प्रकाशस्य) । स्तोतृभ्य स्वस्तये अन्तमो भव (=तेषां कल्याणाय तेभ्यः समीपतमो भव=तेषां समीपतमो भूत्वा तेषां कल्याणं यथा भवति तथा कुरु) ॥

९. तं त्वा (=अत ऋणात्त्वाम्) अमर्त्य (=मरणरहित) हव्यवाह (=हविषा वोढार) सहोवृध (=“सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानम्”) [अग्नि] विप्राः (=मेधाविनो) विपन्यव (=स्तोतारो) जागृवांसः (=“अग्निहोनादिवर्मण्यप्रमत्त-तया प्रमुद्राः” सन्तः) समिन्धते (=“सोमाद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति”) ॥

७. हे अग्नी, यज्ञ करण्यवि-
पर्या अत्यंत कुशल [असा जो तूं
तो] देवकामी [यजमाना] साठीं
[या] यज्ञांत देवांला पूज. आ-
ह्लादकारक होला [असा जो
तूं, तो] आपल्या तेजानें शत्रूंचा
पराजय करितोस.

८. तो तूं हे पावका, प्रका-
शून आम्हांला सुसंपत्ति [आणि]
आम्हांला वीर्यवान् सुसंतति दे.
स्तोत्रांच्या कल्याणासाठीं, तूं त्यां-
च्या अत्यंत समीप राह.

९. ह्या तुज अमर हव्यवाह-
काला [आणि] बलानें वाढणा-
ऱ्याला मेधावी स्तोते जागृत राहून
पेटवितात.

7. O Agni, do thou the
most skilful priest propi-
tiate in [this] sacrifice
the gods for [this] god-
loving [worshipper]. Thou,
the pleasing invoker, dost
by thy splendor subdue
the enemies.

8. Do thou, therefore,
o Pāvaka, shine so as to
give us wealth [and give]
us brave progeny. Be
thou nearest to [thy] prais-
ing [priests] for [their]
welfare.

9. Thee, therefore, the
immortal carrier of the
oblation who growest out
of strength, the wise prais-
ers wakefully kindle.

८. 'संपत्ति' = 'दुमत्.' क. ५. | २३. ४. यावरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ११-२४५.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ॥

अग्निहोता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।

स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।

सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिद्भूतश्चनोहितः ।

अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः ।

अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः ।

अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. अग्निरध्वरस्य (= यज्ञस्य) विचर्षणिः (= विशेषेण द्रष्टा विशेषज्ञो) होता पुरोहितश्च [च] [भवति] । स [एव] यज्ञम् आनुषक् (= आनुपूर्व्येण) वेद (= जानाति) ॥

२. सः अमर्त्यः (= मरणरहितो) हव्यवाट् (= हविषो घोढा) [अपि च] उशिक् (= उपासकान् कामयमानश्च) चनोहितः (= हितात्तः = अन्नं कामयमानश्च) दूतो [भवति] । अग्निर्धिया (= बुद्ध्या) सम् ऋण्वति (= समच्छते = बुद्धिमान् भवति) ॥

३. यज्ञस्य पूर्यः (= पुरातनः) केतुः (= ध्वजभूतः) सोऽग्निर्धिया (= बुद्ध्या) चेतति (= पश्यति = सर्वं जानीते) । अस्य (= तस्य) अर्थं (= नार्थं) तरणि हि (= नेगवद्भि) ॥

सूक्त ११-२४५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. अग्नि यज्ञाचा विज्ञानयुक्त
होता [आणि] पुरोहित [होय].
तो यज्ञाला अनुक्रमानें जाणतो.

२. तो अमर्त्य हव्यवाहक
[आणि] सकाम आणि प्रियान्न
दूत [होय]. अग्नि बुद्धिमान्
आहे.

३. यज्ञाचा सनातन ध्वज
[असा] हा अग्नि बुद्धीच्या योगानें
पाहतो. कांकीं त्याचें कार्य वेगयुक्त
[होय].

१. 'अनुक्रमाने.' म्हणजे प्रथम का-
य करानें, नंतर काय करावें, त्यानंतर
कसे वर्तविें इत्यादि यज्ञाचें भागशः ज्ञान
अग्नीला आहे. मनुष्यें चुक करितात
तसा अग्नि चुकत नाही असे तात्पर्य.

३. 'त्याचें कार्य वेगयुक्त [होय]'

HYMN 11-245.

To Agni. By Vis'vāmitra. Me-
tro—Gāyatrī.

1. Agni [is] the wisest
invoker and priest of the
sacrifice. He knows [how
to] sacrifice in order.

2. He is the immortal
carrier of oblation, [and]
a loving messenger friend-
ly to food. Agni is endow-
ed with intelligence.

3. He, Agni, the an-
cient banner of sacrifice,
perceives with intelligence.
For his energy [is] swift.

= 'अर्थ हि अस्य तरणि.' म्हणजे जे
काही काम अग्नि करितो ते तो सत्वर
आणि मोठ्या वेगानें करितो. बुद्धीनें
केल्याप्रमाणे फार स्वरित करितो, हा-
ताने केल्याप्रमाणें मद्गतीने करित नाही.

अग्निं सुनुं सनश्नुतं सहस्रो ज्ञातवैदसम् ।
वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सनश्नुतम् । सहसः । ज्ञातवैदसम् ।
वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणाम् ।
तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

अदाभ्यः । पुरःएता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् ।
तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृक्तः ।
अग्निः । तुविश्रवःस्तमः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. सहस्र. सुनु (=बलस्य पुत्र) सनश्नुत (=सनातनबालादारभ्य प्रसिद्ध) जा-
तवैदसं (=पदार्थजातानां वेदितारम्) अग्निं देवा वह्निं (=हविषा बोदारम् अकृण्वत) ॥

५. अग्निर्मानुषीणा विशा (=मनोजातानां प्रजानां=मनुष्याणाम्) अदाभ्यः
(=अविनाशी) पुरएता (=नायको) [भवति] । [अपि च] तूर्णः (=वेगवान्)
सदा नवः (=नूतनो) रथो [भवति] ॥

पुरएता सन्मार्गदर्शनेनामृतो गन्ता ।.....रथो हविषा वाहनाद्रथसदृशः । इति
सायणः ॥

६. अग्निर्विश्वा अभियुजः साह्वान् (=सर्वाः शत्रुसेनाः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणो)
देवानाम् अमृक्तः क्रतुः (=देवानां मध्येऽभिनाशो पराक्रमकर्मकारी योद्धा) [अ-
पि च] तुविश्रवस्तमः (=महानीति तमः=महत्या कीर्त्या युक्तेषु मध्ये श्रेष्ठो) [भवति] ॥

४. ब्रह्माचा पुत्र, पुरातन काळापासून विख्यात [आणि] सर्वज्ञ [अशा] अग्नीला देव [हवीचा] वाहक करिते शाले.

५. अग्नि [हा] मानवी जनांचा अविनाश्य नायक [आणि] वेगवान् [आणि] सदैव नूतन रथ [होय].

६. अग्नि सर्व शत्रूंचा तिरस्कार करणारा, देवांमध्ये अविनाशी योद्धा [आणि] महाकीर्तिमान् जनांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ [होय].

4. The gods made Agni, [who is] the son of strength, [who is] renowned from ancient times [and who is] all-knowing, the bearer [of oblations].

5. Agni [is] the indestructible leader of human races—a chariot, swift [and] ever new.

6. [Agni is] the conqueror of all enemies [and] the unconquered hero among the gods. Agni is the greatest among those that possess great renown.

५. 'रथ' म्हणजे रथाप्रमाणे देवांस आणणारा आणि देवांमध्ये हवि नेणारा.

६. 'महाकीर्तिमान्' जनांमध्ये अ-

त्यंत श्रेष्ठ = 'तुविश्वस्तमः.' याचा अर्थ ज्याला विपुल वैभव आहे अशा जनांमध्ये श्रेष्ठ असाहि होऊ शकेल.

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिपः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयम् । पावकऽशोचिपः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (=हविर्दत्तवान्) मर्त्यः (=मरणधर्मा) [यजमानो] वाहसा (=हविर्वाहकेनाग्निना) प्रयांसि अभि अश्नोति (=अन्नानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च] पावकशोचिपः (=शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात्) क्षयं (=गृहम्) [अश्नोति] ॥

८. विप्रासः (=विप्राः=विद्वांसो) [वयं] मन्मभिः (=स्तोत्रैर्द्वारा) जातवेदसोऽग्नेः (=सर्वज्ञादग्नेः सकाशात्) विश्वानि सुधिता (=सर्वाणि सुधितानि=अभिलषितानि धनानि) परि अश्याम (=परितः प्राप्नुयाम्) ॥

९. हे अग्ने, [वयं] वाजेषु (=समामेषु) विश्वानि वार्या (=सर्वाणि वार्याणि यरणीयानि धनानि) सनिषामहे (=संभजामहे=यथा लभेमहि तथा कुरु) । त्वे (=त्वयि) देवासः (=इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (=प्रेरयन्ति=अस्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

७. हविर्दायक मर्त्य [यजमान] हविर्वाहक [अग्नी]च्या योगानें अन्नसंपदांप्रप्त पावतो—शोधकतेजोवान् [अग्नी]पासून गृहाप्रप्त पावतो.

८. आग्नी उपासक स्तोत्रांच्या योगानें सर्वज्ञ अग्नीपासून सकळ इष्ट धनें पावूं असें होओ.

९. हे अग्नी, आग्नी युद्धांमध्ये सकळ धनें मिळवूं असें कर. देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात.

7. The mortal sacrificer obtains [all] kinds of food through the carrier of oblation—[obtains] a house from [Agni of] purifying splendor.

8. May we worshippers obtain with [our] hymns all kinds of wished for wealth from Agni,—from him who knows all.

9. O Agni, may we obtain all desirable wealth in battles. The gods send [wealth] by thee.

७. 'गृहाप्रप्त [पावतो]'. म्हणजे त्याला गृह प्राप्त होते.

९. 'देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात' = 'त्वे देवास एरिरे.' याचा अर्थ सायणाचार्य 'देव तुझ्या टापी प्रविष्ट होतात' असा करितात.

कदाचित् 'ऋत्विजांनी (देवाः) तुला [हवि] दिले आहे' असा अर्थ होऊ शकेल. 'आ' या उपसर्गासहित 'ईर्' धातूचा तसा अर्थ 'केव्हां केव्हा वेदान आढळतो.

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्रोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्रोति । मर्त्यः ।

क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (= हविर्देववान्) मर्त्यः (= मरणधर्मी) [यजमानो] वाहसा (= हविर्वाहकेनाग्निना) प्रयांसि अभि अश्रोति (= अत्रानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च] पावकशोचिषः (= शोधकदीप्तेरग्ने सप्ताशात्) क्षय (= गृहम्) [अश्रोति] ॥

८. विप्रास (= विप्रा = विद्वांसो) [वय] मन्मभिः (= स्तोत्रैर्द्वारा) जातवेदसोऽग्ने (= सर्वज्ञादग्ने. सप्ताशात्) विश्वानि सुधिता (= सर्वाणि सुधितानि = अभिलषितानि धनानि) परि अश्याम (= परितः प्राप्नुयाम) ॥

९. हे अग्ने, [वय] वाजेषु (= समामेषु) विश्वानि वार्या (= सर्वाणि वार्याणि यरणीयानि धनानि) सनिषामहे (= संभजामहे = यथा लभेमहि तथा कुरु) । त्वे (= त्वयि) देवासः (= इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (= प्रेरयन्ति = अस्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

७. हविर्दायक मर्त्य [यजमान] हविर्वाहक [अग्नी]च्या योगानें अन्नसंपदांप्रत पावतो—शोधकतेजोवान् [अग्नी]पासून गृहाप्रत पावतो.

८. आग्नी उपासक स्तोत्रांच्या योगानें सर्वज्ञ अग्नीपासून सकळ इष्ट धनें पावूं असें होओ.

९. हे अग्नी, आग्नी युद्धांमध्ये सकळ धनें मिळवूं असें कर. देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात.

7. The mortal sacrificer obtains [all] kinds of food through the carrier of oblation—[obtains] a house from [Agni of] purifying splendor.

8. May we worshippers obtain with [our] hymns all kinds of wished for wealth from Agni,—from him who knows all.

9. O Agni, may we obtain all desirable wealth in battles. The gods send [wealth] by thee.

७. 'गृहाप्रत [पावतो]'. म्हणजे त्याला गृह प्राप्त होते.

९. 'देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात' = 'स्वे देवास एरिरे.' याचा अर्थ सायणाचार्य 'देव तुझ्या ठायी प्रविष्ट होतात' असा करितात.

कदाचित् 'ऋत्विजांनी (देवाः) तुला [हवि] दिले आहे' असा अर्थ होऊ शकेल. 'आ' या उपसर्गासहित 'ईर्' धातूचा तसा अर्थ 'केव्हां केव्हां वेदात आढळतो.

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताम्रेऽश्याम मन्मभिः ।

विप्रांसो ज्ञातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रांसः । ज्ञातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (= हविर्दत्तवान्) मर्त्यः (= मरणधर्या) [यजमानो] वाहसा (= ह-
विर्वाहवेनाग्निना) प्रयांसि अभि अश्नोति (= अन्नानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च]
पावकशोचिष (= शोधकदीप्तेरग्ने सवाशात्) क्षय (= गृहम्) [अश्नोति] ॥

८ विप्रांस (= विप्रा = विद्वांसो) [वय] मन्मभि (= स्तोत्रैर्द्वारा) ज्ञातवेद-
सोमे (= सर्वज्ञादग्ने सवाशात्) विश्वानि सुधिता (= सर्वाणि सुधितानि = अभिल-
षितानि धनानि) परि अश्याम (= परितः प्राप्नुयाम) ॥

९. हे अग्ने, [वय] वाजेषु (= समामेषु) विश्वानि वार्या (= सर्वाणि वार्याणि
वरणीयानि धनानि) सनिषामहे (= समजामहे = यथा लभेमहि तथा वुरु) । त्वे
(= वयि) देवास (= इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (= प्रेरयन्ति = अ-
स्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

सूक्त १२-२४६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इन्द्र आणि अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही स्तो-
त्रांनीं या श्रेष्ठ गाळलेल्या रसाप्रत
या. [आमच्या] उपासनेनें आ-
णिलेले तुम्ही हा सोम प्या.

२. हे इंद्राग्नी हो, [या]
स्तोत्राचा [हा] अर्पणयोग्य [आ-
णि] चेतनाकारी [सोम] [तु-
म्हां दोघांजवळ] मिळून जात
आहे. [तुम्ही] या स्तुतीच्या यो-
गा]नें हा सोम प्या.

३. कवीला आनंदविणारे अ-
से जे इंद्र आणि अग्नि त्यांला मी
यज्ञाच्या प्रेरणेनें वरितां. ते येथें
सोमपानानें वृष्ट होओत.

१. 'गाळलेला रस' = 'सुतं नभः.'
'नभः' शब्दाचा 'उदर' अथवा 'रस'
हा अर्थ वेदांत केव्हां केव्हां येतो.
भाषेखाली दिलेल्या आणि दुसऱ्या
कितीएक मंत्रांवरील सायणभाष्यांत
हा अर्थ दिलेला आहे. या मस्तुतच्या
मंत्रांत 'नभः' म्हणजे 'अंतरिक्षापासून'
असा सायण अर्थ करितात.

HYMN 12-246.

To Indra and Agni. By Visiṣṭa-
mitra. Metre—Gāyatrī.

1. By the hymns come,
o Indra and Agni, to [this]
excellent extracted juice.
Brought by [our] worship
do you drink of this
[soma].

2. O Indra and Agni,
the praiser's [soma], wor-
thy of being offered and
invigorating, is going to
you both. Through this
[hymn] drink this extract-
ed [juice].

3. By the animation of
sacrifice I invite Indra
and Agni who rejoice the
poets. May they be gra-
tified here with the soma.

३. 'कवीला आनंदविणारे' = 'क-
विच्छदा.' म्हणजे स्तोत्र करणारे जे ऋ-
द्विज आणि उपासक त्याला इष्ट फल
देऊन संतोषविणारे.

'यज्ञाच्या प्रेरणेनें' = 'यज्ञस्य जूत्या'
म्हणजे त्यास इच्छे घेऊन येणाऱ्या य-
ज्ञाच्या योगानें.

सूक्तम् १२-२४६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् ।

अस्य पातं धियेपिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीःऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इपिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।

अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जुष्या वृणे ।

ता सोमस्येह तृप्ताम् ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविऽच्छदा । यज्ञस्य । जुष्या । वृणे ।

ता । सोमस्य । इह । तृप्ताम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्राग्ना, [युवा] गीताभिः (= अस्माभिः वृताभिः स्तुतिभिर्) वरेण्यं (= श्रेष्ठं) सुतं नभः (= अभिषुतमुदकं रसं सोमरूपम्) आ गतम् (= आगच्छतम्) । धिया इपिता (= अस्मदुपासनया प्रेषितौ = अगनीतौ) [युवाम्] अस्य [सोमस्य] पातं (= पिवतम्) ॥

नभ इत्युदकनाम । तथा एवा न इन्द्रो अग्निं देववीति परिं स्व नभो अर्णधु-
मृषु (ऋ. १. १७. २१) इत्यस्य मन्त्रस्य भाष्ये सायणेन यदुक्तं तद्वृत्त्यम् ॥

२. हे इन्द्राग्नी, यज्ञः (= यज्ञियः = आहवनयोग्यश्च) चेतनः (= चेतनानारी = आप्यायनकारी) जरितुः (= स्तोतुः) [अयं सोमो] [युवा] सचा जिगाति (= युवा प्रति सममेव गच्छति) । [अतः कारणाद्] अया (= अनया स्तुत्या) इमं सुतम् (= अभिषुतं सोमं) पातं (= पिवतम्) ॥

३. कविच्छदा (= कविच्छदा = स्तोतृणाम् उचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ) इन्द्रम्

४. शत्रुघातक, वृत्राला मार-
णारे, विजयी, अपराजित [आणि]
अत्यंत धन देणारे जे इन्द्राग्नी सां-
ला मी बोळानितों.

५. हे इन्द्र आणि अग्नी हो,
तुम्हांला शस्त्रे म्हणणारे आणि
स्तोत्रे जाणणारे स्तोते भजतात.
मी [तुम्हांपासून] अन्नसंपत्ति या-
चितों.

६. हे इन्द्राग्नी हो, तुम्ही दा-
सांची नव्याण्णव नगरे एका परा-
क्रमानें दोघे मिळून हालवून टा-
किते झालां.

4. I invoke India and
Agni the destroyers of the
enemy, killers of Vritra,
victorious, unconquered
and the greatest givers of
wealth.

5. O India and Agni,
those that sing the s'astras
and the poets that sing
the sāmans celebrate you.
I implore plenty of food
[from you].

6. O India and Agni,
you shook the ninety-nine
cities of the Dāsas with
one exploit together.

५. 'शस्त्रे म्हणणारे' = 'उक्थियन..'
'शस्त्र' म्हणजे एक श्रुतीनें कितीएक
सूक्ते मिळून म्हटलेला जो पाठ तो. एक
श्रुतीने म्हणजे अनुदात्त, स्वरित इत्यादि-
क जे स्वर ते न जाणविता म्हटलेला.

'स्तोत्रे जाणणारे' = 'नीथाविद..'
म्हणजे सामगान करणारे. हे दोनहि
अर्थ सायणानुसार आम्ही दिले आहेत.

६. 'दासाची नव्याण्णव नगरे' =
'दासपचीर्नयति पुर..' म्हणजे दस्यु
(अनार्य शत्रु कोळी, खोड इत्यादि) जे
त्याची अनेक नगरे. हीं नगरे इन्द्राने
फोडिली असैं इद्रसूक्तात सांगितलेले
आढळते सू. ३३ म. १३ आणि टीप
पहा

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

इन्द्राग्नी वाजसतमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वाना । अपराजिता ।

इन्द्राग्नी इति । वाजसतमा ॥ ४ ॥

प्र वामर्चन्पुक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।

इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । पुक्थिनः । नीथविदः । जरितारः ।

इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधुनतम् ।

साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीः । अधुनतम् ।

साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

अग्निम् (=इन्द्राग्नी) [अह] यज्ञस्य जूत्या (=यज्ञस्य मेरुकेन=मेरुकेन यज्ञेन=अ-
शानयता यज्ञेन) वृणे (=“सोमपानार्थमिह कर्मण्याग=उतमिति संभजे”) । ता
(=ताविन्द्राग्नी) इह (=अस्मिन् यज्ञे) सोमस्य तुष्टता (=सोमपानेन तुष्टताम्) ॥

भाषायाम्.

४. तोशा (=तोशी=शूना वाधकी) वृत्रहणा (=वृत्रहणी=वृत्रस्य हन्तारी)
सजित्वाना (=“समानजेतारी परस्पापेक्षया जयशीला”) अपराजिता (=अपरा-
जितौ केनाप्यतिरस्वृती) वाजसतमा (=वाजसतमौ=धनानाम् अतिशयेन दातारौ)
इन्द्राग्नी हुवे (=आह्वयामि) ॥

५. हे इन्द्राग्नी, पुक्थिनः (=शस्त्रवन्तो होत्रादयो) नीथाविदो जरितारः
(=स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः स्तोत्रा उद्गात्रादयः) वा प्र अर्चन्ति (=प्रकृष्य
युवा कीर्तयन्ति) । अहं [युवयोर्] इष आ वृणे (=युवयोः सप्ताशाद् अन्नानि
संभजे=प्रार्थये) ॥

६. हे इन्द्राग्नी, [युवा] दासपत्नीर्नवतिं पुरः (=दासाः पतयो यासां ता=दा-
साना दस्यूनामनार्थं शत्रूणां स्वभूता नवतिसंख्याकाः पुरीर्) एकेन कर्मणा (=एके-
नेन पराक्रमेण) साकम् (=युगपदेव) अधुनतम् (=अवम्पयतम्) ॥

४. शत्रुघातक, वृत्राला मारणारे, विजयी, अपराजित [आणि] अत्यंत धन देणारे जे इन्द्राभी खांला मी बोलावितों.

५. हे इन्द्र आणि अग्नी हो, तुम्हांला शस्त्रे म्हणणारे आणि स्तोत्रे जाणणारे स्तोते भजतात. मी [तुम्हांपासून] अन्नसंपत्ति याचिती.

६. हे इन्द्राभी हो, तुम्ही दासांची नव्याण्णव नगरे एका पराक्रमाने दोघे मिळून हालवून टाकिते शालां.

4. I invoke Indra and Agni the destroyers of the enemy, killers of Vritra, victorious, unconquered and the greatest givers of wealth.

5. O Indra and Agni, those that sing the s'astras and the poets that sing the sāmans celebrate you. I implore plenty of food [from you].

6. O Indra and Agni, you shook the ninety-nine cities of the Dāsas with one exploit together.

५. 'शस्त्रे म्हणणारे' = 'उत्थिनः.' 'शस्त्र' म्हणजे एक धुतीने कितीएक सूक्ते मिळून म्हटलेला जो पाठ तो. एक धुतीने म्हणजे अनुदात्त, स्वरित इत्यादिक जे स्वर ते न जाणविता म्हटलेला.

'स्तोत्रे जाणणारे' = 'नीथाविदः.' म्हणजे सामगान करणारे. हे दोनहि अर्थ सायणानुसार आम्ही दिले आहेत.

६. 'दासांची नव्याण्णव नगरे' = 'दासपत्नीर्नगतिं पुरः.' म्हणजे दस्यु (अनार्य शत्रु कोळी, खोढ इत्यादि) जे त्याची अनेक नगरे. हीं नगरे इन्द्राने फोडिली असे इद्रसूक्तात सांगितलेले आढळते. सू. ३३ म. १३ आणि टीप पहा.

इन्द्राग्नी अपसस्पर्युष प्र यन्ति धीतयः ।

ऋतस्य पथ्या अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः ।
ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयासि च ।

युवोर्गृह्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयासि । च ।
युवोः । अप्सृत्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वा चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।
तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्राग्नी, धीतयः (= इमे स्तोतार) ऋतस्य पथ्या अनु (= सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गभूताः स्तुतीरनुलक्ष्य) अपसः (= अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः) परि उप प्र यन्ति (= परितः समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते) ॥

स्तोतारः स्तोत्राण्युच्चारयन्तः सन्तो यज्ञस्य समीपे संमिलिताः सन्त आसमन्ताद् आहुतिप्रदानार्थं तिष्ठन्ति । अतः कारणाद्युवा शीघ्रमागच्छतमिति भावः ॥

८. हे इन्द्राग्नी, वा तविषाणि प्रयासि च सधस्थानि [भवन्ति] (= युवयोर्वलानि सुखानि च सगतानि परस्परयुक्तानि भवन्ति) । युवोर्हितमप्युष्यं (= युवयोर्हितकारक पराक्रमकर्म) [सधस्य परस्परमवियुक्तं भवति] ॥

९. हे इन्द्राग्नी, [युवा] वाजेषु (= समामेषु) दिवो रोचना (= शूलोकस्य रोचनानि = प्रकाशमानान् प्रदेशान्) परि भूषथः (= अलंकुरुष्वः) । तद् वा (= युवयोर्) वीर्यं (= वीरकर्म) चेति (= ज्ञायते = प्रसिद्धं भवति) ॥

७. हे इंद्राग्नी हो, स्तोते सत्याच्या मार्गांला अनुलभून कर्माच्या सभोंताली जमत आहेत.

८. हे इंद्राग्नी हो, तुमचीं बळें आणि सुखें जुळलेलीं आहेत. [आणि] तुमचा हितकारक पराक्रम [जुळलेला] होय.

९. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही संग्रामांमध्ये बुलोकाचे प्रदेश शोभवितां. तो तुमचा पराक्रम उघड दिसतो.

7. O Indra and Agni, the praising priests, following the paths of the Truth, are collecting round the holy work.

8. O Indra and Agni, your powers and enjoyments are conjoint. [conjoint is] your beneficial exploit.

9. O Indra and Agni, you adorn the bright regions of heaven in battles. That exploit of yours is apparent.

७. 'स्तोत्रे ऋणून त्यात सांगितल्याप्रमाणें तुम्ही याळ अशी घाट पाहत स्तोते यज्ञाच्या सभोंताली जमले आहेत, आणि तुम्हांला आहुति देण्यास सिद्ध आहेत, तर तुम्ही सत्वर या' असा भावार्थ.

८. 'इंद्र आणि अग्नि हे दोघे पराक्रम करितात अथवा हविरजापासून वगैरे सुखें भोगतात, अथवा आपले शौ-

र्य दाखवितात, हे सर्व दोघे मिळून एकत्र करितात.'

९. यात सांगितलेला शब्दार्थ उघड आहे, पण भावार्थ अवघड आहे. कदाचित् असे असेल: इंद्राग्नीचा हा पराक्रम उघड आहे की, 'समामाच्या प्रसंगी ते आपल्या पराक्रमानें सर्व स्वर्गांला अलङ्कृत करितात.'

सूक्तम् १३-२४७.

वैश्वामित्र ऋषभ ऋषिः । अग्निदेवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

प्र वो देवायामये वहिष्ठमर्चास्मै ।

गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो वहिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्नये । वहिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । वहिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

हविष्मन्तस्तमीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

हविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि यः ।

अग्निं तं वो दुवस्पत दाता यो वनिता मघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्पत । दाता । यः । वनिता । मघम् ॥ ३ ॥

भाषाणाम्.

१. [हे होत्रादयः], वो देवाय अस्मै अग्नये वांहिष्ठ (=वृद्धतमं स्तोत्रम्) अर्च
=अर्चत=उच्चारयत । स देवेभिः (=देवैः) [सहितः सन्] नः (=अस्मान्) आ
गमत् (=आगच्छतु) । यजिष्ठः (=अतिशयेन यष्टतमो यजनकर्मणि कुशलतमः)
[स] वहिः आ सदत् (=वांहिणि निषीदतु) ॥

२. [य] ऋतावा (=सत्यवान्=सत्यरूपस्य यज्ञस्य कर्ता) [भवति] यस्य
रोदसी (=थावापृथिव्यौ) [यशे भवतः] यस्य दक्षं (=बलम्) ऊतयः (=उपास-
कानां रक्षितारो देवा) [भवन्ति] तम् [एवाग्निं] हविष्मन्तः (=हविर्युक्ता यज-
माना) ईळते (=स्तुवन्ति) तम् [एव] सनिष्यन्तः (=धनादिलाभमिच्छन्तो
जना) अवसे (=रक्षणाय) [ईळते] ॥

३. स विप्रः (=मेधावी कर्माभिष्टः) [अग्निर्] एषां [यजमानानां] यन्ता
(=यथाकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तरो) [भवति] । स यज्ञानां [यन्ता=प्रवर्तरो]

सूक्त १३-२४७.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र ऋ-
षम. देवता-अग्नि. वृत्त-अनुष्टुप्.

१. [हे ऋत्विजांनो], तुम-
चा जो तो देव अग्नि साप्रीत्यर्थे
तुम्ही अत्यंत मोठे [स्तोत्र] म्हणा.
तो अत्यंत यजनकुशल [अग्नि]
देवांसहित आम्हांप्रत येओ [आणि]
दर्भावर बसो.

२. [जो] सत्यकर्मा, ज्याला
दुलोक आणि पृथिवी वश [आ-
हेत], देव [ज्याचे] सामर्थ्य से-
वितात, त्यालाच यजमान हवीनें
स्तवितात; त्यालाच घनादिलाभे-
च्छु मनुष्य साहाय्यासाठीं [स्तवि-
तात].

३. तो मेधावी [अग्नि] या
[यजमानां]चा नियामक, तो य-
ज्ञाचा, तोच [यज्ञाचा] [निया-
मक] [होय]. त्या तुमच्या अ-
ग्नीला तुम्ही भजा; जो दाता धन
देणारा [होय].

१. 'अत्यंत मोठे' = 'बाहेरष्ट' म्ह-
णजे सर्वोत्कृष्ट अथवा अत्यंत मोठ्या स्व-
रानें, असा अर्थ होईल.

२. 'सत्यकर्मा' = 'ऋतावा.' म्हणजे
सत्यरूप जो यज्ञ त्यातें संपादणारा.

'देव ज्याचे सामर्थ्य सेवितात' =
'[यस्य] दक्षमृतयः सचन्ते.' म्हणजे

HYMN 13-247.

To Agni. By *Rishabha* son of
Vishvāmitra. Metro—*Anush-
tubh*.

1. [O Priests], to that
Agni your god sing the
highest [hymn]. May he
come unto us with the
gods, may [he] the ablest
sacrificer sit on the *kus'a-*
[grass].

2. Him they praise with
oblations, him [they praise]
for help with the desire of
wealth, who is holy, to
whom Earth and Heaven
are subject, and from
whom the protecting gods
derive their power.

3. He the learned one
is the ruler of these [sacri-
ficers], he, yes he [is the
ruler] of sacrifices. Wor-
ship that Agni of yours,
who, the bounteous one,
is the giver of wealth.

ज्याच्या सामर्थ्यापासून देवांचेहि सामर्थ्य
निर्माण होतें.

३. 'मेधावी' = 'विप्रः.' म्हणजे ज्या-
ला यज्ञ कसा कसा करावा हें अवगत
आहे असा, कोणत्या रीतीने यज्ञ केला
असतां सफळ होईल इत्यादि जाणणारा
असा.

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शतमा ।

यतो नः पुष्णवत्सु दिवि क्षितिभ्यो अप्सु ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शमऽतमा ।

यतः । नः । पुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥ ४ ॥

दीदिवांसमपूर्व्य वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिन्धते होतारं विश्वपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिभिः ।

ऋक्काणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्वपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

[भवति] । अथ हि स (=स एव) [यन्ता भवति] । त व. (=युष्माकम्) अग्नि इवस्यत (=परिचरत) यो दाता [सन्] मघ वनिता (=धन प्रयच्छन्) [भवति] ॥

भाषायाम्.

४. सोमिर्नः (=अस्मभ्य) वीतये (=संभजनार्थं) शतमा (=शतमानि=अति-शयेन सुखकराणि) शर्माणि (=गृहाणि) यच्छतु (=प्रयच्छतु) । यतः (=यस्मात्=गृहदानात्) दिवि [भवं] क्षितिभ्यः (=मनुष्यलोकेभ्य) [आगतम्] अप्सु आ (=अन्तरिक्षे) [भव च] वसु (=धन) न. (=अस्मभ्य) पुष्णवत् (=वर्धेत=स-मृद्ध्या आगच्छेत्) ॥

५. दीदिवांसं (=दीप्यमानम्) अपूर्व्यं (=तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनव) होतारं (=देवानामाह्वतार) विशा विश्वपतिं (=प्रजाना पतिं=स्वामिनम्) अग्निम् ऋक्काणः (=स्रोतारो) वस्वीभिरस्य धीतिभिः (=साध्वीभिस्तस्य संवन्धिनीभिः स्तुतिभिर्) इन्धते (=दीपयन्ति=भजन्ते) ॥

६. उत (=अपि च) देवहूतमः (=देवानामाह्वतमस्) [त्वं] ब्रह्मन् (=अ-

४. तो 'अग्नि आम्हांला सं-
भोगासाठी अत्यंत सुखकारक घरे
देओ; कीं ज्यापासून आम्हांला
स्वर्गातील, पृथ्वीतील [आणि]
अंतरिक्षातील संपत्ति प्राप्त होईल.

५. अत्यंत दीप्तिमान् [आणि]
[नित्य] नवा [असा जो] होता
[आणि] जनांचा राजा अग्नि,
त्याला स्तोते त्या [विषयी]च्या प्रशं-
स्त स्तुतींनीं भजतात.

६. आणि [हे अग्नी], दे-
वांला बोलावून आणण्याविषयी अ-
त्यंत कुशळ असा जो तूं तो आ-
म्हांला [या] कर्माच्या ठायीं [आ-
णि] स्तोत्रांच्या ठायीं रक्ष. मरु-
तांशीं वाढणारा [आणि], हे अग्नी,
सहस्रावधि संपत्ति अतिशयेकरून
देणारा तूं प्रकाशून आम्हांला सुख
प्राप्त करून दे.

4. May that Agni be-
stow on us for enjoyment
most happy homes, so
that there may flow to
us wealth from heaven,
from the earth, [and] from
the firmament.

5. The praises worship
Agni, the resplendent [and]
[ever] new invoker, [and]
king of the people, with
excellent hymns about
him.

6. And mayest thou, the
best invoker of the gods,
protect us in [this] rite
[and] in [these] hymns.
Glowing with the Maruts,
[and] the best giver of a
thousandfold wealth do
thou, o Agni, shine hap-
piness upon us.

४. 'स्वर्गातील, पृथ्वीतील आणि
अंतरिक्षातील' = 'दिवि क्षितिम्यः अ-
प्सु आ.' वृत्तासाठी 'दिवि' आणि
'अप्सु आ' ह्या पंचमीच्या बदल सप्तमी
आहेत असे दिसते.

६. 'कर्माच्या ठायी आणि स्तोत्रा-
च्या ठायी रक्ष.' म्हणजे आमचे कर्म

आणि आमची स्तोत्रे जेणेकरून निर्वि-
घ्नपणे सिद्धीस जातील, तशी ती आम्हा-
कडून करीव.

'मरुतांशी वाढणारा' = 'मरुदृधः.'
या पदाचा भावार्थ काय? मरुतानरो-
वर हविराज घेऊन सुख पावणारा?

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु ।

शुमदग्ने सुवीर्यं वरिष्ठमनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

शु । नः । रास्व । सहस्रवत् । तोकवत् । पुष्टिमत् । वसु ।

शुमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वरिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

स्मिन्नस्माभिः क्रियमाणे कर्मणि) उक्थेषु (= अस्माभिः क्रियमाणेष्वेतेषु स्तोत्रेषु)
नः (= अस्मात्) अविषः (= न्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय) । [अ-
पि च] मरुद्वृधः (= मरुद्विर्वर्धमानः) सहस्रसातमः (= सहस्रसंख्याकधनस्य दातृत्-
मस्) [त्वं] हे अग्ने, नः (= अस्मदर्थं), शं शोच (= सुखं दीप्यस्व = वर्यं सुखं
यथा लभेमहि तथा दीप्यस्व) ॥

भाषायाम्.

७. शु (= सामग्रं च) हे अग्ने, नः (= अस्मभ्यं) सहस्रवत् (= सहस्रसंख्याकं)
तोकवत् (= पुनपौत्रादिसहित) पुष्टिवत् (= उत्कर्षवत्) शुमत् (= तेजोयुक्त) सुवीर्यं
(= शौभनवीरोपेतं) वरिष्ठम् (= अतिशयेन मरुद्वम्) अनुपक्षितम् (= अक्षीणं)
[च] वसु (= धनं) रास्व (= देहि) ॥

सूक्तम् १४-२४८.

वैश्वामित्र ऋषभ ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्यात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।
विशुद्रथः सहस्रसपुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ?
आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्यात् । सत्यः । यज्वा । कवि-
तमः । सः । वेधाः ।

विशुत्स्रथः । सहस्रः । पुत्रः । अग्निः । शोचिः ऽकेशः । पृथिव्याम् ।
पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. मन्द्रः (= आह्लादयारकः) सत्यः (= सत्यकर्मा) यज्वा (= यजनकर्ता) प-
रिसमः (= अत्यन्तमेधारी) वेधाः (= विधाता) स होता विदथानि (= अस्माकं

७. आतां हे अग्नी, त्वं आ-
म्हांला सहस्राग्रि, संतानयुक्त, उ-
त्कर्षयुक्त, तेजोयुक्त, सुवीरयुक्त,
अत्यंत मोठे [आणि] अविनाशि
[असे] धन दे.

7. [And] now give us,
o Agni, wealth, affluent,
full of progeny, full of
prosperity, full of splendor,
full of brave sons, exceeding
great [and] indestructible.

सूक्त १४-२४८.

ऋषि-वैश्वामित्र ऋषभ. दे-
वता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. तो आह्लादकारी, सत्य,
यजनकर्ता, अत्यंत मेधावी, व्यव-
स्थापक होता यज्ञांप्रत आला आहे.
देदीप्यमान रथांत बसणारा, बळा-
चा पुत्र, ज्वालामय ज्याचे केश,
असा जो अग्नि त्याने [आपले]
तेज पृथिवीवर पसरले आहे.

HYMN 14-248.

To Agni. By Vishabha son of
Vishāmitra. Metro-Trishṭubh.

1. That invoker of the
gods, agreeable, true, skil-
ful in sacrificing, the best
of poets, [and] ruler, has
come to [our] rites. Agni,
mounted on a resplendent
chariot, son of might, [and]
having flames for hair, has
spread [his] effulgence on
earth.

१. 'बलाचा पुत्र' = 'सहस्र पुत्रः' | सू. १२७ मं. १ आणि दीप पदा.

अयामि ते नमऽक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतंते सहस्वः ।

विद्वां आ वक्षि विदुषो नि सत्सि मध्य आ वहिः॒तये यजत्र ॥२॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चे-
तंते । सहस्वः ।

विद्वां । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्सि । मध्ये । आ । वहिः ।
ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्रे वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्वं हविर्भिरा वन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्रे । वातस्य । पथ्याभिः ।
अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्वम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव ।
तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

यशान्) आ अस्यात् (=आतिष्ठति=आगत्य संपादयति) । विशुद्रथः (=विशेषेण
द्योतमानो रथो यस्य स) सहसस्पुनः (=बलस्य पुत्रभूतः) शौचिष्केशः (=ज्वाला-
मयाः केशा यस्य सः) अग्निः पृथिव्यां (=भूम्यां) पाजो अश्वेत् (=तेजः श्रितवा-
नस्ति=तेजस्विद्वेन दृश्यते) ॥

भाषायाम्.

२. [हे अग्रे], ते (=तुभ्यं) [नमऽक्तिः=नमस्कारवाक्यम्] अयामि (=प्र-
यम्यते=प्रार्पितास्ति) । [इमां] नमऽक्तिं जुषस्व (=सेवस्व) । हे ऋतावः (=ऋतावन्=
सत्यधर्मन्), हे सहस्वः (=सहस्वन्=बलवन्), चेतंते (=जानते) तुभ्यं [नमऽ-
क्तिरयामि] । विद्वां (=जानन्) [त्वं] विदुषः (=जानतो देवान्) आ वक्षि
(=आवह आनय) । [अपि च] हे यजत्र (=यष्टव्य=पूज्य), ऊतये (=अस्माकं
रक्षणाय) वहिर्मध्ये आ (=वहिषो मध्ये) नि सत्सि (=निषीद) ॥

३. वाजयन्ती (=वाजं वेगं कुर्वन्ती) उषसा (=अहोरात्रौ) ते द्रवतां (=तुभ्यं
त्वां प्रति शीघ्रमागच्छताम्) । हे अग्रे, वातस्य पथ्याभिः (=वायोर्मागं) अच्छ
[त्वां] [द्रवताम्] । यत् सीं (=यदायदा) पूर्वं (=पुरातन) [स्वामृत्विजो]

२. तुला [नमस्कार] केला आहे [हा] नमस्कार तूं ग्रहण कर. हे सत्यकर्मकारी, हे प्रबळ [अग्नी], तुज लक्ष्य लावून ऐकणाऱ्याप्रत [नमस्कार केला आहे]. विद्वान् तूं, विद्वान् [देवां]ला घेऊन ये [आणि], हे पूज्य [अग्नी], [आमच्या] रक्षणासाठीं दर्भाच्या मध्ये वस.

३. [हे अग्नी], वेगवान् अहोरात्र तुजप्रत धांवत येओत. हे अग्नी, वायूच्या मार्गांनीं [अहोरात्र] येयें [येओत]. जेव्हां [ऋत्विज्] तुज पुरातनाला आहुतींनीं माखतात, तेव्हां [अहोरात्र] येऊन दोनी ईसांप्रमाणें घरांत उभ्या राहतात.

2. [This obeisance] is offered to thee. Accept the obeisance. [This obeisance is offered] to thee the attentive one, o holy [and] mighty [Agni]! Bring thou, the knowing one, the knowing [gods] [and] sit down on the middle of the kus'a-[grass] for protection, o adorable one!

3. May swift Morn and Eve run to thee, towards [thee], o Agni, along the roads of Vāyu. When [the priests] anoint thee the ancient one with oblations, [Morn and Eve] come and stand in the house like the two poles of a chariot.

२. 'विद्वान् [देवां]ला.' देवाला 'विद्वान्' हे विशेषण ज्ञानी या अर्थां लाविले असल्याची पुष्कळ उदाहरणे वेदात आढळतात. सू. १४५ म. ५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'रक्षणासाठी' = 'ऊतये.' म्हणजे आम्हांकडून चूक होऊ नये आणि कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न आमच्या उपासनेला येऊं नये म्हणून.

३. 'अहोरात्र' = 'उपसा.' म्हणजे प्रातःकाळ आणि सायंकाळ. प्रातःकाळी

आणि सायंकाळी अग्नीला पेटवून त्यात हवीची आहुति देत असत. म्हणून त्यांनी अग्नीप्रत धांवत यावें असा निर्देश यांत केला आहे.

'वायूच्या मार्गांनी' = 'वातस्य पथ्याभिः.' म्हणजे ज्या मार्गांनी वायु सत्वर येतो त्यांनी.

'दोनी ईसांप्रमाणे' = 'वन्धुरेव.' म्हणजे रथाच्या ज्या दोनी घुरा रथापासून निघून लुरुडापर्यंत जाऊन तेथें एकत्र होतात त्या. त्या जशा वेगळ्या

अयामि ते नमःउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वान् आ वक्षि विदुषो नि सत्ति मध्य आ वहिःरुतये यजत्र ॥२॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चे-
तेते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्ति । मध्ये । आ । वहिः ।
ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

द्रवतां त उपसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्वं हविर्भिरा वन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उपसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः ।
अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्वम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव ।
तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

यज्ञान् आ अस्थात् (= आतिष्ठति = आगत्य संपादयति) । विदुद्रथः (= विशेषेण
द्योतमानो रथो यस्य स) सहस्रसुतः (= बलस्य पुत्रभूतः) शोचिष्केशः (= ज्वाला-
मयाः केशा यस्य सः) अग्निः पृथिव्या (= भूम्या) पाजो अश्वत् (= तेजः श्रितवा-
नस्ति = तेजस्वित्वेन दृश्यते) ॥

भाषायाम्.

२. [हे अग्ने], ते (= तुभ्य) [नमःउक्तिः = नमस्कारवाक्यम्] अयामि (= प्र-
यम्यते = प्रार्थितास्ति) । [इमा] नमःउक्तिं जुषस्व (= सेवस्व) । हे ऋतावः (= ऋतावन् =
सत्यकर्मन्), हे सहस्वः (= सहस्वन् = बलवन्), चेतते (= जानते) तुभ्य [नमःउ-
क्तिरयामि] । विद्वान् (= जानन्) [त्व] विदुषः (= जानतो देवान्) आ वक्षि
(= आवह आनय) । [अपि च] हे यजत्र (= यष्टव्य = पूज्य), ऊतये (= अस्माक
रक्षणाय) वहिर्मध्ये आ (= वहिषो मध्ये) नि सत्ति (= निषीद) ॥

३. वाजयन्ती (= वाज वेग कुर्वाणे) उपसा (= अहोरात्री) ते द्रवता (= तुभ्यं
त्वा प्रति शीघ्रमागच्छताम्) । हे अग्ने, वातस्य पथ्याभिः (= वायोर्मागेर) अच्छ
[त्वा] [द्रवताम्] । यत् सी (= यदायदा) पूर्वं (= पुरातन) [त्वामृत्विजो]

२. तुला [नमस्कार] केला आहे [हा] नमस्कार तूं ग्रहण कर. हे सत्यकर्मकारी, हे प्रबळ [अग्नी], तुज लक्ष्य लावून ऐकणाऱ्याप्रत [नमस्कार केला आहे]. विद्वान् तूं, विद्वान् [देवां]ला घेऊन ये [आणि], हे पूज्य [अग्नी], [आमच्या] रक्षणासाठीं दर्भाच्या मध्ये बस.

३. [हे अग्नी], वेगवान् अहोरात्र तुजप्रत धांवत येओत. हे अग्नी, वायूच्या मार्गांनीं [अहोरात्र] येयें [येओत]. जेव्हां [ऋत्विज्] तुज पुरातनाला आहुतींनीं माखतात, तेव्हां [अहोरात्र] येऊन दोनी ईसांप्रमाणे घरांत उभ्या राहतात.

2. [This obeisance] is offered to thee. Accept the obeisance. [This obeisance is offered] to thee the attentive one, o holy [and] mighty [Agni]! Bring thou, the knowing one, the knowing [gods] [and] sit down on the middle of the *hus'a*-[grass] for protection, o adorable one!

3. May swift Morn and Eve run to thee, towards [thee], o Agni, along the roads of Vāyu. When [the priests] anoint thee the ancient one with oblations, [Morn and Eve] come and stand in the house like the two poles of a chariot.

२. 'विद्वान् [देवां]ला.' देवाला 'विद्वान्' हे विशेषण ज्ञानी या अर्थी लाविले असल्याची पुष्कळ उदाहरणे वेदांत आढळतात. सू. १४५ म. ५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'रक्षणासाठी' = 'ऊतये.' म्हणजे आम्हांकरून चूक होऊं नये आणि कोणत्याहि प्रकारचे विघ्न आमच्या उपासनेला येऊं नये म्हणून.

३. 'अहोरात्र' = 'उपसा.' म्हणजे प्रातःकाळ आणि सायंकाल. प्रातःकाळी

आणि सायंकाळी अग्नीला पेटवून त्यांत हवीची आहुति देत असत. म्हणून त्यांनी अग्नीप्रत धांवत यावे असा निर्देश यांत केला आहे.

'वायूच्या मार्गांनी' = 'वातस्य पथ्याभिः.' म्हणजे ज्या मार्गांनी वायु सत्वर येतो त्यांनी.

'दोनी ईसांप्रमाणे' = 'यन्धुरेव.' म्हणजे रथाच्या ज्या दोनी धुस रथापासून निघून जुकडापर्यंत जाऊन तेथे एकत्र होतात त्या. त्या जशा वेगळ्या

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।
यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥
मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः ।
सुम्नम् । अर्चन् ।
यत् । शोचिषा । सहस्रः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् ।
सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥
वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।
यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रैधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥
वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानऽहस्ताः । नमसा ।
उपऽसद्य ।
यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रैधता । मन्मना । विप्रः ।
अग्ने ॥ ५ ॥

हविर्भरजन्ति (=आहुतिभिः सिञ्चन्ति) [तदात्तदा] [अहोरात्रौ] वन्धुरेव
(=इवे इव) दुरोणे आ तस्थतुः (=आगम्य गृहे तिष्ठतः) ॥

भाषायाम्.

४. हे सहस्वः (=सहस्वन् बलवन्) अग्ने, हे सहसस्पुत्र (=बलस्य पुत्रो), यत्
(=यदा) सूर्यः (=सूर्यात्मकस्) [त्व] नृन् अभि क्षितीः प्रथयन् (=तव वीर-
भूतान् किरणान् मनुष्यलोकान् अभिलक्ष्य मनुष्यलोकेषु प्रसारयन् सन्) शोचिषा
तिष्ठाः (=स्वतेजसोदतिम्) [तदानी] मित्रश्च वरुणः (=मित्रावरुणौ) विश्वे
[देवा] मरुतश्च [च] तुभ्यं (=त्वत्प्रीत्यर्थं) सुम्नम् अर्चन् (=स्तोत्रमुदचारयन्) ॥

५. नमसोपसद्य (=नमस्कारेण त्वाम् उपास्य) उत्तानहस्ताः (=हविस्वो-
करणादुत्तानपाणयो) वयम् अद्य ते कामं (=तव काम्य हव्यं) [तुभ्यं] ररिम
हि (=दद्यो हि) । हे अग्ने, विप्रः (=कर्माभिज्ञस्त्व) यजिष्ठेन मनसा (=यष्टृत्मे-
नान्त करणेन) अस्त्रैधता मन्मना (=आर्हिसता स्तोत्रेण=पाठ्यादिना दुःखम् अ-
कारयता स्तोत्रेण) देवान् यक्षि (=पूजय) ॥

४. हे प्रबल अग्नी, हे बल-
पुत्रा, सूर्यात्मक असा जो तूं तो
जेव्हां [आपले] वीर मनुष्यलोकीं
पसरून तेजानें प्रादुर्भूत झालास,
तेव्हां मित्र, वरुण, विश्वे [देव]
[आणि] मरुत् तुजप्रीत्यर्थे स्तोत्र
गाते झाले.

५. [हे अग्नी], आम्ही न-
मस्कारांनीं तुझी उपासना करून
ऊर्ध्व हस्तानें आज तुझें प्रिय हवि
[तुला] अर्पण करीत आहों. हे
अग्नी, मेधावी असा जो तूं तो य-
जन करण्याविषयीं अत्यंत उत्सुक
अशा अंतःकरणानें [आणि] न
दुःखविणान्या स्तोत्रानें देवांला पूज.

4. O mighty Agni, o
son of force, Mitra and
Varuna and all [the gods]
[and] the Maruts sang a
hymn to thee, when thou
[as] the sun stoodst with
thy splendor spreading
[thy] heroes towards the
human races.

5. We, worshipping with
obeisance [and] with our
hands stretched forth, are
to-day offering [to thee]
thy favourite [oblation].
Do thou, o Agni, [who
art] learned, sacrifice to
the gods with a heart
most bent upon sacrificing
and with a hymn that
shall not offend.

असतां हि एरुत्र मिळतात तसे अहोरा-
त्र परस्पर भिन्न असून एकत्र मिळाले-
ले आहेत ते नित्य येतात तसे आ-
जहि येओत.

‘आपले वीर’ = ‘नृन्.’ म्हणजे अ-
ग्नीचे जे किरण ते असें सायण म्हणतात.
उत्तरा काय अर्थ समवेळ ते सांगवत

नाही.

जेव्हां अग्नि सूर्यरूपानें प्रथम उग-
वला आणि आपले किरण मनुष्यलो-
की फेकून देता झाला, तेव्हां देव त्याचे
स्तोत्र करिते झाले, असा भावार्थ दिस-
तो.

त्वद्धि पुत्र सहस्रो वि पूर्वोद्विष्य यन्त्युतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रायि नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहस्रः । वि । पूर्वाः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः ।
वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रायिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् ।
अग्ने ॥ ६ ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥ १४

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । म-
र्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुरस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत ।
स्वदेह । इह ॥ ७ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

६. हे सहस्रः पुन (=बलस्य पुत्र), त्वत् (=त्वत्सकाशात्) हि देवस्य (=द्यो-
तमानस्य यजमानस्य=द्योतमान यजमानं प्रति) पूर्वोद्विष्यः (=वह्मचो रक्षा) वि
यन्ति (=प्राप्नुवन्ति) वाजा वि [यन्ति] (=सपदश्च प्राप्नुवन्ति) । हे अग्ने, त्वं
नः (=अस्मभ्यं) सहस्रिणं (=सहस्रसंख्याक) सत्यम् (=अचल) रायि (=धनम्)
अद्रोघेण वचसा (=द्रोहरहितेन वचनेन=प्रियेण वचनेन) देहि ॥

७. हे दक्ष (=प्रबल) हे कविक्रतो (=सर्वज्ञ) देव (=द्योतमान) [अग्ने], म-
र्तासः (=मर्त्या) [ययम्] अध्वरे (=अस्मिन् यज्ञे) यानि इमा (=यानीमानि)
[हवीणि] तुभ्यं (=त्वदर्थम्) अकर्म (=वृत्तवन्तः रमस्) तत् सर्वं (=तानि स-
र्वाणि) इह (=अस्मिन् दर्मेणि) हे अमृत (=अमर), त्वं स्वदेह (=आस्वादय)
[अपि च] विश्वस्य सुरस्य बोधि (=शोभनयज्ञरूपस्य रथस्य कर्तुः सर्वस्य यज-
मानस्य स्वभूतो भव=तस्य यज्ञो भव) ॥

६. हे वळाच्या पुत्रा, तुज-
पासून यजमानाला अनेक अमुग्रह
आणि अनेक संपदा प्राप्त होतात.
हे अग्नी, तूं न दुखविणान्या वच-
नानें आम्हांला सहस्रावधि [आणि]
सस्र धन दे.

७. हे प्रबळ [आणि] क-
विप्रज्ञ [अग्नी], हे देदीप्यमान
[अग्नी], आम्हीं मत्सर्गिंनीं यज्ञांत
जीं हीं [हव्यें] तुला अर्पण केलीं
आहेत, तीं सवें हे अमर [अग्नी],
तूं येथें भक्षण कर, आणि तूं प्र-
त्येक यजमानाला यश हो.

6. For from thee, o son
of force, many favours and
many gifts come to the
brilliant sacrificer. Do
thou, o Agni, give to us
with unoffending word a
thousandfold and true
wealth.

7. O mighty god of
wise intellect, o immortal
Agni, do thou consume
here all these offerings
which we have made to
thee in [this] sacrifice, and
be thou favourable to
every sacrificer.

७. 'प्रत्येक यजमानाला' = 'सर्वस्य
सुरथस्य.' 'सुरथ' शब्दाचा अक्षरशः अर्थ
चांगल्या रथातें हाकणारा; त्यावरून

यशरूप रथाला चालविणारा; अर्थात्
यज्ञ करणारा, यजमान.

सूक्तम् १५-२४९.

कतगोत्रोत्पन्न उत्क्रील ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो वार्धस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । वार्धस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽणीतौ ॥ १ ॥

त्वं नो अस्या उपसो व्यष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मैव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वां सुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उपसः । विऽव्यष्टौ । त्वम् । सूरैः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मैऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वां । सुऽजात ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. पृथुना पाजसा (= विस्तीर्णेन तेजसा) शोशुचानः (= अत्यन्तदीप्यमानस्) [त्वमग्निर्] द्विषः (= शत्रून्) रक्षसः (= राक्षसान्) अमीवाः (= पिशाचाश्च) वि वार्धस्व (= विशेषेण नाशय) । सुशर्मणः (= शोभनाश्रयस्य) बृहतः (= महतः) [अग्नेस्तत्र] शर्मणि (= आश्रये) स्याम्—सुहवस्याग्नेः (= स्वाह्वानस्याग्नेस्तव) प्रणीतौ (= प्रणयने नायकत्वे) अहं [स्यामभवेयम्] ॥

२. हे अग्ने, त्वम् अस्या उपसो व्यष्टौ (= प्रकाशने जाते सति) त्वं सूरैः उदिते (= सूर्य उदिते सति) नो गोपा बोधि (= अस्माकं गोपायिता भव) । हे तन्वा सुजात (= आत्मनैव शोभनं यथा तथा जात=स्वात्मनः सुपुत्र), नित्यं तनयं जन्मैव = भौरस पुत्रापत्य पिता यथा सेवते तथा) मे स्तोम (= मम स्तोत्र) जुषस्व (= सेवस्व) ॥

सूक्त १५-२४९.

ऋषि-कृत गोत्रांत उत्पन्न शा-
लेला उत्कील नांवाचा पुरुष. देव-
ता-अग्नि. वृत्त- त्रिष्टुभ्.

१. [हे अग्नी], विस्तीर्ण
तेजानें अत्यंत प्रकाशणारा असा
जो तूं तो द्वेष्ट्यांला, राक्षसांला
[आणि] पिशाचांला हाकून लाव.
चांगला आश्रय देणारा [आणि]
महान् असा जो तूं त्या तुज [अ-
ग्नी]च्या आश्रयांत मी राहीन असें
कर- ज्याचें आह्वान सहज करा-
वयाला येतें तो तूं अग्नि मला मार्ग
दाखीव.

२. हे अग्नी, तूं ही उषा उ-
गवल्यावर, तूं सूर्य उगवल्यावर,
आमचा संरक्षणकर्ता हो. हे स्व-
यंभू सुजात अग्नी, तूं औरस पुत्रा-
पलाप्रमाणे आमचें स्तोत्र स्वीका-
रून घे.

१. 'मला मार्ग दाखीव' = [तव
अग्नेः] प्रणीती स्याम्. 'अक्षरशः' [तु-
ज] अग्नीच्या प्रणयनात म्या असावें.
म्हणजे तूं माझा नायक अथवा मार्गद-
र्शा हो, असा अर्थ.

२. 'स्वयंभू सुजात' = 'तन्वा सु-
जात.' अग्नि आपलाच पुत्र, म्हणजे,

HYMN 15-249.

To Agni. By Uthila of the family
of Kāta. Metro—Trishtubh.

1. Resplendent with
wide splendor do thou
drive away the enemies,
the Rakshases, and the
goblins. May I be under
the protection of the great
[Agni] who affords good
protection—[may] I [be]
under the guidance of
Agni who is easily invoked.

2. Do thou become our
protector on the dawn of
this Ushas, on the rising
of the Sun. O good son of
thy own self, do thou ac-
cept my hymn like thy
own male offering.

तो स्वयंभू होय, आणि तोहि साधारण
नव्हे, तर सद्गुणी स्वतनूपुत्र होय. स्वयंभू
म्हणजे अग्नीपासूनच अग्नि निर्माण होतो;
गार्हपत्य अग्नीपासून आहवनीय अग्नि
उत्पन्न होत असल्यामुळे त्याला स्वयंभू
असें विशेषण लाविलें आहे.

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वोः कृष्णास्वमे अरूपो वि भाहि ।
 वसो नेपि च पपि चात्यंहः कृधि नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥
 त्वम् । नृचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वोः । कृष्णास्तु । अमे । अरूपः ।
 वि । भाहि ।

वसो इति । नेपि । च । पपि । च । अति । अंहः । कृधि । नः ।
 राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

अषाहो अमे वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौमगा संजिगीवान् ।
 यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातिवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥
 अषाहः । अमे । वृषभ. । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौमगा । सम-
 जिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुप्रणीते ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ हे वृषभ (=वीर) अमे, नृचक्षा (=मनुष्याणां द्रष्टा) अरूपः (=आरो-
 चमानस्) त्व पूर्वोऽवसोनु (=बह्वीरुषस) कृष्णास्तु [पूर्वाधु] (=बह्वीषु रात्रिषु
 च) वि भाहि (=विशेषेण प्रकाशस्व) । हे वसो (=साधो), [अस्मात्] अति
 अहो नेपि च पपि च (=पारय च) । हे यविष्ठ (=अतिशयेन तद्वत्), उशिजो
 न (=त्वा कामयमानान् अस्मान्) राये वृधि (=धनाय कुरु=स्थापय=वर्य धन
 यथा लभेमहि तथा कुरु) ॥

४ हे अमे, अषाहू (=अपराजितो) वृषभ (=वीरस्) [त्व] विश्वा पुर
 सौमगा (=शत्रूणां सर्वाणि पुराणि धनानि च) संजिगीवान् (=सम्यग्जितवान् सन्)
 दिदीहि (=दीप्यस्व) । हे जातवेद (=सर्वज्ञ), हे सुप्रणीते (=सुप्रणयन) [अमे],
 प्रथमस्य (=प्रथम क्रियमाणस्य) पायोः (=“रक्षकस्य”) बृहतः (=महतो) य-
 ज्ञस्य नेता (=निर्वाहकस्) [त्व दिदीहि] ॥

पंच ता० १ पागून ता० ३० नोवेंबर सन १८८० पर्यंत.

	र. आ. पे
रा. साहेब सावाजीराव चिंतामण चिटणीस. वकील.	५- ०-०
रा. रा. त्रिवराम गोविंद रानडे.	१०- ०-०
॥ नारायण रघुनाथजी नवलकर.	६- ६-०
॥ राघवेंद्र नारायण धारवाडकर.	०- ८-६
॥ दलपतराम प्राणजीवन. ... १८७८।७९।८०	१२-१२-०
पंडित सहिजराम गंगाधर दास.	१२-१२-०
श्री. ठाकूरसाहेब पालिटाणा. ... १८७९।८०	१५९- ६-०
रा. रा. महेंद्रनाथ भट्टाचार्य.	६- ६-०
॥ दाताराम अनंत नाडकर्णी.	६- ६-०
॥ महादेव निणु काणे.	६- ६-०
॥ निणु घनश्याम वकील.	६- ०-०
॥ करसनदास माधनदास.	६- ०-०
॥ मयाराम जंभुनाथ.	६- ०-०
॥ रामजी सतुजी आनडे.	६- ०-०
॥ गंगाराम भाऊ न्हसके.	६- ६-०
॥ नामन केशवभट्ट छोडर.	६- ६-०
॥ दानप्रकाशकर्ते पुणे.	६- ६-०
॥ गोपाळराम हरि भिडे.	६- ६-०
रा. से. ने. लायब्ररि कोलापुर. ... १८८०।८१	०-१०-०
रा. रा. बाळकृष्ण गाईड मर्मज्ञ जाही.	१०- ६-०

NOTICE

Volume IV will end with the list hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिस या मंडलाचें शेवटचें गृक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual in advance and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	र. आ
मुंबईवाहेर राहणारांस टपाल दक्षिणावदल एक वर्षाचे	६ ०
मुटकळ दर प्रतीस	० ६
	० १०

पर्यगीदार होण्यास इच्छितान्यानी कोणत्यादि भागाच्या आरम्भापानून पर्यगीदार व्हाव; पर्यगी वद करणे असल्यास भाग सप्त पत्र नान वद करिता येईल

All communications to be directed to the Bureau of Fisheries
New York United States Department of the Interior
Washington

सर्वा प्रकारचा पत्र-व्यवहार मुद्रई मोरिया पोस्ट ऑफीस ता.डी.पर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानार" दायग-न" या स्थानी देवाता.

THE
VEDÂRTHAYATNÂ
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâṭhî

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,
मंस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 10 DECEMBER 1880 MONTHLY PART 57.

मुद्रक ८. अंक १०. डिसेंबर सन १८८०. मासिक भाग ५७.

सुचईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टायमाणे नोंदले आहे.)

साक्षे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यान्न

हं भाषांतर

सादर समर्पण के के आदे

भाषांतरकर्ता

३. हे वीर अग्नी, मनुष्यांला पाहणारा [आणि] प्रकाशणारा असा जो तूं तो पुष्कळ [उपा] [आणि] [पुष्कळ] रात्री प्रकाश, [आणि] हे चांगल्या [अग्नी], तूं आम्हांला सकटांच्या पार ने आणि तार, आणि हे अत्यंत तरुण अग्नी, आम्हां उत्सुकांला धन मिळे असें कर.

४. हे अग्नी, अपराजित [आणि] पराक्रमी [आणि] [शत्रूंची] सर्वे नगरे [आणि] धनें ज्यानें जिंकिलीं आहेत असा तूं प्रकाश. हे सर्वज्ञ सुनायका, रक्षक पहिल्या महा यज्ञाचा नायक असा [जो] तूं [तो] [प्रकाश].

3. O hero Agni, do thou the seer of men, the tawny one, shine for many a morn and many an eve. O good [Agni], lead and carry us across danger, [and] o ever youthful [Agni], give wealth unto us who love thee.

4. O Agni, do thou the unconquered hero, shine, thou who hast conquered all [hostile] cities [and] wealth—thou, o all-knowing guide, who art the leader of the first protecting [and] great sacrifice.

३. पूर्वार्धांत अग्नीला प्रार्थना आहे की, त्यानें सूक्तकर्त्यांच्या घरी पुष्कळ प्रातःकाली आणि पुष्कळ संध्याकाली प्रकाशाचें आणि द्याला संकटातून रक्षून सपत्ति द्यावी.

४. 'रक्षक' = 'पायो..' हे 'यज्ञाचि

विशेषण आहे. या विशेषणाचा अभिप्राय यथार्थ समजत नाही. 'पायोः' (रक्षक) हे अग्नीचें विशेषण असतें तर बरें. 'पायो.' पाठ असल्यानें वृत्ताविषयी काही अडचण पडणार नाही.

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवां अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।
 रथो न सस्त्रिरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥
 अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः ।
 सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजम् । अग्ने । त्वम् । रोदसी
 इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।
 देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि स्यात् ॥ ६ ॥
 प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति ।
 नः । सुदोघे इति सुऽदोघे ।
 देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमतिः ।
 परि । स्यात् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे जरितः (= स्तोतः = देवानां स्तोत्रम्), देवान् अच्छ दीद्यानः (= देवान्
 प्रति द्योतमानः = शुलोकपर्यन्तं प्रकाशमानः) सुमेधाः (= शोभनप्रज्ञात्) [त्वं] पु-
 रुणि (= बहूनि) अच्छिद्रा शर्म (= अच्छिद्राणि अविनाशीनि सुतानि) [अभि
 वक्षि = आनय] । हे अग्ने, सस्त्रिर्न रथः (= धनस्य संभक्ता रथ इव = धनस्यानेता र-
 थ इव) वाजम् अभि वक्षि (= धनमस्मदर्थमानय) [अपि च] त्वं रोदसी (= या-
 वापृथिव्या) नः (= अस्मभ्यं) सुमेके (= शोभनरूपे = प्रसन्नरूपे) [वृद्ध] ॥

अथवा देवान् अच्छ [वक्षि] देवान् इन्द्रादीन् आनय तथा सुमेके सुरूपे
 रोदसी च अभि वक्षि आनयेति योज्यम् ॥

६. हे वृषभ (= वीर), वाजान् (= धनानि) जिन्व (= प्रयच्छ) प्र पीपय
 (= तान् वर्षय च) । हे अग्ने, हे देव, देवेभिः (= देवैः सह) सुरुचा रुचानः (= सु-
 तेजसा शोभमानात्) त्वं रोदसी (= यावापृथिव्या) नः सुदोघे (= सुष्टु दोम्भ्या)
 [वृद्ध] । मर्तस्य दुर्मतिः (= मर्तस्य कस्यापि दुर्जनस्य हिताभिच्छन्ती दुर्बुद्धिर्)
 नो मा परि स्यात् (= मास्मान् परित आगच्छतु) ॥

५. हे होला [अग्नी], देव-
लोकांपर्यंत अत्यंत प्रकाशणारा
मेधावी तूं [आम्हांकरितां] अ-
नेक अक्षय सुखें घेऊन ये. हे अ-
ग्नी, धनवाहक रथाप्रमाणे तूं धनें
घेऊन ये. तूं आम्हांला द्यावाष्टिची
प्रसन्न कर.

६. हे वीरा, तूं धनें दे आणि
त्यांची वृद्धि कर. हे देव [अग्नी],
देवांसहित सुतेजानें प्रकाशमान अ-
सा तूं द्यावाष्टिची आम्हांला सुदुघ
कर. मर्याची दुष्ट बुद्धि आम्हांला
न कवटाळो.

5. O [divine] priest,
bring thou many imperish-
able blessings [unto us],
thou the wise one who
shinest as far as the celes-
tials. Bring, o Agni, wealth
like a loaded car. Do thou
make heaven and earth fa-
vourable unto us.

6. Give us riches [and]
promote them, o hero
Agni! With the gods do
thou, o god, shining with
great effulgence make hea-
ven and earth prolific for
us. May the malice of
the mortal never encom-
pass us.

५. 'देवलोकांपर्यंत प्रकाशणारा'
= 'देवानच्छ दीयानः.' म्हणजे ज्याच्या
ज्वाळा इतक्या उच्च पेटत आहेत की त्या
स्वर्गापर्यंत जणुं पोहचत आहेत; अशी
अतिशयोक्ति.

अथवा स्वर्गापर्यंत यावद्दल 'देवाला

इकडे आण' असा अर्थ करून, 'घेऊ-
नये' हें क्रियापद अभ्याहत घ्यावे.

६. 'सुदुघ कर' म्हणजे आम्हास
धनादिक संपत्तिरूप दुधाचा पान्हा स-
हज सोडणाऱ्या अशा कर.

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥ १५

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजात्वा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुयते मर्त्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदस (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणां कारयिनीम्) इळां (=भूमि) गोः सनि [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं पुनः पौनश्च) विजावां स्यात् (=पुनर्पौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

सूक्तम् १६-२५०.

उत्क्रील ऋषिः । अग्निदेवता । विषमसख्याकानामृचां बृहती उन्दः समस-
ख्यायानां तु सतीबृहती ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येश महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमंत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुअपत्यस्य । गोमंतः । ईशे । वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अयमग्निः सुवीर्यस्य (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रादियुक्तस्य) महः (=महतः) सौभगस्य (=सौभाग्यस्य) ईशे (=ईश्वरो भवति) । स्वपत्यस्य गोमतो रायः (=शोभनसंतानस्य बहुगोयुक्तस्य धनस्य) ईशे (=ईश्वरो भवति) । [स] वृत्रहथानां (=ऋषेणानां शत्रुनाशनिमित्तानां संश्रमाणां) [अपि] ईशे (=ईश्वरो भवति) ॥

७. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

7. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds, and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

सूक्त १६-२५०.

ऋषि—उत्कील. देवता—अग्नि.

वृत्त—विषम ऋचांचें वृहती, समांचें सतोवृहती.

१. हा अग्नि सुवीर पुत्रांनीं भरलेल्या महा ऐश्वर्याचा स्वामी होय. तो धांगल्या अपत्यांनीं भरलेल्या आणि विपुळ गाईंनीं भरलेल्या धनाचा स्वामी होय. तो संग्रामांचा स्वामी होय.

HYMN 16-250.

To Agni By Utkila Metre—
Bṛīhatī of the uneven verses (1,3,5,) and *Satobṛīhatī* of the even ones (2,4,6).

1. This Agni is the lord of great prosperity that is full of good heroes, is the lord of wealth accompanied by good progeny and numerous cows. He is the lord of battles

इमं नरो मरुतः सश्वता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दुदयो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्वत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।
अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽ-
दभुः ॥ २ ॥

स त्वं नो रायः शिशिहि मीद्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युन्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशिहि । मीद्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।
तुविऽद्युन्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनुमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिदेवेष्वा दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंसं उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु ।
आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतंते । आ । सुऽवीर्ये । आ । शंसं । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. हे नरो मरुतः (= वीरा मरुतः), यस्मिन् शेवृधासो रायः (= सुखवर्धकानि धनानि) [भवन्ति] [तम्] इमं वृधं पशुपुत्रादिवृद्धिकारकम् [अग्निं] सश्वत (= सेवध्वम्) । [युष्माकं मध्ये] ये पृतनासु (= संप्रामेषु) दुदयोः (= दुर्बुद्धीन् जनान्) अभि सन्ति (= अभिमयन्ति) [ये च] विश्वाहा (= सर्वेषु दिवसेषु प्रत्यहं) शत्रुम् आदभुः (= आदभुवन्ति हिंसन्ति) [ते सर्वे यूयमिममग्निं सेवध्वम्] ॥

३. स त्वम् (= अतः कारणात् त्वं) हे मीद्वः अग्ने (= उदाराग्ने), नः (= अस्मान्) सुवीर्यस्य (= शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैरुपेतस्य) [अपि च] हे तुविद्युन्न (= बहुधनोपेत), वर्षिष्ठस्य (= अतिसमृद्धस्य) प्रजावतः (= अपत्ययुक्तस्य) अनमीवस्य (= रोमरहितस्य) शुष्मिणः (= प्रबलस्य) रायः (= संपदः = तादृशेन उत्कर्षसंपदा) शिशिहि (= तीक्ष्णान् कुरु = समृद्धान् कुरु) ॥

४. अभि सासहिः (= अभिमविता) यो विश्वा भुवना (= विश्वानि भुवनानि = सर्वेषां भूतजातानां) चक्रिः (= चर्त्ता) [भवति] [यो] देवेषु आ द्युयचक्रिः

२. हे वीर मरुतांनो, ज्याच्या ठायीं सुखवर्धक संपत्ति [असतात] त्या ह्या समृद्धिकारक [अग्नी]ला तुम्ही भजा. [तुम्हांवून] जे संग्रामांत दुर्मतीला जिंकितात [आणि] नित्य शत्रूला मारीत असतात, [ते तुम्ही सवे मरुत् अग्नीला भजा].

३. तो तूं हे उदार अग्नी, तूं आम्हांला चांगल्या वीरपुत्रांनीं भरलेल्या [आणि] हे बहुधनयुक्ता [अग्नी], अतिसमृद्ध, संतानयुक्त, रोगरहित [आणि] बलपूर्ण अशा उत्कर्षाप्रत सत्वर ने.

४. जो विजयी [अग्नि] सकल लोकांचा कर्ता [होय], [जो] देवांप्रीत्यर्थ उपासना करणारा [होय]; [जो] स्तोत्रांच्या मध्ये येतो, [जो] शूर संग्रामांत येतो आणि [जो] वीरांच्या स्तोत्राच्या ठायीं येतो.

2. O heroic Maruts, serve ye this promoter, [Agni], in whom are riches that advance happiness: [serve him] those [of you] that conquer the wicked in battles [and those who] always slay the enemy.

3. Do thou, therefore, o bounteous Agni, quickly lead us to prosperity full of heroic sons [and, o Agni, who art] full of plentiful wealth, [that shall be] affluent, full of progeny, free from disease [and] full of power.

4. [Agni]—who, victorious, is the maker of all creatures, the maker of worship in honour of the gods; who comes among the brilliant [poets] [who comes] to the battle and to the hymn of heroes.

२. यात कवि मरुताला म्हणतो की, 'तुम्ही पराक्रमी आहा आणि शत्रुनाशक आहा तरी अग्नीला भजा.'

सायणाचार्य येथे 'मरुत्' म्हणजे साधारण कोणत्याहि देवांचे नांव असे समजतात, पण तसे समजण्याचे काही सबळ कारण दिसत नाही.

४. उत्तरार्ध कठिण आहे. शब्दार्थ उघड असून त्याचा अन्वयहि सोपा आहे, पण त्यातील 'देव' 'सुवीर्य' आणि 'यतते' याच्या अर्थाविषयी संशय आहे. आम्ही अर्थ सायणानुसार दिल्या आहे. त्या शब्दाचा साधारण नेहमीचा अर्थ तर उघडच आहे.

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहस्रः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ ।
कृधि ॥ ५ ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्रे बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूर्यसा सृज मयोभुना तुविद्युन्न यशस्वता ॥ ६ ॥ १६

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । राया । भूर्यसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन्न । यशस्वता ॥

॥ ६ ॥ १६ ॥

(=देवानां प्रीत्यर्थं परिचरणस्य कर्ता) [भवति] [यो] देवेषु आ यतते (=स्तो-
तृषु आगच्छति) [य.] सुवीर्ये आयतते (=शोभनवीरोपेते संमाम आगच्छति)
उत (=अपि च) [यो] नृणां शंसे आ[यतते] (=वीराणामृत्विजा शस्त्रे स्तौन
आगच्छति) ॥

उत्तरार्धविषये दुर्वोधेयम् ॥ स चाग्निदेवेषु देवनशीलेषु स्तोतृध्यायतते । आभि-
मुख्येन गच्छति ।.....उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंसे । शंसनं शंसः
शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्ये शोभनवीर्योपेते युद्धे
तद्रक्षणार्थमागच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) अमृतये (=दारिद्र्याय) मा [रीरधः=मा वशं
नय] । अवीरतायै मा रीरधः (=अशौर्याय मा वशं नय) । हे सहस्रः पुत्र (=व-
ल्हस पुत्र), अगोतायै (=गवादिपशुहीनतायै मा वशं नय) । मा निदे [रीरधः]
(=निन्दायै मा वशं नय) । द्वेषांसि (=द्वेष्टन्) अप आ कृधि (=अपातुम्=
निवारय) ॥

६. हे सुभग (=सुभाग्य) अग्ने, [त्वम्] अध्वरे (=यज्ञे) प्रजावतः (=अप-
त्यपुत्रस्य) बृहतः (=महतो) वाजस्य (=धनस्य) शग्धि (=ईशिधे दातुं=प्रयच्छ) ।
हे तुविद्युन्न (=महाधन), भूर्यसा (=अतिमहता) मयोभुना (=सुराकारिणा) य-
शस्वता (=कीर्तिमता) राया (=धनेन) [अस्मान्] सं सृज (=संयोजय) ॥

९. हे अग्नी, तूं आम्हांला दारिद्र्याच्या [स्वाधीन करूं] नको, नामर्दपणाच्या स्वाधीन करूं नको. हे बळाच्या पुत्रा, गोहीनतेच्या स्वाधीन करूं नको, निंदेच्या स्वाधीन करूं नको. [आणि] द्वेषांचा हाकून लाव.

६. हे भाग्यशाली अग्नी, तूं संतानयुक्त अशी महा संपत्ति [या] यज्ञांत [आम्हांला] दे. हे महाधन [अग्नी], [आम्हांला] मोठे, सुखदायक [आणि] कीर्तिसपन्न वैभव दे.

5. Do not, O Agni, [abandon] us to poverty, do not abandon us to cowardice; do not, o son of force, abandon us to poverty of cows, nor to calumny. Drive away the enemies.

6. O auspicious Agni, bestow [on us] in the sacrifice great prosperity full of progeny. O thou possessed of great wealth, give us great [and] glorious wealth that shall make [us] happy.

५. 'गोहीनतेच्या.' म्हणजे गाई नाहीतशा न होओत. म्हणजे आम्हाला गाई पुश्वळ मिळोत.

सूक्तम् १७-२५१.

वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

सम्ऽध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुभिः । अज्यते ।
विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यज-
थाय । देवान् ॥ १ ॥

यथायज्ञो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वहं प्र तिरममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽ-
वेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर ।
इमम् । अद्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. विश्ववारः (=? विश्वैर्वरणीयः विश्वमियः) शोचिष्केशः (=ज्वालामयकेशो)
घृतनिर्णिक् (=दीप्तरूपः) पावकः (=शोधकः) सुयज्ञः (=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता)
[एतादृशः] अग्निः प्रथमा धर्मा अनु (=प्रथमानि धर्मोणि अनु = प्रथमेषु मन्वादिभिः
कृतेषु कर्मसु) देवान् यजथाय (=यष्टुं) समिध्यमानः [सत्] अक्तुभिः (=घृता-
दिकैरञ्जनसाधनैर्) अज्यते (=सम्यग् सिज्यते रम) ॥

२. हे अग्ने, [त्वं] यथा [पूर्वं] पृथिव्या होत्रम् अयजः (=यजमानभूतायाः
पृथिव्या हविर्देव्यः प्रायच्छः) यथा [च] हे जातवेदः, चिकित्वान् (=शात-
यास्त्वं) दिवो [होत्रं] (=यजमानभूताया सुदेवताया हविर) [अयजः] एव
(=एवं = तथा) अनेन [अरुमाह] हविषा देवान् यक्षि (=पूजय) । [अपि च]
मनुष्वत् (=मनोर्नामादिभूतस्य यजमानस्य यद्यं यथा प्रातिरस्तया) अद्य इमं यज्ञं
प्र तिर (=प्रश्नेन पारं गमय = सकलं कुरु) ॥

सूक्त १७-२५१.

ऋषि-वैश्वामित्र कत. देव-
ता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. सर्वांस इष्ट, ज्वालाकेश,
तेजस्वी रूपाचा, शोधक [आणि]
चांगला यज्ञ करणारा असा जो
अग्नि, त्याला आदि कर्मांत पेट-
वून, देवांला यजन करण्यासाठी,
आहुतींनीं माखिलें.

२. हे अग्नी, तूं जसें पृथिवीचें
होतृत्व करिता झालास [आणि]
हे जातवेद [अग्नी], ज्ञानवान् तूं
जसें द्यूचें होतृत्व करिता झालास,
त्याप्रमाणें, या हवीनें देवांस यज्ञ.
तूं मनूचा [यज्ञ] जसा [पार
नेता झालास] त्याप्रमाणें हा यज्ञ
आज पार ने.

HYMN 17-251.

To Agni. By *Katu* of the family
of *Vishāmitra*. Metre—*Trish-
tubh*.

I. Agni, dear to all, of
shaggy flames, of brilli-
ant form, [Agni] the puri-
fier [and] the performer of
good sacrifices, was in the
most ancient rites kindled
and anointed with the ob-
lations, for worshipping
the gods.

2. As thou didst offer
the oblation of Earth, o
Agni, [and] as thou the
knowing one, o all-know-
ing [Agni], [didst offer
that] of Heaven, even so
do thou worship the gods
with this oblation, [and] do
thou promote this sacrifice
as [thou didst that] of
Manu

१. 'जगताच्या आरभी मनुष्यानी
देवांस भजण्याकरिता अग्नीस पेटवून
त्यात देवांप्रीत्यर्थ हवि घातलें' असें
तात्पर्य.

२. अग्नीला अशी प्रार्थना आहे की,
'त्याणें पृथिवीरूप यजमानाचा होता
होऊन, आणि शुलोक रूप यजमानाचा

होता होऊन, ज्याप्रमाणे पूर्वी देवाला ह-
वि अर्पण केलें, त्याप्रमाणें आताहि त्याणें
आमचें होतृत्व स्वीकारावें, आणि सर्व
जनाचा आदिपुरुष जो मनु त्याच्या व-
रचा यज्ञ जसा अग्नि सफल करित असे,
तसा आमचाहि त्याणें करावा.'

त्रीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीः उपसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूषि । तव । जातवेदः । तिस्त्रः । आऽजानीः । उपसः ।

ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय ।

शम् । योः ॥ ३ ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेदं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुऽदीतिम् । सुऽदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईदृशम् ।

जातवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृ-

तस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे जातवेद, तव त्रीणि आयूषि [भवन्ति] [अपि च] हे अग्ने, उपसस्ते (=तव) तिस्त्र आजानीः (=आजानयो मातरो) [भवन्ति] । ताभिर् [उधो-भिर्] विद्वान् (=ऋमाभिश्चस्त्व) देवानामवो यक्षि (=देवाना प्रीत्यर्थं हवि प्र-यच्छ) । अथ (=अपि च) यजमानाय (=यजनकर्त्रे उपासकाय) शं योः (=सुस्त-हेतुः कन्याणहेतुश्च) भव ॥

त्रीणि आयूषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्स्रान्यान्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने, तिस्त्र उपस एकाहाहीनसनगता उधोभिमानिन्यस्तिस्त्रो देवतास्ते.....मातरः । इति सायणः ॥

४. हे जातवेदः, सुदीतिं (=शोभनदीप्तिं) सुदृशं (=शोभनदर्शनम्) ईदं (=स्तुत्य) त्वा (=त्वा) गृणन्तः (=स्तुवन्तो) [यय] [त्वाम्] अग्निं नमस्यामः (=भजामहे) । देवास्त्वा दूतम् अरतिं (=चारं) हव्यवाहं (=हविर्वाहकम्) अमृतस्य नाभिम् (=अमृतस्य " देवाञ्जमृतायाः सुधया नाभिं नाभिस्थानम् ") अकृण्वन् (=अमृयन्) ॥

३. हे जातवेदा, तुर्ही आयुष्यें तीन [आहेत]. हे अग्नी, उपा तुझ्या तीन माता [होत]. त्यांहीं तूं विद्वान् [होता] देवांला प्रिय अन्न अर्पण कर [आणि] उपासकाला सुखकारक आणि कल्याणकारक हो.

४. हे जातवेदा, तुज सुते-जस्काला, सुशोभिवंताला [आणि] स्तुत्याला स्तवणारे आम्ही तुला भजत आहो. तुला देवांनी, दूत [आणि] जासूद [आणि] हव्य-वाहक [आणि] अमृताचा नाभि केलें.

3. Three are thy lives, o Jātavedas! The Ushases are, o Agni, thy three mothers. With them do thou, [who art] a learned [priest], offer the dear oblation to the gods and become the giver of happiness and blessing to the worshipper.

4. O Agni Jātavedas, we worship thee, and praise thee who art brilliant, beautiful [and] praiseworthy. The gods made thee a messenger, a carrier, a bearer of oblation, the centre of immortality.

३. 'तीन आयुष्यें.' सायणाप्रमाणे तूप, वनस्पति, आणि सोम एतद्रूप तीन जी अन्ने ती; आणि 'तीन माता' म्हणजे 'एकहाहीन' नांवाच्या सत्रातील ज्या तीन उपोदेवता त्या.

४. 'अमृताचा नाभि.' सायण म्हणतात की अमृतरूप जें देवास द्यावयाचे ह्मि, त्याच नाभिस्थान. म्हणजे तें ज्यात टांगिले जाते असे स्थान.

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्रिता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।
 तस्यानु धर्मं प्र यज्ञा चिकित्वोऽर्था नो धा अध्वरं देववीती ५॥१७
 यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्रिता । च । सत्ता ।
 स्वधया । च । शम्भुः ।
 तस्य । अनु । धर्मं । प्र । यज्ञ । चिकित्वः । अर्थ । नः । धाः । अध्वरम् । देववीती ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, द्रिता च सत्ता स्वधया च शंभुः (= पृथिव्या ब्रुलोके चेति द्वयोः स्थलयोर्होतृत्वेन निषण्ण. स्थापितः हविस्त्रेन च सुखशरी) [एतादृशम्] त्वत् पूर्वः (= त्वचोपि प्राक्तनतरो) यजीयान् (= त्वचोपि यजनकुशलतरश्च) होता (= देवानामाह्वाता) यः [कश्चिदभूत्] तस्य धर्मं अनु (= तेन कृत कर्मानुलक्ष्य = तेन कृतस्य कर्मणः प्रकारेण) हे चिकित्व. (= ज्ञानवन्नग्ने), प्र यज्ञ (= अत्र यज्ञो देवान् पूजय) अथ (= अपि च) नः (= अस्माकम्) अध्वर देववीती धाः (= देवप्रोतो स्थापय = देवा यथा प्रीत्या सेवन्ते तथा ब्रुव) ॥

सूक्तम् १८-२५२.

वैश्वामित्र कृत ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।
 पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरांतीः ॥ १ ॥
 भव । नः । अग्ने । सुमनाः । उपेति । सखा इव । सख्ये । पि-
 तरा इव । साधुः ।
 पुरुदुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् ।
 अरांतीः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, न उपेतौ (= अस्मान्मुपासनाया) सुमनाः (= सुप्रसन्नमना.) स-
 तेन सख्ये [पुत्राय] पितरा इव साधुः (= सुददे सुदग्धा पुत्राय वा यथा मातापि-

५. हे ज्ञात्या अग्नी, जो [को-
ण] तुजपेक्षां प्राचीन होता [अ-
धिक] यजनकुशल, दोन स्थळीं
बसलेला, [आणि] हवीनें सुख
देणारा [असेल], त्याच्या उपास-
नेस अनुसरून तूं यजन कर, आणि
आमचा यज्ञ देव सेवन करितील
असें कर.

5. O wise Agni, do
thou sacrifice according to
the rite of that invoker
[if any], who might be
[more] ancient than thou,
and who may be establish-
ed in two places, a giver
of happiness through the
oblation; and make our
sacrifice delectable to the
gods.

५. यांत कवी अशी कल्पना करि-
तो की, अग्नीपेक्षां यजनकुशल असा
एक होता अग्नीपेक्षां पुरातन असावा,
की जो अग्नीचा शूर होय. त्या शूरप्र-
माणें अग्नीनें हा यज्ञ करावा, आणि
देवांकडून हवि भक्षवावें अशी प्रार्थना
आहे.

‘दोन स्थळी बसलेला’=‘द्वि-
तना.’ अश्वरथः ‘दोन प्रकारानी बस-
णारा.’ म्हणजे अग्नीप्रमाणें पृथिवीवर
आणि आकाशात बसणारा.

‘सुख देणारा’=‘शमुः’ म्हणजे दे-
वाला.

सूक्त १८-२५२.

ऋषि-विश्वामित्राच्या कुळां-
तील कत. देवता-अग्नि. वृत्त-
त्रिष्टुभ्.

१. हे अग्नी, तूं आमच्या उ-
पासनेत सुमनस्क [आणि] मि-
त्राला जसा मित्र, अथवा पुत्राला
जसे आईबाप, तसा चांगला उपदेश
देणारा हो. कारण कीं मनुष्यलोक
फार नाशकारक [आहेत]. [त्या]
उपद्रवकारक शत्रूला जाळून भस्म
कर.

Hymn 18-252.

To Agni. By Kṛta of the family
of Viśvāmitra. Metre—Trish-
tubh.

1. O Agni, do thou in
[this] our worship be fa-
vourable and helping as a
friend to a friend, as pa-
rents to a son. For the
human races [are] full of
hatred. Do thou burn
the enemies that are op-
posed [to us].

तपो ष्वमे अन्तरां अमित्रां तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचिन्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥२॥
तपो इति । सु । अमे । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुषः ।
परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचिन्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् ।
अजराः । अयासः ॥ २ ॥

इध्मेनाम इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥
इध्मेन । अमे । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ।
यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतसेयाय ।
देवीम् ॥ ३ ॥

तरौ तथास्मभ्य साधुः सदुपदेशेन कल्याणकारको) भव । हि (= यस्मात्) जनाना
क्षितयः (= मानुष्यः प्रजाः) पुरुदुहः (= बहुद्रोहयुक्ता) [भवन्ति] । [तादृशीः]
प्रतीचीः (= प्रतिबूलतयास्मदभिमुखमागच्छन्ती) अरातीः (= शत्रून्) प्रति दह-
तात् (= प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु) ॥

भाषायाम्.

२. हे अमे, अन्तरान् अमित्रान् (= अभिभवार्थं समीपे वर्तमानान् शत्रून्) सु
तपो (= सुष्ठु यथा तथा दहेव) । [तथा] परस्य (= दूरवर्तिनः) अररुषः (= अ-
दत्तहविषः = शत्रो) शंसम् (= अभिशाप) तप (= दह) । हे वसो (= साधो),
चिकितानः (= पश्यस्त्वम्) अचिन्तान् (= अदृष्टान् = अदृश्यमानान् शत्रून्) तपो
(= दहेव) । ते (= तव) अजरा अयासः (= प्रतिबन्धरहिताः सर्वत्र गमनस्वभावाः
किरणा) वि तिष्ठन्ता (= विविध तिष्ठन्तु = सर्वत्र आसताम्) ॥

३. हे अमे, इच्छमानः (= त्वा वामयमानो ह) तरसे बलाय (= वेगलाभार्थं साम-
मर्ध्यलाभार्थं च) इध्मेन (= समिधा) घृतेन [च] हव्यं जुहोमि (= हविस्त्वयि
प्रक्षिपामि) । ब्रह्मणा वन्दमानः (= स्तोत्रेण त्वाम् उपासानो) यावदीशे (= उपासितुं
यावत्समर्थोऽस्मि) [तावद्] इमां देवी धियम् (= इमाम् अप्रतिमाम् अस्माभिः
क्रियमाणां स्तुतिं) शतसेयाय (= शतसंख्याकधनस्य व्याभाय) कुरु (= यावत्परि-
माणेन त्वा स्तौमि तावत्परिमाणेन ममेदं सूक्तं शतसंख्याकधनेन सफलं कुरु) ॥

२. हे अग्नी, तूं जवळच्या शत्रूं
ला जाळून टाक, दूरच्या शत्रूंचा
शाप जाळून टाक. हे वसू, पाहणारा
असा जो तूं, तो अदृष्ट [शत्रू] ला
जाळून टाक. तुझे अप्रतिवद्ध स-
वेगामी [किरण] सत्रे जाओत.

३. हे अग्नी, [तुझी] इच्छा
करणारा असा जो मी तो समि-
धानीं [आणि] घृताने वेग [आ-
णि] बल [येण्या]साठी हवि
अर्पण करितों. स्तोत्राने भजणारा
मी जितका [भजण्यास] समर्थ
आहे, [तितकी] ही अनुपम
स्तुति तूं शेकडो धनांनीं सकल
[कर].

2. Burn to ashes, o
Agni, the enemies [that
are] near, burn the curse
of the distant enemy. Do
thou, good [Agni], who
seest, burn those that
are not seen. May thy
unresisted all-pervading
[rays] penetrate every-
where.

3. O Agni, I anxious-
ly offer oblations with fuel
and clarified butter for
force [and] strength. In
proportion that I, wor-
shipping with prayer, am
able [to worship], do thou
crown this splendid hymn
with a hundred kinds of
wealth.

२. या मंत्रांत ' अंतर ' आणि ' व- | र ' हे परस्पर प्रतियोगी आहेत.

उच्छोचिषां सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।
 रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वम् भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥
 उत् । शोचिषां । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु ।
 धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि ।
 कृत्वः ॥ ४ ॥

कृधि रत्नं सुसन्नितर्धनानां स धेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।
 स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सूपा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥ १८ ॥
 कृधि । रत्नम् । सुऽसन्नितः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने ।
 भवसि । यत् । सम्ऽईद्धः ।
 स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सूपा । करस्त्रा । दधिषे । व-
 पूषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

४. हे सहसस्पुत्र (=बलस्य पुत्र) अग्ने, स्तुतः [सत्] उच्छोचिषा (=स्वकी-
 यया दीप्या उदीप्य) [त्व] शशमानेषु विश्वामित्रेषु (=त्वां स्तुवता विश्वामित्र-
 कुलोत्पन्नानाम् अस्माकं गृहे) बृहद् वयः (=प्रभूतम् अन्न) रेवत् (=धनयुक्तं) शम्
 (=आरोग्य) यो. (=भयसहित्य) [च] धेहि (=स्थापय) । [वयं] भूरि
 कृत्वः (=भूयाभूयस्) ते तन्व (=तव शरीर) मर्मृज्म (=आज्यसोमादिभिः
 सिन्धामः) ॥

५. हे धनानां सुसन्नितः (=सुप्त यथा तथा दातरस्ते), रत्न कृधि (=अस्मात्
 विश्वामित्रेषु श्रेष्ठ धनं स्थापय) । हे अग्ने, यत् (=यदा) समिद्धः (=सम्यग्दीप्तः
 सोमाज्यादिभिः पूजितो) [भवसि] [तदानीं] स घ इत् भवसि (=तादृश एव
 भवसि हि=रत्नानां कर्ता दाता भवसि हि) । सुभगस्य स्तोतुः (=सौभाग्यवतः स्तो-
 तृन्तुर्) दुरोणे (=गृहे) सूपा (=सृषी=प्रसूतो वर्मकरणार्थं प्रसूतो) करस्त्रा (=र-
 रस्त्रा=बाहु) वपूषि (=भास्वरणि रूपाणि ज्योतीषि) [च] रेवत् (=धनवद्यथा
 तथा= वयं धनं यथा लभेमहि तथा) दधिषे (=धारयसि) ॥

४. हे वळाच्या पुत्रा, तूं स्त-
विला [होस्ताता] प्रकाशून स्त-
वन करणाऱ्या विश्वामित्रांच्या घरीं
मोठे अन्न आणि संपत्ति [आणि]
आरोग्य [आणि] शांति देव.
आम्ही तुझे शरीर पुनःपुनः मा-
खीत आहों.

५. हे धनाच्या उदार दात्या,
तूं उत्तम संपत्ति दे. कारण तूं
जेव्हां चांगला पेटविला जातोस
तेव्हां तूं तसा [संपत्ति देणारा]
होत असतोस. तूं सुभाग्यशाली
स्तोत्राच्या घरीं उद्योगतत्पर बाहु
[आणि] तेजस्वी रूप धनप्रा-
प्ति होई अशा रीतीनें धारण क-
रितोस.

4. Being praised do
thou, o son of might, with
thy effulgence place plen-
ty of food and wealth and,
o Agni, health and safety
in the house of the Vis'-
vāmitras, who are praising
thee. We are anointing
thy person [with oblations]
again and again.

5. O bounteous giver
of riches, bestow wealth
[on us]. For when well-
kindled thou dost become
such [a giver of wealth].
In the house of the fortu-
nate praiser thou dost ex-
hibit two active arms and
a brilliant person so as to
give wealth.

४. विश्वामित्राच्या. म्हणजे विश्व-
मित्र ऋषीच्या कुळांतोल जे आम्ही उपा-
सक त्यांच्या.

‘माखीत आहों’ = ‘मर्मृज्म.’ म्हणजे

आहुतींनी तुला भिजवीत आहों.

५. ‘पेटविला.’ म्हणजे पेटवून तूप,
सोम, समिधा इत्यादिकांच्या आहुतींनी
पूजिलेला असा.

सूक्तम् १९-२५३.

कुशिरुपुनो गायी ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कवि विश्वविदममूरम् ।
स नो यक्षदेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम् । विश्व-
विदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते ।
मघानि ॥ १ ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यडां सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।
प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयमि । अच्छ । सुद्युम्नाम् । राति-
नीम् । घृताचीम् ।

प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः । सम् । रातिऽभिः । वसुऽभिः ।
यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अस्मिन्] मियेधे (=अस्माभिः क्रियमाणे यज्ञे) [अहं] गृत्सं (=मेधाविनं) विश्वविदं (=सर्वज्ञम्) अमूरम् (=अमूर्दं) कवि (=स्तोत्रकरणशक्त्या कविभूतम्) अग्निं होतारं प्र वृणे (=देवानामाह्वातृत्वेन युक्ता संभजे) । स यजीयात् (=अतिशयेन यथाग्निरु) देवताता (=देवतातो यज्ञेस्मिन्) नः (=अस्मदर्थे) यक्षत् (=देवाना यजनं करोतु) राये वाजाय (=धनाय बलाय च धनं बलं दातुं च) मघानि वनते (=अस्माभिर्दायमानानि हवीरूपाणि धनानि संभजताम्) ॥

२. हे अग्ने, हविष्मती (=हविषा पूर्णा) सुद्युम्ना (=शोमनतेजस्का) रातिनीं (=हविर्दात्री) घृताचीं (=घृतान्विता) [जुहुं] ते अच्छ प्र इयमि (=त्वा प्रति प्रेरयामि) ।— देवतातिं प्रदक्षिणित् उराणः (=देवान् प्रादक्षिण्येन बहु कुर्वाणः= पूजयन्) [सोमिद्] यज्ञं रातिभिर्वसुभिः समश्रेत् (=दानैर्धनैश्च अस्माकं यज्ञं संगमयतु) ॥

सूक्त १९-२५३.

ऋषि—कुशिक याचा पुत्र गा-
थी. देवता—अग्नि. वृत्त—त्रिष्टुप्.

१. मेधावी, सर्वज्ञ [आणि]
अमूढ कवि [असा जो] अग्नि
[त्या]ला मी [या] यज्ञांत होता
करितों. तो अत्यंत कुशल यजन-
कर्ता यज्ञांत आम्हांकरितां [दे-
वांला] पुजो, [आणि] धन [आ-
णि] बळ [देण्या]साठीं हविरां
स्वीकारून घेओ.

२. हे अग्नी, मी हवीनें भरलेली
लकलकीत [आणि] उदार पळी
तुजकडे पुढें करीत आहे. —देवां-
ला प्रदक्षिणा करून बहुमान देणा-
रा अग्नि यज्ञास देणग्या [आणि]
धनें यांही युक्त करो.

HYMN 19-253.

To Agni. By Gāthi son of Kusi'
ka. Metro—Trishtubh.

1. I choose [as] Hotā
(invoker) in [this] sacrifice
Agni, the wise, all-know-
ing [and] wakeful poet.
May he the very skilful
sacrificer perform the wor-
ship for us in [this] divine
service, [and] accept the
oblations for [to give us]
wealth [and] power.

2. Towards thee, o
Agni, I stretch forth the
ladle full of sacrificial food,
brilliant [and] liberal—
may Agni, honouring the
gods on his right hand,
unite the sacrifice with
gifts [and] riches.

२. 'प्रदक्षिणा करून' म्हणजे त्यास | आपल्या उजव्या हाताला घालून.

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुस्तुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाम्ने देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजांसि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजांसि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [यत्] त्वोतः (=त्वया रक्षितः) स तेजीयसा मनसा (=अतिशयेन तीक्ष्णया बुद्ध्या) [संगच्छताम्] । उत (=अपि च) स्वपत्यस्य (=शोभनैरपत्यैर्युक्तस्य) शिक्षोः (=हविरज्ञं दातुमिच्छो) [रायः=धनं] शिक्ष (=देहि) । हे अग्ने, सुस्तुतयः (=शोभनस्तुतियुक्ता) [वयं] नृतमस्य (=अतिशयेन शूरस्य) ते (=तव) रायः वस्वश्च प्रभूतौ (=धनस्य संपदश्च प्रभूतत्वे=प्रभूते तव धने वसुनि च) भूयाम (=भूयास्म) ॥

४. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, देवस्य (=द्योतमानस्य) [तव] यज्यवो जनांसः (=यशरोध्वयैदयो जना) भूरीणि अनीकाम्ने (=प्रभूतानि तेजांसि आहुतिप्रक्षेपेण) त्वे दधिरे (=त्वयि निदधति) । स [त्वं] हे यविष्ठ (=अति-तक्ष्ण), देवतातिं (=देवान्) आ वह (=आनय) । यत् (=येन) दिव्यं शर्धः (=देवानां गणम्) अद्य (=अस्मिन् यज्ञे) यजांसि (=यजेः) ॥

३. [हे अग्नी], त्वां रक्षि-
लेला नो मनुष्य तो अत्यंत तीक्ष्ण
बुद्धीनें [युक्त होओ]. आणि
तुं चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली
अशी उदार [संपत्ति] दे. हे
अग्नी, अत्यंत शूर जो तूं त्या तु-
झ्या उत्कर्षसमृद्धीत आम्ही राहूं,
[आणि] चांगली स्तुति करणारे
[जे आम्ही ते] तुझ्या धनसमृ-
द्धीत [राहूं असें कर].

४. कारण कीं हे अग्नी, तु-
ज देवाचे पूजक जन तुझ्या ठायीं
पुष्कळ तेजें घालीत असतात.
यास्तव हे अत्यंत तरुण [अग्नी],
तुं देवांस इकडे घेऊन ये, कीं जे-
णेंकरून तूं या यज्ञांत [त्या] दे-
वजनांस यज्ञं शकशील.

3. [May] he who is
protected by thee [be en-
dowed] with the sharpest
mind. And give a boun-
teous wealth accompanied
by good progeny. O Agni,
may we, who offer thee
good praises be in the af-
fluence of thy wealth and
of thy riches—thou the
greatest hero.

4. For, o god Agni, thy
worshipping people have
placed in thee many bril-
liancies. Bring therefore,
thou ever youthful one,
all the gods hither, so that
thou mayest sacrifice to
the divine assembly in
this [worship].

३. 'उदार' = 'शिक्षोः' म्हणजे
जिच्या योगानें देवास हवि देण्याची
शक्ति येईल अशी.

४. 'तेजे घालीत असतात' = 'अ-
नीका दधिरे.' म्हणजे हवि अर्पण करून
तेणेंकरून संदीपित करितात.

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्रेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥ १९

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय ।

देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्रे । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि ।

धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यस्मात् कारणात्) यजथाय (=यजनाय=यजनकरणाय) त्वा
(=त्वां) देवा मियेधे (=यज्ञे) होतारं निषादयन्तः (=होतृत्वेन स्थापयन्तः
सन्तः) अनजन् (=घृतादिभिरसिद्धन्) स त्वम् (=अतः कारणात् त्वम्) हे अग्रे,
इह (=अस्मिन् कर्मणि) नः (=अस्माकम्) अविता (=पालयिता) बोधि (=भव) ।
[त्वं] नस्तनूषु अधि (=अस्माकं तनुजेषु=पुत्रपौत्रादिषु=तेषां गृहे) श्रवांसि
(=अज्ञानि=अज्ञादिसंपदी) धेहि (=निधेहि) ॥

सूक्तम् २०-२५४.

कौशिको गार्गी ऋषिः । आशान्ते वैथदेव्यौ । शिष आग्नेय्यः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्निमुपसमंश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उपसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वः
ह्नैः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वाव
शानाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वह्निः (=हविषां षोढा दाता उपासक) उक्थैः (=स्तोत्रैर्) व्युष्टिषु (=उ
पसां व्युञ्जनेषु=प्रभातकालेषु) अग्निम् उपसम् अश्विना (=अश्विनी) दधिका
(=दधिक्रावाणं नाम देव च) हवते (=आहूयति) । [अतः कारणात्] सुज्योतिष

९. हे अग्नी, ज्यापेक्षां यज-
नासाठी तुला यज्ञांत देव होत्याच्या
कामीं बसवून माखिते झाले आ-
हेत, त्यापेक्षां तूं येथे आमचा रक्षक
हो. तूं आमच्या संततीचे घरीं
अन्नसंपत्ति ठेव.

5. Since the gods have,
for conducting the sacri-
fice, established thee in the
sacrifice as an invoker, and
anointed thee, do thou,
therefore, o Agni, become
our protector here. Place
thou riches in [the house
of] our children.

सूक्त २०-२५४.

ऋषि कौशिक गायत्री. देवता-
पहिली आणि पांचवी यांची दे-
वता विश्वे देव; उरलेल्यांची अ-
ग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हवि देणारा उपासक
स्तोत्रांनीं अग्नीला, उपेला, अश्वी-
ला [आणि] दधिकाला प्रभात-
काळीं बोलावीत आहे. सुतेजस्क
देव यज्ञाची फार आवड कर्ते हो-
त्ताते सर्वे एकत्र मिळून आमचे
[आह्वान] ऐकोत.

HYMN 20-254.

To Agni, except that verses 1
and 5 are about the *Vis'ra*
Devas. By *Gāthi*, son of *Kus'-*
ila. Metro—*Trishṭubh*.

1. The sacrificer invo-
kes with hymns at dawn
Agni, Ushas, the As'vins,
[and] Dadhikrā. May the
resplendent gods, loving
the sacrifice, all hear our
invocation together.

१. 'दधिकाला.' 'दधिका' हे.
एका देवाचे नांव आहे असें सायण म्ह-
णतात. त्याचे नांव दधिकावा असेंहि
आहे. अग्नि, उषा आणि इतर सर्व
देव याजबरोबर त्याचें आह्वान के-
लेलें असतें. ऋ. ७. ४४. ५ यांत द-
धिका हा आमचा मार्ग व्यक्त करे असे
मांडिलेले आहे, तेथें सायण दधिका म्ह-

णजे अश्वरूप देव (सूर्यरूप जो घोडा तोच
देव ?) असे म्हणतात. ऋ. ४. ३९ हें
लहानसें सर्व सूक्त दधिकावा देवाविषयी
आहे. त्याच्या शेवटच्या ऋचेत दधिका
हा जय मिळविणारा घोडा होय असे
म्हटले आहे. ऋ. ४. ३८ यांत हधिका
हा हजारे अनुचरांनी वेष्टिलेला आहे
आणि तो अश्वरूप आहे असें म्हटले

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।
 स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥१९
 यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय ।
 देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि ।
 धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यस्मात् कारणात्) यजथाय (=यजनाय=यजनकरणाय) त्वा
 (=त्वां) देवा मियेधे (=यज्ञे) होतारं निषादयन्तः (=होतृत्वेन स्थापयन्तः
 सन्तः) अनजन् (=वृतादिभिरसिञ्चन्) स त्वम् (=अतः कारणात् त्वम्) हे अग्ने,
 इह (=अस्मिन् कर्मणि) नः (=अस्माकम्) अविता (=पालयिता) बोधि (=भव) ।
 [त्वं] नस्तनूषु अधि (=अस्माकं तनुजेषु=पुत्रपौत्रादिषु=तेषां गृहे). श्रवांसि
 (=अन्नानि=अन्नादिसपदो) धेहि (=निधेहि) ॥

सूक्तम् २०-२५४.

कौशिको गार्धी ऋषिः । आश्रान्ते वैश्वदेव्यौ । शिषा आग्नेय्यः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥
 अग्निमुषसमश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।
 सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सज्जोषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥
 अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । व-
 ह्निः । उक्थैः ।
 सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽज्जोषसः । अध्वरम् । वाव-
 शानाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वह्निः (=हविषां वोढा दाता उपासक) उक्थैः (=स्तोत्रैर्) व्युष्टिषु (=उ-
 पसां व्युञ्जनेषु=ममातकालेषु) अग्निम् उषसम् अश्विना (=अश्विनौ) दधिक्रां
 (=दधिक्रावाणं नाम देवं च) हवते (=आह्वयति) । [अतः कारणात्] सुज्योतिषः

९. हे अग्नी, ज्यापेक्षां यज्ञ-
नासाठी तुला यज्ञांत देव होत्याच्या
कामीं बसवून माखिते झाले आ-
हेत, त्यापेक्षां तूं येथे आमचा रक्षक
हो. तूं आमच्या संततीचे घरीं
अन्नसंपत्ति ठेव.

5. Since the gods have,
for conducting the sacri-
fice, established thee in the
sacrifice as an invoker, and
anointed thee, do thou,
therefore, o Agni, become
our protector here. Place
thou riches in [the house
of] our children.

सूक्त २०-२५४.

ऋषि कौशिक गायी. देवता-
पहिली आणि पांचवी यांची दे-
वता विश्वे देव; उरलेल्यांची अ-
ग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हवि देणारा उपासक
स्तोत्रांनीं अग्नीला, उपेला, अश्वी-
ला [आणि] दधिकाला प्रभात-
काळीं बोलावीत आहे. सुतेजस्क
देव यज्ञाची फार आवड कर्ते हो-
त्ताते सर्व एकत्र मिळून आमचें
[आह्वान] ऐकोत.

HYMN 20-254.

To Agni, except that verses 1
and 5 are about the *Visve*
Devas. By *Gāthi*, son of *Kus'-*
ika. Metro—*Trishtubh*.

1. The sacrificer invo-
kes with hymns at dawn
Agni, Ushas, the As'vins,
[and] Dadhikrā. May the
resplendent gods, loving
the sacrifice, all hear our
invocation together.

१. 'दधिकाला.' 'दधिका' हे.
एका देवाचे नांव आहे असें सायण म्ह-
णतात. त्याचें नांव दधिकावा असेहि
आहे. अग्नि, उषा आणि इतर सर्व
देव याजबरोबर त्याचे आह्वान के-
लेलें असतें. ऋ. ७. ४४. ५ यांत द-
धिका हा आमचा मार्ग व्यक्त करे असें
मांडिलेले आहे, तेथे सायण दधिका म्ह-

णजे अथरूप देव (सूर्यरूप जो घोडा तोच
देव ?) असें म्हणतात. ऋ. ४. ३९ हे
लहानसें सर्व सूक्त दधिकावा देवाविषयी
आहे. त्याच्या शेवटच्या ऋचेत दधिका
हा जय मिळविणारा घोडा होय असें
म्हटले आहे. ऋ. ४. ३८ यांत हधिका
हा हजारे अनुचरांनी वेष्टिलेला आहे
आणि तो अथरूप आहे असें म्हटले

अग्ने त्री ते वाजिना त्री सधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
 तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २
 अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः ।
 ऋतऽजात । पूर्वीः ।

तिस्रः । उं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि ।
 गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।
 याश्च माया मायिना विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टवन्धो ॥ ३ ॥
 अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।
 याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व । त्वे इति । पूर्वीः ।
 सन्मऽदधुः । पृष्टवन्धो इति ष्टऽवन्धो ॥ ३ ॥

(=शोभनतेजसः) अध्वरं वावशानाः (=यज्ञं कामयमानाः) सजोषसः (=संगता
 भूत्वा=सर्वेपि) नः शृण्वन्तु (=अस्माकमाह्वानं शृण्वन्तु) ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, ते (=तव) वाजिना (=वाजिनानि “आज्यौषधिसोमात्मकानि”) त्री (=त्रीणि) [भवन्ति] । त्री (=त्रीणि) सधस्था (=सधस्थानि “आग्नीध्रीयादीनि” स्थानानि) [भवन्ति] । हे ऋतजात (=सत्यरूपाय यज्ञाय प्रादुर्भूत), ते पूर्वीस्तिस्रो जिह्वाः (=तव समृद्धास्तिस्रो जिह्वा “गार्हपत्याद्या”) [भवन्ति] । उ (=उत=अपि च) ते (=तव) देववाताः (=देवैरभिलषितास्) तिस्रस्तन्वः (=त्रीणि शरीराणि “पवमानपायकशुच्यात्मकानि”) [भवन्ति] । ताभिरप्रयुच्छन् (=अप्रमादन्=सावधः सन्) नो गिरः पाहि (=अस्माकं रतुतीः पालय) ॥

३. हे अग्ने, हे जातवेदः (=भूतजातानां वेदितः) स्वधावः (=स्वधावन=फलवन्) देव, अमृतस्य तव (=अमरणधर्मेणस्तव) नाम (=तेजांसि=विभूतयो) भूरीणि (=वह्नयो) [भवन्ति] । च (=अपि च) हे विश्वमिन्व (=सर्वव्यापिन्) पृष्टवन्धो (=प्रापितस्य फलस्य बन्धो=फलदायिन्), मायिनाम् (=असुराणां) याः पूर्वीः (=भूयसीर्) माया [देवास्] त्वे (=त्वयि) संदधुः (=स्थापितवन्तः सन्ति) [ता अपि वह्नयो भवन्ति] ॥

२. हे अग्नी, तुझी अन्ने तीन [आहेत], [तुझी] तीन स्थानें [आहेत], हे ससजात [अग्नी], तुझ्या समृद्ध तीन जिह्वा [आहेत]; आणि तुझी देवांस प्रिय [अग्नी] तीन शरीरें [आहेत]. त्यांहीं तूं आमच्या स्तुति सावधपणें संभाळ.

३. हे अग्नी, हे ज्ञातवेदा, हे प्रबळ देवा, तुज अमराच्या विभूति पुष्कळ [आहेत]; आणि हे सर्वव्यापी, हे प्रार्थकांच्या बंधू [अग्नी], मायावी जनांच्या ज्या विपुळ माया तुझ्या ठायीं स्थापिल्या आहेत [त्याहि पुष्कळ आहेत].

आहे. वर सांगितलेल्या देवांवर वर दधिकावा याचें आह्वान प्रातःकाळी होत

2. Three [are] thy foods, o Agni, three [thy] seats; three, o Truth-born, are thy rich tongues. And three [are] thy bodies loved by the gods. With them protect our hymns watchfully.

3. O Agni, o all-knowing mighty god, many are thy forms, of thee the immortal one; and [many are] the fertile arts of the artful which, o all-pervading brother of prayer, [the gods] have placed in thee.

असते. यावरून तो सूर्यरूपी जो अथ तद्रूपच देव असें दिसतें.

२. 'तीन अन्ने' म्हणजे समिधा, आज्य आणि सोम ही; 'तीन स्थानें' म्हणजे आग्नीध्रसंबंधी वगैरे जी तीन स्थानें, अथवा एकाहाहीन सन नांवाची तीन, अथवा तीन लोक जीं ती तीन स्थानें; 'तीन जिह्वा' म्हणजे गार्हपत्यादिक तीन जिभा; 'तीन शरीरें' म्हणजे पवमान, पावक आणि शुचि ह्या

तीन विभूति; असें सायण म्हणतात.

३. 'प्रार्थकांच्या बंधू' = 'पृष्ठबन्धो.' अक्षरशः मागितलेल्याचा अथवा प्रार्थिले-
ल्याचा बन्धू. म्हणजे मागितलेलें जे त्या-
विषयी अनुग्रह करणारा.

'मायावी जनांच्या माया.' म्हणजे कपटी जे असुर त्याच्या सुक्ति देवांनी तुला दिल्या आहेत त्या.

अग्निनेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुषा ऋतावा ।
 स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वानि दुरिता गृणन्तम् ॥ ४ ॥
 अग्निः । नेता । भगःऽइव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुऽषाः ।
 ऋतऽवा ।

सः । वृत्रऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुःऽ-
 इता । गृणन्तम् ॥ ४ ॥

दधिक्षामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।
 अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥ ५ ॥
 ॥ २० ॥

दधिऽकाम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सविता-
 रम् । च । देवम् ।
 अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् ।
 इह । हुवे ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. ऋतुषाः (= ऋतूनां पालक) ऋतावा (= सत्यकर्मा = सत्यरूपस्य यज्ञकर्मणः कर्ता) देवोऽग्निर्भग इव (= सूर्य इव) क्षितीना दैवीनां (= मानुषीणां प्रजानां दैवीनां प्रजानां देवजनानां च) नेता (= नायको) [भवति] । स वृत्रहा (= वृत्राणां शत्रूणां हन्ता) सनयः (= सनातनो) विश्ववेदाः (= सर्वेषां पदार्थजातानां वेदिता) [अग्निर्] गृणन्तं (= स्तुवन्तं) विश्वा दुरिता (= सर्वाणि दुरितानि दुःखानि) अति पर्षत् (= अतिक्रम्य पारं नयतु) ॥

५. [अहं] दधिक्षा (= दधिक्षायाणम्) अग्निं देवीम् उपसं च बृहस्पतिं देवं सवितारं च अश्विना (= अश्विनी) मित्रावरुणा (= मित्रावरुणौ) भगं च [तथा] वसून् रुद्रान् आदित्यां इह (= अरिम् कर्मणि) हुवे (= हविःस्वीकरणार्थ-माह्वयामि) ॥

४. ऋतुपालक [आणि] सत्यकर्मा. देव अग्नि भगाप्रमाणे मानवीजनांचा [आणि] देवजनांचा नायक [होय]. तो वृत्रघातक, सनातन, सर्वज्ञ [अग्नि] स्तुति करणाऱ्या उपासकांला सकळ संकटांच्या पार नेओ.

५. मी या [यज्ञां]त दधिकांला, अग्नीला, उपादेवीला, वृहस्पतीला, आणि सवित्या देवाला, अश्वीला, मित्रावरुणांला आणि भगाला, वसूला, रुद्रांला [आणि] आदित्यांला बोलावितो.

4. Agni, the god of true deeds who protects the seasons, is, like Bhaga, the leader of men [and] of gods. May he the killer of Vritra, the ancient, the all-knowing [Agni], take the praising [worshipper] across all dangers.

5. I invoke here Dadhikrî, Agni, and the goddess Ushas, Brihaspati and the god Savitî, the As'vins, Mitra, and Varuna and Bhaga, the Vasus, the Rudras, [and] the Adityas.

४. 'ऋतुपालक' = 'ऋतुपाः' म्हणजे सूर्यरूपानें ऋतूंचा नियामक. ऋतूंप्रमाणें (म्हणजे योग्यकाळी) सोम पिणारा असाहि सायण केव्हां केव्हां अर्थ करितात, तो संभवतो.

'सत्यकर्मा' = 'ऋतावा.' म्हणजे यज्ञरूप जें सत्य कृत्य ते संपादणारा.

'भग' म्हणजे सूर्यच. सू. १४४

मं. ३ आणि टीप पहा.

५. 'दधिका.' मं १ पहा.

'वृहस्पति.' सू. १४ मं. ३ पहा.

'वसु.' सू. ४५ मं. १

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १

'आदित्य.' सू. ४५ मं. १

सूक्तम् २१-२५५.

कौशिको गाथी ऋषिः । अग्निदेवता । प्रथमा त्रिष्टुप् । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ ।
चतुर्थी त्रिष्टुप् । पञ्चमी विष्टुप् सतोबृहती ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहिमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातवेदः ।
जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान् ।
प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रुतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रुतन्ति । मेदसः ।

स्वधर्मन् । देववीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. इमं नो यज्ञम् (=अस्मात्प्रथमं यज्ञम्) अमृतेषु (=अमरणधर्मसु देवेषु)
धेहि (=स्थापय समर्पय) । हे जातवेदः (=जातानां वेदितः), इमा हव्या (=इ-
मानि हवीषि) जुषस्व (=सेवस्व) । हे अग्ने, हे होतः, प्रथमः (=सर्वेषामृत्वि-
जामादिभ्यः सन्) मेदसः (=वपारूपस्य हविषो) घृतस्य (=आज्यस्य) [च]
स्तोकानां (=विन्दूनां=विन्दून्) प्राशान् (=प्रक्षेपेण भक्षणम्) ॥

२. हे पावक, स्वधर्मन् (=स्वधर्मणि="स्वायत्तधर्मके सान्नेहिमन् यज्ञे") ते
(=त्यदर्थं) देववीतये (=देवानां भक्षणार्थं च) घृतवतो मेदसः स्तोकाः (=घृत-
मुत्तस्य वपारूपस्य हविषो विन्दवः) श्रुतन्ति (=श्रुयन्ति) । नः (=अस्मभ्यं)
श्रेष्ठं वार्यं (=धनं) धेहि (=देहि) ॥

सूक्त २१-२५५.

ऋषि - कौशिक गार्गी. दे-
वता - अग्नि. वृत्त - १ली त्रिष्टुभ्;
२री, ३री अनुष्टुभ्; ४थी त्रि-
ष्टुभ्; ५थी विराड् रूपं सतोवृहती.

१. हे सर्वज्ञ [अग्नी], तूं हा
आमचा यज्ञ देवांपत प्रविष्ट कर.
[आणि] हीं हव्यें तूं सेवन कर.
हे अग्नी, हे होमा, आदि [होता]
असा जो तूं, तो वसून वपेचे
[आणि] घृताचे थेंब भक्षण कर.

२. हे पावका, [या] साझ
[यज्ञांत] तुजसाठी [आणि]
देवभक्षणार्थे घृतयुक्त वपेचे थेंब
गळत आहेत. तूं आम्हांला श्रेष्ठ
धन दे.

१. 'वपेचे' = 'मेदसः.' म्हणजे व-
षा नावाचा जो चरबीचा पददा असतो
त्याचे. पशु मारून त्याची वषा आणि
तूप हीं अग्नीत होमावयाचे वेळी हे सूक्त
म्हणत असतात.

HYMN 21-255.

To Agni. By Gāthi, son of Kus'i-
la. Metre—1st Trishṭubh, 2nd
and 3rd Anuṣṭubhs, 1th Trish-
ṭubh, and 5th Virāḍrūpā Sato-
vṛhatī.

1. Place this our sa-
crifice before the immor-
tals; enjoy, o all-knowing
one, these oblations. Sit
down the first [invoker], o
Agni, o invoker, and con-
sume the drops of the fat
[and] of the clarified but-
ter.

2. O Pāvaka, the drops
of fat mixed with clarifi-
ed butter are dropping in
[this] complete [sacrifice]
for thee [and] for the feast
of the gods. Bestow the
highest wealth on us.

२. 'साझ' = 'स्वधर्मन्.' हा अर्थ
सायणानुसार आहे. पण दुसरे प्रयोग
नसल्यामुळे त्याविषयी निश्चयानें सांगवत
नाही.

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

तुभ्यं श्वोतन्त्यधिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्वोतन्ति । अधिगो इत्यधिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः

अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व

मेधिर ॥ ४ ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेदु उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्वोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ५ ॥ २१ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते । वयम् ।

ददामहे ।

श्वोतन्ति । ते । वसो इति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् ।

देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

३. हे सन्त्य (=फलप्रद) अग्ने, विप्राय (=मेधाविने) तुभ्य (=त्वदर्थ) घृत-
श्रुतः स्तोकाः (=घृतक्षरणयुक्ता यपाविन्दवः) [श्वोतन्ति] । श्रेष्ठ ऋषिः (=स्तोता)
[त्वं] सम् इध्यसे (=आहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे) । [अतः कारणाद्] य-
ज्ञस्य प्राविता (=पालयिता भव) ॥

४. हे अधिगो (=अधृतगमन=सततगमनस्यभाव) शचीवोऽग्ने (=शचीवन् य-
लवन्नग्ने), तुभ्य (=त्वदर्थ) मेदसो घृतस्य (=यषाहविष आज्यस्य च) स्तोकासः
(=स्तोका विन्दवः) श्वोतन्ति (=क्षरन्ति) । कविशस्तः (=कविभिः स्तुतः सन्)
बृहता भानुना (=महता तेजसा) आ अगाः (=आगच्छ) । [अपि च] हे
मेधिर (महावन्नग्ने), हव्या (=हव्यानि=हवीषि) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

५. ते (=त्वदर्थम्) ओजिष्ठं मेदः (=अतिशयेन स्मरयुक्तं यपाख्यं हविर)

३. हे फलप्रद अग्नी, तुज मेधावीप्रत घृतमिश्रित [वपेचे] येव [गळत आहेत]. श्रेष्ठ ऋषि असा जो तूं, तो प्रज्वलित केला जात आहेस. [तर] तूं [या] यज्ञाचा पालक हो.

४. हे सततगामी वळवान् अग्नी, तुजकरितां वपेचे [आणि] घृताचे बिन्दु गळत आहेत. कवींनीं स्तविलेला होसाता तूं मोठ्या तेजासहित ये. [आणि] हे प्रज्ञावान् [अग्नी], हव्ये सेवन कर.

५. [हे अग्नी], तुजकरितां अत्यंत सारयुक्त असा मेद [आम्ही] काढिला आहे. [तो] आम्ही तुला देत आहो. हे साधू अग्नी, तुझ्या आंगावर येव गळत आहेत. ते तूं प्रत्येक देवासाठीं भक्ष.

3. For thee the wise one, o liberal Agni, [are dropping] the drops [of the fat] mixed with clarified butter. The highest poet, thou art being kindled [with oblations]. Be thou the protector of [this] sacrifice.

4. For thee, o mighty Agni of irresistible motion, are dropping the drops of fat [and] of clarified butter. Being praised by [our] poets do thou come with great effulgence. Enjoy the offerings, o wise [Agni]!

5. The most essential fat has been extracted for thee from the middle [of the carcass]. We are offering [it] to thee. The drops are trickling, o good [Agni], on thy person. Consume them for each god.

३. 'प्रज्वलित.' म्हणजे तुपाच्या आहुतींनीं वगेरे.

५. 'काढिला आहे.' म्हणजे पशूच्या शरीराच्या मध्यभागांतून.

सूक्तम् २२-२५६.

कांशिको गार्धी ऋषिः । पञ्चवितिरूपा अग्रयो देवता । चतुर्थ्यनुष्टुप् ।

शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

अयं सो अग्रिर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्त्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससुवान्सन्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्त्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससुवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

अग्ने यत्ते दिवि वचैः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीतन्त्यं त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वचैः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आस्ततन्त्यं । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

मध्यतः (=पशोर्मध्यभागाद्) उद्धृतम् (=उद्धृतं) [भवति] । [तत्] ते (=तुभ्यं) वयं प्र ददामहे (=प्रयच्छामः) । हे वसो (=साधो), [तस्य] स्तोकाः (=विन्दवस्) त्वचि अधि (=तव ज्वालामयस्य शरीरस्योपरि) ध्येतन्ति (=क्षरन्ति) । तान् देवशः (=एकैकं देवं प्रति) प्रति विहि (=गक्षय) ॥

भाषायाम्.

१. अयं (=पुरोदर्शी) सोमिर् [भवति] वावशानः (=रामयमानः सोमपिपासुर्) इन्द्रो यस्मिन् [अग्रो] सुतं सोमं जठरे दधे (=यस्मिन्नापितं सोमरसं गृहीत्वा स्त्रोदरे धारयति) । हे जातवेदः (=जातानां वेदितरग्रे), अत्यं न सप्तिं सहस्त्रिणं वाजं ससुवान् (=वेगयुक्ताथवस्सहस्रसंख्योपेतधनदायिनं वाजं सोमरसरूपमत्रं भेजिवान्) रन्तूयसे (=अस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे) ॥

२. हे अग्ने, यत्ते वचो दिवि (=यच्च ज्योतिर्गुह्योऽस्ते सूर्यरूपत्वेन) [भवति]

सूक्त २२-२५६.

ऋषि-कौशिक गायी. दे-
वता-पुरीष अग्नि, (चवथ्या
मन्त्रावरील टीप पहा.) वृत्त-
१-३ त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप्, ५
त्रिष्टुप्.

१. हा तो अग्नि [होय],
की ज्याच्या ठायीं तृषित इद्र सोम-
रस [पावून] त्याला उदरीं धारण
करितो.—हे सर्वज्ञ [अग्नी], वेग-
वान् अथासारित्वा जो हजारो
सपत्ति देणारा सोमरस, तो पिऊन
तूं स्तविला जात आहेस.

२. हे अग्नी, जे तुझें तेज
बुलोकीं, जे [तुझें] पृथिवीवर,
जे वनस्पतींत आणि हे पूज्य [अ-
ग्नी], जें उदकात [आहे],
जेणेकरून तू अतरिक्षाला पस-
रून विस्तीर्ण करिता झालास, तें
तुझें तेज दीप्तिपुक्त, समुद्राप्रमाणें
मोठें [आणि] मनुष्याला पाह-
णारें [आहे].

HYMN 22-256

To the Puruṣya Agnayah By
Kauśika Gāthi Metre—Tri-
shṭubh (1-3), Anuṣṭubh (4),
and Trishṭubh (5)

1 This is that Agni
in whom thirsty Indra [re-
ceives and] holds in [his]
belly the extracted soma
—O all knowing [Agni],
thou art praised, having
enjoyed the juice that car-
ries wealth of a thousand
kinds like a swift horse

2 O Agni, that light
of thine which [is] in hea-
ven, [and] on earth, which
[is] in the plants, and
[which], o adorable one, [is]
in the waters, with which
thou didst spread afar the
intermediate region, that
brilliance [is] resplendent,
vast, [and] sees men

१ 'तृषित' = 'वावसान' अक्षरञ्च
'कामुरु,' म्हणजे सामरस पिण्याविषयी
उत्सुक असो

'ज्याच्या ठायी धारण करितो' = 'य-
स्मिन् दधे' म्हणजे ज्यात अर्पिलेला
सोम इद्र स्वीकारून घेउन आपल्या पो-
टात घालात असतो.

'वेगवान् अथासारित्वा हजारो स-
पत्ति देणारा' = 'अत्य न संप्रिं सहस्रिण-
म्' षोड्यावर हजारो सपत्ति पाहून
आगित्याप्रमाणें सोमरूप अन्न जें इद्रास
अर्पिल जातें, तें हजारो प्रकारची सपत्ति
यजमानाला प्राप्त करून देतें

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिषे धिष्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छे । जिगासि । अच्छे । देवान् । ऊचिषे ।

धिष्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उप-
तिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

पुरीष्यासो अमयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अमयः । प्रवणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

[यत्] पृथिव्यां यद् [वर्च] ओषधीषु (= अरणिप्रभृतिषु) आ (= अपि च) हे यजन (= पूजनीय), अस्तु (= उदकेषु) [भवति] येन [च] अन्तरिक्षम् उद आततन्ध (= विस्तीर्णं कृतवानसि) स भानुः (= स तव प्रकाशत्) त्वेषः (= दीप्तिमात्) अर्णवः (= समुद्रवन्महान्) नृचक्षाः (= मनुष्याणां द्रष्टा) [च भवति] ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, [त्वं] दिवो अर्णमच्छ जिगासि (= शुलोकस्योदकं प्रति गच्छसि “ धूमद्वारा ”) । ये [देवा] धिष्याः (= स्तुत्यर्हा) [भवन्ति] [तान्] देवान् अच्छ (= अभिलक्ष्य) ऊचिषे (= ब्रवीषि = तानभिलक्ष्य स्तोत्रं करोषि) । या आपः (= यान्युदकानि) सूर्यस्य परस्ताद् रोचने (= रोचने नाम भास्वरे लोके सूर्यस्योपरि) [विद्यन्ते] याश्चावस्तात् (= अधस्तात् “ सूर्यलोकादधस्तात् अन्तरिक्षलोके ”) उपतिष्ठन्ते (= विद्यन्ते) [ता अच्छ जिगासि = ताः प्रति गच्छसि] ॥

४. पुरीष्यासो अमयः (= “ सिरुतासंमिश्रा अमयधित्या अमयः ”) ‘ प्रवणेभिः सजोषसः (= “ मृत्स्वननसाधनमूतैरभ्यादिभिः ” संगताः सन्तः) अद्रुहः (= द्रोहरहिताः = दत्याणामारिणः) अनमीवाः (= रोगरहिताश्च सन्तो) यज्ञं जुषन्ताम् (= अश्माभिर्दत्तं हविः सेवन्ताम्) — महीरिषः (= महान्ति हविरजानि) [सेवन्ताम्] ॥

३. हे अग्नी, तूं दुलोकाच्या उदकाकडे जातोस. तूं जे [देव] स्तुत्य [आहेत] त्यांची स्तुति करितोस]. सूर्याच्या वर देदीप्यमान प्रदेशीं उंच जी [उदकें] असतात], आणि जी उदकें खाली असतात, [त्यांकडे जातोस].

४. पुरीष्य अग्नि आवतां सहित [आणि] कल्याणकर्ते [आणि] रोगरहित होताते [आमचें] हवि सेवोत—ते मोठी हविरने [सेवोत].

3. O Agni, thou runnest towards the water of the heaven, thou praisest the gods who [are] worthy of being praised. [Thou runnest towards] the waters which [are] in the bright regions above the sun, and [those] which are below.

4. May the Purishya Agnis, united with the digging instruments, and being beneficent [and] free from disease enjoy the sacrifice—[enjoy] the great offerings.

२. 'हे अग्नी, जें तुझे तेज सर्व त्रैलोक्यभर पसरलें आहे, तें देदीप्यमान अतिशय मोठें आणि मनुष्यास पाहणारे असे होय.'

'मनुष्याला पाहणारे' = 'नृचक्षाः.' म्हणजे कोणकोणती मनुष्ये काय काय कामे करितात तें पाहणारे असे.

३. 'दुलोकाच्या उदकाकडे जातोस' = 'दिवो अर्णम् अच्छ जिगासि'. याचा अर्थ सायणाचार्य, धूमरूपानें आकाश-प्रदेशाप्रत जातोस, असा करितात.

'सूर्याच्या वर' म्हणजे ही कोणती उदकें घ्यावयाचीं हें समजत नाहीं, व सायणाचार्यहि सांगत नाहीत. खाली असलेली जी उदकें सांगितली तीं मेघ-मढळतील होत. परंतु अग्नि दुलोकाच्या उदकाप्रत जातो (पाद १), सूर्य-मढळाच्या वरील प्रदेशाची जी उदके

त्याप्रत जातो (पाद ३), आणि अतरिक्षातील उदकाप्रत जातो असें सांगितलें, त्याचा भावार्थ समजत नाही.

दुसऱ्या पादाचा अर्थ सायणाचार्यांनी वाजसनेयीस अनुसरून केला आहे तो सायणभाष्यात पहा.

४. 'पुरीष्य अग्नि' = 'पुरीष्यासोमयः.' सायणाप्रमाणें, वाळूने मिश्र असे जे अग्नि, ज्यांना 'चित्' असें म्हणतात, ते होत.

इळांमग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥२२॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमा-
नाय । साध ।

सात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽ-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मद्यं) शश्वत्तमं (=चिरकाल यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणा कारयित्रीम्) इळा (=भूमिं) गोः
सनि [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं
पुनः पीत्रश्च) विजावा सात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
सात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुशुद्धिरनुमहात्मिका)
अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

सूक्तम् २३-२५७.

देवश्वा देववातश्च भारतावृषी । अग्निर्देवता । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविर्ध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्सु अग्निरजर वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निऽर्मथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्व-
रस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातऽ-
वेदाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. निर्मथितः (=अरण्योर्नितरा मथितः) सधस्थे आ सुधितः (=यजमानगृहे
गार्हपत्यादिषु कुण्डेषु सुपु रथापितो) युवा कविः (=तरुणः स्तोता) अध्वरस्य प्रणेता
(=यस्य निर्वाहको) जूर्यत्सु वनेषु अजरः (=नाशं प्राप्नुवत्सु अरण्येषु स्वयमविनाशी)

१. हे अग्नी, तुझा घांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि, आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

5. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

सूक्त २३-२५७.

ऋषि—भरताचे पुत्र देवश्रवा आणि देववात. देवता—अग्नि. वृत्त—तिसरी सतोवृहती, उरलेल्या त्रिष्टुप्.

१. मंथन करून निर्माण केलेला, आसनावर यथायोग्य बसविलेला, तरुण कवि, यज्ञ चालविणारा, सर्वज्ञ, नाश पावणाऱ्या वनांत अविनाशी असणारा असा जो अग्नि, तो या स्थळीं अमर देवांस वसवो.

१. 'तरुण कवि' = 'युवा कविः' म्हणजे सदैव तरुण असणारा आणि उच्चम कवीप्रमाणे देवांचे आह्वान करणारा.

'वनांत' = 'वनेषु.' अग्नीत पातलेल्या ज्या समिधा त्यांत, असाहि अर्थ

HYMN 23-257.

To Agni. By Devas'rajas and Devavāta, the sons of Bharata. Metre—Tristubh except in the third verse where it is Satobhrihati.

1. Produced by rubbing, and established on the altar, Agni, the young poet, the leader of the sacrifice, imperishable in the midst of perishing forests, [and] all-knowing,—may he place here the immortal gods.

होके शकेल.

'अमर देवांस' = 'अमृतम्.' 'अमृत' हा एकवचनी शब्द या अर्थी येतो याविषयी याच मंडळाचें सूक्त २५ मं. २ याजवरील सायणभाष्य पहा.

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु दून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः ।
सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता ।
भवतात् । अर्द्ध । दून् ॥ २ ॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसदृशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु ।
प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । देवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् ।
वशी ॥ ३ ॥

जातवेदाः (=भूतजातानां वेदिता) अग्निरत्र (=यज्ञगृहे) अमृतं दधे (=अमरण-
धर्माणं देवसमूहं धारयतु स्थापयतु) ॥

भाषायाम्.

२. भारता (=भारती=भरतस्य पुत्री) देवश्रवा देववातः [इत्येतौ] सुदक्षं
(=शोभनसामर्थ्यापेतम्) अग्निं रेवद् (=धनवदग्रा तथा) अमन्थिष्ठां (=मन्यने-
नोत्पादितवन्ती) । [अतः करणात्] हे अग्ने, [त्वम्] अभि[गम्य] (=आ-
भिमुख्येन) बृहता राया (=महता धनेन सह) वि पश्य (=विविधं पश्य=अ-
स्मान् अनुमहदृष्ट्या वीक्षस्व) । अन्तु दून् (=दिनेदिने) नः (=अस्मदर्थम्) इषां
नेता (=अन्नसंपदाम् अनेता) भवतात् (=भव) ॥

३. दश क्षिपः (=अङ्गुलयः) सुजातं (=सुष्ठु जातं) पूर्य (=पुरातनं) प्रियं
(=कमनीयं) सी (=तम्=अग्निं) मातृषु (=अरण्येषु) अजीजनन् (=उदपादयन्) ।
हे देवश्रवः, देववातं (=देववातस्य संबन्धिनं तेनोत्पादितम्) अग्निं स्तुहि । यो
जनानां वशी असत् (=येन सवनेन सोमिः स्तोतृजनानां वशंगतो भवेत् भविष्यति) ॥

२. भरताचे पुत्र देवश्रवा [आणि.] देववात सुसामर्थ्यान् अमीला, धनप्राप्ति होई अशा रीतीने, मंथून निर्माण करिते शाले आहेत. [तर] हे अग्नी, तूं येऊन मोठ्या संपत्तीसहित अवलोकन कर. तूं प्रत्यही आम्हांला अनसंपत्तीतें आणणारा हो.

३. तो [जो] कुलीन [आणि] प्रिय पुरातन [अग्नि], त्याला दहा बोटें मातांच्या पोटी निर्माण करितो शाली. हे देवश्रवा, देववाताच्या अमीला तूं स्तव, कीं जेणें करून तो [स्तोते] जनांला वश होईल.

2. Devas'ravas [and] Devavâta, sons of Bharata, have produced by rubbing the mighty Agni, so as to obtain wealth. O Agni, come thou and look round with great wealth. Be thou the bringer of affluence for us day after day.

3. The ten fingers have produced in [the womb of his] mothers him who is ancient, well-born [and] beloved. Praise, o Devas'ravas, the Agni of Devavâta, that he [Agni] may be in the power of the people.

२. 'होई अशा रीतीने.' म्हणजे होण्यासाठी, असेच तात्पर्य आहे.

'मंथून' म्हणजे अरणीत घर्षण करून.

३. ह्या ऋचेंत देवश्रवा आपणाला च अथवा देववात देवश्रवाला बोलतो आहे असे समजावे.

'दहा बोटें' = 'दश क्षिपः' म्हणजे

घर्षणानें उत्पन्न करणाऱ्याची दहा बोटें

'माता' म्हणजे जी 'अग्नि' मातांची लाकडे ती. ती दोन असतात, म्हणून 'मातृयु' हें 'मातरोः' या द्विवचनार्थी आहे.

'देववाताचा' = म्हणजे देववाताने उत्पन्न केलेला.

अमन्थिष्ठां भारता रेवद्भि देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु दून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः ।
सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता ।
भवतात् । अहं । दून् ॥ २ ॥

दश क्षिपः पूर्वं सोमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसदृशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्वम् । सोमम् । अजीजनन् । सुजातम् । मातृषु ।
प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । देवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् ।
वशी ॥ ३ ॥

जातवेदाः (=भूतजातानां वेदिता) अग्निरत्र (=यज्ञगृहे) अमृतं दधे (=अमरण-
धर्मीणं देवसमूहं धारयतु स्थापयतु) ॥

भाषायाम्.

२. भारता (=भारती=भरतस्य पुत्री) देवश्रवा देववातः [इत्येतौ] सुदक्षं
(=शोभनसामर्थ्योपेतम्) अग्निं रेवद् (=धनवद्वथा तथा) अमन्थिष्ठां (=मन्थने-
नोत्पादितवन्ती) । [अतः करणात्] हे अग्ने, [त्वम्] अभिगम्य (=आ-
भिमुख्येन) बृहता राया (=महता धनेन सह) वि पश्य (=विविधं पश्य=अ-
स्मान् अनुमहदृष्ट्या वीक्षस्व) । अतु दून् (=दिनेदिने) नः (=अस्मदर्थम्) इषा
नेता (=अन्नसंपदाम् आनेता) भवतात् (=भव) ॥

३. दश क्षिपः (=अहुलयः) सुजातं (=सुषु जातं) पूर्वं (=पुरातनं) प्रियं
(=कमनीयं) सोमं (=तम्=अग्निं) मातृषु (=अरण्येषु) अजीजनन् (=उदपादयन्) ।
हे देवश्रवः, देववातं (=देववातस्य संबन्धिनं तेनोत्पादितम्) अग्निं स्तुहि । यो
जनानां वशी असत् (=येन स्ववनेन सोमिः स्तोतृजनानां वशगतो भवेत् भविष्यति) ॥

२. भरताचे पुत्र देवश्रवा [आणि] देववात सुसामर्थ्यावान् अग्नीला, धनप्राप्ति होई अशा रीतीनें, मंथून निर्माण करिते झाले आहेत. [तर] हे अग्नी, तूं येऊन मोठ्या संपत्तीसहित अवलोकन कर. तूं प्रसही आम्हांला अन्नसंपत्तीतें आणणारा हो.

३. तो [जो] कुलीन [आणि] प्रिय पुरातन [अग्नि], त्याला दहा बोटे मातांच्या पोटी निर्माण करितो झालो. हे देवश्रवा, देववाताच्या अग्नीला तूं स्तव, कीं जेणें करून तो [स्तोते] जनांला वश होईल.

2. Devas'ravas [and] Devavāta, sons of Bharata, have produced by rubbing the mighty Agni, so as to obtain wealth. O Agni, come thou and look round with great wealth. Be thou the bringer of affluence for us day after day.

3. The ten fingers have produced in [the womb of his] mothers him who is ancient, well-born [and] beloved. Praise, o Devas'ravas, the Agni of Devavāta, that he [Agni] may be in the power of the people.

२. 'होई अशा रीतीनें.' म्हणजे होण्यासाठी, असेच तात्पर्य आहे.

'मंथून' म्हणजे अरणीत घर्षण करून.

३. ह्या ऋचेंत देवश्रवा आपणाला च अथवा देववात देवश्रवाला बोलतो आहे असें समजावे.

'दहा बोटे' = 'दश क्षिपः' म्हणजे

घर्षणाने उत्पन्न करणाऱ्याची दहा बोटे

'माता' म्हणजे जी 'अग्नि' नांवाची लाकडे ती. ती दोन असतात, म्हणून 'मातृपु' हे 'मातरोः' या द्विवचनार्थी आहे.

'देववाताचा' = म्हणजे देववाताने उत्पन्न केलेला.

नि त्वां दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वर । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनऽ-
त्वे । अह्नाम् ।

दृषत्सव्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने ।
दिदीहि ॥ ४ ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥ २३

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽ-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्ने], अह्ना सुदिनत्वे (= दिवसानां शोभनत्वे = शोभनेषु दिवसेषु)
त्वा (= त्वा) पृथिव्या वरे आ (= पृथिव्याः शिखरे शिखरभूते) इळायास्पदे
(= आहुतिरूपस्यान्नस्य पदे = उन्नरवेद्यां) नि दधे (= स्थापयामि) । हे अग्ने, [त्वं]
दृषद्वत्याम् आपयाया सरस्वत्याम् (= एतन्नाम्नीनां नदीनां तीरेषु) मानुष्ये (= मनु-
ष्याणां गृहे) रेवद् (= धनवश्या तथा = उपासका धनं यथा लभन्ते तथा) दिदीहि
(= दीप्यस्व = दीप्यस्व धनं देहि च) ॥

५. हे अग्ने, हवमानाय (= स्तुवते मर्त्य) शश्वत्तमं (= चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (= प्रभूतवीरकर्मणः = प्रभूतवीरकर्मणा कारयित्रीम्) इळां (= भूमिं) गोः
सनिं [च] (= गवां लाभं च) साध (= साधय) । नः सुनुस्तनयः (= अस्माकं
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (= पुनर्पौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (= भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (= तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिस्तु महत्किम्)
अस्मे भूतु (= अस्माकं भवतु) ॥

४. हे अग्नी, तुला मी उत्सवाच्या दिवशी पृथिवीच्या शिखरावर [आणि] इळेच्या स्थानावर ठेवितो. हे अग्नी, तूं दृषद्वतीच्या कांठी, आपयेच्या कांठी, [आणि] सरस्वतीच्या कांठी मनुष्याच्या घरांत प्रकाशून धन दे.

५. हे अग्नी, तुझा धांवा करणान्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी रूपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

4. On an auspicious day I have placed thee on the summit of Earth, on the seat of oblation. Do thou, o Agni, shine with wealth among men on the Drishadvati, on the Āpaya, on the Sarasvati.

5. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

४. 'उत्सवाच्या दिवशी' = 'सुदिनत्वे अहाम्.' सायण उत्सवाच्या दिवसासाठी असें सांगून, ज्या दिवशी इंद्रादिक देवांप्रीत्यर्थ यजन केलें जातें ते उत्सवदिवस विवक्षित आहेत, असें म्हणतात.

'पृथिवीच्या शिखरावर' आणि 'इळेच्या स्थानावर' ही दोनीहि उत्तर

वेदि म्हणून जें स्थळ यज्ञात असते त्याचीच याचकें होत. ऋ. ३. ५३. ११ आणि भाष्य पहा.

'दृषद्वती.' या नदीचें नांव ऋग्वेदांत पुनः आलेलें नाही, आणि 'आपया' हिचेंहि नाही. 'सरस्वती' विषयी सू. ३ म. १० आणि टीप पहा.

सूक्तम् २४-२५८.

गाधिनो विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । आशाशुष् । शिष्टा गायत्र्यः ॥

अग्ने सहस्रं पृतना अभिमातीर्यास्य ।

दुष्टरस्तरन्तरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्रं । पृतनाः । अभिमातीः । अप । अस्य ।

दुष्टरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः ।

जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिहोत्रः । अमर्त्यः ।

जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने द्युमेन जागृवे सहस्रः सूनवाहुत ।

एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युमेन । जागृवे । सहस्रः । सुनो इति । आहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, पृतनाः (=शत्रुसेनाः) सहस्रं (=अभिभव) । अभिमातीः (=कर्मविप्रकारिणः शत्रून्) अपास्य (=अपनुद) । दुष्टरः (=दुर्जेयस्) [त्वम्] अरातीस्तस्मिन् (=शत्रून् जयन्) यज्ञवाहसे (=हविरर्पयते यजमानाय) वर्चो धाः (=अन्नादिसंपदं देहि) ॥

२. हे अग्ने, वीतिहोत्र (=यज्ञेषु प्रीतिमान्) अमर्त्यः (=मरणरहितस्) [त्वम्] इळा समिध्यसे (=हविर्लक्षणेनाग्नेन सम्यग्दीप्यसे) । [स त्वं] नः अध्वरम् (=अस्माकं यज्ञं) सु जुषस्व (=सुप्तु सेवस्व=प्रीत्या गृहाण) ॥

३. हे अग्ने, हे जागृवे (=सदैव जागरूक), हे सहस्रः सुनो (=बलस्य पुत्र), हे आहुत (=देवानामाह्वानार्थमरमाभिराहुत), द्युमेन आ इदं मम बर्हिः सदः (=धनेन साहाय्य अस्मिन् मया संपादिते कुशस्य उपविश) ॥

सूक्त २४-२५८.

ऋषि-गार्गीचा पुत्र विश्वामित्र. देवता-अग्नि. वृत्त-पहिली ऋचा अनुष्टुप्, उरलेल्या गायत्री.

१. हे अग्नी, तूं शत्रूला जिंक, तूं विघ्न करणाऱ्याला हाकून लाव. दुर्जेय असा जो तूं तो शत्रूला जिंकून यज्ञ करणाऱ्या यज्ञमानाला वैभव दे.

२. हे अग्नी, यज्ञावर प्रीति करणारा [आणि] अमर्य असा तूं हवीनें प्रज्वलित केला जातोस. [तो तूं] आमचा यज्ञ चांगल्या रीतीनें सेव.

३. हे अग्नी, हे जागरूका, हे बळाच्या पुत्रा, हे पाहुण्या, तूं संपत्तीसहित येऊन ह्या माझ्या दर्भावर बैस.

२. हा मंत्र दुष्टजननशांति म्हणून जें कर्म करितात त्यांत म्हणण्याची चाल पडली आहे. त्याचें कारण असे दिसते की, यांत 'अमर्य' हा शब्द आलेला

HYMN 24-258.

To Agni. By Vis'vāmitra the son of Gāthi. Metre—Gāyatrī, except in verse 1, where it is Anushtubh.

1. O Agni, overcome the hostile armies, drive away the enemies. Unconquerable do thou conquer the enemies and confer prosperity on the offerer of sacrifice.

2. O Agni, thou the immortal one that lovest the sacrifice, art kindled with oblation. Do thou enjoy our sacrifice with pleasure.

3. O Agni, o watchful son of might, o guest, come thou with wealth and sit on this my kus'a-[grass].

आहे.

३. 'जागरूक.' म्हणजे मनुष्ये रात्रीच्या वेळी निगली असतां घरात पाहण जणु करण्याकरिता पेटत राहणारा.

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः ।

यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः ।

यज्ञेषु । ये । उं इति । चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने दा दाशुषे रयि वीरवन्तं परीणसम् ।

शिशिहि नः सुनुमतः ॥ ५ ॥ ॥ २४ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तम् । परीणसम् ।

शिशिहि । नः । सुनुऽमतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४ हे अग्ने, ये [अग्नयो] यज्ञेषु चायवः (= यज्ञेषु देवपूजकाः देवानां यजका) [भवन्ति] [तैर्] विश्वेभिर (= सर्वैरेव) देवेभिः (= द्योतमानैर्) अग्निभिर्गिरो महय (= स्तुतीः पूजय = देवेभ्योर्पय) ॥

५ हे अग्ने, दाशुषे (= हविर्देववते यजमानाय) वीरवन्तं (= सुवीर्योपेतपुत्रपूर्णं) परीणसं (= प्रभूतं) रयि (= धनं) दाः (= देहि) । सुनुमतो नः शिशिहि (= पुत्रवतोऽस्मान् तीक्ष्णान् कुरु = अस्मान् पुत्रवतः कृत्वा प्रबलान् कुरु) ॥

सूक्तम् २५-२५२.

विश्वामित्र ऋषिः । उपान्त्याग्नेन्द्रो । शिष्टा अग्निदेवताकाः । विराट् छन्दः ॥

अग्ने दिवः सुनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधग्देवा इह यज्ञा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सुनुः । असि । प्रचेताः । तना । पृथिव्याः । उत ।

विश्ववेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज्ञ । चिकित्वः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, [त्वं] प्रचेता दिवः सुनुरसि (= मरुदृज्ञानवान् युदेवतायाः पुत्रो भवति) । उत (= अपि च) विश्ववेदाः पृथिव्यास्तना (= सर्वज्ञाः पृथिवीदेवतायास्त-

४. हे अग्नी, यज्ञांत जे [दे-
वांस] भजणारे [अग्नि], त्या सर्व
देदीप्यमान अग्नीसहित तूं [दे-
वांला] स्तुति अर्पण कर.

५. हे अग्नी, तूं हविर्दीपका-
ला शूर पुत्रांनीं भरलेली [आणि]
विपुळ [अशी] संपत्ति दे. तूं
आम्हांला पुत्र देऊन प्रबळ कर.

4. O Agni, do thou
offer praises [to the gods]
with all the divine Agnis
who worship [the gods] in
sacrifices.

5. O Agni, do thou give
to the sacrificer ample
wealth distinguished by
brave sons. Give us sons
and make us mighty.

४. देवयजन करणारे जे सर्व अग्नि
असतील त्यांसहित अग्नीने देवयजन

करवें अशी प्रार्थना यांत आहे.

सूक्त २५-२५९

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
१-३ अग्नि; ४ इन्द्राग्नी; ५ अग्नि.
वृत्त-विराट्.

१. हे अग्नी, तूं द्यूचा ज्ञानी
पुत्र आहेस, आणि पृथिवीचा स-
र्वज्ञ बाळ [आहेस]. [तर] हे
ज्ञानवान् [अग्नी], तूं येथे देवां-
ला पृथक् पृथक् भज.

HYMN 25-259.

To Agni, but verse 4 is about
Indra and Agni. By Vis'vā
mitra Metre—Virāṭ.

1. O Agni, thou art the
wise son of heaven and the
all-knowing child of earth.
O knowing [Agni], do
thou worship here the gods
separately.

१. यांत, अग्नि द्यावापृथिवीचा पुत्र
आहे यास्तव त्याने द्यावापृथिवीवरील

देवांस आपून त्यांस भजावे असे प्रार्थि-
ते आहे.

अग्निः स॒नोति वी॒र्या॑णि वि॒द्वान्स॒नोति वा॒जं अ॒मृता॑य॒ भूष॑न् ।
स नो दे॒वाँ ए॒ह व॒हा पु॒रु॒क्षो ॥ २ ॥

अग्निः । स॒नोति । वी॒र्या॑णि । वि॒द्वान् । स॒नोति । वा॒जम् । अ॒मृता॑य ।
भूष॑न् ।

सः । नः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह । पु॒रु॒क्षो इति॑ पु॒रु॒क्षो ॥ २ ॥

अ॒ग्निर्वा॒वापृ॑थि॒वी वि॒श्वज॑न्ये आ भा॒ति दे॒वी अ॒मृते॒ अमूर्ः॑ ।
क्षय॑न्वा॒जैः पु॒रु॒श्च॒न्द्रो नमो॑भिः ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । वा॒वापृ॑थि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॒ति ।
दे॒वी इति॑ । अ॒मृते॒ इति॑ । अ॒मूर्ः ।
क्षय॑न् । वा॒जैः । पु॒रु॒श्च॒न्द्रः । नमो॑भिः ॥ ३ ॥

नयो) [भयसि] । हे चिन्मित्रः (= ज्ञातवजग्ने), इह (= अस्माभिः क्रियमाणे यज्ञे) देवान् ऋधक् यज (= पृथक्पूजय) ॥

भाषायाम्.

२. विद्वान् अग्निर्वीर्याणि (= पशुपुत्रादिसपद्मपाणि सामर्थ्यानि) [यजमानाय] स॒नोति (= ददाति) । भूषन् (= सर्वं जगद्भूषयन्) [स] वा॒जं (= हविर्लक्षणमन्नम्) अ॒मृता॑य (= इन्द्रादिदेवेभ्यः) स॒नोति (= ददाति) । स [त्वं] हे पु॒रु॒क्षो (= प्रभूताज्ञ) [हे अग्ने], दे॒वान् इ॒ह (= अस्मिन् यज्ञे) नः (= अस्मदर्थम्) आ व॒ह (= आनय) ॥

३. अमूर्ः (= अमूर्धः = विद्वान्) क्षयन् (= ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी) अ॒ग्निर्वा॒जैर्नमो॑भिः पु॒रु॒श्च॒न्द्रः (= हविर्लक्षणैरज्ञैर्नमस्कारैश्च प्रभूतदोषिः सन्) वि॒श्वज॑न्ये (= सर्वेभ्यो हिते) दे॒वी (= देव्यौ = चोत्तमाने) अ॒मृते॒ (= मरणरहिते) वा॒वापृ॑थि॒वी (= वावापृथिव्यौ) आ भा॒ति (= सर्वतः प्रकाशयति) ॥

उपासरुदक्षहविर्भिः प्रज्वलितोऽग्निः प्रभूतः सन् वावापृथिव्यौ ज्योतिःपूर्णे परो-
तीति भारः ॥

२. विद्वान् अग्नि [उपासका-
ला] सामर्थ्यं देतो. भूपरु [अग्नि]
अमर देवांला हविरन्न देतो.—तर
हे बहुधनवान् [अग्नी], त्वं देवां-
ला आम्हांसाठीं येथें आण.

३. विद्वान् प्रभु अग्नि हवीं-
च्या आहुतींनीं [आणि] नम-
नांनीं अत्यंत दीप्तिमान् [होऊन],
सर्वे हितकारी [आणि] अमर
ज्या देदीप्यमान द्यावाष्टयित्री त्यांला
प्रकाशमान करितो.

2. Wise Agni gives
heroism [to the worship-
per]. Beautifying [Agni]
gives food to the immor-
tals.—Do thou, therefore,
o [Agni] possessed of plen-
tiful food, bring the gods
hither for us.

3. Wise [and] ruling
Agni, [made] resplendent
with offerings [and] with
obeisances, illuminates the
divine [and] immortal
Heaven and Earth, [who
are] beneficent to all.

२. अग्नि उपासकांला पुन देतो
आणि देवांला हविरन्न देतो.

३. 'उपासकांनी पुष्कळ आहुति दि-

ल्या आणि पुष्कळ स्तोत्रे म्हटली म्हणजे
तेणेंकरून अग्नि प्रदीप होऊन उभय
लोकाला भरून दाखितो.'

अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतावतः । यज्ञम् । इह ।
उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि मह्यमान ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

अग्ने । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः ।
जातवेदः ।

सधस्थानि । मह्यमानः । ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, [त्वम्] इन्द्रश्च [इत्युभौ] सुतावतः (= रुतसोमाभिपवस) दा-
शुषः (= दनहविष्कस यजमानस्य) इह दुरोणे (= अस्मिन् गृहे) यज्ञम् उप
यातं (= यज्ञं प्रति आगच्छतम्) । हे देवा (= देवी), अमर्धन्ता (= अमर्धन्तौ = हि-
साम् अकुर्वन्तौ) [युवां] सोमपेयाय (= सोमपानाय) [उपयातम्] ॥

५. हे अग्ने, हे सहसः सूनो (= बलस्य पुत्र) जातवेदः (= भूतजातानां वेदितः),
नित्यः (= अविनाशी त्वम्) ऊती (= ऊत्या = रक्षणेन) सधस्थानि मह्यमानः
(= मनुष्याणां गृहाणि अलकुर्वन् सन्) अपां दुरोणे (= उदकानां गृहे = अन्तरिक्षे)
सम् इध्यसे (= सम्पदीप्यसे) ॥

मनुयैः सम्पदीपितः सन्ना शुलोऽस्त्रकाशस इति भावः ॥

१. हे अग्नी, तूं आणि इन्द्र [असे दोघे] सोम ज्याणें काढिला आहे त्या उपासकाच्या या घरीं यज्ञाप्रत या. हे देव हो, तुम्ही अद्वेष्ट न करितां सोम पिण्यासाठीं [या].

२. हे अग्नी, हे बलाच्या पुत्रा, हे जातवेदा, नित्य असा जो तूं तो रक्षणाने [जनांचीं] घरे शोभवून उदकांच्या घरीं सदीप्त होतो.

4. O Agni, do thou and Indra come here to the sacrifice into the house of the sacrificer who has extracted the juice. Do ye, gods, come without neglect to drink the soma.

5. O Agni, o son of strength, o jātavedas, thou the eternal one shinest brilliantly in the home of the waters, honouring with protection the homes [of men]

५. 'अग्नि मनुष्याच्या घरी हवीनी इतका प्रज्वलित होतो, की तो अतरिक्षापर्यंत प्रकाशतो,' अथवा 'मनुष्ये

अग्नोला भूलोकीं प्रदीप्त करितात म्हणून तो अतरिक्षात विजेच्या रूपानें प्रादुर्भूत होतो आणि उदकवृष्टि करवितो.'

सूक्तम् २६-२६०.

विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्यास्तु परं ब्रह्म वा ऋषिः ॥ आद्यस्तृचो वैश्वानरीयः ।

द्वितीयो मासुतः । ततो द्व्यृचो वैश्वानरीय आत्मस्तुतिर्षी । अन्त्या विश्व-

मित्रोपाध्यायदेवताका ॥ जगती छन्दः । अन्त्यास्तिस्त्रिष्टुभः ॥

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाप्य हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भो रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निचाप्य । हविष्मन्तः । अनुसत्यम् ।

स्वःऽविदम् ।

सुदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वम् । कु-

शिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वांनमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुप्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वा-

नम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् ।

रघुऽप्यदम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. वसूयवः (= धनेच्छवः) कुशिकासः (= कुशिरुपुष्पा वयं) हविष्मन्तः (= हविर्भूषेताः सन्तः) अनुषत्य (= सत्यं यज्ञरूपम् अनुसरन्तम्) स्वर्विदं (= धनस्य लम्भयितारं) सुदानुं (= शोभनदानोपेतं = महोदारं) देव (= श्रोतमानं) रथिरं (= रथवन्तं) रण्व (= रममाण) वैश्वानरम् अग्निं मनसा निचाप्य (= प्रेम्णा पूजयित्वा) गीर्भो हवामहे (= स्तुतिभिराह्वयामः) ॥

२. तं (= पूर्णसाम् ऋचि प्रतिपादितं) शुभ्रं (= श्रोतमानं) वैश्वानरं (= विश्वानरसंयन्विनम्) उक्थ्य मातरिश्वांनं (= स्तुत्यं मातरिश्वरूपं) बृहस्पतिं (= स्तोत्रस्य रसामिनं) विप्रं श्रोतारं (= मेधाविनं स्तोत्रश्रव्यादिमन्त्रवाक्यं शृण्वतं) रघुप्यदम् अतिथिं (= लघुगमनं शीघ्रगामिनम् अतिथिम्) [एतादृशम्] अग्निम् अवसे (= रक्षणाय) मनुषो देवतातये (= अस्य यजमानस्य यज्ञाय च) हवामहे (= आह्वयामः) ॥

सूक्त २६-२६०

ऋषि-विश्वामित्र; मात्र ७
वीचा ऋषि ब्रह्म. देवता-१-३
वैश्वानर अग्नि; ४-६ मरुत्;
७, ८ अग्नि अथवा ब्रह्म (आ
त्मा), ९ विश्वामित्रोपाध्याय.
वृत्त-१-६ जगती, ७ ९ त्रि-
ष्टुप्.

१. सत्यानुसारी, सौभाग्यदा
यी, महोदार, देदीप्यमान, रयगामी
[आणि] आनंदकारी असा जो
वैश्वानर अग्नि, त्याला आम्ही धने
च्छु कुशिक हवींनी प्रेमपुर सर म
जून स्तोत्रांनी बोलावितों.

२. तो जो प्रकाशमान वै
श्वानर, स्तुत्य मातरिश्वा, बृहस्पति,
विद्वान् श्रोता [आणि] शीघ्र
गामी अतिथि अग्नि, त्याला आम्ही
रक्षणासाठी [आणि] [या] म
नुष्याच्या यज्ञासाठी बोलावितो.

१ वैश्वानर अग्निविषया सू ५९
म १ याजवरील टीप पहा

‘कुशिक म्हणजे कुशिकाच्या गो-
त्रात उत्पन्न झालेल, कुशिक गोत्री
या गोत्रात उत्पन्न झालेल अस म्हणवि
णारे पुण्डळ ब्राह्मण असून आहत मात्र
त्याचा देवोपासना करण्याचा प्रकार यथे
सांगितल्याहून फार भिन्न आहे

HYMN 26-260

To Agni Vaisvânara (13)
the Maruts (46) Agni or
Brahma (7,8) Visîmutropa
dhîja (9) By Visîmutropa, but
verse 7 by Brahma Metre—
Jagati but that of verses 7 9
is Trishtubh

1 Desirous of wealth
we the Kus'ikas, bearing
oblation, have honoured
with piety and invoke with
praises Agni Vaisvânara
who follows truth, who
gives good fortune who
bestows good wealth, the
divine delightful chario
teer

2 That brilliant Agni
Vaisvânara, the praise
worthy Mâtarisvâ, the
lord of praise, the wise
hearer, the swift guest, we
invoke for protection—for
the divine service of [this]
man

२ ‘मातरिश्वा = सू ९६ म ४
आणि टीप पहा

‘बृहस्पति सू १४ म ३ पहा
या ठिकाणी अग्नीला बृहस्पतिरूप मा-
निले आहे, याचे कारण असे की बृह-
स्पतीप्रमाणे अग्निहि स्तोत्राची अभिमा
नी देवता होय

अश्वो न क्रन्दुञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।
 स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥
 अश्वः । न । क्रन्दन् । ननिऽभिः । सम् । इध्यते । वैश्वानरः । कु-
 शिकेभिः । युगेऽयुगे ।
 सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यम् । सुऽअश्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृ-
 तेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः शुभे समिश्लाः पृषतीरयुक्षत ।
 बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतान् अदाभ्याः ॥ ४ ॥
 प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे । सम्ऽमिश्लाः । पृ-
 षतीः । अयुक्षत ।
 बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अ-
 दाभ्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अश्वो न क्रन्दन् (=अथ इव हेपाशब्दं कुर्वन्) वैश्वानरः (=एतन्नामको-
 मिर्) युगेयुगे (=प्रतिदिन) कुशिकेभिर्जनिभि सम् इध्यते (=कुशिकगोनोत्पन्ने-
 रत्नाभिरहुलिभि साधनेन सम्यग् दीप्यते=आज्यादोनामाहुतिभिः सम्यग् पू-
 ज्यते) । अमृतेषु जागृवि (=अमरणधर्मसु मध्ये जागरन्) सोऽग्निर्न (=अ-
 रम्य) सुवीर्यं (=शोभनवीर्योपेतपुत्रे पूर्ण) स्वश्यं (=शोभनाग्नैरुपेत) रत्नं (=धनं)
 दधातु (=प्रयच्छतु) ॥

४ वाजाः (=मरुतामश्वभूता) अग्नयः (=वैद्युता अग्नयस्) तविषीभि
 (=बलैः) प्र यन्तु (=प्रकर्षेण गच्छतु) । शुभे (=शोभायै) [मरुतः] समिश्लाः
 पृषती (=सगताश्विनवर्णा हरिणी=सर्वाश्विनवर्णा हरिणी सममेव) अयुक्षत (=रथे
 योजयन्तु) । विश्ववेदसः (=सर्वधनोपेता) अदाभ्याः (=आहिंसा) मरुतो बृहदुक्ष
 पर्वतान् (=प्रभूतवृष्टिकारकान् पर्वतसदृशान् मेघान्) प्र वेपयन्ति (=प्रक्षेपेण
 चालयन्ति=प्रचाल्य वृष्टिं कारयन्ति) ॥

२. अश्वाप्रमाणे खिकाळणारा
वैश्वानर [अग्नि] कुशिकांकडून
प्रतिदिनीं अंगुलीच्या योगानें प्र-
दीप्त केला जातो. तो अमरांमध्ये
जागरूक [असणारा] अग्नि आ-
म्हांस उत्तम वीर्यवान् पुत्रांनीं भर-
लेली [आणि] उत्तम अश्वांनीं
भरलेली श्रेष्ठ संपत्ति देओ.

3. [Agni] Vais'vânara,
neighing like a horse, is
daily kindled by the Kus'i-
kas with their fingers. May
that Agni, watchful among
the immortals, give us
prosperity accompanied by
brave sons and excellent
horses.

४. [मरुतांचे] अग्नि[रूप]
घोडे वेगांनी धांवोत. [मरुत्]
शोभेसाठीं ठिबक्यांच्या सवे हरिणी
एकत्र जोडोत. सर्वधनसंपन्न
[आणि] अजिंक्य असे मरुत् बहुत
वृष्टि करणाऱ्या पर्वतांला कांप-
वितात.

4. May the Agnis, [as]
horses [of the Maruts], go
forth with might. For
beauty may [the Maruts]
yoke the spotted deer to-
gether. The all-possess-
ing [and] invincible
Maruts thoroughly shake
the mountains that give
plentiful rain.

३. 'अंगुलीच्या योगानें' = 'जनिभिः.'
अक्षरशः आयाच्या योगानें. म्हणजे
दोन्ही हातांनी घर्षण करून त्याच्या यो-
गानें. त्यामुळें अंगुलीस आया असे म्हटले
आहे.

४. 'आनाशात जे विद्रुद्रूप अग्नि
ते मरुतांचे घोडे होत, त्यांस आणि मरु-

ताचा रथ ओढणाऱ्या ज्या पादऱ्या ठि-
बक्यांच्या हरिणी त्यांस मरुत् आपल्या
रथास जोडोत आणि भेघरूप पर्वतास
हालवून वृष्टि करवोत' असा भावार्थ.

मरुत् आपल्या रथास पादऱ्या ठिप-
क्याच्या हरिणी जोडितात, याविषयी
सू. ६४ मं. ८ आणि टीप पहा.

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः

॥ ५ ॥ २६ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः ।
ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः ।
सुदानवः ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रातव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिर्अग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदधेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामम् । मरु-
ताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदधेषु ।
धीराः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अग्निश्रियः (= अग्निभिर्विशुद्धैः शोभमाना) मरुतो विश्वकृष्टयः (= सर्वा अपि प्रजाः स्वभूता येषां ते = सर्वेषां स्वामिनो) [भवन्ति] । वयं [तेषां] त्वेष (= तेजस्वि) उग्र (= बलवद्) अवः (= रक्षणम्) आ ईमहे (= याचामहे) । ते रुद्रियाः (= रुद्रस्य पुत्राः) स्वानिनः (= शब्दवन्तो) वर्षनिर्णिजः (= वृष्टिरूपाः = वृष्ट्या प्रादुर्भूताः) सिंहा न हेषकृतवः (= सिंहा इव गर्जनायाः कर्तारः) सुदानवः (= शो-
भनदानोपेताः = महोदाराश्च) [भवन्ति] ॥

६. [वयं] सुशस्तिभिः (= सुस्तुतिभिः) अग्नेर्भामं मरुताम् ओजश्च [च] (= अग्नेस्तेजो मरुता बलं च = तेजस्विनमग्निं बलवतो मरुतश्च) व्रातव्रातं गणगणं (= व्रातशः गणशश्च समूहशो गणशश्च) ईमहे (= याचामहे = स्तुमः) । [ये मरुतः] पृषदश्वाः (= पृषतः श्वेतविन्द्राङ्गिना हरिण्योश्वा येषां तादृशा) अनवभ्रराधसः (= अनवभ्रश्चधना अविनाशधना) धीराः (= विद्वत्सो) विदधेषु यज्ञं गन्तारः (= यज्ञेषु हविः प्रति गमनशीलाश्च) [भवन्ति] ॥

५. अग्नीच्या योगानें चकच-
कणारे मरुत् सकल प्रजांचे प्रभु
होत. आग्नी [त्यांचे] तेजस्वी
[आणि] प्रबळ पाठवळ याचिंतो.
ते रुद्रपुत्र महा गर्जना करणारे,
वृष्टिद्वारेकरून व्यक्त होणारे, सिं-
हांप्रमाणें ध्वनि करणारे [आणि]
महोदार [होत].

६. आग्नी सुस्तोत्रांनीं अग्नी-
च्या तेजाला [आणि] मरुतांच्या
बळाला वृंदशः [आणि] गणशः
स्तवितो. ज्या [मरुतांचे] घोडे
म्हणजे पांढऱ्या ठिपक्यांच्या हरि-
णी होत, जे असय धनसंपन्न,
विद्वान् [आणि] यज्ञांमध्यें हवी-
प्रत येणारे असे होत.

5. The Maruts, shin-
ing through the fires [of
lightning], [are] the lords
of all people. We implore
[their] resplendent [and]
mighty help. Those sons
of Rudra [are] roarers, dis-
tinguished for [their]
showers, rumblers like li-
ons, [and] givers of great
bounty.

6. We praise with good
hymns the splendor of
Agni [and] the force of
the Maruts by troops [and]
by classes : [the Maruts]
who have white-speckled
deer for their horses,
whose wealth is perma-
nent, who are wise [and]
who come to the oblation
in sacrifices.

५. 'अग्नीच्या' म्हणजे विद्युद्रूप
अग्नीच्या.

'रुद्रपुत्र.' सू. ३८ मं. ७

६. 'अग्नीच्या तेजाला आणि मरु-
तांच्या बळाला.' म्हणजे तेजस्वी अग्नीला
आणि बळवान् जे मरुत् त्याला. 'वृंद-

शः आणि गणशः' ही पदे मरुताला
लागू आहेत, अग्नीला विशेष लागू ना-
हीत. एक एक संख्या घेऊन आणि एक
एक गण घेऊन त्यांची वेगळी वेगळी
स्तुति करितो, असा भावार्थ.

'हरिणी' सू. ३७ मं. २ पहा.

अग्निरस्मि जन्मना ज्ञातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । ज्ञातऽवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिऽधातुः । रजसः । विऽमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्धर्क हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिहवावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अस्तु । प्रऽजानन् ।

वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । वावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. अग्निर्व्रूते ।

[अहम्] अग्निर्जन्मना (=जन्मतो) ज्ञातवेदाः (=सर्वज्ञोऽस्मि) । घृतं मे (=मम) चक्षुर [अस्ति] । मे आसन् (=ममास्ये) अमृत [भवति] । [अह] त्रिधातुः (=त्रिविध) अर्क (=प्राणः) [अस्मि] । [अह] रजसो विमानः (=छो-
वस्य विशेषेण माता) [अस्मि] । [अहम्] अजस्रो घर्मः (=अनुपक्षीणः प्रमा-
श=सूर्यः) [अस्मि] । [अह] हविर्नीमास्मि (=हविर्यत् तदस्मि) ॥

८ हि (=यस्मात् कारणात्) त्रिभिः पवित्रैः (=शोधनसाधनैस्तेजोभिर्) अर्थ
(=प्राणम्) अपुपोत् (=अशोधयत्) हृदा (=अन्तःकरणेन) मतिं ज्योतिः
(=मतिं ज्योतिश्च) अनु प्रजानन् (=अनुक्रमेण जानन्=अनुक्रमेणाजानाच्च) । स्व-
धाभिः (=स्ववलेर्) वर्षिष्ठं रत्नं (=श्रेष्ठं धनम्) अकृत (=सम्पादयत्) । आ-
दित् (=अनन्तर) वावापृथिवी (=वावापृथिव्यौ) पर्यपश्यत् (=सर्वतोपश्यत्) ॥

इति शब्दार्थः । सायणस्त्वेव व्याख्यातवान् । सर्वात्मकोऽग्निर्हृदान्तःकरण-
रूप्या मतिं मननीयं ज्योतिं स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् श्रवणमन-
नादिक्रमेण प्रसर्पेण सशयविपर्ययसमावनानुद्भिनिर्गतेन स्वात्मरूपतया जानानः सन्

७. मी अग्नि जन्मतः सर्वज्ञ
आहे. घृत माझे चक्षु [होय].
माझ्या तोंडांत अमृत [आहे].
मी त्रिविध अर्क [आहे]. मी अं-
तरिक्षातें मापणारा [आहे], मी
अविनाशी धर्म [आहे], हवि
म्हणून जें तें मी आहे.

८. कारण कीं तो तीन शो-
धक तेजांनीं अर्काला शोधिता
झाला आणि मनानें मतीला [आ-
णि] ज्योतीला जाणता झाला. तो
आपल्या बळानें श्रेष्ठ संपत्ति संपा-
दिता झाला [आणि] नंतर द्या-
वाष्टिवीस पाहता झाला.

7. I Agni am all-know-
ing by birth. Clarified
butter is my eye. In my
mouth is nectar. [I am]
the threefold essence, [I
am] the measurer of space.
[I am] the eternal heat.
I am the oblation.

8. For he purified the
essence with the three puri-
fying brilliancies, knowing
in [his] heart the mind
[and] the light. He ob-
tained the highest wealth
with his powers [and] then
looked over heaven and
earth.

७. ह्या मंत्राचा अर्थ सायणानी दोन
प्रकारांनीं केला आहे. त्यातून एका परमा-
त्मपर आहे आणि दुसरा अग्निपर
आहे. आम्ही अर्थ अक्षरशः केला आहे,
त्यापासून भावार्थ कोणता असेल तो
काढिता येतो.

‘घृत चक्षु आहे.’ म्हणजे घृत अग्नीत
घातल्यावर सर्वदर्शी तेज अग्नीला प्राप्त होते.

‘अमृत’ म्हणजे देवानी भक्षायचा
हवि असें दिसतें.

‘मी त्रिविध अर्क आहे.’ याचा भा-
वार्थ काय ? सायण म्हणतात प्राणायान-
व्यानात्मक जो प्राण, तो. तसा अर्थ
असेल. अथवा पृथिवी, अंतरिक्ष आणि

दुलोक या तीन लोकांत असलेला जो
प्रकाश तो असाहि संभवेल.

‘अंतरिक्षातें मापणारा’ = ‘रजसो
विमानः.’ म्हणजे अंतरिक्षातून ज्ञपाच्यानें
जाणारा जो वायु तो, असें भाष्यकार
म्हणतात.

‘धर्म’ म्हणजे आदित्य (सूर्य)
असें सायण म्हणतात. तें संभवतें.

८. हाहि मंत्र गूढार्थक आहे. साय-
णानी परमात्मपर लाविला आहे. त्याचें
भाव्य भाषेव्हाली उतरून घेतलें आहे
ते पहा.

आम्ही केवळ शब्दशः अर्थ दिला
आहे.

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्तानाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥९॥२७

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपऽचितम् । पितरम् । व-
क्तानाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपू-
तम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥ २७ ॥

पवित्रे पावनैस्त्रिभिरग्निवायुसूर्यैरर्वमर्चनीय स्वात्मानमपुषोद्भि । तेभ्योऽपि । नर्मल-
तया पावनं परिचिच्छेदं लब्धुं । यथा दक्षापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एव जा-
नानोऽग्निर्वैष्वं स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्दधातीति स्वधा । तैरग्नि-
वायुसूर्ये रव रमणीयमरुत । अकार्षात् । आदित् अनन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते सति द्या-
वापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्येषयत् । परितः
सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुते । इति ॥

भाषायाम्

९ हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), शतधार (=शतप्रवाहम्) अक्षीयमाण
(=कदाप्यविच्छिन्नप्रवाहम्) उत्स (=स्रोतः=स्रोतोरूप) वक्तवानां (=वक्तव्यानां
मन्त्राणां) विपश्चितं पितरं (=विद्वत्समुत्पादकं) मेळिं (=प्रवलं) पित्रोरुपस्थे
मदन्तं (=मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गे दृष्यन्तं) तं सत्यवाचं (=सत्यमनतिक्रम्य
ब्रुवन्तम्) [अग्निं] पिपृतं (=पालयतम्) ॥

इति स्पष्टार्थः । सायणस्तुमन्त्रमिमं प्राचीनव्याख्यानमुत्सृत्य विश्वामित्रोपाध्यायपरं
विवृणोति । तत्र यथा । यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिम-
मुपाध्यायमनयत्तं स्तौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारमपरिमितजलधारायुक्तम-
क्षीयमाणं न कदापि .... विच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनः सकलशास्त्रा-
भिज्ञं पितरं शिष्याणां विशेषदेशेन पालकं वक्तव्यानां व्यक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं
मेलं नानाशास्त्रागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे सकलस्य वक्तारं पित्रोर्द्यावापृथिव्यो-
रुपस्थे समीपे मदन्तं ज्ञानातिशयेन दृष्यन्तम् अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परम-
तारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनम् । तमिममुपाध्यायं पिपृतम् । अपेक्षितफलप्र-
दानेन संपूर्णं कुरुतम् । यद्वा पालयतम् । इति ॥

९. शंभर प्रवाहांनी वाहणारा,
[आणि] अक्षय झरा, वक्तव्य
[स्तोत्रां] चा विद्वान् पिता, वळवान्
[आणि] मातापितरांच्या मांडी-
वर आनंदाने विहार करणारा असा
जो तो सत्यवाक् [अग्नि], त्याला
हे द्यावापृथिवी हो, तुम्ही सभाळा.

9. O heaven and earth,
preserve that truth-telling
[Agni] who is an inex-
haustible spring flowing in
a hundred streams, the
learned father of all that
deserves to be spoken, the
powerful one who delights
on the lap of his parents

९. ह्या मंत्राचा स्पष्टार्थ आम्ही दि-
ला आहे. सायण प्राचीन ब्राह्मणादिक
मतास अनुसरून विश्वामित्र ज्या आप-
ल्या उपाध्यायापासून ब्रह्मज्ञान प्राप्त क-
रून घेता झाला, तत्पर ही कथा आहे
असे समजून लावितात.

पण अग्निपर चांगला लागत अस-
ता तसे व्याख्यान न करण्यास योग्य

कारण दिसत नाही.

‘मातापितरे’ म्हणजे द्यावापृथिवी-
रूप समजावयाची आहेत.

‘वळवान्’ = ‘मेळिम्.’ या शब्दा-
च्या अर्थाविषयी संशय आहे. पण एक
दोन ठिकाणी सायणानी बळ असा
अर्थ केला आहे त्यावरून येथे निर्वाहार्थ
प्रबळ असा अर्थ केला आहे.

सूक्तम् २७-२६१.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । आद्या ऋतुदेवत्या वेति संप्रदायः । वस्तु-
तस्तु साय्यग्नदेवताकैव । गायत्री छन्दः ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या ।

देवाजिगाति सुन्नयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या ।

देवान् । जिगाति । सुन्नऽयुः ॥ १ ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनम् ।

श्रुष्टीवानं धितावानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । साधनम् ।

श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

अग्ने शक्रे ते वयं यमं देवस्य वाजिनः ।

अति द्वेषांसि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने । शक्रे । ते । वयम् । यमम् । देवस्य । वाजिनः ।

अति । द्वेषांसि । तरेम ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. [हे कुशिकाः], अभिद्यवः (= दीप्तिमन्तो) वः (= युष्माकं) वाजाः
(= रङ्गयः = हविर्वाहका ऋत्विजो) हविष्मन्तः (= गृहीतहविष्काः सन्तो) घृताच्या
(= तन्नाम्न्या स्तुचा) प्र [गच्छन्तु] । सुन्नयुः (= स्तोत्रमिच्छन् = भावुको यजमानो)
देवान् [प्रति] [प्र] जिगाति (= प्रजिगातु = प्रगच्छतु) ॥

अग्निनानीतान् देवान् प्रति हे यजमान, त्वया तव ऋत्विग्भिश्च हविषा सह ग-
न्तव्यमिति भावः ॥

२. विपश्चितं (= मेधाविनं) यज्ञस्य साधनं (= साधकं) श्रुष्टीवानं (= धुष्टिमन्तं =
सुसकारिणं) धितावानं (= हितवन्तं = निध्यात्मकधनयुक्तम्) अग्निं गिरा (= स्तुत्या)
ईळे (= स्तोमि) ॥

३. हे अग्ने, वाजिनः (= संश्रुतहविष्का) वयं देवस्य ते यमं शक्रेम (= दीप्ति-

सूक्त २७-२६१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि, मात्र पहिल्या ऋचेची अ-
ग्नि किंवा ऋतु. वृत्त-गायत्री.

१. तुमचे तेजस्वी ऋत्विज्
हवि घेऊन घृताचीसहित पुढें
[येओत]. भाविक [यजमान]
देवांपुढें येओ.

२. विद्वान्, यज्ञाचा संपादक,
सुखदायक [आणि] निधिसंपन्न
[जो] अग्नि, [त्या]ला मी स्तो-
त्राच्या योगाने स्तवितों.

३. हे अग्नी, आम्ही हविरत्न
देऊन तुज देदीप्यमानाला [येथे]
ठेवून घेण्यास समर्थ होऊं असें
कर, [आणि] द्वेष्टांपासून मुक्त
होऊं असें कर.

१. ही पहिली ऋचा अग्नीविषयी
त्रिंशः ऋतूविषयी आहे असें समजण्या-
चा संप्रदाय आहे. पण केवळ अग्नीवि-
षयीच आहे असें समजून निर्वाह करणें
साध्य असून नवें दिसतें.

‘ऋत्विज्’. अक्षरशः ‘घोडे’ =
‘याजः’ असा अर्थ आहे. यद्दि हा जो

HYMN 27-261.

To Agni (except that verse 1 is
traditionally supposed to be
about either Agni or the Sea-
sons) By Visvâmitra. Me-
tre—Gâyatri

1. Let your hoise
[like priests], bright [and]
bearers of the oblation,
come forth with the lad-
dle. Let the pious [sa-
crificer] come to the gods.

2 I praise with a hymn
Agni the learned, the per-
fecter of a sacrifice, the
giver of happiness, [and]
possessed of treasure.

3. O Agni, may we,
bearing the sacrificial food,
be able to detain thee the
brilliant one; may we safe-
ly go across the haters.

घोडा या अर्थाचा शब्द, तोहि ऋचेदात
ऋत्विज् या अर्थां योजिलेला पुष्कळ
ठिकाणी आढळतो.

३. ‘ठेवून घेण्यास’ = ‘यमम्.’ म्ह-
णजे तू आमचा यज्ञ सिद्धीला नेण्यासा-
ठी आमच्या यज्ञमरुपात राहशील
असे करण्याचे सामर्थ्य आम्हांला दे.

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईडयः ।

शोचिष्केशस्त्वमीमहे ॥ ४ ॥

सम्ऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईडयः ।

शोचिःऽकेशः । तम् । ईमहे ॥ ४ ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः ।

अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् ॥ ५ ॥ २८ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्णिक् । सुऽआहुतः ।

अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाद् ॥ ५ ॥ २८ ॥

तं सबाधो यतस्तुच इत्या धिया यज्ञवन्तः ।

आ चक्रुः अग्निमुतये ॥ ६ ॥

तम् । सऽबाधः । यतऽस्तुचः । इत्या । धिया । यज्ञवन्तः ।

आ । चक्रुः । अग्निम् । उतये ॥ ६ ॥

मन्तं त्वा नियन्तुमनावस्थापयितुं शक्रेम) [अपि च] द्वेषासि अति तरेम (= द्वेष्य
अस्तीर्णा भवेम) ॥

भाषायाम्

४. अध्वरे समिध्यमानः (= यज्ञे सम्यग्दीप्यमानो) [यः] पावकोऽग्निरीड्यः
(= स्तुत्यः) शोचिष्केशः (= ज्वालाकेशो) [भवति] तम् ईमहे (= वयं स्तुमः) ॥

५. पृथुपाजाः (= प्रभूततेजा) अमर्त्यः (= मरणरहितो) घृतनिर्णिक् (= तप्त-
रूपः) स्वाहुतः (= सुष्ठु होनादिभिः सम्यक्पूजितः) अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् (= य-
ज्ञे दत्तस्य हविषो वोढा) [भवति] ॥

६. तमग्निं यज्ञवन्तः (= यज्ञं कुर्वन्तः) सबाधः (= ऋत्विजो) यतस्तुचः (= य-
ताः प्रपताः स्तुचो यैस्तादृशाः सन्तः) इत्या धिया (= सत्यया स्तुत्यादिकारिण्या
मन्या) उतये (= संरक्षणाय) आ चक्रुः (= अभिमुखं कुर्वन्ति स्ववशं कुर्वन्ति) ॥

रु. आ. पे

रा. रा. मल्लापा अध्या वारद....	...	१८७६/८१	११-१४-०
रावसाहेब वामुदेव जगन्नाथ कीर्तिकर....	...	१८७७/७८	६- ०-०
रा. रा. अधिकारी कृष्णाजी द्वारकादास मदीर.	१८७८/७९/८०	१२-१२-०	
„ परभूदास माणजीनन मुंबई.	... „	१२- ०-०	
नेट्टीमलायत्ररी सोलापूर.	... „	१८७८/७९/८०	१२-१२ ०
रा. रा. नारायण पांडुरंग आगटे.	...	१८७९/८०	६- ६-०
श्री. विनायकराव गगेन किवे.	... „		६- ६-०
रा. रा. नरसिंहभट सुरत राणा.	... „		६- ६-०
रा. रा. एण् विमया नार्सिक शिरखेदार.	... „		४- ५-६
लायत्ररी भूज दरवार....	... „		६- ६-०
रा. ग. भाई जीननजी मुंबई....	... „		६- ०-०
डाक्टर मोरेन्वर बनार्दन मुंबई.	... „		६- ६-०
रा. रा. रामकृष्ण गोविंद अये.	... „		६- ०-०
„ के. शेजाद्री अप्पार....	..	१८७९/८०/८१	१३-१३-०
दाबु प्रसन्न सी. दास मागीरु दाकी मुद्रा.	..		२१- ६-०
ग रा. गोपाळ अनंतभट विधे. बाकीपैकी.	... „		२- २-०

याज्ञ

सर्वे आर्ये वंधु व भगिनी

यास

हैं भापातर

साक्षर समर्थन देले आदि.

भाषांतरकर्ता

३. यज्ञांत पेटविला ज्ञानारा
[जो] स्तुत्य [आणि] ज्वाला-
केश पावक अग्नि, त्याला आग्नी
[येथे] स्तवितो.

४. बहुतेजस्क, अमर, तप्त-
रूप, [आणि] सुपूजित अग्नि य-
ज्ञाचा हव्यवाहक [होय].

५. त्या अग्नीला यज्ञ करणारे
ऋत्विज् स्तुच् पुढे करून खऱ्या
भक्तीने संरक्षणासाठी आपणाकडे
बळवितात.

4. Agni Pāvaka [who
when] kindled in sacrifice
[is] praiseworthy [and]
flame-haired—we praise
him [here].

5. Agni of extensive
brightness, immortal, of
brilliant form, [and] well-
worshipped, [is] the carrier
of the oblation of the sacri-
fice.

6. That Agni the sacri-
ficing priests with the
ladles stretched forth pro-
pitiate for protection, with
true piety.

४. 'ज्वालकेश' = 'शोचिष्केशः.'
म्हणजे ज्वाला हेच ज्याचे केश तो.

५. 'यज्ञाचा हव्यवाहक.' म्हणजे
यज्ञात दिलेलें हव्य देवांकडेस वाहून

नेणारा.

६. 'ऋत्विज्' = 'सवाधः.' सू. ६४
म. ८ आणि टीप पहा.

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।

विदधानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।

विदधानि । प्र०चोदयन् ॥ ७ ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र नीयते ।

विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।

विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे ।

दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. देव. (=दीप्तिमान्) अमर्त्यः (=मरणरहितो) होता (=देवानामाह्वता) [अग्निर्] विदधानि (=यज्ञकर्माणि) प्रचोदयन् (=प्रकृषेण प्रेरयन् सन्) मायया पुरस्ताद् एति (=प्रज्ञया पुरतो गच्छति=यज्ञे पुरोगामी ऋत्विक् सज्जेति=मुख्यत्वं-कत्वमाचरति) ॥

८. यज्ञस्य विप्रः साधनः (=मेधावी सपादको) वाजी (=बलवान्) [अग्निर्] वाजेषु (=समामेषु) [प्र] धीयते (=पुरतः स्थाप्यते=देवैः शत्रुहननार्थं सर्वेषां पुरतः स्थाप्यते) अध्वरेषु (=यज्ञेषु) प्र नीयते (=प्रवृष्टं नीयते अमे नीयते) ॥

९. धिया (=कर्मणा) वरेण्यश्चक्रे (=सर्वैर्वरेण्यः कृतोक्तिः) । [स] भूतानां गर्भम् आ दधे (=सर्वेषां भूतजातानां स्थावरजह्ममात्मज्ञानां गर्भं धारयति) । दक्षस्य तना (=दक्षस्य तनया “वेदिरूपा भूमिः”) पितरं (=जगतः पालक=तम् अग्निम्) [आ दधे=धारयति] ॥

इति शब्दार्थः । सायणस्त्वेषम् । योऽग्निर्धियाधानपवमानेतिरूपेण कर्मणा चक्र आह्वनीयरूपतया कृतोभूत् अत एव वरेण्यः सर्वैर्वैजमानैः कर्मोद्भवेन वरेण्यः यथाग्निर्भूतानां स्थावरजह्ममात्मज्ञानां भूतजातानामन्तर्गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे

७. देदीप्यमान अमर्त्य होता
[असा जो अग्नि, तो] यजनक-
र्माची प्रेरणा करीत करीत चातु-
र्यानें पुढें जातो.

८. यज्ञाचा मेधावी संपादक
[असा जो] बलवान् [अग्नि],
[तो] संग्रामांमध्ये पुढें केला जातो,
तो यज्ञांमध्ये पुढें नेला जातो.

९. तो कर्माच्या योगानें श्रेष्ठ
केला जातो. तो भूतांच्या गर्भाला
धारण करितो. दक्षाची पुत्री पि-
त्याला धारण करिते.

7. The brilliant im-
mortal invoker skilfully
leads at the head, inspir-
ing deeds of sacrifice.

8. The learned perfecter
of sacrifice, the mighty
[Agni], is placed at the
head [of the heroes] in
battles, is carried in front
[of the priests] in sacri-
fices.

9. By the rite he is
made the object of the
highest choice. He holds
the foetus of the creatures.
The daughter of Daksha
[holds] the father.

७. 'प्रेरणा करीत करीत' = 'प्र-
चोदयन्.' म्हणजे लोकाकडून करवीत.
'पुढें जातो' = 'पुरस्तादेति.' म्हणजे
मुख्य ऋत्विज् होऊन यज्ञ संपादितो.

८. अग्नीला समामात सैनिक जन
आपणापुढें अमसर करितात आणि
यज्ञात ऋत्विग्जन आपला नायक क-
रितात.

९. ही कथा गूढार्थक आहे. शब्दार्थ
उघड आहे तो आम्ही वर दिला आहे;
परंतु पर्यवसित भावार्थ काय आहे ते
सांगणे सोपें नाहो. सायणांचा अर्थ भाषे-
खाली पहा.

दक्षाची पुत्री म्हणजे सायणाप्रमाणें
वेदिरूप जी भूमि ती.

नि त्वां दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत ।

अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहः ऽकृत ।

अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरम्पुतस्य योगे वनुषः ।

विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्ऽतुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः ।

विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुष दधि ।

अग्निमीळे कविक्रतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिऽवांसम् । उप । दधि ।

अग्निम् । ईळे । कविऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

सर्वेन दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दशपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वेन मन्त्रवर्णः । अदितिर्धननिष्ठ दक्ष या दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५ । इति ॥

भाषायाम्.

१०. हे सहस्कृत (=सहसा बलेन निर्मित बलस्य पुत्र) अग्ने, वरेण्यं (=वरणीयं) सुदीतिं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) उशिजं (=हविः कामयमानं) त्वा (=त्वां) दक्षस्य इळा (=“दक्षस्य दुहितेळा=वेद्यादिलक्षणा भूमिर्”) नि दधे (=नितरां धारयति) ॥

दक्षसेळेति दुर्बोधम् ।

११. विप्रा वनुषः (=मेधाविनो भक्ता) ऋतस्य योगे (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य संपादने निमित्ते सति=यज्ञस्य संपादनाय) अतुरम् (=आकाशात्पतज्जलयचरस्त्विनं यन्तुरं (=यज्ञरूपस्य रयस्य नियन्तारम्) अग्निं वाजैः (=हविरजैः) समिन्धते (=सन्ध्यन्दीपयन्ति) ॥

१२. ऊर्जो नपातं (=बलस्य पुत्रम्) उप दधि दीदिवांसम् (=आ शुलोमारी-प्यमानं) कविक्रतुं (=हविषमेधाविनम्) अग्निम् अध्वरे (=पक्षे) ईळे (=होमि) ॥

१०. हे वलनिष्पन्न अग्नी,
अत्यंत वरणीय आणि सुतेजस्क
[आणि] कामुक असा जो तूं,
त्या तुला दक्षाची इळा अटकावून
ठेवीत असते.

११. [यज्ञरूप रथाचा] वे-
गवान् नियामक [असा जो] अग्नि,
[त्या]ला मेधावी भक्तजन
यज्ञकर्म सिद्ध करण्यासाठी हवि-
रन्मानीं पेटवितात.

१२. बळाचा पुत्र, शुलोका-
पर्यंत प्रकाशगारा [आणि] क-
विप्रज्ञ [असा जो] अग्नि, [त्या]-
ला मी यज्ञांत स्तवितों.

10. O son of strength,
O Agni, the altar of Dak-
sha detains thee, thou the
object of choice, resplend-
ent [and] loving [the food].

11. The learned wor-
shippers kindle with sacri-
ficial offerings Agni the
impetuous charioteer, for
accomplishing the true
rite.

12. I praise in the
sacrifice Agni, the son
of strength, who shines
brightly up to heaven [and]
who is wise like a poet.

१०. 'दक्षाची इळा' म्हणजे साय-
णाप्रमाणे पूर्वीच्या मनात सांगितलेली जी
दक्षाची पुत्री वेदिरूप भूमी ती.

पूर्वीची आणि ही दहावी ध्या दोन्ही
ऋचा गूढार्थक असल्यामुळे किंचित् दुर्बो-
ध आहेत.

११. 'यज्ञकर्म' = 'ऋतस्य.' अक्ष-

रशः 'सत्य.' कारण की यज्ञ करणें हेंच
सत्य होय असें प्राचीन आर्य समजत
असत.

१२. 'शुलोकापर्यंत.' म्हणजे पृथि-
वोपासून स्वर्गापर्यंत एकसारखा प्रका-
शगारा.

ईळेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः ।

समग्निरिध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईळेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः ।

सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः ।

तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः ।

तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि ।

अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥ ॥ ३० ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१३. ईळेन्यः (=स्तुत्यो) नमस्यः (=सर्वैर्नमस्कार्यस्) तमांसि तिरो दर्शतः
(=अन्धकारांस्तिरस्कुर्वन् दृश्यमानः=प्रकाशमानो) वृषाग्निः (=वीरोग्निः) सम् इ-
ध्यते (=सम्यग्दीप्यते) ॥

१४. अथो न देववाहनः (=अथ इव देवान् वहन्) वृषो अग्निः (=वीरोग्नि-
रेव) समिध्यते (=आज्यादिभिः प्रदीपितः सन् पूज्यते) । तम् [एव] हविष्मन्तः
(=सभृतहविष्का यजमाना) ईळते (=स्तुवन्ति) ॥

१५. हे वृषन् (=वीर) अग्ने, वृषण (=वीरं) त्वा (=त्वा) वृषणः (=वीरा)
वयं समिधीमहि (=सम्यग्दीपयामः) । बृहद् दीद्यतम् (=अतिशयं दीपयमानं)
[त्वा समिधीमहि=दीपयामः] ॥

१३. स्तवनीय, नमस्कारार्ह
[आणि] अंधकारांतें नष्ट करून
प्रकाशणारा [असा] अग्नि वीर
प्रदीप्त केला जातो.

१४. घोड्यासारखा देवांला
वाहून आणणारा अग्नि वीरच प्र-
दीप्त केला जातो. त्याला यज्ञमान
हवीनें स्तवितात.

१५. हे वीरा अग्नी, तुज वीराला
आम्ही वीर प्रदीप्त करितों. पुष्कळ
प्रकाशणान्या [तुला प्रदीप्त क-
रितों].

13. The hero Agni,
worthy of praise, worthy
of obeisance [and] shining
through darkness, is kind-
led.

14. The hero Agni
alone is kindled, carrying
the gods like a horse.
Him they praise with sa-
crifices.

15. O hero Agni, we
heroes kindle thee a hero,
who shinest much.

सूक्तम् २८-२६२.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः । तृतीया तूष्णिक्
चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः ।

प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातवेदः ।

प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः ।

तं जुषस्व यविष्ठय ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ्रा । परिष्कृतः ।

तम् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २ ॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअहवम् ।

सहसः सुनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोळाशम् । आहुतम् । तिरःअहवम् ।

सहसः । सुनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे जातवेदः (=सर्वज्ञ) अग्ने, हे धियावसो (=प्रज्ञावान्), नो हविः (=अस्माकं हव्यं) पुरोळाशं [च] प्रातःसावे (=प्रातःसवनाख्ये यजने) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. हे अग्ने, तुभ्य (=त्वदर्घ्यं) पुरोळाः पचतः (=पुरोळाशः पक्वो) वा घ परिष्कृतः (=“पर्यग्निकरणादिभिरलकृतश्” च) [भवति] । हे यविष्ठय (=अतिशयेन युवन्), तं जुषस्व (=सेवस्व) ॥

३. हे अग्ने, तिरोअहव (=द्यस्तन द्यस्तने दिने कृतम्) आहुतम् (=अद्य प्रापितं) पुरोळाशं वीहि (=भक्षय) । सहसः सुनुः (=वल्गुस पुत्रस्) [त्वम्] अध्वरे (=यज्ञे) हितः (=हितकारी) असि ॥

सूक्त २८-२६२.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-१ली, २री, आणि
६वी, द्वा गायत्री; ३री उष्णिक्,
४थी त्रिष्टुप्, ५वी जगती.

१. हे सर्वज्ञ अग्नी, हे प्रज्ञा-
वान्, तूं आमचें हवि [आणि]
पुरोडाश प्रातःसवनांत सेव.

२. हे अग्नी, तुजसाठीं पुरो-
डाश शिजविला आहे आणि सिद्ध
केला आहे. तो हे अत्यंत तरुण
[अग्नी], तूं सेव.

३. हे अग्नी, काल सिद्ध के-
लेला [आणि आज] अर्पिलेला
पुरोडाश तूं खा. बळाचा पुत्र [अ-
सा जो] तूं, [तो यज्ञाला हित-
कारक आहेस.

HYMN 28-262.

To Agni. By Vis'vāmitra. Me-
tre- Gāyatri except in verse 3
which is Ushnih, in verse 4
which is Trishtubh, and verse 5
which is Jagati.

1. O all-knowing Agni,
o wise one, do thou enjoy
our offering [and] food in
the morning sacrifice.

2. O Agni the sacrifi-
cial food is cooked and pre-
pared for thee. Do thou
enjoy it, o ever youthful
one!

3. O Agni, do thou eat
the proffered sacrificial
food, that was prepared
yesterday. Thou the son
of strength art favourable
to the sacrifice.

२. 'सिद्ध केला' = 'परिष्कृतः'.
म्हणजे अग्नीच्या समोताली नेऊन वगैरे,
असें सायणांचें भाष्य आहे.

३. 'काल सिद्ध केलेला' = 'तिरो-
अह्वय' सू. ४५. मं. १० आणि त्या-
वरील सायणभाष्य पहा.

माध्यंदिने सर्वने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।
 अग्ने यद्दस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥
 माध्यंदिने । सर्वने । जात॒ऽवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।
 अग्ने । यद्दस्य । तव । भाग॒ऽधेयम् । न । प्र । मि॒नन्ति । वि॒दथेषु ।
 धीराः ॥ ४ ॥

अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।
 अथा देवेर्ध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतैषु जागृविम् ॥ ५ ॥
 अग्ने । तृतीये । सर्वने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः । सुनो
 इति । आऽहुतम् ।
 अथ । देवेर्ध्व । अ॒ध्वरम् । वि॒पन्यया । धाः । रत्न॑ऽवन्तम् । अ॒मृतैषु ।
 जागृ॒विम् ॥ ५ ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः ।
 जुषस्व तिरोभङ्ग्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥
 अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जात॒ऽवेदः ।
 जुषस्व । तिरःऽभङ्ग्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

४. हे जातवेदः (=जाताना पदार्थाना वेदितः) कवे (=मेधावित्र), इह माध्यं-
 दिने सवने (=अस्मिन् मध्यदिनसंवन्धिनि सवने) पुरोळाशं जुषस्व (=सेवस्व) ।
 हे अग्ने, धीराः (=मेधाविन कृत्विजो) विदथेषु (=यज्ञेषु) यद्दस्य तव भागधेयं
 (=महत्सत्ताशं) न प्र मिनन्ति (=न हिंसन्ति=न वर्जयन्ति=तुभ्य प्रयच्छन्ति) ॥
 ५. हे अग्ने, हे सहसः सूनो (=बलस्य पुत्र), तृतीये सवने (=यजने) आहुतं
 (=प्रापितं) पुरोळाशं कानिषः (=कामयस्व) । अथ (=अपि च) अमृतैषु देवेषु
 (=अमरणधर्मसु देवेषु मध्ये) अध्वरम् (=अविनाशिनं) रचवन्तं (=धनवन्तं)
 जागृविं (=जागरणसारिणम्) [इमं सोमं] विपन्यया (=स्तुत्या) [सह] धाः
 (=स्थापय) ॥

६. हे जातवेदः (=सर्वज्ञ) अग्ने, तिरोभङ्ग्यं (=छत्वनदिपसे कृतं) पुरोळा-
 शम् आहुतिं (=तुभ्यमर्पितं पुरोळाशं) वृधानो जुषस्व (=सेवित्वा मष्ट्यन्वलो भव) ॥

४. हे सर्वज्ञ कवी [अग्नी],
तुं या माध्यंदिन सवनांत [हा]
पुरोडाश सेव. हे अग्नी, विद्वान्
[उपासक] तुज महानाचा भाग
यज्ञांमध्ये चुकवीत नाहीत.

५. हे अग्नी, हे बळाच्या पु-
त्रा, तिसऱ्या सवनांत होमिलेला
पुरोडाश तुला आवडो. आणि
अविनाशी उत्तम संपत्तिमान् [आ-
णि] जागरूक [असा हा सोम]
तुं स्तुतीसहित अमर देवांप्रत प्र-
विष्ट कर.

६. हे सर्वज्ञ अग्नी, [हव्यां-
नीं] तुं काल सिद्ध केलेलें पुरो-
डाश हवि खा, आणि प्रबळ हो.

4. O wise [and] all-
knowing one, do thou eat
the sacrificial food in this
midday sacrifice. The wise
priests do not in the sacri-
fices neglect thy portion
thou who art great.

5. May the sacrificed
food be agreeable to thee
in the third sacrifice [of
the day], o Agni, son of
strength! And do thou
take unto the immortal
gods, the indestructible,
precious, [and] wakeful
[soma] with the praise.

6. O all-knowing Agni,
do thou eat the sacrificial
food prepared yesterday,
and be strong.

४, 'चुक्रवीत. नाहीत' = 'न प्र
मिनन्ति.' म्हणजे तुला दिल्याशिवाय
राहत नाहीत; देतातच.

५ा मंत्राचा पाठ विवाहांत आशीर्वा-
द देतांना म्हणतात. त्याचे बहुत करून
कारण इतकें दिसतें की, यात 'भागधेय.'
शब्द आला आहे, आणि साधारण समजु-
ती प्रमाणें त्याचा अर्थ सौभाग्य, चागलें

नशीब, असा होतो.

५. 'तिसऱ्या सवनांत.' म्हणजे सं-
ध्याकालाच्या सवनांत.

६. 'खा आणि प्रबळ हो' = 'वृधा-
नः उपरस.' अक्षरशः 'वाढणारा हो-
त्सता खा.' म्हणजे खा आणि तेणेंकरून
प्रबळ हो.

सूक्तम् २९-२६३.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । पृथ्वी ऋत्विग्देवताऋग्निदेवताका
वा । आद्या चतुर्थादशमीद्वादशयोन्युष्टुमः । पञ्चोक्तादशयुपान्त्ये
च जगतः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुमः ॥

अस्तीदमधिमन्यन्मस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वपत्नीमा भराग्निं मन्याम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्यनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वपत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्याम् । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भः इव । सुधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः ।

अग्निः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], इदम् अधिमन्यनम् अस्ति (=“अरण्यो उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूत दण्डरज्ज्यादिकम् अस्ति”) । [इद] प्रजननं कृतम् अस्ति (=अग्निजननसाधनभूत संपादितमस्ति) । [एतेषु सिद्धेषु] एता विश्वपत्नीम् आ भर (=ता जनानां स्वामिनीम् अरणीम् आहर) । अग्निं पूर्वथा मन्याम् (=पूर्वस्मिन्काले यथामन्थिषुस्तद्वद् इदानीमपि मन्थनेन निष्पन्नं करवाम) ॥

प्रजननम् अग्निजननसाधनभूत दर्भपिञ्जलम्..... । यद्वा प्रजननम् मन्थनदण्डस्य निन्यासविशेषः । इति सायणः ॥

२. गर्भिणीषु सुधितः (=गर्भवतीषु सुष्ठु स्थापितो गर्भ इव) जातवेदाः (=जातानां वेदिताग्निः) अरण्योर्निहितः (=अरणीनाम्न्योर्मातापित्रोर्मध्ये स्थापितोस्ति) । दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिः (=जागरणं कुर्वद्भिर्हविर्भुक्तभे मनुष्यैर्) ईड्यः (=स्तुत्यो) [भवति] ।

सूक्त २९-२६३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि, मात्र ५ व्या ऋचची दे-
वता अग्नि किंवा ऋत्विज्. वृत्त-
१,४,१०,१२ ह्या अनुष्टुप्;
२,३,५,७,९,१३ आणि १६
ह्या त्रिष्टुप्; ६,११,१४ आणि
१५ ह्या जगती.

१. [हे अध्वर्यू], हे अधिमथन
आहे, [हे] प्रजनन सिद्ध केलें
आहे. त्या जन स्वामिनीला आण.
अग्नीला आपण पूर्वीप्रमाणें मधूया.

२. गर्भिणीच्या पोटी गर्भ
उत्तम रीतीने ठेविल्याप्रमाणें सर्व-
प्रज्ञ [अग्नि] दोन्ही अरणींच्या
पोटी ठेविला आहे. अग्नि जागृत
असलेल्या [आणि] हवि देणा-
ऱ्या मनुष्याची प्रतिदिनीं स्तविला
जाण्यास योग्य [आहे].

१ 'जनअधिमथन' म्हणजे अरणी
मध्ये घालून घासावयाचा जो लावडाचा
तुरडा तो. आणि प्रजनन म्हणजे त्या
तुरड्याने अरणीमध्ये गर्भण करण्याची
तयारी आणि साधन.

'जन स्वामिनीला' = 'विश्वामित्रा'
म्हणजे जिच्या अग्नी अधिमथनाचा प्रवेश
होऊन अग्निरूप बाळ उत्पन्न होणार, ती
अरणी

Hymn 29-263

To Agni (verse 5 is supposed to
be either about Agni or about
Ritviḥ the priest) By Viśvā-
mitra Metric- verses 1,4,10,
12 are anushtubhs, verses 2,3,
5,7,8,9,13 and 16 are Trish-
tubhs and 6,11,14 and 15 are
Jagatis

1 [O Adhvaiyu], here
is the churning staff. Here
is prepared wherewith to
beget Bring here that
mistress of people Let
us churn out Agni accord-
ing to the ancient method

2 Like the foetus skil-
fully placed in pregnant
women the all knowing one
is placed in the two Aia-
nis Agni deserves to be
praised day after day by
wakeful men offering sacri-
fices.

२ दोन अरणी म्हणजे एक तालची
अरणी आणि एक वरची मिळून त्या
एकमेकावर घासल्या म्हणजे स्त्रीपुरुषांच्या
संगापासून पुत्रोत्पत्ति होती त्याप्रमाणें
त्यातून अग्नि बाहेर पडतो, असें तात्पर्य.
स्त्रीपुरुषाचें साम्य जें अरणीस दिलें
आहे, तें पूर्वीच्या आणि पुढच्या मन्त्रातहि
विवक्षित आहेच.

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीता । वृषणम् ।
जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने ।
अजनिष्ट ॥ ३ ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अर्धि ।

जातवेदो नि धीमहि अग्ने हव्याय वोहूवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अर्धि ।

जातवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोहूवे ॥ ४ ॥

मन्यता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेर्वम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

मन्यत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रचेतसम् । अमृतम् । सु-
प्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत ।

सुशेर्वम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अध्वर्यो], चिकित्वान् (= विद्वांस्त्वम्) उत्तानायाम् (= अधरारण्या-
म्) [उत्तरारणिम्] अव भर (= अधोभृता धारय) । [सा अधरा अरणिः]
प्रवीता (= निषिक्तेतस्का सती) सद्यः (= क्षिप्तं) वृषणं वीरमग्निं जजान (= ज-
नितवती) । [सः] अरुषस्तूपः (= आरुषतेजःसंघातवार) [अस्ति] । अस्य
पाजः (= तेजो) रुशत् (= तपोनाशकम्) [अस्ति] । इळायाः पुत्रः (= उत्तर-
वेद्या भूम्याः सुतः) वयुने (= योनी) अजनिष्ट (= अजनि) ॥

४. हे जातवेदोऽग्ने, हव्याय वोहूवे (= इह्यं वोहवे = इह्रियोऽहुं = इह्रियं हनाय) वयं
त्वा (= त्वाम्) इळायाः पदे (= उत्तरवेद्यात्मके स्थाने) पृथिव्या नाभा (= नाभो =
उत्तरवेदिलक्षणे पृथिव्या मध्यस्थाने) नि धीमहि (= निदध्मः = स्थापयामः) ॥

५. हे नरः (= शूरः), अद्वयन्तं (= मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्यात्)

३. [हे अध्वर्यू], विद्वान् जो तूं तो उताणी निजलेल्या अरणी-वर [वरच्या अरणीला] धर. ती एकदम गरोदर होऊन [अग्नी] वीराला जन्म देते. तो [वीर] [उपजतांच] आरोचमान-तेजःपुंज [होय]. पाचें तेज लखलखीत [होय]. इळेचा पुत्र जन्मस्थानीं जन्मला.

४. हे सर्वज्ञ अग्नी, हवि वाहण्यासाठीं आम्हीं तुला इळेच्या स्थानीं— [तुला] पृथिवीच्या नाभीवर— ठेवीत आहों.

५. हे शूरानो, मेधावी, निष्कपट, अतिशय चतुर, अमर [आणि] सुंदर [असा जो अग्नि त्याला तुम्ही मंथून उत्पन्न करा. यज्ञाचा मुख्य ध्वज [आणि] उत्तम सुख देणारा जो अग्नि, त्याला हे शूर हो, तुम्ही प्रथम उत्पन्न करा.

3. [O Adhvaryu] do thou the wise one hold the [upper Arani] on the [lower one] lying supine. Forthwith she (the latter) being impregnated has given birth to the hero. [He is] of reddish brilliancy. His light [is] brilliant. The son of Iṣṭa is born of the place of birth.

4. O all-knowing Agni, we place thee on the seat of Iṣṭa—on the navel of the earth—that thou mayest carry the oblation.

5. Churn out, o heroes, the poet [Agni], sincere, wise, immortal [and] beautiful. First produce, o heroes, the highest banner of sacrifice, Agni, the great giver of happiness.

३. 'इळेचा पुत्र' म्हणजे अग्नि. इळा म्हणजे उत्तरवेदी, तिचा पुत्र असे सायण म्हणतात. तसे, किंवा हविरज (इळा) जे, तिचा पुत्र असे संभवेल. कसेहि असो, 'इळायाः पुत्रः' म्हणजे येथें अग्नि समजावयाचा आहे.

४. 'इळेच्या स्थानी' आणि 'पृ-

थिवीच्या नाभीवर' म्हणजे एकच. दोन्हीचा अर्थ उत्तरवेदींनावाचें स्थळ, वी ज्यावर अग्नीला स्थापावयाचा प्रचार असे, तें. त्या स्थळाला पृथिवीचा नाभि म्हणण्याचे कारण असें दिसतें की, वेदि हें इतक्या महत्त्वाचे स्थळ मानीत, कीं त्याला पृथिवीचें मध्यस्थळ म्हणू लागले.

यदी मन्यन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न बाज्यरुषो वनेष्व ।

चित्रो न यामन्नश्विनोरनिवृतः परि वृणत्तयश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्यन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । बाजी ।

अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अ-

श्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

जातो अग्नि रोचते चेकितानो बाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । बाजी । विप्रः । कविऽशस्तः ।

सुऽदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अ-

ध्वरेषु ॥ ७ ॥

प्रचेतसं (=प्रवृत्तज्ञानम्) अमृतम् (=अमरणधर्माणं) सुप्रतीकं (=शोभनैरङ्गैर्ज्वा-
लाभिरूपेत) कविम् (=अग्निलक्षणं देवानां स्तोतारं) मन्थत (=मन्थनेन निष्पा-
दयत) । हे नरः, यज्ञस्य प्रथमं केतुं (=प्रेष्ठध्वजभूतं) सुशेवं (=शोभनस्य सुखस्य कता-
रम्) अग्निं पुरस्तात् (=कर्मणः प्रारम्भे) जनयत (=उत्पादयत) ॥

भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) [तं] बाहुभिर्मन्यन्ति (=ऋत्विजः स्वहस्तैर्मन्थन्ति) [तदा] अरुषः (=आरोचमानः सोमिर्) वनेषु आ (=काष्ठेषु) अश्वो न बाजी वि रोचते (=प्रयत्नोश्च इव विविधमितस्ततः शोभते) । यामन् (=यामनि ग-
मने) चित्रः (=नानाविधवर्णः) अनिवृतः (=केनाप्यपतिवज्रगमनः) अश्विनोर्न
(=अश्विनो रथ इव) [विरोचते] अश्मनस्तृणा (=उपलांस्तृणानि च) दहन् परि
वृणक्ति (=परितो भ्रमति) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

७. जातोऽग्निः (=अग्निर्जातमात्र एव सन्) चेकितानः (=सर्वे जानानो) बाजी
(=प्रयत्नो) विप्रः (=मेधावी) कविशस्तः (=ऋषिभिः स्तुतः) सुदानुः (=म-
होदारः) [एतादृशो] रोचते (=दीप्यते) । यम् [अग्निं] देवासः (=देवाः)

६. जेव्हां [त्याला] हातांनीं मंथून उत्पन्न करितात, तेव्हां [तो] आरोचमान [अग्नि] प्रबळ वारूपमाणें काष्ठांमध्ये शोभतो.—तो गमनकाळीं अश्वींच्या अनिवार्य सुंदर रथाप्रमाणें [शोभतो]. तो भ्रमण करितो आणि पाषाण आणि तृणें यांस जाळून टाकितो.

७. अग्नि उपजतांच सर्वे जाणणारा, प्रबळ, मेधावी, कवींनीं स्तुत [आणि] महोदार असा प्रकाशतो; ज्याला स्तुत्य आणि विश्वज्ञ असा हव्यवाहक करून देव यज्ञांमध्ये स्थापिते झाले.

6. When they churn him out with their arms, he the reddish one shines among the woods (the fuel-sticks) like a mighty horse. Like the handsome [and] irresistible chariot of the As'vins in [their] path, [he shines]. He whirls round, burning rocks and grass.

7. No sooner is Agni born than he shines [as] all-seeing, mighty, wise, praised by the poets [and] bounteous; [Agni] whom the gods established in the sacrifices [as] a praiseworthy [and] all-knowing carrier of oblation.

५. 'प्रथम' = 'पुरस्तात्.' म्हणजे य- | इ करवयाचा त्याच्या प्रारंभी.

६. 'पाषाण आणि तृणे यास जाळून टाकितो' = अश्मनस्तृणा दहन्. म्ह० काहीं गूढार्थ विरक्षित आहे असें दिसत

नाहो. शब्दशः अर्थाप्रमाणेंच भावार्थ समजावयाचा आहे असें दिसतें.

सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
 देवावीर्देवान्हविषा यज्ञास्यग्रे बृहद्यज्ञमाने वयो धाः ॥ ८ ॥
 सीदं । होतरिति । स्वे । ऊं इति । लोके । चिकित्वान् । सादयं ।
 यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।
 देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यज्ञासि । अग्रे । बृहत् । यज्ञमाने ।
 वयः । धाः ॥ ८ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्त्रेधन्त इतन् वाजमच्छ ।
 अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥
 कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्त्रेधन्तः । इतन् । वाजम् ।
 अच्छ ।
 अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः । असहन्त ।
 दस्यून् ॥ ९ ॥

इत्थं (=स्तुत्य) विश्वपिदं (=सर्वस्य जगतो वेदितारम्) [एतादृशं] हव्यवाहं
 (=हव्याना वोढारं) [कृत्वा] अध्वरेषु (=यज्ञेषु) अदधुः (=अस्थापयन्) ॥

भाषायाम्.

८. हे होतः [अग्ने], चिकित्वान् (=विद्वास्त्व) स्व उ लोके (=स्वर्गीये तव स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे) सीद (=निपीद) । यज्ञ (=यजनकर्तार यजमान) सु-
 कृतस्य योनौ (=सुचरितस्य स्थाने=उत्तमलोके) सादय (=निपादय) । देवावीः
 (=देवाना सतर्पयिता त्व) देवान् हविषा यज्ञासि (=हविरज्जेन पूजय) । हे अग्ने,
 [त्व] यजमाने (=यजमानस्य गृहे) बृहद् वयः (=महदज) धाः (=स्थापय) ॥
 ९. हे सखायः (=सहकर्मकारिणोध्यर्थादयः), धूमं (=धूमरूप धूमवन्तं)
 वृषण (=वीरम्) [अग्नि] कृणोत (=कुरुत मन्यनेनोत्पादयत) । अस्त्रेधन्तः
 (=अनुपक्षीगवला) [यूर्यं] वाजम् अच्छ (=मन्यनरूपं युद्धं प्रति) इतन् (=ग-
 च्छत) । अयमग्निः पृतनाषाट् (=शत्रुसेनाना जेता) सुवीरः (=शोभनो वीरः)
 [भयति] येन देवासः (=देवा) दस्यून् (=अशुरान्) असहन्त (=अभ्यभयन्) ॥

८. हे होला, विद्वान् [असा जो] तूं [तो] आपल्या स्थानी बैस. यज्ञ करणाऱ्याला सुरुताच्या स्थळी वसीव. देवांतें संवत्स करणारा [असा जो] तूं [तो] देवांला हवीनें यज्ञ. हे अग्नी, तूं यजमानाच्या घरां पुष्कळ अन्नसंपत्ति ठेव.

९. हे मित्र हो, तुम्ही [या] धूमवान् वीराला उत्पन्न करा. अक्षीणसामर्थ्य जे तुम्ही ते युद्धाप्रत चला. हा अग्नि शत्रुंजय सुवीर [होय], [कीं] ज्याच्या योगानें देव दस्यूला जिंकिते झाले.

8. Do thou the learned one, o invoker, sit, on thy seat, establish the giver of sacrifice in the home of righteousness. Do thou, the gratifier of the gods, sacrifice to the gods with the sacrificial food; and place, o Agni, plenty of food in the house of the worshipper.

9. O friends, produce the smoky hero. Go forth safely to the battle. This Agni is conqueror of armies, an excellent warrior, through whom the gods overpowered the Dasyus.

८. 'आपल्या स्थानी' = 'स्थे उ लोके.' म्हणजे उत्तरयेदी जी तिजवर.

'यज्ञ करणाऱ्याला' = 'यज्ञम्.' यज्ञ शब्दाचा अर्थ यजन ज्याकरिता करावयाचें तो, यजनीय, असा होतो याविषयीची उदाहरणे पूर्वी आलीच आहेत. त्याप्रमाणेंच यजन करणारा असा सायणानी येथे केलेला अर्थ संभवतो असें आम्हांस वाटतें.

९. 'धूमवान्' = 'धूमम्.' अक्षरशः

'धूम' इतकाच अर्थ होतो असे दिसते, पण सायणानी येथें विशेषणार्थी अर्थ केला आहे. विशेषण संभवत नाही असें नाही. 'गीः' म्हणजे स्तोत्र असा जसा अर्थ होतो तसाच स्तोत्र करणारा असाहि होतो हें प्रसिद्ध आहे.

'युद्धाप्रत' = 'वाजम्.' म्हणजे अग्निमन्थनरूप जें युद्ध त्याप्रत असे सायण म्हणतात.

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नं आ सीदार्था नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । ज्ञानन् । अग्ने । आ । सीद । अर्थ । नः । वर्धय । गिरः ॥

॥ १० ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वार्तस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् ।

विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वार्तस्य । सर्गः । अभवत् ।

सरीमणि ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. जातः (=जातः सन्) यतः (=यस्माद्योनेस्) त्वम् अरोचथाः (=शोभसे) [स] ऋत्वियः (=ऋतौ भवः=यजनकाले निष्पन्नस्) ते योनिः (=तवावासस्थानम् उच्चरवेदिरूपम्) अर्थ (=पुरोवार्ति) [भवति] । तं [योनि] जानंस्त्वं हे अग्ने, आ सीद (=तस्योपरि निषीद) । अथ (=अनन्तरं) नो गिरो वर्धय (=अस्माकं स्तोत्राणि सफलीकुरु) ॥

११. आसुरो गर्भः (=प्रबलस्याग्नेः संबन्धी गर्भः अरणिस्थोऽग्निस्) तनूनपाद् उच्यते । यद् (=यदा) विजायते (=विशेषेण प्रत्यक्षतया प्रादुर्भवति) [तदा] नराशंसो [नाम] भवति । यद् (=यदा) मातरि (=अन्तरिक्षे) अमिमीत (=स्वं तेजो निमिमीते=आत्मानं प्रादुर्भावयति) [तदा] मातरिश्वा [नाम भवति] । [तस्याग्नेः] सरीमणि (=सरणे शीघ्रगमने) वातस्य सर्गोभवत् (=वायोः सृष्टिर्भवति) ॥

१०. [हे अग्नी], तूं जन्म-
तांच जेथून प्रकाशतोस तें हें तुझे
योग्यकालीन आवासस्थान [होय].
[तें] जाणून हे अग्नी, तूं त्याज-
वर वैसे आणि आमचीं स्तोत्रें स-
फल कर.

११. प्रबल [जो] [अर-
णीमधील] गर्भे त्याला तनूनपात
म्हणतात. तो जन्मला म्हणजे न-
राशंस होतो. मातेच्या ठायीं नि-
र्माण झाला म्हणजे मातरिश्वा [हो-
तो]. याच्या शीघ्रगमनांत वायूची
सृष्टि होते.

10. This [is] thy sea-
sonable seat whence thou
shinest after birth. Know-
ing [it], o Agni, sit down
on it, and fulfil our pray-
ers.

11. The mighty foetus
is called Tanûnapât. He
becomes Narâs'amisa when
he is born [and] Mâtaris'-
vâ when he is manifested
in the mother. In [his]
march is produced the
creation of Vâyu.

१०. 'योग्य कालीन आवासस्थान'
= 'ऋत्विगो योनिः.' म्हणजे यजनका-
ळ जेव्हां जेव्हा येतो, तेव्हां तेव्हा तयार

केले जाणारे उत्तरवेदिरूप जें स्थान
तें. ऋ. १०. ११. ४ आणि सायणभा-
ष्य पहा.

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नं आ सीदथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । ज्ञानन् । अग्ने । आ । सीद् । अयं । नः । वर्धय । गिरः ॥

॥ १० ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् ।
विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् ।
सरीमणि ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. जातः (=जातः सन्) यतः (=यस्माद्योनेस्) त्वम् अरोचथाः (=शोभसे)
[स] ऋत्वियः (=ऋता भवः=यजनकाले निष्पन्नस्) ते योनिः (=तवावाप्तस्थानम्
उत्तरवेदिरूपम्) अयं (=पुरोवर्ति) [भवति] । तं [योनि] जानंस्त्वं हे
अग्ने, आ सीद (=तस्योपरि निषीद) । अथ (=अनन्तरे) नो गिरो वर्धय (=अ-
स्माकं स्तोत्राणि सकलीकुरु) ॥

११. आसुरो गर्भः (=प्रबलस्याग्नेः संबन्धी गर्भः अरणिस्थोऽग्निस्) तनूनपात् उ-
च्यते । यद् (=यदा) विजायते (=विशेषेण प्रत्यक्षतया प्रादुर्भवति) [तदा] नरा-
शंसो [नाम] भवति । यद् (=यदा) मातरि (=अन्तरिक्षे) अमिमीत (=स्वं
तेजो निर्मिमीते=आत्मानं प्रादुर्भावयति) [तदा] मातरिश्वा [नाम भवति] ।
[तस्याग्नेः] सरीमणि (=सरणे शीघ्रगमने) वातस्य सर्गोभवत् (=वायोः सृष्टिर्भव-
ति) ॥

१२. हे अग्नी, चांगल्या मंथनानें मधून काढिलेला [आणि] चांगला स्थापण्याच्या रीतीनें स्थापिलेला [असा जो तूं] कवि, [तो] चांगलीं निर्विघ्न यजनकमें कर [आणि] देवकामी यजमानासाठीं देवांला पूज.

१३. अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न करिते झाले. अक्षय, विजयी [आणि] दृढदंत [अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न करिते झाले]. हा पुत्र जन्मलेला पाहून दश अङ्गुलि[रूप] बहिणी मिळून आनंदघोष करितात.

12. Rubbed out into existence by good rubbing, [and] established by the good mode of establishing, do thou the poet, o Agni, perform the rites successfully. Worship the gods for the god-loving [sacrificer.]

13. The mortals have given birth to the immortal—[to him who is] indestructible, victorious, [and] strong-jawed. The sisterhood of the ten fingers joined together shout with joy at the birth of the son.

१२. अग्नीची तनूनपात्, नराशंस, मातरिश्वा, अशी नावे आहेत ती तो केव्हा केव्हा पावतो तें यात सांगितले आहे. या मत्राप्रमाणे अरणीत गर्भरूपानें अग्नि जेव्हा असतो तेव्हा तो तनूनपात् होय. बाहेर प्रगट झाला म्हणजे नराशंस होय, आणि अंतरिक्षात आविर्भूत झाला म्हणजे मातरिश्वा होय. परंतु वेदातील साधारण समष्टीप्रमाणें अग्नीपासून झालेला जो अग्नि तो तनूनपात् (=आपल्याच शरीराचा पुत्र); मनुष्यांनी स्तविलेला म्हणून नराशंस; आणि अंतरिक्षात

वैश्वरूपानें श्वासोद्वास करितो म्हणून मातरिश्वा.

१३. 'स्थापिलेला'. म्हणजे वेदीवर. 'मर्त्य ऋत्विज् अमर्त्य अग्नीला उत्पन्न करितात' म्हणजे हातानीं पर्जन्य करून काढितात. त्याच्या अंगुली द्याच दहा बहिणी, त्या पुत्राचा जन्म पाहून आनंदानें जयनाद करितात' असें तात्पर्य.

शातिसूक्तात हा मंत्र म्हणतात. 'पुमास जातमभिस रमन्ते' हे शब्द आहेत म्हणून बहुत करून प्रचार पडला असावा.

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अमुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुऽ-
जम्भम् ।

दश । स्वसारः । अमुवः । समऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि ।
सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. सुनिर्मथा निर्मथितः (=शोभनेन मन्थनेन निवरा मथितः) सुनिधा नि-
हितः (=शोभनया निधया निधानप्रकारेण निहित. स्थापितः) कविः (=मैधावी
त्वम्) हे अग्ने, स्वध्वरा कृणु (=स्वध्वराणि कर्माणि कुरु=अस्माभिः क्रियमाणानि
नर्माणि हिंसारहितानि कुरु) । देवान् देवयते (=देवकामिने यजमानाय=तदर्थ)
यज (=पूजय) ॥

१३. मर्त्यासः (=मर्त्याः=मरणधर्माण ऋत्विजः) अमृतम् (=अमरणधर्माणम्)
अजीजनन् (=अजनयन्) । अस्त्रेमाण (=क्षयरहित) तरणिं (=विजयिन) वी-
ळुजम्भं (=दृढतरदन्तम्) [अमृतं मर्त्या अजीजनन्] । दश स्वसारोमुवः (=स्व-
सृभृता दशाङ्गुलयः) समीचीः (=समीच्यः=संगताः सत्यः) पुमांसं जातम् अभि
(=उत्पन्न पुत्रमभिलक्ष्य अग्निरूपस्य पुत्रस्य जन्म दृष्ट्वा) स रभन्ते (=आनन्दशब्द
पूर्यते) ॥

१२. हे अग्नी, चांगल्या मं-
थनानें मंथून काढिलेला [आणि]
चांगला स्थापण्याच्या रीतीनें स्था-
पिलेला [असा जो तूं] कवि,
[तो] चांगलीं निर्विघ्न यजनक-
में कर [आणि] देवकामी यज-
मानासाठीं देवांला पूज.

१३. अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न
करिते झाले. अक्षय, विजयी [आ-
णि] दृढदंत [अमर्त्याला मर्त्य
उत्पन्न करिते झाले]. हा पुत्र
जन्मलेला पाहून दश अङ्गुलि[रूप]
बहिणी मिळून आनंदघोष करि-
तात.

१२. अग्नीची तनूनपात्, नराशंस,
मातरिश्वा, अशी नांवे आहेत ती तो
केव्हां केव्हां पावतो तें यांत सांगितलें
आहे. या मंत्रप्रमाणे अरणीत गर्भरूपानें
अग्नि जेव्हां असतो तेव्हा तो तनूनपात्
होय. बाहेर प्रगट झाला म्हणजे नराशंस
होय, आणि अंतरिक्षांत आविर्भूत झाला
म्हणजे मातरिश्वा होय. परंतु वेदातील
साधारण समजुतीप्रमाणें अग्नीपासून झा-
लेला जो अग्नि तो तनूनपात् (=आप-
ल्याच शरीराचा पुन); मनुष्यानी स्तवि-
लेला म्हणून नराशंस; आणि अंतरिक्षांत

12. Rubbed out into
existence by good rubbing,
[and] established by the
good mode of establish-
ing, do thou the poet, o
Agni, perform the rites
successfully. Worship the
gods for the god-loving
[sacrificer.]

13. The mortals have
given birth to the immor-
tal—[to him who is] indes-
tructible, victorious, [and]
strong-jawed. The sister-
hood of the ten fingers join-
ed together shout with joy
at the birth of the son.

वैश्वतरूपानें श्वासोद्वास करितो म्हणून
मातरिश्वा.

१३. 'स्थापिलेला'. म्हणजे वेदी-
वर. 'मर्त्य कृत्विज् अमर्त्य अग्नीला उ-
त्पन्न करितात' म्हणजे हातानीं घर्षण
करून काढितात. त्यांच्या अंगुली ह्याच
दहा बहिणी, त्या पुत्राचा जन्म पाहून
आनंदानें जयनाद करितात' असे
तात्पर्य.

ज्ञातिसूक्तांत हा मंत्र म्हणतात. 'पु-
मासं जातमग्निं सं रभन्ते' हे शब्द आहेत
म्हणून बहुत करून प्रचार पडला असावा.

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे । यत् ।
अशोचत् । ऊर्धनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठ-
रात् । अजायत ॥ १४ ॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिरे एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । वि-
श्वम् । इत् । विदुः ।

द्युम्नवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकैऽएकः । दमे ।
अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

भाषायाम्

१४ यद् (=यद्यपि) मातुरुपस्थे (=मातृभूताया उत्तरवेद्या उत्सङ्गे) ऊ-
र्धनि (=ऊर्ध.स्थाने च) अशोचत् (=दीप्यते) [तदपि] [स] सप्तहोता (=सप्त
होतारो यस्य तादृशः) सनकात् (=सनातनात्वात्तादात्म्य) अरोचत (=अदीप्य-
त) । यद् (=यद्यपि) असुरस्य जठराद् (=बलवतीरणे रुदराद्) अजायत (=जा-
यते) [तदपि] सुरणः (=वसनीयः स) दिवेदिवे (=पतिदिन=रुदापि) न नि
मिषति (=न निद्राति=सर्वदा यत्तार्थं जागृत) ॥

१५ मरुता प्रया इव (=मरुता बलानीव) अमित्रायुधः (=शत्रुभि सह यो-
द्धारो) ब्रह्मणः प्रथमजा (=यज्ञरूपाया उपासनाया. प्रथमजाता) [कुशिका]
विश्वमिदं विदुः (=सर्वमेव जगज्जानन्ति) । कुशिकासः (=कुशिकस्य पुत्रा) द्युम्नवद्
ब्रह्म (=इविषा सहितः स्तोनम्) आ ईरिरे (=उच्चारयन्ति) [अपि च] एकैको
दमे (=स्वस्वगृहे) अग्निं सम् ईधिरे (=सम्यग्दीपयन्ति) ॥

१४. तो मातेच्या मांडीवर [आणि] स्तनावर जरी प्रकाशत आहे, तरी सात होते असलेला तो अग्नि प्राचीन काळापासून प्रकाशत आला आहे. प्रवळाच्या पोटी जरी तो जन्मतो तरी तो आह्लादकारक अग्नि प्रत्यही जागृत राहतो.

१५. मरुतांच्या वलांप्रमाणे शत्रूंशी लढणारे [आणि] उपासनेचे प्रथमजात जे [कुशिकपुत्र], ते सर्वे कांहीं जाणतात. कुशिकाचे वंशज हवीसहित स्तोत्र उच्चारितात [आणि] एकेकजण [आपआपल्या] घरी अग्नीला प्रदीप्त करितात.

१४. 'अग्नि जरी वेदी मातेच्या मांडीवर प्रतिदिनी लोळतो, तरी तो फार प्राचीन आहे. तो जरी अरणीपासून प्रतिदिनी उत्पन्न होतो, तरी तो फार दिवसाचा आहे आणि तो रुधीहि निजत नाही, तर सदैव यज्ञसिद्ध्यर्थ जागृत राहतो.'

'सात होते ज्याला आहेत' = 'सप्त होता.' म्हणजे सात होयक ज्याची सेवा करितात तसा. सात होते म्हणजे ऋत्विजांपैकी सात जण, की ज्यास होतृकर्म

14. He having seven invokers has shone from ancient times, though he shines on the lap [and] on the breast of his mother [as an infant]. The beautiful Agni is wakeful from day to day though he is born from the loins of his mighty wood.

15. Fighting the enemies like the forces of the Maruts, the first-born of Prayer know everything. The sons of Kus'ika have chanted a prayer with oblation [and] have each kindled Agni in their house.

करण्याचा अधिकार आहे ते. सू. ५८ मं. ७ पहा.

१५. उत्तरार्धाचा भावार्थ: 'आम्ही कुशिकपुत्रानी आपापल्या घरी अग्नीला प्रदीप्त करून हवि देऊन स्तोत्र म्हटलें आहे.' परंतु पूर्वार्ध अक्षरशः आम्ही भाषातपात दिला आहे. त्यात 'मरुतांच्या गणाप्रमाणे शत्रूशी लढणारे' हे विशेषण आत्मभाषादोषयुक्त आहे; आणि 'उपासनेचे प्रथमजात' म्हणजे धर्मवृत्त्याचे बडील पुत्र, याचे तात्पर्य काय असेल?

यद्वा त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वा उप याहि सोमम् ॥ १६

॥ ३४ ॥ १ ॥ २ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् ।

उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥ ३४ ॥ १ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१६. हे चिकित्वो होतः (=ज्ञातवन् होतरग्रे), यद् (=यस्माद्) अद्य (=अस्मिन् दिने) अस्मिन् प्रयति यज्ञे (=प्रवर्तमाने यज्ञे) त्वा (=त्वाम्) इह अवृणीमहि (=यज्ञसंपादनार्थं स्वीकृतवन्तः स्मः) [अतः कारणात्] [त्वं] ध्रुवम् अयाः (=नित्यं देवान् यज) उत (=अपि च) ध्रुवम् अशमिष्टाः (=नित्यं स्तुहि च देवान्) । [अपि च] प्रजानन् (=प्रज्ञानवान्) विद्वान् [एतादृशस्त्वे] सोमम् उप याहि (=सोमाहुतिं प्रति आगच्छ) ॥

शमतिः स्तुतिकर्मेति सायणः ॥

तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तम् ३०-२६४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिषु छन्दः ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तिर्तिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति ।

प्रयांसि ।

तिर्तिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः ।

चुन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], सोम्यासः सखायः (=सोममभिपुण्यन्तस्ते सखायस्) त्वा

१६. हे विद्वान् होसा, ज्या-
पेक्षां या चाललेल्या यज्ञांत तुला
आज आम्हीं येथे नेमिले आहे,
त्यापेक्षा तूं नित्य [आम्हांसाठी] य-
जन कर आणि तू नित्य [देवाला]
स्तव. प्रज्ञानी आणि विद्वान् असा
जो तूं, तो [आमच्या] सोमाप्रत
येत जा.

16 Inasmuch as, o
learned invoker, we have
appointed thee here to day
in this present sacrifice,
therefore do thou ever sa-
crifice and do thou ever be
engaged in praising [the
gods] All knowing and
learned do thou come to
the [offering of the] soma

१६ 'अग्न्याला आम्ही आमचा होता
नेमिले आहे. तो नित्य आम्हांकरिता

देवाला स्तवो आणि हवीने भजा '

सूक्त ३०-२६४.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [तुझे] सोमयाजी मित्र
तुझी इच्छा करित आहेत; सोम
काढीत आहेत; त्याणीं हविरने
हातात धरिली आहेत. ते जनाचा
उपहास सहन करितात. कारण
की, हे इंद्रा, तुजपेक्षा प्रख्यात
कोण आहे?

HYMN 30-264

To Indra By Visvamitra Me-
tric—Trishtubh

1 [Thy] soma sacrific-
ing friends are yearning
for thee They are ex-
tracting the soma They
hold the oblations They
bear the ridicule of people
For who, o India, is more
celebrated than thee?

१ 'जनाचा उपहास सहन करिता-
त' = 'तितिक्षन्त जनानामभिशास्त्रितम्'
म्हणजे तुज इंद्राचा उपासना करिता

दुसऱ्या देवांची करीत नाहीत म्हणून
आमचा उपहास करितात तो सहन न-
करिता

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।
 स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥
 न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजासि । आ । तु । प्र । याहि ।
 हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । सम-
 ऽधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकुर्मिर्ऋधावान् ।
 यदुग्रो धा बाधितो मर्येषु कस्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥
 इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकुर्मिः ।
 ऋधावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्येषु । क । स्या । ते । वृषभ । वी-
 र्याणि ॥ ३ ॥

(=त्वाम्) इच्छन्ति (=वाञ्छन्ति) । [त्वदर्थे] सोम सुन्वन्ति (=सोममभिपु-
 ण्वन्ति) प्रयासि (=हविरजानि) दधति (=धारयन्ति) । [त्वदर्थे] जनानाम्
 अभिशस्ति (=सप्तनाना हिंसा सहन्ते) । हे इन्द्र, त्वद् आ (=त्वत्तः) कथन हि
 प्रकृतः (=मरुयाततरो न भवति) ॥

भाषायाम्.

२. परमा चिद्रजासि (=दूरे वर्तमानान्यपि स्थलानि) ते न दूरे (=तव दूरे न
 भवन्ति) । हे हरिवो (=हरिवन् हरिवर्णाश्च), हरिभ्या (=हरिवर्णाभ्यामथवाभ्याम्)
 आ तु प्र याहि (=शीघ्रम् आगच्छ) । स्थिराय वृष्णे (=प्रबलस्य वीराय तुभ्यम्)
 इमा सर्वना कृता (=इमानि सर्वनानि प्रातरादीनि कृतानि संपादितानि) [भव-
 न्ति] । अग्नौ समिधाने (=अग्नौ समिद्धे सति) ग्रावाणो युक्ताः (=सोमाभिषवा-
 र्थमुक्ताः सन्ति) ॥

३. इन्द्रः सुशिप्रः (=सुमुखो) मघवा (=धनवान्) तरुत्रः (=जेता) महा-
 व्रातः (=मरुता महता व्रातेन संघेन युक्तस्) तुविकुर्मिः (=प्रभूतरुर्मा) ऋधावान्
 (=तनुनिषयहिंसारान्) [भवति] । — हे वृषभ (=वीर) [इन्द्र], उग्रः (=व-
 लयास्त्वं) बाधितः (=पीडितः सन्) यत् (=यानि) मर्येषु (=मरणधर्मसु मनु-

२. अत्यंत दूर अशीं स्थानेहि तुला दूर नाहींत. हे हर्यश्च [इंद्रा], तूं आपल्या पिवळ्या घोड्यांनीं सत्वर ये. हीं सवनें तुज प्रबळ वीराकारणें केलीं आहेत. अग्नीला प्रदीप्त करून [आम्हीं] गावे जोडिले आहेत.

३. इन्द्र सुमुख, धनसमृद्ध, विजयी, महागण, महापराक्रमी, [आणि] शत्रुंजय [आहे].—हे वीरा [इन्द्रा], तुला उपद्रव झाला तेव्हां महाबळवान् तूं मर्त्यजनांमध्ये जे [पराक्रमे] करिता झालास ते तुझे पराक्रम [आतां] कोठे आहेत?

2. Even the remotest spaces are not far to thee. Come with thy bay horses, o possessor of bay horses ! For the mighty hero these rites are performed. [And] Agni being kindled the soma-pressing stones are joined.

3. Indra [is] fair-faced, wealthy, victorious, followed by the great troops [of the Maruts], performer of great exploits [and] a destroyer of enemies.—Where [are] those thy deeds of valour, o hero, which, being pressed [by thy enemies], thou didst perform among the mortals ?

२. 'दूर नाहींत.' यास्तवच तूं लवकर येऊं शकशील; तर तूं सत्वर ये.

३. उच्चरार्थीत ऋषि विचारितो की,

'हे इन्द्रा, प्राचीन काळी त्वां जे पराक्रम मनुष्यलोकीं केले ते आतां कोठे आहेत?'

म्ह. 'ते आतां नां करीत नाहीस' ?

त्वं हि प्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।
 तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु ब्रताय निमितेव तस्थुः ॥ ४ ॥
 त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि ।
 जिघ्रमानः ।
 तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । ब्रताय । निमिताऽइव ।
 तस्थुः ॥ ४ ॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृढमवदो वृत्रहा सन् ।
 इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मयवन्काशिरित्ते ॥ ५ ॥ १
 उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृढम् । अवदः । वृ-
 त्रऽहा । सन् ।
 इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति । यत् । सङ्ग-
 गृभ्णाः । मयऽवन् । काशिरित्ते । इत् । ते ॥ ५ ॥ १ ॥

प्येषु) धाः (=अकरोस्) त्या (=तानि) ते वीर्याणि (=तव वीर्यमाणि) [सा-
 प्रत] क [सन्ति] ?

भाषायाम्.

४. हि (=यस्मात् कारणात्) त्वम् अच्युतानि च्यावयन् स्म (=अच्युताना-
 मपि स्थिराणा बलवतामपि पातयिता सत्तु) [भवसि] । [त्वमेव] वृत्रा जिघ्र-
 मानः (=वृत्राणि शत्रून् हिंसन्) एनः (=अद्वितीयश्च) चरसि (=वर्तसे) । तव
 ब्रताय (=तव व्रतमाज्ञा श्रोतु) द्यावापृथिवी पर्वतास (=द्यावापृथिव्यावन्तरिक्ष
 चैतानि) निमितेव (=भूमौ निस्तातानि निश्चलानीव) अनु तस्थुः (=तिष्ठन्ति) ॥
 ५. उत (=अपि च) वृत्रहा सन् (=वृत्रस्य हन्ता सन्) [त्वमेव] एकः श्र-
 वोभिः (=वीर्यकर्मभिर) अभये दृढमवदः (=मा विभीतेति देवा-प्रति स्थिर वच-
 नमवदः) । हे इन्द्र, हे मयवन्, इमे अपारे (=अनन्ते) रोदसी चित् (=रोदसी
 द्यावापृथिव्यावपि) यद् (=यदा) [त्व] [ते] सङ्गृभ्णाः (=समगृह्णास्) [त-
 दानीं] ते (=तव) काशिरित् (=मुष्टिरेवैतः=एकमुष्टिमात्रे) [अभवताम्] ॥

४. कारण कीं तूं बळवाना-
चाहि पाडाव करणारा [आहेस].
तूंच [एकटा] शत्रूला मारून अ-
कंटक फिरत असतोस. तुझी आ-
ज्ञा [पाळण्या]साठी द्यावापृथिवी
[आणि] पर्वत [भूमीत] पुर-
ल्याप्रमाणे उभे राहतात.

५. आणि हे पुरुहूता, तूं ए-
कटा शत्रुघातक असून न भीण्या-
विषयी पराक्रमांनीं दृढ आश्वासन
देता झालास. हे इंद्रा, ह्या अनंत
द्यावापृथिवी जेव्हां त्वां धरिल्या
तेव्हां हे मघवन्, त्या तुझा केवळ
एक मुष्टि [झाल्या].

4. For thou [art] the
leveller of that even which
is strong. Slaying the
enemies thou [alone] go-
est unopposed. To [obey]
thy command heaven and
earth [and] the mount-
ains stand still as if fixed
in the ground.

5. And, o thou invoked
by many, thou alone didst,
being the killer of Vritra,
give through [thy] deeds of
valour the firm assurance
not to fear. Even these
endless heaven and earth,
o Indra, when thou didst
hold them, were to thee,
o Maghavan, merely a clos-
ed fist.

४. 'पर्वत' = 'पर्वतासः' म्हणजे
ज्यांत पर्वतासारखे दिसणारे मेघ अस-
तात ते अंतरिक्षप्रदेश, ते अंतरिक्ष, असे
विवक्षित दिसते. 'सिन्धवः' (नद्या) हे
अंतरिक्षाला वेदात नाव प्रसिद्ध आहे.
त्याप्रमाणे पर्वत शब्दानेहि अंतरिक्ष घे-

ण्यास अडचण दिसत नाही.

५. 'देवाला अभय इंद्रानेच एक-
व्याने दिले आणि वृत्र मारिला. इंद्राने
द्यावापृथिवीस धरिले, तेव्हा त्या अनंत
होत तरी त्याला एक मुठी इतक्या झा-
त्या; इतका उदर मोठा आहे.'

प्र सू तं इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते तु शत्रून् ।
 जहि प्रतीचो अनुचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥
 प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृ-
 णन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनुचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि ।
 विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायामक्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।
 भद्रा तं इन्द्र सुमतिर्घृताचीं सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥
 यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चिद् । भजते । गे-
 ह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुमतिः । घृताची । सहस्रदाना । पुरुहूत ।
 रातिः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ते (=तव) [रयो] हरिभ्या (=तव हरिवर्णाभ्यामश्वभ्या) प्रवता (=प्रवणेन मार्गेण=क्षिप्र) प्र सु [एतु] (=आगच्छतु) । ते वज्रः शत्रून् प्रमृणन् (=प्रकर्षेण हिंसन्) प्र एतु (=आगच्छतु) । [स्व] प्रतीचः (=त्वदाभि-सुर्य्येणागच्छतः) अनुचः (=अनुगच्छतः) पराचः (=पलायनपरांश) जहि । विश्वं सत्यं कृणुहि (=सर्वं जगत् सत्यभूतामिहोपादिकर्मपर कुरु) । विष्टम् अस्तु (=सर्वं जगत् तेन सत्येन व्याप्तं भवतु=सत्य सर्वत्र प्रसरतु) ॥

७. धायुः (=अतिशयेन दाता) [स्व] यस्मै मर्त्याय अदधाः (=प्रयच्छसि घनादिक) स. अभक्तं चिद् गेह्यं (=पूर्वमभक्तमपि गृहसंवन्धि सुखं पशवादिकं) भजते (=समजते) । हे इन्द्र, घृताची ते सुमतिः (=घृतादिहविर्घृता तादृशेन हविषा प्राप्ता तव शोभनानुग्रहनुद्धिर्) भद्रा (=कल्याणकारी) [भवति] । हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत), [तव] रातिः (=औदार्यं) सहस्रदाना (=सहस्रसंख्या-केदारैरुपेता) [भवति] ॥

६. हे इंद्रा, तुझा [रथ] पिबळ्या घोड्यांही सत्वर धांवत येओ. तुझे वज्र शत्रूला मारीत मारीत सत्वर येओ. तूं तुझ्यावर चालून येणाऱ्या [शत्रू]ला, पाठी-मार्गे येणाऱ्याला [आणि] पलायन करणाऱ्याला मार. तूं सर्व [जग] सत्यमय कर. [सत्याचा सर्वत्र] प्रवेश होओ.

७. उदार असा जो तूं तो ज्या मर्त्याला देतोस तो पूर्वी न भोगिलेले असेंहि घरदार भोगितो. हे इंद्रा, तुझी हविःसपन्न रुपा कल्याणकारक [होय]. हे पुरु-हूता, [तुझे] औदार्य सहस्रावधि देणग्या देणारें [होय].

6. May thy [chariot] descend down, o Indra, quickly with [thy] bay horses. May thy thunder-bolt come quickly, killing the enemies as it comes. Slay thou [the enemies] who come against [thee], those who pursue [thee], those who fly [from thee]. Make every thing true. Let the Truth enter every-where.

7. That mortal to whom thou the bounteous one givest, enjoys even a home not enjoyed [before]. Thy favour propitiated by offerings is beneficent, o Indra! Thy liberality, o thou invoked by many, giveth thousands of gifts.

६. 'धावत.' अक्षरशः 'उत्तरणीनें.' म्हणजे उत्तरणीनें आल्याप्रमाणे लवकर येओ.

'सत्यमय कर.' म्हणजे यज्ञ करणे हा जो आर्यालोकाचा धर्म तन्मय कर. त्या धर्माचा सर्वत्र प्रचार कर. सत्य पृथिवीवर पसरण्याविषयी जी धर्मातील आज्ञा, ती अठराशेंऐशीं वर्षांपेक्षा फार प्राचीन आहे असे या ऋचेवरून होते. बौद्ध धर्मांमध्ये तर सत्याचे प्रचा-

रकच पृथ्वीच्या पाठीवर फिरत असत. पण वेदधर्म जो केवळ ब्राह्मणांचाच हुद्दा असें आता समजतात, तो सुद्धा सर्वत्र व्हावा (म्हणजे अर्थात् अनार्यलोक सुद्धा वेदानुयायी होऊन आर्य व्हावे) अशी प्रार्थना वेदकृते ऋषिच स्वतः करितात.

७. 'हवि.सपन्न' = 'घृताचो' म्हणजे जी मिळण्यासाठी जन तुला पुष्कळ घृतादिनाचें हवि देत असतात तो.

सहदांनुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिण्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्य ॥ ८ ॥

सहऽदांनुम् । पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पि-
णक् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा ।
जघन्य ॥ ८ ॥

नि सामनामिपिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्य ।

अस्तभ्राद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इपिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । स-
दने । ससत्य ।

अस्तभ्रात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया ।
इह । प्रऽसूताः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे पुरुहूत, हे इन्द्र, [त्वं] सहदांनुं (=दाजुनाम्न्या मात्रा सहितं) क्षिय-
न्तं (=शयानं) कुणारुं (=१ गर्जन्तं) [वृत्रम्] अहस्तं सं पिणरुं (=चूर्णीकृत्य
इस्तहीनमकरोः) । वर्धमानं पियारुं (=हिसरुं) वृत्रं तवसा (=बलेन) अपादम्
अभि जघन्य (=हत्वा पादहीनमकरोः) ॥

९. हे इन्द्र, सामनां (=समानां विषमाभावयुक्ताम्) इपिरां (=चलां) महीं
(=महतीम्) अपाराम् (=अनन्तां) भूमिं (=पृथिवीं) सदने नि ससत्य (=नि-
वेशयामासिथ) ।—वृषभः (=वीर इन्द्रो) द्याम् अन्तरिक्षं [च] अस्तभ्रात् (=यथा न
पतति तथाधास्यत्) ।—[हे इन्द्र], त्वया इह प्रसूताः (=प्रेरिता) आपः अ-
र्षन्तु (=आगच्छन्तु) ॥

८. हे पुरुहूता, हे इन्द्रा, दा-
नूतसह पडून राहिलेला [आणि]
गर्जना करणारा [असा जो वृत्र,
त्या]ला तूं चिरडून त्याचे हात का-
टून टाकितो झालास. वाटणारा
[आणि] हिंसक [असा जो]
वृत्र [त्या]ला हे इन्द्रा, तूं बळानें
मारून त्याचे पाय तोडून टाकितो
झालास.

९. हे इन्द्रा, सपाट, चंचळ,
विस्तीर्ण [आणि] अनंत [जी]
भूमि [ति]ला तूं ठिकाणावर व-
सविता झालास.—वीर इन्द्र द्यूला
[आणि] अंतरिक्षाला न पडे
अशा रीतीनें वसविता झाला.—
[हे इन्द्रा], त्यां पाठविलेलीं उ-
दकें इकडे वर्षोत.

8. O Indra invoked
by many, thou didst crush
[and make] handless [Vri-
tra]-that was lying with
Dānu [and] that was roar-
ing. O Indra, thou didst
slay with [thy] power
[and didst make] footless
Vritra who was growing
[and] who was destruc-
tive.

9. O Indra, thou didst
settle in its place the level,
mobile, vast [and] end-
less earth.—[Indra] the
hero fixed the heaven[and]
the firmament.—May the
waters come, sent hither
by thee, [o Indra] !

८. 'दाड' हो वृत्राची माता. सू. ३२
मं. ९.

९. भूमीला स्थिर केली, इत्यादि इन्द्र-
पराक्रमाविषयी सू. २०३ मं. २ पहा.

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अरुणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहुतं धमन्तीः ॥ १०

॥ २ ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः ।
वि । आर ।

सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअर्जे । गाः । प्र । आवन् । वा-
णीः । पुरुऽहुतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥ २ ॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत धाम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥

॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति सम्ऽईची ।
इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । सम्ऽईके । इषः । रथीः । सऽ-
युजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, अलातृणः (= ? “ अलं पर्याप्तमातर्दनो ” हिंसको) गोर्व्रजः
(= गवां मेघोदकरूपाणां गोष्टरूपो) वलः (= वृत्रो) हन्तोः पुरा (= त्वया हनना-
त्पूर्व) भयमानः (= बिम्बित सन्) वि आर (= विधिष्ठो बभूव) । — [इन्द्रो] गा
निरजे सुगान् पथः अकृणोत् (= गा मेघोदकरूपा वृत्ररोधानिर्गमयितुं सुगमान् मार्गान्
अकरोत्) । [ता] धमन्तीर्वाणीः (= गर्जन्तीर्नदीर्मैघोदकरूपाः) पुरुहुतम् (= इन्द्रं)
मावन् (= समतोषयन्) ॥

११. एक इन्द्रो द्वे वसुमती (= वसुमत्यौ = धनयुक्ते) समीची (= समीची = पर-
स्परसंगते) पृथिवीमुत धा (= धावापृथिव्यौ) आ पप्रौ (= आपूरितवान्) । — उत
(= अपि च) हे शूर [इन्द्र], रथीः (= रथवांस्त्वम्) अन्तरिक्षात् सयुजो वा-
जान् (= परस्परयुक्तान्थान्) नः समीके (= अरयाकं समीपे) अभि इषः (= आ-
भिमुख्येन मेरय) ॥

१०. हे इन्द्रा, गाईचा गोठा असा जो नाशक बल तो घावा-पूर्वीच मिळून विभागला.—[इन्द्र] गाईला बाहेर पडण्यासाठी मार्ग सुगम करिता झाला. गर्जना करणाऱ्या नद्या पुरुडूताला संतोषवित्ता झाल्या.

११. धनसंपन्न [आणि] परस्पर संगत ज्या ह्या पृथिवी आणि वू त्यांना एकठा इन्द्र भरून टाकितो झाला. आणि हे शूरा [इन्द्रा], रथी असा जो तुं तो एकमेकांस जोडिलेले घोडे आमच्या इकडे हाक.

10. O Indra, the destructive Vala, the cows' place of confinement, opened through fear before [thy] blow.—[Indra] made the paths easy for the cows to escape. The roaring streams gratified him who is invoked of many.

11. Indra alone filled both Earth and Heaven, that are full of wealth [and] are united to each other.—And do thou the charioteer hasten toward us, o hero, from the firmament thy horses joined together.

१०. या मंत्रात 'अलातृणः' हा शब्द कठिण आहे.

'इन्द्र वृत्राला मारण्याला प्रवृत्त होण्याच्या पूर्वी त्याला पाहून तो (वृत्र) भ्याला, आणि मारावयास येतो असे पाहून त्याने

गाई सोडून दिल्या. त्या गाई आनंदाने इन्द्राला संतोषवित्ता झाल्या' असे तात्पर्य.

११. 'एकव्या इन्द्राने दोन्ही घावा-पृथिवीला भरून टाकिले. तो आपले घोडे रथास जोडून आम्हाप्रत येओ.'

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्वप्रसूताः ।

सं यदानुलब्ध्वन आदिदश्वैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेदिवे । हर्यश्वप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनद् । अलब्ध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

दिदृक्षन्त उपसो यामनुक्तोर्विवस्वत्या महिं चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उपसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महिं । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हर्यश्वप्रसूताः (= इन्द्रेण प्रेरिताः) प्रदिष्टाः (= सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता) दिशः सूर्यो दिवेदिवे न मिनाति (= प्रतिदिनम् अनुसरति = ताभिरेव गच्छति) । यद् (= यदा) [स सूर्यः] अलब्ध्वनः सम् आनद् (= सर्वान् मार्गान् समभ्युते = गतवानस्ति) आदिद् (= तदानीमेव न तु तत्पूर्वम्) अश्वैर्विमोचनं कृणुते (= रथस्य मोचनं करोति) । तत् तु अस्य (= तत् सर्वं कर्म तस्मैन्द्रस्य भवति) ॥

१३. अक्तोर्विवस्वत्या उपसो यामन् (= रात्र्यास्तेजस्विन्या उपसथ गमने सति तयोर्गतयोः सत्योर) महिं चित्रम् अनीकम् (= सूर्यस्य महत् चायनीयं सुन्दरं च तेजो) दिदृक्षन्ते (= द्रष्टुमिच्छन्ति) [तत्तेजो] यद् (= यदा) महिना आ अगात् (= महिषा आगच्छति (= महता प्रवाहेणागच्छति) [तदानी] [तद्] विश्वे (= सर्वे) जानन्ति । इन्द्रस्य सुकृता कर्म (= सुष्ठु कृतानि वीर्यमणि) पुरुणि (= बहूनि) [सन्ति] ॥

नतोपसोरनन्तरं यत्सूर्यस्य तेज आगच्छति तदप्येन्द्रस्यैव कर्म । एतादृशानीन्द्रस्य उपरितानि बहून्त्येव सन्तीति भावः ॥

१२. हर्यश्वाने नेमून दिले-
ल्या ज्या ठरीव दिशा त्या सूर्य
प्रतिदिनीं पाळितो, [आणि] जेव्हां
तो सर्वे मार्ग चाखून संपवितो ते-
व्हांच रथाचे घोडे सोडितो. हा
सर्वे त्या [इंद्रा]चा पराक्रम [होय].

१३. रात्र [आणि] लख-
लखीत उषा ह्या गेल्या म्हणजे
[लोक] [सूर्याचे] विस्तीर्ण
[आणि] सुंदर तेज पाहू इच्छि-
तात. ते जेव्हां मोठ्या [प्रवाहा]नें
येत तेव्हां सर्वजण [त्यास] जा-
णतात. इंद्राची चांगली केलेली
पराक्रमकृत्ये पुष्कळ [आहेत].

12. The sun daily fol-
lows the prescribed direc-
tions ordained by the ruler
of golden horses; he (the
sun) unharnesses his hor-
ses only when he has tra-
versed the paths. That is
owing to this [Indra].

13. At the going out of
Night [and] bright Ushas
[people] desire to see the
great [and] beautiful light
[of the sun]. When it comes
mightily all know it. Many
are the well-performed
deeds of Indra.

१२. 'सूर्य प्रत्यही नेमून दिलेल्या
दिशेला न सोडून एकच मार्गाने जातो,
आणि सर्व मार्गक्रमण होण्यापूर्वी रथ
सोडीत नाही, हा पराक्रम इंद्राचा आहे.'

१३. 'प्रतिदिनी रात्रीच्या मागून
उषा, आणि उषेच्या मागून सूर्य येतो
हाहि पराक्रम इंद्राचाच आहे. या प्र-
कारचे पराक्रम इंद्र पुष्कळ करितो.'

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ।
 विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अर्द्धाद्भोजनाय ॥ १४
 महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति ।
 विभ्रती । गौः ।
 विश्वम् । स्वाद्यं । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः ।
 अर्द्धात् । भोजनाय ॥ १४ ॥
 इन्द्र दृष्टं यामकोशा अभूवन् यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।
 दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निपङ्क्तिर्नो रिपवो हन्त्वासः ॥ १५ ॥ ३ ॥
 इन्द्र । दृष्टं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । स-
 खिभ्यः ।
 दुःऽमायवः । दुःऽएवाः । मर्त्यासः । निपङ्क्तिर्नः । रिपवः । हन्त्वासः
 ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. [इन्द्रेण] महि ज्योतिः (=महान् प्रकाशः वैश्वतलक्षणो) वक्षणासु
 (=गवां मेघमालारूपाणां पुदरेषु) निहितं (=स्थापितं) [भवति] । [इन्द्रप्रसा-
 दाद्] आमा (=अपक्वा) गौः पक्वं [दुग्धं] विभ्रती चरति (=गच्छति) ।
 [इन्द्रेण] विश्वं स्वाद्य (=सर्वं मधुरत्वम्) उस्त्रियायां (=गवि) संभृतं (=संगृ-
 हीतं) [भवति] । यत् (=यस्मात् कारणात्) सी (=तद्) इन्द्रो भोजनाय
 [वक्षणाय] [तत्र] अर्द्धात् (=स्थापितवानस्ति) ॥

१५. हे इन्द्र, [त्वं] दृष्टं (=दृष्टः प्रबलं भव) । यामकोशाः (=मार्गप्रतिबन्धका
 राक्षसा) अभूवन् (=सन्ति) । यज्ञाय (=यज्ञं कुर्वते) गृणते (=स्तोत्रे) सखिभ्यः
 (=यजमानस्य मित्रेभ्यश्च) शिक्ष (=अमीष्टफलं प्रयच्छ) । दुर्मायवः (=दुर्माया-
 विनो दुरेवाः (=दुर्वर्तना) मर्त्यासः (=मर्त्या) रिपवो हन्त्वासः (=हननयोग्या)
 [भवन्ति] ॥

१४. [मेघमालारूप] गार्ह-
च्या पोटांत [त्यानें] महा प्रकाश
ठेविला. अपक गाय पक दूध
आपल्या आंगीं धारण करणारी
होत्ताती फिरत असते. सर्व गोडी
गार्हच्या आंगीं एकत्र करून ठे-
विली, कारण कीं तें सेवनासाठीं
तेथें इंद्रानें स्थापिलें आहे.

१५. हे इंद्रा, तूं प्रबळ हो.
मार्ग बंद करणारे [राक्षस] आ-
हेत. तूं यजमानाला, स्तोत्राला
आणि त्याच्या मित्रांला [अभीष्ट
धन] दे. दुष्कपटी [आणि]
दुष्ट असे जे भाते वाहणारे मर्त्य
शत्रु ते मारण्यास योग्य [होत].

14. Great lustre is
placed [by him] in the ud-
ders [of the cows]. [Owing
to him] the raw cow goes
about bearing the ripened
milk. All sweetness is
collected [by him] in the
cow, because Indra has
placed it there for to
enjoy.

15. Be thou strong, o
Indra. There are those
who waylay [us]. Fulfil
the desire of the sacrificer,
of the praiser and of the
[sacrificer's] friends. The
mortal enemies deserve to
be killed—they who are
possessed of bad schemes,
who are wicked, [and] arm-
ed with bows.

१४. इंद्राचे कितीएक पराक्रम आ-
हेत, त्यातून दोन यांत सांगितले आहेत.
१ला, अभ्रमालारूप गार्हच्या पोटी वि-
द्युरूप प्रकाश ठेविला; आणि २रा, गा-
र्हच्या आंगीं (मग ती गाय लौकिक
असो अथवा मेघरूप असो) गोड दूध

घातले. मेघमालारूप गाय घेतली तर दूध
म्हणजे उदकरूप समजावे.

१५. 'ज्याला मारणे योग्य आहे
असे शत्रु पुष्कळ आहेत; तर त्यांस मा-
रण्याकरिता तूं प्रबळ हो' अशी यांत
इंद्राची प्रार्थना आहे.

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अश-
निम् । तपिष्ठाम् ।

वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज्ज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघ-
वन् । रुन्धयस्व ॥ १६ ॥

उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकथ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् । प्रति । अ-
ग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सल्लूकम् । चकथ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् ।
अस्य ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. घोष (= तव वज्रस्य नादः) अवमैरमित्रै (= समीपतमैः शत्रुभिः) स
शृण्वे (= सश्रूयते = सम्यक् श्रूयताम्) । एषु (= तेषु शत्रुषु) तपिष्ठाम् अशनिम् (= अ-
तिशयेन तापिना शक्तिं) नि जहि (= नितरां मारय) । ईम् अधस्तात् वृश्च (= मू-
लतरि छिन्धि) । हे मघवन् (= धनवन्निद्र), रक्षः (= रक्षासि) वि रुज्ज (= विशे-
शेन बाधस्व) जहि (= मारय) रुन्धयस्व [च] (= स्ववशमानय च) ॥

१७ हे इन्द्र, रक्षः (= रक्षःकुल) सहमूल (= मूलसहित यथा भवति तथा)
उद्धृह (= उद्धर) । [तस्य] मध्यं वृश्च (= छिन्धि) [तस्य] अग्रं प्रति शृणीहि
(= शिखरं जहि) । सल्लूकं (= ? "सरणशील रक्षः") आ कीवतश्चकथ (= अ-
तिदूरादेशात्पुरुषः अतिदूरे पुरुष मा समीपे) । ब्रह्मद्विषे (= स्तोत्रस्य द्वेष्टे रक्षसे) त-
पुषि हेतिम् अस्य (= तापनमायुधं प्रक्षिप) ॥

१६. [हे इन्द्रा], [तुझा]
[वज्र]नाद जवळच्या शत्रूस ऐकू
येओ. तूं त्यांजमध्यें [तुझी] अ-
त्यंत तेजस्वी शक्ति मार. तूं त्यां-
जला मुळांतून कापून टाक. मा-
रून टाक. पराजित कर. राक्षसां-
ला मार. हे मघवन्, तूं [त्यांजला]
आपल्या अधिकारखाली आण.

१७. हे इंद्रा, राक्षसकूल मु-
ळासहित उपटून टाक; त्याचें मध्य
तोडून टाक. त्याचा शेडा कापून
टाक. राक्षसाला अत्यंत दूर ठेव.
ब्रह्मद्वेष्ट्यावर तूं जालणारें शस्त्र
फेक.

16. Let the roar [of
thy thunderbolt] be heard
by the nearest enemies.
Strike the most burning
thunderbolt upon them.
Cut them from the root.
Sever asunder, overpower,
slay [and] subjugate the
demon, O Maghavan !

17. Pluck the demon
with his root, o Indra ! Cut
[his] middle, strike [his]
head. Keep the monster at
a great distance. Throw
the burning missile upon
the hater of [thy] wor-
shipper.

१७. ' राक्षसाला अत्यंत दूर ठेव '=
' आ कीवतः सललूकं चकर्थ. ' हें वाक्य
कठिण आहे. पण अर्थ सावणाप्रमाणें

केला आहे. ' सललूक ' शब्द पुनः कोठें
आलेला नाहीं.

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्ति पूर्वीः ।
 रापो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥
 स्वस्तये । वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । तम् । यत् । महीः ।
 इषः । आऽसत्ति । पूर्वीः ।

रापः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र ।
 प्रजावान् ॥ १८ ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।
 ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥
 आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य ।
 धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुऽ-
 पते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।
 स्वर्षवो मृतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥
 इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा ।
 पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मृतिभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशि-
 कासः । अक्रन् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१८. च (=अपि च) यद् (=यस्मात्कारणात्) महीः पूर्वोरिषः तम् आसत्ति
 (=अधितिष्ठति) [तस्मात्कारणात्] हे प्रणेतः (=प्रकर्षेण नेतरिन्द्र) स्वस्तये
 (=कन्याणाय) वाजिभिः [अस्मान् पूरय] । [वयं] बृहतो रापः (=महतो ध-
 नस) वन्तारः (=संभक्तारः) स्याम । हे इन्द्र, अस्मे प्रजावान् भगोस्तु (=अ-
 स्मासु अस्माकं गृहे प्रजायुक्तं धनं भवतु) ॥

१९. हे इन्द्र, द्युमन्तं भग (=दीप्तिमन्नं) नः आ भर (=अस्मदर्थम् आ-
 नय) । [वयं] देष्णस्य ते प्ररेके नि धीमहि (=दानशीलस्य तवौदार्ये तिष्ठामः=

१८. हे उत्कृष्ट नायका [इन्द्रा], ज्यापेक्षां तूं मोठ्या आणि विपुल धनसंपत्तीचा अधिपति आहेस, त्यापेक्षां तूं आम्हांला कल्याणप्राप्तीसाठीं घोड्यांनीं [परिपूर्ण कर]. आम्ही मोठ्या संपत्तीचे भोक्ते होऊं असें कर. हे इन्द्रा, आम्हांला मुलांबाळांनीं युक्त अशी संपत्ति असो.

१९. हे इन्द्रा, तूं आम्हांला देदीप्यमान संपत्ति घेऊन ये. तुज उदाराच्या देणगीला आम्ही पात्र आहों. आमची वांछा बडवानळाप्रमाणें प्रवृद्ध आहे. ती हे संपत्तीच्या स्वामी, तूं पूर्ण कर.

२०. ही वांछा, गाईंनीं [आणि] घोड्यांनीं तृप्त कर, आणि देदीप्यमान संपत्तीनें [आम्हांस] प्रख्यात कर. सुखेच्छु असे जे विद्वान् कुशिक त्याहीं हें स्तोत्र तुज इन्द्रासाठीं प्रेमानें रचिलें आहे.

18. Bestow upon us horses for our prosperity, o excellent leader Indra, since thou dost possess many great kinds of wealth. May we be the enjoyers of great prosperity. May we have, o Indra, wealth accompanied by progeny.

19. Bring us, o Indra, resplendent wealth. We stand in the bounty of thee the liberal one. Our desire has grown like a fire. Fulfill it o wild lord of riches!

20. Gratify this desire with cows and horses, and spread [our] fame with resplendent wealth. Desirous of wealth the pious sons Kusika have with pious feelings composed this hymn for thee India.

२०. कुशिक. कुशिक हें विश्वामित्राच्या मूलपुरुषाचें नांव. सू. २६०

मं. १ आणि सू. २६३ मं. १५ पाहा.

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।
 दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥
 आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोऽपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् ।
 सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघवन् ।
 बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजंसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥ ४
 शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽमत्तम् ।
 वाजंऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजि-
 तम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ४ ॥

तव धनदानस्य पात्रभूता. स्म) । अस्मे काम ऊर्व इव पपये (=अस्माकं धनकामो
 षड्वानल इव प्रभूतो वर्तते) । हे वसूना वसुपते (=धनानां स्वामिन्) त [कामम्]
 आ पृण (=पूरय) ॥

२०. इम कामम् (=अस्माकम् एता वाञ्छा) गोभिरश्वैर्मन्दय (=गोदानेनाश्व-
 दानेन च सतर्पय) । च (=अपि च) चन्द्रवता राधसा (=दीप्तिमता धनेन)
 [न.] पप्रथ (=अस्मान् प्रयापय) । स्वयं व (=स्वर्गादिमुखम् इच्छन्तो)
 विषा (=यजनकर्मकुशला) कुशिवांस (=कुशिकस्य पुत्रा) मतिभि (=प्रेम-
 भावेस्) तुम्यम् इन्द्राय वाह. अक्रन् (=स्तोत्रम् अनुवन्) ॥

भाषायाम्.

२१ हे गोपते (=गवा स्वामिन्), न (=अस्मदर्थे) गोत्रा गा आ ददृहि (=गा.
 प्रति गोष्ठानि विदारय=गोष्ठानि विदार्थं गा अस्मभ्यं देहि) । अस्मभ्यं सनयो
 वाजा स यन्तु (=समजनीयानि धनानि अन्नानि च समागच्छन्तु) । हे वृषभ
 (=वीर), [त्व] दिवक्षा (=दिव व्याप्य वर्तमान) सत्यशुष्म (=सत्यवत्शु-
 [च] असि । हे मघवन्, अस्मभ्यं गोदा (=गवा दाता) सु बोधि (=सुष्ठु यथा
 तथा भव) ॥

२१. हे गोपती, त्वं आम्हांला गोठे उघडून गाई दे. आम्हांप्रत संपत्ति [आणि] अने येओत. हे प्रभू, त्वं शुलोकाला व्यापून राहणारा [आणि] सत्प्रबळ आहेस. हे मघवन्, त्वं आम्हांला गाई देणारा हो.

21. Break the cow-folds and give us the cows, o master of cows! May riches and comforts come unto us. O hero, thou art the ruler of heaven [and] possessed of true power. Be a good giver of cows to us, o rich [Indra]!

२२. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठी या लढाईत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला मारणारा [आणि] लढ जिंकणारा [असा जो इंद्र त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

22. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

२२. 'सुखसाठी' = 'शुनम्.' म्हणजे 'शुनं सुखमुदिश्य.' क. ६. १६.

४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ३१-२६५.

अपीरथस्य पुत्रः कुशिरः विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

शासद्द्विर्दुहितुर्नर्ष्यं गाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकंमृजन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वद्विः । दुहितुः । नर्ष्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दी-
धितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋजन् । सम् । शग्म्येन । मनसा ।
दधन्वे ॥ १ ॥

२२. अस्मिन् भरे वाजसातो (=संभागे युद्धे च) मयवानं (=धनवन्तं) नृत्तम्
(=श्रुतम्) इन्द्रं शुनं (=मुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मात्] श-
ष्वन्तम् उम (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्य-
ग्ज्ञेयम्) [त] समस्तु (=युद्धेषु) कृतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

भाषायाम्.

१. अज्ञातार्थेण सायणेनैव व्याख्याता । कुशिरः प्रसगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते ।
अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिणा सती यतः सतानवृक्षणाः पुत्र इत्यनयोच्यत
इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वद्विरित्युच्यते । स पिता शसात् ।
अभ्रातृका प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामलंकृताम् । अस्या यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो
भवेदिति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिणाया नर्ष्यं नमरं पौत्रं गात् ।
गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दीधित् नमृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया गात् ।
गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्या दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्य-
तीति जानन् ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातर
तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालकारादिना पूजयन् पिता नमृभवं गच्छति । यत्र यस्मिन्वि-
षये पिता पुत्रो जनको दुहितुरप्रचायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्या रेतःसेक-
मृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा स दधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपु-
त्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्या रेतः-
सेकमृजन् प्रसाधयन् स शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तया स्वशरीरं संद-
धन्वे । सधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । इति ॥

सूक्त ३१-२६५.

ऋषि-इषीरथाचा पुत्र कुशिक अथवा स्वतः विश्वामित्र. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. “ विद्वान् कन्यादाता अनुशासन करून [आणि] सस [बीजा] ला धारण करणाऱ्याला [अलंकारांनी] पूजून दुहितेच्या पुत्राप्रत पावतो; जेथे दुहितेचा पिता [रेतः] सेचन सिद्ध करून सुखनिमित्त मनानें आपली समाधानी करून घेतो. ”

HYMN 31-265.

To Indra. By Kus'ika, the son of Ishiratha or by Vishvamitra himself. Metro—Tristubh

1. “The heirless father who knowingly gives away his daughter with hopes of an heir obtains a grandson honouring the holder of the true [semen]; where the father of the daughter brings about an emission and comforts himself with a cheerful mind.”

१. हें सर्व सूक्त बहुतकरून कठिण आहे, त्यांत विवक्षित अर्थ काय आहे, आणि तो कशाविषयी सांगितला आहे, तें स्पष्ट न समजल्यामुळें आणि बहुतेक मंत्रांत कवीचा भाव गूढ असल्यामुळें कवीचे म्हणें काय आहे तें समजणें कठिण पडते. निशेणेंकरून पहिल्या दोन क्रिया तीन ऋचा तर अशा आहेत की खरोखर त्यांचा अर्थ काय आहे तो

समजतच नाही असें म्हटलें असता चालेल. आणि त्यांसारख्या दुसऱ्याहि कांहीं ऋचा या सूक्तामध्ये आहेतच. आम्ही केवळ सायणांनी केलेल्या निर्वाहास अनुसरून अर्थ केला आहे. त्याचा भावार्थ असा की, ‘पुत्रहीन पिता कन्येच्या दायीं पुन उत्पन्न व्हावा म्हणून कन्यादान करितो आणि तेणेंकरून आपल्या मनाची समाधानी करितो.’ भाषा पहा.

न जामये तान्वो रिक्थमरैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
 यदो मातरौ जनयन्त वह्निमन्य कर्ता सुकृतोऽन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥
 न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक । चकार । गर्भम् । सनितु ।
 निऽधानम् ।
 यदि । मातरं । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतो । अन्यः ।
 ऋन्धन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२ एषाम्यज्ञातार्थो सायणाचार्यैरेव व्याख्याता । अन्नातृराया दुहितु पुत्रिणा-
 करणात् सा रिक्थभागित्युक्तम् । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्य नास्तीति नूते । ता-
 न्वस्तनूज औरस पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्य धनं नारैक् । न प्ररेचयति ।
 न प्रददाति । किं तर्हि सनितुरेना सभजमानस्य भर्तुर्गर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
 गर्भस्य निधानं रेतः सेरुनिधानीमेना चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेना करोति ।
 न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
 भगिन्यश्च निजादशादत्त्वाश्च तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २ १२४ ।
 स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोऽप्याद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य कौ विशेष इत्याशङ्क्य विशेष
 दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निम् । अवहि स्त्री वह्निं पुमान् स्व-
 भार्याया बोद्धृत्वात् । अवहिक्ष वह्निः । तादृश स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयन्त । तथापि
 तयोर्मध्येऽयं पुलक्षणं सुकृतो शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मण कर्ता भवति ।
 अन्य स्त्रीलक्षणं ऋन्धन् वस्त्रालकादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादि-
 कर्तृत्वात्पुत्रो दायाहं दुहिता तथा नेति न दायाही सा तु केवलं परस्मै दीयते । इति ॥

२. " पुत्र भगिनीला भाग देत नाही. [तिला] संभोक्त्याच्या गर्भाचें स्थान करितो. जरी आई-वाप अपत्याला जन्म देतात, तरी एक पुण्यकर्माचा कर्ता होतो आणि दुसरी अलंकार घालणारी होते. "

2. " The son gives not the inheritance to the sister, but makes [her] the receptacle of his seed who enjoys [her]. Though the parents give birth to [each] offspring, one [becomes] a performer of the good deed, the other is [merely] ornamented."

२. ही ऋचा तरी वरच्या ऋचेप्रमाणेंच कठिण आहे. आम्ही केवळ सायणाच्या भाव्याचें भाषांतर केलें आहे. त्याचे तात्पर्य असें की, 'कोणा मनुष्यास जर पुत्र झाला तर तो आपल्या बहिणीला पितृधनाचा हिस्सा देत नाही, तर तिचे लग्न करून देतो. पुनः आणि कन्या ही दोघी जरी एकाच आईवापास होतात, तरी मुलगा चांगले पराक्रम करणारा होतो आणि कन्या केवळ अलंकारांनी आपलें शरीर शोभविणारी होते.'

परंतु या अर्थाविषयी आम्हांस जसा संशय आहे त्याप्रमाणेंच सायणांलाहि संशय होता असे उघड दिसून येते. या दोन ऋचांत सांगितलेला अर्थ जर सायण म्हणतात त्याप्रमाणें पितृधनाचा वारस कोण याविषयी शास्त्रार्थ असेल, तर तो येथें या इंद्रसूक्तांत सांगण्याचें काहीच प्रयोजन नाही. परंतु या दोनहि ऋचा फार दुर्बोध असून त्याचा काही तरी निर्वाह करणें आहे म्हणून सायणांनी केला तसा आम्ही ही अर्थ केला आहे.

अभिर्जैत्रे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्रा अरूपस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या ज्ञातमेपां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अभिः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरूपस्य । प्रऽयक्षे ।
महान् । गर्भः । महि । आ । ज्ञातम् । एषाम् । मही । प्रऽवृत् । ह-
रिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

अभि जैत्रेरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुपासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः ।
निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उपसः । पतिः । गवाम् ।
अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. जुह्वा रेजमानः (= जुह्वाया कम्पमानः) अभिः अरूपस्य प्रयक्षे (= आरोच-
मानसेन्द्रस्य प्रयजनाय) महः पुत्रान् (= महतः पुत्रान् = रश्मीन्) जज्ञे (= उत्पाद-
यति) । अभिः एषा महान् गर्भः (= रश्मीना महान् पुत्रो) [भवति] आ
(= अपि च) महि जात (= तेषा महदपत्य) [भवति] । यज्ञैः (= यज्ञक-
र्माभिर्द्वारा) हर्यश्वस्य (= हरिस्तुतसेन्द्रस्य) प्रवृत् (= प्रवृत्तिर्) मही (= महती)
[भवति] ॥

यज्ञकर्मभिः प्रीत इन्द्रो महता वीरकर्मणा करणाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥

४. जैत्री. (= जित्वर्यो विशो मरुतः) स्पृधानं (= वृत्रेण सह स्पर्धमान युध्य-
न्तम् इन्द्रम्) अभि असचन्त (= आभिमुख्येन अन्वसरन्) । [अनन्तरम् इन्द्र-
युक्तास्ते मरुतो] महि ज्योतिस् तमसो निरजानन् (= महान्त प्रकाश तमसो निरगम-
यन्) । जानती (= जानत्य अयमिन्द्रोस्माकं मोचनायागत इति बोधन्त्य) उपसस्
त प्रति उत् आयन् (= प्रत्युदयच्छन्) । एक इन्द्र. (= अद्वितीय इन्द्र एव) गवा
पतिरभवत् (= उपोक्षाणा गवा स्वामी अभवत्) ॥

मरुता साहाय्येन युक्त इन्द्र उपसस्तमोरूपाद्गवा विमोच्य तासा स्वाम्यभवदित्यर्थः ॥

३. ज्वालेनें कंपायमान असा अग्नि आरोचमान [इंद्रा]च्या यजनासाठी महापुत्रांस उत्पन्न करितो. [अग्नि] [त्यांचा] महा गर्भ [होय], त्यांचें महा अपत्य [होय]. यज्ञाच्या योगानें पिताश्व इंद्राची प्रवृत्ति मोठी [होय].

४. [वृत्राशी] युद्ध करण्यांत गुंतलेल्या इंद्राला विजयी मरुत् मिळतात. ते अंधकारांतून महा प्रकाश मुक्त करिते झाले. त्या [इंद्रा]ला जाणणाऱ्या उषा त्याजप्रत धांवत आल्या. एकटा इंद्र गाईचा स्वामी झाला.

3. Agni, tremulous with [his] flame, produces for the worship of the gold-coloured [Indra] [his] great sons [the rays]. Agni is their great foetus, their great progeny. Through sacrifices great is the action of [Indra] the possessor of the golden horses.

4. The victorious [Maruts] join Indra as he was engaged in the fight. They order the great light out of darkness. The Ushases knowing him, run up to him. Indra alone became the master of the cows.

३. या मंत्राचा दुसरा आणि तिसरा हे चरण कठिण आहेत तरी आम्ही हा सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. सर्व मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो की, 'इंद्राच्या यजनासाठी अग्नि आपले किरण प्रादुर्भूत करितो. त्याचे जे किरण, त्यांचा जरी तो पिता आहे तरी तो स्वतः त्याचा पुन होय. अशा

अग्नीमध्ये आपलेलें हवि सेवून इंद्र अतिशय प्रबळ होतो. आणि मोठे पराक्रम करण्याला प्रवृत्त होतो.'

४. 'मरुतांचें साहाय्य घेऊन इंद्राने उषा ज्या त्याच कोणी गाई, त्याला अंधाररूप वृत्रापासून मुक्त करून त्यांचा धनी झाला. हा पराक्रम इंद्राशिवाय दुसऱ्या कोणास करिता आला नाही.'

वीळौ सतीरभि धीरां अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।
 विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥ ५ ॥
 वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । म-
 नसा । सप्त । विप्राः ।
 विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । ऋतस्य । प्रजानन् । इत् । ता ।
 नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥ ५ ॥
 विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पार्थः पुर्व्यं सध्वक्कः ।
 अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥
 विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पार्थः । पुर्व्यम् । स-
 ध्वक् । कुरिति कः ।
 अग्रम् । नयत् । सुपदी । अक्षराणाम् । अच्छे । रवम् । प्रथमा ।
 जानती । गात् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. धीराः (= धीमन्तः = भक्तिमन्तः) सप्त विप्राः (= मेधाविनोद्भिरसः) प्राचा मनसा (= प्रवणमार्गवद् इन्द्र प्रति धावतेव स्तोत्रेण) वीळौ सतीः (= दृढे पर्वते निरुद्धा वर्तमाना गा) अभि अतृन्दन् (= अपावृण्वन्) अहिन्वन् (= निरगमयन्) । [एवं प्रकारेण] ते ऋतस्य विश्वा पथ्या (= सत्यभूतस्य यज्ञस्य सर्व पन्थानम्) अविन्दन् (= अलभन्त) । ता (= तानि गोमोचनस्तोत्रकरणादीनि) प्रजानन् [इन्द्र] इत् (= प्रवृष्टज्ञानवान् इन्द्र एव) नमसा आ विवेश (= स्तोत्रेण द्वारा प्रविवेश = स्तोत्रं ध्रुत्वा प्रावर्तयत्) ॥

६. यदि (= यदा) सरमा [नाम देवशुनी] अद्रे रुग्ण (= पर्वतस्य छिद्रं) विदत् (= अविन्दत् = अलभत) [तदानीं सा] महि (= महत्) पुर्व्यं (= प्रत्न) पार्थः (= स्थलम् = अन्तरिक्षरूपं) सध्वक् कः (= पुनः सध्रीचीनम् अकार्षात् = तेजोरूपासु गोषु पणिगिरपहतासु सतीषु लुप्तम् अन्तरिक्षं तन्मार्गदर्शनेन पुनः प्रादु-
 रभावयत्) । सुपदी (= शोभनपादयुक्ता शीघ्रगमना सरमा) अक्षराणाम् अम नयत् (= अहिंसनीयानां गवा प्रान्तम् अनयत् = ता यत्रासंस्तव स्थले गच्छतो मार्गस्य प्रान्तम् अदर्शयत्) । रवं जानती (= गवा हन्भारवं जानती सा) प्रथमा अच्छ गात् (= प्रथमं ताः प्रति उपागमत्) ॥

५. पर्वतांमध्ये असलेल्या [गा-
ई]स भाविक आणि मेधावी सात
विद्वान् उत्सुक स्तोत्रानें मुक्त क-
रिते झाले [आणि] हांकून नेते
झाले. ते सत्याच्या सगळ्या मार्गा-
ला शोधून काढिते झाले. तें सर्व
प्रज्ञानी इंद्रच उपासनेच्या योगानें
प्रवर्तविता झाला.

६. जेव्हां सरमा पर्वताचें भोंक
शोधून काढिते झाली [तेव्हां]
तिणें सनातन महा अंतरिक्ष पुनः
सांघिलें. सुपाद [सरमे]नें अ-
खंड [गाई]चा प्रांत दाखवि-
ला. हभारव ओळखणारी [स-
रमा] [त्यांज]कडे प्रथम धां-
वली.

5. The seven sages,
pious and wise, liberated
and sent forth with a rud-
dy hymn the cows that
were in the mountain fast-
ness. They discovered the
whole path of Truth. It
was Indra that directed
all that by virtue of the
obseisance.

6. When Saramâ dis-
covered the split of the
mountain she restored to its
entirety the vast ancient
space. The quick-footed
[Saramâ] led [the way] to
the end of the ipdes-
tructible [cows]. Recognis-
ing the lowing she was
the first to run towards
[them].

५. या ऋचेंत पणीनी चोरून नेले-
ल्या गाई अंगिरसांसाठी इंद्रानें मुक्त
केल्या तो पराक्रम सांगितला आहे.

‘पर्वतांमध्ये’=‘वीळी.’ म्ह. ज्या
गुहेंत पणीनी कोंडून ठेविल्या होत्या ती
पर्वताची गुहा.

‘सात विद्वान्’=‘सप्त विप्राः.’ या
शब्दानें येथे अंगिरस ध्यावयाचे असे
दिसते. दुसऱ्याहि कितीएक मंत्रांत
(ऋ. ४. २. १५, ६. २२. २. आणि
सायणभाष्य पहा) हाच अर्थ विवक्षित
असून सायणांनीहि केला आहे. परंतु

ऋ. ९. ९२. २ यांत सायणांनी भरद्वा-
ज, कश्यप, गोतम, अत्रि, विश्वामित्र,
जमदग्नि आणि वशिष्ठ हे सात ऋषि
घेतले आहेत.

‘सत्याच्या सगळ्या मार्गाला’=‘वि-
श्वाम् ऋतस्य पथ्याम्.’ म्हणजे स्तोत्र किंवा
स्तोत्र करण्याचा संप्रदाय, आणि यज्ञ-
करून देवांस प्रसन्न करण्याची रीति.
कारण की, स्तोत्र करणें आणि यज्ञ करणें
हाच सत्य धर्म होय असे प्राचीन आर्य
मानीत असत. आणि अंगिरसांनी स्तोत्र
आणि यज्ञ करणे हा जो मार्ग मानवी

अगच्छद् विप्रतमः सखीषन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।
 सप्तान् मर्यो युवभिर्मत्स्यन्नथाभवदङ्गिराः सखी अर्चन् ॥ ७ ॥
 अगच्छत् । ऊं इति । विप्रतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुकृते ।
 गर्भम् । अद्रिः ।
 सप्तान् । मर्यः । युवऽभिः । मत्स्यन् । अयं । अभवत् । अङ्गिराः ।
 सखः । अर्चन् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. सखीयन् (=अङ्गिरोभिः सारुम् आत्मनः सखित्वम् इच्छन्) विप्रतमः
 (=अतिशयेन मेधावी) [इन्द्रः] अगच्छत् उ (=गोभिरधिष्ठितं पर्वतं क्षिप्रम्
 अगच्छत्) । अद्रिः (=तत् पर्वतः) सुकृते (=सुचरिताय तस्मा इन्द्राय) गर्भम्
 असूदयत् (=गवात्मकं स्वधृतं निधिं निरगमयत्) । युवभिर्मत्स्यन् (=अजरै-
 रुद्रिः सहायैः शत्रुणा सह युद्धम् इच्छन्) मर्यः (=वीर इन्द्रः) सप्तान् (=अभि-
 छवितं गौरुपं लब्धवान्) । अयं (=अनन्तर) सखः (=क्षिप्रम्) अङ्गिराः अर्चन्
 अभवत् (=सप्तानाम् अङ्गिरसा मध्ये वरिष्ठोद्गिरा इन्द्रात्ता गा लब्ध्वा इन्द्र पूजय-
 च्छमयत्) ॥

जनास दातवून दिला तौ इन्द्रकृपेनेव
 दिला असा कवीचा अभिप्राय.

अंगिरस् हे प्राचीन ऋषि कोण होते
 याविषयी सू. १ मं. ६ आणि सू. ५२
 म. ३ आणि टीप पहा.

६. पणीनी चोरलेल्या गाईच्या शोध
 सरमानावाच्या कुत्रेने कसा लाविला तें
 यात सांगितलें आहे.

‘पर्वताचें मोठे’ = ‘अद्रे रुग्णम्.’
 रुग्णे ज्या गुहेमध्ये प्रवेशरूप गाई
 पणीनी कोंडून ठेविल्या होत्या ती गुहा.

‘सनातन महा अंतरिक्ष साधिल’
 = ‘महि पाथः.’ म्ह. प्रकाशरूप ज्या
 गाई त्या हरण केल्यामुळे अंतरिक्ष
 नाहीसे जणु झाले होते तें गाई मुक्त क-
 रवून पुनः जशाचे तसें केलें.

‘अखंड’ = ‘अक्षराणाम्.’ म्ह. गाई
 जरी कोंडून ठेविल्या होत्या तरी त्याचा
 नाश झाला नव्हता.

सरमा याविषयी सू. ६२ म. ३
 पहा.

७. मित्रत्व कर्तुं इच्छिणारा
श्रेष्ठ प्रज्ञावान् [इन्द्र] [तेयें]
गेला. पर्वत [आपल्या] उदरां-
तील [गाई] सुपराक्रम इंद्रासाठी
प्रसविता झाला. अजर [मरुतां]-
च्या साहाय्याने संग्राम कर्तुं इ-
च्छिणारा वीर [इंद्र] [त्या गाई]
ग्रहण करिता झाला. नंतर अं-
गिरा त क्षणीं स्तोत्र गाता झाला.

7. The most wise [In-
dia], desirous of befriend-
ing [the Angirases] went
forth. The mountain set
free the contents of its
womb for the performer of
valorous deeds. The hero,
desirous of fight with the
help of the ever-young
[Maruts], obtained [the
cows] Then instantly
Angiras became a singer
[of hymns]

७. 'सरमेकडून शोध येताच इन्द्र
गाई असलेल्या पर्वताजवळ गेला: पर्वताने
तत्क्षणी आपल्या पोटातील गाई काढून
दिल्या. याप्रमाणे इंद्राचा मनोरथ पूर्ण
झाला हे पाहून अंगिरा ऋषीने तत्क्षणी-

च इंद्राचें स्तोत्र करण्यास आरंभ केला.'

'अंगिरा' = 'अङ्गिरा.' म्हणजे अ-
ङ्गिरस ऋषि जे त्याचा मूळपुरुष असें
असेल, किंवा अङ्गिरस ऋषामध्ये जो
श्रेष्ठ ऋषि तो, असा अर्थ असेल.

सुतःसंतः प्रतिमानं पुरोभूविंश्वा वेदु जनिमा हन्ति शुष्णम् ।
 प्र णो दिवः पदवीर्गव्युर्चन्तस्य सखीरमुञ्चन्तिरवद्यात् ॥ ८ ॥
 सुतःऽसंतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेदु । जनिम । ह-
 न्ति । शुष्णम् ।
 प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अ-
 मुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥
 नि गव्यना मनसा सेदुरर्केः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।
 इदं चित्नु सदनं भूयैषां येन मासां असिषासन्ऋतेन ॥ ९ ॥
 नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अर्केः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय ।
 गातुम् ।
 इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असि-
 सासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. सुतःसंतः प्रतिमानं (=सर्वस्य वस्तुन उपमानभूतः) पुरोभूः (=सर्वेभ्योपि वस्तुभ्यः प्राग्भूतः) [स] विश्वा जनिमा वेदु (=सर्वाणि भूतजातानि वेत्ति) । स शुष्णं [नामासुरं] हन्ति । दिवः पदवीः (=शुलोकस्य नायको) गव्युः (=यु-
 ज्जेच्छुर्) अर्चन् (=दीप्यमानः) सखा [इन्द्रः] सखीन् नः (=सखिभूतान् अ-
 स्मान्) अवद्यात् (=पापात्) प्र निरपुञ्चत् (=प्रकर्षेण नितरां पुञ्चतु) ॥

९. गव्यता मनसा (=गा इच्छता मनसा युक्तास्तेद्विरसः) अर्केः (=स्तोत्रैः) अमृतत्वाय गातु कृण्वानासः (=अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कुर्वाणाः सन्तो) नि
 वेदुः (=निषेदुः “सत्राख्ये कर्मण्यासीदन्”) । एषा (=तेषाम् अद्विरसाम्) इदं
 चित् नु भूरि सदनम् (=इदमेव महत् सत्राख्यं कर्म) [आसीत्] येन ऋतेन
 (=सत्रकर्मणा) [ते] मासान् असिषासन् (=“अभिन्नवपृच्छवद्वैः कल्पितान् मा-
 सान्” संमत्तुम् ऐच्छन्) ॥

८. वस्तुमात्राचें प्रतिमान असा [जो] पूर्वभू [इंद्र] [तो] सकळ भूतांला जाणतो. तो शुष्णाला मारितो. तो स्वर्गाचा नायक सुद्वेच्छु, प्रकाशमान सखा इन्द्र आम्हां सख्यांस पापापासून मुक्त करो.

९. गाई इच्छिणान्या मनानें ते स्तोत्रांनीं अमरत्वाचा मार्ग शोधून काढीत सत्राला बसले. हेच त्यांचें मोठें सत्र [होय] कीं जेणेंकरून ते सत्याच्या द्वारे महिन्यांची इच्छा करिते झाले.

8. The prototype of all beings, the arch-ancient [Indra], knows all creatures. He kills s'ushna, may the leader of heaven, the resplendent champion friend, free us friends from sin.

9. With a mind fond of cows they sat down with hymns, making the road to immortality. This and no other was their great session that they wished to obtain the months through the Truth.

८. 'वस्तुमात्राचें प्रतिमान.' म्हणजे ज्याच्या मापानें सकळ वस्तु जणूं निर्माण झाल्या, अथवा ज्याच्या मानाची उपमा वस्तुमात्रास द्यावी असा.

'पूर्वभू' = 'पुरोभू.' म्हणजे सकळ वस्तूंच्या पूर्वी होता असा.

९. या ऋचेचा शब्दार्थ उघड आहे तरी ऋषीचा भावार्थ काय आहे तो तितका उघड नाही. सायणाप्रमाणे केले-

त्या अर्थीचें तात्पर्य असे आहे की, 'गाईचो प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा करून अंगिरस सत्र करावयास बसले आणि त्यांनीं स्तोत्र केलें. त्यांनीं जे स्तोत्र केले तोच अमरत्वप्राप्तीचा मार्ग होय.'

परंतु उच्चार्थात महिने मिळण्याची इच्छा केली असे सांगितले आहे त्याचा उद्देश समजत नाही. सायणानी दिलेल्या अर्थ भाषेंत पहा.

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुधानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुगोषु वीरान् ॥ १० ॥

॥ ६ ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः ।
दुधानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःस्थाम् ।
अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्त्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्यं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उ-
स्त्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः ।

उरुची । अस्मै । घृतवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्यं । दुदुहे । जेन्या ।
गौः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. स्वं (=स्वकीयं) [गोरूप धनम्] अभि सपश्यमानाः (= आभिमुख्येन पश्यन्तः अस्मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्तेद्विरसः) अमदन् (= दद्या अभवन्) । प्रत्नस्य रेतसः पयो दुधानाः (= पुरातनस्य घृष्टिरूपस्य शुक्रस्य जातुरूपस्य पयो दुहन्तः) [अमदन्] । एषां घोषः (= तेषाम् अद्विरसा जयनादो) वि रोदसे अतपत् (= आवापृथिव्या व्याप्यातपित्) । [ते] जाते निःष्ठाम् अदधुः (= जात-
मात्रे जगति विश्रासमस्थापयन्) गोषु [च] वीरान् [अदधुः] (= आदतासु गोषु रक्षानमर्थम् उच्चमवीर्यवतः पुरुषान् अस्थापयन्) ॥

इदम् उक्तं भवति । पणिभ्यः प्रत्याहता गाः पश्यन्तोद्विरसो दद्या भूत्वा ताम्भ्यः सता-
शाद् शृष्टगुदरूपं पुरातनं रेतोऽलमन्त । अनन्तरं जयनाद् कुर्वाणास्ते पूर्ववज्ज-
गताः स्थेयं विश्रासम् अकुर्वन् गाव पुनर्यथा पणयो न हरन्ति तासु रक्षानमर्थं वीर-
साया स्थापितवन्त इति ॥

११. स [इन्द्रो] जातेभिः (? = " सहायतया सपत्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् ")
वृत्रहा (= वृत्रस्य हन्ता) [भवति] । स इत् उ इन्द्रः (= स इन्द्र एव च)

१०. आपल्या [गोरूप] धनाला पाहतांच त्यांना आनंद झाला. ते पुरातन रेंताचें दूध दोहते झाले. त्यांचा जयघोष द्यावा-पृथिवीवर पसरला. ते विश्वावर भगंवसा ठेविते झाले [आणि] गाईंवर वीर ठेविते झाले.

११. तो [आपल्या] मित्रांच्या साहाय्यानें वृत्र मारणारा होय, तो इंद्रच आहवनीय आणि स्तवनीय महतांच्या योगानें गाईंस सोडून देता झाला. त्या कारणें विस्तीर्ण-व्यापिनी श्रेष्ठ गाय घृत-युक्त आणि मधुररस धारण करणारी दोहिली जाते.

10. Observing [again] their own [wealth] they rejoiced, pressing the milk of the ancient semen. Their acclamation penetrated earth and heaven. They [again] placed confidence in the creation, [and] brave heroes over the cows.

11. He alone is the destroyer of Vritra with [his] allies [the Maruts], that Indra alone sent forth the cows by [the aid of the Maruts] worthy of invocation [and] worthy of praise. For him is milked the vast [and] excellent cow bearing the fat, sweet [and] delicious juice.

१०. 'गाई आणिलेल्या पाहून अंगिरसांना आनंद झाला आणि त्यांनी त्यापासून वृष्टयुद्धरूप दुधाची धार काढिली. त्या आनंदानें जयघोष करिते झाले, आणि हे जग आतां पूर्वेवत पुनः चालेल असा भगंवसा त्यांना आला; आणि गाई पुनः चोरीला जाऊं नये म्हणून त्यांनी शूर वीरांचा पाहारा त्यांवर ठेविला.'

येथे गाई म्हणजे मेघोदकें आणि आकाशांतील प्रकाश.

११. 'इंद्रच वृत्र होय. तोच मेघोदकरूप गाई देतो. त्यासाठीच गाई दुभतात. त्याचे सहाय महत् होत.'

या मंत्रांत 'जात' आणि 'अर्क' या शब्दांनीं महत् घ्यावे लागतात इतकी अदृष्ट आहो. सायणांनी केलेल्या त्या निर्वाहाशिवाय दुसरा उपाय दिसत नाही.

'श्रेष्ठ गाय' म्हणजे भौतिक गाय घ्यावयाची असे सायण म्हणतात.

पित्रे चिच्चक्रुः सद॑नं॒ सम॑स्यै॒ महि॑ त्विषी॑मत्सुकुतो॒ वि हि॑ ख्यन् ।
विष्क॑भन्तः॒ स्कम्भ॑नेना॒ जनि॑त्री आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॑भसं॒ वि मि॑न्वन् ॥ १२ ॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सद॑नम् । सम॑ । अस्यै॒ । महि॑ । त्विषि॑ऽमत् ।
सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।

विऽस्क॑भन्तः । स्कम्भ॑नेन । जनि॑त्री इति । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वम् । र॑भ॒-
सम् । वि । मि॑न्वन् ॥ १२ ॥

म॒ही यदि॑ धि॒षणां॑ शि॒श्रथे॑ धात्सं॒द्योवृ॑धं वि॒श्वं रोद॑स्योः ।

गिरो॑ यस्मि॒न्नन॒वद्याः॑ स॒मीची॑र्वि॒श्वा इन्द्रा॑य॒ तवि॑पीरनु॒त्ताः ॥ १३ ॥

म॒ही । यदि॑ । धि॒षणां॑ । शि॒श्रथे॑ । धात् । स॒द्यःऽवृ॑धम् । विऽश्वम् ।
रोद॑स्योः ।

गिरः॑ । यस्मिन् । अन॒वद्याः । स॒म्ऽई॑चीः । वि॒श्वाः । इन्द्रा॑य । तवि॑पीः ।
अनु॒त्ताः ॥ १३ ॥

हव्यैर॑र्कैः (= आहवनीयैः स्तुत्यैश्च मरुद्भिः) सहितः सन् उत्तिया उद् असृजत्
(= गाः ससर्ज = मेघोदकरूपा गा दत्तवान्) । अस्यै (= तस्मा इन्द्रायैव) ऊर्ध्वो
(= उरुव्यापिनी) जेन्या (= प्रशस्या) घृतवत् मधु स्वाद्य (= घृतयुक्तं मधुरं स्वादु-
तरं रसं) भरन्ती (= विभ्रती) गौर्दुदुहे (= दुधते) ॥

भाषायाम्.

१२. [अद्विरसः] अस्यै पित्रे चित् (? = तस्मै जगतः पित्रेपि “ इन्द्राय ”
अपि) सद॑नं सं चक्रुः (= उच्चमं स्थानं सम्यक् चक्रुः) । सुकृतः समुपाजितकर्मा-
णस्ते [तत्] महि॑ (= महत्) त्विषी॑मत् (= दीप्तियुक्तं) [सद॑न] वि हि ख्यन्
(= विशेषेणापश्यन्) । जनि॑त्री (= जनयित्री = द्यावापृथिव्यौ) स्कम्भ॑नेन विष्क॑-
भन्तः (= विष्टम्भनेन विष्टधीर्बुध्नन्तस्ते) आसी॑नाः (= स्वयमुपविष्टाः सन्तो)
रभ॑सं (= वेगवन्तमिन्द्रम्) ऊ॒र्ध्वं वि मि॑न्वन् (= उच्चैरस्थापयन् उनुद्गस्थले स्था-
पितवन्तः) ॥

स्वर्गमन्वलेन द्यावापृथिव्याविन्द्रं च ते उत्तमेषु स्थानेष्वस्थापयन्निति प्रशंसाद्वि-
रसाम् अथ ॥

१२. [अंगिरस] त्या पि-
त्याकारणें स्थान सिद्ध करिते झाले.
पुण्यवंत [अंगिरस] [तें] म-
हान् [आणि] तेजःपुंज [स्थान]
पाहते झाले. ते अंतरिक्षाच्या यो-
गानें [त्या] मातापितरांस अंत-
राळीं बसविते झाले. आपण व-
सून वेगवान् [इंद्रा]ला उंच बस-
विते झाले.

१३. द्यावापृथिवी दुभागल्या
असतां जेव्हां महास्तुति इंद्राला
एकाएकीं बळवान् आणि समर्थ
करिती झाली, आणि जेव्हां त्या-
च्या ठायीं मंगलस्तुति एकत्र मि-
ळाल्या, तेव्हां त्या इंद्राला सर्व श-
क्ति आपणवूनच वश झाल्या.

12. [They] prepared a
seat for that Father. The
righteous ones contem-
plated the great [and]
resplendent [seat]. Sitting
down they fixed the im-
petuous one high above,
supporting the two parents
with a support.

13. To Indra [came]
all powers unprompted,
when the great praise ren-
dered him instantly able
[and] mighty at the time
the earth and heaven went
asunder, and when holy
hymns congregated in him.

१२. पदशः दिलेल्या अर्थानें ता-
त्पर्य असे आहे की, अंगिरसांनी आप-
ल्या पुण्यबळाने इंद्राला उच्च स्थान प्राप्त-
करून दिलें, आणि द्यावापृथिवीसहि त्या
न पदश अशा रीतीने स्वस्वस्थानी
स्थापिले.

१३. 'प्रथम द्यावापृथिवी एकच
होती, ती दुभागली तेव्हा लोक फार
भ्याले आणि पृथिवी कोठे पडेल आणि

सू कोठें जाईल याविषयी लोकांस चिंता
प्राप्त झाली; तेव्हा लोकानी इंद्राचें स्त-
वन केले. सर्व लोकांच्या स्तुति एका
इंद्राच्या ठायी मिळाल्या, त्या बरोबर सर्व
शक्ति एकाएकी इंद्राला उत्पन्न झाल्या,
आणि द्यावापृथिवीच्या दुभागण्यापासून
अनर्थ न होई असे त्याने केले,' असे
तात्पर्य.

मह्या ते सख्यं वंश्मि शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महिं स्तोत्रमव आगन्म सुरेस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥१४॥

महिं । आ । ते । सख्यम् । वंश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने । निऽ-
युतः । यन्ति । पूर्वीः ।

महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकम् । सु ।
मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सविभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥१५॥७॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सविभ्यः ।
चरथम् । तम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृभिरः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् ।
गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

१३. यदि (=यदा) मही धिषणा (=उपासकैः कृता महती स्तुती) रोदस्योः
शिश्वे (=यावापृथिव्योर्विश्वे अन्योन्यवियोगे जाते सति) [इन्द्र] सद्योवृध
(=तदानीमेव वर्धमान बलवन्त) विभ्व (=विभु प्रभवन्त तयोर्धारणे समर्थ)
धात् (=अकरोत्) यरिमन् (=यदा च तरिमन्त्रिन्द्रे) अनवगा गिरः (=गुद्राः
स्तुतयः) समीचीः (=सगता आसन्) [तस्मा] इन्द्राय विश्वास्तविषीः (=सर्वाणि
बलानि) अनुत्ता. (=अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव) [आजन्मुः] ॥

भाषायाम्.

१४. [हे इन्द्र], ते (=तव) महि सख्यं (=महत्सत्तित्वं) शक्तीः (=दानानि च) आ वंश्मि (=आसमन्तात् वामये) । वृत्रघ्ने (=वृत्रस्य इन्त्रे) [तुभ्य] पूर्वोऽनियुतः बह्व्य स्तुतिरूपा यदया) आ यन्ति (=गच्छन्ति) । सुरेः (=विदुषस्तार) महि स्तोत्रम् अव आ अगन्म (=महत् स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं च असाधयाम) । हे मघवन्, अस्माकं सु गोपा बोधि (=रक्षिता एषु यथा तथा भव) ॥

१५ [हे इन्द्र], त्वं महि क्षेत्रं (=महती भूमि) पुरु चन्द्र (=प्रभूत हिरण्यं) विद्वान् (=अस्मान् लभितवान्) । आदित् (=तदनन्तर) सविभ्यः (=मित्र-भूतानाम् उपासकानाम् अर्थ) चरथ समैरत् (=चरन्मरु गवादिकं धनं प्रेरित-

NOTICE

Volume IV will end with the last hymn of the third Mandal.

चवथा भाग निमाया नडलाचें शेवटचें गूक्त जाणें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

	रु. आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६ ०
मुर्दबाहेर राहणाऱ्यांम टपाल दंडिलाप्रदल एक वर्षाचे	० ६
फुटकळ दर प्रतीस	० १०

वर्गणीदार टाण्यास दक्षिणायांनी कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार न्हाणें; वर्गणी बंद करणें असत्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करिता येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadeva Narayan Pankh No 29 Mercala Popatra Street Kulla Jee Leali, London

मी भक्तांचा पत्रव्यवहार मुम्बई मोरोत्रा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. मलदो नागयण पदित "ग्यानेवर वेदायेंगन" या वर्षाशी देतास

THE
VEDĀRTHAYĀTNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The R̥gveda Sūhita with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sū. L̥pī and copious notes in Marāṭhī.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

· तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,
संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV. NO 12 FEBRUARY 1881 MONTHLY PART 59.

पुस्तक ४. अंक १२. फेब्रुवारी सन १८८१. मासिक भाग ५९.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापगान्यांत छपिउं.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या वास्तव्यमास नोंदव आहें.)

साधे आर्य तंजु व भगिनी

शता

हैं आपत्तर

आर सपरीय १३ अदि

भाषांतरद्वारा

• 1

१४. [हे इन्द्रा], मी तुझे मोठे सख्य [आणि] [मोठ्या] देणग्या वांचितों. तुज वृत्रघ्नाप्रत पुष्कळ स्तुति येत आहेत. तुज विद्वानाचें आम्ही मोठे स्तोत्र [आणि] हवन केलें आहे. [तर] हे मघवन्, तूं आमचा चांगला रक्षणकर्ता हो.

१५. [हे इन्द्रा], तूं मोठे क्षेत्र [आणि] पुष्कळ सुवर्ण शोधून काढिता झालास, आणि नंतर तुझ्या सख्यांकारणें जगम संपत्ति उत्पन्न करिता झालास. देदीप्यमान इद्र आपल्या शूर सहायांहीं सूर्याला, उपेला, पृथ्वीला, [आणि] अग्नीला, एकाच काळी उत्पन्न करिता झाला.

14. I long for thy great friendship [and] [thy] gifts. To [thee] the killer of Vritra numerous horses are going. We have made for thee the knowing one a great hymn and an oblation. Be thou our good protector, o Maghavan !

15. He found for his friends the broad field [and] the plentiful gold, and then sent into being the moving creation. Resplendent Indra created, by the aid of his heroes, the sun, the Ushas, the earth [and] the fire, all simultaneously.

१५. ' इद्राने उपासकाकरिता मोठमोठी शेत, सुवर्ण, सूर्य, उषा, पृथ्वी आणि अग्नि ही निर्माण केली.'

' गातु'शब्दाचा पृथ्वी हा अर्थ सायणाउत्तर आहे; पण त्याविषयी वाद नाही असे नाही.

सर्वे आये तंनु व भगिनी

१११

हैं नापातर

एकर नापातर है अहं

भाषांतरकर्ता

१

१४. [हे इन्द्रा], मी तुझे मोठे सख्य [आणि] [मोठ्या] देणग्या वांछितों. तुज वृत्रघ्नाप्त पुष्कळ स्तुति येत आहेत. तुज विद्वानाचें आम्ही मोठे स्तोत्र [आणि] हवन केलें आहे. [तर] हे मघवन्, तूं आमचा चांगला रक्षणकर्ता हो.

१५. [हे इन्द्रा], तूं मोठे क्षेत्र [आणि] पुष्कळ सुवर्ण शोधून काढिता झालास, आणि नंतर तुझ्या सखांकारणें जंगम संपत्ति उत्पन्न करिता झालास. देदीप्यमान इन्द्र आपल्या शूर सहायांहीं सूर्याला, उषेला, पृथ्वीला, [आणि] अग्नीला, एकाच काळी उत्पन्न करिता झाला.

14. I long for thy great friendship [and] [thy] gifts. To [thee] the killer of Vritra numerous horses are going. We have made for thee the knowing one a great hymn and an oblation. Be thou our good protector, o Maghavan !

15. He found for his friends the broad field [and] the plentiful gold, and then sent into being the moving creation. Resplendent Indra created, by the aid of his heroes, the sun, the Ushas, the earth [and] the fire, all simultaneously.

१५. 'इन्द्रानं उपासकाकरिता मोठमोठी शेत, सुवर्ण, सूर्य, उषा, पृथ्वी आणि अग्नि ही निर्माण केली.'

'गातृ'शब्दाचा पृथ्वी हा अर्थ सायणाउत्तर आहे; पण त्याविषयी वाद नाहीत असे नाही.

अपश्चिदेप विभ्योः दमूनाः प्र सघ्रीचीः समृजत्रेऽश्वश्चन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्दुभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्यः । दमूनाः । प्र । सघ्रीचीः । असृजत् ।
विश्वऽचन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । दुऽभिः । हिन्वन्ति । अ-
क्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अनु कृष्णे वसुधितौ जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

पुरि यत्ते महिमानं वृजध्ये सखाय इन्द्र काम्या ऋजिष्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधितौ इति वसुऽधितौ । जिहाते इति । उभे
इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्ये । सखायः । इन्द्र । काम्याः ।
ऋजिष्याः ॥ १७ ॥

यान् अस्ति । दीयानः (= दीप्तिमान् इन्द्रो) वृभिः (= सहायभूतेर्मरुद्भिः सहितः
सन्) सूर्यम् उषसं गातु (= पृथिवीम्) अग्निं च सारु (= सममेव युगपदेव) अज-
न्तु (= उदपादयत्) ॥

भाषायाम्.

१६. एष दमूनाः (= गृहस्य हितकारी) [इन्द्रो] विभ्यः (= व्याप्ताः) स-
घ्रीचीः (= सगताः) विश्वश्चन्द्राः (= विश्वसाह्यादयित्रीः) पवित्रैः कविभिर्मध्वः
पुनानाः (= शोधयितृभिरग्निवायुसूर्यरूपैर्मेषादिभिः सोमान् शोधयित्रीर्) अपश्चिद्
(= उदकान्यपि) प्रासृजत् (= प्रकर्षेण सृष्टवान्) । धनुत्रीः (= शीघ्रगमनशीलास्ता)
दुभिरक्तुभिः (= रात्रौ दिवौ च) हिन्वन्ति (= सर्वान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयन्ति) ॥

१७. सूर्यस्य मंहना (= सूर्यरूपस्य तव महिम्ना) उभे कृष्णे (= कृष्णवर्णे)
वसुधितौ (= धननिधिभूते) यजत्रे (= यजनाहं अहंश्च रात्रिथेति द्वे = अहोरात्रौ)
अनु जिहाते (= पुनःपुनरावृत्य वर्तते) यत् (= यस्मात् कारणात्) हे इन्द्र, काम्याः
(= तव प्रिया) ऋजिष्याः (= शीघ्रगमनयः) सखायो [मरुतो] वृजध्ये (= शनून् हि-
सितुं) परि ते महिमान् [तिष्ठन्ति] (= तव महिमानं = महान्तं त्वा परित्यजन्ति) ॥

१६. हा रुपाळू इंद्र विस्तीर्ण, संगत, सर्वाह्लादक, [आणि] निर्मळ करणाऱ्या कवींच्या द्वारे सोमरसांला निर्मळ करणारी उदकेहि उत्पन्न करिता झाला. ती शीघ्रगामी उदके दिवसा आणि रात्री [जगाला आपापल्या कामी] प्रेरितात.

१७. धननिधि [आणि] पूज्य असे कृष्णवर्ण अहोरात्र जे दोन्हीहि एकामागून एक भ्रमण करितात ते सूर्य[रूप तुज इंद्रा]च्या माहात्म्याने [करितात]; कारण की हे इंद्रा, [शत्रूंचा] नाश करण्यासाठी ते तुझे प्रिय वेगवान् मित्र तुझ्या महिम्नाच्या सभोताली मिळतात.

16. That fiend Indra created even the Waters, far-spread, collected, pleasing to all, [and] cleaning the sweet somas through the purifying wise ones. The quick waters send forth [all beings to their work] nights and days.

17. By the greatness of [thee], the resplendent one, both the dark [Night and Day], treasures of blessings [and] worthy of being honoured, follow each the other; because thy beloved friends, the impetuous [Maruts], attend, o Indra, on thy greatness to destroy [the enemies].

१६. सूर्य, उषा, पृथिवी आणि अग्नि यास इंद्राने निर्माण केली असे वरच्या मनात सांगितले. यात सांगतो की, उदकालाहि इंद्रानेच उत्पन्न केले.

येथे 'उदके' म्ह० सायणाचार्यांनी भौतिक वृष्ट्युदके असा अर्थ केला आहे; तरीहि अतरिक्ष असा अर्थ केला असता चांगला जुळेल ('अपः'शब्दाचा अतरिक्ष हा अर्थ वेदात प्रसिद्ध आहे). तसे केलें तर 'सगत' म्हणजे महावकाशरूपाने विस्तृत, 'विश्वधन्व' म्हणजे

चंद्र आणि तारे इत्यादिकांनी आह्लादकारक, 'मध्वः' म्हणजे मधुर, 'पवित्राः कवयः' म्ह० आपल्या प्रकाशाने सर्व शुद्ध करणारे जे सूर्यरूपाने उगवणारे सविता, मित्र, अग्नि इत्यादि देव, ते; आणि 'हिन्वन्ति' म्ह० मनाशादिकेवरून हित करितात; असा अर्थ.

१७. 'मरुतांच्या साहाय्याने तू वृत्रादिक शत्रूंचा नाश करितोस म्हणूनच रात्र आणि दिवस ही आपआपली कामे करितात.'

पतिर्भव वृत्रहन्सुनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ॥

॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सुनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृ-
षभः । वयःऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊ-
तिऽभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्तव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

बुधो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥ १९ ॥

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे ।
पुराऽजाम् ।

बुधः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्वश्चरिते स्वः । च । नः
मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

यस्मात् कारणात् त्वं वृत्रादीन् मरुत्साहाय्येन नाशयसि अतः कारणात् त्वं
महिम्ना अहोरात्रौ स्वस्वकार्यं कुरुत इति भावः ॥

भाषायाम्.

१८. हे वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), विश्वायुः (=सर्वायुर्गुप्तो) वयोधा
(=बलस्य दाता) वृषभः (=स्वामी) [त्वं] सुनृतानां गिरां पतिः (=प्रियाणाम्
अस्मदीयानां स्तुतीनां पालको) भव । शिवेभिः सख्येभिः (=कल्याणकरैः प्रसादै
सह) नः आ गहि (=अस्मान् आगच्छ) । महान् [त्वं] सरण्यन् महीभिरू-
तिभिः (=सत्त्वरो महतीभी रथाभिः सह) [अस्मान् आगच्छ] ॥

१९. [हे इन्द्र], तं [त्वा] (=अतस्त्वाम्) अङ्गिरस्वत् नमसा सपर्यन्
(=अङ्गिरस इव नमस्कारेण पूजयन्नहं) पुराजा (=पुरातनकाले जातं पुरातनं
त्वां) सन्यसे नव्यं कृणोमि (=समजनार्थं नूतनं करोमि=नूतनोसीति कृत्वा स्तोत्रेण
समजे) । [अतस्त्वं] बहुला अदेवीर्बुधः (=देवान् अपूजयतो बहून् शत्रून्) वि
याहि (=विशेषेण मारय) च (=अपि च) हे मघवन्, नः सातये स्वः धाः (=अ-
स्मभ्यं संभोगार्थं धनं देहि) ॥

१८. हे वृत्रघ्न [इन्द्रा], स-
र्वायुःसंपन्न [आणि] अन्नदाता
प्रभु असा जो तूं, तो [आमच्या]
प्रिय स्तोत्रांचा पति हो. तूं क-
ल्याणकारक मैत्र्यांसह आम्हांप्रत
ये, महान् तूं महा संरक्षणांसहित
धांवत [ये].

१९. हे इन्द्रा, म्हणून तुज
पुरातनाला मी अंगिरसांप्रमाणे न-
मस्कारानें पूजून सभजनासाठीं नवा
करितों. [तर तूं] अनेक जे दे-
वहीन शत्रु त्यांस मारून टाक
आणि हे मघवन्, आम्हांला उप-
भोगासाठीं वैभव दे.

18. Full of all life do
thou, o killer of Vritra,
thou the hero that givest
food, become the lord of
[our] sweet prayers. Do
thou the great one come
running unto us with great
protections.

19. Therefore worship-
ping thee as the Angirases
[did] with obeisance, I
make thee the ancient
one new for to honour.
Annihilate the many god-
less enemies and give us,
o Maghavan, prosperity for
to enjoy.

१९. अङ्गिरसाविषयी सू. १ मं. ६ | आणि सू. ५१ मं. ३ टीप पहा.

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमांसाम् ।
 इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिपो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥
 मिहः । पावकाः । प्रतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पा-
 रम् । आंसाम् ।
 इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिपः । मक्षुमक्षु । कृणुहि ।
 गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णां अरूपैर्धामभिर्गात् ।
 प्रसूनुतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वां अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥
 अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोऽपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् ।
 अरूपैः । धामभिः । गात् ।
 प्र । सूनुताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरंश्च । विश्वाः । अवृणोत् ।
 अप । स्वाः ॥ २१ ॥

सन्त्यसे सनीयसे सनतराय विशेषेण पुरातनायेति पाथात्याः । सन्त्यसे सभजनार्-
 धम् इति नित्य सायण ॥

भाषायाम्.

२०. [हे इन्द्र], पावकाः (=शोधयिन्वो) मिह (=आपः) प्रतता अभूवन्
 (=लोके प्रवर्षेण प्रसृता अभूवन्) । न (=अस्मान्) आसा (=तासां) पार
 (=तीर) पिपृहि (=नय) । हे इन्द्र, रथिरः (=रथी) त्वं न (=अस्मान्)
 रिप (=शनो सकाशात्) पाहि । मक्षूमक्षू (=अतिशीघ्र) न गोजितः कुरु
 (=गवा जेतृन्कुरु=गवादिधनयुक्तान् कुरु) ॥

२१. वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) गोपति. (=गवा स्वामी) [इन्द्रो] गा अदेदिष्ट
 (=अदिशत्=अप्रयच्छत्) । [स] कृष्णान् अन्तः अरूपैर्धामभिः (=आरोचमानै-
 स्तेजोभिः कृष्णवर्णेषु शत्रुषु गोहर्तृषु मध्ये) गात् (=अग्रच्छत्) । ऋतेन (=सत्यरु-
 पेण यज्ञेन साधनेन) सूनुता. (=मिया गा) प्र दिशमानः (=अद्विरोभ्यः प्रय-
 च्छन् स) स्वा विश्वा दुरः (=स्वरीयानि सर्वाणि द्वाराणि) अप अवृणोत्
 (=उदघाटयन्) ॥

२०. [हे इंद्रा], पावन करणारे प्रवाह जिकडेतिकडे प्रसृत झाले. तूं आम्हांला सुखरूपपणें त्यांच्या पैल तीरी ने. हे इंद्रा, रयी असा जो तूं तो आम्हांला संकटापासून रक्ष. आम्हांला लवकर लवकर गाई जिकणारे कर.

२१. वृत्रघातक गोस्वामी इन्द्र गाई मुक्त करून देता झाला, तो काळ्या शत्रूंच्या मध्ये आपल्या आरोचमान तेजांनीं प्रवेश करिता झाला. तो सत्य उपासनेच्या योगाने प्रिय गाईला मुक्त करून देऊन आपलीं सर्वे कवाडे उघडीं करिता झाला.

20. The purifying waters became spread far and wide. Take us to the other end of them with safety. Do thou the charioteer, o Indra, preserve us from harm, make us quickly and quickly conquerors of cows.

21. The killer of Vritra [and] lord of the cows made a present of the cows; he entered among the black [enemies] with his resplendent lustre. By the true worship he, making a present of the cows, threw open all his own doors.

२०. 'तू मेघोदजरूप गाई सोढवून इतनी विपुळ मेघवृष्टि करविलीस, की लोमला आपण बुडून मरू अशी भीति पडली. तर हे इंद्रा, तू आम्हांला शत्रूंच्या इत्यादिक संकटापासून रक्ष आणि आम्हांला गोधन प्राप्त करून दे.'

२१. 'इंद्र काळ्या शत्रूंच्या (मेघा-वरोध करणाऱ्या असुरांच्या) आत भेदून जाऊन त्याची दारे आपलीशी करून त्यातून गाई मोडल्या करिता झाला. हे सर्वे तरा धर्म अशी जी यज्ञरूप सेवा तिच्या योगाने करिता झाला.'

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजंसातो ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धर्नानाम् ॥ २१ ॥ ८
 शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजंसातो ।
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्-
 जितम् । धर्नानाम् ॥ २१ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

२१. अस्मिन् भरे वाजसातो (=समामे युद्धे च) मघवानं (=धनयन्त) नृतमं
 (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=मुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
 ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्त) धर्नानां संजितं (=सम्प-
 ज्जेतारं) [त] समत्सु (=युद्धेषु) उतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३२-२६६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिवेमं माध्यदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।
 प्रप्रुध्या शिमे मघवन्नृजीपिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥
 इन्द्र । सोमम् । सोमपते । पिवे । इमम् । माध्यदिनम् । सर्वनम् ।
 चारु । यत् । ते ।
 प्रप्रुध्व्य । शिमे इति । मघवन् । ऋजीपिन् । विमुच्ये । हरी इति ।
 इह । मादयस्व ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे सोमपते (=सोमस्याधिपते), इमं सोमं पिय । यत् (=यस्मात्) माध्य-
 दिनं सर्वनं (=मध्याह्नसवनं सवनं “ निष्क्रेवत्याख्यं शस्त्रं ”) ते (=तव) चारु
 (=प्रिय) [वर्तते] । हे मघवन्, हे ऋजीपिन् (=गतसारसोमवज्जिन्द्र), हरीं
 विमुच्य (=अथी रथादिमुच्य) शिमे प्रप्रुध्व्य (=तयोर्हन्तु अवश्येन मासेन पूरयित्वा)
 इह मादयस्व (=सोमपानेन दृष्टो भव) ॥

२२. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] स-
मरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
वेणारा, प्रवळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] छट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी पुढांमध्ये बोलावूं.

22. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

सूक्त ३२-२६६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे सोमपती इंद्रा, तूं हा
सोम पी, कारण तुला मध्याह्नेचें
सवन प्रिय आहे. हे मघवन्, हे
ऋजीषी, तूं येथें घोडे सोडून,
सांच्या हनवच्या [अज्ञानें] भरून
हर्ष पाव.

HYMN 32-266.

To Indra. By Vis'vāmitra.
Metre—Trishṭubh.

1. Drink this soma, o
Indra lord of soma! since
the midday-rite is dear to
thee. O Maghavan, o
drinker of the soma, un-
harness the horses, fill the
chins and be gratified here.

१. 'हनवच्या' = 'शिपे.' हा अर्थ
सायणानुसार केला आहे. दुसरा संभवत
नाही, हनवच्या भरून म्हणजे तोड म-

रून असे तात्पर्य असावें.

'ऋजीषी.' सू. ६४ मं. १२ पहा.

त इन्द्रस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।
 येभिर्वृत्रस्यैपितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥
 ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः ।
 ये । आसन् ।
 येभिः । वृत्रस्य । इपितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥
 मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पित्रा सोमं शश्वते वीर्याय ।
 स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्पु अर्णां सिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥
 मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पित्रे । सोमम् । शश्वते ।
 वीर्याय ।
 सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युभिः । अपः । अर्णां ।
 सिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

४. ये मरुत इन्द्रस्य शर्धः (= बल सेनारूपम्) आसन् ते इत् नु अस्य मधुमद्विविप्रे (= त एव माधुर्योपेतं वाक्यं क्षिप्रं यथा तथा प्रैरयन्) । येभिर् [मरुद्भिर्] इपित (= प्रेरितः सन्) [स इन्द्रः] अमर्मणो मन्यमानस्य (= न कोपि मम हन्तेत्यभि-मन्यमानस्य) वृत्रस्य मर्म (= यस्मिन्स्थाने प्रवृत्तो सत्या स मरिष्यति तद्) विवेद (= अज्ञासीत्) ॥

५. हे इन्द्र, मनुष्वत् सवनं जुषाणः (= मनोर्यथा पूर्वं सेवितवानसि तथेदानीं मम यज्ञं सेवमान) शश्वते वीर्याय (= शश्वताय वीर्यबलाय = तादृशबलप्राप्तये) सोमं पिब । सः (= तादृश = पीतसोमस्त्व) हे हर्यश्च (= हरिदश्वजिन्द्र), यज्ञैः (= य-जनीयैः) सरण्युभिः (= वेगवद्भिर्) [मरुद्भिः सह] आ ववृत्स्व (= आगच्छ) अपो अर्णां सिसर्षि [च] (= अन्तरिक्षादुदकं प्रापय च) ॥

१. जे मरुत् इंद्राचें सैन्य
शाले तेच मरुत् त्याला मधुर व-
चन बोलले; ज्या [मरुतां]नी
प्रेरिलेला [इन्द्र] आपण अमर
आहे असें समजणाऱ्या वृत्राचें
मर्म जाणता शाला.

५. हे इंद्रा, तूं मनु[च्या य-
ज्ञा]प्रमाणें [माझा] यज्ञ सेवन
करून सोम पी आणि असंड वी-
र्यांप्रत पाव. हे पीताश्व [इन्द्र],
तूं वेगवन्त [आणि] यज्ञनीय
[मरुतां]सहित येथें ये [आणि]
अंतरिक्षापासून उदकांची वृष्टि
कर.

4. Those very Maruts
who became the army of
India, spoke sweetly to
him; encouraged by whom
he discovered the vulner-
able point of Vritra who
*thought he was invulner-
able.*

5. O India, accept thou
[my] sacrifice as [thou
didst that of] Manu, [and],
drink the soma for to [re-
ceive] inexhaustible pro-
wess. Then come thou
hither, o thou possessed of
tawny horses, in company
with the impetuous [and]
adorable [Maruts], [and]
send forth the waters from
the heavens.

गवांशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिवा सोमं ररिमा ते मदाय ।
 ब्रह्मरुता मरुतेना गणेन सज्जोषा रुद्रेस्तृपदा वृषस्य ॥ २ ॥
 गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिब । सोमम् । ररिम ।
 ते । मदाय ।
 ब्रह्मरुता । मरुतेन । गणेन । सज्जोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ ।
 वृषस्य ॥ २ ॥
 ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन् अर्चन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।
 माभ्यदिने सर्वने वज्रहस्त पिवा रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥
 ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । म-
 रुतः । ते । ओजः ।
 माभ्यदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सु-
 शिप्र ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, [त्वं] गवांशिरं (= गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन्) शुक्रं (= धेत) मन्थिन (= " मन्थयत्युक्तं ") [सोमं] पिब । [इमं] सोमं ते मदाय ररिम (= तव हर्षाय प्रायच्छाम) । ब्रह्मरुता रुद्रैर्मरुतेन गणेन सज्जोषाः (= तव स्तोत्रकृता रुद्रपुत्राणां मरुता गणेन युक्तः सन्) तृपत् (= आ तृतेः) आ वृषस्य (= सर्पतो जटरे सिध्य = पिब) ॥

३. हे वज्रहस्त (= वज्रधारिन्), हे सुशिप्र (= सुहृन्मन्) इन्द्र, ये मरुतस्ते (= तव) शुष्मं (= तेजः) ये [तव] तविषी (= बलं) [ये] [त्वाम्] अर्चन्तः (= स्तुवन्तः सन्तम्) ते (= तव) ओजः (= शीर्तिम्) अवर्धन् (= अवर्धयन् = वर्धयन्ति) ते रुद्रेभिः (= रुद्रपुत्रैर्मरुद्रैः) सगणः (= सगतः सन्) माभ्यदिने स-
 यने [सोमं] पिब ॥

२. हे इंद्रा, तूं गोरसयुक्त, मन्थयुक्त [आणि] शुभ्र सोम पी. आम्हीं [हा] सोम तुला माद याना म्हणून अर्पण केला आहे. स्तोत्रकारी जो रुद्रपुत्र मरुतांचा गण, त्यांजबरोबर तूं वृषि होईपर्यंत पी.

३. हे इंद्रा, जे तुझे तेज [वाढवितात], जे [तुझे] बळ वाढवितात, जे मरुत् [तुला] स्तविणारे होःसाते तुझा पराक्रम [वाढवितात], त्या रुद्रपुत्रांसहित तूं, हे वज्रहस्ता, हे सुमुखा [इंद्रा], मध्याह्नीच्या सवनांत [सोम] पी.

2. Drink, o India, the white juice mixed with milk, mixed with barley meal. We have offered it for thy exhilaration. Accompanied by the praying troop of the Maruts—the sons of Rudra—drink thou to thy satisfaction.

3. Drink, o Indra, thou armed with the thunderbolt, thou possessed of a handsome chin [the soma] in the midday worship in company with the Maruts the sons of Rudra who promote thy strength, who [promote] thy power, [and who] with hymns [promote] thy glory.

२. 'मन्थयुक्त' = 'मन्थिनम्.' म्हणजे ज्यात मथ घातला आहे असा.

'स्तोत्रकारी' म्हणजे इंद्राचे स्तवन करणारा सू. ५२ म. १५ पहा.

तमपो यद्धं वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वत्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र ।
असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वत्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अ-
देवम् ॥ ६ ॥

यजाम इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममर्तुर्पयस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् ।
युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममर्तुः । ययस्य । न । रोदसी इति । महिमा-
नम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, देवीः (= श्रोतमाना अपः) परि वत्रिवांसं (= परित आवृत्य वर्त-
मान) शयानम् (= एकर निश्चलत्वेन वर्तमानम्) अदेव (= देवहीन देवान् पूज-
यन्तं) वृत्र चरता वधेन (= शीघ्रेण वज्रेण) जघन्वान् (= हतवान्) एवं यद्
(= यस्मात्कारणाद्) आजौ (= युद्धे) अत्यानिव (= अथानिव) अपः सर्तवै प्रा-
सृजः (= मेघोदकानि सर्तुं प्रसृष्टवान् मेघोदकानि प्रसृज्य तानि वर्षितवान्) ॥

७. [अतः कारणाद्] वृद्ध (= प्रवृद्ध) बृहन्त (= महान्तम्) ऋष्व (= स्तो-
तव्यम्) अजर (= जराहित) युवानम् (= अत एव नित्यतरुणं) [त्वाम्] इन्द्र
नमसा यजाम इत् (= नमस्कारोपलक्षितेन हविरेन कुशिरा वयं पूजयाम एव) ।
यस्य प्रिये यस्य [तव] महिमानं (= महत्त्वं) प्रिये रोदसी (= प्रियतमे आत्मापृ-
थिवी) न ममर्तुः [न] ममाने (= न परिच्छेत्तुमशक्नुता नाप्यनुना शक्नुतः) ॥

६. हे इन्द्रा, तूं जो वृत्राला मारून पुढांत घोडे सोडिल्याप्रमाणे उदकें सोडून वाहविता झालास; [आपो] देवीला वेष्टून राहिलेल्या देवहीन वृत्राला वेगवान् वज्रानें [जो मारिता झालास],

७. त्या तुज प्रवृद्ध, महान्, स्तुत्य, अजर [आणि] नित्य तरुण इन्द्राला आम्हीं हवीनें भजूं; ज्या यजनीय [इन्द्रा] चा महिमा मित्र द्यावाष्टयिर्वीनीं मोजला नाही— [द्यावाष्टयिवी मोजीत नाहीत].

6. Thee, o Indra, who having slain Vritra didst send forth the waters to flow even as horses in a battle—[having slain] with the swift thunderbolt the godless [Vritra] that lay hemming the divine waters;—

7. We will worship with oblation thee Indra who art powerful, great, praise-worthy, free from old age, ever young, adorable Indra whose greatness dear Heaven and Earth did not measure [and] do not measure.

६, ७. 'हे इन्द्रा, ज्यापेक्षा तूं वृत्राला मारून उदकवृष्टि करिता झालास, त्यापेक्षा आम्ही तुजला भजावे. कारण

तुझा महिमा मोजण्यास द्यावाष्टयिरीहि समर्थ नाहीत.'

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।
 दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुपसं सुदंसाः ॥ ८ ॥
 इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति ।
 विश्वे ।

दाधारं । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् ।
 उपसम् । सुदंसाः ॥ ८ ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्ज्ञातो अपिबो ह सोमम् ।
 न द्याव इन्द्र तवसन्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥
 अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महित्वम् । सद्यः । यत् । जातः ।
 अपिबः । ह । सोमम् ।
 न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः ।
 शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

६५१.

भाषायाम्.

८. इन्द्रस्य पुरुणि (=बहूनि) सुकृता कर्म (=सुकृतानि सुपु कृतानि कर्माणि चरितानि) व्रतानि (=शासनानि च) विश्वे देवा [अपि] न मिनन्ति (=न हिसन्ति) । यः सुदंसाः (=सुपराक्रम इन्द्र) इमा पृथिवीम् उत द्यां दाधार (=दधार) सूर्यमुपसं [च] जजान ॥

९. हे अद्रोघ (=द्रोहरहित), तव तत् (=एतद्वक्ष्यमाण) महित्वं (=महत्त्व) सत्यं (=नित्य) [भवति] यत् [त्वं] जातः सद्यः सोमम् अपिबो ह (=जातमात्रायैव तुभ्य जना. पानार्थं सोमं प्रापतवन्तः) । हे इन्द्र, तवसस्ते ओजः (=बलवत्तत्त्व तेजो) न द्यावः (=न तेजस्विनो द्युमदेशा) न अहा (=न दिवसा) न मासा न शरदः (=न वर्षाण्यपि) वरन्त (=चारयितुं शक्नुवन्ति) ॥

तेजस्विनस्तत्र तेजः सर्वाणि तेजास्ततिगच्छतीत्यर्थः ॥

८. इंद्राची अनेक सुचरितें [आणि] पराक्रम सर्व देव भंगू शकत नाहीत. जो या पृथिवीला आणि वृत्ता धारण करिता शाला, [आणि जो] महा पराक्रमी [इंद्र] सूर्याला [आणि] उपेला उत्पन्न करिता शाला.

९. हे द्रोहरहित [इंद्रा], तुझा हा महिमा सत्य आहे, कीं तूं क्षाल्यावरोवर सोम पिता शालास. हे इंद्रा, तुज बलवंताचें तेज दुःलोकास आणि दिवसांस आणि मासांस आणि वर्षासहि अनिवार्य आहे.

8. Not all the gods can harm the many well-done deeds [and] the laws of Indra; who supported this Earth and Heaven [and who], performer of great deeds, created the sun [and] the dawn.

9. 'This greatness of thine is indisputable, o benign [Indra], that thou didst drink the soma as soon as thou wast born. Not the brilliant regions of heaven, nor the days, nor months, nor years can withstand thy splendor, thou the mighty one.'

९. 'क्षाल्यावरोवर सोम पिता शालास' = 'सद्यो जातो अश्विः सोमम्.' म्हणजे, 'तूं जन्मतांच तुझें देवत्व आणि

देवश्रेष्ठत्व लोकांनीं मान्य करून तुला सोम अर्पण करून तुझी उपासना करावयास आरंभ केला.'

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥ १०

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे ।
विऽओमन् ।

यत् । ह । वावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः । अथ । अभवः ।
पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥ १० ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भुदध दौर्यदन्यया स्मिग्या क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽ-
जात । तव्यान् ।

न । ते । मुहिऽत्वम् । अह् । भूत् । अर्ध । दौः । यत् । अन्यया ।
स्मिग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, त्वं जातं सद्यो मदाय परमे व्योमन् सोममपिब. (=जातमात्र एव हर्षप्राप्तयेऽतिशयोक्तुं आकाशे सोमं पीतवानसि) । यद् (=यदा च) वावापृथिवी (=वावापृथिव्यौ) आ अविवेशीः (=सर्वत्र प्रविष्टवानसि) अथ (=तदानीं) पूर्य कारुधाया अभवः (=पुरातनः स्तोत्राणां धारयिताभवः) ॥

११. हे तुविजात (=जातमवल), तव्यान् (=तवीयान्=अतिशयेन बलवा-
स्त्वम्) अर्णं परिशयान (=मेघादन्तरितो वर्तमानम्) [अत एव] ओजाय-
मान (=बलमाचरन्तम्=आत्मानं बलवन्तं मन्यमानम्) अहिं (=वृत्ररूपमहिम्)
अहन् (=हतवानसि) । यद् (=यदा) अन्यया स्मिग्या (=एततरया वक्ष्या)
क्षाम् अवस्थाः (=पृथिवीम् अवच्छाद्यतिष्ठः) अथ (=तदानीं) ते महित्व
(=तव महिमानं) शोर्नाहु भूत् (=शोर्नान्वभवत् न शतवान्) ॥

वृत्रं हत्वा त्वं यदा स्वर्गीयं महत् स्वरूपम् अदर्शयस्तदानीम् एवमेव वक्ष्या
सममा पृथिवीम् आञ्जदितवानसि शिष्टं तव शरीरं शोरपि महत्तरं सत् तेनापि न
शतपरिमाणमित्यर्थः ॥

१०. हे इंद्रा, तूं जन्मतांच अत्युच्च आकाशांत मादासाठी सोम पिता झालास. आणि तूं तेव्हां द्यावापृथिवीभर प्रवेश करून स्तोत्रांचा पुरातन पोषणकर्ता झालास.

११. हे जातप्रबळ [इंद्रा], अतिशय बळवान् असा जो तूं तो उदकासभोंतालीं निजून राहिलेल्या [आणि] बळाचा डोल घालणाऱ्या अहीला मारिता झालास. तूं जेव्हां एके टिरीनें पृथिवीला आच्छादून उभा राहिलास, तेव्हां तुझे विशालत्व द्युलाहि समजलें नाहीं.

१०. 'तूं जन्मतांच आकाशांत अत्युच्च स्थानी चढलास आणि तेथून त्वां सरळ द्यावापृथिवीस व्यापिलें. तेव्हां तत्क्षणीं लोक तुला सोम अर्पण करूं लागले, आणि तूं स्तोत्रेजनांचा पोषणकर्ता झालास.'

10. Thou didst for exhilaration drink the soma, o Indra, in the highest firmament so soon as thou wast born. And when thou didst wholly occupy the heaven and the earth, thou didst become the ancient supporter of the worshippers.

11. O [Indra] born mighty, thou the mightiest one didst slay the Serpent that lay around the water and thought himself strong. The heaven did not find thy greatness when thou stoodst covering the earth with one hip.

११. वृत्ररूप सर्पाला मारून जेव्हा इंद्रानें आपलें मोठें स्वरूप प्रगट केलें, तेव्हा त्याच्या एका टिरीनें सर्व पृथिवी झाकली. उरलेले शरीर शूपेक्षाहि मोठें असल्यामुळे त्याचा अंत द्युला लागला नाही.

विवेष धन्मा धिषणा जज्ञान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अंहसो यत्र पीपरत् यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जज्ञान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

आपूर्णेऽस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिवध्वै ।

समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ १५ ॥

आऽपूर्णेः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिवध्वै ।

सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. यद् (=यदा) धिषणा (=इन्द्र स्तवानीति बुद्धिर्) मा (=मां) विवेष (=व्याप्नोति) [तदा] [अहं स्तुतिं] जज्ञान (=उत्पादयामि) । पार्यादहः (=शत्रुसन्धिधनो दिवसात्पुरो मुद्रदिनात्पुर) इन्द्र स्तवै (=स्तवानि) यथा यत्र (=तस्मिन् दिने प्रसक्ते सति) [स] नः (=अस्मान्) अंहसः (=दुःखात्) पीपरत् (=पार नयेत्) । नावेव यान्तं [तम्] उभये हवन्ते (=नद्यादिषु नौकया गच्छन्त पुरुष यथोभयकूलवर्तिनो जना आह्वयन्ति तथा युद्धे वर्तमाना उभयपक्षजनास्तमाह्वयन्ति) ॥

१५. आपूर्णेः कलशः (=सोमेन परिपूर्णो द्रोणकलशः) सेक्ता कोशमिव (=उत्सेनसो जलपात्रं यथा सिष्यति जलेन पूरयति तथा) अस्य पिवध्वै (=इन्द्राय पातु) स्वाहा (=स्वाहेति शब्देन) सिसिचे (=सितोस्ति) । प्रिया. सोमासः (=सोमा) मदाय (=हवोत्पन्नये) प्रदक्षिणित् (=प्रादक्षिण्येन) इन्द्रम् अभि सम् उ आ अववृत्रन् (=इन्द्रं प्रति वर्तन्ताम्=अभिगच्छन्तु) ॥

१४. जेव्हां स्तवन करण्याची इच्छा माझ्या मनांत येते तेव्हांच मी [स्तवन] करीत असतो. मी इंद्राला युद्धाच्या दिवसा पूर्वीच स्तवीन, कीं जेणे करून तो आम्हांला त्या दिवशीं संकटाच्या पार नेईल. नावेतून जाणाऱ्यासारखा जो तो त्याप्रत दोनीकडचे लोक हाका मारितात.

१५. त्यानें प्यावा म्हणून, [सोमानें] भरलेला हा कलश स्वाहा म्हणून ओतला जात आहे, पखाल ओतल्याप्रमाणें पिण्यासाठीं ओतला जात आहे. प्रिय सोमरस माद आणण्यासाठीं इंद्राप्रत प्रदक्षिणा करून प्राप्त होओत.

14. So soon as the desire to praise [him] seizes me I make a [hymn]. Let me praise Indra before the day of battle that he may save us from danger on that day. Both sides call to him as to one who goes in a boat.

15. A jar filled [with soma] is poured out with svāhā for him to drink even as a waterman pours out a skin-bag. May the dear somas approach Indra, keeping him on their right, for his exhilaration,

यज्ञो हि ते इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः ।
मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽ-
हत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सु-
म्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः
॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, यज्ञो हि ते वर्धनो भूत् (=तव बलस्य वर्धयितामवत्) उत
(=अपि च) सुतसोमो मियेधः (=अभिपुतसोमवत् पथादि हव्यं) प्रियः (=प्री-
तिकरम्) [अभवत्] । यज्ञियः (=यज्ञार्हः) [सन्] [त्व] यज्ञेन यज्ञम् अव
(=यज्ञिष्य यज्ञस्य कर्तार रक्ष) । अहिहत्ये (=वृत्रहनने) यज्ञस्ते वज्रम् आवत्
(=तव वज्रम् अरक्षत्) ॥

१३. यज्ञेन अवसा (=हव्येन) [च] इन्द्रम् [उपासरजनः] अर्वाक् आ
चक्रे (=स्वशाभिपुतम् आवर्तयति) । एनम् [इन्द्र] नव्यसे सुम्नाय (=अतिश-
येन नूतनस्य सुरास्यानामये) आ ववृत्याम् (=अस्मत्समीपम् आवर्तयेयम्) ।
य [इन्द्रः] पूर्व्येभिः स्तोमैर्भिर्वृधे (=पुष्टतनैः सूतेर्वृद्धवलो भवति) यो मध्य-
मेभिः (=मध्यमशालसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्) [ववृधे] । उत (=अपि च) नूतनेभिः
(=अपुनातनैः स्तोत्रैर्) [वर्धते] ॥

१२. हे इंद्रा, यज्ञ तुझे बळ वाढविणारा झाला, आणि ज्यांत सोम काढिला जातो असे हवन तुला प्रिय झाले. यज्ञार्ह होत्साता तूं यज्ञाच्या द्वारे यज्ञ करणाऱ्या यज्ञमानाला रक्ष. यज्ञ तुझ्या वज्राला वृत्रहन्नाच्या वेळीं रक्षिता झाला.

१३. यज्ञानें [आणि] हवीनें [उपासकजन] इंद्राला आपणाकडे वळवितो. त्याला मी अत्यंत नूतन सुखाकरितां मजकडे वळवीन; जो [इंद्र] पुरातन स्तोत्रांनीं वाढला, जो मध्यम [स्तोत्रां] नीं आणि नूतन [स्तोत्रां] नीं वाढतो.

12. A sacrifice became, o Indra, thy invigorator, and an offering accompanied by the soma [became] dear to thee. Through sacrifice do thou, worthy of sacrifice, protect the performer of a sacrifice. It was a sacrifice that helped thy thunderbolt in the destruction of the Serpent.

13. [The worshipper] brings Indra towards himself by means of sacrifice and oblation. May I turn him towards myself for the newest favour—him who grew strong by ancient hymns, who [grew] by medieval [hymns] and [who grows] by modern [hymns].

१२. यांत यज्ञ शब्दाचे 'यजन' आणि 'यजन करणारा' असे दोन अर्थ आले आहेत. यज्ञानें माहात्म्य यांत दर्शविलें आहे.

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि घन्तौ वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृष्टं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः ।
वरन्त ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र । आ । दृष्टम् । चित् । अ-
रुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥ ११

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्जि-
तम् । धनानाम् ॥ १७ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१६. हे पुरुहूत इन्द्र (=बहुभिराहूतेन्द्र), यद् (=यदा) इषितः (=तव सखिभिरङ्गिरोभिः प्रेरितः सन्) दृष्टं चित् (=अतिमबलमपि) गव्यम् ऊर्वम् (=गवां गोष्ठं पणिभिर्दत्तानां मेघोदकरूपाणां गवां निरोधस्थानं) सखिभ्यः (=सखीनामङ्गिरसामर्थम्) इत्था आ अरुजः (=सम्पगमाह्वीम्) [तदा] न गभीरः सिन्धुः (=अगाधः समुद्रः) न [च] परि सन्तः (=परितो वर्तमाना) अद्रयः (=पर्वतात्) त्वा (=त्वां) वरन्त (=वारयितुमशक्नुवन्) ॥

१७. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शरतमम्) इन्द्र शुनं (=सुतमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=ममलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्त) धनानां संजितं (=सम्पन्नेतरं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

१६. हे इंद्रा, सख्यांनीं उत्तेजन दिलेला होसाता तूं जेव्हां खाजप्रीत्यर्थे अति प्रबळ असाहि गाईंचा गोठा फोडिता झालास, तेव्हां हे पुरुहूता, अगाध समुद्राला तूं अनिवार्य झालास, समोतालीं असणान्या पर्वतांला अनिवार्य झालास.

१७. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं वा लढाईत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्ये बोलावूं.

16. When prompted by thy friends, o Indra, thou didst for their benefit break open even the impregnable stall of the cows, neither the deep ocean, o thou invoked by many, nor the mountains that lay around, could, ward thee off.

17. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्तम् ३३-२६७.

“ संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योचितीर्थोः । तत्र नदीवाक्यं चतुर्थाषष्ठ्यष्टमी-
दशम्यः । षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिः ” । अयमर्थः । “ चतुर्थाषष्ठ्यष्टमीद-
शमीनां नदीवाक्यत्वाच्च एव ऋषयः । शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स
एव ऋषिः ” ॥ इन्द्रो देवता ॥ अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाद्शुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपऽस्थात् । अश्वे इवेत्यश्वेऽइव ।
विषिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।
गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाद् । शुतुद्री ।
पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उशती (=उशस्यो वत्समिव समुद्रं कामयमाने) विपाद् शुतुद्री (=एत-
न्नामके नद्यौ) विषिते हासमाने अश्वे इव (=मन्दुरासकाशाद् विमुक्ते परस्परं स्पर्-
धमाने वृद्धे इव) मातरा (=मातरौ सवस्ते) रिहाणे (=वत्सं लेढुमिच्छन्त्यौ)
शुभ्रे गावेव (=शोभमाने गावाविव) पर्वतानाम् उपस्थात् (=उत्सद्वात्) पर्यसा
प्र जवेते (=उदकेन युक्ते त्वरया समुद्रं प्रति गच्छतः) ॥

पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहि-
त्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाद्शुतुद्रीः संभेदमाययावतुष्युरितरे । अधो-
चितीतीर्णुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्टोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिसृभिस्तुष्टाव ॥ इति
सायणः ॥

सूक्त ३३-२६७.

ऋषि- १-३ विश्वामित्र; ४ नद्या; ५ विश्वामित्र; ६ नद्या; ७ विश्वामित्र; ८ नद्या; ९ विश्वामित्र; १० नद्या; ११-१३ विश्वामित्र. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्; शेषटक्ती ऋचा मात्र अनुष्टुप्.

१. [तवेत्यांत्न] सोडलेल्या एकमेकांवरोबर ईर्ष्या करणाऱ्या ज्या दोन घोड्या सांप्रमाणे, [अथवा] सवस्त [आणि] [यासराला] चाटावयास इच्छिणाऱ्या ज्या दोन शोभायमान गाई सांप्रमाणे, विपाट् [आणि] शुतुद्री प्रेमयुक्त होत्या त्या आपला प्रवाह घेऊन पर्वतांच्या मांडीवरून धांवत आहेत.

१. अशी कथा आहे की, विश्वामित्र ऋषि पैजवन सुदास नावाच्या राजाचा पुरोहित झाला, आणि पुरोहित कऱून धन संपादन केलें आणि विपाट् आणि शुतुद्री या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ आला. दोन्हीहि नद्यांला पाणी पुष्कळ आहे आणि आपणास उतार होणार नाही असे पाहून, पाणी उतरावें आणि त्या ओलाडून जातां यावें अशा हेतूने तिहिया तीन ऋचा विश्वामित्रानें म्हटल्या.

HYMN 33-267.

To Indra. The *Rishis* are as follows: 1-3 *Vis'vāmitra*; 4 The *Rivers*; 5 *Vis'vāmitra*; 6 The *Rivers*; 7 *Vis'vāmitra*; 8 The *Rivers*; 9 *Vis'vāmitra*; 10 The *Rivers*; 11-13 *Vis'vāmitra*. Metre—*Trishtubh*, the last verse being an *Anushtubh*.

1. Like two mares left loose [from the stable] [and] racing with each other, [or] like two beautiful mother cows, wishing to lick [their calves], the affectionate *Vipāt* [and] *S'utudrī* are hurrying down with their water from the slope of the mountains.

॥ सूक्तांत विश्वामित्र आणि विपाट् शुतुद्री या दोन नद्यांचा संवाद आहे.

पहिल्या ऋचेत नद्या, शर्यत धांवणाऱ्या दोन घोड्या धावतात तशा अथवा वासरया मायेने धांवणाऱ्या गाई धावतात तशा, समुद्राकडे धांवत आहेत असें सांगितलें आहे.

‘विपाट्’ आणि ‘शुतुद्री.’ ॥ दोन्ही नद्या पंजाबात आहेत. ‘शुतुद्री’ला आता ‘सतलज’ म्हणतात, विपाट् ही

इन्द्रैषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव यायः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥
इन्द्रैषिते इतीन्द्रैऽषिते । प्रऽस्रवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समु-
द्रम् । रथ्याऽइव । यायः ।

समाराणे इति सम्ऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या ।
वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृऽतमाम् । अयासम् । विऽपाशम् । उर्वीम् ।
सुऽभगाम् । अगन्म ।

वत्सम्ऽइव । मातरां । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे । समानम् । योनिम् ।
अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. प्रसवं भिक्षमाणे (=इन्द्रवर्तुक्तं यत् प्रेरणं तद् याचमाने) [अत एव] इन्द्रैषिते (=इन्द्रेण प्रेषिते) समाराणे (=परस्परं संगच्छमाने) ऊर्मिभिः पिन्वमाने (=तरङ्गैः परितस्पर्शप्रदेशान् वर्धयिष्यी) [युवा] रथ्येव (=रथादृढी कौचित् पुरुषाविव) अच्छा समुद्रं यायः (=समुद्रं प्रति गच्छयः) । हे शुभ्रे (=शोभमाने विपाटुशुतुद्रयोः), वाम् अन्या (=युवयोरेकतरा) अन्याम् अपि एति (=अपरा परिगच्छति तथा सह संगच्छते) ॥

३. मातृतमाम् (=अतिशयेन मातरं मातृसदृशी) सिन्धुं (=नदीं शुतुद्रौम्) अच्छ अयासम् (=आगच्छम्) । उर्वीं (=महतीं) सुभगा (=सौभाग्यवतीं) विपाशम् अगन्म (=आगच्छाम्=आगच्छम्) । वत्सं सरिहाणे मातरेव (=वत्सं निहाया लेटुमिच्छन्त्यौ मातरौ यथा तथा) समानं योनिम् अनु संचरन्ती (=समानं स्थानं समुद्रं गच्छन्त्यौ) [नद्यौ प्रति आगच्छम्] ॥

२. हे [नद्यांनो], [इंद्राची] प्रेरणा वांछिणान्या, इंद्रानें प्रेरिलेल्या, परस्पर एकत्र मिळणान्या [आणि] [आपल्या] लाटांनीं [जवळच्या प्रदेशांला] पुष्ट करणान्या तुम्ही, रयीप्रमाणें समुद्राप्रत जातां. हे शोभिवंत [नद्यांनो], तुम्हांतून एक दुसरीवर जाऊन पडते.

३. अतिशयेंकरून मातेसारिखी [जी शुतुद्री] नदी [तिज] प्रत मी आलों आहे. विशाल [आणि] सौभाग्यवती [जी] विपाश् [तिज] प्रत मी आलों आहे. वत्साला चाटूं इच्छिणान्या आया [धांवतात त्या] प्रमाणें एकच स्थानाप्रत धांवत जाणान्या [ज्या] दोन [नद्या, त्याजप्रत मी आलों आहे].

2. Desirous of propulsion [by Indra], [and] propelled by Indra, joined each to the other [and] nourishing [the surrounding country] with your waves, you go towards the sea, like two charioteers. O fair ones, one of you falls upon the other.

3. I have come to the best of mothers the river [S'utudri]—we have come to the vast [and] blessed Vipāt: [the rivers that are] like two mothers desirous of licking their calf, [and] running towards one common place.

शुतुद्रीची शाखा होय. शुतुद्री ही नदी प्रसिद्ध आहे, आणि खान करिते वेळी 'इमं मे गङ्गे यमुने' इत्यादिक मंत्र म्हणतात त्यात तिचें नांव येतें.

विश्वामित्राला विपाद् शुतुद्री यांच्या संगमाजवळ (म्हणजे 'अमृतसर' पा-

सून काहीं थोड्या अंतरावर) उतार पाहिजे होता; यावरून विश्वामित्र पक्षांतां अथवा त्याच्या आसपास राहत असे असे सिद्ध होतें. शुतुद्री हिला क्रितीएरु दुसऱ्या नद्या मिळाल्या म्हणजे तीच पुढें सिन्धुनदी होते.

२. यांत दोन्हीहि नद्यांचा संगम होऊन त्या समुद्राकडे धांवत आहेत आणि जातां जाता आसपासच्या शेताला पा-

ण्याने समृद्ध करित आहेत असें तात्पर्य आहे.

'इंद्रानें प्रेरिलेल्या' = 'इन्द्रेषिते.' म्ह-

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः कियुविप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् ।
चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गैऽतक्तः । कियुऽविप्रः । नद्यः ।
जोहवीति ॥ ४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्पुराद्दे कुशिकस्य स्रुतः ॥ ५ ॥ १२ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्पुः । अद्दे । कुशि-
कस्य । स्रुतः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४ नद्यो प्रत्युचतु. ॥

वयम् एना (=अनेन) पर्यसा (=उदयेन) पिन्वमाना (=परिसरप्रदेशान्
वर्धयिष्य. सत्यो) देवकृत योनिम् अनु चरन्ती (=देवेन इन्द्रेण कृत स्थान समुद्र-
मनुलक्ष्य गच्छन्त्य) [आस्महे] । [अस्माक] सर्गैतक्त प्रसव (=गमने प्रवृत्त
उद्योगो) न वर्तवे [भवति] (=निवर्तयितुं शक्यो न भवति) ॥

५ हे ऋतावरी. (=ऋतावर्यः नद्यः), मे सोम्याय वचसे (=मम सोमसवन्धिने
वचनाय) मुहूर्त (=मुहूर्तमात्रम्) एवै (=गमनेभ्यः) उप रमध्वम् (=उपरता
भवत) । अवस्पु. (=प्रसादेच्छुः) कुशिकस्य स्रुत (=कुशिकस्य राजर्षे पुत्रो
विश्वामित्रोद्) बृहती मनीषा (=बृहत्या स्तुतिबुद्ध्या) सिन्धुम् अच्छ (=त्वा शुनूरी
प्रति) अद्दे (=प्रसर्पेणाह्वयामि) ॥

सोम्याय उनीर्याद् सोम सपादयामीत्येव सोमसपादिने वचसे तदर्थम् इति
सायण ॥

४. [आम्ही] या उदकानें संतुष्ट करणाऱ्या [आणि] देव-रुत स्थानाप्रत जाणाऱ्या [आ-होंत]. गमनाविषयी [आमचा] उद्योग थांबवितां येत नाही. कोणत्या इच्छेनें [हा] विप्र [आ-म्हां] नद्यांला पुकारीत आहे ?

५. हे नद्यांनो, तुम्ही माझ्या सोमयुक्त वचनाकरितां थांबा. एक सुदूर्तभर धांवणे बंद करा. प्रसादाची इच्छा करणारा जो मी कुशिकाचा पुत्र त्या म्या मोठ्या भक्तीनें [तुज] नदीप्रत हाक मारिली.

4. We are enriching [all] with this water [and are] running towards the god-appointed place. [Our] work of passing on cannot be stopped. With what object does the poet call out to the rivers ?

5. For my prayer, accompanied by soma, do ye tarry, o rivers, for a short while from [your] swift marches. Desirous of [thy] favour I, the son of Kus'i-ka, called out to [thee] the river, with great devo-tion.

णजे मेघोदकाचा निरोध करणाऱ्या वृ-त्राला इंद्राने मारून मेघोदके मुक्त के-ल्यामुळे ज्या वाहू शकल्या अशा.

‘इंद्राची प्रेरणा वाळिणाऱ्या’ ह्याचाहि भावार्थ वृत्रहननाच्या संबंधानेच काढिला पाहिजे. वृत्राने कोंडून ठेविलेल्या स्थि-तीत असता तेथून आपली सुटका व्हावी आणि आपण आपल्या मार्गाने

४. यात नद्यांनी विश्वामित्राला दि-लेले उचर आहे. ‘आम्हाला इंद्राने ने-मून दिलेल्या स्थानाप्रत (समुद्राप्रत) आम्ही वाटेत शेतें सुपीक करीत करीत जात आहों. आमच्यानें थांबवणार नाही. तू ना हाका मारीत आहेस ?’

जावे अशी मोकळीक मिळण्यासाठी इं-द्रानें वृत्रहनन करावे अशी इच्छा क-रणाऱ्या.

‘एक दुसरीवर पडते’ म्हणजे ए-कीचा संगम दुसरीशी होतो.

३. यात विश्वामित्र म्हणतो, ‘मी या मातेसारख्या दोन नद्याप्रत आलो आहे.’

५. यात विश्वामित्र नदीला हाक मारण्याचें कारण सागत आहे. ते हें की, माझ्या मनावत सोम आणि स्तुति (इं-द्राला ?) अर्पण करावयाची आहे, या-स्तव मला लवकर जाण्यासाठी तुम्ही घटकाभर न चालता उभ्या रहा.

इन्द्रो अस्मां अरदद्वज्रवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रं ऽवाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । प-
रिऽधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे ।
यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्वत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् ।
विऽवृश्वत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छ-
मानाः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वज्रवाहुः (= वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ तादृश) इन्द्रः अस्मान् अरदत् (= अ-
रानत् = अस्मदर्थं गमनमार्गे कृतवान्) । [स] नदीनां परिधिं (= नदीनां परितो वर्त-
मानं) वृत्रम् अप अहन् (= हतवान्) । सुपाणिः शोभनकरः सविता देवः [अस्मान्]
अनयत् (= मेघभेदनं कृत्वा अस्मभ्यं मार्गमदर्शयत्) । तस्य प्रसवे (= शासने)
उर्वीः (= विशाला) वयं यामः (= गच्छामः) ॥

७. इन्द्रस्य तद् वीर्यं कर्म (= शौर्यं चरितं च = बलयुक्तं चरितं) शश्वधा (= सर्वदा)
प्रवाच्य (= प्रकृषेण वचनीयं) यत् [सः] अहिं विवृश्वत् (= वृत्ररूपं सर्पं विच्छेद) ।
[स] परिषदः (= परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान्) वज्रेण
जघान् । [तदानीम्] अयनम् इच्छमाना आपः (= गमनम् इच्छन्ति मेघोदयानि)
आयन् (= अगच्छन्) ॥

इति प्रसङ्ग्यशादिन्द्रस्य नदीभ्यां कृत्वा स्तुतिः ॥

६. आम्हांला वज्रबाहु इंद्रानें सणिलें आहे, त्याणें नद्यांचा वेष्टिता जो वृत्र त्याला मारिलें. सुहस्त जो सविता देव त्याणें मार्ग दाखविला. त्याच्या प्रेरणाने आम्ही विशाल होतऱ्या जात आहों.

७. इंद्राचें हें शौर्य आणि चरित निख वाखाणण्यास योग्य आहे, कीं त्याणें अहीचें हनन केलें; तो वेढा घालणाऱ्यांस वज्राने मारिता शाला; गमनाविपर्यी उत्सुक उदकें निघून बाहेर वाहलीं.

6. Indra armed with the thunderbolt made the path for us. He slew Vritra the besieger of the rivers. The divine Savitā of good hands showed us the path. We the wide ones are going under his propulsion.

7. This exploit [and] achievement of Indra is ever worthy of being celebrated, that he cut the Serpent. He slew the besiegers [of the waters] with the thunderbolt. The waters desirous of going went forth.

६. नद्यांचें उत्तर 'मेघोदकास अवशोधून राहणाऱ्या वृत्राला मारून मेघोदकें मोडलीं करून आमच्या पात्रात प्रवाह वाहे असे इंद्रानें केले आहे, आणि त्याणेंच समुद्राकडेस जाण्याचा मार्ग आम्हांस लावून दिला आहे. यास्तव आम्ह्यानें यावत नाहीं.'

यात सविता हें पद इंद्राची समजले पाहिजे. कारण इंद्र हा देव सवितृरूपच आहे. सू. ६ म. २ आणि टीप पहा.

७. यात प्रसंगास आलेली इंद्राची स्तुति नदीनी केली आहे.

'अहि' म्हणजे वृत्ररूप सर्प. सू. ३२ म. १ आणि टीप पहा.

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन ।

नि ते नसे पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचे ते ॥ १० ॥ १३

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थं । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नसे । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै ।
तु इति ते ॥ १० ॥ १३ ॥

यदङ्ग त्वा भरताः सन्तरेयुर्गव्यन्ग्रामं इषित इन्द्रं जूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सन्तरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः ।
इन्द्रं जूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वो । वृणे । सुऽमतिम् ।
यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० हे कारो, (=स्तोत्र), ते वचांसि (=तव वचनानि) आ शृणवाम (=शृणुम) । दूरात् अनसा रथेन ययार्थं (=यत. शकटेन रथेन च दूरादागतोति) । पीप्याना योषेव ते नि नसे (=युत्र स्नानं पाययन्ती माता यथा प्रहोमवति तथा त्वदर्थं यय नमाम्) । [अथवा] कन्या मर्याय शश्वचं इव ते [नसे] (=पित्रे भ्रात्रे वा मनुष्याय परिष्वजनार्थं यथा नमति तथा यय त्वदर्थं नमाम्) ॥

नञ् पूर्व विश्रामित्रवाक्य प्रत्यारयायानपर्चा तस्य वाक्यम् आशुश्रुत् । ..... नसे नमाम् । प्रत्येकविवक्षयात्रैकवचनम् । इति सायण ॥

११ अङ्ग (=हे) [नदि], यत् (=यस्मात्) भरता (=भरतकुलजा मदीयास्) त्वा सन्तरेयु (=त्वा सम्यगुच्चार्या भवेयु), गव्यन् इन्द्रजुत [इन्द्रेण] इषितो [भरताना] ग्राम [सन्तरेत्] (=गा इच्छन्निन्द्रपेरित इन्द्रेणाभ्यनुज्ञातो भरताना मदीयाना समृद्धस्त्वा त्वदाज्ञया सन्तरेत्) [यतश्च] सर्गतक्त प्रसव (=गमनाय प्रवृत्तस्तेषाम् उद्योग) अर्षात् ह (=उपरतो न भवेत्) [अतः कारणात्] यज्ञियाना व सुमतिम् आ वृणे (=यज्ञार्हाणां युष्माकं शोभना स्तुतिम् अहं समजे) ॥

सपरिवारस्य ममार्थं यस्माद् उच्चीरणमार्गं ददाति अतः कारणात् त्वा सुश्रु यथा तथा स्तोत्रायामित्यर्थः.

१०. हे कवी, आम्ही तुझें म्हणणें ऐकितों. तूं दुरून गाडीत [आणि] रथांत वसून आला आहेस. थान पाजणाऱ्या स्त्री-प्रमाणें तुजकरितां मी खाली नमतें, कन्या जशी बापाचे पाय धरण्यास लवते, त्याप्रमाणें तुजकरितां मी नमतें.

११. हे नद्यांनो, ज्यापेक्षां भरतपुत्र तुम्हांला [आतां] तरून जातील, गाई मिळविण्याविषयी उत्सुक असा जो इंद्रानें प्रेरिलेला [आणि इंद्रानें] उत्तेजन दिलेला भरतांचा समूह, [तो तरून जाईल], [आणि ज्यापेक्षां] त्यांचा [जो] गमनाविषयी उद्योग [तो] चालणार आहे, त्यापेक्षां मी तुम्हां पूजनीयांची उत्तम स्तुति करीन.

10. We will hear thy words, o poet ! Thou hast come a long way in a cart, in a chariot. I will bend myself to thee as a suckling woman, to thee even as a girl to her father for to prostrate.

11. Since the sons of Bharata are now to pass together across thee, the assemblage [of the Bharatas], anxious for cows, and propelled and hastened by Indra, [is to cross over], and since their endeavour to progress is to flow on, I will sing a great hymn to you the worshipful ones.

१०. यात नदी विश्वामित्रऋषीचे वाक्य मान्य करून त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें उतरून पार जाण्यासाठी उतार देऊ असें म्हणतात. मान यात दिलेल्या दोन्ही उपमा काहींशा दुर्बोध आहेत. 'शृण्वाम' आणि 'नमै' यांतील जो पचनव्यत्यय, त्याची उदाहरणे वेदात पुष्कळ येतच असतात.

११. विश्वामित्र म्हणतो, 'ज्या अर्थी हे नद्यांनो, तुम्ही आता मला माझ्या परिवारासह उतरून जाण्यास मार्ग देत आहा,

त्यापेक्षा मी तुमचें उत्तम स्तोत्र गाईन.'

'गाई मिळविण्याविषयी उत्सुक' = 'गव्यन्.' म्हणजे नदी उतरून गेल्यानंतर त्यास गाईचा लाभ होणार होता असें समजले पाहिजे. हे जर खरें असेल, तर मुदासाचें पौरोहित्य करून विश्वामित्र धन मिळवून घरी जात होता, असें म्हणण्यापेक्षा तो आपल्या कुळातील वीर घेऊन नदीच्या पलीकडील शत्रूच्या मुलखातून लढाई करून गाई वळवून आणण्यासाठी जात होता, असें म्हणणें

एतद्वचो जरितमपि मृषा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
 उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥८
 एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृषाः । आ । यत् । ते ।
 घोषान् । उत्तरा । युगानि ।
 उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । क-
 रिति कः । पुरुषत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥
 ओ पु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।
 नि पू नमध्वं भवता सुपारा अधोभक्षाः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः ॥९
 ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् ।
 अनसा । रथेन ।
 नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधः । अधोभक्षाः । सिन्धवः ।
 स्त्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे जरितः (= स्तोतः), एतत् (= वक्ष्यमाण) वचः (= वचनं) मा अपि मृषा. (= मा विस्मयीः) यत् (= तच्च) ते (= तव) उत्तरा युगानि (= उत्तराणि युगानि = आगामीनि याज्ञिकानि दिनानि) आ घोषान् (= घोषयेयुः) । [तदेतद्वचनम्] । हे कारो (= कवे), उक्थेषु (= स्तोत्रेषु) नः (= अस्माद्) प्रति जुषस्व (= प्रतिसेवस्व = प्रतिस्तोत्रमस्मानपि स्तुहि) । नः पुरुषत्रा मा नि कः (= पुरुषेषु मास्मान्निकर्षी. = पुंभूतानां देवादीनां स्तुतिषु क्रियमाणासु वयं स्त्रिय इति कृत्वा मास्मानवमन्यस्व) । नमस्ते (= तुभ्य नमोस्तु) ॥

९. हे स्वसारः (= परस्पर स्वसृभूता नद्यः), कारवे [मध्यम्] ओ पु शृणोत (= मम स्तोतुर्वचनं शृणु शृणुत) । [अह] दूरात् वः (= युष्माद्) अनसा रथेन (= शम्भेन रथेन च) ययौ (= आगतोस्मि) । नि सु नमत (= आत्मना स्वयं प्रह्ला भवत) । सुपाराः (= रथादीनां तीरात्सुलेनावरोहणारोहणे यथा स्याता तथा शोभनरोधतो) भवत । हे सिन्धवः (= नद्यः), स्त्रोत्याभिः (= अद्विः) अधोभक्षाः (= रयाङ्गस्थाक्षसाधस्ताद्वयत) ॥

८. हे कवी, तूं हें वचन विसरूं नको आणि तें तुझ्या पुढच्या यज्ञोत्सवांत गाऊं दे; हे कवी, स्तोत्रांमध्ये आम्हांला सेवीत जा; तूं पुरुषांत आम्हांस तुच्छ मानूं नको. तुला नमस्कार.

९. हे भगिनी हो, तुम्ही [मज] कवीचें वचन ऐका. मी दुरून गाड्यांत बसून [आणि] रथांत बसून तुम्हांप्रत आलों आहे. तुम्ही उतरा. तुमचीं तीरे सुगम होओत. हे नद्यांनो, तुमचीं उदके आंसाच्या खालीं होओत.

७. 'हें वचन ध्यानांत ठेव आणि याचा तूं प्रत्येक यज्ञाच्या दिवशीं मोक्षार्थें गेप करीत जा. वचन हे की, जेव्हां तुमच्यांची स्तुति करशील तेव्हां आम्ही तायका आहों म्हणून आमचा धिःकार करू नघों, तर आमचीहि स्तुति करीत

8. Do not, o poet, forget this word, which let thy future [festive] days proclaim: accept us, o poet, in [thy] hymns. Do not despise us among males. Fare thee well.

9. Hear the poet o sisters! I have come a long way by a cart, by a chariot. Be ye low. May your banks be easy of access. May your waters be below the axle, o rivers!

जा. जा आता, नमस्कार तुला.'

९. विश्वामित्र म्हणतो, 'मी दुरून गाडा आणि रथ यांत बसून आलों आहे; तर तुमचे प्रवाह उथळ होऊ द्या. आणि मला उतरून जाण्यास मार्ग द्या.'

अतारिपुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिष्यन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पूणध्वं यात शीभम् १२
अतारिपुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् ।
नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इष्यन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पूणध्वम् ।
यात । शीभम् ॥ १२ ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्या हन्तापो योक्ताणि मुञ्चत ।

मादुःकृतौ व्येनसाद्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उद् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्ताणि । मुञ्चत ।
मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अद्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. गव्यवः (=गा आत्मन इच्छन्तो) भरताः (=भरतकुलजाः कुशिका)
अतारिपुः (=ता नदी समतरन्) । विप्रः (=मेधावी विश्वामित्रो) नदीनां सुमतिं
सम् अभक्त (=शोभनां स्तुतिं समभजत) । [हे नद्यः], सुराधाः (=सुराधस =शो-
भनधनयुक्ता यूयम्) इष्यन्तीः (=इष्यन्त्य. =अन्न संपादयन्त्यः सत्यः) प्र पिन्वध्वं
(=सर्वान् प्रनयेण तर्पयत) । वक्षणाः (=कुल्या) आ पूणध्वम् (=आसमन्तात्
पूरयत) । शीभ यात (=शीघ्र गच्छत) ॥

१३. व ऊर्मिः (=युष्माकं तरङ्गः) शम्या उद्धन्तु (=युगकीला युग्यकटपार्श्व-
दिसंलग्ना ऊर्ध्वा यथा भवन्ति तथा गच्छन्तु) । हे आपः (=नद्यः), [यूयं] योक्ताणि
मुञ्चत (=रज्जुर्मुञ्चत =रज्जवो यथा स्पृष्टा न भवन्ति तथा गच्छत) । अदुःकृतौ
(=नल्याणकर्मकारिण्यौ) व्येनसा (=निष्पापे) अद्यौ (=न केनापि तिरस्करणीये)
[विपाटलतुङ्गौ] मा शूनम् आ अरतां (=होनता मा गच्छता =समृद्धिं प्राप्नुताम्) ॥
एव विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरस्तुतातोतरदिति सायणः ॥

१२. गाई मिळविण्याविषयी उत्सुक भरत पार उतरले. कवी नद्यांची उत्तम स्तुति करिता झाला, [हे नद्यांनो], सुधनसंपन्न ज्या तुम्ही त्या सर्वाला अन्नसंपन्न करून पुष्ट करा. तुम्ही कालवे भरून टाका. तुम्ही [आतां] लवकर वाहा.

१३. तुमचा तरंग शिवळीला आपटो. हे नद्यांनो, तुम्ही चन्हा-टांला लागू नका. कल्याणकारक, निष्पाप [आणि] अविनाश्य अशा ज्या तुम्ही त्या समृद्धीप्रत पावा.

चांगले जुळते.

‘इंद्रानें प्रेरिलेला’ = ‘इन्द्रज्यूतः;’ आणि ‘गमनाविषयी उद्योग’ = ‘स-र्गतक्तः प्रसवः’. यावरून असे समजा-वयाचे की, नद्या आपणास इंद्रानें मार्ग लावून दिल्याप्रमाणें आपण समुद्राकडे जात आहो आणि गमनाविषयी आप-ला जो उद्योग तो बंद होण्यासारखा नाही असे जसे (मन ४ यात) म्हणा-ल्या, त्याप्रमाणेच विश्वामित्रहि म्हणत

१२. विश्वामित्र म्हणतो, ‘तुम्ही मार्ग दिला म्हणून आमचे सर्व लोक उतरून गेले. आता तुम्ही वाहा आणि सर्व प्र-देशाला संतृप्त करून अन्नसमृद्ध करा.’

12. The Bharatas, de-
siring of cows have cross-
ed. The poet commenced
a great praise of the ri-
vers.—Do you the bounte-
ous ones enrich [all], dis-
tributing food. Fill the
channels. Go swiftly.

13. Let your wave
strike the yokepins. Leave
the ropes [untouched].
May you be prosperous—
you who are benevolent,
sinless [and] innocent.

आहे की, ‘आम्हालाहि नदीपलीकडे जाण्याविषयी आणि जाण्याचा उद्योग बंद न करण्याविषयी इंद्राचीच प्रेरणा आहे. त्यापेक्षा नदीनें उतार द्यावा हे योग्य आहे.’

‘भरत’ म्हणजे येथे भरतकुळांतील पुरुष हे आणि कुशिक हे एकच सम-जले पाहिजेत. भरताचें कुळ भारतादि-कात प्रसिद्ध आहे.

१३. यात लिहिल्याप्रमाणें विश्वामि-त्राने विषाणू आणि शुतुद्री याची स्तुति करून उतरून गेला असे दासनिष्पाक-रिता हा मंत्र घातला आहे.

सूक्तम् ३४-२६८.

विशमिन् ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रः पुभिर्दातिरहासमर्केर्विदद्वसुर्दयमानो विशन्नून् ।

ब्रह्मजूतस्त्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पुःऽभित् । आ । अतिरत् । दासम् । अर्केः । विदत्ऽवसुः ।

दयमानः । वि । शन्नून् ।

ब्रह्मऽजूतः । त्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रो-
दसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जुतिमिर्यमि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जुतिम् । इर्यमि । वाचम् । अमृताय ।

भूषन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत ।

पूर्वऽयावा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. पुभिर्द (= असुरपुरा भेत्ता) विदद्वसु. (= वसूना घनाना लम्भयिता) शन्नून्
वि दयमानः (= विशेषेण हिंसन्) इन्द्रः अर्केः (= स्वतेजोभिर्) दासम् आ अतिरत्
(= असुरं वृत्तादिकम् अजयत्) । ब्रह्मजूतः (= ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितम्) त्वा वा
वृधानः (= उपासकाना स्तोत्रेण शरीरे वर्धितो) भूरिदात्रः (= बहुविधदानोपेतः)
[स] उभे रोदसी (= उभे व्यावापृथिव्यौ) आ अपृणत् (= आपूरितवान्) ॥

२. अमृताय (= अमरणधर्माय तुभ्य=त्वदर्थ) वाच मूषन् (= स्तुतिं भावयन् =
रचयन्नह) मखस्य (= ? “महनीयस्य स्तुत्यस्य ”) तविषस्य (= प्रबलस्य) ते (= तव)
जुतिं प्र इर्यमि (= प्रेरणा प्रेरयामि = त्वा प्रेरयितुं स्तोत्रं कृत्वा तदुच्चारयामि) । हे
इन्द्र, [त्व] मानुषीणा क्षितीना (= मनोः सन्धिजीना प्रजानाम्) उत दैवीनां विशां
पूर्वयावा (= अपि च देवरूपाणां जनानां पुरोगन्ता) असि ॥

सूक्त ३४-२६८.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [शत्रूची] नगरें फोड-
णारा, संपत्ति प्राप्त करून देणारा,
[आणि] शत्रूचा नाश करणारा
इंद्र [आपल्या] तेजांच्या योगानें
दस्यूला जिंकितो. स्तोत्राच्या यो-
गानें ज्याला प्रेरणा होते, जो वि-
शालविग्रह, महा दानशाली असा
इंद्र तो द्यू आणि पृथ्वी या उभय-
लोकांस भरून टाकितो शाला.

२. [हे इंद्रा], मी तुज अमरा-
कारणें स्तोत्र रचून तुज पूज्याला
आणि प्रवळाला प्रेरणा प्रेरितों.
हे इंद्रा, तूं मानवी लोकांचा आणि
देवजनांचा नायक आहेस.

HYMN 34-268.

To Indra. By Visvāmitra.
Metre— Trishtubh.

1. Indra, the destroyer
of the [enemy's] forts, the
giver of plenty, the killer
of the enemies, conquers
the demon with his efful-
gence. Propelled by the
hymn [and] invigorated in
his body, possessed of
many gifts, he filled both
the worlds.

2. Preparing a hymn
for thee, the immortal one,
I send forth speed to thee
who art adorable and
mighty. O Indra, thou
art the foremost of the
human races and of the
divine hosts.

१. 'सवितृरूप इंद्र आपल्या तेजानां
वृत्तरूप अमुराला जिंकितो शाला. त्या
प्रसंगी उपासकानी स्तोत्र केल्यामुळे त्याचे
बळ वाढले, आणि त्याने आपल्या प्रता-
पानें पृथ्वी आणि अतरिक्ष या दोन्ही
लोकांस व्यापून टाकिले.' हा इंद्राना

पराक्रम वेदात प्रसिद्ध आहे.

२. 'तुझे जे नित्याचे पराक्रम ते
तुला करिता यावे म्हणून तुला आवेश
येण्यासाठी मी स्तोत्र रचून ते तुजक-
रिता उच्चारितो.'

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्चर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्वसमुशध्वनेष्वविधेना अरुणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धऽनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् ।
वर्षऽनीतिः ।

अहन् । विऽअसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् ।
राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्वामविन्दज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः ।
अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्वाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृ-
हते । रणाय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शर्धनीतिः (= मरुद्वलस्य नायकः) इन्द्रो वृत्रमवृणोत् (= बलेनाबन्धत्) ।
वर्षनीतिः (= मायाना नायकः) [स] मायिना [वर्षासि] (= मायाकुशलानाम-
सुराणा मायाः) प्र अमिनात् (= प्रकवेण हतवान्) । उशधक् (= शत्रुवधमत्यन्तं
कामयमानः) [स] वनेषु (= अरण्येषु) व्यस (= विगतासमेतजमानमहुरम्)
अहन् (= हतवान्) । [अपि च] राम्याणा धेनाः (= राज्ञाणामन्तः स्थिता
गाः = वेजासि) आविरकृणोत् (= आविरकरोत् ता मुक्ता प्राराशयत्) ॥

४. स्वर्षाः (= स्वर्गदायी) इन्द्रः अहानि जनयन् (= दिनान्युत्पादयन्) अ-
भिष्टिः (= सहायः सन्) उशिग्भिः (= युद्ध कामयमानैरङ्घ्रिरोभिः सहितः सन्)
पृतना जिगाय (= शत्रून् जेषीत्) । मनवे (= मनुष्याय) अह्वा केतु (= दिनानां
प्रज्ञापकः सूर्यः) प्र अरोचयत् (= प्रकवेणादीपयत्) । वृहते रणाय (= महते संग्र-
माय) ज्योतिरविन्दत् (= प्रराश लम्बितवान्) ॥

३. गणनायक इन्द्र वृत्राला
वेष्टिता शाला. मायानायक [इन्द्र]
मायावीची [माया] नाहोशी क-
रिता शाला. अत्यंत आवेशानें
जाळून टाकणारा [इन्द्र] अर-
ण्यांमध्ये व्यंताला मारिता शाला,
[आणि] रात्रीच्या [आंत अ-
सलेल्या] गाई प्रगट करिता शाला.

४. स्वर्गदायी इन्द्र दिवसांला
उत्पन्न करून साहाय्यकारी [हो-
स्ताता] [युद्धाविपर्यी] उत्सुक
[अंगिरसां] बरोबर [शत्रूंच्या]
सेना जिंकिता शाला. तो तेजांचा
ध्वज [सूर्य या]ला मानवासाठी
प्रकाशित करिता शाला. तो महान्
संग्रामासाठी प्रकाशाचा लाभ क-
रून देता शाला.

3. Indra the leader of
the troops besieged Vritra.
Leader of artifices he frus-
trated [the artifices] of the
crafty [enemies]. Burn-
ing fiercely he killed
Vyañsa in the forests
[and] manifested the cows
[that were] in the nights.

4. Indra the giver of
heaven made the days, and
[being] an ally of the
fight-desiring [Angirases]
conquered with them the
hostile armies. He caused
the banner of lights, [the
sun], to shine forth for
mankind; he discovered
the light for the great
battle.

३. 'मायाचा प्रभु इन्द्र जो त्यानें
मायावी असुराच्या माया भंगून व्यस-
नामक असुराला मारून तेजोरूप गाई-
ला मुक्त केल्या.'

'व्यस' सू. १०१ मं. ५.

४. 'अंगिरासहित जाऊन इंद्राने
प्रकाश अवरोधणाऱ्या असुराला मारून
टाकून सूर्यादिक तेजाला मुक्त केलें'
असे तात्पर्य.

इन्द्रस्तुजो वर्हणा आ विवेश नृवहधानो नर्या पुरुणि ।
 अचेतयद्विय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमांसाम् ॥५॥१५॥
 इन्द्रः । तुजः । वर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या ।
 पुरुणि ।
 अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् ।
 शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥ १५ ॥
 महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।
 वृजनेन वृजिनान्सं पिपेय मायाभिर्दस्यूराभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥
 महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ।
 वृजनेन । वृजिनाम् । सम् । पिपेय । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिः-
 ओजाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. नृवत् (=मनुष्य इव) पुरुणि नर्या दधानः (=बहूनि शत्रुधनानि गृह्णत्) वर्हणास्तुज आ विवेश (=वर्धमानाः शत्रुसेनाः प्राविशत्=शत्रुसेनाः प्रविश्य तासां प्रभूतं धनं लब्धवान्) । जरित्रे (=स्तोत्रार्थम्) इमा धियः अचेतयत् (=इमा उपस-प्रादीपयत्) । आसाम् इमं शुक्रं वर्णं प्रातिरत् (=तासाम् उपसां प्रसिद्धं शुभं तेजः प्रावर्धयत्) ॥

६. अस्य महः (=महत्) इन्द्रस्य महानि (=महान्ति) सुकृता पुरुणि कर्म (=शोभनं यथा तथा कृतानि प्रभूतानि चरितानि) पनयन्ति (=उपासकाः स्तुवन्ति) । वृजनेन (=वलेन) वृजिनाम् सं पिपेय (=पापरूपानसुरान् सम्यक् तूर्ण-चरान्) । अभिभूत्योजाः (=अभिभावुकतेजोवान्) [इन्द्रो] दस्यून् मायाभिः (=रूपटीः) [सपिपेय] ॥

५. इंद्र प्रबळ शत्रुसेनांमध्ये शिरला आणि मनुष्याप्रमाणे पुष्कळ धने घेता झाला. तो स्तोत्राकारणें ह्या उषा प्रकाशविता झाला [आणि] ह्यांचा शुद्धवर्ण वाढविता झाला.

६. या महान् इंद्राचीं चांगलीं केलेलीं अनेक महा चरितें [उपासक जन] स्तुतितात. तो बलानें दुष्टजनांस चूर्ण करिता झाला. पराभव करणाऱ्या बळाचा [इंद्र] मायांच्या योगानें दस्यूंचा [चूर्ण करिता झाला].

5. Indra entered the mighty forces of the enemy seizing like a man much spoil. He made these Dawns shine for the worshipper. He promoted this their fair colour.

6. They celebrate the many great [and] well performed deeds of the great Indra. He crushed with [his] might the wicked [demons]. With artifices [Indra] of overpowering strength [crushed] the Dasyus.

५. 'इंद्रानें वृत्रादि शत्रूच्या सेनेत जाऊन त्यास निर्धन केले आणि स्तोत्राच्या हितासाठी उषा उगवतील असें

करून त्यास तेजःपुत्र केले.'

६. दस्यूंचा म्हणजे आर्यलोकांचे शत्रु जे अनार्य लोक त्याला.

युधेन्द्रो म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॑ सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः स॒दने॑ अ॒स्य ता॒नि वि॒प्रा उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृणन्ति ॥
॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒कार॒ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्प॑तिः । च॒र्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः । स॒दने॑ । अ॒स्य । ता॒नि । वि॒प्राः । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ ।
गृण॑न्ति ॥ ७ ॥

स॒त्रासा॑हं वरे॑ण्यं स॒होदां॑ स॒स॒वांसं॑ स्वर॑णश्च॒ देवीः॑ ।

स॒सान॒ यः पृ॑थि॒र्वी द्या॑मु॒तेमामिन्द्रं॑ म॒दन्त्यनु॑ धी॒रणा॑सः ॥ ८ ॥

स॒त्राऽस॑हम् । वरे॑ण्यम् । स॒हःऽदा॑म् । स॒स॒वांसम् । स्वः॑ । अ॒पः । च॒ ।
दे॒वीः ।

स॒सान॑ । यः । पृ॒थि॒र्वीम् । द्या॑म् । उ॒त । इ॒माम् । इन्द्रं॑म् । म॒दन्ति॑ ।
अ॒नु॒ । धी॒रणा॑सः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. सत्पतिः (=सता विश्रमानाना पदार्थजाताना पाठकश्) चर्षणिप्राः (=मनुष्याणाम् अपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरक) इन्द्रो मह्ना युधा (=महता युद्धेन) देवेभ्यो वरिवश्चकार (=स्तोतृणामर्थे धन लब्धवान्=मेघोदकरूप तेजोरूप च धनं संपादितवान्) । तानि अस्य (=तस्य इन्द्रस्य) [चरितानि] विप्राः कवयो विवस्वतः सदने उक्थेभिर्गृणन्ति (=मेधाविनः स्तोतारो यजमानस्य गृहे सूक्तैः स्तुवन्ति) ॥

८. सत्रासह (=सर्वेषा सोढार जेतार) वरेण्यं (=वरणीय श्रेष्ठ) सहोदा (=दुर्बलस्य यलदातार) स्वरपो देवीश्च ससवास (=स्वर्गं दिव्यानि मेघोदकानि च गृत्राद् हत्वा दत्तवन्त) यश्च पृथिवीम् उतेमा द्या ससान (=यश्च इमे द्यावापृथिव्यौ दत्तवान्) [तम्] इन्द्र धीरणासः (=स्तोतारः) अतु मदन्ति (=तं हर्षयित्वा तमनु स्वयं हर्षयन्ति) ॥

७. वस्तुमात्रांचा पति [आणि] मनुष्यांचा हेतु पूर्ण करणारा इंद्र महायुद्ध करून देवांसाठी धन प्राप्त करून देता झाला. त्याची ती [चरितें] मेधावी कविजन यजमानाच्या घरी स्तोत्रांनीं गात असतात.

८. सकलांतें जिंकणारा, श्रेष्ठ, बलप्रदाता, सूर्याची आणि आपो देवीची ज्याणें प्राप्ति करून दिली, [आणि] जो पृथ्वीला आणि द्युलोकाला प्राप्त करून देता झाला, त्या इंद्राचें स्तोत्रेजन अभिनंदन करितात.

7. Lord of all that exists, [and] he who blesses mankind, Indra by means of a great battle obtained the wealth for the gods. These his [exploits] wise poets sing in the house of the sacrificer with hymns.

8. The worshippers congratulate Indra who is the conqueror of all, who is excellent, the giver of strength, he who bestowed the sun and the divine waters, who bestowed the earth and this heaven.

७. यात 'देवांसाठी' म्हणजे यजमानजन जे, म्हणजे इंद्रादिकांची उपासना करणारे जे आर्यजन, त्यासाठी असे सायणांनुसार घेतले पाहिजे. 'देव' हा शब्द वेदात ऋत्विजांस अथवा उपासकांस लाविलेला कोठें कोठें आढळतो.

८. इंद्रानें जेव्हा वृत्रपद हरून उ-

भय लोक पुक्त केले, तेव्हा कविजनानी त्याचे अभिनंदन केले, म्हणजे इंद्राच्या जयापासून आपणांस आनंद झाला आणि इंद्राचा असाच सदा उत्कर्ष असो, अशा अर्थाचीं सूक्ते त्यांनी रचून इंद्राला अर्पण केली.

स॒साना॒त्यौ॑ उ॒त सूर्यं॑ स॒सानेन्द्रः॑ स॒सान पु॒रु॒भोजं॑सं गाम् ।

हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं॑ स॒सान ह॒त्वी द॑स्पृ॒न्प्रायं॑ वर्ण॑मावत् ॥ ९ ॥

स॒सान । अ॒त्यान् । उ॒त । सूर्य॑म् । स॒सान् । इन्द्रः॑ । स॒सान् । पु॒रु॒भो॒ज॑सम् । गाम् ।

हि॒र॒ण्यय॑म् । उ॒त । भोग॑म् । स॒सान् । ह॒त्वी । द॑स्पृ॒न् । प्र । आ॒र्य॑म् ।
वर्ण॑म् । आ॒वत् ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ ओष॑धीरसनो॒दहानि॑ वन॒स्पती॑रसनो॒दन्तरिक्ष॑म् ।

वि॒भेदं॑ व॒लं नु॑नुदे वि॒वाचो॑ऽथा॒भव॑ह॒मिता॑भि॒क्रतूना॑म् ॥ १० ॥

इन्द्रः॑ । ओष॑धीः । अ॒सनो॒त् । अ॒हानि॑ । वन॒स्पती॑न् । अ॒सनो॒त् ।
अ॒न्तरि॑क्षम् ।

वि॒भेदं॑ । व॒लम् । नु॑नुदे । वि॒वाचः॑ । अ॒र्थ । अ॒भव॑त् । द॒मिता॑ । अ॒-
भि॒क्रतू॑नाम् ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अ॒त्यान् स॒सान (=सं इन्द्रोश्चान् मनुष्येभ्यो ददौ) । उ॒त सूर्यं॑ स॒सान
(=अपि च सूर्यं ददौ) । इन्द्रः॑ पु॒रु॒भोजं॑सं गां स॒सान (=पुरु॑न् बहून् विभ्रती गां
ददौ) । उ॒त (=अपि च) हि॒र॒ण्यय॑ भोगं स॒सान (=हि॒र॒ण्यरूपं॑ धनं ददौ) ।
द॑स्पृन् ह॒त्वी आ॒र्यं वर्णं॑ प्र आ॒वत् (=द॑स्पृन् अना॒र्यज॑नान् ह॒त्वा आ॒र्यज॑नान् प्रकृ
षेणारक्षत्) ॥

१०. इन्द्र॑ ओष॑धीः (=“प॒रु॒फ॒लसंयु॒क्तास्तृ॒णुल्मा॒दिका”) अ॒हानि॑ (=दि॒-
नानि च) अ॒सनो॒त् (=प्रायच्छत्) । वन॒स्पती॑न् अ॒न्तरि॑क्षं [च] अ॒सनो॒त्
(=वृ॒क्षा॒न् अ॒न्तरि॑क्षप्रदेशाश्च स॒चा॒रार्थं॑ प्रायच्छत्) । [स] व॒लं वि॒भेदं॑ (=मे॒र्षं
ज॒लला॑भार्थं विच्छेद) । वि॒वाचो॑ नु॒नुदे॑ (=वि॒वृ॒द्धवा॑चः शत्रून् अनाशयत्) । अ॒र्थ
(=अपि च) अ॒भि॒क्रतू॑ना द॒मिता॑ अ॒भव॑त् (=आ॒भि॒मुख्येन॑ कर्म येषां तेभि॒कृ॒-
तवो॑ बलीयासः शत्रवस्तेषामुपशमयिताभवत्) ॥

९. [इंद्र] अश्व देता झाला आणि सूर्य देता झाला. इंद्र पुष्कळांचें पोषण करणारी गाय देता झाला आणि सुवर्णमय संपत्ति देता झाला. तो दस्यूला मारून आर्यवर्णांचें रक्षण करिता झाला.

१०. इंद्रानें ओषधी [आणि] दिवस दिले. त्याणें वनस्पति आणि अंतरिक्ष दिलें. तो बलाचा छेद करिता झाला. तो शत्रूला हांकून देता झाला. तो प्रबळ द्वेष्ट्यांचा संहार करणारा झाला.

9. He bestowed horses and he bestowed the sun. Indra bestowed the cow that nourishes many. And he bestowed golden wealth. He, having killed the Dasyus, protected the Arya race.

10. Indra bestowed the plants and the days, he bestowed the trees [and] the sky. He broke the cloud and drove away the enemies, and he became the subjugator of the powerful foes.

९. 'दस्यूला मारून' इत्यादि. म्हणजे या देशात आर्यलोक येण्याच्या पूर्वी जे कोळी, भिल, इत्यादि अनार्यजन वसित करित असत, ते आर्यजनास या देशाची यसाहात करण्यास प्रतिबंध करित असत आणि आर्यजनाचा विध्वंस करित असत. तेव्हां त्या अनार्यजनांची आणि आर्यजनांची जी युद्धे, त्यात इंद्रानें अ-

नार्यास मारून आर्यास विजयी केले असे तात्पर्य.

१०. 'शत्रूला' = 'विवाचः.' अक्षरशः 'विरुद्ध बोलणारे,' अतुकूळ नव्हेत असे. हे शत्रु म्हणजे इंद्राचो उपासना न करणारे आणि इंद्राच्या विरुद्ध बोलणारे जे अनार्य शत्रु, तेच असतील.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समस्तु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११
 ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातौ
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समस्तु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-
 जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्तं) नृतम्
 (=शरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुदिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अरमान्] शृ-
 ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्त) धनानां सजितं (=सम्य-
 ग्जेतारं) [तं] समस्तु (=युद्धेयु) कतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३५-२६९.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

तिष्ठ हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।
 पिवास्वन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥
 तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न ।
 निःसृष्टः । नः । अच्छ ।
 पिवास्ति । अन्धः । अभिःसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिमा ।
 ते । मदाय ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], रथे आयुज्यमाना हरी (=रथे युज्यमानो तव हरिद्वर्णावर्धौ)
 तिष्ठ (=आतिष्ठ=ताम्या युक्त रथमाग्रेह) । वायुर्नियुतो न (=वायुर्नियुत्स नाम
 स्वकीयासु वज्रवास्वास्थित इव) नः अच्छ याहि (=अरमान् आगच्छ) । अभि-

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] स-
मरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] छट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

11. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

सूक्त ३५-२६९.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे इंद्रा], रथाला तुझे
पिचळे घोडे जोडिले जात आहेत
त्यांजवर तूं आरुढ होऊन, वायु
आपल्या निघुतांवर [आरुढ हो-
ऊन आल्या]प्रमाणें, आम्हांप्रत ये.
तुला अर्पण केलेला आमचा सोम
तूं पी. हे इंद्रा, तुला माद येण्या-
साठी आम्ही स्वाहा म्हणून तो
दिला आहे.

HYMN 35-269.

To Indra. By Vis'vāmitra.
Metro—Trishṭubh.

1. Mount thy pair of golden
horses, that are being put
[to thy] chariot and come
unto us even like Vāyu
[mounted] on his teams of
horses. Do thou drink our
soma, thou to whom it has
been poured. With svāhā,
o Indra, we have offered it
for thy exhilaration.

१. वायूच्या 'निघुत्' नावाच्या घो-
ड्यांपिथी पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'जोडिले जात आहेत.' म्हणजे मा-
झ्या स्तोत्रानें. उपासक इंद्रानें यावें
असें स्तोत्र करूं लागला, म्हणजे इंद्राचे

घोडे आपोआप रथास जोडिले जातात
अशी समजूत आहे.

'माद येण्यासाठी' = 'मदाय.' म्ह-
णजे इंद्रानें प्यावा आणि त्याला पिण्या-
पाघून जो हर्ष होतो तो व्हावा म्हणून.

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमादे आशू ।
 स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वां उप याहि सोमम् ॥४॥
 ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽ-
 मादे । आशू इति ।
 स्थिरम् । रथम् । सुऽखम् । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । वि-
 द्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥
 मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।
 अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥५॥१७॥
 मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमा-
 नासः । अन्ये ।
 अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम ।
 सोमैः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. ब्रह्मयुजा (=ब्रह्मणा स्तोत्रेण द्वारा युज्यमानो) आशू सखाया (=शीघ्रगमनी सखिभूतौ) ते हरी (=तवाथी) सधमादे युनज्मि (=यज्ञ आगन्तुं रथे योजयामि) । हे इन्द्र, स्थिरं सुखं रथम् अधितिष्ठन् (=दंडं सुखकरं तव रथमाखण्डस्त्वं) प्रजानन् विद्वान् सोमम् उप याहि (=प्रकर्षेण जानन् विद्वांश्च सन् सोमं प्रति आगच्छ) ॥

५. अन्ये यजमानासः (=अस्मदितरे यजमानास्) ते (=तव) वृषणा (=वृषणी वीर्यवन्तौ) वीतपृष्ठा (=वीतपृष्ठौ कान्तपृष्ठभागौ) हरी (=हरिद्वर्णावथी) मा नि रीरमन् (=भोपरमयन्तु) । शश्वतः अत्यायाहि (=बहूस्तान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छ) । सुतेभिः सोमैः वयं ते अरं कृणवाम (=वयं सोमानभिषूय तव वृषिर्षया जायते तथा तास्तुभ्यम् अर्पयिष्यामः) ॥

४. स्तोत्रानें जोडिले जाणारे
क्षिप्रगामी तुझे सखे पिवळे घोडे
मी सोमयज्ञांत [येण्यासाठी] स्तो-
त्राच्या योगानें जोडिलों. हे इंद्रा,
तूं दृढ आणि सुखकारक रथांत
वैस, आणि प्रज्ञानी आणि विद्वान्
असा जो तूं, तो [आमच्या]
सोमाप्रत ये.

५. [हे इंद्रा], तुझ्या वीर्यवंत
[आणि] सुंदर पाठीच्या अश्वों-
ला दुसरे उपासक न थांबवोत.
पुष्कळ उपासकांला टाकून तूं ये.
आम्ही सोम काढून तुशी वृत्ति करूं.

4. With a hymn I
yoke thy pair of golden
horses, that are yoked by
hymns, [thy] swift friends,
[for to come] to the drink-
ing-place. Mount, o Indra,
the sound and comfortable
chariot, and knowing and
learned thou come to the
soma.

5. May no other sacri-
ficers stop thy puissant
golden horses of beautiful
backs. Come thou, pass-
ing over many. We will
satisfy thee with our ex-
tracted somas.

४. हा मन ग्रहयज्ञात ब्रह्मदेवाचें
आह्वान करण्याच्या वेळीं म्हणण्याचा
प्रचार आहे. परंतु 'ब्रह्मणा' आणि 'ब्रह्म'
ही पदे जरी या मनात आली आहेत,
तरी ब्रह्मणस्पति अथवा ब्रह्म या कोण-
त्याहि देवताशी त्याचा संबंध नाही वेद-
मनाचा अर्थ न समजता भलत्याच याति-

क कर्मात भलत्याच मनाचा विनियोग
केल्याच्या पुष्कळ उदाहरणांपैकी हें एक
आहे.

५. 'न थांबवोत' = 'मा रीरमन्.'
म्हणजे दुसऱ्या उपासकाचा धावा ऐकून
तू त्याच्या घरी थांबून इकडे येण्याला
उशीर करू नसो.

उपाजिरा पुरुहुताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेयं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुहुताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धुः-
ऽसु । आ युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । सम्भृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् ।
आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

उपो नयस्य वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

असेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्य । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् ।
वृषभ । स्वधाऽवः ।

असेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदशीः ।
अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

सृष्टः (= आभिमुख्येन सृष्टः प्रापितः सोमो यस्य तादृशस्त्वयम्) अस्मे (= अस्मान्म्)
अन्धः (= सोमन्प रस) पिनासि (= पिय) । हे इन्द्र, स्वाहा (= स्वाहेति शब्देन
सह) ते मदाय (= तव हर्षाय) ररिम (= त सोम दत्तवन्तः स्मः) ॥

आ सप्तमीश्रोतनार्थः ॥

भाषायाम्.

२. अजिरा (= अजिरी = शीघ्रगामिनी) सप्ती (= सततगमनशीली) हरी (= ह-
रिद्वर्णावधौ) रथस्य धूर्वा आ (= इन्द्ररथस्य युगमान्तेषु) पुरुहुताय (= बहुभिरा-
हुतायेन्द्राय) [तथा] उप युनज्मि (= योजयामि) यथा इन्द्रम् इमं विश्वतश्चित्
संभृतं यज्ञम् उप (= सर्वतः संपादितम् एतं यज्ञं प्रति) द्रवत् आ वहातः (= शी-
घ्रम् आवहताम्) ॥

३. वृषणा (= वृषणौ = वीर्यवन्तौ) तपुष्पा (= तपुष्पौ = सतापात्पालकावधौ)
उपो नयस्य (= अस्मत्समीपं प्रापय) । उत (= अपि च) हे स्वधावः (= बलवन्)
वृषभ (= वीरेन्द्र), त्वम् ईम् अव (= एतं यजमानं रक्ष) । अश्वा (= तवाधौ)
असेता (= विधत्तं भक्षयताम्) । शोणा इह वि मुच (= ती शोणवर्णाधानं रथादि-
भोचय) । [त्व] दिवेदिवे (= प्रतिदिनं) सदशीर्धाना अद्धि (= एकरूपान् भृष्ट-
यवान् भक्षय) ॥

२. मी पुढूतासाठी लवकर चालणारे, पाणीदार पिवळे-घोडे रथाच्या घुरांला जोडितों, कीं जे-णेकरून ते इंद्राला सकळ प्रका-रांनीं संपादिलेल्या या यज्ञाप्रत उडत वाहून आणतील.

३. तापापासून मुक्त करणा-ऱ्या वीर्यवान् अश्वांस इकडे घेऊन ये, आणि हे प्रबळ वीरा इंद्रा, तूं या यजमानाला रक्ष. घोड्यांस चरूं दे. आरक्त घोड्यांस येथें सोड. तूं प्रतिदिनीं एकसारख्या धाना भक्षण कर.

2. I join to the ends of the yoke of the chariot for Indra, invoked of many, his swift [and] ever-going pair of golden horses, so that they may bring him flyingly, to this sacrifice which is made ready in every way.

3. O Indra, drive hither thy two stallions that save one from distress, and do protect this sacrificer, thou puissant Indra ! May the golden horses feed here. Unharness them here. Do thou eat the same fried corn from day to day.

२. 'सकळप्रकारानी संपादिलेला' = 'विश्वतथित् समृतम्.' म्हणजे यज्ञ करण्यास जी साधनें (स्तोन; सोम इत्यादिक,) ती सिद्ध करून.

३. 'धाना' = 'धानाः.' धाना म्ह-

णजे भाजलेले यव, अथवा यव अथवा जव म्हणून जें धान्य आहे, त्याच्या लाव्या, अथवा लाव्यासारखे भाजलेलें तें धान्य.

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे वर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्सुतम् ।

सुसुमनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । वर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे ।

इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

स्तीर्णं ते वर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोक्तसे पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवीषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । वर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अ-

त्तवे । ते । हरिभ्याम् ।

तत्सोक्तसे । पुरुशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता ।

हवीषि ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ तवायं सोम (=त्वदर्थम् अयं सोमोस्ति) । त्वम् अर्वाङ् एहि (=अना-
गच्छ) । सुमना (=प्रसन्नमनस्व सन्) शश्वत्तमम् अस्य पाहि (=अतिशयेन
प्रभूतं यथा तथा तं पिव) । अस्मिन्यज्ञे आ[गत्य] वर्हिषि निषद्या हे इन्द्र, इमम्
इन्दुं जठरे दधिष्व (=इमं सोमरसं जठरे धारय) ॥

७ ते (=त्वदर्थं) वाह स्तीर्णम् (=आस्तीर्णं भवति) । हे इन्द्र, [त्वदर्थं]
सोमं सुत (=अभिपुतोस्ति) । ते हरिभ्याम् अत्तवे (=तवाश्वाभ्यां भक्षणार्थं)
धाना कृता. (=यवा भृष्टा भवन्ति) । तदोक्तसे (=तेषु हविषु ओक्त्वा गृहं भोग-
स्थानं यस्य तादृशं) पुरुशानाय वृष्णे (=बहुवीर्यमर्गणे वीराय) मरुत्वते (=म-
रुद्विर्युक्ताय) तुभ्यं हवीषि राता (=रातानि दद्यानि भवन्ति) ॥

६. हा तुजकरितां सोम आहे.
तुं येयें ये. तुं मसज होऊन हा
पुष्कळ पी. हे इंद्रा, या यज्ञांत
दर्भावर बसून या रसाला तुं आप-
ल्या पोटांत घाल.

७. हे इंद्रा, तुजकरितां दर्भ
आंयरले आहेत, सोम काढिला
आहे, तुझ्या अश्वाला खाण्यासाठीं
धाना तयार केल्या आहेत. ह-
व्यांनीं आनंद पावणारा आणि
बहु पराक्रमी जो मरुत्सहित तुं
वीर, त्या तुजकरितां हव्यें अर्पण
केलीं आहेत.

6. This is thy soma.
Come thou hither, drink
of it plentifully, pleased in
thy mind. Come and sit
on the grass in this sacri-
fice. Hold this juice in
thy stomach o Indra !

7. The grass is spread
for thee. The soma is ex-
tracted. The corn is fried
for thy golden horses to
eat. Oblations are offered
to thee, who takest thy
pleasure in them, thou
the hero of many exploits
the leader of the Maruts.

६. 'मरुत्सहित' इ०. म्हणजे तू
मरुतासहित ये आणि आम्ही दिलेली
हव्यें भक्षेत्र कर.

७. 'पापाण' = 'पर्वताः' म्हणजे
'मावे' म्हणून जे दगड ते.

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।
 तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रज्ञानन्विद्वान्पथ्या अनु स्वाः ॥ ८
 इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः ।
 मधुमन्तम् । अक्रन् ।
 तस्य । आगत्य । सुमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रज्ञानन् । विद्वान् ।
 पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥
 यां अभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्मभवन्गुणस्ते ।
 तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिव जिह्वा सोममिन्द्र ॥ ९ ॥
 यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् ।
 अभवन् । गुणः । ते ।
 तेभिः । एतम् । सजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिव । जिह्वा । सो-
 मम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

भाषायाम्,

८. हे इन्द्र, तुभ्यं (=त्वदर्धम्) इमं [सोमं] नरः पर्वता आपः (=ऋत्विजो
 भावाण आपर्थते सर्वे संभूय) गोभिर्मधुमन्तं सम् अक्रन् (=गोरसैः पयआदि-
 भिर्माधुर्योपेतं सम्यगक्रपुः=अभिषूय मधुरं चक्रुः) । हे ऋष्व (=दर्शनीयेन्द्र), सु-
 मनाः (=सुप्रसन्नमनाः सन्) प्रज्ञानन् (=प्रकर्षेण ज्ञानवान्) विद्वान् [एतादृशस्त्वं]
 स्वाः पथ्या अनु (=स्वकीयैः शोभनैर्मार्गैर्) आगत्य तस्य [सोमस्य भागं] पाहि
 (=पिव) ॥

९. हे इन्द्र, यान् मरुतः सोमे आ अभजः (=सोमस्य लब्धभागानकरोः)
 ये त्वाम् अवर्धन् (=युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन्) [ये च] ते गणोभवन्
 (=तय सहाया अभवन्) तेभिः सजोषाः (=तैः संगतस्त्वं) वावशानः (=सोमं
 कामयमानः सन्) एतं सोमं हे इन्द्र, अग्नेजिह्वा (=ज्वालारूपया) पिव ॥

८. हे इंद्रा, मनुष्य, पाषाण, आणि उदकें यांहीं तुजकरितां हा सोमरस काढून गोरसांनीं मधुर केला आहे. तर हे श्रेष्ठ इंद्रा, तुझे जे चांगले मार्ग, ते जाणणारा आणि समजणारा असा तूं प्रसन्न मनानें येऊन तो पी.

९. हे इंद्रा, ज्या मरुतांना तूं सोमाचा भाग देत असतोस, [आणि] जे तुझे बळ वाढवितात, [आणि] जे तुझे साहाय्यकारी होत, त्यांसहित तूं, हे इंद्रा, प्रीतीनें हा सोम अग्नीच्या जिह्वेनें पी.

8. This soma, o Indra, the men, the stones, and the waters have prepared for thee, and sweetened with milk. Learned and knowing thy good paths, come thou and drink of it, pleased in thy mind, o noble Indra !

9. Accompanied by those Maruts, o Indra, with whom thou sharest the soma, who increase thy strength, [and] who are thy allies, do thou o Indra, lovingly drink, this soma with the tongue of Agni.

९. 'अग्नीच्या जिह्वेने' = 'अग्नेजिह्वया.' म्हणजे अग्नीच्या ज्या ज्वाळेंत आग्नी आहुती टाकीत आहेत तिच्या द्वारे.

'आहुति धनप्रद कर' म्हणजे आहुति ग्रहण कर आणि आम्हांस धन दे.

'या ऋचेत इंद्र पराक्रम करून प्रख्यात झाला तो सोमपान करून झाला; कारण त्याला सोमपानानें बळ आलें, असें सांगितलें आहे.

इन्द्रं पिव स्वधया चित्सुतस्याग्नेवीं पाहि जिह्वां यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्रं । पिव । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्वा । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रयतम् । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, सुतस्य (=अभिषुतस्य सोमस्य अभिषुत सोम) स्वधया चित् पिव (=स्वयमेव पिव) हे यजत्र (=यजनीय), अग्नेवीं जिह्वा पाहि (=पिव) । हे शक्र, प्रयत (=दातुमुपक्रान्त) [सोमम्] अध्वर्योर्वा हस्तात् [पिव] । होतुर्वा हविषो यज्ञ जुषस्व (=होता दत्तस्य हविष आहुतिं वा सेवस्व) ॥

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवान (=धनवन्त) नृतमं (=श्रुतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शूनून् घन्तं) धनानां संजित (=सम्यग्जेतार) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

१०. हे इंद्रा, त्वं हा सोम
स्वताहाच पी .अथवा, हे पूजनीय
इंद्रा, अग्नीच्या जिह्वेनें पी; अथवा
हे शक्रा, अच्वर्युनें अर्पण केलेला
त्याच्या हातांतून [पी]; अथवा
होत्यानें अर्पण केलेलें हवि सेवन
कर.

११. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] लूट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

10. Drink, o Indra, the
extracted juice either in
thy own person or, o ador-
able one, with the tongue
of Agni, or offered, o mighty
Indra, from the hands of
the Adhvaryu, or do thou
enjoy the invoker's offer-
ing of the sacrificial food.

11. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra], who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

सूक्तम् ३६-२७०.

विश्रामिन ऋषिः दशम्यास्त्वाङ्गिरसो घोर ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इमाम् पु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदुतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिम् । सातये । धाः । शश्वत् शश्वत् ।

ऊतिऽभिः । यदमानः ।

सुतेऽसुते । वावृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽ-

श्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति पू गृभायेन्द्र पिव वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा ।

विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिव । वृषऽधूतस्य ।

वृष्णः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], ऊतिभिर्यादमानः (= तव सहायभूतैर्महद्भिः सह गच्छन् आगच्छन्) इमा सुप्रभृतिम् (= एता तुभ्य सुपु दत्ता सोमाहुति) शश्वच्छश्वत् सातये धाः (= अस्मदर्थं धनप्राप्तये कुरुता=गृहीत्वा अस्मभ्य प्रभूततर धनं देहि) ।—य [इन्द्रो] महद्भिः कर्मभिः सुश्रुतो भूत् (= बृहद्भिः पराक्रमैः परयातोभवत् स) सुतेसुते वर्धनेभिः वावृधे (= प्रत्येकस्मिन् सोमयागे बलवर्धकैः सोमैः प्रवृद्धो बभूव) ॥

२. इन्द्राय प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु) सोमा विदानाः (= सोमा उपासकैर्लम्बिता बभूवुः) । येभिः (= यैः सोमैः) [स] ऋभुर्वृषपर्वा विहायाः (= कुशलः प्रबलाद्गो महाश्व) [बभूव] ।—हे इन्द्र, [अधुना] प्रयम्यमानान् (= प्रदीयमानान्) [सोमान्] प्रति सु गृभाय (= पुनरपि गृहाण) । वृषधूतस्य वृष्णः (= प्रबलाभ्या मावभ्याम् अभिपुत्र प्रबल सोम) पिव ॥

सूक्त ३६-२७०.

ऋषि-विश्वामित्र; मात्र दहा-
वीचा अंगिरसकुळांतील घोर नां-
वाचा मनुष्य. देवता-इंद्र. वृत्त-
त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, तूं तुझ्या साहा-
य्यकारी मरुतांसहित येऊन ही
आहुति अत्यंत धनप्रद कर.—जो
इंद्र महापराक्रमांनीं प्रख्यात झाला,
तो सोम पिऊन पिऊन बलवर्धक
सोमाहुतींनीं प्रबळ झाला.

२. [तुज] इंद्राकरितां प्रा-
चीन काळीं सोम अर्पण करीत
असत; जेणेंकरून तूं तेजस्वी, द-
टांगवान् [आणि] महान् [शा-
लास]. आतां अर्पण केले जात
आहेत हे सोमरस तूं रुपा करून
ग्रहण कर. हे इंद्रा, वळकट
प्राण्यांनीं काढिलेला वळकट सोम
तूं पी.

HYMN 36-270.

To Indra. By Vis'vāmītra. Verso
10 is ascribed to Ghora of
the family of the Angirases.
Metre— Trishfubh.

1. Coming with thy
allies [the Maruts] do thou
make [o Indra], this offer-
ing a rich source of wealth
[for us].—He who became
renowned for [his] great

2. For Indra did so-
mas use to be offered in
ancient times, wherewith
he became spirited, strong-
limbed and great.—Be
pleased to accept these
[somas] which are being
offered now. Drink o In-
dra, the strong soma ex-
tracted by means of the
strong stones.

पि॒ना वर्ध॑स्व तव॑ घा सु॒तास॒ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे ।
 यथापि॑वः पु॒र्व्या इन्द्र॒ सोमा॑ ए॒वा पा॑हि प॒न्यो अ॒द्या नवी॑यन् ॥ ३ ॥
 पि॒त्र । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः ।
 उ॒त । इ॒मे ।
 यथा॑ । अपि॑वः । पु॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । प॒न्यः ।
 अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥
 म॒हान् अम॑त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒ष्णी॒श्रं शवः॑ प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण्वोजः॑ ।
 नाहं॑ वि॒व्याच॑ पृथि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑मम॒न्दन् ॥ ४ ॥
 म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒ष्णी । उ॒ग्रम् । शवः॑ । प॒त्यते॑ ।
 धृ॒ष्णु । ओजः॑ ।
 न । अहं॑ । वि॒व्याच॑ । पृथि॒वी । च॒न । ए॒नम् । यत् । सोमा॑सः ।
 हरि॑र॒अश्व॑म् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [सोमान्] पि॒त्र । वर्ध॑स्व (=तेषां पानेन प्रवृद्धो भव) । हे इन्द्र, प्रथ॒मा उ॒त्तेमे (=पाचीना इदानीतनाथ) सु॒तासः सोमा॑सः (=अभिषुताः सोमास्) तव॑ घ (=तवैव सन्ति) । हे इन्द्र, यथा पु॒र्व्यान् सोमान् अपि॑वः (=पाचीनकालेष्वपितान् सोमान् पीतवानसि) ए॒व (=तथा) प॒न्यः (=स्तवनीयस्त्वं) नवी॑यान् अद्य पा॑हि (=नव्यान् नूतनान् सोमान् अबुनापि पिब) ॥

नवी॑यान् अतिशयेन अभिनव इति सायणः ॥

४. म॒हान् अम॑त्रः (=विजयी) वृ॒जने॑ वि॒र॒ष्णी (=संश्रामे प्रबल) [इन्द्र] उ॒ग्र शवः॑ (=महद्बलं) धृ॒ष्णु ओजः॑ (=शत्रूणां धर्षकं तेजश्च) प॒त्यते॑ (=धारयति) । यत् (=यदा) सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑मम॒न्दन् (=सोमरसाः पीताश्चमिन्द्रमहर्षयन्) [तदानीम्] ए॒न पृथि॒वी च॒न नाहं॑ वि॒व्याच॑ (=तं पृथिव्यपि न दधार) ॥
 सोमपानेन प्रवृद्ध इन्द्रः पृथिव्या अपि महीयान् अभूदित्यर्थः ॥

पॉंच ता० १ पामून ता० २८ फेब्रुवारी सन १८८१ पर्यंत.

	६. भा.
नेटिव जनरल लायबोरी कल्याण. १८८०/८१	६-०
सासाहेब. अन्नाजी भक्तेश्वर बनसखेड. वाकीमुद्दा. ,,	१९-०
महाराज तुंगार रामसेनानग. वाकीमुद्दा. ... .. ,,	३१-१
कारभारी सगान मुधोळ. ... .. ,,	५१-
पाद्री० जे० जूडण. कराची. वाकीमुद्दा. . ... .. ,,	१२-०
पटिव आदि रंगम भटाचार्य. १८७९/८०	६-०
श्रीमंत गायनाड सांगार सस्थान पंडेदे. ... १८८०/८१	१५९-
मररिच्यार्ड मिडसाहेब ... .. ,,	१२-१
उपतर. लिट्त्नरसाहेब. ... .. ,,	१२-१०
पोलीटिकल सुपरिन्टेनडेंट सायतवाडी. . . . . ,,	१९-
गहरनर साहेब सिलोन. ... .. ,,	७६-
श्री गोवर्धन रालगी महाराज. वाकीमुद्दा .. .. ,,	११-६
रा. रा. विनायकराव वापुजी भांडारकर. वाकीमुद्दा. ... .. ,,	१६-१०
नेटिव जनरल ला० धार वाकी ... .. ,,	५-६-
कारभारी सस्थान मिरन. ... .. ,,	५१-०
रा. रा. कन्यालाल दाम्गणा दास्त्री वाकी. ... .. ,,	१०-०
व्यामनमिश्रण वचलाउलड वाकीमुद्दा . . . . . ,,	१०-८
नेटिव जनरल लायबोरी नुडियाद १८७९/८०	६-

पौंच ता० १ पामुन ता० ३१ मार्च सन १८८१ पर्यंत.

		र. आ.
रा. ग. गोविंदराव शिवराम गोरे....	१८८०/८१	६-६
राजवाहादुर अनंदराव भागकरजी....	....	६-६
रा. सा. गोपाळ गोविंद पाटक.	....	६-६
रा. रा. बाळदृग लक्ष्मण सापट.	....	६-६
चिहूनिगनर भैमूर.	....	६-१२
मीनसोपाल जनारम काळेज.	....	६-६
एफ. एम्. भोजसाहेब.	....	६-६
डाक्टर आ. माराम पांडुरंग....	....	६-०
गुर्द ब्याच आफ्. धी. रायल लमीयाटीक सोम्यागटी. ,,	....	६-०
रा. रा. गोविंद रुग्ण सानडे.	....	६-०
„ गोविंद रामचंद्र साठेकर....	....	६-०
आनरेबल, आर. वेस्टसाहेब.	....	६-०
चोमेक. गारटिनसाहेब.	....	६-०
रा. रा. माधव चिमगाजी आपटे.	....	६-०
„ गोरेनर लक्ष्मण उकीर.	....	६-०
रावसाहेब नारायण विठ्ठल तापट.	....	६-०
रा. रा. सखाराम रामाचं फिरोमर.	....	६-०
डाक्टर सखाराम अर्जुन. ..	....	६-०
ग. रा. शिवराव गोविंद धारकर ...	....	६-०
मेहराजान सोरावती आपुर्णी बगाली .	....	६-०
सि. व्याकसाहेब. सोसायटी मेम ..	....	६-०
ग. रा. अकर मोरो सानडे. ..	....	६-०
„ रामुदन बापुजी कानेटकर. .	....	६-०
„ बालचंद्र रुग्ण भाटवडेकर. .	....	६-०
ठाकराज मुल्जी. ..	....	६-०
आनरेबल नानाभाई टरिदास.	....	६-०
ग. रा. नागयण बाबाजी जोशी. ..	....	६-६
गवसाहेब. रुग्णराज सदाशिव.	....	६-६
रा. रा. रुग्णराज फेलिस. मु.	१८८०/८१/८२	१२-१२
„ अनंदराव सखाराम बरेव.	१८८०/८१	६-०
„ व्यंकटराव सखाराम. से. ने. ला. नामगो १८८१/८०	....	३-६

३. पी. प्रबळ हो. सोम तुझे-
च आहेत. हे इंद्रा, प्राचीन आणि
हे [अर्वाचीन] सोम [तुझेच
आहेत]. हे इंद्रा, जसा तूं प्राचीन
सोम पीत असस, तसा स्तुतिपात्र
असा जो तूं तो आज नवीन
[सोम] पी.

४. महान्, विजयी, [आणि]
संग्रामांत प्रबळ असा [जो इंद्र,
तो] प्रतापी शक्ति आणि परा-
क्रमी तेज धारण करितो. पीताश्व
[इंद्रा]ला जेव्हां सोमांनीं हर्षविलें,
तेव्हां तो पृथिवीमध्येहि यावला
नाहीं.

3. Drink and grow in
strength. Thine, o Indra,
are extracted somas, [both]
ancient and these. As thou
didst o Indra, drink the
ancient somas, even so
do thou the praiseworthy
one, drink today the new
somas.

4. The great [and] vic-
torious [Indra], mighty
in battle, possesses great
strength and over-power-
ing courage. The earth
even could not contain the
possessor of the golden
horses, when the somas
exhilarated him.

४. या ऋचेच्या उचराधीत असें सां-
गितलें आहे की इंद्र जेव्हां प्रथम प्रा-
चीन काळी सोम प्याला, तेव्हां तो एका-

एकी शक्ती मोठा वाढला की, तो पृ-
थिवीमध्येहि यावू शकला नाहीं.

महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥

॥ ५ ॥ १९ ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । सम्ऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इन्द्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायन्ते । दक्षिणाः ।

अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्पदो सोमः पूणति दुग्धो अंशुः ॥६

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसुवम् । यथा । आयन् । आपः । समुद्रम् ।

रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पू-

णति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [सोमपानेन] [स] वीर्याय (=वीरकर्मकरणाय) महान् उग्रः (=महान् प्रवृद्धबलश्च) ववृधे (=वर्धित्वा महान् शत्रुभयंकरत्वाभूत्) । वृषभः काव्येन समाचक्रे (=वीर इन्द्रः स्तोत्रेण समयुज्यत) । इन्द्रो भगः (=दाता भवति) । अस्य गावः वाजदाः (=तेन दत्ता गावो धनदा भवन्ति) । अस्य पूर्वोर्दक्षिणाः प्र जायन्ते (=तस्य बहूनि दानानि बहुतराणि भवन्ति) ॥

६. सिन्धवो यथा प्रसवं प्र आयन् (=नद्यो यथा जलाशयं प्रतिगच्छन्ति) — आपो [हि] रथ्या इव (=रथिन इव) समुद्रं जग्मुः (=सागरं प्रति गच्छन्ति) — [तथा] यत् (=यदा) दुग्धः अंशुः सोमः (=अशोर्दुग्धोभिपुतः सोमरस) ई पूणति (=एतम् इन्द्रम् आपूरयत्) [तदा] इन्द्रः अतः सदसश्चिद् वरीयान् (=एतस्मादन्तरिक्षादपि महीयान्) [बभूव] ॥

५. तो पराक्रम करण्यासाठी महान् शाला. [इंद्र] वीर स्तोत्राप्रत पावला. इंद्र उदार [होय]. त्याच्या गाई संपत्तिदायक [होत]. त्याच्या ज्या अनेक देणग्या त्या वाढत जातात.

६. नद्या जशा जलाशयाप्रत जातात— उदकें रथीप्रमाणे समुद्राप्रत धांवतात— तसा दुधाप्रमाणे पिळलेला सोम जेव्हां इंद्राला भरून टाकिला शाला तेव्हां इंद्र या अंतरिक्षापेक्षांहि विशाल [शाला].

5. He became great and mighty for [to perform] valorous deeds. The hero received praise. Indra [is] liberal. His cows are givers of prosperity. His many gifts become multiplied.

6. When soma, milked from the plant, filled Indra, in the manner that the rivers run to a collection of water—the waters run to the sea like charioteers driving their chariots—he became vaster than even the sky.

६. केवळ पृथिवीपेक्षा मोठा शाला एवढेच नाही, तर इंद्र सोम पिऊन वा-

ढत्यानंतर अंतरिक्षातहि मावू शकला नाही.

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुपुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥
समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तः ।
अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया ।
पवित्रैः ॥ ७ ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सर्वना पुरुणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वा अवृणीत सोमम् ॥ ८ ॥
हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच ।
सर्वना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् ।
अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥

आ तू भर माकिरेत्परिं छाद्विद्या हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिर्न दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ । तू । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा ।
वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिर्नम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् ।
हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. समुद्रेण यादमानाः सिन्धव [इव] (=समुद्रेण सह संगच्छमाना नद्य इव)
इन्द्राय सुपुतं सोम भरन्तः (=सम्यग्भिषुतं सोमं नयन्तो) हस्तिनः (=कुशलहस्ता
ऋत्विजो) भरित्रैरंशुं दुहन्ति (=बाहुभिः अंशोः सोमलतायाः सकाशात् सोमम्
अभिषुण्वन्ति) । मध्वः (=मधुरसोमस्तांश्च) धारया पवित्रैः पुनन्ति (=दशाप-
वित्रैर्म्यः धारां क्षारयित्वा शोधयन्ति) ॥

८. इन्द्रस्य सोमधानाः कुक्षयः (=सोमधारका उदरपदेशा) हृदा इव (=म-
हान्तो जलाधारा इव) [भवन्ति] । ईं पुरुणि सर्वना सं विव्याच (=एष बहूनि सर्व-
नानि संव्याप=बहुभिर्दद्यात् सोमान् समधारयत्) । यत् (=यदा) इन्द्रः प्रथमा

७. समुद्राशीं मिळणाऱ्या नदां [प्रमाणें] इंद्राला चांगला गावून काढिलेला सोम अर्पण करणारे कुशल [उपासक] हातांनीं सोमवल्ली पिळतात आणि मधुर सोमरस धारलावून पवित्रांनीं शुद्ध करितात.

८. सोम धारण करणारे इंद्राचें पोट डोहाप्रमाणें [होय]. [कारण] इंद्रामध्यें अनेक ठिकाणीं अर्पण केलेले सोम मावतात. जेव्हां इंद्रानें पुरातन अन्न भक्षण केलीं तेव्हां तो वृत्राला मारून सोमकामी झाला.

९. [हे इंद्रा], तूं सत्वर [धन] आण. त्याला कोणीहि प्रतिबंध न करो. कारण कीं तूं धनाचा धनपति आहेस असे आम्ही जाणतो. हे इंद्रा, तुझी जी मोठी देणगी आहे ती पीताम्हा, तूं आम्हांला दे.

7. The handy worshippers bringing the extracted soma to Indra, like rivers uniting with the sea, milk the [soma]-plant with their arms and purify the sweet juice by making it drop in a stream through the strainers.

8. Indras belly holding the somas [is] like a deep lake of water. It holds many offerings of soma. When Indra ate the first offerings of food he killed Vritra and was desirous of soma.

9. Bring us wealth quickly. Let no one prevent it. For we know thou art the Master of wealth. Give to us, o Indra, o thou possessed of golden horses that great gift which thou givest.

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन्निन्द्रं रायो विश्ववारस्य भूरः ।
 अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छ्वेत इन्द्र शिप्रिन् १०
 अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघवन् । ऋजीपिन् । इन्द्र । रायः । वि-
 श्ववारस्य । भूरः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् ।
 शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातो ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥ २०
 शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातो ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजि-
 तम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २० ॥

अत्रा वि आश (=प्रथमानि पुरातनानि इवीषि भक्षितवान्) [तदानी] वृत्रं जघ-
 न्वात् (=वृत्रं हतवान् सन्) सोमम् अवृणीत (=वामयमानोभवत्) ॥

९. आ तू भर (=हे इन्द्र, अस्मभ्यं वसु क्षिप्रम् आनय) माकिः एतत् परि-
 छात् (=मा कोपि तत्त्वयानीयमानं वसु प्रतिबध्नातु) । त्वा वसूनां वसुपतिं विश्व हि
 (=वयं हि त्वं धनानां स्वाम्यसीति जानीमः) । हे इन्द्र, ते यत् माहिर्न दत्तम्
 अस्ति (=यत् महद्दानं त्वम् उपासकेभ्यः प्रयच्छसि) तत् हे हर्यश्च (=हरिदश्च
 इन्द्र), अस्मभ्यं प्र यन्धि (=अस्मभ्यं प्रयच्छ) ॥

भाषायाम्.

१०. हे मघवन्, हे ऋजीपिन् (=गतसारसोमवन्) हे इन्द्र, विश्ववारस्य भूरे
 रायः अस्मे प्र यन्धि (=अस्मभ्यं सर्वैर्वाञ्छनीय प्रभूतं धनं देहि) । अस्मे जीवसे
 शत शरदो धाः (=अस्मभ्यं जीवितु शतसंवत्सरान् देहि=अस्मान् शतसंवत्सरान्
 जीवय) । हे शिप्रिनिन्द्र (=शोभनहनो हे इन्द्र), अस्मे शश्वतो वीरान् [धाः]
 (=अस्मभ्यं धीर्यवतो बहून्पुत्रान् प्रयच्छ) ॥

११. अस्मिन् भरे वाजसातो (=संभ्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं
 (=शरतम्) इन्द्र शुनं (=श्वसुहृदश्च) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-

१०. हे सोमवंत मघवन्, हे इंद्रा, तूं आम्हांला सर्वोपभोग्य पुष्कळ धन दे. आम्हांला शंभर वर्षे जगीव; हे सुहृन्मन् इंद्रा, आम्हांला पुष्कळ शूर पुत्र दे.

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठी या लढाईत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला मारणारा [आणि] छट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

10. Bestow upon us great wealth that shall be envied by many, o blessed Indra, o thou to whom soma is offered. Bestow upon us a hundred years to live. Bestow upon us many heroic sons, o handsome Indra!

11. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

१०. या मंत्रात ऋषि जे वर मागतो त्याजकडे लक्ष घावें. कारण, या सूक्ताचा ऋषि विश्वामित्र आहे, आणि तो आपणास शंभर वर्षे इन्द्रानें आयुष्य द्यावे अशी प्रार्थना करित आहे. यावरून विश्वामित्रानें साठ हजार वर्षे तपश्चर्या केली इत्यादिक ज्या वेदोत्तर ग्रंथातील कथा, त्यात खरेपणापेक्षा अतिशयोक्ति किती आहे, तें खुद्द विश्वामित्राच्याच वचनप्रमाणावरून स्पष्ट होते. ही दहावी ऋचा घोर ऋषीची आहे, असें संप्रदायानुसार मानिलें तरी, घोर ऋषि

विश्वामित्राहून फार अर्वाचीन असेल असे म्हणण्यास कारण नाही. शिवाय खुद्द विश्वामित्राच्याच वाणीमध्ये शंभर वर्षे आपणास आयुष्य मिळावे अशा प्रार्थना पुढें येतील.

हा मंत्र जातकर्मांमध्ये 'अभिमर्शन' म्हणजे मुलाला स्पर्श करणें म्हणून जें संस्काराचें अंग आहे ते करिताना म्हणत असतात; बहुतरुण कारण इतकेंच की यात 'शतं शरदो जीवसे' हे शब्द आले आहेत.

सूक्तम् ३७-२७१.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । अन्त्यातुष्टुप् ॥

वार्त्रहत्याय शर्वसे पृतनापाध्याय च ।

इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शर्वसे । पृतनाऽसहाय । च ।

इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो ।

इन्द्र कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गोभिरीमहे ।

इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः ।

ईमहे ।

इन्द्र । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

प्वन्तम् उमं (= प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (= शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजित (= सम्यग्-
ज्जेतारं) [तं] समत्सु (= युद्धेषु) ऊतये (= रक्षणाय) [हुवेम] ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, वार्त्रहत्याय पृतनासहाय शर्वसे (= वृत्रहननसमर्थाय संग्रामजयशी-
लाय च बलाय = तादृश बलं दर्शयितु) त्वा आवर्तयामसि (= त्वाम् आवर्तयामः =
अत्रागमनाय प्रवर्तयामः) ॥

२. शतक्रतो (= शतप्रज्ञावान्) हे इन्द्र, वाघतः (= अस्माभिर्नियुक्ताः स्तोतारस्)
ते मनः उत चक्षुः (= तव मनो दृष्टि च) सु अर्वाचीन कृण्वन्तु (= सुष्ठु यथा तथा
अस्मदभिमुखं कुर्वन्तु) ॥

३. हे शतक्रतो इन्द्र, अभिमातिसह्ये (= सर्वयुक्तशत्रूणामभिभवनाथं युद्धे)
विश्वभिर्गाभिस्ते नामानि ईमहे (= तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि वयं
याचामहे) ॥

सूक्त ३७-२७१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त- गायत्री, मात्र शेषटची
ऋचा अनुष्टुप् वृत्ताची.

१. हे इंद्रा, त्वां वृत्रहनन
करण्याजोगें आणि शत्रुसैन्याचा
पसभव करण्याजोगें बळ धारण
करावें म्हणून आम्ही तुला इकडे
बळवीत आहों.

२. हे इंद्रा, हे शतक्रतू, तुझें
मन आणि नेत्र यांस [आमचे]
कवि इकडे बळघेत.

३. हे शतक्रतू इंद्रा, शत्रूशी
संग्राम आला म्हणजे आम्ही सर्वे.
प्रकारच्या स्तुतींनीं तुशीं नामे घे-
ऊन धांवा करितों.

१. 'बळवीत आहों.' म्हणजे, स्तोत्र
म्हणून.

२. 'कवि' = 'वाघतः.' म्हणजे य-

HYMN 37-271.

To Indra. By Vis'vāmitra
Metre.—*Gāyatrī*, except in the
last verse where it is *Anuṣṭubh*.

1. We invoke thee
hither, o Indra, for power
that shall slay Vṛitra and
shall overpower the hos-
tile armies.

2. O Indra possessed
of a hundred talents, may
[our] poets 'turn hither-
wards thy mind and thine
eye.

3. Thy [many] forms
we pray to with all praises
in subduing the proud
enemy, o Indra, possessed
of a hundred talents.

जमानाने स्तोत्र करण्याच्या कामी यो-
जिलेले ऋत्विज्.

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि ।

इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि ।

इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहुतमुप ब्रुवे ।

भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहुतम् । उप । ब्रुवे ।

भरेषु । वाजऽसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामिमहे शतक्रतो ।

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । इमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतर्षु श्रवःसु च ।

इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतर्षु । श्रवःसु । च ।

इन्द्र । साक्ष्व । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

४. पुरुष्टुतस्य (= बहुभिरुपासकैः स्तुतस्य) चर्षणीधृतः (= मनुष्याणां धारकस्य) इन्द्रस्य शतेन धामभिः (= विभूतिभिर्द्वारा) [तं] महयामसि (= इन्द्रं स्तुमः) ॥

५. पुरुहुतं (= बहुभिरुपासकैराहुतम्) इन्द्रं भरेषु (= संसामेषु) वृत्राय हन्तवे वाजसातये (= वृत्रहन्ताय शत्रोर्धनलाभाय च) उप ब्रुवे (= आह्वयामि) ॥

६. हे शतक्रतो इन्द्र, वाजेषु सासहिर्भव (= संसामेषु शत्रूणां अभिभविता भव) । त्वा वृत्राय हन्तवे (= वृत्रं हन्तुम्) इमहे (= पार्थयामहे) ॥

७. हे इन्द्र, द्युम्नेषु (= गीतमानेषु धनेषु) [ये शत्रवस्तान्] पृतनाज्ये (= संसामे) पृतसुतर्षु (= विजयिषु जनेषु) श्रवःसु च (= स्थातिषु च) अभिमातिषु (= गर्वपुतेषु जनेषु च) [ये शत्रवस्तान्] साक्ष्व (= अभिभव) ॥

४. बहुतांनीं स्तविलेला [आणि] जनांचा धारण करणारा जो इंद्र, त्याच्या शेकडो विभूतींनीं आम्ही त्याला स्तवितों.

५. संग्रामामध्ये वृत्राला मारण्यासाठी [आणि] धनप्राप्तीसाठी मी पुढेढूत इन्द्राला बोलवितों.

६. तूं संग्रामामध्ये शत्रूंचा पराभव करणारा हो. हे शतक्रतू इंद्रा, वृत्राला मारण्यासाठी आम्ही तुला प्रार्थित आहों.

७. हे इंद्रा, संपत्ति, संग्राम, विजयी जन आणि प्रख्याति [आणि] गर्विष्ठ जन यांमध्ये [असलेल्या शत्रूंचा] तूं पराभव कर.

4. Through his hundred forms we glorify Indra, praised by many, the supporter of men.

5. We invoke Indra who is invoked of many, to slay Vritia in battles, and for acquiring booty.

6. Be thou overp overing in battles. We implore thee to slay Vritia, o Indra, possessed of a hundred talents.

7. Conquer, o Indra, [our foes] [who are] in wealth, [who are] in battle, [who are] among the victorious, [who are] in fame, and [who are] among the proud.

५. 'धनप्राप्तीसाठी' = 'वाजसातये.' म्हणजे शत्रूंच्या धनाची लूट मि-

ळवी म्हणून.

शुष्मिन्तमं न ऊतये शुम्निर्न पाहि जागृविम् ।

इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । शुम्निर्नम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।

इन्द्र तानि ते आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चऽसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद्युम्नं दधिष्व दुस्तरम् ।

उत्ते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

भाषायाम्.

८. हे शतक्रतो इन्द्र, शुष्मिन्तमम् (=अतिशयेन बलवन्त) शुम्निर्न (=दीप्तिमन्त) जागृविं (=जागरूक) सोम नः ऊतये (=अस्माक रक्षणाय) पाहि (=पिब) ॥

९. हे शतक्रतो इन्द्र, पञ्चसु जनेषु (=“ निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु ”) या ते इन्द्रियाणि (=तव स्वकीयानि सामर्थ्यानि अद्ययावत् प्रकाशितानि) तानि ते [इन्द्रियाणि] (=तव सामर्थ्यानि) आ वृणे (=अह याचे) ॥

१०. हे इन्द्र, [सोमरूप] बृहत् श्रवः (=अस्माभिर्दीयमानम् अन्नम्) अगन् (=त्वा गच्छतु) । दुस्तर युम्नं (=दुस्तर बल सोमपानेनोत्पन्न) दधिष्व (=धारय) । [यय हि] ते शुष्मम् उत् तिरामसि (=तय बल त्वा सोम पाययित्वा वर्धयामः) ॥

८. हे शतक्रतु इंद्रा, तूं अति बलिष्ठ, दीप्तिमान् आणि जागरूक असा सोम आमच्या साहाय्याकरितां पी.

९. हे शतक्रतु इंद्रा, पंचजनांमध्ये जे तुझे पराक्रम, ते तुझे [पराक्रम] मी याचिती.

१०. हे इंद्रा, [हे] सोमरूप महा अन्न तुला पोंहचो. तूं दुस्तर बल धारण कर. आम्ही तुझे सामर्थ्य वाढवीत आहों.

8. Drink for our protection, o Indra possessed of a hundred talents, the soma which is most powerful, which is brilliant and watchful.

9. We pray for that thy puissance, o Indra possessed of a hundred talents, which is among the five peoples.

10. May the great oblation reach [thee], o Indra. Hold [in thee] the unconquerable prowess. We are promoting thy strength.

८. 'अति बलिष्ठ,' 'जागरूक.' म्हणजे ज्याचे पान केल्यानं अत्यंत मोठे बळ प्राप्त होतं आणि रातदिवस निद्रा येत नाही असा.

९. 'पंच जनामध्ये' = 'पञ्चजनेषु.'

म्हणजे सर्व जगातील लोकामध्ये. सू. ८९ म १० आणि टीप पहा.

१०. 'वाढवीत आहों' = 'उत्तिरामसि.' म्हणजे, तुजकडून सोमपान करून.

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिष्व इन्द्रेण तत आ गंहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अयो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ ।

गृहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

११. हे शक्र, अर्वावतो न आ गृहि (=समीपादेशान् अस्मान् आगच्छ) । अयो परावतः (=अथवा दूरदेशात्) [आगच्छ] । अद्रिष्वः (=वज्रयुक्त) हे इन्द्र, यस्ते उ लोकः (=यस्तत्र उत्तमो लोकोऽस्मि) तत इह आ गृहि (=तस्मात्त्वम् आगच्छ) ॥

सूक्तम् ३८-२७२.

प्रजापतिक्रियः । स वैश्वामित्रो याज्यो वा । द्वौ वा । अथवा विश्वामित्र
एव क्रियः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीरिच्छामि सदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुऽ-
धुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । समुऽदृशे ।
सुऽमेधाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. तष्टेव मनीषाम् अभि दीधय (=त्वष्टा यथा काष्ठं सम्यग् दीपयति सुशो-
भन करोति तद्वत् इन्द्रविषया स्तुतिं सर्वतो दीप्तां ब्रूय) । अत्यः (=वेगवान्)
सुधुर (=शोभनया धुरान्वितः धुरि सम्यग्युक्तो) जिहानो वाजी न (=अतिशयेन
गच्छन् बलवन् इव) प्रियाणि पराणि अभि मर्मृशत् (=अत्यर्थम् अभिमृशन्

११. तूं जवळून आम्हांप्रत ये आणि हे शक्रा, दुखून [ये]. हे वचधारी इंद्रा, तुझा जो उत्तम लोक तेथून तूं ये.

11. Come to us from near and, o mighty one, from afar. Come hither, o Indra, from that high world which may be thine, o wielder of the thunder-bolt.

११. 'तू जवळ अस अथवा दूर अस, जेथे असशील तेथून ये' असे तात्पर्य.

हे सूक्त एकदरीत कठिण आहे. स-वीतुरुमणिप्रेममाणे जरी याची देवता

इंद्र आहे तरी मध्ये मध्ये दुसऱ्या दे-याला उद्देशून निर्देश असल्यामुळे आणि सूक्तवचन्याचा अभिप्राय गूढ असल्यामुळे बहुतकरून सर्व मंत्र दुर्बोध आहेत.

सूक्त ३८-२७२.

ऋषि-विश्वामित्र कुळांतील प्रजापतिनामक पुरुष; अथवा या-क याचा पुत्र प्रजापतिनामक; अथवा ते दोघेहि प्रजापति; अथवा विश्वामित्रच. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. सुतार आपलें लांकूड शोभायमान करितो त्याप्रमाणें स्तो-त्र चोहीकडून शोभायमान कर. वेगवान् [आणि] चांगल्या री-तीनें जोडिलेल्या धांवणाऱ्या वा-रूपमाणें, मी कवि प्रिय भविष्याला स्पर्श करित करित कवीला पाहा-वयास इच्छितों.

HYMN 38-272.

To Indra. By Prajâpati of the family of Vis'vâmitra; or Prajâpati, the son of Iâl, or both; or Vis'vâmitra himself. Metro—Trishtubh.

1. Polish the hymn as a carpenter [polishes his wood]. Like a strong, swift horse well-yoked [and] in full speed, I, a poet, touching the dear future wish to see the poets.

१. 'स्तोत्र चोहीकडून शोभायमान कर' असे ऋषि आपणालाच म्हणत

आहे. सर्व ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो की, 'पुण्यतन कवि (म्हणजे ऋषि) जसे

इ॒नो॒त पृ॑च्छ॒ जनि॑मा क॒वी॒नां म॑नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्तक्षत॒ द्याम् ।
 इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒र्ध॒माना॑ म॒नो॒वा॒ता अ॒ध नु॑ ध॒र्मणि॑ ग॒मन् ॥ २ ॥
 इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ । ज॒नि॒म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॑ऽधृतः । सु॒ऽकृतः । त॒-
 क्ष॒त । द्याम् ।

इ॒माः । उं॒ इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः । ध॒र्ध॒मानाः । म॒नः॑ऽवा॒ताः । अ॒ध । नु॑ ।
 ध॒र्मणि॑ । ग॒मन् ॥ २ ॥

नि पी॒मिद॑त्र गु॒ह्या द॑धा॒ना उ॒त क्ष॒त्राय॑ रोद॒सी स॑म॒ञ्जन् ।
 सं मा॒त्राभि॑र्म॒मिरे॑ ये॒मु॒र्वी अ॒न्त॒र्म॒ही स॑मृ॒ते धा॑र॒से धुः ॥ ३ ॥
 नि । सी॒म् । इत् । अ॒त्र । गु॒ह्या । द॑धा॒नाः । उ॒त । क्ष॒त्राय॑ । रोद॒-
 सी॒ इति॑ । स॒म् । अ॒ञ्जन् ।

स॒म् । मा॒त्राभिः॑ । म॒मिरे॑ । ये॒सुः । उ॒र्वी इति॑ । अ॒न्तः । म॒ही इति॑ ।
 स॑मृ॒ते इति॑ स॒म्ऽऋ॒ते । धा॑र॒से । धु॒रिति॑ । धुः ॥ ३ ॥

स्पृशन्) सुमेधाः (=शोभनप्रज्ञया युक्तः=सुकविरहं) कवीन् संदृशे इच्छामि (=क-
 वीन् “ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञादेवभूयमगमन्” तान् द्रष्टुमिच्छामि) ॥

स्तोत्रवक्तान् स्वात्मानं प्रति ब्रूते यथा वेगवदथ इव अहं स्तोत्रेण भविष्यत्प्रदेशेषु-
 वेगेन गत्वा पुरातनान् कवीन् द्रष्टुमिच्छामीति ॥

भाषायाम्-

२. उ॒त (=हे) [स्वात्मन्], क॒वी॒नाम् इ॒ना ज॒नि॒मा (=सामर्थ्ययुक्तानि ज-
 न्मानि) पृ॑च्छ (=“केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषाम् उत्पत्तिरित्येतमर्थम्”
 आत्मानं पृच्छ) । [ते] म॒नो॒धृतः (=संयतमनस्काः) सु॒कृतः (=पुण्यवन्तश्च
 सन्तो) द्या तक्षत (=दिवम् अकुर्वन्) । [हे इन्द्र], अ॒ध नु॑ (=अधुनापि)
 ध॒र्मणि॑ (=अस्मिन्यज्ञे) ते व॒र्ध॒मानाः (=तव बलं वर्धयन्त्यो) म॒नो॒वा॒ताः (=मनो-
 वेगा) इ॒मा उ॑ प्र॒ण्यः (=इमा अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयोपि) ग॒मन् (=त्वां
 गच्छन्तु) ॥

३. अ॒त्र [भूलोके] सी॒म् इत् (=सर्वत्र) गु॒ह्या नि द॑धा॒नाः (=गूढानि कर्माणि
 पुर्वाणां) उ॒त क्ष॒त्राय॑ रोद॒सी स॒म् अ॒ञ्जन् (=द्यावापृथिव्यावपि बलधारणाय अलमकुर्वन्
 द्यावापृथिव्यावलल्य ते बलमधारयन्) । मा॒त्राभिः॑ उ॒र्वी सं म॒मिरे॑ (=पर्वतरूपैर्मान-

२. कवींचीं समर्थे जन्मे विचार. मनाचें संयमन करणारे [आणि] पुण्यवान् [असे ते] दुलोकाला उत्पन्न करिते शाले. [हे इंद्रा], तुला वाढविणाऱ्या, मनोवेगी ह्या अर्पण केलेल्या [स्तुति] या यज्ञांत [तुजप्रत] सत्वर प्रविष्ट होओत.

३. ते येथे गूढ कृत्ये करून द्यावाष्टथिर्वीज बळाने युक्त करिते शाले. ते विस्तीर्ण [द्यावाष्टथिर्वीज] स मोजांनी मोजिते शाले, आणि स्थिर करिते शाले. ते विशाल आणि परस्पर सगत अशा ज्या द्यावाष्टथिर्वी त्यांमध्ये त्यांच्या धारणाथे अंतरिक्ष स्थापिते शाले.

2. Ask the mighty births of the poets. They, the controllors of their minds [and] performers of good deeds, shaped the heaven. May these offered hymns, the augmenters of thy strength [and] swift like the mind, reach [thee] in this sacrifice, [o Indra]!

3. Having performed mysterious things here they adorned the two worlds for power. They measured with measurements and tied together the vast earth and heaven. They established [the firmament] for support between the great and conjoint earth and heaven.

देवाची स्तुति करून देवत्वाप्रत पावले, तसा मीहि घेगवान् अश्वप्रमाणे सत्वर धावणारें आणि धावता धावता अत्यंत दूरच्या वस्तु पाहणारें सूक्त रचून त्या कविमंडलात जावयास इच्छितों.”

या सूक्तातील मनात सांगितलेल्या ‘कवी’च्या स्वरूपावरून ते मनुष्यत्वा-

पासून देवत्वाप्रत पावलेले प्राचीन ऋषि इतकेंच नव्हे, पण जीवाची उत्पत्ति वगैरे करण्याची शक्ति ज्यास आहे असे जे वरुणादिक, तद्रूप होत असें दिसतें; निदान ह्या ‘कवी’ला देवाप्रमाणेंच अधिकार आणि शक्ति आहे अशी कल्पना घेऊन अर्थ केला पाहिजे.

२. ‘कवींचीं समर्थे जन्मे’=‘इना जनिमा.’ म्हणजे ज्यामध्ये गुमढळास उभारणे इत्यादिक शक्ति त्यास होत्या असे जन्म; ते कसे व कोठून शाले ते विचार, असे ऋषि आपणासच म्हणत आहे.

3. ‘येथें गूढ कृत्ये करून’=‘अत्र गुह्या दधाना.’ म्हणजे या जगात असेपर्यंत येथें अद्भुत चमत्कार करून.

‘बळाने युक्त करिते शाले’=‘क्षत्राय समन्व.’ म्हणजे शोभायमान, कान्

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।
 अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्व्रते गन्धर्वा अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥
 त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः ।
 सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । व्रते । गन्धर्वान् । अपि । वा-
 युऽकेशान् ॥ ६ ॥

तदिन्द्रस्य वृषभस्य धेनोरा नार्मभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।
 अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥
 तत् । इत् । छ । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नार्मऽभिः । ममिरे ।
 सक्म्यम् । गोः ।

अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रू-
 पम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

पुत्री राजानाविन्द्रावरुणौ), विदथे धीभिः (=यज्ञे स्तुतिभिः यज्ञे कृताभिः स्तुति-
 मिः) प्रदिवः क्षत्रं दधाथे (=पूर्वेष्वहःसु बलमधारयतम्) ॥

यज्ञे कृतया स्तुत्या प्रवर्धितवली प्राचीने काले इन्द्रावरुणौ पराक्रमं कृतव-
 न्तावित्यर्थः ॥

भाषायाम्.

६. राजाना (=हे राजानौ इन्द्रावरुणौ), विदथे (=यज्ञे) त्रीणि पुरुणि [वा]
 (=बहूनि वा) विश्वानि (=सर्वाणि वा) सदांसि (=स्थानानि) परिभूषथः (=अलं-
 कुषथः) । अत्र (=?) मनसा जगन्वान् (=मनसा जग्मिवान् अह) वायुकेशान्
 (=वायुवच्चलनरश्मीन्) गन्धर्वान् व्रते [वर्तमानान्] (=युवयोः शासने स्थि-
 तान्) अपश्यम् ॥

इमां सायण एवं व्याचष्टे । हे राजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्या-
 ष्णानि पुरुणि यजनोयैः सोमादिभिः पूर्णानि त्रीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः ।
 सर्वतोऽलंकुरुष्वः । हे इन्द्र स्व जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावना-
 याम् । यतोहमत्र व्रते यज्ञे वायुकेशान् वायुवच्चलनरश्मीन् गन्धर्वान् सोमरक्षकान्
 स्वान्भ्राजादीन् मनसापश्यम् । ते च स्वान्भ्राजादयस्तेचिरीयके स्पष्टमभिहिताः ।

तदिन्नस्य सवितुर्नकिंमे हिरण्ययीममर्ति यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥८॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् । अम-
र्तिम् । याम् । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अ-
पिऽइव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

एवान् भ्राजाह्वारे वम्भारे इस्त सुहस्त कशानो । एते वः सोमकयगास्तानक्षध्व मा
वो दमिन्निति । इति ॥

७ इमा दुर्बोधा सायण एव व्याख्यातवान् । ये यजमाना वृषभसाभिमतफलमदस्या-
सेन्द्रस्यार्थं धेनोगोर्नोमभिर्विधायां वथ्यव्या इत्यादिभिरुपलक्षिता गा सकम्प्य सभजनार्हं
तत्क्षीरादिकं हवितुं क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा
यज्ञमनुष्ठाय देवभूय प्राप्तास्ते कवयोऽन्यदन्यज्जतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आ-
वृज्जादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः
सन्तोऽस्मिन्नन्द्रे रूपं स्व स्व रूपं निममिरे । इयच्छा परिच्छिद्य निदधुः ॥ इति ॥

भाषायाम्.

८. या हिरण्ययीम् अमर्ति (=सुवर्णमयी दीप्तिः) [सविता] अशिश्नेत् (=धा-
रितवान्) तत् अस्य सवितुः (=ताम् अस्य सवितुर्मर्ति) नकिः इत् नु मे (=नैव
कोपि मिमीते इयच्छा परिच्छेत् शक्नोति) । सुष्टुती (=शोभनया स्तुत्या स्तुतः
सन् स सविता) अपीव योषा जनिमानि (=यथा स्त्री अपत्यानि आवृणोति स्व-
कीयतया आलिङ्गति तथा) विश्वमिन्वे रोदसी (=सर्वव्यापिनी व्यावापृथिवी)
आ वव्रे (=स्वरीयतया आवृणोति) ॥

तदिन्नम्य सविनुर्नकिमे हिरण्ययोममतिं यामशिथ्रेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्ये अपीव योषा जनिमानि वग्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । हु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्यधीम् । अम-
तिम् । याम् । अशिथ्रेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्ये इति विश्वम्ऽऽन्ये । अ-
विऽइव । योषा । जनिमानि । वग्रे ॥ ८ ॥

एवान् भ्राजाहारे नम्भारे इत् एइत् गृहानो । एते यः सोमकृपणास्तानक्षध्व मा
यो दभिमिति । इति ॥

७ इमा दुर्बोधा सायन एवं व्याख्यातवान् । ये यजमाना गृध्रमसाभिमतफलप्रदस्या-
स्येन्द्रसार्धं धेनोगौर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वव्या इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सकृन्म्य समजनाहं
तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेशार्थत्वाद् । तेन च हविषा
यज्ञमनुशय देवभूय प्रानास्ते यवयोऽन्यदन्यज्जुतनमसुर्यमसुराणां बलं पसाना आ-
श्वादनन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतशामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रशायन्तः
सन्तोऽस्मिन्निन्द्रे रूपं स्य स्य रूपं निममिरे । इयन्तया परिच्छिन्नं निदधुः ॥ इति ॥

भाषायाम्.

८. या हिरण्ययीम् अमति (= सुवर्णमयीं दीति) [सविता] अशिथ्रेत् (= धा-
रितवान्) तत् अस्य सवितु (= ताम् अस्मा सवितुर्मति) नकिः इत् हु मे (= नैव
योपि निमीते इयत्तया परिच्छेत्तुं शक्नोति) । सुष्टुती (= शोभनया स्तुत्या स्तुत-
सन् स सविता) अपीव योषा जनिमानि (= यया स्त्री अपत्यानि आवृणोति स्व-
कीयतया आलिङ्गति तथा) विश्वमिन्ये रोदसी (= सर्वव्यापिन्यौ चावापृथिव्यौ)
आ वग्रे (= स्वकीयतया आवृणोति) ॥

युवं प्रत्नस्य साधयो महो यद्देवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।
 गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥
 ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधयः । महः । यत् । देवी । स्वस्तिः । परि ।
 नः । स्यातम् ।
 गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृ-
 तानि ॥ ९ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातो ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि सजितं धनानाम् ॥ १० ॥
 ॥ २४ ॥ ३ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातो ।
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजि-
 तम् । धनानाम् ॥ १० ॥ २४ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

९. [हे इन्द्रावरुणौ], युव प्रत्नस्य महः साधयः (= युवा पुरातनस्य उपासकस्य
 थेयस्तेन प्रकारेण साधयथः स्म) यत् (= येन) देवी स्वस्तिः (= दिव्यं थेयस्)
 [तमागच्छत्] । [अधुनापि युवा] नः परि स्यातम् (= अस्मान् परिरक्षतम्) ।
 गोपाजिह्वस्य (= रक्षकजिह्वस्य = मा विभीतेत्येतादृश्वचना चाग्न्यस्य तथोक्तस्य) तस्थुषः
 (= अतिशयेन स्थिरस्य) [इन्द्रस्य] विश्वे मायिनः (= सर्वे मेधाविनो) विरूपा
 कृतानि (= नानाविधानि वृत्रहननादीनि कर्माणि) पश्यन्ति ॥

१०. अस्मिन् भरे वाजसातो (= समामे युद्धे च) मघवान (= धनवन्तं) नृतमं
 (= शूरात्मम्) इन्द्र शुनं (= सुखमुद्दिश्य) हुवेम (= आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
 ण्वन्तम् उग्र (= प्रबल) वृत्राणि घन्तं (= शत्रून् घन्तं) धनानां सजितं (= सम्य-
 ज्जेतारं) [त] समत्सु (= युद्धेषु) ऊतये (= रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३९-२७३.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद् आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमं तष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदधे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छे । पतिम् । स्तोमं-
तष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदधे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते ।
विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदधे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदधे ।
शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । स-
नजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. स्तोमतष्टा (=स्तोमैः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता) हृद् आ वच्यमाना
(=हृदयादुच्यमाना) मतिः (=स्तुतिः) पतिम् इन्द्रमच्छ जिगाति (=स्वामिन-
मिन्द्रं मति गच्छतु) ।—हे इन्द्र, या जागृविः (=जागरूका=रात्रौ जामती) वि-
दधे शस्यमाना (=यज्ञ उच्चार्यमाणा च) यत् (=या) ते जायते (=त्वदर्धं जायते)
तस्य विद्धि (=तस्या विद्धि=ता स्तुतिं जानीहि=ता गृहाण) ॥

२. इयं धीः (=इयं स्तुतिर्) दिवश्चिद् आ पूर्वा जायमाना (=दिवसादपि
पूर्वमुत्पद्यमाना) जागृविः (=रात्रौ जामती) विदधे शस्यमाना (=यज्ञ उच्चार्य-
माणा) भद्रा (=सुमङ्गलानि) अर्जुना (=शुद्धानि) वस्त्राणि (=उषःकालसव-
न्धीनि तैजांसि) वसाना (=परिदधाना) [भवति] । सा अस्मे धीः (=अ-
स्माकं स्तुतिः) पित्र्या (=पितृक्रमादागता) [अत एव] सनजा (=प्राचीना)
[भवति] ॥

सूक्त ३९-२७३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. स्तोत्रांनीं केलेली [आणि] मनापासून उच्चारिली जात आहे अशी स्तुति इंद्रस्वामीपुढे जाओ.— हे इंद्रा, जी जागरूक स्तुति यज्ञांत उच्चारिली जाणारी तुजकरितां रचिली जाते, ती तूं जाणून घे.

२. सूर्याच्याहि पूर्वी उत्पन्न होणारी, यज्ञामध्ये उच्चारिली जाणारी जागरूक [स्तुति] शुभ्र मंगल वस्त्रें नेसलेली असते. ती ही आमची स्तुति वडिलांपासून आलेली सनातन होय.

१. 'जागरूक.' म्हणजे इंद्राची स्तुति करण्याकरिता पुष्कळ रान असताच जागे होऊन बसलेल्या उपासकांनी केलेली.

२. यात देवस्तुतीचें स्वरूप फार उच्चम रीतीने वर्णिलें आहे.

'सूर्याच्याहि पूर्वी उत्पन्न होणारी' = 'दिवधिदा पूर्वी जायमाना.' म्हणजे अरुणोदयापूर्वी उच्चारिलो जाणारी.

जागरूक म्हणण्याचें कारण वरच्या

HYMN 39-273.

To Indra. By Vis'vāmitra. Metre— Trishtubh.

1. May the hymn composed by the poets [and pronounced from the heart run to the lord Indra.— Accept, o Indra, the praise which is produced for thee, wakeful and sung in the sacrifice.

2. Born even before the day, wakeful, [and] sung in the sacrifice this hymn of ours is clad in white and auspicious raiments. It is our ancient ancestral hymn.

मनावरील टीपेत सांगितलेंच आहे.

'शुभ्र मंगल वस्त्रें नेसलेली.' = 'अर्जुना भद्रा वस्त्राणि वसाना.' म्हणजे सूर्याचें काहीहि तेज आकाशात येण्यापूर्वी जी उपेची शुभ्र आणि निर्मल तेजें, तद्रूपच वस्त्रें पाघरलेली.

'वडिलांपासून आलेली' म्हणजे आमचे वाढनडील जशी स्तुति करीत आले आहेत त्याप्रमाणें आम्ही करीत आहो ती.

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्यात् ।

वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् ।

आ । हि । अस्यात् ।

वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे ।

आऽइता ॥ ३ ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दंदिता माहिनावानुद्रोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु ।

योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दंदिता । माहिनावान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे ।

दंसनावान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अत्र (=अस्माकं स्तुतिकाले) यमसूचित् (=यमयोरश्विनोर्माता उषा अपि) यमौ (=यमलौ तावश्विनौ) असूत (=उत्पादयति) । [तस्मिन्नेव काले] जिह्वाया अग्रं पतत् आ अस्यात् हि (=स्तोत्ररूपवत्त्वं सत् तिष्ठति खलु) । तपुषो बुधे (=दिवसस्य मूले आरम्भे) एता (=आगतौ) तमोहना (=तमोनाशकौ) मिथुना (=मिथुनौ यमलावश्विनौ) जाता (=जातमात्रावेव) वपूषि सचेते (=तेजांसि सेवेते धारयतः) ॥

असूत । अश्विनोस्तत्र [काले] शस्यमानत्वात् । इति सायणः ॥

४. ये अस्माकं पितरः (=अद्विरसौ) गोषु योधाः (=पणिभिरपदासु गोषु योद्धारो वर्तन्ते) एषा (=तेषां) मर्त्येषु नकिनिन्दिता (=न कोपि दूषको भवति) माहिनावान् (=महिमोपेतौ) दंसनावान् (=पराक्रमवान्) इन्द्रो [हि] एषा (=तेषामद्विरसां) दंदिता गोत्राणि उत् ससृजे (=पणिभिर्द्वीकृतानि गवां स्थानानि उद्धाव्य अपसृष्टवान्) ॥

३. हिच्या वेळीं जुळ्यांची माता जुळे विते; आणि जिह्मेचें अग्र चंचल होऊन राहतें. दिवसाच्या आरंभीं येतात असे जे ते तमोनाशक जुळे, ते उत्पन्न होतांच प्रभा धारण करितात.

४. जे आमचे पितर गाई-विषयीं युद्ध करीत होते त्यांची निंदा करणारा मनुष्यांमध्ये कौणीहि नाही. [कारण कीं] महिमावान् आणि महापराक्रमवान् इन्द्र त्यांचे गच्च कोंडून ठेविलेले गोठे उघडे करून सोडून देता झाला.

3. At its time the mother of the twins gives birth to the twins. The tip of the tongue stands ready to fly. The twins, that are destroyers of darkness and coming at the beginning of day, wear light so soon as they are born.

4. There is no reviler among men of those our fathers who fought about the cows. [For] Indra, possessed of greatness [and] performer of valorous deeds, broke open for them the fortified cowfolds.

३. जुळे म्हणजे अश्वीदेव. त्याची आई म्हणजे येथें उषा समजली पाहिजे.

ती अश्वीची आई म्हणण्याचे कारण असें की, अश्वी हे उषःकाळी उगवत असतात. 'ते वर सांगितलेली स्तुति उत्पन्न होते त्यावेळी उगवतात. त्या प्रसंगीं जिह्मेला स्फुरण येऊन ती देवभजन गाण्याविषयी चंचळ होते.

४. 'जे पितर' म्हणजे अंगिरस. ते सूर्यादिक तेजोऋषि आणि मेघोदकरूप

गाई पणीनीं हरण करून नेल्या असतां, त्या परत आगण्याकरितां इंद्राच्या साहाय्याने पणीबरोबर युद्ध करिते झाले; आणि त्यांच्या गाई जेथें पणीनीं कोंडून ठेविल्या होत्या, ती ठिकाणें फोडून इंद्राने गाई मुक्त करून दिल्या इत्यादि अभिरसांची पूर्वी पुष्कळ वेळ आलेली कथा या आणि पुढील कथांमध्ये सांगितली आहे.

सत्वां ह यत्र सत्विभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्वाभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

॥ २५ ॥

सत्वा । ह । यत्र । सत्विऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञा । आ । सत्वाऽ-
भिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । त-
मसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुत्तिषायां पद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गुह्यमप्सु हस्तं दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्भृतम् । उत्तिषायाम् । पद्विवत् । विवेद । शफऽ-
वत् । नमैः । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुह्यम् । अप्सु । हस्तं । दधे । दक्षिणे ।
दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यत्र [विले] सत्वभिः सत्विभिर्नवग्वैः सत्ता इन्द्रः (= इन्द्रस्तस्य शूराः स-
खायो नवग्वैश्च) अभिज्ञा गा आ अनुगमन् (= अभिगतजानुकं यथा तथा गा अन्व-
गच्छन्) तत् (= तत्र विले) दशभिर्दशग्वै [सहित] इन्द्र. सत्य (= नित्य) तमसि
क्षियन्त सूर्यम् (= अन्धकारे वर्तमान सूर्य) विवेद (= लब्धवान्) ॥

६. इन्द्रः उत्तिषाया (= गवि) मधु संभृतम् [अकरोत्] (= संभृतत्वेन स्था-
पितवान्) । [स] पद्विवेद (= पादयुक्त पशुधनं लब्धवान्) । गोः शफवत्
नमैः (= गोः खुरोपेतं धनं = खुरोपेत गोरूप धनम् अपहर्तृभ्यः पणिभ्यः सकाशात्
स्वयश्मानीतवान्) । दक्षिणावान् (= दानवान् दानशाली) [स] गुहा हितं (= गु-
हाया वर्तमान) गुह्यम् अप्सु गुह्यम् (= अदृश्य यथा तपोदकेष्वन्ताहित) [मायि-
नम् असुर] दक्षिणे हस्ते दधे (= दधार = अमहीत्) ॥

५. जेयें सखा इंद्र आणि त्याचे शूर सखे नवग्व गुडघ्यांनीं गाईच्या मागून गेले, तेथे दहा दशग्वंसहित इंद्र अंधकारांत असलेल्या अविनाशी सूर्याला शोधून काढिता झाला.

६. इंद्र गाईच्या अंगीं मधुर-रस जमविता झाला. तो पाय असलेल्या पशूंस प्राप्त करून देता झाला, तो खूर असलेल्या गाईंस स्वाधीन करून घेता झाला. उदार इंद्र गुहेत असलेल्या अदृश्य [आणि] पाण्यांत लपून राहिलेल्या [अमुरा]ला आपल्या उजव्या हातांत धरिता झाला.

5. There Indra with the ten Das'agvas discovered the ever-lasting sun dwelling in darkness, where friend [Indra] and [his] friends the brave Navagvas, going on their knees, traced the cows.

6. Indra [has] the sweet juice gathered in the cow. He found the animals endowed with feet, he conquered the cattle endowed with hoofs. Bounteous [Indra] caught in his right hand the [demon] that lay invisible in the den and concealed in the waters.

५. 'नवग्व' आणि 'दशग्व' हे अगिरसापैकीच होते. सू. ६२ म. ४ पहा.

६. यांत इंद्राने गाईची प्राप्ति करून दिली आणि त्याच्या आगी गौरस उत्पन्न केले, आणि गाईस हरून नेणाऱ्या अमुराचा निमह केला, असें सांगितले आहे.

'खूर असलेल्या गाईस स्वाधीन करून घेता झाला' = 'शकवत् नमे गोः'

हे शब्द कठिण आहेत. तरीहि 'शकवत् गोः' या पदाचा निर्वाह दुसऱ्या रीतीने करण्याचा मार्ग दिसत नाही. शिवाय 'नमे' हें नमते या अर्थी जरी घेता येईल तरी सायणानुसार आम्ही केलेला अर्थ निघेल किंवा नाही याविषयी संशय असून, 'नमे' हें सर्वानुदाच नाही हो एक दुसरी अद्वयण आहेच.

ज्योतिर्वृणीत तमसो विज्ञानआरे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विज्ञानम् । आरे । स्याम् । दुःइतात् ।
अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य ।
कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु प्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम् ।
दुःइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चिद् । हि । तुजतः । मर्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्ह-
णावत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. तमसो विज्ञानम् (=तमसः सकाशात् विशेषेण प्रादुर्भवत्) [इन्द्रो] ज्योतिर्वृणीत (=सूर्यरूपेण प्रकाशम् असेवत्) । [अतो वयं] दुरितात् अभीके आरे स्याम (=पापसकाशाद् दूरे भवेम) । सोमपाः (=सोमस्य पातः) सोमवृद्ध (=सोमपानेन प्रवर्धितबल) हे इन्द्र, पुरुतमस्य कारोः (=स्तोत्रातिशयकरणेन महत्तमस्य स्तोत्रमम्) इमा गिरः (=इमाः स्तुतीर) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

८. ज्योतिः (=सूर्यरूप तेजो) यज्ञाय (=यज्ञस्य सिद्धयर्थ) रोदसी अनु स्यात् (=चावापृथिव्यावानीय तयोः पथात् स्वयमप्यागच्छतु) । [वयं] भूरैर्दुरितस्य आरे स्याम (=महतः पापस्य सकाशाद् दूरे भवेम) । हि (=यस्मात्कारणात्) हे वसवः (=साधवो देवाः), तुजतो मर्यस्य (=अतिशयेन देवभजनकर्म कुर्वतो मरुत्यस्य) बर्हणावत् (=शत्रुहिंसायुक्त यथा तथा) भूरि चिद् सुपारासः (=अत्यर्थमेव सुदु पारयितारः=सुसहाया) [भवय] ॥

७. इंद्र अंधकारांतून प्रगट होऊन प्रकाश धारण करिता झाला आहे. आम्ही पापापासून दूर होऊं असें घडो. हे सोम पिणाऱ्या, हे सोमापासून प्रबळ झालेल्या इंद्रा, तूं अत्यंत सेवाकारी जो हा स्तोता त्याच्या स्तुति सेवन कर.

८. [सूर्यरूप] ज्योति य-ज्ञासाठीं द्यावापृथिवीस पुढें घालून येओ. आम्ही महा पापापासून दूर होऊं असें घडो. कारण हे चांगले [-देव] हो, तुम्ही विशेषें करून भजणाऱ्या मर्त्याला उत्तम साहाय्य करून [आपला] पराक्रम दाखवीत असतां.

7. Coming out conspicuously from darkness he wears effulgence. May we be far from sin. O Indra, that drinkest the soma, o thou invigorated by the soma, do thou accept these hymns of the most energetic poet.

8. May the light follow earth and heaven for the sacrifice. May we be far from the great sin. For you, o good [gods], are very much the helpers of the devout mortal, manifesting your power.

७. 'सूर्य रूपानें इंद्र प्रकाशित झाला आहे, तर रात्रिरूप संकटांतून जसे आम्ही मोक्तो झालों आहो तसे पापापासून आम्ही मुक्त होऊं असें घडो.'

८. 'द्यावापृथिवीस पुढें घालून येओ.' म्हणजे धूमधील आणि पृथिवीवरील जे देव त्या सर्वांस घेऊन येओ.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समस्तु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

॥ २६ ॥ २ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।

वाजसातौ

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समस्तु । घन्तम् । वृत्राणि । समस्तु-
जितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥ २६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

९. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं
(=शरतमम्) इन्द्रं शुनं (=मुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजितं (=सम्प-
न्नेतारं) [तं] समस्तु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ४०-२७४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमं हवामहे ।

स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमं । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत ।

पिबा वृषस्व तर्तपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुस्तुत ।

पिबे । आ । वृषस्व । तर्तपिम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, सोमे सुते (=अभिपुते सति) त्वा वृषभं (=त्वां वीरं) वयं ह-
वामहे (=आह्वयामः) । स [त्वं] मध्वो अन्धसः पाहि (=मधुरस्य सोमलक्षण-
जस्य भागं पिबे) ॥

९. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राल सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] स-
मरांमणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] छूट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी पुढांमध्ये बोलावूं.

9. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth, [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्त ४०-२७४.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-गायत्री.

१. हे इंद्रा, सोम काढून आ-
म्ही तुज वीराला बोलावीत आहों.
तर तूं [हा] मधुर रस पी.

२. हे इंद्रा, हे बहुतांनीं स्त-
विलेल्या, तूं हा काढिलेला प्रज्ञा
उत्पन्न करणारा सोम प्रीतीनें ग्र-
हण कर. [हा] वृत्तिकारक सोम
पी [आणि] पोटांत ओत.

HYMN 40-274.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—Gāyatri

1. Having extracted the soma we are invoking thee, o Indra. Therefore do thou drink of the sweet juice.

2. Accept kindly the extracted soma that gives wisdom, o Indra praised of many! Drink and swallow the delectable juice.

२. “प्रज्ञा उत्पन्न करणारा” = ऋतु-
विदम्. सोम पिल्याने वळ प्राप्त होते ही
समजूत जशी आहे, तशीच त्यापासून

उत्तम प्रज्ञा प्राप्त होते अशी ही समजूत
आहे.

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः ।

तिरः स्तवान विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः ।

तिरः । स्तवान् । विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते ।

क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सुतऽपते ।

क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।

तव दुक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥ १ ॥

दधिष्व । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।

तव । दुक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥ १ ॥

२. हे पुष्टुत (=बहुभिः स्तुत) इन्द्र, ऋतुविदं सुतं सोमं हर्म (=महानस्य छम्भयितारम् अभिषुतं सोमं कामयस्व=कामेन पीत्वा सतृप्तो भव) । पिब । तातृपि (=तर्पकं सोमम्) आ वृषस्व (=जठरे सिष्य) ॥

भाषायाम्.

३. हे इन्द्र, हे स्तवान विश्पते (=स्तूयमान विशां लोकानां पते), विश्वेभिर्देवेभिः (=सर्वेदेवैः सहितस्त्वं) नो धितावानं यज्ञम् (=उत्तमहवीरूपेण धनेन युक्तमस्माकं यज्ञं) प्र तिरः (=प्रकर्षेण वर्धय) ॥

४. हे इन्द्र, हे सत्पते, इमे सुताः (=अभिषुताश्च) चन्द्रासः (=आह्लादकराः) इन्द्रवः सोमाः (=सोमरसास्) तव क्षयं प्र यन्ति (=तव स्थानं गच्छन्ति) ॥

५. हे इन्द्र, वरेण्यं सुतं सोमं (=श्रेष्ठम् अभिषुतं सोमरसं) जठरे दधिष्व (=तवोदरे धारय) —दुक्षास इन्द्रवस् तव [सन्ति] (=एते दिव्याः सोमास्तव भवन्ति) ॥

३. हे इंद्रा, हे स्तविलेव्या जनप्रभू, तूं आमच्या समृद्ध यज्ञाला सर्व देवांसह [येऊन] सफल कर.

४. हे इंद्रा, हे सत्पती, हे कादिलेले आह्लादकारक सोमरस तुझ्या स्थानाप्रत जात आहेत.

५. हे इंद्रा, [हा] कादिलेला उत्तम सोमरस तूं आपल्या उदरांत ग्रहण कर. [हे] दुलोकनिवासी सोमरस तुझे [होत].

3. Promote with all the gods, o Indra, o praised lord of the people, our sacrifice rich in oblations.

4. These extracted soma juices that are delightful, are running to thy seat, o Indra, lord of the good.

5. Hold in thy stomach, o Indra, the excellent extracted soma—thine [are] these heavenly juices.

४. 'तुझ्या स्थानाप्रत' = 'तव सयम्.' करितात, पण तसा अवश्य नाही.
सायणाचार्य 'तुझ्या उदरांत' असा अर्थ

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

इन्द्र त्वादातमिदशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

अभि दुम्नानि वनिन इन्द्र सचन्ते अक्षिता ।

पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । दुम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।

पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् ।

इमा जुषस्व नो गिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रऽहन् ।

इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च ह्यसे ।

इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ९ ॥ २ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । ह्यसे ।

इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ९ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. हे गीर्वेणः (= स्तुतिमियेन्द्र), नः सुतं पाहि (= अस्माकम् अभिशुतं सोमं पिव) । मधोर्धाराभिरज्यसे (= मधुरस्य सोमस्य धाराभिः सित्यसे पूर्णसे) । हे इन्द्र, यशस्त्वादातमित् [भवति] (= यशस्त्वयैव दत्तं भवति = यशसो दाता त्वमेव भवसि) ॥

७. वनिनः (= इविषो दातुर्यजमानस्य) दुम्नानि (= तेजस्वीनि हवीणि) अक्षिता (= क्षयरहितानि अखण्डितानि) इन्द्रम् अभि सचन्ते (= इन्द्रमभितः सम-वयन्ति) । [स] सोमस्य पीत्वी वावृधे (= सोमं पीत्वा प्रवृद्धो बभूव) ॥

८. हे वृत्रहन् (= वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), अर्वावतः परावतश्च न आ गहि (= त-

६. हे स्तोत्रकामी, तूं आम-
चा कादिलेला रस पी. तुला
आम्ही मधुर सोमरसांच्या धारांनीं
भिजवीत आहों. हे इंद्रा, यशातें
देणारा तूंच आहेस.

७. उदार उपासकांची समृद्ध
हविर्दानें इंद्राप्रत अक्षय सेवीत
असतात. [इंद्र] सोम पिऊन
बलवान् शाला आहे.

८. तूं आम्हांप्रत जवळून ये
आणि हे वृत्रहन्त्या, तूं दुरून ये.
तूं या आमच्या स्तुति सेवन कर.

९. हे इंद्रा, जरी तुला दूर
बोलावीत असतील आणि जवळ
बोलावीत असतील [किंवा] मध्ये
बोलावीत असतील, तरी तेथून तूं
इकडे ये.

6. Drink of the ex-
tracted juice, o thou fond
of praise! Thou art be-
ing filled with streams of
the sweet [soma]. Thou
only art the giver of glory,
o Indra!

7. The rich oblations
of the liberal sacrificer run
towards Indra uninterrupt-
edly. [Indra] has grown
mighty by having drunk
the soma.

8. Come unto us, o kill-
er of Vritra, from near
and from afar. Accept
these our hymns.

9. Though thou may-
est have been called to a
distant place, and to one
near at hand, or to an in-
termediate place, do thou
come here thence, o In-
dra!

सूक्तम् ४१-२७५.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

आ नू न इन्द्र मद्रां गृध्वानः सोमपीतये ।

हरिभ्यां याहाद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्राक् । गृध्वानः । सोमऽपीतये ।

हरिऽभ्याम् । याहि । अद्विऽवः ॥ १ ॥

सत्तो होता न ऋत्विग्यस्तिस्तिरे गृहिरानुपक् ।

अयुञ्जन् प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सत्तः । होता । नः । ऋत्विग्यः । तिस्तिरे । गृहिः । आनुपक् ।

अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

मीपदेशादूरदेशाच्च अस्मान् आगच्छ) । इमा नो गिरे जुषस्य (= एता अस्माकं स्तुतीः सेवस्व) ॥

९. हे इन्द्र, यत् परावतम् अर्वावतं च अन्तरा [च] हूयसे (= यद्यपि त्वम् अन्यैरुपासकैर्दूरदेशं प्रति समीपदेशं प्रति च तथा दूरसमीपयोर्मध्यदेशं प्रति च हविर्महणार्थमाहूयसे) तत इह आ गृहि (= तस्मात्स्थलादत्रागच्छ) ॥

भाषायाम्.

१. अद्विवः (= वज्रयुक्त) हे इन्द्र, गृध्वानः (= त्वमाहूयमानः सन्) सोमपीतये (= सोमपानाय) मद्राक् नः (= अस्मदभिमुखः सन्नस्मान् प्रति) हरिभ्याम् आ तु याहि (= हरिदश्वभ्यां क्षिप्रमागच्छ) ॥

२. ऋत्विग्यो नो होता सत्तः (= ऋतौ यजनकर्तास्माकं होता निषण्णोस्ति) । गृहिरानुपक् तिस्तिरे (= अनुपक्त परस्परसंबन्धं यथा तथा स्तीर्णमभूत्) । प्रातः (= अस्मिन् प्रातः काले) अद्रयोयुञ्जन् (= मावाणः सगता अभूवन्) । [अत आगच्छ] ॥

सूक्त ४१-२७५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-गायत्री.

१. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, आम्ही
तुझे आह्वान करीत आहो, तर तूं
सोमपिण्यासाठी आपल्या पिव-
ळ्या घोड्यांनीं इकडे सत्वर आ-
म्हांमत ये.

२. योग्य काळीं यजन कर-
ण्यास बसणारा आमचा होता ब-
सला आहे. दर्भ एकमेकांस लागून
आंथरले आहेत. [या] प्रातः-
काळीं [मावे] पाषाण जोडिले
आहेत.

HYMN 41-275.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—Gāyatrī.

1. Being praised come
hither quickly unto us
with thy golden horses,
to drink the soma, o In-
dra, wielder of the thun-
derbolt !

2. Our invoker has sat
down, who is always in
season. The grass has been
spread continuously. The
pressing stones have been
joined in the early morn-
ing.

२. 'होता बसला आहे.' म्हणजे
यजन करण्यास सिद्ध होऊन बसला
आहे.

'पाषाण' = 'अद्रयः.' म्हणजे सो-
मरस काढण्यासाठी मावे या नांवाचे जे
पाषाण. ते जोडिले आहेत.

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ व॒हिः सी॒द ।
वी॒हि शूर॑ पु॒रोळा॑शम् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मवा॒हः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । व॒हिः । सी॒द ।
वी॒हि । शूर॑ । पु॒रोळा॑शम् ॥ ३ ॥

रा॒रन्धि॑ स॒र्वने॑षु ण ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॑न् ।
उ॒क्थे॑ष्विन्द्र॒ गिर्व॑णः ॥ ४ ॥

रा॒रन्धि॑ । स॒र्वने॑षु । नः॑ । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रह॑न् ।
उ॒क्थे॑षु । इन्द्र॑ । गिर्व॑णः ॥ ४ ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॑स्पति॒म् ।
इन्द्रं॑ व॒त्सं न मा॑तरः ॥ ५ ॥ ३ ॥

म॒तयः॑ । सोम॒पाम् । उ॒रुम् । रि॒हन्ति॑ । श॒र्वसः॑ । प॒तिम् ।
इन्द्रं॑ । व॒त्सम् । न । मा॑तरः ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे ब्रह्मवाह. (=स्तोत्रमेव वाहन यस्य तादृश) शूर, इमा ब्रह्म (=एतानि स्तोत्राणि) क्रियन्ते [अस्माभिः] । आ बहिः सीद (=आगत्य बहिषि निषीद) पुरोळाश वीहि (=पुरोळाश नाम हविर्भक्षय) ॥

४. वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तर्) गिर्वणः (=स्तोत्रमिय) हे इन्द्र, एषु नः सवनेषु (=एतेष्वस्माकं सोमयुक्तेषु यज्ञेषु) स्तोमेषु (=स्तोत्रेषु) उक्थेषु (=शस्त्रेषु) [च] रारन्धि (=रमस्व) ॥

५. मातरो वत्सं न (=मातरो मावो वत्स यथा तथा) सोमपाम् उरु शर्वसः पतिम् इन्द्र (=सोम पिबन्त महान्त बलस्य पतिम् इन्द्र) मतयो रिहन्ति (=अस्माकं स्तुतयो लिहन्ति) ॥

३. हे स्तोत्रवाहना [इंद्रा], ही स्तोत्रे केली जात आहेत. तू येऊन दर्भार बैस. हे शूरा, तू पुरोडाश भक्षण कर.

४. हे वृत्रघ्ना, हे स्तुतिप्रिय इंद्रा, तू या आमच्या सवनांच्या ठायी, स्तोमांच्या ठायी आणि शस्त्रांच्या ठायी रममाण हो.

५. वत्साला जशा माता तशा सोमपी विशाल आणि बलपति इंद्राला [आमच्या] स्तुति प्रीतीने चाटीत आहेत.

3. These hymns are being made, o thou who riddest on a hymn. Come and sit on the grass. Eat the offering, o brave India !

4. Take pleasure in our offerings of soma in these hymns, o killer of Vritra, [and] in the recitals, o India fond of praise.

5. The hymns lick with fondness Indra the drinker of soma, the great lord of strength, even as mothers lick their calf.

३. 'स्तोत्रवाहन' = 'ब्रह्मवाहः' म्हणजे धोड्यावर बसून आल्याप्रमाणे स्तोत्रावर बसून येणारा. उपासकानी स्तोत्र म्हटल्याबरोबर इंद्राचे धोडे आपले आपण जोडिले जात, अथवा तो स्तोत्रावरच बसून येत असतो, म्हणून त्याला 'स्तोत्रवाहन' हे विशेषण दिले आहे.

४. 'सवन' म्हणजे सोमाच्या योगाने जी उपासना ती प्रतिदिवशी तीन वेळ, म्हणजे प्रातःकाळी, मध्याह्नेस आणि सायंकाळी, अशी तीन सवने होत असत.

'स्तोम' म्हणजे स्तोत्र, आणि 'शस्त्र' म्हणजे विनस्वराने म्हटलेले मंत्र.

स म॑न्दस्वा ह्य॒न्धसो राध॑से त॒न्वा म॒हे ।

न स्तो॒तारं नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्दस्व । हि । अ॒न्धसः । राध॑से । त॒न्वा । म॒हे ।

न । स्तो॒तारम् । नि॒दे । क॑रः ॥ ६ ॥

व॒यमिन्द्र॑ त्वा॒यवो ह॒विष्म॑न्तो ज॒राम॑हे ।

उ॒त त्वम॑स्म॒युर्वसो ॥ ७ ॥

व॒यम् । इन्द्र॑ । त्वा॒यवः । ह॒विष्म॑न्तः । ज॒राम॑हे ।

उ॒त । त्वम् । अ॒स्म॒युः । व॒सो इति॑ ॥ ७ ॥

मा॒रे अ॒स्मदि॑ मु॒मुचो॑ हरि॒प्रिया॒र्वाङ्मा॑हि ।

इन्द्र॑ स्वधा॒वो म॑त्स्वे॒ह ॥ ८ ॥

मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । वि । मु॒मुचः । हरि॑ऽप्रिय । अ॒र्वाङ् । या॑हि ।

इन्द्र॑ । स्व॒धा॒वः । म॑त्स्वे । इ॒ह ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. स [त्वम्] (= अतस्त्वं) महे राधसे (= महते धनाय = महद्भनं दातुं) तन्वा अन्धसो मदस्व (= आत्मानं सोमस्य पानेन हर्षय) । स्तोतारं निदे न करः (= मद्रूपं तव स्तोतारं निन्दापात्रं मा कुरु) ॥

७. हे इन्द्र, त्वायवो हविष्मन्तो वयं जरामहे (= स्वत्कामाः सन्तो संभृतहविष्मा वयं त्वां स्तुमः) । उत हे वसो, त्वम् अस्मयुः (= अपि च हे वसो, त्वमप्यस्मत्कामो) [मय] ॥

८. हे हरिप्रिय (= हरी हरिद्वर्णावथी प्रियो यस्य तादृश), अस्मदारे मा वि मुमुचः (= अस्मत्सकाशादूरे तवाथान् मा मुञ्च) । स्वधावः (= स्वबलयुक्त) हे इन्द्र, इह मत्स्य (= इहैव मागस्व) ॥

६. तर [हे इंद्रा], तूं [आम्हांस] मोठी संपत्ति [देण्या] साठी सोमानें आपणाला संतुष्ट कर. [तुझ्या] स्तोत्राला निंदेस पात्र करूं नको.

७. हे इंद्रा, तुझी वांछा करून आम्ही हवि घेऊन, [तुला] स्तवीत आहों. तर हे वसू, तूंहि आमची वांछा करणारा [हो].

८. पिवळे घोडे ज्याला प्रिय आहेत अशा हे [इंद्रा], तूं [घोडे] आम्हांपासून दूर सोडूं नको. इकडे ये. हे बळवान् इंद्रा, तूं येथें सोमपानानें हर्ष पाव.

6. Be exhilarated, therefore, with the soma to [give us] great wealth. Make not [thy] praiser an object of evil words.

7. Fond of thee, and having prepared the offering we are praising thee, o Indra ! Be thou also, fond of us, o Vasu !

8. Do not unharness [thy horses] far from us, o thou who lovest the golden horses ! Come hither. Be exhilarated here, o mighty Indra !

७. 'वसू' वसू हे इंद्रावें विशेषण विशेष नामाप्रमाण आहे. वेदांत अष्ट-

वसु सांगितले आहेत त्यां पैकीं इंद्र हा एक होय. सू. ४५ मं. १ आणि टीप पहा.

अर्वाञ्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना ।

घृतस्त्रू बर्हिःसदे ॥ ९ ॥ ४ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्त्रू इति घृतस्त्रू । बर्हिः । आसदे ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्

१. हे इन्द्र, केशिना (=स्नग्धपदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ) तवाश्वौ त्वा सुखे रथे अर्वाञ्च वहता (=सुखे रथे गृहीतासन त्वाम् अनानयताम्) । घृतस्त्रू (=“ धमजनित-जलपस्रवणयुक्तौ ”) [तवाश्वौ] बर्हिःसदे (=वाह्युपवेशनार्थम्) [आवहताम्] ॥

सूक्तम् ४२-२७६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

उपे नः सुतमा गंहि सोममिन्द्र गवांशिरम् ।

हरिभ्यां यस्तै अस्म्युः ॥ १ ॥

उपे । नः । सुतम् । आ । गंहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽशिरम् ।

हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्म्युः ॥ १ ॥

तमिन्द्र मदमा गंहि बर्हिषां ग्रावभिः सुतम् ।

कुविन्नस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गंहि । बर्हिःस्य । ग्रावभिः । सुतम् ।

कुवित् । उ । अस्म्युः । तृष्णवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यस्तै [रथ] अस्म्युः (=यस्तान् रथोऽस्मत्त्वामो वर्तते) [तदान्-दस्त्व] हरिभ्या (=हरिदश्याभ्या) नो गवांशिर सुतै सोम (=गोरसयुक्तम् अभि-पुन सोमम्) उप आ गंहि (=आगच्छ) ॥

२. हे इन्द्र, मावभिः सुतम् (=अभिपुत) बर्हिषां (=वाहपि तिष्ठन्त) तं मदम् आ गंहि (=त मदराकर सोमम् आगच्छ) । कुवित् उ (=प्रभृतम्) अस्म्युः (=तस्य सोमस्य पातेन तृप्ते भव) ॥

९. हे इंद्रा, तुझे अयाळी घोडे सुखकारक रथांत तुला इकडे आणोत. घृताद्रि घोडे दर्भावर वसण्याकरिता [इकडे आणोत].

9. May thy maned horses bring thee hither, o Indra, in thy comfortable chariot—[thy horses] dripping with clarified butter, to sit, on the grass

९. 'घृताद्रि' = 'घृतसू' म्हणजे घृत ज्याजपासून गळत आहे असे. सायणा-

प्रमाणे येथे घृत म्हणजे चालण्याच्या थ-मापासून आगावून गळणारे पाणी.

सूक्त ४२-२७६.

HYMN 42-276.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-इंद्र. वृत्त-गायत्री.

To Indra. By Vishvāmitra Metre—Gāyatrī.

१. आमच्या काढिलेल्या सोमाप्रत ये. हे इंद्रा, जो तुझा [रथ] आमची चाला करणारा [होय], [रथांत वसून] तूं तुझ्या पिवळ्या घोड्यांनीं गौरसयुक्त सोमाप्रत ये.

1. Come to our extracted soma mixed with milk and malt with thy golden horses o India, [and] in thy [chariot] which [is] fond of us.

२. हे इंद्रा, तो जो ग्राव्याने काढिलेला आणि दर्भावर ठेविलेला मदकारक सोम, त्याजप्रत तू ये. तेजेंकरून तूं यथेच्छ सत्स हो.

2. Come to that exhilarating soma extracted with the stones and placed on the grass. Be thou greatly delighted with it.

इन्द्रमि॒त्था गि॒रो म॒माच्छा॑गुरि॒षिता इ॒तः ।

आवृ॒ते सोम॑पी॒तये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इ॒त्था । गि॒रः । म॒म । अ॒च्छे । अ॒गुः । इ॒षिताः । इ॒तः ।

आ॒ऽवृ॒ते । सोम॑ऽपी॒तये ॥ ३ ॥

इन्द्रं सोम॑स्य पी॒तये स्तोमै॑रि॒ह ह॒वामहे ।

उ॒क्थेभिः॑ कु॒विदा॑गम॒त् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोम॑स्य । पी॒तये । स्तोमैः । इ॒ह । ह॒वामहे ।

उ॒क्थेभिः । कु॒वि॒त् । आ॒ऽगम॑त् ॥ ४ ॥

इन्द्र सोमाः सु॒ता इ॒मे तान्द॑धि॒ष्व श॒तक्र॑तो ।

ज॒ठरै॑ वा॒जिनी॒वसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सु॒ताः । इ॒मे । तान् । द॒धि॒ष्व । श॒तक्र॑तो इति शतऽक्रतो ।

ज॒ठरै॑ । वा॒जिनी॒वसो इति वाजिनी॒ऽवसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

वि॒द्या हि त्वा॑ धनं॒जयं॑ वा॒जेषु॑ द॒धृषं॑ क॒वे ।

अ॒र्धा ते सु॒म्रमी॑महे ॥ ६ ॥

वि॒द्या । हि । त्वा । ध॒नम् । ज॒यम् । वा॒जेषु॑ । द॒धृषम् । क॒वे ।

अ॒र्ध । ते । सु॒म्रम् । ई॒महे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

३. इत इत्था इषिताः (=अरमत्सकाशात् सत्यं मेरिता) मम-गिरः (=स्तुतयः) इन्द्रमच्छ सोमपीतये आवृते अगुः (=सोमपानार्थम् इन्द्रम् अत्रानेतुं तं गच्छन्तु) ॥

४. सोमस्य पीतये (=सोमपानार्थम्) इन्द्रं स्तोमैः (=स्तोत्रैर्) इह हवामहे (=अत्रा-
ह्वयामः) । उक्थेभिः (=शतैः) कुविद् आगमत् (=बहुवारम् आगच्छतु) ॥

५. हे इन्द्र, इमे सोमाः सुताः (=अभिपुत्राः) [सन्ति] । हे शतक्रतो (=बहु-
मत्ता), हे वाजिनीवसो (=धनवज्रिन्द्र), तान् जठरे दधिष्व (=तयोदरे धारय) ॥

६. हि (=परमात्तराशात्) हे कवे (=वेधावित्र), त्वा वाजेषु धनंजयं दधृषं
विद्य (=समामेषु इदं शत्रुघ्नानां जेता शत्रूणां धर्मेकश्च भवसीति जानीमः) । अर्ध
ते सुम्रम् ईमहे (=अतः पारणात् तव सुत माचामहे) ॥

३. मनापासून येथून प्रेरिल्ले-
च्या माझ्या स्तुति इंद्राला सोम
पिण्यासाठी आणण्याकरितां त्या-
जप्रत जाओत.

४. सोम पिण्यासाठी इंद्राला
आम्ही स्तोत्रांनीं येथें बोलावितों.
शास्त्रांच्या योगानें तो बहुवार येथें
येओ.

५. हे इंद्रा, हे सोम काढिले
[आहेत]. त्यांस हे बहुप्रज्ञा, हे
धनसंपन्ना, तूं [आपल्या] उद-
रांत धारण कर.

६. कारण कीं हे प्रज्ञावान्
इंद्रा, तूं युद्धांमध्ये धन जिंकणारा
[आणि] [शत्रु] वर्षक आहेस
असें आम्ही जाणतो. म्हणून आम्ही
तुझें धन याचितों.

3. May my hymns
sent forth from here with
sincerity go towards In-
dra to turn him hither for
drinking the soma.

4. With praises we in-
voke Indra hither to drink
the soma. May he come
by [our] recitals.

5. These somas have
been extracted. Hold them
in thy belly, o Indra pos-
sessed of a hundred talents,
o thou possessed of wealth.

6. For we know, o wise
[Indra], that thou art the
conqueror of spoil and a
defeater of the enemies in
battles. Therefore we are
imploring thy bounty, o
Indra.

६. 'तुझें धन' = 'ते सुवस्त्र.' तू जें | धन उपासनास देत असतोस तें.

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिव ।

आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिव ।

आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वे सोमं चोदामि पीतये ।

एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्वे । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।

कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।

कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, वृषभिः सुतं (=बलवद्भिर्मावभिरभिपुतम्) इमं गवाशिरं यवाशिरं च नः [सोमम्] आगत्य पिव (=पयआदिभिर्युक्तं यवमिश्रणोपेतं च सोमं मत्पागत्य तं पिव) ॥

८. हे इन्द्र, तुभ्य इत् (=त्वदर्थमेव) स्वे ओक्वे सोमं चोदामि (=तव स्वकीयभूते गृहे सोमं प्रेरयामि) । एष ते हृदि ररन्तु (=तव हृदयेत्यर्थे रमताम्) ॥

९. हे इन्द्र, [वयम्] अवस्यवः (=रक्षणेच्छवः) कुशिकासः (=कुशिकृगो-मोत्पन्ना उपासकाः) सोमस्य पीतये (=पानाय) प्रत्नं त्वां हवामहे (=पुरातनं त्वाम् आह्वयामः) ॥

७. हे इंद्रा, प्रबळ प्राण्यांच्या योगानें काढिलेला आमचा हा गोरसयुक्त आणि यवयुक्त सोम तुं येऊन पी.

८. हे इंद्रा, तुजसाठींच हा सोम पिण्याला तुझ्या स्वताहाच्या घरीं मी पाठवितों. हा तुझ्या अंतःकरणांत अत्यंत रममाण होओ.

९. हे इंद्रा, आम्ही रक्षणेच्छु कुशिक तुज पुरातनाला सोम पिण्यासाठीं बोलावितों.

7. Come, o Indra, and drink this our soma mixed with milk and malt and extracted with the strong pressing stones.

8. I send for thee alone to drink, o Indra, the soma into thy own home. May it play in thy heart.

9. We Kus'ikas, desirous of help, are invoking thee the ancient one, o Indra, for to drink the soma.

---

९. 'कुशिक' म्हणजे विश्वामित्र- | बुद्धांतील पुरुष.

सूक्तम् ४३-२७७.

विश्वामित्र ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ याहिर्वाडुपं वन्धुरेष्ठास्तवेदनुं प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोपं वहिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उपं । वन्धुरेऽस्याः । तव । इत् । अहं । प्रऽ-
दिवः । सोमऽपेयम् ।प्रिया । सखाया । वि । मुच । उपं । वहिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः ।
हवन्ते ॥ १ ॥

आ याहि पूर्वोरतिं चर्षणीरां अर्य आशिष उपं नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मत्तयः स्तोमं तष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः ।
उपं । नः । हरिऽभ्याम् ।इमाः । हि । त्वा । मत्तयः । स्तोमं तष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् ।
जुषाणाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], वन्धुरेष्ठा. (=रथे तिष्ठन् सन्) अर्वाङ् उप आ याहि (=अ-
त्रागच्छ) । सोमपेयम् अनु म दिवस्त्वेत् (=सोमपान पुरातनकालादारभ्य तवैव)
[भवति] । प्रिया सखाया उप वाह्विं मुच (=प्रियो सखिभूतो तवाश्वो वाह्वि-
समीपे रथाद्विषुब्) । इमे हव्यवाहः (=हव्यस वाहया ऋत्विजस्) त्वा हवन्ते
(=त्वाम् आह्वयन्ति) ॥

२. [हे इन्द्र], पूर्वोरतिं अति आ याहि (=बहून् अन्योपासकजनान् अतिक्र-
म्यागच्छ) । हरिभ्याम् (=तव हरिद्विर्णाश्याम्) मुत्त. सन्) न (=अस्माकम्) अर्यं.
आशिष (=देवान् गन्तादेवकामाः प्रार्थनाः प्रति) आ [याहि] । हि (=यस्मा-
त्स्वाराणां) हे इन्द्र, स्तोमतणः (=स्तोमकारिभ्यो रचितास्) [तव] सख्यं जुषाणाः
(=मित्रत्वं सेवमाना=याचमाना) इमा मत्तयः (=एता अस्मदीया स्तुतयस्) त्वा
हवन्ते (=त्वाम् आह्वयन्ति) ॥

सूक्त ४३-२७७.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. तूं रथारूढ होऊन इकडे
ये. प्राचीन काळापासून सोमपान
तुझेच आहे. तुझे प्रिय सखे जे
[पिवळे घोडे खांस] [आमच्या]
दर्भाजवळ सोड. हवि अर्पण क-
रणारे हे ऋत्विज् तुला बोलावीत
आहेत.

२. पुष्कळ लोकांस वगळून तूं
ये; आमच्या भाविक प्रार्थेनांप्रत
तुझ्या पिवळ्या घोड्यांनीं ये. का-
रण कीं, हे इंद्रा, स्तोत्रकर्त्यांनीं
रचिलेल्या ह्या स्तुति तुझे सख्य
वांटून तुला बोलावीत आहेत.

१. 'रथारूढ' = 'वन्धुरेष्टाः.' अश्व-
रशः जेथे वसून रथ हाकावयाचा त्या
आसनावर बसलेला. म्हणजे, आपला
रथ हाकीत इकडे ये.

२. 'पुष्कळ लोकांस वगळून' = 'अति
पूर्वाक्षर्षणीः.' म्हणजे, दुसरे पुष्कळ उपा-

HYMN 43-277.

To Indra. By Viśvāmitra. Me-
tro—Trishṭubh.

1. Come hither, mount-
ed on thy chariot. To
thee only belongs from an-
cient time the drinking of
the soma. Unharness the
horses thy dear friends,
near the sacred grass.
These bearers of the ob-
lation are calling thee.

2. Come thou, passing
over many people, come
to our anxious prayers
with thy golden horses.
For these hymns, com-
posed by the poets, [and]
desirous of [thy] friendship,
are invoking thee, o Indra !

सक लोक तुला बोलावीत असतील त्यां-
जकडेस न जातां इकडे ये.

'भाविक प्रार्थना' = 'अर्थ आशिषः.'
अक्षरशः तुजप्रत जाण्याविषयी उत्सुक
अशा ज्या, त्यांप्रत.

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्रं देव हरिभिर्याहि तूयम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥३॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्रं । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥४॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽवत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. देव (=द्यौतमान) हे इन्द्र, हरिभिः सजोषाः (=हरिद्वर्णैरश्वैर्युक्तस्त्वं) नमोवृधं (=स्तोत्रेण त्वा वर्धयितार) नो यज्ञम् (=अस्माकं यज्ञं प्रति) तूयं (=शीघ्रम्) आ याहि (=आगच्छ) । हि (=यस्मात्) घृतप्रयाः (=घृतयुक्तहविर्लक्षणाज्जवान्) अहं मतिभिः (=स्तुतिभिस्) त्वा मधूना सधमादे (=मधुराणां सोम-रसानां सहपानस्थाने त्वा) जोह्वीमि (=अत्यन्तमाह्वयामि) ॥

४. च (=अपि च) त्वाम् एता (=एतौ) सखाया (=मित्रभूतौ) सुधुरा सु-अङ्गा (=शोभनधुर्युक्तौ शोभनावयवयुक्तौ च) वृषणा हरी (=वलवन्तौ हरिद्वर्ण-वथौ) आ वहातः (=आवहताम्) । सखा (=सखिभूत) इन्द्रो धानावत् सर्वनं जुषाणः (=भृष्टवशोपेतं सोमाभिषवणं सेवमानः) सख्युर्वन्दनानि शृणवत् (=सखि-भूतस्य मम स्तोत्राणि शृणुयात्) ॥

३. हे देदीप्यमान इंद्रा, तूं, स्तोत्रानें तुला प्रबल करणाऱ्या आमच्या यज्ञाप्रत तुझ्या पिवळ्या घोड्यांसहित सत्वर ये. कारण कीं, मी घृतसहित अन्न घेऊन स्तुतीच्या योगानें तुला मधुर सोमाच्या पानभूमीमध्ये अत्यंत आळवीत आहे.

४. आणि वीर्यवंत, सुधुर आणि सुंदरांगवंत ते सखे तुझे पिबळे घोडे तुला येथें आणोत. धानांनीं युक्त जें सवन तें सेवून सखा इंद्र [मज] सख्याचीं स्तवनें ऐको.

3. Come quickly, o resplendent Indra, accompanied by thy golden horses to our sacrifice that invigorates [thee] with a hymn. For offering the sacrificial food mixed with clarified butter, I am again and again invoking thee with praises to the drinking seat of the delicious somas.

4. May these thy friends the strong, well-yoked and handsome-limbed golden horses bring thee hither.—May friend Indra, enjoying the soma-offering accompanied by fried barley, hear the prayers of [this] his friend.

३. 'पानभूमीमध्ये' = 'सधमादे.' म्हणजे, जेथे सगळ्यांनी मिळून सोमपान करावयाचें त्या ठिकाणी.

४. 'सुधुर' = 'सुधुरा.' म्हणजे ज्यांच्या मानेवर ठेविलेलें जुकट चागले शोभत

आहे असे.

'धानांनी.' भाजलेले यव जे त्यांस धाना असे म्हणत. ह्या धाना इंद्राला तशाच इंद्राच्या घोड्यांला अर्पण करण्याची चाल असे.

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्ऋजीपिन् ।
 कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः

॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघ-
 वन् । ऋजीपिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः ।
 अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादो वहन्तु ।
 प्र ये दिता दिव ऋजन्त्याताः सुसमृष्टासो वृषभस्य मुराः ॥ ६ ॥
 आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः ।
 बृहन्तु ।

प्र । ये । दिता । दिवः । ऋजन्ति । आताः । सुसमृष्टासः । वृष-
 भस्य । मुराः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, कुवित् मा जनस्य गोपां करसे (=बहुवार मा जनस्य रक्षितार
 कुर्विति प्रार्थये=कुवेव) । हे मघवन् ऋजीपिन् (=सोमयुक्त हे धनवन्निन्द्र), कुवित्
 [मा] राजानं [करसे] (=मा राजानं कुवेव) । मा सुतस्य पपिवांसम् ऋषिं
 कुवित् [करसे] (=मा पीतसोमम् ऋषिम्='अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टार' कुवेव) ।
 कुवित् मे अमृतस्य वस्व शिक्षाः (=मा मरणरहित धनं देहेव) ॥

६. हे इन्द्र, बृहन्तः (=महान्तः) सधमादः (=त्वया सह मायन्तो) हरयः
 (=तव पीताश्वा) युजानाः (=रथे युज्यमाना सन्तस्) त्वा अर्वाक् आ वहन्तु
 (=त्वाम् अगानयन्तु) । ये मूष (=वेगवन्तो) वृषभस्य सुसमृष्टासः (=शोभन
 यथा तथा वीरस्य तव हस्ताभ्यां सुष्ठु स्पृष्टा शोभन यथा तथा स्पृष्टा सन्तो) दिव
 आता (=गुलोकस्य दिशो) दिता (=द्विप्रभाराम्भ्या) प्र ऋजन्ति (=प्रवेषण सा-
 धयन्ति प्रकृष्ट यथा तथा ताः प्रति धावन्ति) ॥

५. हे इंद्रा, तूं मला जनांचा रक्षक कर. हे मधवन्, हे सोमवन्, [मला] राजा [कर]. मला पीत-सोम ऋषि [कर]. मला अक्षय धन दे.

६. हे इंद्रा, महान् आणि तुज वरोवर [सोमपानार्थे] हर्ष पावणारे तुझे पिवळे घोडे [रथास] जोडिले जाऊन तुला इकडे आणोत; जे [तुज] वीराच्या [हस्तां]-नी चांगले थापटलेले वेगवंत [अश्व] बुलोकाच्या दिशांप्रत सरळ दोन प्रकारांनीं धावतात.

5. Do make me a protector of the people. Do [make me] a king, o Maghavan to whom soma is offered! Do make me a Rishi that has drunk the soma. Do bestow on me the immortal wealth.

6. May the great golden horses that are exhilarated along with thee, o Indra, bring thee hither being yoked [to thy chariot]; [those] quick [horses] which, well-touched by thee the hero, extend in two ways straight in the directions of heaven.

५. 'पीतसोम ऋषि' = 'पविवासम् ऋषि.' म्हणजे ज्याने सोमपान केले आहे असा ऋषि. या विशेषणाचा अभिप्राय असा दिसतो की, जो ऋषि आपण सोमपान करून सोमाची आहुति देवाला अर्पण करितो असा ऋषि मला

कर.

६. 'दोन प्रकारांनी' = 'द्विधा.' दोन प्रकार कोणते ते आमच्याने सांगवत नाहीत. परंतु दुसरा अर्थ संभवतो असा दिसत नाही.

इन्द्रं पिव वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभारं ।
 यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अपं गोत्रा ववर्थं ॥ ७ ॥
 इन्द्रं । पिव । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उ-
 शते । जभारं ।
 यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अपं । गोत्रा ।
 ववर्थं ॥ ७ ॥
 शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शुण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥
 शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातौ ।
 शुण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-
 जितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, वृषधूतस्य (=वृषभिर्वलवद्विर्कृतिभिर्भिरभिपुतस्य) वृष्णः (=वल-
 वतः सोमस्य) पिव (=तादृश सोमं पिव) । यं [सोमम्] उशते ते (=तं काम-
 यमानाय तुभ्य) श्येन. आ जभार (=आजहार) । यस्य मदे (=यस्य पानेन मदे
 जाते सति) कृष्टीः प्र च्यावयसि (=शत्रुभूतान् जनान् प्ररुवेण पातयसि संग्रामे) ।
 यस्य [च] मदे गोत्रा अप ववर्थं (=गोत्राणि पणिभिरपहृताना भवां पिहितानि
 स्थानानि उद्धाटयसि) ॥

८. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवान (=धनवन्तं) नृतमं
 (=शरतमम्) इन्द्रं शुन (=मुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शु-
 ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजित (=सम्प-
 ज्जेतार) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) उतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

७. हें इंद्रा, प्रबळ [वीरां]नीं
मंथिलेला प्रबळ [सोम] तूं पी.
ज्या [सोमा]ला तुज प्राशनोत्सु-
कासाठीं श्येन [पक्षी] आणिता
शाला; ज्याच्या मादांत तूं प्रबळ
[शत्रु]जनांचा पाडाव करितोस,
[आणि] ज्याच्या मादांत तूं गा-
ईचे गोठे उघडून टाकितोस.

८. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठीं या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठीं पुढांमध्ये बोलावूं.

७. 'प्रबळ वीरानी' = 'वृषधूतस्य.'
म्हणजे प्रबळ जे सोम काढणारे उपासक
अथवा ऋत्विज, त्याही मथन करून
काढिलेला. सायणाचार्य 'प्रबळ माव्यानी'
असा अर्थ करतात.

'श्येनपक्षी आणिता शाला.' = 'श्येन

7. Drink, o Indra, of
the strong soma, prepared
by the strong heroes; the
soma which the eagle
brought for thee that
lovest [to drink it]; in
the exhilaration of which
thou dost overthrow the
mighty enemies; in the
exhilaration of which thou
didst throw open the
strongholds of the cows.

8. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra], who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

आ जभार.' सू. ८० मं. २ आणि
टीप पहा.

हें आणि या पुढें २७८ अशा या
दोन सूक्तांमध्ये 'हरि' शब्दाची आवृत्ति
पुष्कळ वेळ फेळी असून त्याच्या अर्था
विषयी बरेच श्रेष्ठ जाणविले आहेत.

सूक्तम् ४४-२७८.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गृह्या त्रिष्ट हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गृहि । आ । त्रिष्ट । हरि-
तम् । रथम् ॥ १ ॥

हर्यन्नुपसमर्चयः सूर्यं हर्यन् अरोचयः ।

विद्वान् चिकित्वान् हर्यन् वर्यसे इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उपसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्यसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि ।
श्रियः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हरिभिः सुतः (= सुवर्णवर्णैर्भावभिरभिषुतो) हर्यतः (= सुवर्णवर्णः) अयं सोमस्ते अस्तु (= तव भवतु) । हे इन्द्र, जुषाणः (= सोमं सेवमानो) हरिभिर्न आ गृहि (= सुवर्णवर्णैरथैः सहारमान् आगच्छ) । हरितं रथम् आ त्रिष्ट (= सुवर्णवर्णं रथमधितिष्ट) ॥

२. हर्यन् (= सुवर्णवर्णं सोमं कामयमानस्त्वम्) उपसम् अर्चयः (= उपसं प्रकाशयसि उद्रमयसि) । हर्यन् (= सुवर्णवर्णं सोमं कामयमानस्त्वं) सूर्यम् अरोचयः (= दीपयसि) । हर्यन् (= सुवर्णवर्णाश्च) हे इन्द्र, विद्वान् चिकित्वान् (= ज्ञानवांस्त्वं) विश्वाः श्रियः (= सर्वाः शोभा) अभि वर्यसे (= अभितो वर्धयसि) ॥

सूक्त ४४-२७८.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-बृहती.

१. [हे इंद्रा], हा सुवर्णकां-
तीच्या ग्राव्यांनी काढिलेला सुंदर
सोम तुला [अर्पण] असो. हे
इंद्रा, तूं येऊन त्याचें सेवन कर.
तूं सुवर्णकांतीच्या रयांत आ-
रुढ हो.

२. [हे इंद्रा], तूं सुवर्णवर्ण
[सोमाची] वांछा करून उषेला
प्रकाशवितोस, सुवर्णवर्ण [सोमाची]
वांछा करून तूं सूर्याला प्रकाशवि-
तोस. हे सुवर्णवर्णांश्च इंद्रा, विद्वान्
आणि ज्ञानवान् असा जो तूं, तो
सकळ संपदा चोर्हीकडून वाढ-
वितोस.

२. 'उषेला-सूर्याला-प्रकाशवितोस.' म्हणजे तुला उपासक जनांनी प्रातःसव-
नाच्या वेळी सोम अर्पण करावा म्हणून
तूं उषेचा आणि त्यानंतर सूर्याचा उदय
होई असें करितोस. प्राचीन काळी आर्य
उपासक जन प्रातःकाळी सोम काढून इं-

HYMN 44-278.

To Indra. By Visvâmitra. Me-
tre—Bṛihati.

1. Let this golden soma
extracted by the golden
[stones] be thine. Enjoy-
ing [it] come to us, o In-
dra, with thy golden
horses. Mount thy golden
chariot.

2. Desiring the golden
soma thou dost make Ush-
as to shine, desiring the
golden soma thou dost
make the sun to shine.
Knowing and observing
thou, o Indra possessed of
golden horses, dost pro-
mote all glories.

द्रादिकांस अर्पण करीत असत हें प्रसिद्ध
आहे.

'संपदा वाढवितोस.' म्हणजे सर्व
ज्या शोभा त्यांची सूर्योदय करवून अभि-
वृद्धि करवितोस.

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसम् ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्रः । हरिः ऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिः ऽवर्षसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः ।

चरत् ॥ ३ ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्वो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिः ऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाहोः ।

हरिम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो हर्षन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभिवृतम् ।

अपावृणोद्धरिभिरद्विभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥ ८ ॥

इन्द्रः । हर्षन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिः ऽवृतम् ।

अप । अवृणोत् । हरिः ऽभिः । अद्विः ऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । ह-

रिः ऽभिः । आजत ॥ ५ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

३. इन्द्रो हरिधायसं (=सुवर्णवर्णस्य सोमस्य पोषकं) द्यां हरिर्वर्षसं (=सुवर्णवर्णरूपा) हरितोभूरि भोजनं (=सुवर्णवर्णयोरश्वयोर्यवसादिप्रभूतां भक्षणसाधनभूता) पृथिवी [च] आधारयत् (=ते अधो यथा न पततस्तथा ते आधारयत्) । ययोरन्तः (=अपि च तयोर्थावापृथिव्योर्मध्ये) हरिश्चरत् (=सुवर्णवर्णरूपः सूर्यात्मक इन्द्रः संचरति) ॥

४. वृषा (=वीर्यवानिन्द्रो) जज्ञानः (=जातमात्र एव) विश्वं रोचनं (=दीप्यमानं सर्वं लोकम्) आ भाति (=सर्वतो दीपयति) । हर्यश्वः (=सुवर्णवर्णाश्च इन्द्रो) हरितम् आयुधं धत्ते (=सुवर्णवर्णमायुधं धारयति) । हरिं (=सुवर्णवर्णं वज्रम्) आ बाहोर् (=बाहोरुपरि) [धत्ते] ॥

५. इन्द्रो हर्षन्तं (=रुमनीयम्) अर्जुनं (=शुभ्रं) शुक्रैरभिवृतं (=शुभ्रैः क्षीरादि-

३. इंद्र सुवर्णवर्ण [सोम]पेय
ज्यांत आहे त्या दूला [आणि]
सुवर्णवर्णकांतीच्या पृथिवीला, कीं
जी त्याच्या सुवर्णवर्ण अश्वाला पो-
षिते तिला, धारण करितो; ज्या
दोहोंच्या मध्ये सुवर्णवर्ण [इंद्र]
संचार करितो.

४. सुवर्णवर्ण वीर येतांच तो
सकळ तेजस्वी लोकाला प्रकाश-
वितो. सुवर्णवर्णाश्व [इंद्र] सुवर्ण-
वर्ण आयुधाला—सुवर्णवर्ण वज्राला—
वाहूवर धारण करितो.

५. इंद्र कमनीय, शुभ्र, शुभ्र-
तेजांनीं आच्छादिलेला [आणि]
सुवर्णग्राव्यांनीं कुटून काढिलेला
जो प्रबळ सोम त्याला शोधून
काढिता झाला, [आणि] सुवर्ण-
वर्णाच्या घोड्यांनीं गाईंस वाहेर
काढिता झाला.

3. Indra upholds the
heaven that nourishes the
golden soma, and the earth
of golden shape, the great
nourishing place of his
golden horses. And be-
tween the two goes golden
[Indra].

4. So soon as he has
appeared, the golden hero
illuminates all brilliant
space. [Indra] possessed
of golden horses bears the
golden weapon—the gol-
den thunderbolt on his
shoulders.

5. Indra discovered the
lovely, white, strong soma,
covered with white rai-
ments [and] extracted with
the golden stones. He
drove out the cows with
his golden horses.

३. 'सुवर्णवर्ण सोम पेय ज्यांत
आहे त्या दूला.' सोम गुलकांत आहे
आणि तेथून मनुष्य लोकीं प्राप्त होतो
असे वेदात सांगितलें आहे. सू. ८०
मं. २ पहा.

'दोहोंच्यामध्ये इंद्र संचार करितो.'
= 'ययोरन्तर्हरिश्चरत्.' म्हणजे इंद्र हा
सूर्यरूपातें पृथिवी आणि गुलोक या दो-

होच्या मध्ये संचार करितो. इंद्र हा
देव मुळी सूर्यरूपच आहे असें वेदांत
पुष्कळ ठिकाणी येत असते. सू. ६
म. २ पहा.

५. 'प्रबळ' = 'वज्रम्.' हा अर्थ
सायणाजुसार केला आहे. परंतु त्या वि-
षयी संशय आहे. आम्हांस वाटतें 'व-
ज्रम्' याच्या ठिकाणी 'व्रजम्' असा

सूक्तम् ४५-२७९.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति ।

धन्वेऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाना रथस्य हयोरभिस्वर इन्द्रो दृष्ट्वा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयोः । अभिऽसवरे । इन्द्रः । दृष्ट्वा । चित् । आऽ-

रुजः ॥ २ ॥

भिरभितो व्याप्तं वज्रम् (= ? उग्र) हरिभिरद्रिभिः सुतं (=सुवर्णवर्णैर्मावभिर-
भिपुतं) [सोमम्] अप अकृणोत् (=अपगतावरणं कृतवान्) । हरिभिः (=सु-
वर्णवर्णैश्चैर्) गा उदाजत (=पणिभिरपहतता गा विलान्निरगमयत्) ॥

अथवा अर्थसौलभ्यार्थं वज्रम् इत्येतस्य स्थाने व्रजम् इति पाठं गृहीत्वा एवं
व्याख्येयम् । हर्यन्तं कमनीयम् अर्जुनं शुभं गुकैरभिवृत्तं शुभैस्तेजोभिरभितो व्याप्तं
व्रजं पणिभिरपहतानां गवां प्रतिबन्धस्थानं हरिभिरद्रिभिः सुतं सुवर्णवर्णैर्वज्रैः प्रेरितं
व्यावयितम् । वज्रैश्चावयित्वेति यावत् । अपाकृणोत् उदघाटयत् । तथा कृत्वा च
हरिभिः सुवर्णवर्णैरथै सह गत्वा गा उदाजतं विलान्निरगमयत् । इति ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, मयूररोमभिः (=मयूररोमसदृशरोमयुक्तेर्) मन्द्रैः (=हर्षकारि-
भिर्) हरिभिः (=सुवर्णवर्णैस्तवाथै. सह) आ याहि (=आगच्छ) । किं न पा-
शिनः (=पाशहस्ता व्याधा यथा पक्षिण प्रतिबध्नन्ति तथा) त्वा केचित् मा नि यमन्
(=त्वा मेपि मा नियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु) । तान् धन्वेव (=निर्जल-
प्रदेशान् इव) अति इहि (=अतिक्रम्यागच्छ) ॥

२. इन्द्रो वृत्रखादः (=वृत्रं दिनस्ति तादृशो) [भवति] । [अपि च] वलं

गववाहादूर नारायण गणेश देशपांडे.	...	१८८०।८१	६-६
रा. रा. यशवंत पांडुरंग गोडवे.	...	...	६-६
” लक्ष्मण पिठल कारभारी.	...	...	६-६
” केसन अमृत हणें. पाकी.	...	...	६-६
” नगिनदास बीभूषणदास.	...	१८८०।८१	६-६
गवसाहेब विष्णु बाळकृष्ण सोहनी.	...	...	६-६
रा. रा. रामचंद्र सदाशिव जोगळेकर.	...	...	६-६
” रत्नाराम मुलवान. बाकी	...	...	७-८
” लालजी अशाजी कोठारे.	...	...	६-६
सि. एम्. रंगरामो.	...	...	६-६
राजा प्रभाषी भुपग देवराज.	...	...	६-६
डा० भाऊ मिरक.	...	...	६-६
ग. वा. नारायण गणेश साठे.	...	...	६-६
ने. ज. ला. दापोली.	...	...	६-६
ने. ला. खाडवा.	...	...	६-६
ग. रा. रमानाथ सरस्वति.	...	...	६-६
श्रीमंत मटारान होळकर सरदार.	...	...	१-१४
रे. डी. व्हीटनमाहेन नागपूर.	...	...	६-६
रे. के. एम्. वानगनी.	...	...	६-६
८. मि. एम्. रि. हांगटण साठे.	...	...	६-६
कलकत्ता रायल एसियाटिक सोसायटीचे संस्कृतरी.	...	...	६-६
जे. ए. ह्यानसाहेब.	...	...	६-६
ग. वा. विष्णुमोरेस्वर भिडे.	...	...	६-६
वे. रमालसाहेब पुणे.	...	...	६-६
रा. रा. गंगाधर बाळकृष्ण गोरे.	...	१८७९।८०।८१	१२-१०
” लक्ष्मण यशवंत शिरगांवकर.	...	१८८०।८१	६-६
” ईश्वरचंद विद्यामागर.	...	...	६-६
सेक्रेटरी. बळा दरवार लायब्ररी.	...	...	६-६
वनीभाई मणीशकर.	...	...	६-६
बंदेकासमस्त ब्राह्मण चित्रवाडिया.	...	...	६-६
लिलाधर हरकचंद.	...	...	६-६
मीन्सीनाथ भेमिडेसी कालेज मद्रास.	...	...	६-६
रा. रा. पिठलवामुदेव. स० इर्जानियर.	...	...	६-६

माझे

सर्वे आर्ये वंधु व भगिनी

मात्त

हैं भाषांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भाषांतरकर्ता

सूक्त ४५-२७९.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

इंद्र. वृत्त-गृहती.

१. हे इंद्रा, मोराच्या पितां-
प्रमाणें ज्यांचे केश त्या आनंदी
सुवर्णवर्णांश्चांतहित तुं ये. पक्ष्याला
[जसे] फांत घालणारे [प्रतिबंध
करितात] तसे तुला कोणीहि प्र-
तिबंध न करीत. उदकशून्य
प्रदेशांला [मार्गे टाकून आल्या]-
प्रमाणें त्यांत मार्गे टाकून ये.

२. इंद्र वृत्राचा नाश कर-
णारा, बलाला फोडून टाकणारा,
नगरें विदारणारा, उदकांतें प्रेर-
णारा, सुवर्णवर्ण घोड्यांला हांक-
ण्यासाठीं रथारूढ होणारा [आ-
णि] प्रबळांचाहि छेद करणारा
[होय].

पाठ कल्पून निर्वाह करावा. तसें केल्यास
शुभ तेजानी व्याप्त ('शुक्लैरभीवृतम्')
सुवर्णवर्णाच्या वज्रानीं हालविलेला (ह-
रिभिरद्रिभिः सुतम्) असा जो गार्ग्याचा
गोठा (व्रजम्) तो उघडिता झाला (अ-
पावृणोत्), असा अर्थ करावा. या अ-

२. 'बलाला फोडून टाकणारा.' म्ह-
णजे मेघोदकासाठीं मेघभेद करणारा.
'घोड्याला हाकण्यासाठीं रथारूढ
होणारा' = 'स्थाता रथस्य हयैरभिस्वरे.'

HYMN 45-279.

To Indra. By Vis'vāmitra Me-
tre—Bṛiḥatī.

1. Come, o Indra, with
thy joyous golden horses,
having hairs like the
feathers of a peacock. Let
no one catch thee, even as
the fowlers [catch] a bird.
Come across them as over
the deserts.

2. India [is] the de-
stroyer of Vṛitra, the
breaker of Vala, the shat-
terer of the [enemies'] for-
tresses, the sender of the
waters, he that mounts his
chariot to drive his golden
horses, the breaker of even
those that are strong.

यांस वाही अडचण आलीच तर तो
'अद्रिभिः सुतम्' या पदात असेल.
पण 'सुत' शब्दाचा अर्थ प्रेरित, म्हणजे
ढळविलेला, चाळविलेला, असा मूळ्यातू-
वरूनच होण्यासारिता आहे.

म्हणजे रथारूढ होऊन त्याचे घोडे स्व-
ताहाच हाकणारा. 'अभिस्वरे' हा
चतुर्थी सप्तम्येला पाहिजे.

गम्भीरां उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याऽइव ।

आशत ॥ ३ ॥

आ नस्तुजं रयिं भराशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमङ्गीव धूनुहीन्द्रं संपारणं वसुं ॥ ४ ॥

आ । न । तुजम् । रयिम् । भर । अशम् । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्गीऽइव । धूनुहि । इन्द्रं । सम्ऽपारणम् ।

वसुं ॥ ४ ॥

रज (=मयस्य भजकः) पुरा दर्म (=शत्रुनगराणां भेत्ता) अपाम् अज (=मेघो-
दरानां प्रेरको) हयोरभिस्वरे रथस्य स्थाता (=सुर्यवर्णयो स्वकीययोरथयो
प्रेरणाय रथमधिगता=रथमधिष्ठाय हयौ प्रेरयिता) दृष्ट्वा चित् आ रज (=दृष्टवान्
अतिबलवतामपि शत्रूणां विदारयिता) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], गम्भीरान् उदधीन् इव (=महावनाशान् समुद्रान् इव) [अ-
थवा] गा इव (=पय पूर्णा गा इव) क्रतुं पुष्यसि (=रमणं वर्तारम् उपासरं
पोषयसि आपूरयसि) । सुगोपा धेनवो यवस यथा (=सुष्ठु पालिता गावस्तृणादिनां
यथा प्राप्नुवन्ति तथा) [अथवा] कुल्या हृदमिव (=हृन्निमसरितो महाजलाशय
यथा प्राप्नुवन्ति तथा) [सोमस्रितस्त्वा] प्र आशत (=प्राप्नुवन्ति) ॥

४ [हे इन्द्र], प्रतिजानते अशं न (=व्यवहारज्ञाय पुत्राय पिता यथा स्वकी-
यस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत्) तुजं रयिं (=“ शत्रूणां बाधकं धनं ”) न आ भर
(=आनय) । हे इन्द्र, पक्वं फलं वृक्षम् अङ्गीव (=अद्भुती यथा पक्वं फलं प्रति
रूढं धूनाति तथा) संपारणं वसुं धूनुहि (=अस्मदिच्छयाः पूर्वं धनं चालय अ-
स्मभ्यं प्रयच्छ) ॥

३. [हे इंद्रा], गंभीर समु-
द्रांस [भरल्या] प्रमाणें [अथवा]
गाईंस [भरल्या] प्रमाणें तूं यजन
कर्त्याला भरून टाकितोस. चांग-
ल्या राखिलेल्या गाई [जशा]
कुरणाप्रत [जातात] [अथवा]
कालवे डोहाप्रत [जातात] त्या-
प्रमाणे [सोमाच्या नद्या] [तुज-
प्रत] जातात.

४. [हे इंद्रा], व्यवहार जा-
णणाऱ्या [पुत्रा] ला [जसा] [पिता]
अंश [देतो] तसा तूं आम्हांला
शत्रुबाधक संपत्ति दे. हे इंद्रा,
ज्याप्रमाणें एकादा महुष्य आंकडी
घेऊन पिकलेल्या फळासाठी झाड
[हालवितो] त्याप्रमाणें तूं मनो-
रथ पूर्ण करणारें धन आम्हांला
हालवून दे.

3. Thou dost fill the
performer of the sacrifice
like the deep seas, like
the cows. As the well-
guarded cows [run] to the
grass [or] as the channels
to the lake, even so the
[streams of soma] run [to
thee].

4. Bring to us wealth
that shall overawe [the
enemies], as a [father] gives
a portion of his wealth to
[his son] that knows his
right. Shake down to us, o
Indra, wealth that shall ful-
fil our desire even as a man
with a hook [shakes] a
tree for a ripe fruit.

३. ' भरून टाकितोस. ' म्हणजे स-
पत्त्यादिकांनी.

४. ' अंश. ' म्हणजे आपल्या धनाचा
भाग.

' हालवून. ' धन जणू तुझ्या कल्पवृ-
क्षाला फळप्रमाणे लागलेले आहे. तूं
वृक्ष हालविताच तें पडेल असे निवक्षित
आहे.

स्वयुरिन्द्र स्वराजसि स्मदिष्टिः स्वयशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भव नः सुश्रवस्तमः ॥५॥ ॥९॥
 स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । अस्ति । स्मत्स्दिष्टिः । स्वयशऽतरः ।
 सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥
 ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५ हे इन्द्र, [त्व] स्वयु (= स्वतन्त्र) स्वराट् (= स्वकीयेन बलेन राज्यस्य कर्ता) स्मदिष्टिः (= स्मदिष्टिः, = सुशासनः) स्वयशस्तर (= अतिशयेन स्वतः सिद्ध-यशोयुक्तश्च) अस्ति । स [त्व] हे पुरुष्टुत (= बहुभिः स्तुत), ओजसा वावृधानः (= बलेन वर्धमान सन्) नः सुश्रवस्तम (= अस्मभ्यम् अतिशयेन शोभन-सपन्नान्) भव ॥

सूक्तम् ४६-२८०.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृध्वैः ।
 अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणिन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥
 युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य ।
 घृध्वैः ।
 अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, युध्मस्य (= योधनशीलस्य) वृषभस्य (= वीरस्य) स्वराजः (= स्व-तो राजमानस्य) उग्रस्य (= शत्रुभयकरस्य) यूनः (= सदातरणस्य) स्थविरस्य (= निरतनस्य) घृध्वैः (= शङ्खा सपर्शकस्य) अजूर्यतः (= जरारहितस्य) व-ज्रिणः (= वज्रयुक्तस्य) श्रुतस्य (= प्रख्यातस्य) महतस्ते वीर्याणि (= वीरनार्याणि) महानि (= महान्ति) [भवन्ति] ॥

५. हे इंद्रा, तूं स्वतंत्र [आणि] स्वतःसिद्ध राजा आहेस. तूं सुशासन [आणि] अत्यंत स्वतंत्र कीर्तिमान् [आहेस]. तर हे बडुस्तुत इंद्रा, तूं पराक्रमानें अत्यंत प्रबळ होऊन आम्हांला अत्यंत वैभवदाता हो.

5. Thou art independent, and a ruler of thy own right. [Thou art] of good rule [and] of independent renown. Growing strong with prowess be, o thou praised by many, the best giver of good prosperity to us.

५. वरील सूक्त आणि हे सूक्त याचा पाठ शातिसूक्तात, दुष्टजननशातीत आणि

हरिसूक्त म्हणून जे म्हणतात त्यात, करण्याचा प्रचार पडला आहे.

सूक्त ४६-२८०.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, हुंशार, स्वतःसिद्ध राज्य करणारा, प्रबळ, नित्य तरुण, चिरंतन [शत्रूंचा] छुरा करणारा, जरारदित, वज्रधारी, असा जो तूं प्रख्यात महान् वीर, त्या तुझे पराक्रम महान् [आहेत].

HYMN 46-280.

To Indra By Vis'vamitra. Metre—Tristubh.

1. Great are the exploits of thee the great one, —thou o Indra, who art warlike, heroic, reigning in thy own right, mighty, ever young, eternal, overpowering, undecaying, wielding the thunderbolt, renowned.

१. 'पराक्रम.' म्हणजे वृत्ताला मा- | रणें इत्यादि.

म॒हां अ॒सि म॒हिष॒ वृ॒ष्ण्ये॑भि॒र्धन॑स्पृ॒दुग्र॒ सह॑मानो अ॒न्यान् ।
 ए॒को वि॒श्वस्य॑ भु॒व॒नस्य॑ रा॒जा स यो॑ध॒र्या च॒ क्षय॑र्या च॒ जनान् ॥२॥
 म॒हान् । अ॒सि । म॒हिष॒ । वृ॒ष्ण्ये॑भिः । ध॒न॒स्पृत् । उ॒ग्र । स॒ह॒मानः ।
 अ॒न्यान् ।

ए॒कः । वि॒श्वस्य॑ । भु॒व॒नस्य॑ । रा॒जा । सः । यो॑ध॒र्य । च॒ । क्ष॒य॒र्य ।
 च॒ । ज॒नान् ॥ २ ॥

प्र मा॒त्रा॑भी रि॒रि॒चे रोच॑मानः प्र दे॒वेभि॑र्वि॒श्वतो॑ अप्र॒तीतः॑ ।
 प्र म॒ज्मना॑ दि॒व इन्द्रः॑ पृथि॒व्याः प्रो॒रोर्म॑हो अ॒न्तरि॑क्षाट्ठ॒जी॒षी ॥
 ॥ ३ ॥

प्र । मा॒त्रा॑भिः । रि॒रि॒चे । रोच॑मानः । प्र । दे॒वेभिः॑ । वि॒श्वतः॑ । अ॒प्र॒ती॒तः॑ ।

प्र । म॒ज्मना॑ । दि॒वः । इन्द्रः॑ । पृथि॒व्याः । प्र । उ॒रोः । म॒हः । अ॒न्त॒रि॒क्षात् । ऋ॒जी॒षी ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे म॒हिष (= प्रबल), [त्वं] म॒हान् अ॒सि । हे उ॒ग्र (= शत्रुभयंकर),
 ध॒न॒स्पृत् (= धनानां जेता) [त्वं] वृ॒ष्ण्ये॑भिः (= वीर्यैर्) अ॒न्यान् स॒ह॒मानः
 (= अभिभवन्) [वर्तते] । [त्वं] वि॒श्वस्य॑ भु॒व॒नस्य॑ ए॒को रा॒जा (= सर्वस्य जगतो
 द्वितीयरहितो राजा) [भवसि] । स [त्वं] ज॒नान् यो॑ध॒र्य च॒ क्षय॑र्य च (= शत्रु-
 जनान् प्रहर साधुजनान् स्वस्वस्थाने निवासय च) ॥

३. रोच॑मानः (= दीप्यमान इन्द्रो) मा॒त्रा॑भिः प्र रि॒रि॒चे (= पर्वतेभ्योतिरिक्तो-
 धिको भवति) । वि॒श्वतो॑प्रतीतः (= सर्वतोपरिमितो) दे॒वेभिः प्र [रि॒रि॒चे]
 (= देवेभ्योप्यधिको भवति) । इन्द्रो म॒ज्मना॑ (= चलेन) दि॒वः पृथि॒व्याः (= द्यावा-
 पृथिवीभ्यां) प्र [रि॒रि॒चे] (= अधिको भवति) । ऋ॒जी॒षी (= सोमवानिन्द्र)
 उ॒रोर्म॑हः (= विस्तीर्णात् महतः) अ॒न्त॒रि॒क्षात् प्र [रि॒रि॒चे] (= अधिको भवति) ॥

२. हे प्रबळ, हे शक्तिमान् [इंद्रा], तूं महान् आहेस. धन जिकणारा तूं आपल्या पराक्रमांनीं दुसऱ्यांचा पाडाव करणारा [आहेस]. [तूं]. सकळ भुवनांचा एकला राजा आहेस. तर तूं [शत्रुजनांस] हाणून [मित्र] जनांकडून वस्ति करीव.

३. देदीप्यमान [इन्द्र] पर्वतांपेक्षां मोठा आहे. सर्व वाजूंनीं अपरिमित [इन्द्र] देवांपेक्षां मोठा आहे. इन्द्र आपल्या बळानें [सुलोकापेक्षां] आणि पृथ्वीपेक्षां मोठा आहे. सोमवान् [इन्द्र] विस्तीर्ण [आणि] महान् अन्तरिक्षापेक्षां मोठा आहे.

2. Thou art great, o mighty Indra. With thy powers thou art a conqueror of spoil, a subjugator of others, o terrible one! Thou art the supreme king of the universe. Therefore, do thou conquer and settle the people.

3. Resplendent Indra excels the mountains, Indra unmeasured on all sides excels the gods, Indra excels heaven and earth by his power, he to whom the soma is offered excels the vast and great firmament.

२. 'धन जिकणारा' = 'धनस्पृह' | धन हरण करणारा.
मृगजे युद्धांमध्ये शत्रूस जिकून त्याचे

उ॒हं ग॒भीरं ज॒नुपा॒भ्यु॒ग्रं वि॒श्वव्य॑च॒समव॑तं म॒तीनाम् ।

इन्द्रं सोमा॑सः प्र॒दि॒वि सु॒तासः॑ स॒मुद्रं॑ न स्र॒वत॑ आ वि॒शन्ति ॥४॥
उ॒हम् । ग॒भीरम् । ज॒नुपा॑ । अ॒भि । उ॒ग्रम् । वि॒श्वऽव्य॑च॒सम् । अ॒व॒तम् । म॒तीनाम् ।

इन्द्रं॑ । सोमा॑सः । प्र॒दि॒वि । सु॒तासः॑ । स॒मुद्रम् । न । स्र॒वतः॑ ।
आ । वि॒शन्ति ॥ ४ ॥

यं सोम॑मिन्द्र पृथि॒वीद्या॒वा गर्भं॑ न मा॒ता वि॒भृत॑स्त्वा॒या ।

ते ते॑ हि॒न्वन्ति॑ तमुं॒ ते मृ॒जन्त्य॑ध्व॒र्यवो॑ वृष॒भ पा॒त॒वा उ॑ ॥५॥१०॥
यम् । सोम॑म् । इन्द्र॑ । पृथि॒वीद्या॒वा । गर्भ॑म् । न । मा॒ता । वि॒भृतः॑ ।
त्वा॒या ।

तम् । ते॑ । हि॒न्वन्ति॑ । तम् । उं॒ इति॑ । ते॑ । मृ॒जन्ति॑ । अ॒ध्व॒र्यवः॑ ।
वृष॒भ । पा॒त॒वै । उं॒ इति॑ ॥ ५ ॥ १० ॥

भाषायाम् १

४. उ॒हं (=विशाल) ग॒भीरं (=महावकाशं) ज॒नुपा उ॒ग्रं (=प्रबलं) म॒तीनां
वि॒श्वव्य॑च॒सम् अव॑त (=स्तुतीना महावकाशम् अवटं, निधिभूतम्) इन्द्रं सु॒तासः
सोमा॑सः (=अभिपुताः सोमरसाः) स॒मुद्रं स्र॒वतो न (=नशो यथा स॒मुद्रम् अ॒प्या॒
वि॒शन्ति तथा) प्र॒दि॒वि (=पूर्वैध्वहःसु=प्राचीनकालादारभ्य) अ॒भि आ वि॒शन्ति
(=आभिमुख्येनाविशन्ति) ॥

५. हे इन्द्र, गर्भं माता न (=माता यथा गर्भं विभर्ति तथा) यं सोमं त्वा॒या
(=त्वत्कामनया) पृथि॒वीद्या॒वा (=द्यावापृथिव्यौ) वि॒भृत॑स्त्वम् अ॒ध्व॒र्यव॑स्ते हि॒न्वन्ति
(=स्वदर्थं प्रेरयन्ति) तमुं (=तमेव) हे वृष॒भ (=वीर), ते पा॒त॒वा उ॑ (=तुभ्य॒
मेव पानार्थं) मृ॒जन्ति (=शोधयन्ति) ॥

४. महान्, गंभीर, जात्या भ-
यंकर, स्तुतीचा विश्वावकाश डोह,
असा जो इन्द्र त्याच्या ठायीं, नद्या
समुद्रांत शिरतात त्याप्रमाणें, वि-
व्हीन काढिलेले सोम प्राचीन काळा-
पासून प्रवेश करीत आले आहेत.

५. हे इन्द्रा, ज्या सोमाला
द्यावापृथ्वी, माता गर्भाला [धारण
करिते त्या] प्रमाणें, त्वत्प्रेमानें धा-
रण करितात, तो सोम अश्वर्य
तुला अर्पण करीत आहेत, तोच
[सोम] हे वीरा, तुला पिण्यासाठी
शुद्ध करीत आहेत.

४. 'स्तुतीचा विश्वावकाश' = 'वि-
श्वव्यवसं मतीनाम् अवतं.' म्हणजे डोहात
कितीहि पुष्कळ पाणी गेले तरी जसे
त्यात भावते त्याप्रमाणे अनेक मनुष्यांनी
अनेक स्तुति इंद्राला अर्पण केल्या तरी
त्या त्याच्या ठायी भावतात. त्यास जागा
नाही असो होत नाही.

५. 'सोमाला द्यावापृथिवी धारण
करितात.' सोम नुलोकात उत्पन्न होतो
अशी प्रशंसा वेदांत पुष्कळ ठिकाणी
येते. सोमाविषयी शतपथ ब्राह्मणात
अशी कथा सांगितली आहे की, जेव्हां
देव पृथिवीवर होते तेव्हां तो आकाशांत

4. The extracted somas
have from ancient times
entered Indra, even as the
rivers enter the sea, Indra
who is vast, deep, mighty,
the capacious lake of
hymns offered.

5. The priests are offer-
ing to thee that soma, are
purifying, o hero, for thee
to drink that soma which,
o Indra, the earth and
heaven bears through love
for thee, as a mother
[bears] a foetus.

होता, यज्ञात त्याचा उपयोग करण्यावि-
षयी जेव्हां त्याणी इच्छिलें तेव्हां गायत्री
(म्हणजे गायत्री नांवाच्या वृत्तांची प्रसि-
द्ध ऋचा) त्याला आणण्यासाठी उडून
गेली. ती सोमाला आणीत असता वि-
भावसु नांवाच्या गंधर्वांनी त्या गायत्रीपासु-
न तो हरण करून घेतला. हे देवास
समजल्यावर त्यांनी वाग्देवतेला पाठविले,
आणि तिने तो आणिला. श० ब्रा० ३
९. ३. २० यांत, सोम आकाशांत होता
त्याला गायत्रीने पक्ष्याचे सोग घेऊन जा-
ऊन आणिले असे सांगितले आहे.

सूक्तम् ४७-२८१.

विश्वामित्र ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द ॥

मरुत्वान् इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवं सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पित्र । सोमम् । अनुऽस्त्वम् ।
मदाय ।आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । अस्ति ।
प्रऽदिवं । सुतानाम् ॥ १ ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रून् मृधो नुदस्वार्भयं कृणुहि विश्वतो न ॥ २ ॥

सऽजोषा । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभि । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा ।
शूर । विद्वान् ।जहि । शत्रून् । अप । मृध । नुदस्व । अर्भ । अर्भयम् । कृणुहि ।
विश्वतो । न ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्र, मरुत्वान् वृषभ (=मरुतुक्तो धीरस्त्व) सोम रणाय (=समा-
माय) मदाय (=हर्षप्राप्तये च) अनुष्वध पित्र (=यथासामर्थ्यं पिब) । मध्वं
ऊर्मि (=मदकरस्य सोमस्य धाराम्) आ जठरे सिञ्चस्व (=उदरे क्षारय) । त्वं
सुतानां प्रदिवं राजासि (=पूर्वकालादारभ्य सोमानां राजा भवसि) ॥२ हे इन्द्र, हे शूर, वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) विद्वान् (=कर्मविषयाभिज्ञस्त्व) ।
मरुद्भिः सजोषा सगण (=मरुता गणैः सयुक्त सन्) सोमं पिब । शत्रून् जहि ।
मृध अप नुदस्व (=हिंस्रान् अपगमय) । अर्भ (=अपि च) नो विश्वतो अर्भय
कृणुहि (=अस्मान् सर्वतो भयपरहिता कुरु) ॥

सूक्त ४७-२८१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे इन्द्रा, मरुतांनीं युक्त-
वीर असा जो तूं तो सोमाला र-
णासाठी पी-मदासाठी वृश्चानें
पिवेल तितका पी. मधुर सोमाची
धार पोटांत ओत. तूं पुरातन का-
ळपासून सोमाचा राजा आहेस.

२. हे इन्द्रा, मरुद्गणांनीं सं-
युक्त [आणि] वृत्रहन्ता [आणि]
ज्ञानवान् असा जो तूं तो सोमाला
पी. शत्रूला मार. वैश्याला नाहीसे
कर. आणि आम्हांला सर्वे वाजूंनीं
अभय कर.

HYMN 47-281.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tro—Trishṭubh.

1. Do thou, o Indra,
the hero with the Maruts
drink the soma for the
battle—for exhilaration,
according to thy strength.
Pour the wave of the
sweet juice into thy belly.
Thou hast ever been the
king of the extracted
somas.

2. Do thou, o brave In-
dra, drink the soma, thou
accompanied by thy troops
of the Maruts, thou the
killer of Vṛitra and full
of knowledge. Strike the
enemies, destroy the foes.
And make us free from
fear on every side.

१. 'रणासाठी' = 'रणाय.' प्रीती-
साठी, वृला हर्ष होण्यासाठी असाहि | अर्थ शक्य आहे. कारण 'रण' श-
ब्दाचा तसा अर्थ वेदात होत असतो.

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।
 यां अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥
 उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । स-
 खिऽभिः । सुतम् । नः ।
 यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अहन् । वृत्रम् ।
 अदधुः तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥
 ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्वरे हरिवो ये गविष्टौ ।
 ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥
 ये । त्वा । अहिहत्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्वरे । हरिऽवः ।
 ये । गोऽष्टौ ।
 ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः । पिबे । इन्द्र । सोमम् ।
 सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. उत (=अपि च) हे इन्द्र, ऋतुपाः (=ऋतुषु सोमस्य पाता स्वं) सखि-
 भिदेवेभिः (=मित्रभूतैर्गोतमानैर्मरुद्भिः सह) नः सुतं पितृ (=अस्माकं सोमं
 पितृ) । यान् मरुत आ अभजः (=त्वं सोमस्य भागिनोक्तरोः) । ये त्वा वृत्रम्
 अन्वहन् (=त्वामनुसृत्य वृत्रम् अहन्=वृत्रहनने तव सहाया अभवन्) । [ये च]
 तुभ्यम् ओजः अदधुः (=तुभ्य वलम् अकुर्वन्) ॥

४. हे मघवन्, ये अहिहत्ये (=वृत्रहननरूपे कर्मणि) ये शाम्वरे (=शम्बरस-
 वन्धिनि युद्धे) [अपि च] हे हरिवः (=हरिद्वर्णाथयुक्त), ये गविष्टौ (=पणि-
 भिरसुरैः सह गवार्थे युद्धे) त्वा अवर्धन् (=त्वाम् अवर्धयन्) ये विप्राः (=मेधावि-
 नो मरुतस्) त्वा नूनम् अनुमदन्ति (=त्वाम् इदानीमपि मादयन्ति) [तैर्]
 मरुद्भिः सगणः (=मरुद्भिः संयुक्तः सन्) हे इन्द्र, सोमं पितृ ॥

३. आणि नियमित काळीं सोम पिणारा असा जो तूं तो नियमित काळीं सोम पी. हे इंद्रा, तुझे सखे देव त्यांसहित तूं आमचा सोम पी. ज्या मरुतांला तूं [सोमाचा] भाग देता झालास, [आणि] जे तुला वृत्रहनाच्या वेळीं साहाय्य करिते शाले, [आणि] तुझे बळ वाढविते शाले, [त्या मरुतांसहित पी].

४. हे मघवन्, जे अहीला मारण्याच्या कामीं तुला प्रबळ करिते शाले, [आणि] हे सुवर्णवर्णाश्वा, जे शंबराला मारण्याच्या कामीं [आणि] जे गोयुद्धांत तुला प्रबळ करिते शाले, [आणि] जे प्रज्ञावान् [मरुत्] तुला अजून हर्षवितात, त्या मरुतांसहित हे इंद्रा, तूं सोम पी.

3. And o Indra that drinkest in seasons, drink thou our extracted soma along with thy friends the brilliant Maruts with whom thou sharest the [soma], the Maruts who helped thee to kill Vritra, [and who] gave thee strength.

4. Drink the soma, o Indra, accompanied by the wise Maruts who strengthened thee, o Maghavan, in killing the Serpent, who [strengthened] thee, o thou possessed of the golden horses, in the fight with S'ambara, who [strengthened] thee in the fight for the cows, and who cheer thee even now.

३. 'नियमित काळी' = 'ऋतुभिः.' म्हणजे प्रातःसवनाच्या वेळी, मध्याह्नेच्या वेळी, सायंसवनाच्या वेळी इत्यादि.

'सोमाचा भाग देता झालास' = 'आमजः' म्हणजे उपासकानी तुला अर्पण

केलेला सोम तूं ज्या मरुतांबरोबर आजपर्यंत पीत आला आहेस.

४. 'अहीला.' सू. ३२ मं. १ पहा. शंबराला. सू. ५१ म. ६ पहा.

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासामिन्द्रम् ।
 विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥
 मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् ।
 इन्द्रम् ।
 विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽसहम् । इह । तम् ।
 हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

५. मरुत्वन्तं (=मरुद्विः संयुक्त) वृषभ (=वीर) वावृधान (=समृद्धम्)
 अकवारिम् (=अकुत्सितशत्रु) दिव्य (=दिवि शुलोके वर्तमानं) शास (=शा-
 सितार) विश्वासाह (=सर्वस्य प्रतिपक्षस्य अभिमवितारम्) उग्रम् (=उद्गूर्णं)
 सहोदा (=बलप्रदं) तम् इन्द्र नूतनाय अवसे (=नवतराय रक्षणाय) इह हुवेम
 (=आह्वयेम) ॥

सूक्तम् ४८-२८२.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।
 साधोः पिव प्रतिक्रामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥
 सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः ।
 सुतस्य ।
 साधोः । पिव । प्रतिऽक्रामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् ।
 सोम्यस्य ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः (=जातमान एव तरुणो वीर इन्द्रः) सुत-
 स्यान्धसः प्रभर्तुम् आवत् (=अभिषुतस्य सोमलक्षणज्ञस्य प्रवर्षेण भर्तार यजमान
 रक्षतु) ।—[हे इन्द्र], ते प्रतिक्राम यथा साधो रसाशिरः सोम्यस्य प्रथमं पिव
 (=यथा तव कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधु पयोमिश्रित सोमसन्धिर्न रस प्रथमं पिव
 सोम्यो देवेभ्यः पुरस्तात् पिव) ॥

५. मरुद्युक्त, वीर, प्रवृद्ध, महाशत्रुक, दिव्य, शासनकर्ता, विश्वजित्, प्रबल, बलदायक [अशा] त्या इंद्राला आम्ही येथे नव्या रक्षणासाठी बोलावितों.

5. Let us invoke here for now protection that mighty hero accompanied by the Maruts, who has mighty enemies, who is heavenly, who instructs, who conquers all, who is the mighty giver of strength.

५. 'महाशत्रुक.' = 'अकवारिम्.' म्हणजे ज्याचे शत्रु सामान्य नव्हेत, तर वृत्तादिक महाप्रतापी आणि महाप्रबल होत. अकवारि शब्दाचा अर्थ पाश्चात्य विद्वान् अकुत्सित दान करणारा म्हणजे उदार असा करितात.

'नव्या रक्षणासाठी' = 'नूतनाय अवसे.' म्हणजे प्राचीन काळी इंद्रानें चमत्कार करून आपल्या भजकांचें रक्षण केलें तसा वाही नूतन चमत्कार करून आताहि आमचें रक्षण त्याने करावे या उद्देशानें.

सूक्त ४८-२८२.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. झाला तोच तरुण वीर झाला असा जो इंद्र, तो पिळून काढिलेला सोम अर्पण करणाऱ्या उपासकाला रक्षो.—[हे इंद्रा], दूध मिसळलेला जो चांगला सोमरस, तो यथेच्छ प्रथम पी.

HYMN 48-282.

To Indra. By Visvāmitra Metre—Tristubh.

1. May he who, when he was born, was at once a youthful warrior, protect the offerer of the extracted drink. Drink thou first the excellent drink of soma mixed with milk, according to thy pleasure.

१. प्रथम = 'प्रथमम्.' म्हणजे सर्वा पहा. देवा अगोदर. पुढे सू. २८४ मं. ३

यज्जायथास्तदहंरस्य कामेऽशोः पीयूषमपिवो गिरिष्ठाम् ।
 तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दमे आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥
 यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् ।
 अपिवः । गिरिऽस्थाम् ।
 तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे ।
 आ । अस्तिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥
 उपस्थाय मातरमन्नमैष्ट तिग्ममपश्यद्भि सोममूधः ।
 प्रयावयन्नचरद्दृत्तो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥
 उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐष्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि ।
 सोमम् । ऊधः ।
 प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्तः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधं प्र-
 तीकः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्जायथास्तदहः (= यस्मिन् दिने जातोति तस्मिन्नेव दिने) अस्य कामे (= सोमस्य काम उत्पन्ने सति) अंशोर्गिरिस्था पीयूषं (= सोमलतायाः पर्वतस्थितं रसम्) अपिवः । तं [रसं] ते जनित्री योषा माता (= तवोत्पादयित्री तृष्णी माता) महः पितुर्दमे (= महतः पितुर्गृहे) अमे (= प्रथमे स्तन्यदानात्प्रागेव) परि आ अस्तिञ्चत् (= तवाग्रे परितोक्षारयत्) ॥

३. [स इन्द्रो] मातरमुपस्थाय (= मातुः समीपे स्थित्वा) अन्नमैष्ट (= अयाचत) । अभि ऊधः तिग्मं सोमम् अपश्यत् (= तस्या ऊधसि तीक्ष्णं सोमरसं दृष्टवान्) । गृत्तः (= मेघावी सः) अन्यान् प्रयावयन् (= शत्रून्श्चालयन् सन्) अचरत् (= सर्वत्र चरति) । पुरुधप्रतीकः (= सर्वतोमुखः स) महानि चक्रे (= महान्ति कर्माणि वृत्रहननादीनि कृतवान्) ॥

२. हे इंद्रा, तूं ज्या दिवशीं शालास त्याच दिवशीं तुला पर्वतस्थ सोमाच्या महा रसाची इच्छा होऊन तूं तो प्यालास. तुला जन्म देणाऱ्या तुझ्या तरुण मातेनें [तुझ्या] महा पिताच्या घरीं तुला प्रथम तो पाजिला.

३. तो मातेप्रत जाऊन अन्न याचिता शाला. [त्याला तिच्या] कासेंत तेजस्वी सोम दृष्टीस पडला. प्रज्ञावी इंद्र इतराला हालवून टाकीत संचार करिता शाला. सर्वतोमुख [इंद्र] मोठे पराक्रम करिता शाला.

2. On the day that thou wast born thou didst drink the juice, found on the mountain, of the [soma] plant, with a desire for it. Thy young mother who gave thee birth gave it to thee to drink first in the house of thy great father.

3. Coming to his mother he asked for food. He saw the brilliant soma in her udder. Wise [Indra] went, subduing others. He who sees on many sides performed great deeds.

२. 'पर्वतस्थ' = 'गिरिस्थाम्.' सोमरसाची उत्पत्ति पर्वतावर झाली असें सांगितलें आहे. सू. ९३ मं. ६ आणि टीप पहा.

'प्रथम' = 'अम.' म्हणजे दूध पाजण्याच्या पूर्वी.

३. 'तिच्या कासेंत सोम दृष्टीस पडला.' म्हणजे तिच्या स्तनांमध्ये दूध

नाही, तर सोमच दृष्टीस पडला.

'हालवून टाकीत संचार करिता शाला.' म्हणजे शत्रुजनांचा पाडाव करित करित गेला.

'सर्वतोमुख' = 'पुच्छप्रतीकः.' म्हणजे ज्याची दृष्टि एकीकडेस नसतां अनेक दिशांकडेस पोहचते असा.

उग्रस्तुरापाळमिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिवच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुरापाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशम् । तन्वम् । चक्रे ।
एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिभूयम् । आऽमुष्यम् । सोमम् । अपि-
वत् । चमूषु ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजि-
तम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. उग्रः (=शत्रूणां भयंकरस्) तुरापाट् (=त्वरया शत्रूणामभिभविता) अ-
भिभूत्योजाः (=अभिभवन्शीलबलवान्) एष [इन्द्रो] यथावशं तन्वं चक्रे (=शरीरं
यथाकामं नानाविधरूपोपेतं कृतवान्) । इन्द्रो जनुषा त्वष्टारम् अभिभूय (=जात-
मात्रस्त्वष्टारं जित्वा) चमूषु सोमम् आशुष्य अपिवत् (=चमसेषु स्थितं सोमं चोर-
यित्वा पीतवान्) ॥

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्तं) नृतमं
(=श्रुतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां सजितं (=सम्य-
ग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. तो शत्रुभयंकर, विजय-
शाली, पराक्रमवान् [इन्द्र] य-
थेच्छ रूप घेता शाला. इन्द्र जन्म-
तांच त्वष्ट्याला पराभवून चमसां-
तील सोम हरण करून प्याला.

५. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं.— ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला
मारणारा [आणि] छुट जिंकणारा
[असा जो इन्द्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

4. He the terrible, the
subjugator possessed of
overpowering strength as-
sumed forms according to
his wish. Indra having
when born defeated Tva-
shṭā, stole and drank the
soma in the cups.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

४. 'त्वष्ट्याला पराभवून चमसातील
सोम हरण करून प्याला' = 'त्वष्टारम्
अभिमूय आमुष्य सोमम् अपिवचमूयु.'
सोमाविषयी इन्द्राची मोठी भक्ति वे-
दात प्रसिद्ध आहे. आणि इन्द्रानें त्व-
ष्ट्याचा सोम हरण केला आणि भक्षिला

असे सांगितलें आहे. आणि त्वष्ट्याचें
आणि इन्द्राचें वर असल्याविषयी वेदात
निर्देश किती एक ठिकाणी आलेला
आहे. परंतु प्रस्तुत मंत्रावरील भाष्यात
सायण म्हणतात की त्वष्टा हा कोणी
असुर होता.

उग्रस्तुरापाळभिभूत्योजा यथावदां तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिवच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुरापाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशम् । तन्वंम् । चक्रे ।
एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषां । अभिऽभूयम् । आऽमुष्यम् । सोमम् । अपि-
वत् । चमूषु ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजि-
तम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४ उग्र (=शत्रूणां भयकरस्) तुरापाट् (=त्वरया शत्रूणामभिभविता) अ-
भिभूत्योजा (=अभिभवनशीलबलवान्) एष [इन्द्रो] यथावश तन्वं चक्रे (=शरीर-
यथाराम नानाविधरूपोपेत कृतवान्) । इन्द्रो जनुषा त्वष्टारम् अभिभूय (=जात-
मात्रस्त्वष्टारं जित्वा) चमूषु सोमम् आपुष्य अपिवत् (=चमसेषु स्थित सोमं चौर-
यित्वा पीतवान्) ॥

५ अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्त) नृतम्
(=श्रुततमम्) इ ऋ शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजितं (=सम्य-
ग्जेतारं) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. तो शत्रुभयंकर, विजय-
शाली, पराक्रमवान् [इन्द्र] य-
थेच्छ रूप घेता शाला. इन्द्र जन्म-
तांच त्वष्ट्याला पराभवून चमसां-
तील सोम हरण करून प्याला.

५. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इन्द्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं.—ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] छट जिकणारा
[असा जो इन्द्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

4. He the terrible, the
subjugator possessed of
overpowering strength as-
sumed forms according to
his wish. Indra having
when born defeated Tva-
shṭā, stole and drank the
soma in the cups.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

४. 'त्वष्ट्याला पराभवून चमसातील
सोम हरण करून प्याला' = 'त्वष्टारम्
अभिभूय आस्रुय सोमम् अपिवचमूयु.'
सोमाविषयी इन्द्राची मोठी भक्ति वे-
दात प्रसिद्ध आहे. आणि इन्द्रानें त्व-
ष्ट्याचा सोम हरण केला आणि भक्षिला

असे सांगितलें आहे. आणि त्वष्ट्याचें
आणि इन्द्राचे वर असल्याविषयी वेदांत
निर्देश किती एक ठिकाणीं आलेला
आहे. परंतु प्रस्तुत मंत्रावरील भाषात
सायण म्हणतात की त्वष्टा हा कोणी
असुर होता.

सूक्तम् ४९-२८३.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

शंसां महामिन्द्रं यस्मिन्विश्व आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।
 यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वत्तृष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥
 शंसं । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमपाः ।
 कामम् । अव्यन् ।

यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभ्वऽतृष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् ।
 जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।
 इनतमः सत्वभियो हं श्रुवैः पृथुज्या अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥
 यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वराजम् । द्विता । तरति । नृतमम् ।
 हरिऽस्थाम् ।

इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । श्रुवैः । पृथुऽज्याः । अमिनात् ।
 आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे होतः], यस्मिन् [इन्द्रे] विश्वाः कृष्टयः (= तर्वे मनुष्याः) सोमपाः कामम् आ अव्यन् (= यज्ञम् अनुष्ठाय सोमपाः सन्तः अभिलषितम् अर्थं प्राप्नुवन्ति) यं सुक्रतु (= नगत्पालनादिकर्मवन्तम् इन्द्र) धिषणे (= धावापृथिव्यौ) [अजनयतां] [य च] देवाः विभ्वत्तृष्टम् (= ऋषूणां मध्यमेन विभ्वना निमतं) वृत्राणां घन (= शत्रूणां घातकम् आयुधमिव शत्रुघातकं) जनयन्त (= अकुर्वन्) [त] महाम् इन्द्र शंस (= महान्तम् इन्द्र स्तुहि) ॥

२. स्वराज (= स्वतो राजमान) नृतम (= शूरतम) हरिस्था (= हरिद्वर्णाश्च-युक्त) यम् [इन्द्रं] पृतनासु (= समामेषु) नकिर्दु (= न कोपि) द्विता (= ?) तरति (= उचीर्य गच्छति = अम्यस्ति) यो ह (= यथ) श्रुवैः (= प्रबलैः) सत्वभिः (= शूरैर्मूर्खद्विर्) इनतमः (= अतिशयेन सेनास्वामी = उत्कृष्टः सेनापतिर्) [भवति] [स] पृथुज्याः (= महावेग) [इन्द्रो] दस्योरायुरमिनात् (= शत्रोः प्राण हतवान्) ॥

द्विता युद्धमासाद्य सेना द्विधा कृत्वा वर्तमान यमिन्द्रमिति सायणः ॥

सूक्त ४९-२८३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे होत्या], ज्याच्या-
ठायीं सर्वे जन सोमपी होऊन आ-
पली कामना पूर्ण करून घेतात,
[आणि] ज्या सुचरित इंद्राला
द्यावापृथिवी जन्म देते झाले, [आ-
णि] ज्याला देव विम्बकृत असा
वृत्रघन करिते झाले, त्या महा
इन्द्राला तूं स्तव.

२. ज्या स्वतंत्र राज्यकारी,
अत्यंत शूर [आणि] पीताश्वंवर
आरूढ झालेल्या [इंद्रा] ला को-
णीहि संग्रामांमध्ये पराभव शकत
नाहीं, [आणि] जो [इंद्र] प्र-
बळ अशा वीर [मरुतां] च्या योगे-
करून अत्यंत शक्तिमान् [होतो],
तो तीव्रवेगी [इंद्र] दस्यूचा जीव
हरण करिता झाला.

१. 'सोमपी होऊन' = 'सोमपाः.'
म्हणजे देवांस यज्ञात सोम अर्पण करून
आपण सोम पितात असे.

या ऋचेचा भावार्थ असा आहे की,
'ज्याचे आईबाप द्यावापृथिवी होत,
आणि ज्याच्या योगाने देव शत्रूला असे
मारिते झाले की, जणू त्याच्या हाती विम्बा
नांवाच्या कारागिराने केलेला घनच पिळ-

HYMN 49-283.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tro—Trishtubh.

1. Praise great Indra,
in whom all men, having
drunk the soma, have at-
tained their desire; who,
the performer of great
deeds, was born of Heaven
and Earth, and whom the
gods made for to strike
the enemies a hammer
shaped by Vibhvā.

2. Impetuous Indra
destroyed the life of the
Dasyu—[Indra] whom, the
supreme king and the best
of heroes, mounted on his
golden horses, none can
defeat in battles, and who
with the mighty heroes,
[the Maruts], is the
greatest lord.

ला, आणि जणू तोच देवांनी आपल्या श-
त्रूंच्या शिरावर मारिला. असा जो इंद्र
त्याला तूं स्तव.'

'विम्बकृत' = 'विम्बतष्टम्.' म्हणजे
जे ऋमु, विम्बा आणि वाज या नां-
वांचे तीन ऋमु देव, देवांचे कारागीर,
त्यांतून मधला तो विम्बा, त्याने आपल्या
हातांनी निर्मिलेला घन. विम्बा या वि-

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजंसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १३

शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजंऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समऽ-
जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्त) नृतम
(=शरतमम्) इन्द्र शुन (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्त (=शनून् घन्त) धनाना सजित (=सम्प-
न्नेतार) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ५०-२८४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रः स्वाहा पिवतु यस्य सोमं आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचा पृणतामिभिरनैरास्य हविस्तुर्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिवतु । यस्य । सोमः । आऽगत्या । तुम्रः । वृषभः ।
मरुत्वान् ।

आ । ओरुऽव्यचा । पृणताम् । एभिः । अनैः । आ । अस्य । हविः ।
तुर्वः । कामम् । ऋध्या ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ यस्य सोम (=सोमो यस्य स्वकीयो भवति=य. सोमपतिर्भवति स) तुम
(=कर्मविघ्नकारिणा हिंसको) मरुत्वान् वृषभ (=मरुशुक्तो वीर) आगत्या स्वाहा
पिवतु (=स्वाहेति दत्त सोम पिवतु) । ओरुव्यचा (=प्रभूतव्याप्ति =सोमधारणे म-
हावकाश स) एभिरनै (=अस्याभिर्देवैर्हविरनै) पृणताम् (=अस्माकं काम-
मापूरयतु) । [अपि च] [अस्माक] हविरस्य तन्व कामम् आ ऋध्या (=तस्य
शरीरस्य काम पूरयतु) ॥

५. धनसमृद्ध [आणि] अ-
तिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठी
या लढाईत [आणि] समरांगणांत
आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा,
प्रबळ [आणि] शत्रूला मारणारा
[असा जो इंद्र, त्या] ला आम्ही
साहाय्यासाठी शुद्धांमध्ये बोलावूं.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth [and]
most brave— [invoke]
in battles for protection
mighty [Indra] who hears
[our prayer], who slays
the enemies, who conquers
booties.

सूक्त ५०-२८४.

HYMN 50-284.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

To Indra. By Viśvāmitra, Me-
tre—*Trishṭubh*.

इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. जो सोमाचा पति [होय]
तो बळवान् मरुद्युक्त इन्द्र येऊन
स्वाहा [म्हणून अर्पिलेला सोम]
पिओ. [तो] महावकाश [इन्द्र]
या अन्नाच्या योगाने [मनोरथ]
पूर्ण करो. हवि त्याच्या जीवाची
इच्छा तृप्त करो.

1. May Indra the
mighty hero accompanied
by the Maruts come and
drink the soma offered with
the exclamation *svāhā*. For
his is the soma. May he
who is a vast receptacle
[for the soma] fulfil [our
desire] by means of these
offerings. May the obla-
tion gratify the desire of
his body.

१. 'महावकाश' = 'उरुव्याचाः.' म्ह-
णजे ज्याच्या पोटात पुष्कळ सोम गाव-

ण्यास जाण आहे असा.

सहावां पृत्सु तरणिर्नर्वा व्यानसी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥
सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी
इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः ।
वयःऽधाः ॥ ३ ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणैव वार्जम् ॥ ४ ॥
धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽ-
भिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽ-
इव । वार्जम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. सहावा (=बलवान्) पृत्सु अर्वा न तरणिः (=संग्रामेष्वथ इव विजयी)
रोदसी व्यानशिः (=वावापृथिव्योव्याता) मेहनावान् (=दानवान्) [इन्द्रः] कारे
(=स्तौत्रे) मतीनां भगो न हव्यः (=स्तौतृणां महान् राजेवाह्वानयोग्यो) [भवति] ।
वयोधाः (=अन्नप्रद) [इन्द्रः] पितेव चारुः सुहवः (=प्रियः शोभनाह्वानश्च)
[भवति] ॥

४. [स इन्द्रो] दिवो रजसः (=दुलोकस्यान्तरिक्षस्य च) पृष्टः (=जनैर्या-
चितः=प्रिय) ऊर्ध्वः (=श्रेष्ठो) धर्ता [भवति] । [स] रथो न (=रथ इव रथ-
सदृशो) [भवति] । वसुभिर्नियुत्वान् वायुः (=यथा नियुन्नामवदवाभिर्वायुः संयु-
कोस्ति तथा साधुभिर्मरुद्भिः संयुक्तो भवति) । [स] क्षपां वस्ता (=रात्रिरूपाणां
कृष्णवस्त्राणामाच्छादयिता जनोपरि स्थापयिता) सूर्यस्य जनिता (=जनयिता)
[भवति] । [अपि च] धिषणा मागमिव वार्जं विभक्ता (=“यथाद्यानां वा-
गसेदमिति विभागं करोति तद्वत्” धनभागानां दाता) [भवति] ॥

३. बलवान्, संग्रामांमध्ये चारूप्रमाणे विजयी, उभय लोकांत व्यापून टाकणारा [आणि] समृद्धिदायक [इंद्र] स्तोत्रप्रसंगी स्तोत्रांत मोठ्या राजाप्रमाणे स्तवनीय होय. अन्नदायक [इंद्र] पित्याप्रमाणे प्रिय आणि बोलाविल्यावर सहज येणारा होय.

४. तो दुलोकाचा आणि अंतरिक्षाचा प्रिय आणि श्रेष्ठ धारणकर्ता, रयासारखा, नियुतांनी वायु जसा युक्त असतो तसा, चांगल्या मस्तूतांनी युक्त, रात्रिरूप आच्छादने घालणारा, सूर्याचा उत्पादक, [आणि] [श्रीमंताची] वाणी धन [देते त्या] प्रमाणे धन वांटून देणारा [होय].

3. Mighty, victorious in battles like a war-horse, the filler of both the worlds, bountiful [Indra] is fit like a great king to be invoked by praisers in a hymn. [Indra] the giver of food is dear and accessible like a father.

4. He is the dear and excellent supporter of the heaven [and] of the firmament. He is like a chariot. [Aided] by the good [Maruts] he is like Vāyu accompanied by his mares. The spreader of the nights and the creator of the sun, he distributes wealth even as the order [of a rich man] distributes wealth.

पयी सू. ११० मं. १ पहा.

सू. १८५ मं. ९ यांत जे देवे सांगितले

आहेत त्यांतीलच हा एक आहे.

४. 'नियुतानी वायु जसा युक्त.' सू. १६७ मं. २ पहा.

'[श्रीमंताची] वाणी ' = 'विषण्ण.' ह्या सायणानुसार अर्थाविषयी आम्हांला संशय आहे, कारण 'श्रीमंताची' याचा अध्याहार करणे म्हणजे केवळ निरुपा-

यासाठी होय. पश्चिमेकडील विद्वान् धिपणा शब्दाचा सोमपान असा अर्थ करितात. त्याच्या प्रमाणे उपमेचा भावार्थ असा की, 'सोमपान जसे देवाला त्यांचे त्यांचे सोमाचे भाग वांटून देते, तसा इंद्र उपासकांना धन वांटून देतो.

आ ते सपर्यु जवसे युनज्मि ययोर्नु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिवा त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अहु । प्रदिवः ।

श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिवा । तु । अस्य । सुषुत-

तस्य । चारोः ॥ २ ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवान् ऋजीपिन्तस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे ।

गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिऽवान् । ऋजीपिन् । स्मभ्यम् । पु-

रुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [हे इन्द्र], ते सपर्यु (= तव परिचारकौ हरिद्वर्णावधौ) जवसे (= वेगाय) आ युनज्मि (= अत्रागमनाय रथे योजयामि) ययोर् [अथयोः] श्रुष्टिं (= “वेगं”) प्रदिवः अहु आवः (= प्राचीनकालदारम्य रक्षितवानसि = कान्तवानसि) । हे सुशिप्र (= शोभनहृन्), हरयस्त्वा इह धेयुः (= तव हरिद्वर्णा अथास्त्वामत्रानीय स्थापयेयुः) । तु (= क्षिप्रम्) अस्य [दीयमानस्य] सुषुतस्य (= सुषुभिषुतस्य) चारोः (= प्रियस्य) [मार्गं] पिवा ॥

३. इन्द्र ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः (= हे इन्द्र त्वं सर्वेषु देवेषु मध्ये यतो ज्येष्ठो-
सि अतः कारणात्त्व प्रथमं सोमं पिबेति स्तुवन्त ऋत्विजो) गोभिर्मिमिक्षुं (= गोप-
योभिर्विषितुमिच्छन् = वर्षन्त प्रवहन्तं) सुपारं (= सुष्ठु पारयितारं कल्याणकारिणं
सोमं) दधिरे (= इन्द्रमाशनायास्थापयन्) । हे ऋजीपिन् (= सोमवन्), सोमं
पपिवान् मन्दानः (= जातहर्षः सन्) अस्मभ्यं पुरुधा (= बहुभिः प्रवरैर) गाः
सम् इषण्य (= सम्यक् प्रेरय) ॥

२. तुझे आज्ञाधारक दोन [घोडे] मी येथे येण्यासाठी वे-
गाकरिता जोडितों. ज्या घोड्यांचा
वेग पुरातन काळापासून तुला आ-
वडला आहे. हे सुमुख [इंद्रा],
पीतवर्ण घोडे तुला येथे आणून
उभा करोत. तूं सत्वर हा चांगला
काढिलेला कमनीय सोम पी.

३. सर्वांत मोठा या नात्याने
इंद्रानें [सोम] प्यावा म्हणून इं-
द्राची स्तुति करणाऱ्या ऋत्विजांनीं
गोरसांच्या योगेंकरून वाहणारा
कल्याणकारक [सोम] अर्पिला
आहे.—हे सोमवान् इंद्रा, तो
सोम तूं पिऊन आम्हांला अनेक
प्रकारांनीं गाई पाठवून दे.

2. I yoke thy pair of
obedient horses hither-
ward for speed, they whose
speed thou hast always
loved from ancient times.
May thy golden horses
place thee here, o Indra of
handsome lips. Do thou
quickly drink this beauti-
ful well-extracted soma.

3. [The priests] have
placed the beneficial soma
flowing with milk, entreat-
ing Indra to drink it as
the eldest [of the gods].—
O Indra, to whom belongs
the soma, drink the soma
and being exhilarated,
send us cows in various
ways.

२. 'जोडितों' = 'युनज्मि.' म्हणजे
स्तोत्राच्या योगानें.

३. 'सर्वांत मोठा या नात्याने' =

'ज्येष्ठाय.' म्हणजे सर्व देवात वडील
या नात्याने.

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्गवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥

॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा ।
पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशि-
कासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-
जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

४. इमं कामम् (=अस्माकम् एतां वाञ्छां) गोभिरश्वैर्मन्दय (=गोदानेनाश्व-
दानेन च सतर्पय) । च (=अपि च) चन्द्रवता राधसा दीप्तिमता धनेन) [नः]
पप्रथः (=अस्मान् प्रख्यापय) । स्वर्गवः (=स्वर्गादिसुखम् इच्छन्तो) विप्राः
(=यजनकर्मकुशलाः) कुशिकासः (=कुशिकस्य पुत्रा) मतिभिः (=मेमभावैस्)
तुभ्यम् इन्द्राय वाहः अक्रन् (=स्तोत्रम् अकुर्वन्) ॥

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं
(=श्रुतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जे-
तारं) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. ही वांछा, गाईनीं [आ-
णि] घोड्यांनीं वृत्त कर, आणि
देदीप्यमान संपत्तीनें [आम्हांस]
प्रख्यात कर. सुखेच्छु असे जे वि-
द्वान् कुशिक त्यांहीं हें स्तोत्र तुज
इंद्रासाठीं प्रेमानें रचिलें आहे.

५. धनसमृद्ध [आणि] अ-
तिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं
या लढाईत [आणि] समरांगणांत
आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा,
[आणि] शत्रूला मारणारा [आ-
णि] लूट जिंकणारा [असा जो
इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं
युद्धांमध्ये बोलावूं.

4. Gratify this desire
with cows and horses, and
spread [our] fame with re-
splendent wealth. Desirous
of wealth the pious sons
of Kus'ika have with pious
feelings composed the
hymn for thee, Indra.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth[and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

४. सू. २६४ मं. २० आणि | ही कथा एकच आहे.

सूक्तम् ५१-२८५.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्यस्तुचो जागत्यः । अन्त्यास्तिस्रो
गायत्र्यः । शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥

चर्षणीधृतं मधवानमुक्थ्यं मिन्द्रं गिरौ बृहतीरभ्यनूपत ।

वावृधानं पूरुहुतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं नरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतम् । मधऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः ।
अभि । अनुपत ।

ववृधानम् । पूरुऽहुतम् । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यम् । नरमाणम् । दि-
वेऽदिवे ॥ १ ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरौ म इन्द्रमुपं यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूणिमपुः धामसाचमभिषाचं स्वविदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् ।
उपं । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिम् । पूऽभिदम् । तूणिम् । अप्ऽतुरम् । धामऽसाचम् । अ-
भिऽसाचम् । स्वऽविदम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. बृहतीगिरः (= महत्यः स्तुतयश्च) चर्षणीधृतं (= मनुष्याणां धारक) मध-
वानं (= धनयन्तम्) उक्थ्यं (= स्तुत्यं) वावृधानं (= प्रतिक्षणं वर्षमानं) पूरुहुतं
(= बहुभिराहूतम्) अमर्त्यं (= मरणरहितं) दिवेदिवे सुवृक्तिभिर्जरमाणं (= प्रतिदिनं
सुस्तोत्रैः स्तुयमानम्) इन्द्रम् अभ्यनूपत (= सर्वतः स्तुवन्तु) ॥

२. मे गिरः (= मम स्तुतयः) शतक्रतुम् अर्णवं (= शतप्रज्ञोपेतं समुद्रभूतं)
शाकिनं नरं (= बलवन्तं वीरं) वाजसनिं (= धनस्य दातारं) पूभिदं (= शत्रूणां
पुत्रं भेचारं) तूणिं (= जेतारम्) अपुः (= अपां प्रेरकं) धामसाचं (= स्वस्थानं
भजमानं = स्वस्थाने स्थिरम्) अभिषाचं (= शत्रूणां अभिभवितारं) स्वविदं
(= स्वर्गस्य लम्भयितारं दातारम्) इन्द्रं विश्वतः उप यन्ति (= सर्वतो गच्छन्ति) ॥

सूक्त ५१-२८५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-पहिल्या तीन ऋचा
जगती वृत्ताच्या, शेवटील तीन
गायत्री वृत्ताच्या; उरलेल्यांचें वृत्त
त्रिष्टुप्.

१. मनुष्यांचें पोषण कर-
णारा, धनसमृद्ध, स्तुत्य, प्रवर्धमान,
बहुतांनीं भजलेला, अमर आणि
प्रतिदिनीं सुंदर स्तोत्रांनीं स्तवि-
लेला असा जो इंद्र, त्याला महा
स्तुति स्तवोत.

२. शंभर प्रज्ञा असलेला स-
मुद्र, [आणि] बळ असलेला वीर,
असा जो धनदाता, पुरमेत्ता, वि-
जयी, उदकप्रेरक, स्वस्थानधारी,
शत्रुपराभवकारी, [आणि] स्व-
र्गदायक इंद्र, त्याप्रत माझ्या
स्तुति सर्व दिशांहून जात आहेत.

HYMN 51-285.

To Indra. By Vis'āmitra. Me-
tro—*Trishtubh*, except the first
three verses which are *Jagatis*
and the last three which are
Gāyatrīs.

1. May great hymns
celebrate Indra, the sup-
porter of men, possessed
of wealth, deserving to be
praised, growing strong,
invoked by many, im-
mortal, [and] daily praised
with well-composed songs.

2. My hymns run from
all sides to Indra, the sea
possessed of a hundred in-
tellects, [and] the mighty
hero, [Indra] the giver of
wealth, the breaker of the
enemies fastnesses, the
victorious sender of the
rainwaters, firm in his
seat, overpowering, and
the giver of heaven.

२. 'उदकप्रेरक' = 'अपुष्प' म्ह-
णजे वृत्राला मारून भूमीवर उदकवृष्टि
करणारा.

'स्वस्थानधारी' = 'धामसाधन'. म्ह०
ज्याला त्याच्या स्थानाहून कोणोहि च्युत
करू शकत नाही.

आ॒क॒रे वसो॑र्ज॒रि॒ता प॑न॒स्य॒तेऽने॒हसः॑ स्तु॒भ इन्द्रो॑ दुव॒स्य॒ति ।

वि॒वस्व॑तः स॒द॒ने आ हि पि॑प्रि॒ये स॒त्रासा॑ह॒मभि॑माति॒हनं॑ स्तु॒हि ॥

॥ ३ ॥

आ॒ऽक॒रे । वसो॑ः । ज॒रि॒ता । प॒न॒स्य॒ते । अ॒ने॒हसः॑ । स्तु॒भः । इन्द्रः॑ ।
दुव॒स्य॒ति ।

वि॒वस्व॑तः । स॒द॒ने । आ । हि । पि॑प्रि॒ये । स॒त्राऽस॑ह॒म् । अ॒भि॒माति॑ऽ-
ह॒नम् । स्तु॒हि ॥ ३ ॥

नृ॒णामु॑ त्वा नृ॒तमं॑ गी॒भिर्बु॒क्थैर॒भि प्र वी॒रम॑र्च॒ता स॒वाधः॑ ।

सं स॒ह॒से पु॒रु॒माय॑ो जि॒हीते॒ नमो॑ अ॒स्य प्र॒दिव॑ एकं ई॒शे ॥ ४ ॥

नृ॒णाम् । ऊं इति॑ । त्वा । नृ॒ऽत॑मम् । गीः॑ऽभिः । बु॒क्थैः । अ॒भि । प्र ।
वी॒रम् । अ॒र्च॒त । स॒ऽवाधः॑ ।

सम् । स॒ह॒से । पु॒रु॒ऽमायः॑ । जि॒हीते॒ । नमः॑ । अ॒स्य । प्र॒ऽदि॒वः । एकः॑ ।
ई॒शे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. वसो॑रक॒रे (=धनस्य आभिमुख्यकारिणि धनदातरीन्द्रे=धनस्वामिन इन्द्रस्य गृहे) ज॒रि॒ता प॑न॒स्य॒ते (=स्तोता प्रशस्यते=सम्यग् इदं तव स्तोत्रमिति स्तूयते) । इन्द्रः॑ अ॒ने॒हसः॑ स्तु॒भो दुव॒स्य॒ति (=निष्पापाः स्तुतीः सभाषयति=तासां फलं प्रयच्छन् पूजयति) । हि (=यस्मात्कारणात्) वि॒वस्व॑तः स॒द॒ने आ (=यजमानस्य गृहे) पि॑प्रि॒ये (=सोमपानादिना प्रीतो भवति) । स॒त्रासा॑ह (=सर्वजितम्) अ॒भि॒माति॑हन (=शत्रूणां हन्तारम्) [इन्द्रं] स्तु॒हि, [हे विश्वामित्र] ॥

४. हे इन्द्र, स॒वाधः (=स॒वाधसः ऋत्विजो) नृ॒णाम् उ नृ॒तमं (=शूरेषु मध्ये श्रुतम्) वी॒र त्वा (=त्वा) गी॒भिर्बु॒क्थैः (=स्तुतिभिः स्तोत्रैश्च) अ॒भि प्रार्च॑त (=भक्त्येवार्चयति) ।—पु॒रु॒मायः (=बहुवर्मा) [इन्द्रः] स॒ह॒से सं जि॒हीते (=बलाय समामे यजमानाय बलं दातुं गच्छति) । नमः॑ (=तस्मै नमोस्तु) । प्र॒दि॒वः (=आचीनकालादारम्य) अ॒स्य [जमत] एकं ई॒शे (=अद्वितीय ईश्वरो भवति) ॥

३. धनाचा दाता [जो इन्द्र त्या]च्या ठायीं स्तोत्रांची प्रशंसा होते. निष्पाप स्तुतीची इन्द्र संभा-
वना करितो. आणि [इन्द्र] य-
जमानाच्या घरीं संतुष्ट होतो. [तर
हे विश्वामित्रा], सर्व शत्रूंचा प-
राभव करणारा [आणि] गर्विष्ठ
शत्रूंचें हनन करणारा [जो इन्द्र,
त्या]ला तूं स्तव.

४. [हे इन्द्रा], शूरांमध्ये
उत्तम शूर [आणि] वीर असा
जो तूं त्या तुला ऋत्विग्जन स्तु-
तीनीं आणि स्तोत्रांनीं स्तवीत
आले आहेत.—पुष्कळ पराक्रम
करणारा [इन्द्र] बळाचें साहाय्य
करण्याकरितां येत असतो. [त्या-
ला] नमस्कार [असो]. तो या
[जगा]चा प्राचीन काळापासून ए-
कला प्रभु होय.

3. The poet is com-
mended in the house of
[Indra] the giver of bliss.
Indra honours sinless
praises. For he is de-
lighted in the house of
the sacrificer. Praise [In-
dra] the conqueror of all,
the killer of the insolent
foe.

4. The priests have
worshipped thee, o hero,
the best of warriors, with
hymns [and] songs.—He
the performer of many ex-
ploits runs to help. O-
beisance [be to him]. He
has ever been the one
master of this [world].

३. 'स्तोत्रांची प्रशंसा होते' = 'जरिता
पनसते.' म्हणजे इंद्राच्या येथे स्तोत्रा उ-
पासकाला शाबासकी मिळते.

४. 'बळाचे साहाय्य करण्याकरितां.'

= 'सहसे'. म्हणजे उपासकाला कुमर
देण्याकरितां त्याचा धांवा ऐकून येत
असतो.

पूर्वोरस्य निषिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयि रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

॥ १५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । वि-
भर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः ।
वनानि ॥ ५ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

वोध्यापिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिः ।
जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ।
वयोः । धाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अस्य (= तस्येन्द्रस्य) निषिधः (= “अनुशासनानि ”) मर्त्येषु पूर्वीः (= मर्त्य-
जनेषु पूर्व्यः प्रभूता) • [भवन्ति] । पृथिवी [तस्याज्ञया] पुरु वसूनि (= बहूनि
धनानि) विभर्ति । इन्द्राय (= इन्द्राज्ञया) द्यावः (= युगदेशाः = विस्तीर्णो शुलोकः)
ओषधीः (= ओषध्यः) उत आपः (= आपथ) जीरयो वनानि (= मनुष्या वृक्षाश्च)
रयि रक्षन्ति (= धन रक्षन्ति) ॥

जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्या इति सायणः ॥

६. हे इन्द्र, तुभ्यं ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) तुभ्यं गिरः (= स्तुतीश्च) सत्रा दधिरे
(= युगपदेव भिन्नभिन्नेषु स्थलेषु भिन्नभिन्ना मनुष्या धारयन्ति प्रयच्छन्ति) ।
हे हरिवः (= पीताश्व), तानि सर्वाणि स्तोत्राणि ताः स्तुतीश्च जुषस्व (= सेवस्व) ।
नूतनस्यावसः (= नवस्य रक्षणस्य) आपिः (= सखा = नवतरस्य रक्षणस्य दाता
सखा) बोधि (= भव) । हे वसो सखे (= साधो सखिभूत), जरितृभ्यो वयो धाः
(= स्तोत्रभ्योन्न प्रयच्छ) ॥

५. त्याची अनुशासनं मर्त्य-
लोकांत अनेक आहेत. पृथिवी
[त्याच्या] अनेक संपदा धारण
करिते. इन्द्रासाठी दुलोक, ओ-
पधी, आणि उदकें, मनुष्ये [आ-
णि] वनें धन रक्षीत असतात.

६. हे इंद्रा, तुला स्तोत्रें [आ-
णि] हे सुवर्णांश्च [इन्द्रा], तुला
स्तुति एकाच काळीं अर्पण करि-
तात. त्या तूं सेवन कर. तूं नवें
रक्षण करणारा नातलग हो, हे
चांगल्या मित्रा, तूं स्तोत्रांला
अन्न दे.

5. Many are his com-
mands among mortals,
many [are the] blessings
the earth contains. For
Indra the heaven, the
plants and the waters, the
men [and] the trees pre-
serve the wealth.

6. They offer thee
praises, offer, o Indra,
hymns to thee. Enjoy
[them], o thou possessed of
golden horses. Be thou
our friend for new pro-
tection. Give food to the
praisers, o good friend!

५. 'अनुशासनं' = 'निष्पिधः' म्हणजे
आज्ञा, हुकूम. हा अर्थ सायणास अनुस-
सरून केला आहे. सायण निष्पिध् श-
ब्दाचा हाच किंवा असाच बहुतकरून
अर्थ करित असतात. पाश्चात्य विद्वान्
देणग्या असा अर्थ करितात, पण येथे

तरी निदान सायणभाष्याला सोडून या
शब्दाचा दुसरा अर्थ करण्याची अवश्य-
कता नाही.

६. 'नवे रक्षण करणारा' सू. २८१
मं. ५ आणि टोप पहा.

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति अपिष्यः सुतस्य ।
 तव प्रणीती तव शूर शर्मन् आ विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥
 इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति । अपिष्यः ।
 सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः ।
 सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरेन्द्र सखिभिः सुतं नः ।
 ज्ञातं यत्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥
 सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्भिः । इन्द्र । सखि-
 भिः । सुतम् । नः ।

ज्ञातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरु-
 हूत । विश्वे ॥ ८ ॥

अभूषे मरुत आपिरेपोऽमन्दमिन्द्रमनु दानिवाराः ।
 तेभिः साकं पिबतु वृत्रत्वादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सुधस्थे ॥ ९ ॥
 अप्सृतेयं । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दम् । इन्द्रम् । अहं । दा-
 तिऽवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽत्वादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः ।
 स्वे । सुधस्थे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मरुत्वः (= मरुशुक्त) हे इन्द्र, यथा शार्याति सुतस्यापिष्यः (= पुरा शार्यात-
 स्य नाम कस्यचिदुपासकस्य गृहे यथा सोमम् अपिष्यत्तथा) इह सोमं पाहि (= अत्र
 सोमं पिब) । हे शूर, तव प्रणीती (= तव प्रकृष्टे नयने) तव शर्मन् आ (= तवा-
 श्रये च) [वर्तमानाः] सुयज्ञाः कवयो विवासन्ति (= इतश्चोभयपक्षा ऋषयस्त्वा
 परिवचरन्ति) ॥

८. हे इन्द्र, स [त्वं] वावशानः (= सोमं कामयमानः सन्) सखिभिर्मरुद्भि-
 [सह] नः सुतं सोमम् (= अस्माकम् अगिषुतं सोमम्) इह पाहि (= अस्मिन्गृहे)

७. हे मरुदुक्त इन्द्रा, त्वं शार्याताच्या घरीं जसा सोम प्यालास तसा येथें सोम पी. तुझ्या आज्ञेत [आणि] हे शूरा, तुझ्या आश्रयाखलीं सुपन्न कवि तुला भजतात.

८. तर हे इन्द्रा, त्वं तुझे सखे मरुत् यांसहित आमचा सोम येथें प्रीतीनें पी; कारण कीं हे पुरुहूता, त्वं शालास त्या क्षणींच तुला सर्व देव मोठ्या संग्रामासाठीं सिद्ध करिते शाले.

९. हे मरुतांनो, वृष्टि करण्याच्या कामीं [इन्द्र] [तुमचा] सखा [होय].—धनदायी [मरुत्] इन्द्राला हर्षविते शाले. यांसहित वृत्रघ्न [इन्द्र] पिळून काढिलेला सोम हविर्दात्या उपासकाच्या स्वताहाच्या घरीं पिओ.

7. Drink here, o Indra accompanied by the Maruts, the soma even as thou didst drink the extracted juice in the house of S'aryāta. Under thy guidance and, o hero, under thy protection the poets with good oblations worship thee.

8. Do thou, therefore, o Indra, drink here lovingly our extracted soma with thy friends the Maruts. For all the gods prepared thee, o thou invoked by many, for a great battle when thou wast born.

9. He was your friend, o Maruts, in the exploit about the waters.—The bounteous [Maruts] congratulated Indra. May the destroyer of Vritra drink with them the extracted soma in the sacrificer's own house.

७. 'शार्यात'. सू. ५१ मं. १२ पहा. 'कवि'. म्हणजे उपासक, स्तोत्रानें उ-

पासना करणारे.

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

पिवा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अतु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते ।

पिव । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् ।

स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

य । ते । अतु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

स । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः ।

प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥ ॥ १६ ॥

प्र । ते । अश्रोतु । कुक्ष्यो । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः ।

प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥ १६ ॥

पिव) । हे पुच्छूत, जात त्वा (=जातमान त्वा) विश्व देवा (=सर्वे देवा) महे
अराय (=महते सप्रामाय) पर्यभूषन् (=सर्वतोऽलम्बुर्वन् =सिद्धमकुर्वन्) ॥

९ हे मरुतः, एष (=स इन्द्र.) अन्तर्धे (=मेषोदकस्य प्रेरणनिमित्ते युद्धे
आपि (=युष्माक सखाभवत्) ।—दातिवारा (=दत्तधना दानशालिनो)
[मरुत] इन्द्रम् अन्वमन्दन् (=अदृष्यन्) । तेभि साज (=तैर्मरुद्भि सह) वृत्र-
खाद (=वृत्रस्य हिंसक इन्द्रो) दाशुष स्वे सधस्थे (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य
स्वकीये गृहे) सुतम् (=अभिपुत) सोम पिवतु ॥

भाषायाम्

१० हे राधाना पते (=धनाना स्वामिन्), इद (=सोमरूप पेयम्) अनु
ओजसा (=बलेन) सुतम् (=अभिपुत) हि । तु (=क्षिप्र) हे गिर्वण (=स्तुति-
प्रिय), अस्य पिव (=त सोम पिव) ॥

११ य [सोमस्] ते (=तव) अनु स्वधाम् असत् (=तव बलानुरूपो भवेत्
भवति) सुते (=तस्मिन्नभिपुते सोमे) तन्व नि यच्छ (=तव शरीर नितरा प्रेरय
=तस्मिन्निमग्नो भव) । स [सोम] सोम्य त्वा ममत्तु (=सोमार्ह त्वा मादयतु) ॥

१२ हे इन्द्र, [स सोमस्] ते कुक्ष्यो प्राथोतु (=तव कुक्षिपार्थयोरवकाश

१०. हे संपदांच्या पती, हें पेय [आमच्या] शक्तीप्रमाणें पिऊन काढिलें [आहे]. हे स्तुति-प्रिय [इन्द्रा], तें तूं सत्वर पी.

११. [हे इन्द्रा], हा सोम तुझ्या बळानुरूप आहे, तर यांत तुझें शरीर तूं निमग्न कर. तो तुज सोमार्हाला दृष्ट करो.

१२. तो तुझें उदर भरो, हे इन्द्रा, स्तोत्रासहित तो तुझें शिर भरो; हे शूरा, तो मोठे धन [मिळविण्या] साठी [तुझे] वाढु भरो.

10. For this [has been] extracted with all [our] strength, o lord of gifts! Do thou drink it quickly, o thou fond of praises!

11. Direct thyself into the extracted juice which is suited to thy strength. May it exhilarate thee who deservest the soma.

12. May it penetrate thy belly, may it penetrate thy head with the hymn, o Indra; may it penetrate thy arms, o brave warrior, to [give us] wealth.

११. 'तुझ्या बळानुरूप' = 'स्वधामनु.' म्हणजे जो तुझ्या बळाला प्रबळ करण्यास शक्तिमान् आहे असा.

१२. 'वाढु भरो.' म्हणजे तो सोम

पिकून तुझ्या वाहूंच्या आंगी सामर्थ्य येओ, आणि त्याच्या योगेंकरून तूं शत्रू-वर ह्मळा करून त्याचे धन हरण करून तें आम्हाला दे.

सूक्तम् ५२-२८६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्याधतस्रो गायत्र्यः । षष्ठी
जयती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

धानावन्तं करम्भिर्णमपुपवन्तमुक्विथनम् ।

इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिर्णम् । अपुपऽवन्तम् । उक्विथनम् ।

इन्द्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

पुरोळाशं पचत्यं जुपस्वेन्द्रा गुरस्व च ।

तुभ्यं हव्यानि सिस्त्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुपस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च ।

तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्त्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशं च नो घसो ज्योषयासे गिरंश्च नः ।

वधूयुरिव योषणाम् ॥ ३ ॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । ज्योषयासे । गिरः । च । नः ।

वधूयुऽइव । योषणाम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण व्याप्नोतु । ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण सह) शिरः प्र [अभ्योतु] (=तव शिरः
प्रकर्षेण व्याप्नोतु) । हे शूर, राघसे (=अस्माकं धनदानाय) [तव] बाहू प्र [अ-
भ्योतु] (=प्रकर्षेण व्याप्नोतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, प्रातः (=प्रातःसवने) धानावन्तं (=भृष्टयवयुक्तं) करम्भिण
(=दधिमिश्रसक्तुमिर्युक्तम्) अपुपवन्तं (=पुरोळाशयुक्तम्) उक्विथनं (=स्तोत्रयुक्तं)
नः [सोमं] जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. हे इन्द्र, पचत्यं पुरोळाशं (=पचने साधुं पक्वं पुरोळाशं) जुपस्व (=सेवस्व)
आ गुरस्व च (=समीचीनोयं पुरोळाश इत्यमिष्टणीहि) च । तुभ्यं हव्यानि सिस्त्रते
(=त्वदर्धं हवीषि आहवनीयं प्रति गच्छन्ति) ॥

३. नः पुरोळाशं च घसः (=अस्माकं पुरोळाशं भक्षय च) वधूयुषोषणामिव

सूक्त ५२-२८६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-१-१ गायत्री; ६ ज-
गती; उरलेल्या त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, तूं धानायुक्त, क-
रंभयुक्त, अपूपयुक्त [आणि] स्तो-
त्रयुक्त [असा जो] आमचा [सोम
तो] प्रातःकाळीं सेवन कर.

२. हे इंद्रा, [हा] सुपाक
पुरोडाश तूं सेवन कर आणि त्या-
ची प्रशंसा कर. तुजसाठी हव्यें
अर्पण होत आहेत.

३. तूं आमचा पुरोडाश खा
आणि स्त्रीकामी पुरुष जसा युव-
तीला [भोगितो] तसा तू आ-
मच्या स्तुतीला भोग.

१. 'धाना.' सू. १६ म. २ सू.
२६९ म. ३, ७.

'करंभ.' सू. १८७ म. १०.

'अपूप' म्हणजे पुरोडाश असें सा-
यण म्हणतात. 'अपूप' शब्दाचा साधा-

HYMN 52-286.

To Indra By Vis'vāmitra Mo-
tro—the first four verses are
Gāyatrī, and the sixth is a
Jagatī, the rest are Trishtubhs.

1. Do thou enjoy in
the morning o Indra, our
[soma] accompanied by
the fried corn, by the bar-
ley mixed with curds, by
the sacrificial food [and]
by the hymn

2 Do thou enjoy, o
Indra, the well cooked sa-
crificial food and com-
mend it For thee are
flowing the oblations

3 Eat thou our sacri-
ficial food, and also enjoy
our hymns even as an
amorous man [enjoys] a
young woman

रण याज्ञिक कर्मांत 'वडा' असा अर्थ
समजतात.

२ 'प्रशंसा कर' = 'आ गुरुस्व.'
म्हणजे हा चांगला आहे अशी तू त्याची
स्तुति कर

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः ।

इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः ।

इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यस्ततोता जरिता तूर्ण्यथो वृषायमाण उप गीर्भिरीष्टे ॥५॥१७॥

माध्यन्दिनस्य । सर्वनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह ।

चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअथेः । वृषऽयमाणः । उप ।

गीऽभिः । ईष्टे ॥ ५ ॥ १७ ॥

तृतीयं धानाः सर्वने पुरुषुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥६॥

तृतीयं । धानाः । सर्वने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । मम-

हस्व । नः ।

ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम ।

धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

नो गिरो जोषयासे च (= यथा स्त्रोत्रामो युवा युवति सेवते तथा अस्माकं स्तुतीः सेवस्व च) ॥

भाषायाम्.

४. हे सनःश्रुत (= पुरातनजालादारभ्य प्रख्यातेन्द्र), प्रातःसावे (= प्रातःसर्वने) नः पुरोळाशम् (= अस्माकं पुरोळाश) जुषस्व । हे इन्द्र, ते क्रतुर्बृहन् हि (= तव वीर्यम् महद्भवति हि) ॥

५. हे इन्द्र, माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य (= मध्यदिने भवस्य सर्वनस्य) धाना. पुरोळाश [च] इह (= अत्र यज्ञे) चारु कृष्व (= क्रमनीयं कुरु = अक्रमनीयमपि क्रमनीयोऽस्तीति प्रशस्य सेवस्व) । यत् (= यत्र माध्यन्दिने सर्वने) स्तोता जरिता (= स्तोत्रवर्तणसकृत्) तूर्ण्यर्थः. (= स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनो) वृषायमाणः (= वृषेवाचरन् = बलस्य दर्शयित्वा सन्) गीर्भिः (= स्तुतिभिः) प्र उप ईष्टे (= स्तोति) ॥

४. हे चिरकाल प्रख्यात [इन्द्रा], त्वं आमचा पुरोडाश प्रातःसवनांत सेवन कर. कारण हे इन्द्रा, तुझा पराक्रम मोठा [होय].

५. हे इन्द्रा, त्वं येथे माध्य-
दिन सवनाच्या धाना [आणि]
पुरोडाश गोड कर, ज्या माध्यदिन
सवनात सप्तश्रम [आणि] उत्सुक
उपासक स्तोता स्तुतीनीं [तुला]
स्तवितो.

६. हे बहुतानीं स्तविलेल्या
इन्द्रा, तिसऱ्या सवनांत आम्ही अ-
र्पिलेला जो पुरोडाश त्याची वृ-
त्तभावना कर. हे प्रज्ञावान् [इन्द्रा],
ज्याजबरोबर ऋभु आणि वाज
आहेत त्या तुला आम्ही हविरन्
आणि स्तोत्रे पाहीं भजू.

4. Do thou enjoy our
sacrificial food in the
morning sacrifice, o thou
renowned from antiquity !
For great is thy exploit, o
Indra !

5. Accept here, o In-
dra, [as] agreeable the fried
barley and the sacrificial
food of the midday sacri-
fice, when the pious praiser,
active and powerful, prai-
ses [thee] with hymns.

6. And do thou honour
our fried barley and our
offered sacrificial food, in
the third sacrifice o thou
praised by many. We will
worship o wise one, with
food and hymns, thee ac-
companied by Ribhu and
by Vāja

५ 'गोड कर' = 'चार रुक्व' रु-
णजे भक्षण कर तो वसाहि असला
सरी गोड असें समजून त्याचें सेवन कर

६ 'ऋभु' आणि 'वाज' सू. २०
म ४ इत्यादि.

पुषण्वते ते चक्रमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमद्वि सगणो मरुद्विः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पुषण्वते । ते । चक्रम् । करम्भम् । हरिवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्वि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिव । वृत्रऽहा ।

शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

॥ १८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय ।

नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमऽपेयाय ।

धृष्णो इति ॥ ८ ॥ १८ ॥

६. हे पुषस्तुत (=बहुभिः स्तुत), त्रितीये सवने नः (=अस्माक) धाना आ-
हुत पुरोळाश (=हुत पुरोडाश च) ममहस्व (=भक्षणेन मह्य सभावय) । हे कवे
(=मेधाविनिन्द्र), प्रयस्वन्तः (=सभृतहविष्या वय) धीतिभि (=स्तुतिभिर्)
ऋभुमन्त वाजवन्त त्वा (=ऋभून् वाज त्वा च परस्परसयुक्तान्) उप शिक्षेम
(=परिचरेम) ॥

भाषायाम्.

७. पुषण्वते ते (=पुषणे तुभ्य च) करम्भं चरम (=दधिमिश्र सक्तु भक्षणार्थं
कृतवन्तः स्म) । हरिवते हर्यश्वाय (=हर्यश्वयुक्ताय तुभ्य तव सुवर्णवर्णाश्वेभ्यश्च)
धानाः [कृतवन्तः स्म] । मरुद्विः सगणः अपूपम् अद्वि (=मरुतस्त्व च पुरोडाश
भक्षयत) । हे शूर, वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) विद्वान् (=ज्ञानवास्त्व) सोम पिव ॥

८. [हे ऋत्विजः], अस्मै नृणा वीरतमाय (=शूरेषु मध्ये वीरधेणाय तस्मा
इन्द्राय) धानाः पुरोळाश (=धानाः पुरोडाश च) तूयं (=सिध) प्रति भरत
(=सपादयत)—हे इन्द्र, दिवेदिवे (=प्रतिदिन) सदृशीः (=एकविधा) [धा-
नाम्] तुभ्य (=त्वदर्थम्) [अप्यन्ते] ता हे धृष्णो (=शत्रूणां अभिभयन-
शील), त्वा सोमपेयाय वर्धन्तु (=त्वा सोमस्य पानाय वर्धयन्तु) ॥

७. ज्याजवरोवर पूषा आहे त्या तुजसाठी आम्ही करम केला आहे. सुवर्णवर्णांश्चयुक्त [आणि] सुवर्णवर्णांश्च [जो तूं त्या तुज]-साठी धाना [केल्या आहेत]. मरुद्गणांस वरोवर घेऊन तूं अपूप खा. हे शूरा, वृत्रहता [आणि] ज्ञानी तूं सोम पी.

८. या कारणे सत्वर धाना अर्पण करा, सर्व शूरांमध्ये उत्तम वीर जो [इद्र], त्याकारणें पुरोडाश [अर्पण करा].—हे इद्रा, हे शत्रुविजयी, प्रतिदिनीं तुला एकसारख्याच धाना [अर्पण केल्या जातात.] [त्या] तुला सोपानासाठी प्रवळ करोत.

7. We have made the offering of barley and curds for thee and Pûshâ, [and] fried barley for thee and thy horses, thou who art possessed of golden horses Eat the sacrificial food, accompanied by thy train of the Maruts. Drink the soma, o brave one, thou the knowing one, the killer of Vritra.

8. Offer quickly [o friends], the fried barley to him, [and] the sacrificial food for the best of heroes among warriors.—Every day, o Indra, the same [kind of] fried barley [is offered] to thee, may it invigorate thee, o victorious one, for to drink the soma

७. 'पूषा' हे एका प्रसिद्ध वैदिक देवाचे नाव आहे त्याविषयी पूर्वी पु-

ष्कळ ठिकाणी निर्देश आलाच आहे. सू. १४ म. ३ इत्यादि पहा.

सूक्तम् ५३-२८७.

विश्वामित्र ऋषिः । आग्नेन्द्रापर्वतदेवताका । पञ्चदशीषोडशी
 वाग्देवते । तदुत्तराश्वत्थो रथान्नदेवताकाः । शिष्टा
 ऐन्द्राः ॥ दशमी षोडशी च द्वे जगत्पौ । त्रयोदशी
 गायत्री । द्वादशीर्विंशीद्वाविंशस्तिष्ठोऽनुष्टुभः ।
 अष्टादशी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।
 वीतं हव्यान्पथ्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सु-
 वीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अथ्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःऽभिः । इळ्या ।
 मदन्ता ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्रापर्वता (=इन्द्रापर्वतौ), [युवा] बृहता रथेन (=महता रथेना-
 गत्) वामीः (=कमनीयाः) सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रयुक्ता) इषः (=अन्न-
 संपद) आ वहतम् (=आनयतम्) । हे देवा (=देवौ द्योतमानाविन्द्रापर्वतौ),
 अथ्वरेषु (=पत्नेषु) हव्यानि वीतं (=हवीणि भक्षयतम्) । इळ्या मदन्ता (=सो-
 मलक्षणेन पेयेन माद्यन्तौ युवा) गीर्भर्वधेथां (=स्तुतिभिः प्रवृद्धौ भवतम्) ॥

सूक्त ५३-२८७.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-१
इन्द्रापूर्वत (इन्द्र आणि पूर्वत):
२-१४ इन्द्र; १५, १६ वाक्;
१७-२० रथांगे; २१-२४ इन्द्र.
वृत्त-१-९, ११, १४, १५, १७,
१९, २१, २३ आणि २४ या
त्रिष्टुप्; १०, १६ जगती; १२,
२०, २२ अनुष्टुप्; १३ गायत्री;
१८ बृहती.

१. हे इन्द्र आणि पूर्वत हो,
तुम्ही मोठ्या रथानें रमणीय [आ-
णि] चांगल्या शूरपुत्रांनी युक्त
अशा अन्नसंपत्ति आणा. हे देदी-
प्यमान [इन्द्रापूर्वत] हो, तुम्ही
यज्ञांत हव्ये भक्षा, स्तुतींनी प्रबळ
व्हा, [आणि] हवीनें हर्ष पावा.

१. 'पूर्वत.' हें एका देवाचे नाव
वेदात बऱ्याच ठिकाणी येत असते. ते
बहुतकरून इन्द्र, सविता इत्यादिक देवा-
बरोबर येतें. केव्हां केव्हा, उदके, नद्या,
वृक्ष इत्यादि पदार्थाबरोबरहि येतें, पण
तेव्हां 'पूर्वत' शब्द अनेक वचनी
असतो. 'पूर्वत' देवाविषयी स्वतः
कोणतेंहि सूक्त ऋग्वेदात नाही. दुसऱ्या
देवाबरोबर त्याची स्तुति येते. ऋ. १०.
१५८. ३ यात 'पूर्वत' देव म्हणजे इन्द्र.
सहचर (म्हणजे इन्द्राबरोबर असणारा)

HYMN 53-287.

To *Indraparvatau* (*Indra* and
Parvata) v. 1; *Indra* vs 2-14;
Vāk vs. 15, 16; *Rathāngas* (the
wheels and other members of
charriot wheels) vs. 17-20, *Indra*
vs. 21-24. By *Viśvāmitra*. Me-
tre—1-9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 23,
24 *Trishṭubh*; 10, 16 *Jagati*;
12, 20, 22 *Anuṣṭubh*, 13 *Gāya-
tri*, 18 *Bṛhatī*.

1. O *Indra* and *Par-
vata*, do you bring in
[your] great chariot de-
lightful food with brave
heroic sons. Eat the offer-
ings in the sacrifices, o
brilliant ones! Be ye in-
vigorated with the hymns,
being exhilarated with the
drink.

एक देव असो सायण म्हणतात. ऋ. ७.
३७. ८ यात 'पूर्वताच्या कपेने आम्हाला
धन मिळो' असें म्हटले आहे; तेथे सा-
यण 'पूर्वत' म्हणजे इन्द्राचा एक
मित्र असें म्हणतात. ऋ. ४. ५५. ५
यांत 'मी पूर्वताचा आश्रय याचिंतों.'
असें म्हटले आहे; तेथेंहि सायण 'पूर्वत'
म्हणजे त्या नावाचा एक देव इन्द्राचा
सखा असें म्हणतात. या शिवाय 'पूर्वत' या
देवाविषयी दुसरे काही सांगितलेले नाही.
'पूर्वत' हे वेदात गिरीचे, मेघाचे

तिष्ठ॑ सु॒ कै मघ॑व॒न्मा परा॑ गाः सोम॑स्य॒ नु त्वा॑ सु॒षुत॑स्य यक्षि ।
 पितु॑र्न पु॒त्रः सिच॑मा र॒भे न॒ इन्द्र॑ स्वादि॑ष्ठया गिरा श॑चीवः ॥ २ ॥
 तिष्ठ॑ । सु॒ । क॒म् । म॒घऽव॒न् । मा । परा॑ । गाः । सोम॑स्य । नु॒ । त्वा॑ ।
 सु॒ऽसु॑तस्य । य॒क्षि ।

पि॒तुः । न॒ । पु॒त्रः । सिच॑म् । आ । र॒भे । ते॒ । इन्द्र॑ । स्वादि॑ष्ठया ।
 गिरा॑ । श॒चीऽवः॑ ॥ २ ॥

शंसा॑वा॒ध्वर्यो॑ प्रति॒ मे गृणी॑हीन्द्रा॒य वाहः॑ कृ॒णवा॑व जुष्ट॑म् ।
 एदं॑ वा॒र्हि॒र्यज॑मानस्य सी॒दाथा॑ च भू॒दुक्थ॑मिन्द्रा॒य श॑स्तम् ॥ ३ ॥
 श॑सा॒व । अ॒ध्व॒र्यो॑ इति॑ । प्रति॑ । मे॒ । गृ॒णी॒हि॒ । इन्द्रा॑य । वाह॑ । कृ॒ण॒वा॒व । जुष्ट॑म् ।

आ । इ॒दम् । वा॒र्हिः । यज॑मानस्य । सी॒द॒ । अथ॑ । च॒ । भू॒त् । उ॒क्थ॑म् ।
 इन्द्रा॑य । श॒स्तम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे मघवन्, सु क तिष्ठ (=सुखेनास्मिन्यज्ञे तिष्ठ) । मा परा गा (=अस्मदीयायज्ञान्मागच्छ) । नु (=क्षिप्र) त्वा सुसुतस्य सोमस्य यक्षि (=सुद्विभिपुतेन सोमेन त्वा भजे) । हे शचीव (=पराक्रमवत्), पितुर्न पुनः (=पितुः सिच पुनो यथारभते तथा) स्वादिष्ठया गिरा (=मधुरतमया स्तुत्या) ते सिच (=तव वस्त्रप्रान्तम्) आ रभे (=आलभे=गृह्णामि) ॥

३. हे अध्वर्यो, [आवा] शसाव (=स्तोत्र करवाव) । मे प्रति गृणीहि (=उत्साहजनन प्रतिगिर दत्स्व) । इन्द्राय जुष्ट वाहः कृणवाव (=प्रीतियुक्त स्तोत्र करवाव) । यजमानस्य इदं बर्हिष सीद (=आगत्यैतस्मिन्बर्हिष्युपविश) । अथ च (=एव सति) इन्द्राय उक्थ (=स्तोत्र) शस्त भूत् (=प्रशस्त भवतु) ॥

२. हे मघवन्, तूं राहाच, जाऊं नको. चांगला पिळून काढिलेला सोम मी तुला आतांच अर्पण करीन. हे पराक्रमकारी इन्द्रा, पित्याचा [पदर] पुत्र [धरितो] तसा मी अत्यंत मधुर स्तुतीनें तुझा पदर धरितों.

३. हे अध्वर्यू, तूं आणि मी स्तुति करूं या, तूं मला प्रोत्साहनक वचन बोल. इंद्राकारणें प्रीतिकर स्तोत्र करूं या, यजमानाच्या या दर्भावर येऊन तूं बैस. आणि नंतर इंद्राकारणें स्तोत्र गायलें जाओ.

2. Do thou stay here o Maghavan, do not go. Let me worship thee just now with the well-extracted soma. With the sweetest hymn I seize the end of thy garment, o mighty Indra, even as a son [seizes] that of his father.

3. Let us both praise, o Adhvaṛyu. Respond to me. Let us make an agreeable hymn for Indra. Come and sit on this kus'a [grass] of the sacrificer. And let a song be chanted for Indra.

आणि वज्राचे नाव आहे. तेव्हा मेष अथवा वज्र याचा जो अभिमानी देव

तोच पर्वत असावा असें वाटते.

२. 'राहाच.' म्हणजे, इन्द्र रयात वसून जात आहे तो दिसत आहे असें सूक्तवक्ता कटपीत आहे, आणि म्हणतो

की, हे इंद्रा, तूं दुसऱ्या उपासकाकडे जात असशील तर जाऊं नको, आमच्या घरीच राह.

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यछ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । ध-

न्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

॥ १९ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र ।

ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रास-

भस्य ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

४. जाया इत् अस्त (= भायैव गृह भवति) । सा इत् उ योनिः (= सैव पत्यु-
निवासस्थान भवति) । युक्ता हरयस्त्वा तद् वहन्तु (= रथे युक्ताः पोताश्वास्त्वा तत्र
गृह एव नयन्तु) । [वय] यदा कदा च सोम सुनवाम (= त्वदर्थं सोममभिपुत
यस्वाम) अग्निदेतस्त्वा अच्छ धन्वाति (= दूतभूतोभिस्त्वा गच्छतु) ॥

५. हे मघवन्, परा याहि आ याहि च (= अस्मादेवयजनात्पराद्मुखो गृह प्रति
गच्छ देवयजनं प्रत्यागच्छ च) । हे भ्रातरिन्द्र, उभयत्र ते अर्थ (= तव गृहे तथै-
वास्माकं देवयजने त्वदर्थं प्रयोजन भवति) । यत्र बृहतो रथस्य निधान (= यत्र
स्थले तव महतो रथस्यावस्थान) [तत्र] रासभस्य वाजिनो विमोचन (= हेमरथ
कुर्वतोभस्य रथादिमोचन) [भवति] ॥

४. हे मघवन्, जाया हेच घर [होय], तीच निवासस्थान [होय]. [रथास] जोडिलेले तुझे पिवळे घोडे तुला तेथेच नेओत. आणि आम्ही जेव्हां केव्हां सोम काढूं तेव्हां अग्नि दूत तुजप्रत धांवत जाओ.

५. तूं जा आणि हे मघवन्, तूं ये. हे भ्रात्या इंद्रा, दोन्ही ठिकाणीं तुझे प्रयोजन [आहे]. जेथें [तुझा] महान् रथ यात्रावायाचा तेथें तुझा खिकाळणारा वारू सुटावयाचा.

4. The wife is the house, o Maghavan, she is the home. May thy golden horses carry thee thither. and whenever we shall extract the soma, may Agni the messenger run to thee.

5. Go Maghavan, and come, o brother India. There is need of thee in both places. There where the vast chariot shall set down, there shall happen the unharnessing of the neighing steed.

४. ऋषि वरुणा करितो की, इंद्राची स्त्री त्याच्या घरी त्याची वाट पाहत असेल, या साठी इंद्राला आपल्या घरी जावयास सांगतो, आणि प्रार्थतो की, जेव्हा केव्हा आम्ही सोम काढू आणि इंद्राला अर्पू, तेव्हा तो अग्नीच्या द्वारे इंद्राच्या घरी पाठवू किंवा इंद्राला बोलविण्याकरिता अग्निदूताला इंद्राकडे पाठवू.

५. 'हे इंद्रा तूं आता जा.' 'आणि

पुढे ये. घरी गेलास तर तुझी स्त्री आहे. येथे राहिलास तर तुला हनि मिळेल. तुझ्या घोड्याविषयी म्हणावे तर तू जेथे राहशील तेथे तुझ्या घोड्याच्या अजाविषयी सोय होतच आहे.'

‘समृद्धीनिशी’ = ‘दक्षिणावत्.’ म्हणजे वारूला पुष्कळ सावयास मिळेल, हा एक अर्थ; अथवा तो उपासकाला समृद्धि प्राप्त करून देईल हा दुसरा अर्थ.

अपा. सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।
 यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥६॥
 अपा । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया ।
 सुऽरणम् । गृहे । ते ।
 यत्र । रथस्य । बृहत । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । दक्षि-
 णाऽवत् ॥ ६ ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीरा ।
 विश्वामित्राय ददंतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्ते आयु ॥७॥
 इमे । भोजा । अङ्गिरस । विरूपा । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य ।
 वीरा ।

विश्वामित्राय । ददंत । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयु ॥७॥

भाषायाम्

६ सोमम् अपा (=सोम पिव) । हे इन्द्र, अस्त प्र याहि (=अन तर गृह प्रति गच्छ) । ते (=तय) गृहे कल्याणीर्जाया (=मङ्गलकारिणी भार्या) सुरण (=सुख) [च] [भवति] । यत्र बृहतो रथस्य निधान (=यत्र स्थले तव महतो रथस्यावस्थान) [तत्र] वाजिनो विमोचन दक्षिणावद् (=अश्वस्य मोचन भवति उपासकै खादन पान च तुभ्य तवाश्वाय च दीयते) ॥

७ इमे (=ते प्रसिद्धा) भोजा (=हविषा दातार) अङ्गिरस (=एतज्जामान पूर्वे ऋषयो) विरूपा (=एतज्जामका केचिदृषय) असुरस्य दिव पुत्रा वीर्य (=बलवतो शुदेवस्य वीरभूता पुत्रा मरुतो) विश्वामित्राय [मघ] मघानि ददत (=विश्वामित्राय धनानि प्रयच्छत स त) सहस्रसावे(=सहस्र सामा स्य ते यत्र तस्मिन् यज्ञे=तादृशान्यज्ञान् कर्तुम्) आयु प्र तिर ते (=अस्माकमायु प्रवर्धयन्तु) ॥

भोजा सौदासा क्षत्रिया । तेषा याजना विरूपा नानारूपा मेधातिथिमभृतयो-
 द्विरसथ दिवोसुरस्य देवेभ्योपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रास पुत्रा वीर्य बलवन्तो मरुत ।
 त सर्वे विश्वामित्राय मघ सहस्रसावे । सहस्र स्यतेऽप्रेति सावोश्रमेध । तस्मिन्नश्र-
 मेधे मघानि महनीयानि धनानि ददत प्रयच्छत स त आयुर्जावनमन्न वा प्र ति-
 रते प्रनयण वर्धयन्ति । इति सायण ॥

६. हे इंद्रा, सोम पी [आणि नंतर] घरीं जा. तुझ्या घरीं मंगलकारिणी स्त्री [आणि] आनंद [आहे]. जेथें [तुझा] महान् रथ थांबावयाचा तेथें तुझा वारू समृद्धीनिशीं सुटावयाचा.

७. ते उदार [यजमान], अंगिरस, विरूप [आणि] प्रबळ द्यूचे वीरपुत्र, विश्वामित्राला सहस्र सवनांत सपत्ति देऊन [त्याचें] आयुष्य वाढवोत.

6. Drink the soma [and then] go home, o Indra. A virtuous wife and happiness is in thy home. Where [thy] vast chariot shall set down, there [shall happen] the bounteous unharnessing of thy steed.

7. May those liberal Angirases, [those] Vis'varûpas [and] the brave sons of mighty Dyaus bestow gifts on Vis'vâmitra in the thousandfold soma-sacrifice and prolong [his] life.

७. 'विरूप.' म्हणजे मेधातिथि इत्यादिक जे अंगिरस कुळातील ऋषि, ते असैं सायणाचार्य म्हणतात.

'द्यूचे पुत्र' म्हणजे मरुत असैं सायणाचार्य म्हणतात.

ह्या कठिण ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो की, 'अंगिरसादिक जे पूर्वी

होऊन गेलेले ऋषि, ते आगि मरुत देव जे ते मज विश्वामित्राला धन देऊन, माझे आयुष्य वाढवोत.' प्राचीन काळी होऊन गेलेले जे ऋषि, त्यांनी येऊन फल्याण करावें अशी प्रार्थना वेदात पुष्कळ ठिकाणी येत असते.

रूपंरूपं मघवां वोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।
 त्रिर्यद्विवः परि मुहुर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥
 रूपम्ऽरूपम् । मघवा । वोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वंम् ।
 परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहुर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः ।
 अनृतुपाः । ऋतावा ॥ ८ ॥

महां ऋषिर्देवजा देवजुतोऽस्तभ्रात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।
 विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥
 महान् । ऋषिः । देवजाः । देवजुतः । अस्तभ्रात् । सिन्धुम् । अ-
 र्णवम् । नृचक्षाः ।
 विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः ।
 इन्द्रः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. मघवा स्वां तन्वं परि मायाः कृण्वानः (= स्वकीयाच्छरीराच्छरीरान्तराणि
 निर्मिमाणः सन्) रूपंरूपं वोभवीति (= यद्यद्रूपं कामयते तच्चद्रूपात्मको भवति) ।
 यद् (= यदा) अनृतुपाः (= न केवलमृतुभिः किंतु ऋतोऋतेषु सोमस्य पाता)
 ऋतावा (= सत्यवात्) [इन्द्रः] स्वैर्मन्त्रैः (= स्वकीयैर्मन्त्रैः प्रियैः स्तोत्रैर्) दिवः
 परि (= शुलोकसङ्गाशात्) मुहुर्तम् (= एककालमेव) निरा अगात् (= प्रत्यहं
 त्रिषु कालेष्वगच्छति) ॥

नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिस्त्रिषु सवनेष्वागात् । आगच्छति । इति सायणः ॥
 ९. देवजाः (= देवजातो) देवजुतः (= देवमेरितो) नृचक्षाः (= नृणां द्रष्टा =
 नायको) महान् ऋषिः (= विश्वामित्र.) अर्णवं सिन्धुम् (= उदकवन्तं विषाद्वलुतुशोः
 संभेदम्) अस्तभ्रात् (= निरुद्धवेगमकरोत्) । यत् (= यदा) विश्वामित्रः सुदासं
 (= पृथिव्यं राजानम्) अवहत् (= अयाजयत्) [तदानीम्] इन्द्रः कुशिकेभिर-
 प्रियायत (= कुशिकैः सह प्रिय इवाचरत्) ॥

८. मघवा वेगवेगळीं अनेक-
रूपें घेतो आणि आपल्या शरी-
रापासून अनेक शरीरें निर्मितो.
कारण कीं अकाळीं सोम पिणारा
सत्यवान् [इन्द्र] आपल्या मंत्रांच्या
योगानें बुलोकाहून प्रतिदिवशीं
तीन वेळ एकाच क्षणांत येत अ-
सतो.

९. देवजात, देवप्रेरित मनु-
ष्यनायक महान् ऋषि [विश्वामित्र]
जलागाध नदीला थांबविता झाला.
जेव्हां विश्वामित्र सुदासाकडून य-
जन करविता झाला तेव्हां इन्द्र
कुशिकांचा प्रिय झाला.

8. Maghava assumes
every form, evolving bodies
from his own body. For
he the drinker [of the
soma] out of seasons, he,
the possessor of Truth,
thrice comes by virtue
of his own hymns from
heaven at the same hour.

9. The great Rishi, god-
begotten [and] god-inspir-
ed, [and] leader of men,
stopped the deep river.
Indra behaved as dear to
the Kus'ikas when Vis'vā-
mitra guided Sudās in the
sacrifice.

८. 'एकच क्षणांत' = 'परि मुहूर्तम्.'
म्हणजे अनेक उपासकांच्या घरी जाव-
याचें असतां हि इन्द्र सर्वोच्या घरी जातो,
आणि एकाच्या मागून दुसऱ्याच्या घरी
जात असतो असें नाही, तर सर्वोच्या
घरी एकाच संमयीं जात असतो.

'आपल्या मंत्रांच्या योगानें' = 'स्वै-
र्मन्त्रैः.' म्हणजे इंद्राला जीं सूक्तां अर्पण
करितात तीं त्याला येण्याविषयी प्रार्थना
करून आणीत असतात.

'जलागाध नदीला थांबविता झाला'

= 'अर्णवे सिन्धुम् अस्तश्चात्.' म्हणजे वि-
पाद्गुप्तुद्रीच्या संगमाला. सू. २६७ मं. १
पहा.

९. 'सुदास.' सू. ४७ मं. ६ आणि
टीप पहा. उत्तरार्धाचा भावार्थ असा
की, 'विश्वामित्रानें ज्या दिवशी इन्द्राची-
त्यर्थ सुदास पंजवन राजाकडून यज्ञ क-
रविला, त्या दिवसापासून विश्वामित्राचें
कुळ इंद्राला प्रिय झाले आणि इंद्र त्यास
प्रिय झाला.'

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।
 देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु
 ॥ १० ॥ ॥ २० ॥

हंसाः ऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीः ऽभिः ।
 अध्वरे । सुते । सचा ।
 देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः ।
 सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥ २० ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।
 राजा वृत्रं जह्वन्तप्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥
 उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मु-
 ञ्चत । सुऽदासः ।
 राजा । वृत्रम् । जह्वन्त । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते ।
 वर । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [हे कुशिरुवशोद्ववाः], हंसा इव अद्रिभिः (= प्रावभिः) श्लोकं कृणुथ (= ध्वनिं कुरुत) अध्वरे सुते सचा गीर्भिरमदन्तः (= यज्ञे सोमेभिर्पुते सति देवान् सोमं हर्षयत च) । हे विप्राः (= मेधाविनो) नृचक्षसः (= नृणां नायकाः) कुशिकाः (= कुशिकवंशजा) ऋषयः, देवेभिः (= देवैः सह) सोम्यं मधु (= मधुरं सोमरस) वि पिबध्व (= परस्परव्यतिहारेण पिबत) ॥

११. हे कुशिकाः (= कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः), उप प्र इत (= “ अथस्य समीपे प्रवेशेन गच्छत ”) । चेतयध्वं (= “ सावधाना भवत ”) । सुदासः (= पैजवनस्य राज्ञः) अथ राये (= दिग्विजयेन धनप्राप्तये) प्र मुञ्चत (= प्रक्षेपेण मुञ्चत) । राजा (= इन्द्रो) वृत्रं (= शत्रु) प्राक् अपाक् उदक् (= पूर्वस्या दिशि पश्चिमदिशि उत्तरदेशेषु च) जह्वन्त (= अतिशयेन हन्यात्) । अथ (= तथा हनने सति) [स पैजवनः] पृथिव्या वरे आ (= पृथिव्याः श्रेष्ठे शिखरे = देवयजनलक्षणे) यजाते (= यजेत) ॥

१०. तुम्ही प्राण्यांनीं हंताप्र-
माणें घनि करा आणि यज्ञांत
सोम काढितांच स्तुतींनीं [देवांला]
हर्षवा. हे मेधावी, नरनायक कु-
शिक ऋषींनो, तुम्ही सोम मधुर-
पेय देवांसहित प्या.

११. हे कुशिकांनो, तुम्ही
चला, सावधान व्हा. सुदासाचा
अश्व धनासाठीं सोडा. राजा [इंद्र]
पूर्वेत, पश्चिमेत [आणि] उत्त-
रेत शत्रूला मारमालून टाकिल.
नंतर [सुदास] पृथिवीच्या श्रेष्ठ
स्थळीं यज्ञ करो.

10. Like flamingoes
you make a sound with
the [soma-pressing] stones,
exhilarating [the gods]
with hymns, when the so-
ma is extracted. Drink ye
the sweet soma-juice with
the gods, ye wise Rishis,
sons of Kus'ika, leaders of
men!

11. Come, o sons of
Kus'ika, be prepared. Let
go the horse of Sudâs for
wealth. The king [Indra]
shall have slain the ene-
my in the east, in the
west, in the north. Then
let the sacrificer perform
the sacrifice on the pin-
nacle of the earth.

१०. 'कुशिक' हें सूक्त ज्याने केले
तो कुशिक कुळांतला होता. तो आपल्या
गोत्रजांस बोलत आहे.

११. सुदास राजा अश्वमेधासाठीं घो-

डा सोडणार होता त्या वेळीं सूक्तवक्ता
आपल्या कुशिकगोत्रजांस बोलत आहे
असें समजलें पाहिजे.

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमनुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अनु-
ष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वृजिणे ।

करदिन्नः सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वृजिणे ।

करत् । इत् । नः । सुरार्धसः ॥ १३ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरम् । दुहे ।

न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रऽमगन्दस्य । वेदः । नैचाऽशाखम् । मघऽवन् ।

रन्धय । नः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. योह [विश्वामित्रः] इमे रोदसी इन्द्रम् (= इमे द्यावापृथिव्याविन्द्रं च)
अनुष्टव (= स्तुतवानस्मि) [तस्य मम] विश्वामित्रस्य इदं ब्रह्म (= स्तोत्रं) भारतं
जन (= भरतकुल जन) रक्षति (= रक्षिष्यति) ॥

१३. विश्वामित्राः (= विश्वामित्रकुलोत्पन्ना अस्मद्गोपा उपासका) वृजिणे इन्द्राय
ब्रह्म (= स्तोत्रम्) अरासत (= प्रायच्छन् = वयं कृतवन्तः स्मः) । स नः सुरार्धसः, कर-
दित् (= अस्मान् सुधनवतः करोत्येव) ॥

१४. [हे इन्द्र], गावः (= धेनवः) कीकटेषु (= अनार्यनिवासेषु जनपदेषु)
ते (= त्वदर्थे) किं कृण्वन्ति (= किं कुर्वन्ति = करिष्यन्ति) ? न [ता] आशिरं
दुहे (= सोममिथणयोग्य पयो न दुहन्ति) न तपन्ति घर्म (= प्रवर्गाख्यकर्मोपयुक्त
पयोपि न तापयन्ति) । [अतः कारणात्] प्रमगन्दस्य (= वार्षुविरुपुनस) वेदः

१२. ज्यापेक्षां मी ह्या उभय
चावाटधिर्वाला [आणि] इंद्राला
स्तविलें आहे, त्यापेक्षां [मज]
विश्वामित्राचें हें स्तोत्र भारत जना-
ला रक्षील.

१३. विश्वामित्रांनीं वज्रधर
इंद्रासाठीं [हें] स्तोत्र केलें आहे.
तो आम्हांला सुसंपन्न करीलच
करील.

१४. [हें इंद्रा], कीकटां-
तील गाई तुजकरितां काय क-
रितात ? सोमांत घालाययाचें दूध
देत नाहीत, [आणि] पायस [हि]
शिजवीत नाहीत. तूं व्याजखोरा-
च्या पोराचें धन आम्हांला आणून
दे. हे मघवन्, तूं नैचाशाखाला
आमच्या अधिकाराखालीं आण.

12. Inasmuch as I
Vis'vāmitra have praised
both these worlds [and]
Indra, this my hymn will
protect the race of Bha-
rata.

13. The sons of Vis'vā-
mitra has given [this]
hymn to Indra, the wic-
der of the thunderbolt.
He shall doubtless make
us rich.

14. What will the cows
do for thee among the
Kikatas? They neither
yield the milk to be mixed
with the soma nor afford
the milk to be boiled for
the oblation. Bring to us
the wealth of the usurer's
son. Bring under our rule,
o Maghavan, the vulgar
races.

१२. 'भारत जनाला.' सू. २५७
मं. २ भारतकुळ म्हणजे सूक्तवक्ता ऋषि
ज्या कुळात झालेला ते विश्वामित्राचें कुळ.

१४. 'कीकट' म्हणजे 'अनार्य
देश' असें सायण म्हणतात; म्हणजे
ज्यांत आर्यलोक राहत नाहीत, अनार्य
लोक—कोट्टी, भिल्ल वगैरे—राहतात तो
देश. वसईपासून उचरेला निर्मळ गांधी
कार्तिक वद्य १०, ११, १२ या तीन
दिवशी यात्रा भरते ती तेथें शंकराचा-

र्यांनी समाधि घेतल्याचें स्थळ आहे त्या
स्थळी भरते. ती समाधि घेतलेला देश
'कीकट' होय असे म्हणतात.

'नैचाशास.' म्हणजे ज्याचे पृत्रपौन
शुद्धिणीच्या पोटी जन्मलेले आहेत तो
'नीचाशास.' त्या कुळांत झालेला जो
तो नैचाशास, असे सायण म्हणतात.
तसा अर्थ असेल, किंवा अनार्य लोकां-
ची एक जात असेल.

ससर्परीरमंति वाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान श्रयो देवेभ्यममृतमजुयम् ॥ १५ ॥ २१ ॥

ससर्परीः । अमंतिम् । वाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान । श्रयः । देवेभ्यु । अमृतम् । अजुयम्
॥ १५ ॥ २१ ॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्या नन्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्रयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परी । अमरत् । तूर्यम् । एभ्यः । अधि । श्रवः । पाञ्चऽजन्यासु ।
कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नन्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे । पलस्तिऽजम-
दग्रयः । ददुः ॥ १६ ॥

(=धन) न (=अस्मदर्थम्) आ भर (=आनय) । हे मघवन्, नैचाशास्त्र नो रन्धय (=पतितस्य धनम् अस्मभ्य साधय) ॥

कीरटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु ।... ..प्रमगन्दस्य । द्विगुण्यादिलक्षण परिमाण गतोर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषा ददातीति मगन्दो वार्धुषिन् । तस्यापन्य पुत्रादि प्रमगन्द । प्रस्त्वादिबदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यन्तरुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किं च हे मघवन्धनवन्निन्द्र नैचाशास्त्रम् । नीचासु शूद्रयोनिपृत्पादिता शास्त्रा पुनर्पौत्रादिपरपरा येन स नीचाशास्त्रम् । शूद्रापत्यैश्च वेवलैः शूद्रावेदी पतत्यध इति च पातः हेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य सर्वधि धन नैचाशास्त्रम् । तद्धन नोस्मभ्य रन्धय । साधय । इति सायण ॥

भाषायाम्.

१५ जमदग्निदत्ता (=जमदग्निभिर्दत्ता) ससर्परी (=“ सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् ”) अमंति वाधमाना (=अज्ञान नाशयन्ती सती) बृहत् मिमाय (=प्रभूत यथा भवति तथा शब्द करोति) । सूर्यस्य दुहिता [सा वाक्] अजुयम् (=जरारहितम्) अमृत (=मरणरहित) श्रव (=अन्न) देवेषु आ ततान (=समन्तात्तनोति) ॥

१६. पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु अधि (=निषादपञ्चमपञ्चजनसवन्निनीषु प्रजासु

१५. जमदग्नीनीं दिलेली अज्ञान नाहीसें करणारी सप्तर्षी मोठा नाद करिती शाली. ती सूर्याची कन्या देवलोकीं अजर [आणि] अमर अन्न पौहचविती शाली.

१६. पंचजन लोकांमध्ये [जे] धन [असेल ते] धन [सप्तर्षी त्यांपासून सत्वर आणून [आम्हांस] देओ. जी मला पलस्तिजमदग्नीनीं दिली, अशी ती पक्षसंबंधी [सप्तर्षी] नवें आपुण्य देणारी [होओ].

15. The *Sasarpari*, driving away ignorance, being given by the *Jamadagnis*, made a loud noise. She, the daughter of the sun, carried the undecaying [and] immortal food among the gods.

16. [Whatever] food [there may be] among the people of the five races, may the *Sasarpari* bring it from them quickly. My new life.

१५. 'जमदग्नि.' हें विश्वामित्राच्या एका पूर्वजाचें नांव आहे. म्हणून 'जमदग्नीनी दिलेली' याचा अर्थ 'विश्वामित्राच्या वंशजांनी दिलेली' असा आहे. 'सप्तर्षी.' हा शब्द कठिण आहे. हा शब्द पुनः दुसऱ्या ठिकाणी ऋग्वेदांत आलेला नाही. सायण 'दाणी' असा अर्थ करितात. कोणी पाश्चात्य विद्वान् संमार्मांत वाजवावयाची एक हुतारी असें कल्पितात. 'सूर्याची कन्या' म्हणजे, सायणाप्रमाणें, 'सप्तर्षी'च होय. आमचा अर्थ अक्षरशः आहे.

१६. ह्या ऋचेत तरी काठिन्य 'सप्तर्षी'चेच आहे.

'पंचजन.' सू. ८९ मं. १० पहा. 'पंचजनांत आहे' म्हणजे सर्व पृथ्वीवरील प्रजेमध्ये आहे असें समजलें पाहिजे.

'पलस्तिजमदग्नि.' दीर्घायुष जे जमदग्नि ऋषि ते असें सायणाचार्य म्हणतात. पुनः हें नांव कोठें आलेले नाही.

'पक्षसंबंधी.' म्हणजे पक्षादिकाचा निर्वाहक जो सूर्य त्याची कन्या असा सायणानी अर्थ केला आहे.

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेपा वि वाँहि मा युगं वि शारि ।
 इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोऽरिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥
 स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वह्नि ।
 मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः ।
 सचस्व ॥ १७ ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा अस्ति ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदाः । अस्ति ॥ १८ ॥

मध्ये) [यद्] श्रवः (=अन्न) [तद्] एभ्यः (=पञ्चजनेभ्यः सकाशात्) स-
 सर्परीः (=वादेवता) त्व्य (=शीघ्रम्) अभरत् (=आनयतु) । या [ससर्परी]
 पलस्तिजमदप्रयः (=एतन्नामान ऋषयो) मे ददुः (=मह्यं ददुः) सा पक्ष्या
 (=१ मासार्धस्य संवन्धिनी) नत्र्यम् आयुः (=नवमायुर) दधाना (=कुर्वाणा)
 [त्व्यमाभरत्] ॥

भाषायाम्.

१७. [रथे नियुक्तौ] गावौ स्थिरौ भवताम् । अक्षो वीळुः (=ददो) [भवतु] ।
 ईषा (=दण्डो) मा वि वाँहि (=विद्धो मा भवतु) । युगे मा वि शारि (=विशीर्णो
 मा भवतु) । इन्द्रः शरीतोः पातल्ये ददतां (=विशरणत्माक् कीलके धारयतु=
 कीलके यथा न छिन्ने स्थाता स ते तथा धारयतु) ।—हे अरिष्टनेमे (=अहिस्त-
 मधिविशिष्ट रथ), अभि नः सचस्व (=अस्माभिः सह संगतो भव) ॥

राज्ञः सुदासो यशोरभृथं श्रुत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथेयादिकं युजानो
 विश्रामिथो रथाद्धानि स्तौति । इति सायणः ॥

१८. हे इन्द्र, नलानूषु बलं धेहि (=अस्माकं शरीरेषु बलं धारय) । नः अ-
 नलुत्सु (=अनलुत्सु बलोर्वर्द्धेषु) बलं [धारय] । जीवसे (=जीवितु) तोकाय
 तनयाय (=तुभ्यै पोत्राय च) बलं [धारय] । त्वं हि बलदाः (=बलस्य
 दाता) अस्ति ॥

१७. बैल स्थिर होओत. आंस घट्ट राहो. ईस न तुटो, छुकड न मोडो. खिळे मोडण्याच्या पूर्वी इद्र खांस धरो. हे सुदृढांग [रया], तूं आम्हां बरोबर चल.

१८. हे इंद्रा, तूं आमच्या आंगीं बळ घाल, आमच्या बैलांच्या आंगीं बळ [घाल]. [आमच्या] पुत्रांनीं [आणि] पौत्रांनीं चिर काल जगावें म्हणून त्याला तूं बळ दे. कारण कीं, तूं बळ देणारा आहेस.

१७. प्रयाणाच्या प्रसंगीचे हे वचन आहे.

‘ईस’=‘ईषा.’ म्हणजे गाढीच्या चौकटीपासून ते जुळुवापर्यंत जे लाहूड, की ज्यावर हारुणारा बसतो आणि जें

17 May the two bullocks be steady. May the axle be strong. May not the pole be broken, may not the yoke be smashed. May India support the pins before they break. Come to us, o chariot of unbroken peripheries.

18. Put strength in our limbs, put strength, o India, in our bulls, [give strength] to [our] sons [and] grandsons for to live [long] For thou art the giver of strength.

प्रथम रुद्र असून मग लहान लहान होत असते, ते दोन तीन दहाचे मिळून नेलेले असतें तें. त्याला ‘ईषा’ अथवा ‘वधुरा’ असें संस्कृतांत नांव आहे.

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिशपायाम् ।
अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिषो नः ।

॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शि-
शपायाम् ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् ।
अव । जीहिषः । नः ॥ १९ ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥ ॥ २२ ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च रीरिषत् ।
स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥ २२

भाषायाम्.

१९. [हे इन्द्र], खदिरस्य सारम् अभि व्ययस्व (= खदिरनामवृक्षस्य सारभू-
तम् आर्णि तत्तत्स्थानेषु दाढ्यर्थं निधेहि) । स्पन्दने (= रथस्य गमने सति) शिश-
पायाम् ओजो धेहि (= शिशपाख्यदाहनिर्मिते रथस्य फलके बलं निधेहि) । हे
वीळो (= दृढ) वीळित (= दृढीकृत) अक्षं, वीळयस्व (= त्वं दृढो भव) । अस्माद्
यामात् (= रथाद्) नः मा अव जीहिषः (= अस्मान्मा पीपतः) ॥

२०. अयं वनस्पतिः (= वृक्षपतिविकारभूतो रथः) अस्मान् मा च हा मा च
रीरिषत् (= मा त्याक्षीत् मा विनाशयत् च) । आ गृहेभ्यः (= यावद्गृहान्माप्नुयाम
तावद्) [अपि च] आ अवसै (= यावद्रथवेगावसानं तावत्) [अपि च] आ
विमोचनात् (= यावद्रथादथयोर्विमोचनं तावत्) स्वस्ति [भवतु] ॥

अन यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते !.....! अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थां ।
इति सायणः ॥

पॉहच ता० १ पासून ता० ३० एप्रिल सन १८८१ पर्यंत.

			ह. आ.
रा. सा. द्वारकादास चतुर्भुज.	...	१८८०/८१	६-६
रा. रा. गणेश सिताराम शास्त्री.	...	...	६-६
श्रीमंत. ठाकूरसाहेब. लिमडी.	...	...	१२-१२
व्ही. एन्. नरसिंह ऐंगार.	...	...	६-६
रा. रा. विठ्ठल नारायण पाठक.	...	...	६-६
„ „ हरि गोपाळ पाध्ये.	...	...	६-६
„ „ रामचंद्र मोरेश्वर वापट.	...	...	६-६
ग. वा. रंगराव भीमाजी.	...	...	६-६
कारभारी साहेब, संस्थान कोलापूर.	...	...	९५-१०
„ सरथान इचलकरजी.	...	...	४४-१०
„ संस्थान कामल.	...	...	३८-४
„ संस्थान निदाळगड.	...	...	१९-२
„ संस्थान बाणडा.	...	...	१९-२
डब्ल्यु. ए. रसेलसाहेब, वेळगांव.	...	...	६-६
रा. रा. कृष्णाजी हरि आपटे मागील वाकी.	...	...	२५-८
„ „ जनार्दन रामचंद्रजी.	...	१८८०/८१	६-०
„ „ नारायण निश्राम दळवी.	...	...	६-०
„ „ नारायण महादेव परमानंद.	...	...	६-०
रे. जे. एस्. राबर्ट साहेब.	...	...	६-०
„ राबर्ट. सि. रकायर साहेब.	...	...	६-०
मो. पी. पिटरसन साहेब.	...	...	६-०
रा. रा. गणेश नरसिंह जोशी.	...	...	६-०
„ „ गोविंद गंगाधर फडके.	...	...	६-०
मेजररी. मिशन. ला० शरणपूर.	...	...	६-१२
रा. रा. जगनाथ इच्छाराम.	...	...	६-६
एम्प्लेक्शन इनस्पेक्टर, नागपूर.	...	...	४१-७
ग. रा. वामनराव महादेव लेले.	...	...	६-६
„ „ मुकुंद बाळकृष्ण बटी.	...	...	६-६
„ „ कृष्णराव नारायण रेगे.	...	१८८१/८२	६-६

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केलें आहें.

भापांतरकर्ता

•

१९. सैराचें सार जागचे-
जागीं घाल. [हे इंद्रा], रथ जात
असतां फळीचे आंगीं जोर राही
असें कर. हे घट्ट [आणि] घट्ट
बेतविलेल्या आंसा, तूं घट्ट ऐस.
या रयांतून आम्हांला पडूं देऊं
नको.

२०. हा वृक्षराज आम्हांला
न टाको [आणि] आम्हांला न
दुखवो. आमच्या घरापर्यंत, [रथ]
यांबेपर्यंत, [घोडे] सुटत तोंप-
र्यंत, कल्याण असो.

19. Put the pith of the
Khadira tree in its place,
[when the chariot is] in
motion put strength in the
plank. O strong, [and]
strengthened axle, be thou
strong. Do not let us fall
away from this chariot.

20. May this lord of
the forest never leave us
nor hurt us. [May all be]
safe up to [our] house, up
to our arrival, up to [our]
unharnessing the horses.

१९. 'सैराचे सार' = 'सदिरस्य
सारम्.' म्हणजे ज्याची आणि कर्त्तितात
तो सैराचा तुकडा.

२०. 'वृक्षराज' = 'वनस्पतिः' म्ह-
णजे मोठमोठ्या वृक्षाचा केलेला रथ.

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्टयधरः सस्पदीष्ट यमुं द्विप्मस्तमुं प्राणो जहातु ॥ २१ ॥
इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽ-
वन् । शूर । जिन्व ।

यः । न । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यम् । ऊं इति । द्विप्मः ।
तम् । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।
उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

२१. शूर हे इन्द्र, हे मघवन्, अद्य बहुलाभिः (=प्रभूताभिः) यात्श्रेष्ठाभिः
(=शत्रुवधकर्मणि श्रेष्ठभूताभिः) ऊतिभिः (=रक्षाभिर्) नो जिन्व (=अस्मान्
प्रीणय) । यो नो द्वेष्टि सः अधरः पदीष्ट (=अधरः सन् निरुष्टः सन्नधः
पततु) । यमुं (=यं च) [वयं] द्विप्मस्तम् उ (=तमपि) प्राणो जहातु
(=परित्यजतु) ॥

२२. परशुं चिद्वि तपति (=“यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृश्चो वितपति विशिष्ट-
तापमुक्तो भवति एव मदीयो द्वेष्टा वितपतु”) । शिम्बलं चित् (=“शाल्मल्लोक्त-
सुम यथानायासेन विवृश्चति विच्छिद्यते एवं स द्वेष्टा विवृश्चति विच्छिन्नावयवो भ-
वतु”) । हे इन्द्र, येषन्ती प्रयस्ता उखा चित् (=उषन्ती प्रहता स्थालीव) फेनम-
स्यति (=फेनं मृत्तादुन्निरतु) ॥

२१. हे मघवन्, हे शूर इंद्रा, तूं आज आम्हांला अनेक बळिष्ठ संरक्षणांनीं रक्ष. जो कोण आमचा द्वेष करितो तो खालीं पडो. आणि ज्याचा द्वेष आम्ही करितों त्याचा प्राण त्याला सोडून जाओ.

२२. परशुला [पाहून विह्वल झाल्या] प्रमाणें [शत्रु] विह्वल होओ. सावरीच्या फुलाप्रमाणें तुटून पडो. हे इंद्रा, गळणाऱ्या फुटक्या शरीप्रमाणें फेण टाको.

21. Preserve us today, o brave Maghavan, with many mightiest helps. May he perish who hates us; may life abandon him whom we hate.

22. May [the enemy] be heated as at the sight of an axe. May he drop like a flower of the s'almañ tree. Like a broken cooking pot that leaks, may he throw up foam.

२२. यात शत्रु विह्वल होऊन नाश | पावो असा शाप आहे.

न सायकस्य चिकित्ते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
 नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥२३॥
 न । सायकस्य । चिकित्ते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । म-
 न्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अ-
 श्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।

हिन्वन्त्यश्मरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥२४॥२३॥
 ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपपित्वम् । चिकितुः । न । प्रप-
 पित्वम् ।

हिन्वन्ति । अश्मम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्यावाजम् । परि ।
 नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥ २३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२३. “पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शपात्रिवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुरा बद्धा नीतवन्तः । तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्या-
 वसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं न चिकिते । भवद्विर्न ज्ञायते । अत एव
 लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु मन्यमानाः । पशु
 इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा स्वकीयं
 देशं प्रापयन्ति । एव स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति
 धिक्करोति ” । इति सायणः ॥

नावाजिनमिति । अवाजिनं (= यः पशुवाजी नास्ति तादृशं बलीवर्दादिकं) वा-
 जिना (= अश्वेन सह) न हासयन्ति (= न स्पर्धयन्ति आजौ न धावयन्ति) । गर्द-
 भम् अश्वपुरो न नयन्ति (= नाशं त्यक्त्वा गर्दभं पुरस्तान्नयन्ति) ॥

२४. हे इन्द्र, इमे भरतस्य पुत्राः (= भरतवश्या विश्वामित्रा) [“ वसिष्ठेः सह ”]
 अपपित्वं चिकितुर्न [तु] प्रपित्वम् (= असर्गातिं जानन्ति सर्गातिं न जानन्ति) ।
 नित्यम् अरणं न अथ हिन्वन्ति (= सहजम् “ अरिम् ” इव “ वसिष्ठम् प्रति ”

२३. हे जन हो, [तु-
म्हांला] अंतकाचें [सामर्थ्य]
कळत नाही. [म्हणून] लुब्धा-
ला पशु मानून नेतात. जो
वास्तव नव्हे त्याजकडून वास्तुशी श-
र्यत करवीत नाहीत. गाढवाला
घोड्याच्या पुढें नेत नाहीत.

२४. हे इंद्रा, हे भरताचे वं-
शज वियोग जाणतात, संयोग
जाणत नाहीत. ते जन्मवैय्यावर
[टाकिल्या] प्रमाणें घोडा टाकि-
तात. ते संग्रामांत धनुष्य घेऊन
फिरतात.

23 O people, to you
is not known [the power]
of the destroyer. [There-
fore] they carry the
covetous one, thinking
[him] a beast. They do
not make an animal that
is not a steed run a race
with a steed. They do not
carry an ass before a horse.

24. These sons of Bha-
rata, o Indra, know sepa-
ration, not union, [with
the sons of Vasishtha].
They run their horse as
against their natural en-
emy. They carry the bow
about in the battle.

२३. ह्या मंत्राचा पूर्वार्थ कठिण
आहे. सायणाचार्यांनी केलेला अर्थ भा-
षेत दिला आहे. पूर्वार्थाचा अर्थ आम्ही
केवळ सायणांस अनुसरूनच केला आहे.
आणि उत्तरार्थाचा अर्थ अक्षरशः केला
आहे. सगळ्या ऋचेचा शब्दार्थ सोपा
दिसतो, परंतु भावार्थ काही अंशी सूक्त-
कर्त्यानेच गूढ ठेविल्यामुळे उघड नाही.
'लोघ' शब्द पुनः कोठे आलेला नाही.

२४. ही ऋचा सुद्धा बरीच दुर्बोध
आहे. सायणांप्रमाणें भावार्थ हाः—'हे

इंद्रा, आम्ही भरतवंशज वसिष्ठांशी संग-
ति करणार नाही. नित्य त्यांहून दूर
राहूं. त्यांचा आमचा संग्राम होतो,
आणि त्याजवर आम्ही शस्त्रप्रहार
करितों.'

परंतु या सूक्ताशी अशा अर्थाचा
कोही संबंध दिसत नाही, आणि वसिष्ठ-
कुलजाचा निर्देश मंत्रात नाही त्यापेक्षां
त्याला अनुलक्षून हें वचन आहे असें
म्हणण्यास आधार दिसत नाही.

सूक्तम् ५४-२८८.

विश्वामित्रपुनः प्रजापतिः बारुपुनः प्रजापतिर्वा ऋषिः । विश्वे देवा
देवता । शिष्टुप् छन्दः ॥

इमं महे विदध्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जन्भुः ।

शृणोतु नो दम्पेभिरनीकैः शृणोतुभिर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमम् । महे । विदध्याय । शूषम् । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र ।
जन्भुः ।

शृणोतु । नः । दम्पेभिः । अनैकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः ।
अजस्रः ॥ १ ॥

महि महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो मे इच्छश्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति ।
प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा ।
आयोः ॥ २ ॥

अथ प्रेरयन्ति । आजौ (=संभावे) ज्यावाजं (=ज्या बलं यस्य तद्रुनः) परि
नयन्ति (=परिणयन्ति = " वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति ") ॥

भाषायाम्.

१. इमं शूषम् (=इदं स्तोत्रं) महे (=महते) विदध्याय (=यक्षियाय) ईड्याय
(=स्तुत्याय) [अग्नये] शश्वत् कृत्वः (=पुनःपुनः) प्र जन्भुः (=उपासकाः प्र-
कर्षेण धारयन्ति प्रयच्छन्ति) । अजस्रोभिः (=अविनाश्यभिर्) दम्पेभिरनीकैः
(=गृहे विद्यमानैस्तेजोभिर्) नः शृणोतु (=अस्मान् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु)
दिव्यैः शृणोतु (=दिवि विद्यमानैस्तेजोभिश्च नः स्तोत्रं शृणोतु) ॥

२. [हे स्तोतः], महे दिवे महि स्तोत्रम् अर्च (=महते शुरुपाय देवाय महत्
स्तोत्रम् उच्चारय) । प्रजानन् (=अभिलषितव्यं प्रकर्षेण जानन्) इच्छन् (=अभि-
लषित वाञ्छन्) मे कामः (=मम मनोरथश्च) चरति (=सर्वतः संचरति) । ययोः

सूक्त ५४-२८८.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र प्र-
जापति या नांवाचा पुरुष, अथवा
त्याच नांवाचा वाक् याचा पुत्र.
देवता-विश्वे देव. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. महान् यजनीय आणि
स्तुत्य [अग्नी] प्रीत्यर्थे हे स्तोत्र
पुनःपुनः अर्पण करीत आहेत.
अविनाशी अग्नि गृहसंबंधी तेजांनीं
आमचें ऐको, आणि दिव्य तेजांनीं
ऐको.

२. [हे स्तोत्रा], तूं महा
दुःप्रीत्यर्थे आणि पृथिवीप्रीत्यर्थे
मोठे [स्तोत्र] गा.— माझा स-
ज्ञान मनोरथ इच्छा करीत करीत
फिरत आहे.— ज्या द्यावापृथि-
वीच्या स्तोत्रांत [आणि] यज्ञांत
तेजस्वी स्तोते यजमानासह हर्ष
पावतात.

HYMN 54-288.

To Vis'v'e Devas. By Prajāpati
son of Vis'rāmitra, or by Prajā-
pati the son of Vāk. Metro—
Trishṭubh.

1. This hymn [the
priests] again and again
have offered to [Agni who
is] great, adorable and
praise-worthy. May Agni,
the indestructible, hear us
with his domestic splen-
dors—hear with his heaven-
ly [splendors].

2. Sing a great hymn
in honour of great Heaven
and Earth. My knowing
desire is anxious. For in
hymn and in sacrifices
[made] in honour of them
brilliant priests rejoice
along with the sacrificer.

१. 'गृहसंबंधी तेजांनी' = 'दम्ये-
भिः अनीकैः' म्हणजे ज्या कल्याण-

कारक दीप्तींनी अग्नि घरात मकाशतो
त्याही.

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे पु णः सुविताय प्र भूतम् ।
 इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥
 युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः ।
 सुविताय । प्र । भूतम् ।
 इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि ।
 रत्नम् ॥ ३ ॥

उतो हि वां पुण्या आविविद्व ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।
 नरश्चिद्वां समिथे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥
 उतो इति । हि । वाम् । पुण्याः । आविविद्वे । ऋतावरी इत्यृतवरी ।
 रोदसी इति । सत्यवाचः ।
 नरः । चित्र । वाम् । समुद्धे । शूरसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि ।
 वेविदानाः ॥ ४ ॥

स्तोमे विदपेषु [च] (= स्तोत्रे यज्ञेषु च) देवाः सपर्यवः (= तेजस्विनः पूजाकामाः स्तोतारः) आयोः सचा (= यजमानेन सह) मादयन्ते (= दृष्टा भवन्ति) ॥

भाषायाम्.

३. हे रोदसी (= यावापृथिव्यौ), युवोर्ऋतं (= युवयोः कर्म प्रकाशनभूतधारणादिरूप) सत्यम् अस्तु (= यथार्थं भवतु) । नो महे सुविताय सु प्र भूतम् (= अस्माकं महते सुखाय सुधु प्रभवतम् = अस्मभ्य सुख दातुं समर्थं भवतम्) । हे अग्ने, दिवे पृथिव्यै (= दिवे च पृथिव्यै च) इदं नमः (= एष नमस्कारोस्तु) । प्रयसा सपर्यामि रत्नं यामि (= अन्नेन हविर्लक्षणेन परिचरामि श्रेष्ठं धनं याचे च) ॥

४. उतो हि (= अपि च) हे ऋतावरी रोदसी (= सत्यरत्नौ हे यावापृथिव्यौ), सत्यवाचः पुण्याः (= सत्यं यदन्तः पुरातना ऋषयो) वाम् आविविद्वे (= युवा लेभिरे युवयोरनुमह लब्ध्वा पूर्णमनोरथा वयुवुः) । हे पृथिवि, [हे सुदेव च], समिथे शूरसातौ वा वेविदानाः (= युद्धे समाप्ते च युवयोर्लब्धानुमहा) नरश्चित् ववन्दिरे (= क्षरा अपि पुरुषा वा तुष्टुवुः) ॥

३. हे दानाप्रियी हो, तुमची आज्ञा यथार्थ असो. तुम्ही आमचे मोठे कल्याण करण्यास समर्थ असो. हे अग्नी, हा नमस्कार दूला आणि पृथिवीला [अर्पण] असो. मी हविरान्नाने पूजितों [आणि] मी उत्तम संपत्ति याचिंतों.

४. आणि हे सत्यवंत दानाप्रियी हो, पूर्वी होऊन गेलेले सत्यवचनी उपासक तुमच्या रुपेने पूर्णमनोरथ झाले. हे पृथिवी, शूर जन तुमची कृपा पावून संग्रामांत आणि युद्धांत तुम्हांस वंदिते झाले.

3. May your law be true. Be ye mighty [to give] us great good. May this obeisance be offered to Heaven and Earth, o Agni! I serve the gods with food and I beg for wealth.

4. And even the truthful ancients propitiated you, o Truthful Heaven and Earth! In fight [and] in battle warriors having obtained [your favour], o Earth [and Heaven], bowed unto you.

को अद्वा वेद क इह प्र वोचद्देवां अच्छा पथ्या का समेति ।
 ददृश्रे एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु ब्रूतेषु ॥ ५ ॥ २४ ॥
 कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ ।
 पथ्या । का । सम् । एति ।
 ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । ब्रूतेषु ॥
 ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि यमिचष्ट क्रतस्य योना विधृते मदन्ती ।
 नाना चक्राने सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥
 कविः । नृचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । क्रतस्य । योना । वि-
 धृते इति विधृते । मदन्ती इति ।
 नाना । चक्राने इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना ।
 संविदाने इति सम्विदाने ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. देवान् अच्छ वा पथ्या सम् एति (=देवान्प्रति को मार्गो गच्छतीति) को
 अद्वा वेद क इह प्र वोचत् (=कः सत्य ज्ञातवान् कथं प्रवर्णनात् लोक उक्तवान्) ?
 परेषु गुह्येषु ब्रूतेषु (=उच्यमानेषु गुह्येषु कर्मसु दिव्येषु तेषां चरितेषु) एषा या अवमा
 (=तेषां देवानां यान्दयमानि नीचैस्तमानि) सदांसि (=स्थानानि) [तानि]
 ददृश्रे (=दृश्यन्ते) ॥

६. कविः (=क्रान्तदर्शी मेधावी) नृचक्षाः (=नृणां द्रष्टा) [सविता] सी
 (=ते सावापृथिव्यौ) विधृते (=रसवत्यौ) मदन्ती (=मदन्यौ=द्वयन्त्यौ) क्रतस्य
 योना (=उदकस्य जन्मस्थाने=अन्तरिक्षे) अभि अचष्ट (=आभिमुख्येन पश्य-
 ति) । समानेन क्रतुना (=“परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणा”) संविदाने (=“परस्पर-
 रमैरमत्य प्राप्ते”) ते सदनं यथा वेः (=पक्षिणो नीडमिव) नाना चक्राने (=प्रथम-
 भेरभूत निवासस्थानं पृथग्भूत छतवत्यौ) ॥

५. देवांप्रत नेणारा मार्ग कोणता हें खरोखर कोणी जाणिलें आहे? कोणी सांगितलें आहे? वरच्या गूढ कामांमधील त्यांचीं जीं अगदीं खालचीं स्थानें तीं [मात्र] दृष्टीस पडतात.

६. रसवती आणि हर्षवती द्यावापृथिवीस अंतरिक्षांत नृदर्शकवि पाहतो. एकच कामानें एकमत झालेल्या [द्यावापृथिवी] पक्षाच्या घरव्याप्रमाणें आपलें स्थान भिन्न करित्ता झाल्या.

5. Who knows truly and who has proclaimed what path leads towards the gods? [Those] their seats which [are] the lowest in their mysterious high deeds are visible.

6. The wise [Savitā], the observer of men, sees in the home of Truth those [Heaven and Earth] suffused with rich fat [and] exhilarated. Agreeing each with the other by their common action, they divided their home even like the nest of a bird.

५. यात पूर्वाधामध्ये देवाकडेस जाणारा कोणता मार्ग आहे हें कोणास ठाऊक आहे नाय, असा चमत्कारिक संशयदर्शक प्रश्न ऋषाने केला आहे.

‘कामें’ आणि ‘स्थानें’ कोणती द्याविषयी सशय आहे.

६. हाहि मन गूढार्थक आहे. सा-पगप्रमाणें ‘नृदर्शकवि’ म्हणजे सविता

होय, आणि भिन्नभिन्न करित्ता झाल्या म्हणजे द्यावापृथिवी पूर्वी एकमेकांस जडलेल्या होत्या त्या वेगळ्या होऊन निरनिराळ्या स्थानी गेल्या; तरी या मनातील उपमा जुळत नाही. मात्र द्यावापृथिवी पूर्वी एक असून नंतर वेगळ्या झाल्या असा भावार्थ दिसतो खरा.

समान्या विपुंते दूरेभन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥
समान्या । विपुंते इति विपुंते । दूरेभन्ते इति दूरेऽभन्ते । ध्रुवे ।

पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । उं इति । ब्रु-
वाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।

एजद्भुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विपुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः । देवान् ।
विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विपु-
णम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. समान्या विपुंते (=समाने परस्परप्रीगनाख्येन कर्मणैकमत्यं गते अपि पर-
स्परं विपुंते) दूरेभन्ते (=दूरस्थान्ते) जागरूके (=जाग्रत्यौ) [ते आवापृथिव्यौ]
उत युवती स्वसारा भवन्ती (=नित्यतरुणे स्वसारी भूत्वा) ध्रुवे पदे (=अविना-
शिनि स्थले) तस्थतुः । आत् उ (=तदनन्तरं) मिथुना नाम ब्रुवाते (=द्वन्द्वानि
नामानि उर्वी पृथिवी बहुले रोदसी पुरोहिते आवापृथिव्यावित्यादीनि उच्येते=ता-
दृशैर्नामभिः स्तुयेते) ॥

८. एते [आवापृथिव्यौ] विश्वा इत् जनिमा (=सर्वोप्यपि भूतजातानि) सं
विविक्तः (=सम्यग्धारयतः=स्थानमाशे वासयतः) । महो देवान् विभ्रती न व्यथेते
(=महतापि देवान् धारयन्त्यौ न सिधेते) । [तयोर्मध्ये द्यौष्पिता] एजत् ध्रुवं
(=जगद्भुवं स्थानात्मकं च) विश्वमेकम् (=इदं सर्वं जगत्) चरत् पतत्रि वि-
पुणं वि जातम् (=चरत्पतत्रिणं च नानास्वपक्षिजातं) पत्यते (=प्रभवति
तेषां सर्वेषां पतिर्भवति) ॥

इति च एजत् जगद्भुवं स्थानात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव
पत्यते । अभिगच्छति । तथा चरत्पतत्रि पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विपुणं विश्व-
नानास्वमनयोर्मध्ये विविधते । द्यौष्पित्याध्याहारः । इति सायणः ॥

७. परस्पर समान, विभुक्त, दूरप्रांत [आणि] जागरूक द्यावापृथिवी अचलपदी राहिल्या आणि नित्य तरुण बहिणी झाल्या. नंतर त्यांत लोक जुळ्या नावांनीं हाक मारूं लागले.

८. ह्या द्यावापृथिवी सर्वे भू-तांला आपणांमध्ये धारण करितात. मोठ्या देवांलाहि धारण करीत असतां त्या थकत नाहीत. [दू] ह्या चलाचल सर्वे विश्वाचा आणि चालणारी आणि उडणारी जीं निरनिराळीं भूतें त्यांचा प्रभु होय.

7. United together [and yet] separated the watchful [Heaven and Earth], of distant boundaries, stood in the eternal place and became ever youthful sisters. Thence forward they were called by twin names.

8. They contain even all beings. Though supporting the great gods they do not tire. [Father Dyaus] is the lord of all the universe, that which moves [and] that which is fixed,—all different creation, walking and flying.

७. 'जागरूक.' म्हणजे सतत् जागृत राहणाऱ्या, विश्रांति कधीहि न घेणाऱ्या. हें विशेषण वेदांत बहुतकरून देवांला लागलेलें असतें. कारण सूर्यादिक जे देव, ते सतत् चालणारेच असतात, विश्रांति घेत नाहीत, हें उघडच

आहे. आणि द्यावापृथिवी याजवर येथे देवत्वाचा आरोप केला असल्यामुळें त्यांलाहि जागरूक हें विशेषण लागले आहे.

'जुळ्या नावांनी' = 'मिथुनानि नाम' उदाहरणार्थ द्यावापृथिवी, रोदसी इत्यादि.

सना पुराणमध्येभ्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुः ॥ ९ ॥

सना । पुराणम् । अर्थि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः ।

जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्थुः ।

अन्तरिति ॥ ९ ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदुदराः शृणवन्नग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥

॥ १० ॥ २५ ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदुदराः । शृणवन् ।

अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । सम्प्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्र-

थानाः ॥ १० ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

९. महः पितुर्जनितुर्नस्तत् (= महतो जनयितुः पितुर्देवः पितुस्तत् प्रसिद्धम् अस्मत्संबन्धि) सना पुराण जामि (= सनातन पूर्वकृमागत बन्धुत्वम्) आरात् अथि एमि (= अधुनापि स्मरामि) । यत्र अन्तः (= यस्य दिवः पितुर्मध्ये = दिवि वर्तमानेवकाशे) देवासः पनितारः (= तेजस्विनः स्तोतारो मनुष्याः = देवत्वं प्राप्ता मनुष्या) उरौ व्युते पथि (= महति विद्युक्ते मार्गे अन्तरिक्षरूपे) एवैस्तस्थुः (= गमनैस्तिष्ठन्ति पृथिव्याः सनाशाश्रत्वा तिष्ठन्ति) ॥

१०. हे रोदसी (= यायापृथिव्यौ), इमं स्तोमं प्र ब्रवीमि (= इदं स्तोत्रं प्रकथयं वदामि) । [तम्] ऋदुदराः (= मृदन्तः करुणा) अग्निजिह्वाः (= अग्निना हविर्भक्षयन्तः) सम्राजः (= सम्पद्मराजमाना) युवानः (= नित्यतरुणाः) कवयः (= मेधारिनः) पप्रथानाः (= रानि कर्माणि प्रथयन्तः = विख्याता) मित्रो वरुणः [इतरे च] आदित्यासः (= अदितेः पुत्राः) शृणवन् (= शृण्वन्तु) ॥

९. महान् पिता [आणि] जनिता [जो दू त्या]चें आमचें पुरातन आणि प्राचीन काळापासून चालत आलेलें नातें मला अजून स्मरतें. ज्या [दूच्या]ठायीं तेजस्वी स्तोते जन जाऊन विस्तीर्ण आणि रुंद मार्गावर उभे राहतात.

१०. हे द्यावापृथिवी हो, हें स्तोत्र मी उच्चारित आहे. तें को-मलान्तःकरण, अग्निजिह्व, निख-तरुण, महाप्रज्ञ आणि अतिविख्यात महाराजे अदितीचे पुत्र जे मित्र वरुण [आणि दुसरे] ते ऐकोत.

9. I remember at [this distance] our ancient [and] ancestral brotherhood of the great father and progenitor. [Dyaus], in whom the resplendent praisers [after death] go and stand in the broad [and] open path.

10. I chant this praise, o Heaven and Earth! May the sons of Aditi,—Mitra Varuna [and others],—of tender heart, eating through Agni, ruling supreme, ever-young, wise [and] renowned, hear [it].

९. 'ज्या दूच्या ठायी' इ०. म्हणजे पृथिवीवर सत्कृत्यें करून देवत्वापत्त पा-

वलेले मनुष्य वर जाऊन बुद्धीची राहत असतात.

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितुः श्लोकमथैरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे ।
पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अथैः । आत् । अस्मभ्यम् ।
आ । सुव । सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववां ऋतावां देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्तं ऋभवो मादयध्वमुर्ध्वग्रावाणो अध्वरमंतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् । सुपाणिः । स्ववान् । ऋतवा । देवः । त्वष्टा । अवसे ।
तानि । नः । धात् ।

पूषण्वन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वग्रावाणः । अध्वरम् ।
अतष्ट ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. सविता हिरण्यपाणिः (= सुवर्णहस्तः) सुजिह्वः (= शोभनजिह्वः) आ दिवो विदथे त्रिः पत्यमानः (= युससाशाद् यज्ञे त्रिषु कालेषु शीघ्रमागच्छन्) [भवति] ।
—हे सवितः, देवेषु च श्लोकम् अथैः (= स्तोत्रं धारय प्राप्नुहि) । आत् (= अनन्तरम्) अस्मभ्यं सर्वतातिम् आ सुव (= उदित्य सुतमानय) ॥

१२. सुकृत् (= जगदादेः सुषु कर्ता) सुपाणिः (= सुहस्तः) स्ववान् (= स्ववो-
वान् शोभनरक्षणवान्) ऋतावा (= सत्यवान्) देवस्त्वष्टा अवसे तानि नो धात्
(= दीप्यमानस्त्वष्टा नाम देवो रक्षणाय अस्मभ्यं तानि तानि सर्वाण्यपेक्षितानि द-
दातु) । हे ऋभवः, [यूय] पूषण्वन्तो मादयध्व (= पूष्णा सहिताः सोमपानेन दृष्टा
भवत) । ऊर्ध्वग्रावाणः (= ? सोमाभिषवार्थम् उच्चतमावाणो यूयम्) अध्वरम् अतष्ट
(= यज्ञं संपादयत) ॥

११. हे सवित्या, सुवर्णहस्त, सुजिह्व आणि दुलोकाहून यज्ञमध्ये तीन वेळ उडत येणारा असा तूं सविता देवांमध्येहि स्तोत्राप्रत पाव आणि नंतर तूं आम्हांला सुख प्राप्त करून देत देत उगव.

१२. सुकर्मा, सुहस्त, सुरक्षण आणि सत्यवान् देव त्वष्टा आम्हांला रक्षणांसाठीं सर्वे कांहीं देओ. हे ऋमूंनो, तुम्ही पूषा देवासहित हर्षित व्हा. कृतसोमयज्ञ तुम्ही [आमचा] यज्ञ संपादा.

11. Savitā, the golden-handed, the good-tongued that flies thrice to the sacrifice from heaven—Be praised, o Savitā, among the gods, and give us happiness by thy rising.

12. May the god Tvashṭā, skilful, handy, able to protect well [and] possessed of Truth, give us all for protection. With Pūshā be you delighted o Ribhus ! Set up the soma-pressing stones and perform [our] sacrifice.

१२. 'कृतसोमयज्ञ' = ऊर्ध्वमावा-
णः. 'द्वजं जे पूर्वा मनुष्य असताना

सोमरस काढून देवांपोत्यर्थ यज्ञ करित
असत असे.

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमन्तो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियांसो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरयाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः ।
अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियांसः । धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः
॥ १३ ॥

विष्णुं स्तोमांसः पुरुदस्मर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वोर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमांसः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः ।
यामनि । ग्मन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वोः । न । मर्धन्ति । युवतयः । ज-
नित्रीः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. विद्युद्रथाः (=विद्युतो रथे येषां ते) ऋष्टिमन्तः (=ऋष्टिनामायुधविशेष-
वन्तः) ऋतजाताः (=सत्यजाता) अयासः (=सततगमनशीला) यज्ञियांसः
(=यज्ञार्हा) दिवो मर्यां मरुतः (=दिवः पुत्रभूता मरुतः) सरस्वती शृणवन् (=सर-
स्वत्या सहिताः सन्तोस्मान् शृण्वन्तु) । हे तुरासः (=वेगवन्तो मरुतः), सहवीरं
रयिं धात (=वीर्योपेतपुनसहितं धनम् अस्मभ्य प्रयच्छत) ॥

१४. भगस्य कारिण इव (=सुभागस्य कर्तार इव वर्तमानाः) स्तोमांसः (=स्तो-
त्राणि) अर्काः (=शस्त्राणि) [च] यामनि (=यज्ञे) पुरुदस्मं (=बहुकर्माणं)
विष्णुं ग्मन् (=गच्छन्तु) । [स] उरुक्रमः (=दीर्घकर्मो) [भवति] । यस्य
[कर्म] पूर्वोः (=पूर्वो) युवतयो जनित्रीः ककुहः (=दिभूपा युवतयो मातरो) न
मर्धन्ति (=न हिंसन्ति) ॥

१३. विदुद्रथ, भाले धारण करणारे, सत्यजात [आणि] वेगवंत असे जे द्यूचे पुत्र यज्ञार्ह मरुत्, ते [आणि] सरस्वती [आमर्चे स्तोत्र] ऐकोत.—हे वेगवंत [मरुतांनो], तुम्ही आम्हांला शूर पुत्रांसहित संपत्ति द्या.

१४. [या] यज्ञांत भाग्याचीं जणुं उत्पादकें अशीं जीं स्तोत्रें [आणि] गायनें तीं महापराक्रम विष्णुप्रत पोंढचोत. ज्या विस्तीर्णक्रम विष्णुच्या [क्रमाला] अनेक युवति माता ज्या दिशा, त्या प्रतिबंध करीत नाहीत.

13. May the Maruts with lightning on their chariots, and armed with javelins, the Truth-born and impetuous sons of Heaven, [and] worthy of a sacrifice, hear [us] with Sarasvati.—O swift [Maruts], bestow [on us] wealth accompanied by brave sons.

14. May the praises [and] the songs [which are], as it were, the makers of good fortune, go in [this] sacrifice to Vishnu the performer of exploits.—Vishnu [is] of wide strides, whose [strides] the many quarters of the globe, [like] ever-young mothers, do not obstruct.

१३. 'भाले धारण करणारे' = 'ऋष्टिमन्तः.' सू. ३७ म. २ पहा. 'सत्यजात' म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्यात प्रादुर्भूत होणारे.

'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० पहा.

१४. 'विस्तीर्णक्रम' = 'उरुक्रमः.' विष्णु हा देव सूर्यरूप आहे ह्या गोष्टीला

अनुलक्षून हे विशेषण त्याला लाविले आहे. लाव पावले टाकणारा असा या विशेषणाचा अर्थ आहे आणि तो आनाशातून सर्व पृथिवीला दिवसा एकदा प्रदक्षिणा करणाऱ्या सूर्याला योग्य रीतीने लागतो हें उघड आहे. सू. २२ मं. १६-२२ पहा.

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः । पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुसेनः सगृभ्यां न आ भर भूरि पश्वः ॥

॥ १५ ॥ २६ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रो-
दसी इति । महित्वा ।

पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः । सगृभ्यम् । नः । आ । भर ।
भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।
युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥
नासत्या । मे । पितरा । बन्धुपृच्छा । सऽज्ञात्यम् । अश्विनोः । चारु ।
नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति ।
अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५ विश्वैर्वीर्यैः पत्यमानः (= ? सर्वैर्वीर्यमभि सगम्पमान) इन्द्रो महित्वा
(= महत्त्वेन) उभे रोदसी (= द्वावापृथिव्यौ) आ पप्रौ (= पूरयामास) । [हे
इन्द्र], पुरंदरः (= शत्रुपुराणा विदारयिता) वृत्रहा (= वृत्रस्य हन्ता) धृष्णुसेनः
(= शत्रुजयशीलसेनायुक्तस्) [त्व] पश्वो भूरि [घन] (= पशोः पशुरूप मभूत घन)
सगृभ्य न आ भर (= सगृह्यास्मदर्शमानम्) ॥

१६. हे नासत्या (= नासत्यौ), [युवा] बन्धुपृच्छा मे पितरा (= बन्धूनाम-
स्माकं सवन्धिनो पृच्छा कुर्वन्तौ = अस्मत्पाठनकर्तारौ पितरौ) [भवथ.] । [युव-
योर्] अश्विनो सजात्य नाम चारु (= बन्धुत्व तथैव कर्म वीर्यमभि पराक्रमरूप क-
मनीय) [भवति] । युव (= युवा) हि न (= अस्मभ्य) रयीणा रयिदौ (= ध-
नाना दातारौ) स्थः । अदब्धा (= अदब्धौ = अविनाशिनौ) [युवा] दात्र (= हविषा
दातार यजमानम्) अकवैः (= अकुत्सिते रक्षणे) रक्षेथे (= रक्षथः) ॥

१५. सकल सामर्थ्यानीं युक्त
इंद्र आपल्या मोठेपणानें उभय
द्यावापृथिवींस भरून टाकित्ता ज्ञा-
त्य.— हे इंद्रा, पुरभेत्ता, वृत्र-
हन्ता, विजयसेन असा तूं आम्हां-
प्रत पशुरूप पुष्कळ [धन] जम-
वून घेऊन ये.

१६. हे नासत्य हो, तुम्ही
आप्तांची काळजी करणारे माझे
आईबाप आहां. तुम्हां अश्वींचें वं-
धुत्व [आणि] पराक्रम सुंदर होत.
कारण कीं, तुम्ही आम्हांला धनाचे
धनदाते आहां. अविनाशी असे
जे तुम्ही ते [हवि]र्दास्याला उ-
त्कृष्ट [रत्नणां]नीं रक्षितां.

15. Indra in whom all
powers take shelter filled
the two worlds with his
greatness.—Breaker of the
[enemies] fastnesses, killer
of Vritra, leader of victori-
ous armies, do thou, [O
Indra], collect and bring
unto us plenty of cattle
wealth.

16. O Nāsatyas, you
[are] my parents that en-
quire after your brother,
beautiful is your relation-
ship [and your] achieve-
ment. For you are to us
the givers of wealth. You
preserve the giver [of ob-
lation] with uncontemti-
ble helps.

महत्तद्देवः कवयश्चारु नाम यद्देव देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।

सखा ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिर्दिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । इ । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुभिः । पुरुहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजाधानः पशुमां अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजाधान् । नः । पशुमान् ।

अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. हे कवयः (= मेधाविनो) देवाः, तद् वो महत् चारु नाम (= तद्युष्माकं महत्त्वमनीय वीरकर्म भवति) यत् इ विश्वे (= सर्वेऽपि यूयम्) इन्द्रे भवथ (= इन्द्रसमीपे स्थ = देवत्व प्राप्य इन्द्रसमीपे तिष्ठथ) । हे पुरुहूत (= बहुभिराहूत), सखा [त्व] प्रियेभिर्ऋभुभिः (= प्रियैर्ऋभुभिः) [सह] इमा नो धियम् (= इदमस्माकं स्मृतिं) सातये तक्षत (= सप्तप्राप्तये कुरुत = धनोत्पादयित्री कुरुत) ॥

१८. अर्यमा अदितिः [यस्य] वरुणस्य व्रतानि अदब्धानि (= र्मार्माण्यहिंसितानि भवन्ति) [स वरुणयेति] यज्ञियासः (= यज्ञार्हा) [यूय देवा] नो गन्तोः (= अस्माकं मार्गास्त्रपश्चाद्) अनपत्यानि (= अनपत्यत्वानि) युयोत (= पृथक्कुरुत) । नो गातुः (= अस्माकं लोकयात्रारूपो मार्गः) प्रजावान् पशुमान् अस्तु (= सतानयुकः पशुयुक्तश्च भवतु) ॥

१७. हे मेधावी देव हो, हा तुमचा पराक्रम मोठा होय, की तुम्ही सर्वेजण इंद्राच्या ठायी आहां.—हे पुरुहूता [इंद्रा], [आमचा] सखा [असा जो तुं तो] प्रिय ऋभूंसहित [येऊन] हें आमचें स्तोत्र धन मिळवून देई असें कर.

१८. अर्यमा, अदिति, [आणि] [ज्या] वरुणाचे नियम अविनाशी [होत] [तो वरुण], असे यज्ञार्ह [देव तुम्ही] आमचा संसार अपत्यहीनतेपासून मुक्त करा. आमची लोकयात्रा प्रजेनें [आणि] पशूंनीं भरलेली असो.

17. Great is that your achievement, o wise gods, that you [are] all in the presence of Indra.—Do thou, o friend, with the dear Ribhus, make this our hymn productive of wealth.

18. And do you Aryama, Aditi, [and] Varuna whose laws are imperishable, you all worthy of a sacrifice, remove all want of progeny from our life. May our path be full of children, full of cattle.

१७. 'इंद्राच्या ठायी आहां' = इन्द्रे भवथ.' म्हणजे देवत्वाप्रप्त पावून इंद्राच्या सन्निध राहतां.

ऋभु याविषयी सू. २० मं. १ पहा.

देवानां दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागानो वोचतु सर्वताता ।
 शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वान्तरिक्षम् ॥ १९ ॥
 देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । स-
 र्वेऽताता ।

शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः ।
 उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।
 आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥
 ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।
 आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म ।
 भद्रम् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. पुरुध प्रसूतः (= हविर्महनाय बहुषु देशेषु मेरितो) देवानां दूतः (= अ-
 मिर्) नः सर्वताता अनागान् वोचतु (= सर्वत्र पापरहितान् वदतु वयं तस्योपासकाः
 पापरहिताः स्म इति वदतु) । पृथिवी द्यौरुतापः (= यावापृथिव्यावापक्ष) सूर्यो
 नक्षत्रैरु (= नक्षत्रैः पृथु) अन्तरिक्ष [च] नः शृणोतु (= स्तोत्रवक्तृन्स्मान् शृणोतु) ॥

२०. वृषणः (= वीर्ययन्तो) ध्रुवक्षेमासः (= निधलस्थाना) इळया मदन्तः
 (= हविरन्नेन हव्यतः) पर्वता नः शृण्वन्तु । आदित्यैः [सहिता] अदितिर्नः शृ-
 णोतु । मरुतो भद्रं शर्म (= वज्राणां रुद्र सुसं) नो यच्छन्तु (= अस्मभ्य प्रयच्छन्तु) ॥

१९. अनेक ठिकाणी पाठ-
विला [जातो असा जो] देवांचा
दूत [अग्नि, तो] आम्ही सर्वत्र
निष्पाप आहों असे म्हणो. पृथिवी,
वृ, आणि उदकें, सूर्य [आणि]
नक्षत्रांसहित विस्तीर्ण अंतरिक्ष
[हीं] आमचें ऐकोत.

२०. वीर्यसंपन्न [आणि]
अचलस्थान पर्वत, हवीनें हर्ष पा-
वून आमचें ऐकोत. आदित्यांस-
हित अदिति आमचें ऐको. मरुत्
आम्हांला कल्याणकारक सुख दे-
ओत.

19. May the messenger
of the gods, sent to various
places, commend us as be-
ing sinless everywhere.
May Earth, Heaven and
the Waters, the sun and
the firmament wide with
the stars, hear us.

20. May the mighty
mountains with eternal
seats and delighted with
the offering, hear us. May
Aditi with the Âdityas
hear us. May the Maruts
bestow on us propitious
happiness.

सदा सुगः पितुमां अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।
 भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥
 सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओ-
 षधीः । सम् । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उद् । रायः । अश्याम् ।
 सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्राक् सं मिमीहि श्रवांसि ।
 विश्वां अग्ने पृत्सु ताल्लेपि शत्रून् ह विश्वां सुमना दीदिहि नः ॥
 ॥ २२ ॥ ॥ २७ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्राक् । सम् । मिमीहि ।
 श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेपि । शत्रून् । अहा । विश्वा ।
 सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

२१. [नः] पन्थाः सदा सुगः (=सुगम्यः) पितुमान् (=अन्नवांश्च) अस्तु ।
 हे देवाः, ओषधीर्मध्वा (=माधुर्येण) सं पिपृक्त (=संपर्चयत) । हे अग्ने, भगः
 (=धनदाता त्व) मे सख्ये (=अस्माकं मित्रत्वे वर्तमानः सन्) न मृध्याः (=मा
 मृध्याः=अस्मान् मा हिंसीः) । पुरुक्षो रायः (=वह्मन्स धनस्य) सदनं (=स्थानम्)
 उद् अश्या (=प्राप्नुयाम्) ॥

२२. [हे अग्ने], हव्या स्वदस्व (=हव्यानि हवीषि स्वादय भक्षय) । इषः
 सं दिदीहि (=अन्नानि सम्यक्प्रसाशस्व=वयमन्नानि यथा लभेमहि तथा सप्रका-
 शस्य) । श्रवांसि अस्मद्राक् सं मिमीहि (=अन्नानि यथास्मदभिमुत्तानि भवन्ति
 तथा पृत्) । हे अग्ने, तान् विश्वान् शत्रून् (=यान् वान् सर्धान् शत्रून्) पृत्सु जेपि
 (=समामेयु जय) । विश्वा अहा (=सर्वाणि दिनानि=नित्य) नः सुमना दीदिहि
 (=अस्मदर्थं शोभनमनुरक्तः प्रसाशय) ॥

२१. सदैव [आमचा] मार्ग सु-
गम [आणि] अन्नसंपन्न असो.—
हे देव हो, तुम्ही वनस्पतीला मा-
धुर्यानें भरून टाका. हे अग्नी, ध-
नदायक [असा जो तूं तो माझ्या]
मैत्रीत [राहून माझे] वाईट करूं
नको. मी पुष्कळ अन्नानें भरलेल्या
संपत्तीच्या स्थानामत पावेन असें
तूं कर.

२२. [हे अग्नी], तूं हवि-
र्भक्षक कर. तूं प्रकाशून आ-
म्हाला अन्न दे. अन्न आम्हांकडे
येतील असें कर. हे अग्नी, [जे
जे म्हणून] शत्रु त्या सर्वांस तूं
संग्रामांत जिंक. तूं निश्चय प्रसन्न
मनानें आम्हांकरितां प्रकाशत जा.

21. May our path be
ever easy and abounding
in food. Sweeten, o gods,
the plants with honey.
Injure me not, o Agni,
[being] in my friendship,
thou the bounteous one.
May I attain the seat of
wealth abounding in food.

22. Eat the offerings.
Shine wealth [upon us].
Render all food subser-
vient to us. Conquer all
those enemies in battles, o
Agni! Shine all days for
us, pleased in thy heart.

सूक्तम् ५५-२८९.

मजापतिर्ऋषिः । स च विश्वामित्रपुत्रो वाक्पुत्रो वा । विश्वे देवा देवता ।
तत्रागोषस्या । ततः परं नवर्चोऽभ्यादिदेवताकास्ततः पराहोरात्रदेव-
ताका । ततश्चतस्रो रोदस्योः । पञ्चदशी द्युनिशोर्वा । षोडशी
दिग्देवताका । ततः षट्चो वर्षत इन्द्रस्य । केचिदग्ने-
स्त्वष्टुधेति मन्यन्ते । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उषसः पूर्वा अध यद्व्यपुर्महद्भिर्जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्ष-
रम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
त्वम् । एकम् ॥ १ ॥

मो पू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वं अग्ने पितरः पद्वताः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वं । अग्ने ।
पितरः । पद्वताः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
त्वम् । एकम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. अध यद् (=यदा सखु) पूर्वा उषसः (=सूर्योदयात्पूर्वभूता उपसो) वि-
कषुः (=व्युच्छन्ति=उदित्य गच्छन्ति तदा) गोः पदे (=“उदकस्य पदे स्थाने
नभसि”) महत् अक्षरं (=महत् अविनाशि वस्तु स्वरूपं) वि जज्ञे (=उत्प-
द्यते) । व्रता देवानाम् उप नु प्रभूषन् (=देवानां वरुणादीनां कर्माणि अनुसरन्=
अनुसरति च) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तदेवानां मुख्यं प्रा-
मख्यं) [भवति] ॥

२. केतुः (=सूर्यो) [यदा] पुराण्योः सद्यनोरन्तः (=पुराण्योः सदनयोर्मा-
यापृथिव्योरन्तः) [प्रादुर्भवति] अत्र (=तदा) देवा मो पु नो जुहुरन्त (=अ-

सूक्त ५५-२८९.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र प्रजापति किंवा वाक् याचा पुत्र प्रजापति. देवता-विश्वे देव; १ उषा, २-१० अग्नि, ११ अहोरात्र (दिवस आणि रात्र), १२-१६ रोदस्यौ (द्यू आणि पृथिवी); १७ रोदस्यौ किंवा द्युनिशौ (दावा-पृथिवी किंवा दिवस आणि रात्र), १८ दिशा, १९-२२ इंद्र पर्जन्यात्मा किंवा अग्नि आणि त्वष्टा. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. पूर्वी उषा प्रकाशन गेल्यानंतर अविनाशी [सूर्य] गार्ह्यच्या स्थानी उत्पन्न होतो, आणि देवांचे जे नियम ते साधितो. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

२. जेव्हा पुरातन दानाष्टिर्वीच्या पोटी तेजःपुंज [सूर्य] [उगवत आहे], तेव्हा देव आमचे वाईट न करीत; हे अग्नी, पदज्ञ जे पुरातन पितर ते वाईट न करीत. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

HYMN 55-289.

To *Viśvo Devas*: 1 *Ushas*; 2-10 *Agni*; 11 *Ahorātra* (Day and Night); 12-15 *Rodasyau* (Heaven and Earth); 15 *Rodasyau* or *Dyunis'au* (Heaven and Earth or Day and Night); 16 *Dis'as* (quarters of the globe); 17-22 *Indra Parjanya* or *Agni* and *Tvashtā*. By *Prajāpati*, son of *Viśvāmitra* or *Prajāpati* son of *Vāk*. Metro—*Trishṭubh*.

1. When the Ushases have risen and shone before, the great imperishable one is born in the seat of the cow, fulfilling the laws of the gods. That is one great act of the mighty gods.

2. May the gods never hurt us, may the ancient fathers that knew the footsteps, o Agni, never hurt us, when the light [comes] into the two ancient worlds. That is one great act of the mighty gods.

१. 'गार्ह्यच्या स्थानी' = 'गो: पदे' म्हणजे अंतरिक्षांत. 'देवांचे नियम साधितो'

म्हणजे सूर्याने प्रतिदिनी अमुक वेळी अमुक दिशेला उगवावे आणि अमुक

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पुर्व्याणि ।
 समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥
 वि । मे । पुरु॒ऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छे । दीद्ये ।
 पुर्व्याणि ।

सम्॒ऽईद्धे । अ॒ग्री । ऋतम् । इत् । व॒देम । महत् । दे॒वानाम् । अ॒सु-
 र॒ऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

स॒मानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये श्यासु प्रयुतो वनानु ।
 अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥
 स॒मानः । राजा । वि॒ऽभृतः । पुरु॒ऽत्रा । शये । श्यासु । प्र॒ऽयुतः ।
 वना । अनु ।

अ॒न्या । व॒त्सम् । भरति । क्षेति । मा॒ता । महत् । दे॒वानाम् । अ॒सुर॒ऽ-
 त्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

स्मान् मा हिंसिषुः) । हे अग्ने, पदज्ञाः (=पणिभिरपदज्ञानां गवां पदानि ज्ञात-
 वन्तः) पूर्वे पितरः (=अङ्गिरसो) मा [छद्गुरन्त] । [तद्] एकं देवानां महद्
 असुरत्वं (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. मे कामाः (=मम मनोरथाः) पुरुत्रा (=बहुषु प्रदेशेषु) वि पतयन्ति
 (=विविधं गच्छन्ति) । शमि अच्छ पुर्व्याणि दीद्ये (=अस्माकं कर्मानुलक्ष्य पुरा-
 तनानि स्तोत्राणि प्रकाशयामि) । समिद्धे अग्री (=अग्री सम्यग्दीपिते सति) ऋत-
 मित् वदेम (=सत्यमेव वदेम) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तदे-
 वानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

४. समानः (=सर्वेषां साधारणो) राजा [अग्निः] पुरुत्रा विभृतः (=बहुषु
 स्थलेषु अग्निहोत्रार्थं विदतो भवति) । प्रयुतः (=प्ररूपेण पृषकृतो विभक्तः स) श-
 यासु (=शय्यासु वेदिरूपासु) वना अनु शये (=समिधोनुलक्ष्य शेते=समित्सु शेते) ।
 अन्या [माता] वत्सं भरति अपरा माता [तं] क्षेति (=द्रव्योर्मात्रोर्मध्ये एका तम-
 ग्निरूपं वत्सं पोषयति अपरा तं शय्यायां शाययति) । [तद्] एकं देवानां महद्
 असुरत्वं (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

३. माझे मनोरथ पुष्कळ ठिकाणीं धांवत आहेत. मी या कर्मांत पुरातन [स्तोत्रे] प्रकाशवीत आहे. चांगला पेटविलेला जो अग्नि त्यासमक्ष आपण खरेंच बोलूं. हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

४. सर्वसाधारण राजा [अग्नि] बहुत ठिकाणीं नेला जातो. तो शेजांवरील काष्ठांवर निर्वध निजतो: एक वत्साला पाजिते [आणि] [दुसरी] माता निजविते. हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

3. My desires fly in various directions. I have exhibited the ancient [hymns] for the purpose of [this] rite. Let us speak nothing but the truth in the presence of well-kindled Agni. That is one great act of the mighty gods.

4. The common king is distributed among many places. Divided he sleeps in the beds along the sticks. One [parent] feeds the calf, the [other] mother gives the place where to rest. That is one great act of the mighty gods.

दिशेरुढे जावें इत्यादि विषयी जे देवांनी बांधून दिलेले नियम ते अमलांत आणितो.

‘ऐश्वर्य होय’ = ‘असुरत्वम्.’ म्हणजे हें जें सर्व होतें तें देव या सर्व जगाचे नियामक आहेत म्हणून होत असतें. या प्रमाणेंच पुढील सर्व ऋचांचा

अर्थ समजावा.

२. ‘पदस पुरातन पितर’ = ‘पूर्व पितरः पदज्ञाः.’ म्हणजे पणीनी चोरून नेलेल्या गार्हचा पत्ता लावणारे जे पूर्वऋषि अंगिरस ते. सू. ६२ मं. २ पहा.

४. ‘शेजांवरील काष्ठावर’ = ‘शयासु वना अशु.’ म्हणजे ज्या ठिकाणी अग्नीला पेटवितात त्या ठिकाणी आंधरलेल्या समिधांवर.

‘एक पाजिते.’ म्हणजे ज्या वेदी-

वर अग्नीला आहुति देतात ती वेदि.

‘दुसरी माता निजविते.’ म्हणजे ज्या वेदीवर गार्हपत्य अग्नि रात्रंदिवस पडून राहिलेला असतो ती.

आक्षिप्तपूर्वास्वर्परा अनुसृत्सद्यो ज्ञातासु तर्हणीष्वन्तः ।

अन्तर्वर्तीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

आक्षिप्त । पूर्वासु । अपराः । अनुसृत् । सद्यः । ज्ञातासु । तर्हणीषु ।
अन्तरिति ।

अन्तःऽवर्तीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
एकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमातावन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अवन्धनः । चरति । वत्सः ।
एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
एकम् ॥ ६ ॥

शेरते इविरादयः पदार्था अप्रेति शया वेद्यः । तासु शये । शेरते । निवसति ।
घनानु अनुवन वनेष्वरगिरूपेषु वाष्टेषु प्रयुतो विभक्तोऽभिर्वर्तते । ..... तस्य द्वे
मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या धीरस्या भूमेर्जायमानतया वत्सभूतमग्निं .....
भरति । माता वसुधा क्षेति । केवल निवासयति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. पूर्वासु (=जीर्णस्वोपधीषु) आक्षिप्त (=वर्तमानो) [भवति] । अपरा
अनुसृत् (=नद्या ओषधीरनुसृन्धत् तासामनुरोधेन वर्तमानो) [भवति] । सद्यो
ज्ञातासु (=जातमात्रासु) तर्हणीषु अन्तः (=युवतिष्वोषधीष्वपि) [वर्तते] । अ-
प्रवीता. (=केनापि पुरुषेणानिपिकरेतरस्मरदा) अन्तर्वर्ती. (=अन्तर्वर्त्यो गर्भव-
त्सो) [भूत्वा] सुवते (=तप्तृत्पादयन्ति) । [तद्] एक देवाना महद् असुरत्व
(=तरेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

६. द्विमाता (=द्वयोर्मित्रोर्) एवो वत्सः पुरस्तात् शयुः (=पथिमदिशि शयानः
अस्तोलायामव्यामियमाणो भवन्) अध नु (=पुनरपि मात.फाले) अवन्धनश्चरति
(=वन्धनरहितः सन् नमसि संनरति) । ता मित्रस्य वरुणस्य व्रतानि (=तानि मि-
त्रावरुणयोः कर्माणि=तरुणैर्व तयोः सामर्थ्याद्व्यति) । [तद्] एक देवाना महद्
असुरत्व (=तरेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

५. तो जीर्ण ओषधीं वास करणारा असून नव्यांच्या अनुरोधानें वागतो. तुत्तयाच उपजलेल्या तरुणींमध्ये [हि तो वास करितो]. कुमारिका गरोदर होऊन बाला जन्म देतात. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

६. पश्चिमेकडे निजणारा दोन मातांचा वत्स बंधनाशिवाय पुनः संचार करितो. हे पराक्रम मित्राचे [आणि] वरुणाचे [होत]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

5. He lives with the old females and attends on those that are young. He is in the young females that are just born. The maidens become pregnant and give him birth. That is one great act of the mighty gods.

6. The calf of two mothers that sleeps in the west soon walks alone without a tie. Those are the laws of Mitra [and] of Varuna. That is one great act of the mighty gods.

५. 'नव्या' म्हणजे नव्या समिधा. कुमारिका म्हणजे ज्याला फुले फळे आलेली नाहीत अशा समिधा.

६. 'पश्चिमेकडे निजणारा' म्हणजे

सूर्यरूपानें पश्चिमेकडे मावळणारा जो अग्नि तो पुनः दुसऱ्या दिवशी आकाशात फिरू लागतो.

द्विमाता होता विदथेपु सम्राजन्यग्रं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेपु । सम्राट् । अर्धु । अग्रम् । चरति ।
क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुर-
त्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निःसिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्य इव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् ।
आयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निःसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् ।
असुरत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [स] द्विमाता (= द्वयोर्मात्रोर्वापृथिव्योः पुत्रो) विदथेपु सम्राट् (= यक्षेपु
सम्पदीप्यमानो) होता [भवति] । [सः] अर्धु अग्र चरति (= “ अग्रे दिवि
धूर्ध्रमस्तत्र वर्तते ”) । बुधः क्षेति (= मूलभूतः सन् शेते “ भूमौ वसति ”) । रण्य-
वाचः (= रमणीयवाचः स्तोत्रारो) रण्यानि (= रमणीयानि स्तोत्राणि) प्र भरन्ते
(= पालयन्ति) । [तद्] एक देवाना महद् असुरत्वं (= तदेवाना मुख्यं प्रा-
वृत्त्यै) [भवति] ॥

८. युध्यतः शूरस्येव (= युद्धं युर्वतो वीरस्य) आयत् (= अभिसुरमागच्छत् यथा
३५०) अन्तमस्य (= दायाग्निरूपेण समीपतमभूतस्याग्नेर) विश्व प्रतीचीनं ददृशे
३५१ इत्यन्ते = पराश्रुतं भवद्दृश्यते । मतिः (= देवस्तोत्रकर्ताग्निर) गोर्नि-पि-
३५२ अन्तर्दृशि (= गोः शत्रुं सचरति = गोः शत्रौ संचरति) । [तद्] एक देवाना
३५३ असुरत्वं (= तदेवाना मुख्यं प्रावृत्त्यै) [भवति] ॥

७. दोन माता असलेल्या [आणि] यज्ञांत चांगला प्रकाशणारा [जो] होता [अग्नि, तो] शिखरापर्यंत संचार करितो [आणि नंतर] तळावर राहून विश्रांति घेतो. आहादकारक स्तोत्रे म्हणणारे [स्तोत्रे] [त्याला] आहादकारक [स्तोत्रे] अर्पण करितात. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

८. युद्ध करणाऱ्या शूराप्रमाणे [अग्नि] समीप आला म्हणजे त्याच्या संमुख येणारे विश्व पराङ्मुख झालेलं दृष्टीस पडतं. तो कवि [अग्नि] गाईच्या शत्रूच्या आंगी संचार करितो. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

7. The invoker born of two mothers, that shines resplendently in sacrifices, wanders on to the top. He rests, lying on the bottom. The worshippers that sing delightful hymns offer him delightful hymns That is one great act of the mighty gods.

8. Before him when close at hand, as before a fighting warrior, all creation that approaches is seen to turn back. He the poet enters into the enemy of the cow. That is one great act of the mighty gods.

७. 'शिखरापर्यंत संचार करितो' इ०. म्हणजे सूर्यरूपाने आकाशांत अत्युच्च स्थळी चढतो. आणि नंतर पश्चिमेला उतरून विश्रांति घेतो.

८. अग्नि वणव्याच्या रूपाने चालू लागला म्हणजे सर्व जग त्या जवळून ये-

ळून जातं.

'गाईच्या शत्रूच्या आंगी' = 'गोनिः-विधम् अन्तः.' म्हणजे विद्युद्रूपाने मेघमंडळांत संचार करितो असा भावार्थ दिसतो.

नि वेवेति पलितो दूत आस्यन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।
 वपूषि विभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥
 नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति ।
 रोचनेन ।

वपूषि । विभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असु-
 रत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।
 अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥
 ॥ २९ ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अ-
 मृता । दधानः ।
 अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुर-
 त्वम् । एकम् ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्

९. पलितः (= वृद्धत्वाच्छुभ्रकेशौ) [देवाना] दूतः [अग्निः] आसु [ओष-
 धीषु] अन्तः नि वेवेति (= नितरा व्याप्य वर्तते) । महान् [स] रोचनेन (= तेज-
 सा सह) चरति (= सचरति) । वपूषि (= नानाविधानि रूपाणि) विभ्रत् (= धार-
 यन्) नः अभि वि चष्टे (= अस्मान् विशेषेण अनुमददृष्ट्या पश्यति) । [तद्]
 एकं देवाना महद् असुरत्वं (= तदेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

१०. गोपाः (= पालको) विष्णुः परम पायः पाति (= उच्चैस्तमं स्थानम् = ? अ-
 न्तरिक्षं रक्षति) । प्रिया अमृता धामानि दधानः (= प्रियाणि मरणरहितानि स्था-
 नानि शुलोकसबन्धीनि धारयति च) । ता विश्वा भुवनानि अग्निर्वेद (= अग्नि-
 स्तानि सर्वाणि भूतजातानि जानाति) । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्वम् (= तदे-
 वाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

९. वृद्ध दूत [अग्नि] या
[ओषधीं] त वेगाने संचार करितो.
तो तेजाने आंत संचार करितो.
तो अनेक रूपे धारण करून आ-
म्हांस पाहतो. हे एक मोठे देवांचे
ऐश्वर्य [होय].

१०. पालक विष्णु अत्यंत
उंच स्थान रक्षितो, आणि प्रिय
मरणरहित पदांचे पालन करितो.
अग्नि ह्या सकळ विश्वाला जाणतो.
हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

9. The great gray mes-
senger travels with light
through the plants. As-
suming many bodies he
observes us. That [is] one
great act of the mighty
gods.

10. Vishnu, the pro-
tector, preserves the high-
est world, sustaining the
dear immortal seats. Agni
knows the whole universe.
That [is] one great act of
the mighty gods.

१०. ' प्रिय मरणरहित पदे ' = ' मि-
या धामानि अमृता. ' म्हणजे जेथे मरण

नाही ती स्वर्गाची स्थाने, असा भावार्थ
दिसतो.

नानां चक्राते यम्पाः । वर्षपि तयोऽन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।
 श्यावी च यदरुषी च स्वसारी महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥
 नाना । चक्राते इति । यम्पा । वर्षपि । तयोः । अन्यत् । रोचते ।
 कृष्णम् । अन्यत् ।
 श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारी । महत् । देवानाम् । अ-
 सुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥
 माता च यत्र दुहिता च धेनू संवर्द्धये धापयेते समीची ।
 ऋतस्य ते सदसीले अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥
 माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । संवर्द्धये इति सत्रः ऽदुषे ।
 धापयेते इति । समीची इति सम्ऽईची ।
 ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अन्तः । महत् । देवानाम् । असु-
 रत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्

११. याम्पा (=मिथुनभूते अथ रात्रिभेदे) नाना वर्षपि (=भिन्नवर्णानि
 रूपाणि) चक्राते (=धारयतः) । तयोऽन्यत् (=एक) [दिनरूप] रोचते (=शु-
 क्तया शोभते) । अन्यत् [रात्रिरूप] कृष्ण [भवति] । श्यावी च यत् (=या
 कृष्णा) [या] च अरुषी (=दीप्तवर्णा दिवसरूपा) [ते उभे] स्वसारी [भवतः] ।
 [तद्] एक देवाना महद् असुरत्वं (=तदेवाना मुख्य प्राबल्यं) [भवति] ॥

१२. यत्र (=ययोर्मध्ये) माता च दुहिता च (=मातृभूता या या च दुहितृभू-
 तेति द्वे) धेनू (=पयसा प्रीणयिष्यी) संवर्द्धये (=अमृतस्य दोग्धो) समीची
 (=समीची=परस्पर सगते सत्यां) धापयेते (=रस पाययतस्) ते ऋतस्य सदसि
 अन्तः (=सत्यस्य गृहे=अन्तरिक्षे) [अहम्] ईळे (=स्तीमि) । [तद्] एकं दे-
 वाना महद् असुरत्वं (=तदेवाना मुख्य प्राबल्यं) [भवति] ॥

माता पृथिवी दुहिता द्यौरिति सायणः ॥

११. जुळीं दोघीं भिन्नभिन्न रूपें धारण करितात. त्यांपैकी एक प्रकाशते [आणि] दुसरें काळे आहे. जी काळी आणि जी लखलखीत, त्या दोघी बहिणी होत. हे एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१२. ज्यांपैकी [एक] माता आणि [दुसरी] दुहिता [मिळून] दोघी दूध देणाऱ्या, अमृताचा पाह्ला सोडणाऱ्या, [आणि] परस्पर संगत [होस्ताऱ्या] पान करवितात, त्यांस मी सत्याच्या गृहीं स्तवितों. हे एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

11. The twins assume various shapes. One of them [the twins] shines, the other [is] dark. Both she who is dark and she who is bright are sisters. That [is] one great act of the mighty gods.

12. I praise in the home of Truth those two of whom both the mother and the daughter yield milk, are givers of nectar, [and] being joined each to the other, suckle as mothers. That [is] one great act of the mighty gods.

११. ही ऋचा दियस आणि रात्र या दोहोंविषयी आहे.

१२. ही ऋचा द्यावापृथिवीविषयी आहे. 'सत्याचें गृह' म्हणजे जेथे यज्ञ-

रूप सत्य प्रादुर्भूत होतें, ती यज्ञमंडपातील जागा. सायनाप्रमाणे माता म्हणजे येथें पृथिवी आणि दुहिता म्हणजे सूर्य.

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कपा भुवा नि दधे धेनुर्धः ।
 ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानांमसुखमेकम् ॥ १३ ॥
 अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कपा । भुवा । नि । दधे ।
 धेनुः । ऊर्धः ।
 ऋतस्ये । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानांम् । असु-
 खत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥
 पद्या वस्ते पुरुषा वपूष्यर्धा तस्थौ श्यवि रेहिहाणा ।
 ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानांमसुखमेकम् ॥ १४ ॥
 पद्या । वस्ते । पुरुषा । वपूषि । ऊर्धा । तस्थौ । त्रिऽश्विम् । रे-
 हिहाणा ।
 ऋतस्ये । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानांम् । असुख-
 त्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. अन्यस्या वत्सम् [अन्या] रिहती मिमाय (=“पृथिव्या वत्समिति जिह्वा लिहन्ती द्यौर्ध्वनिं करोति”) । धेनुः (=सा पुरुषा गौः) कपा भुवा (=जलवर्जिता भूम्या) ऊर्धः नि दधे (=मेघरूपं पोषयति=पूरयति) । सा इळा (=सा जलवर्जिता पृथिवी) ऋतस्य पर्यसा (=उदकेन) अपिन्वत (=सिक्ता भवति=पूरिता भवति) । [तद्] एक देवानां महद् असुखम् (=तदेवानां मुख्य प्रा-
 वल्यं) [भवति] ॥

१४. पद्या (=भूमिः) पुरुषा वपूषि वस्ते (=बहुस्याणि शरीराणि धारयति) । श्यवि (=सार्धसवत्सरवयस्क वत्स) रेहिहाणा (=पुनः पुनर्लिहन्ती) ऊर्धा तस्थौ (=उच्चैस्तिष्ठति) । विद्वान् (=जानानोहम्) ऋतस्य सद्य वि चरामि (=यज्ञस्य स्थानं परिचरामि) । [तद्] एक देवानां महद् असुखम् (=तदेवानां मुख्य प्रा-
 वल्यं) [भवति] ॥

पुरुषा नानाविधस्याणि वपूषि स्थावरजद्रमात्मकानि स्यान्त्यानि वस्ते । आच्छा-
 दयति । सैषा भूमिर्द्व्योच्चरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा श्यविम् । सार्ध-
 सवत्सरवयस्क वत्सर यद्विरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकानवति स्व-

१३. एकीच्या वत्साला [दु-
सरी] चाटून ओरडते. दुभती
गाय जलवर्जित भूमीच्या योगानें
[आपली] कास भरून टाकिते.
ती भूमि सत्याच्या दुधानें पुष्ट होते.
हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१४. भूमि अनेक रूपांची
शरीरें धारण करिते. ती दीड
वर्षाच्या वत्साला चाटीत चाटीत
उंच उभी राहते. विद्वान् मी स-
त्याच्या स्थानामधून संचार करितों.
हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

13. One licks, fondly
licking again and again
the calf of the other. The
milch-cow fills [her] udder
by the dry land. This
land becomes fat with the
milk of Truth. That [is]
one great act of the mighty
gods.

14. The ground wears
multiform appearances. It
stands high, fondly licking
again and again the calf
one and half years old.
Knowing [this] I walk
through the seat of Truth.
That [is] one great act of
the mighty gods.

१३. हीहि ऋचा द्यावापृथिवीवि-
पयी आहे.

‘एकीच्या वत्साला.’ म्हणजे पृथिवी-
चा वत्स जो अग्नि तो विबुद्रूपानें
असतो तेव्हा त्याला शू चाटिते.

‘जलवर्जित’ ३०. सायण म्हणतात
याचा भावार्थ असा की, दुलोऋ पृथिवी-
वरील प्रदेशाचें पाणी बाष्परूपानें हरण
करितो तेव्हा ते प्रदेश जलवर्जित निरु-
दक होत असतात.

‘सत्याच्या दुधानें’ = ‘ऋतस्य पयसा.’
म्हणजे मेघोदकरूप दुधानें असें सायण

म्हणतात. तसेंच दिसते. मेघोदक स-
त्यरूप यज्ञानें मिळते अशा समजुतीस
अनुसरून म्हणा अथवा तें विनचूक ने-
मलेल्या वेळी येतें म्हणून म्हणा, पण
त्याला ऋत ही संज्ञा वेदात आहे असें
जें सायणाचें म्हणणें तें सरे दिसतें.

१४. ही ऋचा कठिन आहे. या सू-
क्तातील दुसऱ्या बहुतेक ऋचाप्रमाणें सूक्त-
कृत्यानेंच हिचाहि अर्थ गूढ ठेविला आहे.
त्यामुळें तिच्या भावार्थाविषयी तर्कच कर-
णें आहे. सायणानी दिलेला अर्थ
भाषेतोली उतरून घेतला आहे. तो पहा.

पदे इव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्रुहामाविर्न्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विपूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

॥ ३० ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विपूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।

एकम् ॥ १५ ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सवर्दुषाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सवःऽदुषाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।

एकम् ॥ १६ ॥

तेजसा व्याप्नोतीति श्रविरिति वा । रेरिहाणा लिहन्ती तस्थी । ऋतस्य.....आ-
दित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोह विचरामि । इषिभिस्तमादित्यं परिवरामि ।
इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१५. [अहथ रात्रिधेत्येते] दस्मे अन्त. (=सुन्दरेन्तरिक्षे) निहिते पदे इव
(=स्थापिते स्थाने इव) [यतेते] । तयोरन्यद् गुह्यम् अन्यद् आविः (=तयोर्मध्य
एक रात्रिरूप गूढम् अन्यच्च दिवसरूपमाविर्भूत) [भवति] । सा पथ्या (=स
मार्गः) सध्रीचीना विपूची (=सहगमनवती सत्यपि भिन्ना) [भवति] । [तद्]
एक देवाना महद् असुरत्व (=तदेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

१६. अशिश्वीः (=शिशुरहिताः) सवर्दुषाः (=अमृतस्य दोग्ध्यः) अप्रदुग्धाः
(=वेनाप्यक्षीणरसा) नव्यानव्या युवतयो भवन्तीः (=पुनः पुनर्नवा युवतयो भव-
न्त्यो) धेनवः (=“दिसो मेघा वा”) आ धुनयन्ताम् (=आदुहन्त्यु) । [तद्]
एक देवाना महद् असुरत्व (=तदेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

१५. तीं दोघीं जणें सुंदर
[अंतरिक्षां] त ठेविलेल्या पावलां-
प्रमाणें [होत]. त्यांपैकीं एक गूढ
[आहे] [आणि] दुसरें प्रगट
[आहे]. तो मार्ग एकच [अ-
सूनहि] निरनिराळा [आहे].
हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१६. वत्स नसलेल्या [आणि]
अमृताचा पान्हा सोडणाऱ्या, नि-
द्रित, ज्यांचें दूध कोणीहि का-
ढिलेलें नाहीं अशा, [आणि]
नित्य नव्या तरुणी होणाऱ्या घेऊ
दुधाचा वर्षाव करोत. हें एक मोठें
देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१५. ही ऋचा दोघीविषयी आहे
पण दोघी कोण त्याविषयी प्राचीन का-
ळापासूनहि संशय आहे. कारण कीं
सर्वांनुक्रमामध्ये या ऋचेची देवता या-
चापृथिवी अथवा अहोरात्र आहे असें
सांगितलें आहे. यावरून हिचा अर्थ
दुर्बोध आहे म्हणून सांगणें नकोच. आम्ही

15. The two are like
two footsteps placed in the
wonderful [sky]. One of
them is mysterious, the
other is manifest. The
path, though united, [is
yet] various. That [is] one
great act of the mighty
gods.

16. May the cows, calf-
less, yielding nectar, lying
oblique, not exhausted of
their milk, and becoming
new and young again and
again, be shaken [of their
milk for us]. That [is] one
great act of the mighty
gods.

अक्षरशः अर्थ केला आहे.

१६. ही ऋचा दिशांविषयी आहे
असें मानण्याचा संप्रदाय आहे. त्यावरून
यांत सांगितलेल्या गार्ह म्हणजे दिशा
होत. आणि त्याचें दूध म्हणजे वृष्टिद्वारा
आलेलें मेघोदक होय.

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्पुथे नि दधाति रेतः ।
 स हि क्षपावान्स भगुः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥
 यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । पुथे । नि ।
 दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपावान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् ।
 असुरत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासुः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।
 पोद्हा युक्ताः पञ्चपञ्च वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥
 वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासुः । प्र । नु । वोचाम् । विदुः ।
 अस्प । देवाः ।

पोद्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असु-
 रत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. यद् (=यद्यपि) वृषभः (=“अपा वर्षकः पर्जन्यात्मन्द्रः”) अन्यासु ;
 रोरवीति (=दिमूपासु गोषु मेषद्वारा भृश कामशब्द करोति) [तदपि] सः अ-
 न्यस्मिन् पुथे (=अन्यास्वेव गोषु) रेतो नि दधाति (=रेतः सिञ्चति) । स हि
 क्षपावान् (=पृथिवीपतिर्) [भवति] स भगः (=धनदाता) [भवति] स राजा
 [भवति] । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्वं (=तदेवाना मुख्यं प्राचल्य)
 [भवति] ॥

१८. हे जनासुः (=जनाः), वीरस्य (=शूरस्येन्द्रस्य) स्वश्व्यं (=शोभनाश्व-
 समुहं) प्र नु वोचाम (=प्रवदेम तिमि?) तस्य (=तद्) [स्वश्व्य] देवा विदुः
 (=जानन्ति) । पोद्हा पञ्चपञ्च (=यद् यद् पञ्च पञ्च च) युक्ताः (=रथे युक्ता)
 [अश्वास्तम्] आ वहन्ति (=आनयन्ति) । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्वं
 (=तदेवाना मुख्यं प्राचल्य) [भवति] ॥

पोद्हा मासाना द्वन्द्वयोगशाले पोद्हा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निगन्प्यन्ते । ते च यद्-
 संख्याता ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समसेन पञ्च पञ्च युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्र-
 मारदन्ति । इति सायणः ॥

१७. तो कामी वीर कांहीं
एक स्त्रियांकडे पाहून जरी काम-
नाद करितो तरी तो दुसऱ्याच
[स्त्री]समूहाच्या ठायीं रेत घा-
लितो. कारण तो पृथिवीचें पा-
लन करणारा, तो उदार, तो रा-
जा [होय]. हें एक मोठे देवांचें
ऐश्वर्य [होय].

१८. हे जन हो, [द्या]
वीराचे घोडे चांगले आहेत तें
त्याचें भाग्य आपण वणू. तें देव
जाणतात. सहा सहा [आणि]
पांच पांच जोडिलेले घोडे त्याला
वाहतात. हें एक मोठे देवांचें ऐ-
श्वर्य [होय].

17. Though the bull
roars for one [herd of] cows,
he puts his semen in an-
other herd. For he [is] a
protector of the earth. He
[is] bounteous. He [is]
a king. That [is] one great
act of the mighty gods.

18. Shall we describe,
o people, his wealth of
good horses? The gods
know it. Yoked six at a
time [and] five at a time
[the horses] carry [him].
That [is] one great act of
the mighty gods.

१७. येथपासून उरलेलें सूक्त 'पर्ज-
न्यात्मक इंद्र, याविषयी आहे, म्हणजे
मेघरूपानें विद्यमान जो इंद्र त्याविषयी
आहे; किंवा अग्नीविषयी; किंवा त्वष्टा-
विषयी आहे, असें मानण्याचा संप्रदाय
आहे. या वरूनच या शेवटच्या सहा

ऋचाचा अर्थ उघड नाही हें सहज ध्या-
नात येईल. ही ऋचा मेघरूप इंद्राविषयी
आहे. भावार्थ 'मेघ नाद कडं लाग-
ला म्हणजे जरी एका दिशेकडेस गर्जेना
होते, तरी तो वृष्टि दुसऱ्याच कोणत्या तरी
ठिकाणी करितो,' आसा आहे.

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोर्ष प्रजाः पुरुधा जजान ।
 इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥
 देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुषोर्ष । प्रजाः । पुरुधा ।
 जजान् ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
 त्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

मही समैरक्ष्म्वाम् समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।
 शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥
 मही इति । सम् । ऐरत् । च्म्वाम् । समीची इति सम्ऽईची । उभे इति ।
 ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽऋष्टे ।
 शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
 एकम् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. सविता (=मेरयिता) विश्वरूपः (=नानाविधरूपो) देवस्त्वष्टा (=दीप्य-
 मानस्त्वष्टा नाम देवः) प्रजाः पुरुधा जजान पुषोर्ष [च] (=बहुभिः प्रकारैस्तृप्ता-
 दयति पोषयति च) । च (=अपि च) इमा विश्वानि भुवनानि (=इमानि सर्वाणि
 भूतजातानि) अस्य (=तस्य स्वकीयभूतानि) [सन्ति] । [तद्] एकं देवानां
 महद् असुरत्वं (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

२०. [स इन्द्रो] मही (=महती महती) समीची उभे च्म्वाम् सम् ऐरत्
 (=परस्परं संगते उभे यावापृथिव्यौ सम्यक् मेरितवान्=संगमितयान्) । ते [यावा-
 पृथिव्यौ] अस्य (=तस्य) वसुना (=धनेन) निऋष्टे (=नितरा व्याप्ते पूर्णे)
 [भवतः] । [स] वसूनि विन्दमानः शृण्वे (=युद्धेषु शत्रूणां धनान्यपहरन् सन्
 श्रूयते गीतकीर्तिर्भवति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तदेवानां मुख्यं
 प्राबल्यं) [भवति] ॥

१९. प्रेरक [आणि] विश्व-
रूप देव त्वष्टा प्रजांला अनेक प्र-
कारांनीं उत्पन्न करितो [आणि]
पोसितो. [आणि] हीं सकळ
मूर्ते त्याचीं [आहेत]. हे एक
मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

२०. तो मोठ्या [आणि]
परस्पर-संगत द्यावाद्यिर्वीस एकत्र
मिळविता झाला. त्या दोघीहि त्या-
च्या संपत्तीने भरल्या आहेत. तो
वीर [शत्रूचीं] धनें हरण करून
प्रख्यात होतो. हे एक मोठे दे-
वांचें ऐश्वर्य [होय].

19. Divine Tvashṭā, the
omniform inspirer, created
the people in various ways
and feeds them. And all
this creation [is] his. That
[is] one great act of the
mighty gods.

20. He joined the two
great Cups (Earth and
Heaven), joined each to
the other. They [are] both
filled with his wealth. The
hero, taking possession of
[the enemies] wealth, is
famous. That [is] one
great act of the mighty
gods.

१९. त्वष्टा प्रजांला उत्पन्न करितो. | सू. १३ म. १० पदा.

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।
 पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥
 इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽ-
 मित्रः । न । राजा ।
 पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
 एकम् ॥ २१ ॥
 निष्पिध्वरीस्त ओषधीस्तापो रयिं ते इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।
 सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥
 ॥ ३ ॥
 निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र ।
 पृथिवी । विभर्ति ।
 सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
 एकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२१. च (=अपि च) विश्वधायाः (=विश्वस्य धाता पोषयितेन्द्र) इमां नः पृथिवीं हितमित्रो राजा न (=हितोपदेश राजेव) । उप क्षेति (=ईष्टे) [तस्य म. स्तः] पुरःसदः (=युद्धार्थं पुरतो गच्छन्तः) शर्मसदः (=रक्षणाय समोपेतिष्ठन्तो) वीरा न (=शूरा इव) [भवन्ति] । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्व (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्य) [भवति] ॥

२२. [हे इन्द्र], ओषधीः (=ओषधयः) उत आपः (=उदकानि च) ते निष्पिध्वरीः (=तत्र निष्पिध्वर्यस्त्वत्कर्तृकृषिद्रिमयो) [भवन्ति] । हे इन्द्र, पृथिवी तव रयिं विभर्ति (=पृथिव्या यानि वसूनि सन्ति तानि त्वरत्नानि भवन्ति) । ते सखायः (=तव सखायो) [वयं] वामभाजः स्याम (=तव धनस्य भागिनो यथा भवेम तथा कुरु) । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्व (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्य) [भवति] ॥

२१. आणि सकळांला पोस-
णारा तो ह्या आमच्या पृथिवीवर,
हितोपदेष्ट्या राजाप्रमाणें, राज्य
करितो. युद्धासाठीं पुढें असणाऱ्या
[आणि] आश्रयासाठीं जवळ अ-
सणाऱ्या वीरांप्रमाणें [त्याचे मरुत्
होत]. हें एक मोठें देवांचे ऐ-
श्वर्य [होय].

२२. हे इंद्रा, वनस्पति आणि
आपो[देवी] तुझ्या देणग्यांनी
भरलेल्या [आहेत]. पृथिवी तुझे
धन धारण करिते. तुझे मित्र [जे
आम्ही ते] संपत्तीचा उपभोग घे-
णारे होऊ असें कर. हे एक मोठे
देवांचे ऐश्वर्य [होय].

21. And he who feeds
all governs this our earth,
like a king beneficent and
friendly. [His Maruts are]
like heroes that go before,
that accompany for shelter.
That [is] one great act
of the mighty gods.

22. The plants and the
waters are full of thy
gifts. The Earth bears
thy wealth, o Indra! May
we, thy friends, be sharers
of thy wealth. That [is]
one great act of the
mighty gods.

सूक्तम् ५६-२९०.

विश्वामित्रस्य वाचो वा पुनः प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वे देवा देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।
 न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥
 न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्र-
 थमा । ध्रुवाणि ।
 न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निनमे । त-
 स्थिवांसः ॥ १ ॥
 पद्भ्यां एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।
 तिष्ठो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दक्ष्येका ॥ २ ॥
 पट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप ।
 गावः । आ । अगुः ।
 तिष्ठः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । नि-
 हिते इति निऽहिते । दक्षि । एका ॥ २ ॥

भाषायां.

१. देवानां ता प्रथमा ध्रुवाणि वता (=लोके प्रसिद्धानि प्रथमभूतानि स्थिराणि
 लोकालनादीनि कर्माणि) न मायिनो मिनन्ति (=रूपदृष्ट्यनुपेता असुरा न हि-
 सन्ति) न धीरा [मिनन्ति] (=न विद्वांसोपि हिंसन्ति) । अद्रुहा रोदसी (=अ-
 द्रुहा द्रोहरहिते दानापृषिव्यौ) वेद्याभिर्न निनमे (=स्वर्गीयाभिः प्रवृत्तिभिः=स्वय-
 मेव नमिषु न शक्ये भवतः) तस्थिवांसः पर्वता [वेद्याभिर्] न [नininमे=पृथि-
 व्या उपरतः स्थिराः पर्वता अपि स्वयमेव नमिषु न शक्या भवन्ति] ॥

२. एकः अचरन् पट् भारान् विभर्ति (=अमतिमान् संवत्सर एकोपि सन् पट्-
 संख्यायान् भारान् ऋतुस्थान् धारयति) । ऋतम् (=सत्यमयं) वर्षिष्ठम् (=अनिश-
 येन वर्षेयम्) “तमेव संवत्सरं” गारः (=रसिधत्वा) उप आ अगुः (=प्राप्त-
 यति) । निरः अत्याः (=शय्या) महीः (=महन्=महान्तो लोका) उपरा-

सूक्त ५६-२९०.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र प्र-
जापति अथवा वारू याचा पुत्र प्र-
जापति. देवता-विश्वे देव. वृत्त-
त्रिष्टुप्.

१. देवांची ती अचल प्रथम-
कर्म कोणी मायावी अथवा कोणी
विद्वान् जन भंगू शकत नाहीत.
द्रोहहीन द्यावाष्टिची आपणहून
[वांकू शकत] नाहीत, उच उच
पर्वत वांकू शकत नाहीत.

२. एकला स्थायी होस्ताता
सहा भार धारण करितो. अत्यंत
वीर्यवान् [आणि] सत्यभूत जो
तो, साजप्रत पुष्कळ गाई येतात.
चंचल मोठ्या तिघीजणी एकीव-
र एक [आहेत] [सातून] दो-
घीजणी अंतर्हित आहेत, आणि
एक दृष्टिगोचर आहे.

HYMN 56-290

To *Viśve Devās*. By *Prajāpati*
son of *Viśvāmitra* or *Prajā*
pati son of *Vāk*. Metre—
Trishtubh.

1. Neither the artful
nor the wise can break
those first eternal prin-
ciples of the gods. Not
the beneficent Heaven and
Earth [can] of their own
accord [bend], not the firm
mountains can bend [of
their own accord].

2. The single one with-
out motion bears the six
burdens. To him the most
puissant one the cows ap-
proach. Three great un-
stable worlds stand one
upon another: two are
hidden, one is visible.

१. 'देवांची अचल प्रथम कर्म' =
'देवाना प्रथमा ध्रुवाणि व्रता.' म्हणजे
सूर्यानें अमरु वेळी उगवावे, अमरु वे-
ळी पर्जन्य पडावा, अमरु वेळी रात्र
मावी, इत्यादि जे नियम देवांनीं वाधून
ठेविले आहेत ते.

२. या सूक्तातहि बहुतेक मन कू-
टार्थ आहेत. सायणाच्या मते या मनात

सांगितलेला पुरुष सवत्सर होय, आणि
सहा भार म्हणजे सहा ऋतु होत आणि
गाई म्हणजे निरनरूप गाई होत; आणि
तिघीजणी सांगितल्या ते तीन लोक होत;
सातून दोन गुप्त म्हणून सांगितले ते अ-
तरिक्ष आणि द्यू हे होत, आणि दृष्टि-
गोचर सांगितली ती पृथिवी होय.

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत श्रुधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्रिऽउधा* । पुरुध ।
प्रजाऽवान् ।

त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिन्ऽवान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः ।
शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

स्तरयुः (= उपर्युपरि वर्तमानास्तिष्ठन्ति) । द्वे गुहा निहिते (= तासां मध्ये द्वे अदृश्ये भवतः) । एका दशि (= दृग्गोचरा भवति) ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविका-
सादि येष्विति भारा क्रतवः । तान्वसन्तादीन् बिभर्ति । अवपवत्त्वेन धारयति ।
तथा क्रतं सत्यभूतं वांछं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः ।
प्राप्नुवन्ति । किञ्च तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायधर्मोपेतास्तिलो
महीक्षयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तरयुः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति ।
गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे भूमी द्यौश्चान्तरिक्षं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भू-
मिर्दशि । सर्वभूताधारतया दृश्यते । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३. त्रिपाजस्यः (= त्रीणि वक्षसि यस्य तादृशे) विश्वरूपः (= सर्वरूपः) उत
(= अपि च) श्रुधः (= वृधस्कः) पुरुध प्रजावान् (= नानाविधदेशेषु प्रजा यस्य
तादृशस्) अनीकः (= निम्नलो) माहिनावान् वृषभः पत्यते (= महिम्ना युक्तो धीर
आगच्छति) । स वृषभः शश्वतीनां रेतोधाः (= स वीर्यावान् बह्वीषु रेतसः स्थाप-
यित्वा) [भवति] ॥

त्रिपाजस्यः श्रीष्मवर्षाहेमन्तारव्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यपुरो यस्य स त्रिपाजस्यः ।
श्रुस्क इत्यर्थः । उद्येवचनश्च पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रोद्धोऽदित्यौ पाजस्यम् । वाज. १.
२५. ८. । इत्यश्वमेधमन्त्र उरःपरतयास्त्रानात् पाजसि बले साधुरिति व्युत्प-
त्तेयः । संप्रियामङ्गानां मध्य उरसो बलवत्तरात् । वृषभः स्वावययभूते वर्षर्तावपि वर्ष-
धो विश्वरूपस्तच्चदत्त्वसाधारणकार्यैः पुष्पविकारादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप उतापि च श्रुधा
यस्यन्तशरद्धेमन्तारव्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिर्बुधो यस्य स श्रुधा । प्रजावान् । प्ररूपेण जायन्त
इति श्रीमदादयः प्रजाः । पुरय नानाप्रसारेण विद्यमाननीह्रियवादिस्त्वप्रजावान् ।

३. तीन वक्षस्थळें असलेल्या, विश्वरूप आणि तीन कासांचा, अनेक ठिकाणी ज्याची प्रजा आहे असा, तीन मुखांचा, [आणि] महिम्मानें युक्त असा तो वीर येतो. तो वीर पुष्कळजणांच्या ठायीं वीर्य घालणारा [होय].

3. The bull comes, being of three breasts [and] of all shapes, of three udders, and having his progeny in various places, of three faces, of great magnitude. He is a bull that impregnates many females.

३. हे हि एरु फूट आहे. सायण म्हणतात यांतला वीर म्हणजे संवत्सर-रूप होय आणि तीन वक्षःस्थळे म्हणजे ग्रीष्म, वर्षा आणि हेमंत हे ऋतु होत; आणि तीन कासा म्हणजे वसंत, शरद

आणि हेमंत हे होत, आणि प्रजा म्हणजे व्रीक्षादिक धान्ये होत; आणि तीन तोडें म्हणजे उष्ण, वर्षा, आणि शीत ही होत.

अभीके आसां पदवीरवोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्ब्रजन्तीः परि सीमवृञ्जन् ॥४॥

अभीके । आसाम् । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । ब्रजन्तीः । परि । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

किंच इयनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीतारूपैरनीकैर्गुणैरुपेतो माहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सर-
राभिमानी देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां
बद्धीनामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ श्रुधा ।
बहुव्रीहेरुधसोऽनङित्यनङ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्पुंसपि भवति ।
ऊकारस्य ह्रस्वश्छन्दसः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचकादीनां छन्दस्पुसंख्या-
नमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

४. पदवीः (= नायकः “ संवत्सर ”) आसाम् अभीके (= तासाम् = “ ओष-
धीनां समीपे ”) अबोधि (= आविरभूत्) । आदित्यानाम् (= अदितेः पुत्राणां)
चारु (= प्रियं) नाम अहे (= आह्वयामि) । आपश्चिद् देवीः (= आपो देव्योपि)
अस्मै अरमन्त (= विरमन्ति) । पृथग् ब्रजन्तीः (= गच्छन्त्यस्ताः) सीम् (= एनं)
परि अवृञ्जन् (= परिवर्जयन्ति) ॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफ-
लादीनि वेति प्रनयतीति पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते । तथा-
दित्यानाम् । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्य आदित्यसंकमणनिमित्तत्वादा-
दित्या मासाः । मेषादिरूपे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रधैराद्यः स होय इति
स्मृतेः । तेषां चैषादीनां मासानां चारु नाम प्रपुष्य पापवधेत्पादि नामधेयमहे । आ-
ह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच देवीद्यौतनशीलाः पृथगितस्ततो ब्रजन्तीर्गच्छन्त्य
आपश्चित् आपोऽप्यस्मै संवत्सरपारमन्त । संवत्सरसंनन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा
रमन्ते । ता आपः सीमेन संवत्सरे पर्यवृञ्जन् । अष्टस्य मासेषु परिवर्जयन्ति । इति
सायणः ॥

४. तो नायक त्यांच्या समीप आविर्भूत होतो. मी आदित्यांचें प्रिय नाम उच्चारितों. त्याजपुढें आपो-देवीहि स्तब्ध होतात. पृथक् जाणान्या त्या [आपो-देवी] त्याला वर्जितात.

4. The leader has awoke in the presence of them. I invoke the dear name of the Ādityas. Even the divine waters bow to him. Going separately they avoided him.

४. हेहि एक कूट आहे. आणि सायणाप्रमाणे त्यांतील नायक म्हणजे संवत्सरच होय; 'त्यांच्या समोर' म्हणजे

ओषधीसमोर; 'वर्जितात' म्हणजे आठ महिन्यांत जी मेषवृष्टि होत नाही तें न होणें.

त्री पधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।
 ऋतावरीयोषणास्त्रिः अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥
 त्री । पधऽस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिऽमाता ।
 विदथेषु । सम्राट् ।
 ऋतऽवरीः । योषणाः । त्रिः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । वि-
 दथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५ हे सिन्धव. (=आप =अन्तरिक्ष), कवीना (=१ मेधाविना देवाना) त्रि-
 त्री सधस्था (=त्रिगुणितानि त्रीणि स्थानानि भवन्ति) । उत (=अपि च) त्रि-
 माता (=१ तिस्रो मातरौ यस्य स) विदथेषु सम्राट् (=यज्ञेषु सम्पदीप्यमानो)
 [भवति] । ऋतावरी. (=सत्यवत्य =यज्ञवत्य) अप्याः (=उदकसवन्धि-यस्)
 तिस्रो योषणाः (=युवत्य “इव्यस्तरस्वतीभारतीत्येवरूपास्”) त्रिरा दिवः (=दि-
 वत्सस त्रिषु सवनेषु) विदथे पत्यमाना. (=यज्ञे आगच्छत्यो) [भवन्ति] ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति । हे सिन्धव आपः सर्वसाक्षिण्यो यू-
 यम् । नो पधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं निर्भवन्ति । तथा त्रयो वा इमे त्रिवृतो
 लोका इति श्रुतिः । न चाव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिण न विव्यचन्त भू-
 मयः । ऋग्वे ८. ६ १५ । इति प्रत्येकं बहुवचनध्वणात् । बहुवचनं च कपिजल-
 न्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम् । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति ।
 उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता सवत्सरः सूर्यो वा विदथेषु
 यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्पदीप्यमानो वर्तते । तथा ऋतावरीरुदकवत्योऽ-
 प्या नमस्या आप्तव्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसत्याका इव्यस्तरस्वतीभारतीत्येव-
 रूपा परस्परमिश्रणोपेता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवत्सस त्रिस्त्रिषु सवनेष्वाप-
 त्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति । इति सायण ॥

५. हे सिंधूनो, मेधावीची तिप्पट तीन स्थानें [आहेत]. आणि तीन मातांचा पुत्र यज्ञांमध्ये अति देदीप्यमान [असतो]. उदकसंवंधी पूज्य तरुण तिघीजणी यज्ञांत दिवसाला तीनवेळ येणाऱ्या [होत].

5. Thrice three are the seats of the wise ones, o Rivers! And the son of three mothers shines brilliantly in the sacrifices. The three aquatic 'holy young females come to the sacrifice three times a day.

५. हे एक दुसरें कूट. सायण म्हणतात की, ' मेधावी ' म्हणजे देव; ' तीन मातांचा पुत्र ' म्हणजे संवत्सर किंवा सूर्य होय; ' तिघीजणी ' सांगितल्या त्या इव्य,

सरस्वती आणि भारती ह्या देवी होत. अशा कूटार्थ मंत्रांचा अक्षरशः अर्थ असलेला सोपा असतो. तोच कारणे इव्य असल्यामुळे आम्ही केला आहे.

त्रिरा दिवः सवितुर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नो अहः ।

त्रिधातुं राय आ सुवा वसूनि भर्गं त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितुः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव ।

त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातुं । रायः । आ । सुव । वसूनि । भर्गं । त्रातुः । धिषणे ।

सातये । धाः ॥ ६ ॥

त्रिरा दिवः सविता सोमवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवायं ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोमवीति । राजाना । मित्रावरुणा ।

सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्प । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नम् ।

भिक्षन्त । सवितुः । सवायं ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे सवितः, त्रिरा दिवः (=दिवसस्य त्रिषु सवनेषु) दिवेदिवे (=प्रत्यहम्) अहन्निः (=दिवसस्य त्रिवारं) नो वार्याणि आ सुव (=अस्मदर्थं धनानि प्रेरय = उदित्य नो धनान्यानय) । त्रिधातुं (=त्रिभिः प्रकारैः) रायो वसूनि आ सुव (=त- वागमनेन संपदो धनानि च प्रयच्छ) । हे त्रातर्भग, हे धिषणे [नाम देवि], सातये धाः (=धनलाभायारम्भान् कुरु = वयं धनं यथा लाभामहे तथा कुरु) ॥

७. सविता त्रिरा दिवः सोमवीति (=दिवसस्य त्रिवारमागत्यास्मभ्यं धनं प्रय- च्छतु) । राजाना सुपाणी मित्रावरुणा (=राजानो शोभनहस्ती मित्रावरुणौ) आप- धित् (=आपो देव्यामपि) उर्वी रोदसी चित् (=महत्यौ धावापृथिव्यावपि) स- वितुः सवायं रत्नं भिक्षन्त (=सवितुर्देवस्य सवनेन आगमनेन धनं याचन्ते) ॥

६. हे सवित्या, त्वं येऊन दिवसाला तीनवेळ संपदा-प्रतिदिनीं, दिवसाला तीन वेळ आम्हांला [संपदा] आण. त्वं तीन प्रकारांनीं संपत्ति [आणि] धनें दे. हे भगा, हे धिषणे, त्वं [आम्हांला] धन-लाभ होईल असें कर.

७. सविता आपल्या येण्यानें दिवसाला तीन वेळ धनप्राप्ति करून देओ. सुहस्त राजे मित्रावरुण, [आणि] उदकें देखील [आणि] महा द्यावापृथिवी देखील सवित्याच्या येण्यानें आपलें इष्ट सिद्धीस जाओ असें प्रार्थितात.

6. Three times a day, o Savitâ—daily three times a day, come and grant us wealth. Come and give riches and wealth in three ways. Lead us, o saviour Bhaga, to wealth, o Dhi-shanâ !

7. May Savitâ come three times a day. The good-handed kings Mitra and Varuna, even the Waters, even the vast Heaven and Earth, implore blessings of this Savitâ, when he comes.

६. 'भग' सू. १४ मं. ३ पहा.
'धिषणा' ही एक देवी आहे. सू.

२२ मं. २० पहा.

त्रि॑रु॒त्त॒मा दू॒णशा॑ रो॒च॒नानि॑ त्रयो॑ राज॒न्त्यमु॑रस्य वी॒राः ।

ऋ॒तावा॑न इ॒षिरा॑ दू॒ळभा॑स्तस्त्रि॒रा दि॒वो वि॒दथे॑ सन्तु दे॒वाः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥

त्रिः । उ॒त्त॒मा । दूः॒णशा॑ । रो॒च॒नानि॑ । त्रयः । राज॒न्ति । अमु॑रस्य ।
वी॒राः ।

ऋ॒त॒वा॒नः । इ॒षि॒राः । दूः॒ळभा॑सः । त्रिः । आ । दि॒वः । वि॒दथे॑ ।
सन्तु । दे॒वाः ॥ ८ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

८. उत्तमा (=उत्तमानि धेष्टमानि) दूणशा (=केनापि विनाशयितुमशक्या-
नि) रोचनानि त्रिः (=दीप्तिमन्ति स्थानानि त्रिवारं त्रीणि) [भवन्ति] । अमुरस्य
(=बलयतः=?) वीरास्त्रयो राजन्ति (=शोभन्ते) । ऋतावानः (=सत्यकर्मरूप-
यज्ञेन तद्वन्त) इषिराः (=शीघ्रगमना) दूळभासः (=केनापि हसितुमशक्या) दे-
वास्त्रि रा दिवः (=दिवसस्य त्रिवारं) विदथे सन्तु (=यज्ञे तिष्ठन्तु) ॥

सूक्तम् ५७-२९१.

विश्वामित्र ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र मे॑ वि॒वि॒कां अ॒वि॒द॒न्म॒नी॒षां धे॒नुं चर॑न्तीं प्र॒यु॒ताम॒गो॒पाम् ।

स॒द्यश्चि॒द्या दु॒दु॒हे भूरि॑ धा॒सेरिन्द्र॒स्तदा॒ग्निः प॒नित्ता॒रो अ॒स्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । वि॒वि॒कान् । अ॒वि॒द॒त् । म॒नी॒षाम् । धे॒नुम् । चर॑न्तीम् । प्र॒यु॒-
ताम् । अ॒गो॒पाम् ।

स॒द्यः । चि॒त् । या । दु॒दु॒हे । भूरि॑ । धा॒सेः । इन्द्रः । तत् । अ॒ग्निः ।
प॒नित्ता॒रः । अ॒स्याः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. विविक्तान् (=विवेकवान्) [इन्द्रः] अगोपां (=रक्षितृहानां) प्रयुतां
(=युष्मद् कृताम् पुराणिनीं) चरन्तीं (=चरन्ती) मे मनोषा धेनुं (=मम स्तुति-

८. तीन अति उंच अनि-
नाशी देदीप्यमान स्थानें आहेत.
त्या प्रवळाचे तीन गीरपुत्र शोभा-
यमान होत. पूज्य, शीघ्रगतिमंत,
[आणि] अविनाश्य देव दिवसा-
ला तीन वेळ यज्ञांत असोत.

8. There are three bril-
liant regions, highest and
indestructible. Three brave
sons of the mighty spirit
shine. May the holy, swift,
indestructible gods be in
the sacrifice three times a
day.

८. यांत जो 'प्रवळ' सांगितला तो
संवत्सररूप होय, त्याचे तीन पुत्र म्हणजे

अग्नि, वायु आणि सूर्य हे होत असें
सायण म्हणतात.

सूक्त ५७-२९१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
विश्वे देव. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. राखणारा जिच्या समीप
नाहीं अशी, एकटी फिरणारी गा-
य [च जणुं नी] माझी स्तुति, तिला
[वरें वाईट] निवडणारा [इन्द्र]
जाणो. जी [स्तुति] तत्क्षणीं वि-
पुळ अन्नाचा पान्हा सोडिते. तर
इंद्र, अग्नि, [आणि दुसरे देव]
तिची प्रशंसा करणारे [होओत].

HYMN 57-291.

To the *Vis'vo Devas*. By *Vis'vā-
mitra*. Metro—*Trishtubh*.

1. May [Indra], who
distinguishes, know my
praise [that is like] a
milchcow wandering alone
without a keeper, which
instantly yields plenty of
nourishment. May there-
fore Indra, Agni [and the
other gods] be its com-
menders.

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।
 विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुममश्याम् ॥ २ ॥
 इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् ।
 दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः ।
 सुमम् । अश्याम् ॥ २ ॥

या जामयो वृष्णं इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।
 अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति विभ्रतं वपूषि ॥ ३ ॥
 याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते ।
 गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छे । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । विभ्रतम् ।
 वपूषि ॥ ३ ॥

रूपा गां) प्र अविदत् (=प्रकृपण, जानातु) । या [मनीषाकृपा धेतुः] सद्यश्चिद्व
 (=तत्क्षणमेव) धातेर्भूरि (=अत्रस्य बहु फलं=प्रभूतमत्रं) दुदुहे (=दुग्धे) ।
 तत् (=तस्मात् कारणाद्) इन्द्रः अशिरु [इतरे च देवा] अस्याः (=तस्या स्तु-
 त्याः) पनिनारः (=स्तोत्रारो) [भवन्तु] ॥

भाषायाम्.

२. इन्द्रः पूषा [इत्येती] सुहस्ता वृषणा (=सुहस्तौ चीरी) [इतरे च देवाः]
 प्रीताः [सन्तो] न (=इदानीं) शशयं (=मेघ) दिवः (=युसकाशाद्) दुदुहे
 (=दुहन्ति) । यत् (=यस्माच्च कारणाद्) विश्वे देवा अस्यां [स्तुत्या] रणयन्त
 (=रमन्ते) अत्र (=अतः वारणात्) हे वसवः, वः सुखं प्र अश्यां (=युष्माकं
 सुखं प्राप्नुयाम्) ॥

३. या जामयः (=स्वसारः=?) वृष्णं शक्तिमिच्छन्ति (=वीर्यसेवनसमर्पणाय वी-
 राय सेवनसामर्थ्यमिच्छन्ति) [ता] नमस्यन्तीः (=नमस्यन्त्यः=प्रह्रीभवन्त्यः
 सन्तः) अस्मिन् (=तस्मिन् वीरे) गर्भे जानते (=गर्भस्थापनशक्तिमनुभवन्ति) ।
 वावशानाः (=रामयमाना) धेनवः महो वपूषि (=महोति महासि कृपाणि) वि-
 भ्रत (=धारयन्त) पुत्रम् अच्छ चरन्ति (=पुत्रं प्रति गच्छन्ति) ॥ ३ .

२. सुहस्त जे वीर इंद्र आणि
पूपा ते [आणि दुसरे देव] आतां
संतुष्ट होऊन दुलोकाहून मेघाला
दोहतात. ज्यापेक्षां सर्व देव या
[माझ्या स्तुतीच्या] ठायीं रममाण
होतात त्यापेक्षां, हे वसुंनो, तुम्ही
मला तुमचे सुख प्राप्त होई असें
करा.

३. ज्या भगिनी वीराकारणें
शक्ति इच्छितात, त्या नम्र होऊन
त्यांच्या आंगां असलेलें गर्भसा-
मर्थ्य अतुभवितात. कामयमान धेतु,
महारूपें धारण करणारा जो पुत्र
त्याप्रत जातात.

2. India and Pūshā,
both puissant and goodhan-
ded, [and the other gods],
being pleased, now milk
the cloud from the heaven.
Inasmuch as the gods
take delight in this [praise]
may I, o Vasus, therefore,
attain your blessing.

3. Those sisters who
wish strength to the hero,
become low and experi-
ence in him the power of
inpregnating. The cows
fondly go towards their
calf that wears great forms.

३. या मंत्रात एक कूट आहे. सा-
यणाप्रमाणे 'भगिनी' सांगितल्या त्या

ओषधिरूप होत, आणि 'वीर' सांगि-
तला तो इंद्र होय.

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।
 इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥
 अच्छे । विवक्त्रि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । यु-
 जानः । अध्वरे । मनीषा ।
 इमा । उं इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । द-
 र्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषुच्यते उरूची ।
 तयेह विश्वा अर्वसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥
 या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते ।
 उरूची ।
 तया । इह । विश्वान् । अर्वसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय ।
 च । मधूनि ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. अध्वरे ग्राव्णो युजान (= यज्ञे सोमाभिपवार्थं ग्राव्णः प्रमुञ्जानोह) सुमेके रोदसी (= सुरूपे वावापृथिव्या) मनीषा (= मनीषया स्तुत्या) अच्छे विवक्त्रि (= आभिमुख्येन स्तौमि) । [हे अग्ने], इमा उ (= इमाथ) ते (= तव) भूरिवाराः (= बहुधनोपेता) दर्शताः (= दर्शनीयाः सुन्दरा) यजत्राः (= यजनीया) [ज्वाला] मनवे ऊर्ध्वा भवन्ति (= मनुष्यार्थम् ऊर्ध्वमुत्ताः सिद्धा भवन्ति) ॥

५. हे अग्ने, या ते (= तव) मधुमती (= माधुयोपेता) सुमेधाः (= सुप्रज्ञा) जिह्वा देवेषु उरूची उच्यते (= बहुव्यापिनी स्तुयते) तथा विश्वान् यजत्रान् (= सर्वान् पूजनीयान् देवान्) अर्वसे (= रक्षणाय) इह आ सादय (= अत्रानीय उपवेशय) । मधूनि पायय च (= मधुरान् सोमरसान् भक्षय च) ॥

राजवाहादूर. भोलानाथ साराभाई.	...	१८८०/८१	१२-
रा. रा. खंडुभाई गुलाबभाई देसाई.	...	...	६-
पाट्टी डेलडून साहेब. वाकी.	...	...	४-
श्रीमंत कृष्णाजीराव पवार.	...	...	२५-
राजवाहादूर. मणिभाई जसभाई...	...	१८८०/८१	१२-१०
पाट्टी. आर. ए. ह्युम वाकीसुद्धा...	...	...	१२-१०
टी. नारायण स्वामी.	...	१८८०/८१	६-
रा. रा. व्यंकटराव गोपाळ...	...	...	६-
रा. रा. सखाराम यमाजी. सांगली.	...	...	६-
राजवाहादूर. राघोबा जनार्दन.	...	...	६-
राजसा० गणपराव. जी. दाखी.	...	...	२-१०
रा. रा. दाजीबा त्रिंबक गोळे. वाकी	...	...	२५-

NOTICE.

अथ वेदसू

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual in advance and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ

रु आ

महर्षिबाहेर राहणारांस टपाल हजिलाबदल एक वर्षाचे

६ ०

मुद्रकल दर मतीस

० ६

० १०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिताऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरम्भासमून
वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी दद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मान बद
करिता येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadeo
Narayan Pandit No. 29 Varaha Poojya's Court, Kalla D. 10, 10, 10
London

सर्व मकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोना पोस्टांजीची वाडी घर नंबर २९,
या पत्त्यावर रा रा महादेव नारायण पंडित "भ्यानेजर वेदार्थयान" या
व्याजी ठेवावा.

THE
VEDĀRTHA YATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhitā with Marāṭhi and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marāṭhi

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

Vol IV, No 16 JUN 1951 MONTHLY PART 63.

पुस्तक ४. पृष्ठ २६. जून सन् १९८२. मासिक भाग ६३.

सुनई

“निर्णयसागर” छापसान्यांत छापिछें.

(हे सन १८६७ च्या २५ व्या आन्व्याप्रमाण नोंदल आहे.)

माघे

सर्वे आर्ये वंधु व भगिनी

याग

हे भाषांतर

पादरा समर्पण केले आहे.

भाषांतरकर्ता.

४. मी [सोम काटप्यासाठी] ग्रावे जोडून [या] यज्ञांत सुरूप दावायथिचीचा स्तुतीनें घांवा करितों. [हे अग्नी], अनेक-संपत्ति-संपन्न, सुंदर, [आणि] पूजनीय [अशा ज्या] तुझ्या ह्या [ज्याळा, त्या] मानवासाठी सिद्ध होतात.

५. हे अग्नी, जी तुशी गोड, सुप्रज्ञ जिह्वा देवांमध्ये बहुव्यापक म्हटली जाते, तिच्या योगानें सर्व यज्ञनीय [देवां] ला येथें रक्षणासाठी आणून बसवी आणि सांत मधुर पेये पाज.

4. Joining the soma-pressing stone I celebrate with a hymn in [this] sacrifice the beautiful Heaven and Earth. These thy beautiful and adorable [flames] rise for man, o Agni!

5. With thy sweet and wise tongue which, o Agni, is called long-reaching among the gods, do thou seat here all the venerable [gods] for the oblation and make them drink the delicious juices.

५. 'बहुव्यापक' = 'उरुची.' इ- | गजे पुष्पळ ठिकाणी पसरणारी.

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्वन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्त्याम् ॥

॥ ६ ॥ २ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्य इव । धारा । असंश्वन्ती । पीपयद् । देव ।
चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सु-
मतिम् । विश्वजन्त्याम् ॥ ६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. हे देव अग्ने, या ते पर्वतस्य धारेव (=मेघवृष्टेर्धारा यथा तथा) असंश्वन्ती
(=असन्नवती=सतता) चित्रा (=रमणीया) [प्रमतिः=अनुमहात्मिका बुद्धिः]
पीपयद् (=पाययति पोषयत्युपासकान्) ता प्रमतिं हे जातवेदः (=जातानां वेदि-
तरणे), हे वसो (=साधो), विश्वजन्त्या सुमतिं (=विश्वेभ्यो जनेभ्यो हितां तव शो-
भना मतिं च) अस्मभ्यं रास्व (=अस्मभ्यं देहि) ॥

सूक्तम् ५८-२९२.

विश्वामित्र ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोपसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥१॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति ।
दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उपसः । स्तोमः । अश्विनौ ।
अजीगरिति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. धेनुः (=उपोरूपा) प्रत्नस्य काम्यं दुहाना [भवति] (=सनातनेनाग्निना
यद्वाञ्छितं तस्य दायो भवति) । दक्षिणायाः पुत्रः (=उपसः पुत्रः पर्यरूपोक्तिः)
अन्तरति (=अन्तरिक्षे संचारं करोति) । शुभ्रयामा (=शुभ्ररूपा) [उषा]

६. हे देदीप्यमान अग्नी, जी तुशी नानारूप [आणि] सतत चालणारी उपकारबुद्धि मेघवृष्टीच्या धारेप्रमाणे [लोकांला] पुष्ट करिते, ती उपकारबुद्धि, हे जा-तवेदा, [आणि] हे वसू, सर्व-जनांचे कल्याण करणारी चांगली मति हूं आम्हांला दे.

6. Give us, o omni-
scient Agni, that multi-
form benevolence of thine o
brilliant one, which, fattens
like a continuous stream of
rainwater. O good [Agni],
give us thy favour which
benefits all people.

सूक्त ५८-२९२.

HYMN 58-292.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अश्वी. वृत्त-त्रिष्टुप्.

To the As'vins. By Vis'vāmitra.
Metre—Trishṭubh.

१. धेनु, सनातन जो त्याने चांडिलेल्या वस्तूचा पान्हा सोड-
णारी [होय]. उपेचा पुत्र आंत फिरतो. शुभ्ररथ [उषा] प्रका-
शाला आणिते. उपेचे स्तोत्र अ-
श्वीला जागृत करिते.

1. The milch-cow yields
the desire of the ancient
one. The son of the Dawn
walks within her. She
who has a white chariot
brings light. The hymn
of Ushas awakens the
As'vins.

१. द्या मत्तया आरभी एक वोढे
आहे. सायणात्रुमते 'धेनु' सांगितली
ती उषा आणि 'सनातन' सांगितला
तो अग्नि होय.

'उपेचे स्तोत्र.' म्हणजे उप.काळी
उपेच्या मेरुने झालेले जें उपासकाचे
स्तोत्र तें. अश्वी उपःकाळी येतात असें
वेदात प्रसिद्ध आहे.

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरैथामस्मद् वि पुणेर्मनीषां युवोरवश्चक्रुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पित-
राऽइव । मेधाः ।

जरैथाम् । अस्मत् । वि । पुणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चक्रुम् ।
आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्त्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रे ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रांसो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुवृता । रथेन । दस्त्रा । इमम् । शृणुतम् ।
श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रांसः ।
अश्विना । पुराऽजा ॥ ३ ॥

घोतनिम् आ वहति (= ज्यातिरानयति) । उपस. स्तोम. (= उपसो देव्या स्तो-
मम्) अश्विनौ अजीग (= अश्विनौ जागरयति) ॥

भाषायाम्.

२ [हे अश्विनौ], सुयुग् (= सुयुज सुयु रथे योजिता अश्वा) ऋतेन (= सत्यभू-
तेन रथेन) वा प्रति वहन्ति (= यज्ञं प्रापयन्ति) । मेधा पितरेव ऊर्ध्वा भवन्ति
(= मातापितरावभिलक्ष्य तयोरादरार्थं यथा पुत्रा सिद्धा भवति तथा युवयोराद-
रार्थं यज्ञा सिद्धा भवन्ति) । अस्मद् वि पुणेर्मनीषा जरैथा (= हविषोऽदातुर्मनुष्यस्य
यात्रा विनाशयत निष्फला वृत्त न त्वस्मान्म्) । [वय] युवोरवश्चक्रुम् (= युव-
योरर्थं इति वृत्तवन्त स्म) । अर्वाग् आ यात (= युवाम् अत्रागच्छतम्) ॥

३ दस्त्रौ (= शत्रूणामुपक्षपयितारौ) [युवां] सुयुग्भिरश्वैः (= रथे सुयु योजि-
तैरश्वैः) सुवृता रथेन (= सुचक्रेण रथेन) [आगत्य] अद्रेरिम् धोर शृणुत (= मातृ-
एत नाद शृणुतम्) । अङ्ग अश्विना (= हे अश्विनौ), पुराजा विप्रांस (= पुरात-
नपाले जाना ऋषयो) याम् अवर्ति प्रति गमिष्ठा भिम् आहु (= युवाम् उपासका-
ना दुरा मनि = तत्परिहर्तुम् अतिशयेन गताये स्थ इति किं प्रथयति) ?

यत वथयति अतः पारणाद् अस्मान् दुरा परिहर्तुं युवा विप्रमागच्छतम् इति भावः ॥

२. [हे अश्वी हो], चागले जोडिलेले [अश्व] सत्यरूप रयात तुम्हाला आणितात. पित्याप्रमाणे तुम्हास [अनुलक्षून] यज्ञ सिद्ध होतात. आमची स्तुति निष्फळ न करिता रुपणाची [स्तुति] निष्फळ करा. आम्ही तुम्हाकरिता हविरान्न सिद्ध केले आहे. तुम्ही इकडे या.

३. चागल्या जोडिलेल्या घोड्यांनी चागल्या चाकाच्या रथाने महापराक्रमकारी तुम्ही येऊन ग्राव्याचा हा ध्वनि ऐका कारण की हे अश्वी हो, तुम्ही सकटाला उत्तम रीतीने पावणारे आहा असे पुरातन विद्वान् का म्हणतात ?

2 The well-yoked horses bring you in the truthful chariot Sacrifices stand up as for two parents Disappoint the prayer rather of the miser than ours We have prepared your oblation Come you hither.

3 By well yoked horses [and] an easy rolling chariot do you hear, o performers of wonderful deeds, the noise of the stone press Why, o As'vins, do the ancient sages say [that] you most readily go to [help] distress ?

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनांसो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोकुंजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुस्त्रो अग्रे ॥

॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । ज-
नांसः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽकुंजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न ।
ददुः । उस्त्रः । अग्रे ॥ ४ ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गुषो वां मघवाना जनैषु ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्दत्ताविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गुषः । वाम् । मघ-
वाना । जनैषु ।

आ । इह । यातम् । पृथिभिः । देवयानैः । दत्ता । इमे । वाम् ।
निधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४ आ मन्येथा कच्चिद् एवैरा गतम् (=अस्माकं स्तुतिं जानीत क्षिप्रैरश्वैरागच्छत
कचित्=अवश्य शृणुत वेगवद्विरश्वैरागच्छत च) । हे अश्विना (=अश्विनौ), विश्वे
जनांसः (=जना) [वा] हवन्ते (=आहूयन्ति) । [तदपि युयामस्मानेवागच्छ-
तम्] । हि (=यस्मात्कारणाद्) इमा गोकुंजीका मधूनि (=इमान् पयोमिथान् सो-
मस्मान्) [ऋत्विजो] मित्रासो न (=सखाय इव) उस्त्रो अग्रे (=दिवसस्याम-
भाग) वा प्र ददुः (=युयाम्या मार्पयामासु) ॥

५ हे मघवाना (=मघवन्तौ धनवन्तावश्विनौ), जनेषु वाम् आङ्गुषः (=यद्यपि
बहुषु जनेषु युययोरर्थं सोत्रं वर्तते तदपि) हे अश्विना (=अश्विनौ), पुरु चिद्
रजांसि तिरः (=बहून्पृथि स्थानानि तिरस्त्रत्य=बहूनुपासकान् अतिक्रम्य) देव-
याने पृथिभिः (=दवगमनैर्मार्गैर्) इह आ यातम् (=अत्रागच्छतम्) । हे दत्ता
(=शत्रुगणप्रक्षयवितापे), इमे मधूना निधयो वाम् (=इमानि मधुराणां सोमस्माना
पात्राणि युययोरर्थं भवन्ति) ॥

४. तुम्ही लक्ष याल काय, आणि घोड्यांनीं याल काय ? तुम्हां अश्वीला सकळ जन बोलावितात. कारण उपेच्या पूर्वी गोरसमिश्रित हे सोमरस तुम्हांला [हे ऋत्विज्] मित्रांप्रमाणें अर्पण करीत आहेत.

५. हे अश्वी हो, देवांनीं संचार करण्याच्या मार्गांनीं अनेक लोक ओलांडून तुम्ही येथें या. हे धनसपन्न [अश्वी हो], जनांमध्ये तुम्हांकरितां स्तोत्र [म्हटलें जातें]. हे महापराक्रमकारी [अश्वी] हो, हीं सोमरसांचीं पात्रें तुम्हांस अर्पण केलीं आहेत.

4. Will you mind us, will you come hither with horses? All people invoke you As'vins. For these sweet juices mixed with milk are yours. The priests have offered them like friends, before dawn.

5. Come over many regions, o As'vins,—there is praise for you, rich As'vins, among all people—come you hither by the paths along which the gods go. Here are cups of sweet juices for you, o conquering heroes!

४. 'उपेच्या पूर्वी' = 'उत्तो अमे.' म्हणजे प्रातःकाळच्या पूर्वी, मोठ्या पहाटेस. 'उसृ' शब्दाचा हा अर्थ योग्य आहे याविषयी क्र. ५. ३१. ८ आणि त्यावरील साधनभाष्य पहा.

५. 'अनेक लोक ओलांडून' = 'तिरः पुरु रजासि.' म्हणजे दुसरे उपासक तुम्हाला बोलावितील, त्यास टाकून तुम्ही आम्हापस या.

पुराणमोक्तः सख्यं शिवं वा युवोर्नरा द्रविणं जहाव्याम् ।
 पुनः कृष्णानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥
 ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओक्तः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रवि-
 णम् । जहाव्याम् ।
 पुनरिति । कृष्णानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह ।
 नू । समानाः ॥ ६ ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा निघृद्धिश्च सजोषसा युवाना ।
 नासत्या तिरोर्भह्वं जुषाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥
 अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा । निघृत्ऽभिः । च । सजो-
 षसा । युवाना ।
 नासत्या । तिरःऽर्भह्वम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा ।
 सुदानू इति सुदानू ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वा पुराणम् ओक्तः सख्यं शिवं (=युवयोः पुरातनोद्यमः सख्यं च कल्या-
 णकर भवति) । हे नरा (=शरावश्विनौ), युवोर्द्रविणं जहाव्या [भवति] (=यु-
 वयोर्धनं युवाम्पां दत्तं धनं जहृकुलगाया भजायां भवति) । शिवानि सख्या पुनः
 कृष्णानाः (=अस्माकं सुखरूपाणि परस्परसख्यानि पुनर्नवोक्तुर्वाणा वयं) समा-
 नाः (=परस्परसत्तायः सन्तो) मध्वा नू सह मदेम (=इदानीं मधुरस्य सोमरसस्य
 पानेन युगपद्दृष्टा भवेम) ॥

७. हे सुदक्षा (=शोभनबली) युवाना (=नित्यतृष्णी) हे सुदानू (=शोभ-
 नदानौ) नासत्या अश्विना (=नासत्यावश्विनौ), अस्त्रिधा (=अश्विनाश्विनौ) युवं
 (=पुरां) वायुना निघृद्धिश्च सजोषसा (=वायुना वायोर्वह्वाभिश्च संगतौ सन्तौ)
 जुषाणा तिरोर्भह्वं सोमं पिबतं (=सेवमानौ घृक्ष्णं सोमं पिबतं=मीमा पिबतम्) ॥

६. तुमचा पुरातन अद्भुत
[आणि] सख्य कल्याणकारक
[होय]. हे शूर हो, तुमची सं-
पत्ति जह्नुकुळांत [आहे]. आतां
कल्याणकारक मैत्री पुनः ताजी
करून परस्पर मित्र होस्ताते आ-
पण एकत्र सोमरसानें हर्ष पावूं.

७. हे सुबल [आणि] स-
दातरुण अश्वी हो, हे महोदार
नासत्य हो, अक्षय जे तुम्ही ते
वायूसहित आणि [त्याच्या] नि-
युतांसहित [येऊन] पूर्वे दिवशीं
फाटिलेला सोम प्रीतीनें प्या.

6. Your ancient plea-
sure [and] friendship is
blissful. Your wealth, o
heroes, is in the family of
Jahnu. Renewing [our]
blissful friendships let us,
[as] mutual friends, toge-
ther be exhilarated with
the sweet soma.

7. O As'vins, of great
power [and] ever young,
do you the uninjured ones,
o bounteous Nāsatyas,
drink with pleasure in
company with Vāyu and
his teams, the soma kept
over night.

६. 'जह्नुकुळांत' = 'जाह्नव्याम्.' जह्नुच्या
कुळांत अश्वीची उपासना प्रिय असून

अश्वीला ते प्रिय असते. सू. ११६ मं. १९

७. 'नियुत्.' सू. १३६ मं. १

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरियुर्गीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।
 रथो ह वामृतजा अद्रिज्ञतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥८॥
 अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । ग्रीऽभिः । यत-
 मानाः । अमृधाः ।

रथः । हु । वाम् । ऋतुऽजाः । अद्रिऽज्ञतः । परि । द्यावापृथिवी
 इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना मधुसुतमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।
 रथो ह वां भूरि वर्षः करिकृत्सुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥९॥१॥
 अश्विना । मधुसुतऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ ।
 गतम् । दुरोणे ।

रथः । हु । वाम् । भूरि । वर्षः । करिकृत् । सुतऽवतः । निऽकृतम् ।
 आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

८. हे अश्विना (=अश्विनौ), पुरुचीरिषः (=वह्नयो हविष आहुतय उपास-
 केर्दत्ता) गीर्भिर्यतमानाः (=उपासकैः कृताभिः स्तुतिभिः स्पर्धमानाः सत्यः) अ-
 मृधाः (=अहिंसिताः=अथान्ताः सत्यो) वां परि ईयुः (=वां परिवेष्टयन्ति) ।
 कृतजाः (=सत्यरूपाय यज्ञाय प्रादुर्भूतः) अद्रिज्ञतः (=अद्रिणा माव्णा मेरितः=
 माव्णो ध्वनिं श्रुत्वा सत्वरम् आगच्छन्) वां (=युवयो) रथः सद्यो द्यावापृथिवी
 परि याति (=तत्क्षणमेव द्यावापृथिव्योः परितो गच्छति) ॥

९. हे अश्विना (=अश्विनौ), [अयं] युवाकुः (=युवयोः) सोमो मधुसुतमः
 (=मधुरसम् अत्यन्तं मेरयन् माधुर्योपेतो) [भवति] । तं पातं (=पिबतम्) ।
 दुरोणे आ गतम् (=अस्माकं गृह आगच्छतम्) । भूरि वर्षः करिकृत् (=प्रभूतं
 रूपं पुनःपुनः कुर्वन्=महूनि रूपाणि धारयन्) वां रथः सुतवतो निष्कृतं (=सो-
 मम् अभिपुण्वतो यजमानस्य गृहम्) आगमिष्टो ह (=अतिशयेन आगच्छन् भ-
 यति सद्यः) ॥

८. हे अश्वी हो, [उपास-
कांनीं अर्पिलेलीं] अनेक अने
तुम्हांला वेष्टितात; स्तुतींनीं युक्त
[अनेक अने] न यकतां [तु-
म्हांला वेष्टितात]. सस्रजात [आ-
णि] पाषाणप्रेरित [असा जो]
तुमचा रथ, [तो] तत्क्षणीं द्यावा-
पृथिवी सभोतालीं भ्रमण करितो.

९. हे अश्वी हो, [हा] अ-
त्यंत मधुर सोम तुम्हांकरितां
[आहे]. तो तुम्ही प्या. [आ-
मच्या] घरीं या. महा स्वरूप प्र-
गट करणारा तुमचा रथ सोम
काढणाऱ्या उपासकाच्या घरीं अ-
त्यंत आदरानें येणारा [होय].

8. O As'vins, numer-
ous offerings accompanied
by hymns untiringly sur-
round you. Your chariot,
truth-born, [and] hastened
by the stone-press, at once
goes round Heaven and
Earth.

9. O As'vins, [this]
your soma [is] full of
sweetness. Drink it. Come
into the house. Your cha-
riot that assumes many
forms most readily goes to
the house of him who has
extracted the soma [for
you].

८. 'वेष्टितात.' म्हणजे उपासकांनीं
म्हटलेलीं सूक्तां आणि अर्पिलेल्या आहुति
जाऊन अश्वीसमोर उभ्या राहतात
आणि पुष्कळ असल्यामुळे त्याला वे-
ष्टितात.

'पाषाणप्रेरित' = 'अद्रिज्यूतः.' म्हणजे

माव्याचा नाद ऐकून धावत आलेला.

तात्पर्य. मोठ्या पहाटेस माव्यांचा आ-
वाज ऐकून अश्वी रथावृद्ध होतात आणि
नित्याप्रमाणें पृथिवीप्रदक्षिणा करण्याला
आरंभ करितात.

सूक्तम् ५९-२९३.

विधामिन् ऋषिः । मित्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्त्याथतस्तो गायत्र्यः ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् ।
उत । द्याम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृ-
तवज्जुहोत ॥ १ ॥

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्तं आदित्यं शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्रं । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्यं ।
शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऽर्जतः । न । एनम् । अंहः । अ-
श्रोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. मित्रो ब्रुवाणो जनान् यातयति (=अनुमहबुद्ध्या वदन् जनान् स्वस्वकर्मसु व्यापृतान् करोति) । मित्रः पृथिवीम् उत द्या दाधार (=पृथिवी द्या च धारयति) । मित्रः अनिमिषा (=सतत) कृष्टीरभि चष्टे (=सर्वजनान् आभिमुख्येन पश्यति) । मित्राय [हे ऋत्विज.], घृतवज् (=घृतयुक्त) हव्यं जुहोत (=हविः प्रयच्छत) ॥

२. आदित्य (=अदितेः पुत्र) हे मित्र, यो [मर्त्यस्] ते व्रतेन शिक्षति (=कर्मणा यज्ञरूपेण तुभ्यं हविर्देदाति=त्वा भजते) स मर्तः (=मर्त्यः) प्रयस्वान् अस्तु (=अन्नवान् भवतु) । त्वोतः (=त्वया रक्षितो जनः) [कैरपि] न हन्यते न [वा] जीयते । एनम् अंह. (=दुःख) नान्तितो न दूरात् अभोति (=न समीपदेशात् नापि दूरदेशात् प्राप्नोति) ॥

सूक्त ५९-२९३.

HYMN 59-293.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
मित्र. वृत्त-पहिल्या पांच त्रिष्टुप्;
उरलेल्या चार गायत्री.

To Mitra. By Viśvāmitra. Me-
tre—Trishṭubh 1-5; Gāyatrī,
6-9.

१. मित्र बोद्धून जनांकडून
प्रयत्न करवितो. मित्र पृथिवीला
आणि दूला धारण करितो. मित्र
लोकांला सदैव पाहत असतो.
[हे ऋत्विजांनो], तुम्ही मित्राला
घृतपुक्त हव्य अर्पण करा.

1. Mitra speaking kindly
makes people active. Mitra
supports the earth
and the heaven. Mitra
unceasingly observes the
people. To Mitra offer
[o priests], the oblation
mixed with clarified butter.

२. हे मित्रा, अदितीच्या
पुत्रा, जो मर्त्य कर्मानें तुला [हवि]
अर्पण करितो तो विशेषें करून
अन्नसमृद्ध होओ. त्वां ज्याला र-
क्षिलें तो मारिला जात नाही अ-
थवा जिंकिला जात नाही. त्याला
दुःख जवळून प्राप्त होत नाही,
आणि दूरूनहि प्राप्त होत नाही.

2. May that mortal, o
Mitra, who offers oblation
to thee, o son of Aditi, by
a sacrifice, be rich in
food. He who is supported
by thee is not killed, is
not conquered. Him dis-
tress reaches not from
near, nor from afar.

१. 'प्रयत्न करवितो' = 'यातयति.' व्यापृत करितो. 'मित्र' या देवाविषयी
सू. २ मं. ७ आणि सू. ११५ मं. ५ पहा.

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमती स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
आदित्यस्य । व्रतम् । उपक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमती ।
स्याम ॥ ३ ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट ।
वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुऽमती । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अनमीवासः (= योगरहिता) इळया मदन्तः (= हविरन्नेन माद्यन्तः) पृथिव्या वरिमन् आ मितज्ञवः (= पृथिव्या विस्तीर्णे प्रदेशे तले संकुचितजालुका) आदित्यस्य व्रतं (= कर्म) उपक्षियन्तः (= आचरन्तो) वयं मित्रस्य सुमती स्याम (= शोभनायामनुग्रहयुक्तां वतेमहि) ॥

४. अयं मित्रो नमस्यः (= सभजनीयः) सुशेवः (= शोभनसुखकारी) सुक्षत्रः (= शोभनबलो) वेधाः (= मेधावी) राजा अजनिष्ट (= जातोक्ति) । वयं यज्ञियस्य (= यज्ञार्हस्य) तस्य सुमती (= शोभनमती) भद्रे सौमनसे अपि (= कल्याणकारिणि सौमनसे) [च] स्याम (= वतेमहि) ॥

अपिः सप्तमीद्योतनः ॥

३. रोगरहित, अन्तर्गत हर्ष पावणारे, पृथिवीच्या तळावर गुडघे टेकणारे, अदितीच्या पुत्राची आज्ञा आचरणारे, असे जे आम्ही ते मित्राच्या कृपेमध्ये राहू असे घडो.

४. हा मित्र नमस्कारयोग्य, चांगलें सुख देणारा, चांगला वळवान् आणि मेधावी राजा उत्पन्न झाला. त्या यजनीय [मित्रा] च्या कृपेमध्ये [आणि] कल्याणकारक प्रसादामध्ये आम्ही राहू असे घडो.

3. Free from disease, exhilarated by the sacrificial food [and] kneeling on the surface of the earth [and] performing the rite of the Aditya, may we be in the good grace of Mitra.

4. This Mitra was born a king worthy of adoration, giving happiness, mighty, wise. May we be in the good grace [and] in the blessed friendship of him the adorable one.

३. 'गुडघे टेकणारे' = 'मितृवः' प्रयोगान्तरें पाहून हा अर्थ दिला आहे. या वरून प्राचीन आर्य आधुनिक किती एक (ख्रिस्तातुयायी इत्यादिक) उपासक जनाप्रमाणे उपासनेच्या वेळी गुडघे टेकीत असत असें दिसतें. ऋ. ७. ८२. ४ यात ऋषि म्हणतो की, 'हे इंद्रावरून हो, 'संभ्रामप्रसंगी आम्ही हवि अर्पण करून

तुमचाच धावा करितो, क्षेम मिळवावयाचें असले तर गुडघे टेकून आम्ही तुमचाच धावा करितों ' (युवामिद्युत्सु पृतनासु बह्व्यो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितृश्रवः...हवामहे) असें सांगितले आहे. ऋ. ६. ३२. ३ आणि ७. १५. ४ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

५. [हा] महान् आदित्य
नमस्कारानें उपास्य, जनांला [क-
र्मामध्ये] प्रवृत्त करणारा, [आणि]
स्तोत्राला चांगलें सुख देणारा
[होय]. त्या अत्यंत स्तवनीय
मित्राप्रीत्यर्थे प्रिय हवि अग्नीमध्ये
तुम्ही अर्पण करा.

६. जनांतें धारण करणारा
असा जो देदीप्यमान मित्र, त्याचा
संतोष जयदायक [होय], [आ-
णि] त्याचें वैभव अत्यंत सुंदर-
कीर्तिसंपन्न [होय].

७. जो कीर्तिमान् मित्र आ-
पल्या महिम्यानें दुलोकाला मार्गे
टाकितो झाला, त्यानें आपल्या
कीर्तीच्या योगानें पृथिवी मार्गे
टाकिली.

5. Great is the Âditya,
worthy of being worship-
ped with obeisance, the in-
spirer of people, giver of
happiness to the poet. To
that Mitra, most deserving
of praise, offer this dear
oblation in Agni.

6. The gratification of
divine Mitra, the sup-
porter of men, [is] the
source of victory. [His]
wealth [is] most highly
renowned.

7. Renowned Mitra who
surpassed the heaven by
his greatness surpassed the
earth by his glory.

७. मित्राचा महिमा इतका मोठा
आहे की, तो दुलोकात मावत नाही, | आणि त्याची यशें इतकी मोठी आहेत
की ती सगळ्या पृथिवीत मावत नाहीत.

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे ।

स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिऽशवसे ।

सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे ।

इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥ ६ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे ।

इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

८. अभिष्टिशवसे (=शत्रूणामभिगन्तृबलाय) मित्राय पञ्च जना येमिरे (=आत्मानं यच्छन्ति=तेन नियम्यन्ते) । स विश्वान् देवान् विभर्ति (=धारयति=तेषामीश्वरो भवति) ॥

९. मित्रो देवेषु (=तेजसिषु) आयुषु (=मनुष्येषु यजमानेषु मध्ये) वृक्तबर्हिषे जनाय (=यज्ञार्थमास्तुतदर्भाय जनाय) इष्टव्रता इषः (=इष्टानि कल्याणानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति तादृशीरज्ञसंपदः) अकः (=करोति) ॥

सूक्तम् ६०-२९४.

विश्वामित्र ऋषिः । ऋभवो देवता । जगती छन्दः ॥

इहेह वो मर्नसा बन्धुतां नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मयाभिः प्रतिज्जतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानुश ॥ १ ॥

इहऽइह । वः । मर्नसा । बन्धुतां । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिज्जतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनुश ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे नरः (=यस्य ऋभवः), उशिजः (=इविः धामयमाना) वो बन्धुता

८. विजयकारक बल असले-
ला जो मित्र त्याच्या अधिकारा-
खाली पंच जन आहेत. तो मित्र
सकळ देवांना धारण करितो.

९. मित्र तेजस्वी उपासक-
जनांमध्ये दर्भ आधरणान्या जनां-
साठी मनोरथ सिद्धीस नेणाऱ्या
अन्नसंपदा प्राप्त करून देतो.

8. To Mitra who has
overpowering strength the
five peoples are subject.
He supports all the gods.

9. Mitra bestows foods
that accomplish all acts
on him who has spread
the [kus'a]-grass among
wealthy worshippers.

८. 'पंच जन.' म्हणजे सर्व जगत्. | सू. ८९ मं. १० पहा.

सूक्त ६०-२९४.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
ऋभु; शेवटच्या तीन ऋचा इंद्रा-
विषयीहि आहेत. वृत्त-जगती.

१. हे शूर [ऋभून्तो], श-
त्रूचा परिहार करण्याजोगे तेज
धारण करणारे सुधन्वपुत्र तुम्ही
ज्या चमत्कारिक कृत्यांनी यज्ञह-
वीच्या भागाला पावलां, तीं [कृत्ये]
तुम्ही उत्सुक बंधु चातुर्पांने [आ-
णि] ज्ञानाने येथेच संपादिते झालां.

HYMN 60-294.

To the *Ribhus*, the last three
verses are about the *Ribhus*
and *Indra*. By *Vis'ramitra*.
Metre—*Jagati*.

1. Here, here, o brave
[*Ribhus*], did your anxi-
ous brotherhood with skill
[and] with knowledge
accomplish those feats, by
means of which [you]
the sons of *Sudhanvan*,
[who are] possessed of
power able to defeat [the
enemy], attained a por-
tion of the sacrifice.

१. 'ऋभु.' सू. २० मं. १ पहा.
'यज्ञहवीचा भाग पावला.' म्हणजे
देव झाला असे तात्पर्य.

'येथेच' = 'इहेह.' म्हणजे या पृथि-
वीवर. 'चमत्काला विभागिते झालां.'
सू. २० म. ६

याभिः शचीभिश्चमसां अपिशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।
 येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमभवः समानश ॥ २ ॥
 याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिशत । यया । धिया । गाम् । अ-
 रिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः ।
 सम् । आनश ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सख्यमभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।
 सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्री शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥
 ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अ-
 पसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । 'आ । ईरिरे । विष्ट्री । शमीभिः । सुऽ-
 कृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

(=युष्माकं बन्धुसमूहः=परस्पर बन्धुभूता यूयम्) इहेह (=इह पृथिव्यामेव) मन-
 सा वेदसा (=प्राज्ञया कौशलेन च) तानि [कर्माणि] अभि जग्मुः (=प्रापुः=कृ-
 तवन्तः रथ) याभिर्मायाभिः (=यैः कर्मभिः) प्रतिजुतिवर्षतः (=प्रतिपक्षाभि-
 भवनशीलतेजोयुक्ताः) सौधन्वनाः (=सुधन्वनः पुत्रा) [यूयं] यज्ञियं भागम् आ-
 नश (=यज्ञसंबन्धिनं भागं प्राप=देवभूय गत्वा यज्ञार्हत्वं प्राप्तवन्तः रथ) ॥

भाषायाम्.

२. हे ऋभवः, याभिः शचीभिः (=शक्तिभिश्च) चमसान् अपिशत (=विभ-
 तवन्तः रथ) यया धिया गा चर्मणः (=चर्मणः सकाशाद्) अरिणीत (=निरग-
 मयत) येन मनसा (=प्रज्ञानेन) हरी निरतक्षत (=इन्द्रस्य सुवर्णवस्त्रौ निर्मितवन्तः
 रथ) तेन देवत्वं सम् आनश (=प्राप=यस्मान्भूयं तानि तान्याथर्व्यजनकानि कर्माणि
 कृतवन्तः रथ अतः कारणाभूयं देवा बभूव) ॥

३. ऋभव इन्द्रस्य सख्यं सम् आनशुः (=देवभूयं गत्वेन्द्रस्य सखायो बभूवुः) ।
 मनोर्नपातः (=मनोः पुत्रा मानवाः सन्तोषि) अपसः (=मौशलकारिणः सन्तो)

२. तुम्हीं ज्या शक्तींनीं च-
मसांला विभागिते शालां, ज्या यु-
क्तीनें तुम्ही गाईला चामड्यांतून
काढिते शालां, ज्या चातुर्यानें तुम्ही
दोन पिवळे घोडे उत्पन्न करिते
शालां, त्याच्या योगानें हे ऋमूंनो,
तुम्ही देवत्वाप्रत पावलां.

३. ऋभु इन्द्राचे मित्रत्व पा-
वले. कर्मकारी ते मानव मृत्यूपा-
सून तरले. सुधन्व्याचे सुचरित
पुत्र, कौशल्याच्या योगानें [आणि]
सुकल्याच्या योगानें अमरत्वाप्रत
पावले.

2. Inasmuch as you
divided the bowls with
[your] powers, inasmuch
as you produced the cow
from the hide by [your]
skill, inasmuch as you
created the pair of golden
horses by [your] wisdom,
therefore, o Ribhus, you
attained to immortality.

3. The Ribhus attained
to the friendship of Indra.
[Though] sons of man the
skilful ones were saved
[from death]. The righte-
ous sons of Sudhanvan,
having worked through
feats [and] through skill,
attained to immortality.

२. 'गाईला.' सू. ११० मं. ८

'पिवळे घोडे.' इन्द्राचे. सू. १६१

मं. ६

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचां अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।
न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥

॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचां । अथो इति । वशानाम् ।
भवथा । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः ।
वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।
धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥

॥ ५ ॥

इन्द्रं । ऋभुभिः । वाजवद्भिः । समुक्षितम् । सुतम् । सोमम् ।
आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह ।
मत्स्व । नृभिः ॥ ५ ॥

दधन्विरे (= मरणाद्रक्षिता = अमरणा बभूवुः) । सुकृतः (= सुचरिताः) सौधन्व-
नासः (= सुधन्वनः पुत्रा ऋभवः) शमीभिः सुकृत्या (= ऋर्मभिः शोभनकृत्या च)
विश्वी (= व्यापृता भूत्वा) अमृतत्वम् आ ईरिरे (= प्रापुः) ॥

भाषायाम्.

४. [हे ऋभवः], सुते सचा (= सोमेभिपुते सति) [यूपम्] इन्द्रेण सरथ
याथ (= इन्द्रेण सह समान रयमान्दा गच्छथ) । अथो (= तथा कृत्वा च)
वशाना श्रिया सह भवथ (= युष्मदिच्छना विषयभूताभिः सपद्विर्युक्ता भवथ) ।
हे वाघतः (= पूर्वमुपासकभूताः) सौधन्वनाः (= सुधन्वनः पुत्राः), च सुकृतानि
(= शोभनानि चरितानि) वीर्याणि च (= वीररर्माणि च) न प्रतिमै (= प्रतिमातु
न शक्यन्ते) ॥

५ हे इन्द्र, वाजवद्भिः (= वाजेन नाम ऋभूणामेकतमेन युक्तेर्) ऋभुभिः
[सहितरथ] समुक्षित (= सम्यक्पातेष्वसितः) सुतम् (= अभिपुत्र) सोम गभस्त्योः
(= उभाभ्या इत्याभ्या गृहीत्वा) आ वृषस्व (= उदरे सितम्) । हे मघवन्, धिये-

४, [हे ऋभून्तो], सोमरस काढिला म्हणजे तुम्ही इंद्राच्या रथांत वसून येतां आणि तुम्हांला मनोरथांप्रमाणें भोग प्राप्त होतात. हे उपासक हो, हे सुधन्वाचे पुत्र ऋभू हो, तुमच्या सुरुतांचें अथवा वीरचरितांचें अनुकरण करितां येत नाहीं.

५. हे इंद्रा, वाजासहित [जे] ऋभु [त्यां]सह तूं येऊन [पात्रांत] ओतलेला [जो] पिळून काढिलेला सोमरस [तो] दोन्ही हातांनीं [आपल्या पोटांत] ओत. हे मधवन्, स्तुतीनें [आळवून] आणिलेला [असा जो] तूं [तो] हविर्दात्या उपासकाच्या घरीं शूर सुधन्वपुत्रांसहित हर्ष पाव.

4. When the soma is extracted, you go in the same chariot with Indra. And you obtain the honour of your wishes. It is not possible, o worshippers, o Ribhus, sons of Sudhanvan, to imitate either your good deeds or your exploits.

5. Accompanied by the Ribhus with Vāja among them, do thou quaff, o Indra, from both thy hands the extracted soma well poured [out into the cups]. Hastened by [our] praise do thou, o Indra with the brave sons of Sudhanvan, be exhilarated in the house of the sacrificer.

४. 'उपासक.' ऋभु पूर्वी उपासक होते. मागाहून देव झाले. म्हणून त्यांस 'उपासक' हें पद येथे लाविलें आहे.

इन्द्रं ऋभुमान्वाजंवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सर्वने शच्यां पुरुष्टुत ।
इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥६॥
इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजंऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने ।
शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च ।
धर्मैऽभिः ॥ ६ ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वजिर्यन्त्रिह स्तोमं जरितुरुषं याहि यज्ञियम् ।
शतं केतैभिरिषिरेभिः आयवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥७॥७॥
इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः ।

उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतैभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रंऽनीथः । अध्वरस्य ।
होमनि ॥ ७ ॥ ७ ॥

वितः (= स्तुत्या मेरितः = अस्माकं स्तुत्यानानीतस्त्वे) वृभिः (= शूरेः) सौधन्वेभिः
सह (= सुधन्वयैर्ऋभुभिः सह) दाशुषः (= हविर्दत्तवतो यजमानस्य) गृहे मत्स्व
(= माय = द्रष्टो भव) ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ऋभुमान् (= ऋभुभिर्युक्तो) वाजवान् (= वाजेन युक्तस्त्वं) हे पुरुष्टुत (= पुरुभिः वदुभिः स्तुत), अस्मिन् सवने (= यज्ञे) शच्या (= तव शक्त्या सह) इह मत्स्व (= द्रष्टो भव) । इमानि स्वसराणि (= दिनानि) [धर्मभिः = स्व-मवृत्त्यैव = स्वभावत एव] तुभ्य येमिरे (= त्वदर्शमात्मानं यच्छन्ति = त्वया नियम्यन्ते) । देवानां मनुषश्च व्रता धर्मभिः (= देवानां मनुष्याणां च कर्माणि स्वमवृत्त्यैव) [तुभ्य येमिरे = त्वदर्शमात्मानं यच्छन्ति] ॥

७. हे इन्द्र, वाजयन् (= अथ इवाचरन् क्षिप्रमागच्छस्त्वम्) ऋभुभिर्वाजिभिः (= वाजेन युक्तैर्ऋभुभिः सह) इह जरितुर्षक्षिप स्तोमम् उप याहि (= अत्र यज्ञ-योग्यं स्तोत्रं स्तोत्रमागच्छ) । सहस्रनीथः (= सहस्रनयन) इषिरेभिः शत केतैभिः (= येष्वग्निः शतसंख्यायैरक्षैर्) आयवे (= उपासराय) अध्वरस्य होमनि (= सोमस्य होमं) [उप याहि = आगच्छ] ॥

६. हे इन्द्रा, हे बहुतांनी
स्तविलेल्या, तूं ऋभूंसहित [आणि]
वाजासहित येथे आमच्या सवनात
शक्तीसहित हर्ष पाव. हे दिवस
[आणि] देवांची आणि मान-
वांची कर्मे स्वभावतः तुझे आज्ञेला
पात्र आहेत.

७. हे इन्द्रा, वाजासहित [जे]
ऋभु [त्यां]सह त्वरा करून तूं
स्तोत्राच्या यज्ञयोग्य स्तोत्राप्रत
येथे ये. सहस्रनयन असा जो तूं
तो वेगवान् शभर घोड्यासह उ-
पासकासाठी यज्ञाच्या होमांत [ये].

6. O Indra, praised by
many, be thou exultated
in this our soma-sacrifice,
with Ribhu [and] with
Vāja [and] with [thy]
power. These days, [these]
acts of the gods [and] of
man are naturally subject
to thee.

7. With the Ribhus
having Vāja among them
come thou, o India, quick-
ly hither to the poet's
song worthy of a sacrifice.
Guiding in a hundred ways
[come thou] with a hund-
red swift horses to the
worshipper in the offering
of the sacrifice.

सूक्तम् ६१-२९५.

विश्वामित्र ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरम्ऽधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

उषो द्वेयमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सुनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमांसो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजंसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्रऽरथा । सुनृताः । ईरयन्ती । आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमांसः । अश्वाः । हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजंसः । ये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

* १. वाजेन वाजिनि (=अजेनाजवति) मघोनि (=धनवति) हे उषः, प्रचेताः (=प्रक्षेपेण हानवती त्वं) गृणतः स्तोमं जुषस्व (=स्तोत्रं स्तोत्रं सेवस्व) । हे देवि विश्ववारे (=सर्वमिदं), पुराणी युवतिः (=पुरातना सत्यपि सदा तरुणी) पुरंधिः (=बहुस्तोत्रवती) [त्वम्] अनु व्रतं चरसि (=कर्मतुलक्ष्य गच्छसि=कर्मतुलक्ष्य=यज्ञादिकर्मसाधनायागच्छसि) ॥

२. हे देवि उषे, अमर्त्या [त्वं] चन्द्ररथा (=सुवर्णरथमारुढा) सुनृता ईरयन्ती (=स्तुतिवाचः प्रातरुदयेन प्रेरयन्ती सती) वि भाहि (=विशेषेण प्रकाशस्व) । सुयमांसः सुष्ठु नियन्तुं शक्याः) पृथुपाजसः (=प्रभूतबलयुक्ता) ये अश्वास् [ते] हिरण्यवर्णा (=सुवर्णवर्णा) त्वा आ वहन्तु (=आनयन्तु) ॥

सूक्त ६१-२९५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
उषा. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे उपे, हे अमार्ने अन्न-
संपन्ने, हे धनवती, प्रज्ञानयुक्त
[अशी जी तूं ती] स्तोत्राचें
स्तोत्र सेवन कर. हे सर्वप्रिय देवी,
सदा तरुण [आणि] बहु स्तुति-
युक्त [अशी जी] पुरातन [तूं
ती] कर्माच्या मागून जातेस.

२. हे देवी उपे, सुवर्णरथ-
वती [आणि] मधुर वाणीतें
मेरणारी [अशी] मरणरहित [जी
तूं ती] प्रकाश. जे महाबळवान्
[होत] ते [तुझे] आज्ञाधारक
अश्व तुज हिरण्यवर्णेला येयें आ-
णोत.

१. 'कर्माच्या मागून' = 'अनु त-
तम्.' म्हणजे ज्या ज्या वेळी देवोपासना
ब्रह्मवाचाची, त्या त्या वेळी पहांटेस कर्मांला
अनुलक्षून, म्ह. कर्म करितां यावे म्हणून.

HYMN 61-295.

To Ushas. By Vishvāmitra. Me-
tro—Trishtubh.

1. O Ushas, rich in
food, do thou full of intelli-
gence, enjoy the praise of
the poet, o wealthy one!
O brilliant Ushas, loved
of all, thou, the ancient
[yet] ever youthful one,
full of praise, comest for
the rite.

2. O brilliant Ushas,
do thou the immortal one
possessed of a golden cha-
riot, shine forth, inspiring
sweet songs. May [thy]
obedient horses which
[are] full of great strength,
bring thee hither—thou of
golden colour.

२. 'मधुर वाणीतें मेरणारी' = 'सु-
नृता ईरयन्ती.' म्हणजे उषा आल्या
बरोबर कविता करण्याची स्फुरणा होते.
हें प्रसिद्धच आहे.

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य ।
केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ ।
ववृत्स्व ॥ ३ ॥

अव स्पृमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा अन्तादिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ४ ॥

अवे । स्पृमेऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य ।
पत्नी ।

स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अन्ताद् । दिवः । प-
प्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे उषः, अमृतस्य केतुः (=अमरणत्वस्य प्रज्ञापयित्री त्वं) विश्वा भुवनानि प्रतीची (=सर्वस्य जगत आभिमुख्येनागच्छन्ती) ऊर्ध्वा तिष्ठसि (=उन्नता तिष्ठसि) । हे नव्यसि, (=नवीयसि=नित्यनूतने) समानमर्थं चरणीयमाना (=नित्यमेकमेव गन्तव्य रूपं प्रति गच्छन्ती त्वं) चक्रमिव आ ववृत्स्व (=यथा चक्रं पुनः पुनरावर्तते तथा स्वमावर्तस्य) ॥

४ स्वसरस्य पत्नी (=दिवसस्य भार्या) मघोनी (=धनोपेता) उषाः स्पृम (=अन्धसाररूपं यत्नम्) अव चिन्वती इव (=अपाङ्गवेतीव) याति (=अन्तरिक्षे गच्छति) । सुभगा (=सौभाग्यवती) सुदंसाः (=सदाचरणवती) [सा] स्वर्जनन्ती (=वराजं जनयन्ती सती) दिवोन्ताद् आ (=शुलोपप्रान्तपर्यन्तम्) आ पृथिव्या [अन्ताब्] (=पृथिवीप्रान्तपर्यन्तं च) पप्रथे (=मथते मयाशते) ॥

३. हे उपे, अमरत्वाचा झेंडा
[अशी जी तूं ती] सकळ सुव-
नाच्या तोंडासमोर येऊन उंच
उभी राहतेस. हे नित्यनूतन [उपे],
नित्य एकच स्थानाप्रत जाणारी
[अशी जी तूं ती] चक्राप्रमाणें
फिर.

४. [अंधकाररूप] पडद्या-
ला काढून टाकीत टाकीत जी
सूर्याची पंक्ती धनसंपन्न, सौभा-
ग्यवती [आणि] सुचरित उपा
प्रकाशाला प्रगट करीत करीत
जाते, ती द्यूच्या सीमेपर्यंत [आणि]
पृथिवीच्या सीमेपर्यंत पसरते.

3. O Ushas, coming
opposite all creation, thou
the banner of immortality,
standest high [in heaven].
Daily going to the same
goal do thou, o ever
new one, turn round like
a wheel.

4. Rich Ushas, the
consort of the day, comes
removing [darkness] like
a shroud. The fortunate
and righteous [Ushas] pro-
ducing the light spreads
to the end of the heaven
to the end of the earth.

अच्छा वो देवीमुषसं विभार्ती प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।
 कूर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत् रोचना रुच्ये रण्वसंदक् ॥ ५ ॥
 अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभार्तीम् । प्र । वः । भरध्वम् ।
 नमसा । सुऽवृक्तिम् ।

ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुच्ये ।
 रण्वऽसंदक् ॥ ५ ॥

ऋतावरी दिवो अर्केरवो ध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
 आयतीमग्न उषसं विभार्ती वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥
 ऋतऽवरी । दिवः । अर्केः । अवोधि । आ । रेवती । रोदसी इति ।
 चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभार्तीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् ।
 भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१. ५. [हे स्तोतारः], अच्छ वो विभार्ती (= शुष्माकृमाभिमुख्येन प्रकाशमानाम्)
 उषसं [प्रति] नमसा (= नमस्कारेण सह) सुवृक्तिं प्र भरध्वं (= स्तुतिं प्रयच्छत) ।
 मधुधा (= माधुर्यदायिनी = माधुर्योपेता) [सा] दिवि कूर्ध्वं पाजः अश्रेत् (= शुलोक
 उन्नतं तैजः प्रासारयत्) । रोचना (= रोचमाना दीप्यमाना) रण्वसंदक् (= रमणी-
 यदर्शना) [सा] प्र रुच्ये (= प्रकर्षेणादीप्यत) ॥

६. ऋतावरी (= सत्यरूपयज्ञवती सा) दिवोर्केः (= शुदेवस्य रश्मिभिः सह)
 अवोधि (= पादुरपूत्) । रेवती संपद्धती [सा] रोदसी चित्रम् आ अस्थात्
 (= यावापृथिव्यौ नानाविधरूपं यथा भवति तथाभ्यतिष्ठत्) । — हे अग्ने, विभार्ती
 (= विशेषेण प्रकाशमानाम्) आयतीम् (= आगच्छन्तीम्) उषसं वामं द्रविणं भिक्ष-
 माण एषि (= सुन्दरं धनं याचमानः सज्जेषि गच्छसि) ॥

५. [हे स्तोतेजन हो], त-
हां संसृज प्रकाशगारी [जी]
देदीप्यमान उषा, [तिजप्रत] नम-
स्कारासहित चांगलें स्तोत्र अर्पण
करा. माधुर्य देणारी [उषा] आ-
पलें तेज उंच फेकित आहे. ते-
जस्वी [आणि] रमणीयस्वरूप
[उषा] ललललीत प्रकाशली
आहे.

5. To brilliant Ushas
shining towards you, offer
ye a good hymn with
adoration. She the giver
of sweetness has spread
her light high in heaven.
The bright one, of pleas-
ing face, has shone forth.

६. सखवती [उषा] दुलो-
काच्या तेजांसहित जागी झाली
आहे. धनसंपन्न [उषा] द्वावा-
ट्ठिर्वावर सुंदर रीतीनें आरूढ
झाली आहे. हे अग्नी, तेजस्वी
उषा येऊं लागली म्हणजे तूं तिज-
पाशीं अभिलषणीय धन याचीत
जात असतोस.

6. The revered Ushas
has awoke with the rays of
heaven. The rich one
has beautifully mounted
earth and heaven.—To
brilliant Ushas when she
comes, thou approachest, o
Agni, begging the beauti-
ful wealth.

६. 'याचीत जात असतोस.' उषा | बाल असल्यापुढें तो तिजजवळ खाव-
ही येथें आईप्रमाणें असून अग्नि तिचा | दास मागतो असें कल्पिले आहे.

ऋतस्य बुध उषसांमिष्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसां । इष्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति ।

आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे ।

पुरुत्रा ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. ऋतस्य बुधे (=सत्यभूतस्य दिवसस्य मूले) उषसाम् इष्यन् (=प्रेरणं कुर्वन्) वृषा (=वीर्यवान्सूर्यो) मही रोदसी आ विवेश (=महती दावापु-
त्रियौ सर्वतः प्रविष्टवान्) । मित्रस्य वरुणस्य [च] मही माया (=महती शक्तिः
प्रकाशरूपा) चन्द्रेव (=शोभनवर्णोऽथ यथा तथा) भानुं पुरुत्रा वि दधे (=तैजः
सर्वत्र प्रसारयति) ॥

सूक्तम् ६२-२९६.

विश्वामित्र ऋषिः । अन्त्यस्तुचो विश्वामित्रस्य जमदग्नेर्वा । प्रथमस्तुच
इन्द्रावरुणदेवताकः । द्वितीयस्तुचो बृहस्पतिदेवताकः । तृतीयस्य
पूषा देवता । चतुर्थस्य तुचस्य सविता देवता । पञ्चमस्य
सोमः । षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आद्यास्तिसत्रिदुभः ।

चतुर्ध्यां गायत्र्यः ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

कं त्वदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्म सिने भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । वाम् । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवते । न ।

तुज्याः । अभूवन् ।

कं । सत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनेम् । भरथः ।

सोलेऽभ्यः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्रावरुणा], इमा या (=युवयोः) मन्यमानाः (=अभिमन्यमानाः

७. सत्यमय [दिवसा]च्या आरभी उषांला प्रेरणारा वीर [आदित्य], विशाल ज्या दावायथिवी त्यांत प्रवेश करितो. मित्राची [आणि] वरुणाची महा माया सुवर्ण-वर्ण [उषे]प्रमाणें सर्वत्र प्रकाशा-ला पसरिते.

7. The hero [Sūrya] driving the Ushases at the bottom of the day has entered the vast earth and heaven. The great power of Mitra and of Varuna has spread the light every where like golden [Ushas]

सूक्त ६२-२९६.

ऋषि-१-१५ विश्वामित्र;
१६-१८ जमदग्नि अथवा विश्वामित्र. देवता-१-३ इन्द्र आणि वरुण; ४-६ बृहस्पति; ७ ९ पूषा; ९-१२ सविता; १३-१५ सोम; १६-१८ मित्र आणि वरुण. वृत्त-पहिल्या तीन त्रिष्टुप्; उरलेल्या पंधरा गायत्री.

१. [हे इन्द्रावरुण हो], हीं तुमचीं भ्रमण करणारीं गर्वीं [आयुधें] तुमच्या उपासकाच्या आगावर मारिलीं न जाओत. हे इन्द्रावरुण हो, ज्या [यशा]ने तुम्ही [तुमच्या] मित्रांला अन्न आणीत असतां, ते तुमचें यश कोठें [आहे] ?

- HYMN 62-296

To Indra and Varuna 13, Brihaspati 4 6, Pāśā 7 9, Savitā 9 13, Soma 13 15 and Mitra and Varuna 16 18 By Visvāmitra 1 15, Jamadagni or Visvāmitra 16 18 Metre—Gāyatrī, except verses 1 3 which are Trishtubhs

1. May not these you proud whirling [weapons] be struck on one devoted to you Where, o Indra and Varuna, [is] that your glory with which you bring wealth to your friends ?

१. या पहिल्या मंत्राचा पहिला शब्दाविषयीं सशय आहे. आम्हास वाचरण विविध कठिण आहे 'ममि' इतें चक्र प्रमाण वार्हीं शब्द असावें तो

अयमुं वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्विदिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊं इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । शश्वत्ऽतमम् ।
अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् ।
हवम् । मे ॥ २ ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसुं प्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुत्रीः शरणैरवन्तस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणां । वसुं । स्यात् । अस्मे इति । रयिः ।
मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती ।
दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

=संगर्वा) भृमयः (= ? भ्रमणशीला आयुधविशेषा) युवावते न तुज्या अभूवन् (=यु-
वयोः सवन्धिने यजमानाय=तस्योपरि मा प्रहार्था भवन्तु=मा तान् प्रहरतम्) । हे
इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणी), येन यशसा सखिभ्यः (=युवयोः सखिभूतेभ्यो यज-
मानेभ्यः) सिनं भरथः स्म (=अजमानयथः स्म) त्यद् वां (=तद्युवयोर्) यशः
कं [भवतीदानीम्] ?

भाषायाम्.

२. अयमुं (=अयं च मद्रूपः) पुरुतमः (=कर्मण्यतिशयेन प्रवर्तमानो यज-
मानो) रयीयन् (=धनमात्मन इच्छन्) वां शश्वत्तमम् (=अतिशयेन पुनःपुनर्र)
अवसे (=रक्षणाय) जोहवीति (=भृशमेवाह्वयति) । [तत्] हे इन्द्रावरुणा
(=इन्द्रावरुणां), मरुद्विदिवा पृथिव्या (=द्यावापृथिवीभ्यां च) सजोषौ (=संगतौ)
[युगं] मे हवम् (=आह्वानं) शृणुतम् ॥

३. तत् (=अस्मात्कारणात्) हे इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणी), अस्मे वसु स्यात्
(=अस्मदृहे धनं भवतु) । हे मरुतः, अस्मे सर्वगोरो रयिः स्यात् (=अस्मदृहे
सर्वगोरूपेण धनं वर्तताम्) । वरुत्रीः (=वरुत्र्यः एतज्जामिना देव्यः) शरणैः (=गृ-

२. हा [तुमचा] अत्यंत कर्मवान् उपासक धनाची वांछा करून तुम्हांला सदैव रक्षणासाठीं बोलावीत आहे. हे इन्द्रावरुण हो, मरुतांसहित, द्यूसहित [आणि] ग्रथिवीसहित तुम्ही माझी हाक ऐका.

2. This most energetic [worshipper], being desirous of wealth, always invokes you earnestly for protection. Hear, o Indra and Varuna, my invocation, being accompanied by the Maruts, by Heaven, by Earth.

३. तर हे इन्द्रावरुण हो, आमच्या घरीं धन असो. हे मरुतांनो, आमच्या घरीं सकळ वीरांनीं युक्त संपत्ति असो. आम्हांला वरूत्री गृहांनीं रक्षोत. आम्हांला होत्रा [आणि] भारती देणग्यांनीं [रक्षोत].

3. May, therefore, wealth be with us, o Indra and Varuna! May prosperity with all heroes be with us, o Maruts! May the Varutris preserve us by [granting us] houses. May Ho-trâ [and] Bhâratî [preserve] us with gifts.

शब्द वेदात पुष्कळ ठिकाणी आलेला नाही. तीन चार ठिकाणी आहे तेथें

इन्द्राचे आणि मरुताचे, 'भ्रमण करणारा' या अर्थी, विशेषण आहे.

३. 'वरूत्री' हे एऊ देवीगणाचे नांव आहे. सू. २२ मं. १० पहा.

'होत्रा' आणि 'भारती' याविषयीं सू. २२ मं. १० पहा.

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य ।

रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य ।

रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

शुचिर्मर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत ।

अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥ ९ ॥

शुचिम् । अर्कैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत ।

अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥ ९ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् ।

बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वरूपम् । अदाभ्यम् ।

बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

हैर्) अस्मान् अवन्तु (=रक्षन्तु) । होत्रा भारती (=एते द्वे देवौ) दक्षिणाभिः
(=दानैर्) अस्मान् [अवताम्] ॥

भाषायाम्.

४. विश्वदेव्य (=विश्वेदेवैः संगत) हे बृहस्पते, नो हव्यानि जुषस्व (=सेव-
स्व) । दाशुषे (=हविर्देवतये यजमानाय) रत्नानि रास्व (=उत्तमानि ध-
नानि प्रयच्छ) ॥

५ [हे स्रोतारः], शुचि (=शुद्धं) बृहस्पतिम् अर्कैः (=स्तोत्रैर्) नमस्यत
(=पूजयत) । अनामि (=अनमनशील=यत् कस्या अपि न नमति तादृशम्)
ओजः (=बलम्) आ चके (=याचे) ॥

६. चर्षणीना वृषभं (=मनुष्याणा प्रभु) विश्वरूपं (=सर्वरूपम्) अदाभ्यम्
(=अर्हिसनीय) वरेण्यं (=श्रेष्ठं) बृहस्पतिम् [ओज आ चके=बल याचे] ॥

४. हे बृहस्पती, सकळ दे-
वांसहित तूं आमचीं हव्यें सेव. ह-
विर्दास्याला उत्तम धनें दे.

५. [हे ऋत्विजांनो], तुम्ही
शुद्ध बृहस्पतीला यज्ञांमध्ये स्तोत्रां-
नीं भजा. मी न वांकणारें बळ
याचितों.

६. मनुष्यांचा विश्वरूप, अ-
विनाशी प्रभु [असा जो] श्रेष्ठ बृ-
हस्पति त्याज[पाशीं बळ याचितों].

4. Enjoy our offerings,
o Brihaspati accompanied
by all the gods! Give rich-
es to the sacrificer.

5. [O friends], honour
pure Brihaspati in the sa-
crifices with praises. I im-
plore unbending strength;

6. [implore of] excel-
lent Brihaspati the omni-
form [and] indestructible
lord of men.

४. 'बृहस्पति.' सू. १०५ मं. १७

५. 'न वांकणारें बळ' = 'अनामि

ओजः.' म्हणजे दुसऱ्यापुढे नमन न
करणारें, अजिंक्य.

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी ।

अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाज्रयन्तीमग्ना धियम् ।

वधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाज्रऽयन्तीम् । अव । धियम् ।

वधूयुऽइव । योषणाम् ॥ ८ ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवनां सं च पश्यति ।

स नः पुषाविता भुवन् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पुषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. आघृणे (=दीप्तिमन्) हे देव पूषन्, इयं ते (=तव विषयिणी) नव्यसी (=अतिशयेन नूतना) सुष्टुतिः (=शोभना स्तुतिर्) अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते (=त्व-दर्प=प्रोच्चार्यते) ॥

८. तां मम गिरं (=स्तुतिं) जुषस्व (=सेवस्व) । वाज्रयन्तीम् (=अज्रमात्मन इच्छन्ती) धियं (=स्तुतिं) वधूयुर्योषणामिव (=स्त्रीरूपा यो पुरुषो युवति यथा तथा) अव (=भुङ्क्ते) ॥

९. यो विश्वा भुवना (=विश्वानि भुवनानि=सर्वाणि भूतजातानि) अभि विपश्यति (=आभिमुख्येन भिन्न भिन्न यथा तथा पश्यति) सं च पश्यति (=सर्वाणि सहितानि च पश्यति) स पुषा नः (=अस्माकम्) अविता भुवत् (=रक्षिता भवतु) ॥

७. हे दीप्तिमान् देवा पूषा,
हैं अगदी नूतन तुझे स्तोत्र आम्ही
तुजप्रीत्यर्थ गात आहों.

८. ती माझी वाणी तूं सेवन
कर. धनाची वांछा करणाऱ्या ह्या
स्तुतीला, स्त्रीकामी पुरुष [जसा]
तरुण स्त्रीला [उपभोगितो] तसा,
तूं उपभोग.

९. जो सकळ भूतांला दृष्ट्वा
पाहतो आणि एकत्रहि पाहतो तो
पूषा आमचा रक्षक होओ.

7. O brilliant god Pûshâ, this thy newest praise is sung by us for thee.

8. Enjoy this hymn of mine. Accept with pleasure [my] song that implores food, even as a lustful man [accepts] a youthful woman.

9. He who observes all creatures separately and observes them together—may that Pûshâ be our protector.

७ 'अगदी नूतन' = 'नव्यसी.'
म्हणजे पूर्वाच्या ऋषींनी रचून ठेविलेलें

नव्हे, तर आताच्या आता रचिलेले;
ताजें.

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ।

धियः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥ १० ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या ।

भगस्य रातिर्मिमेहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरंध्या ।

भगस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः ।

नमस्यन्ति धियेपिताः ॥ १२ ॥

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः ।

नमस्यन्ति । धिया । इपिताः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. यः [सविता देवो] नो धियः प्रचोदयात् (= अस्माकं पूजानुष्ठीः प्ररुपेण प्रेरयेत् = पूजाया प्रवर्तयेत्) तत् देवस्य सवितुः (= तस्य दीप्यमानस्य सवितुर्) वरेण्य भर्गः (= श्रेष्ठं तेजो) धीमहि (= वयं ध्यायामः) ॥

११. पुरंध्या (= महत्या स्तुत्या) वाजयन्तः (= अजमात्मन इच्छन्तो) वयं देवस्य (= दीप्तिमतो) भगस्य (= दानशीलस्य) सवितु रातिम् ईमहे (= दानं याचामहे) ॥

१२. देवं सवितारं धियेपिताः (= स्तुत्या प्रेरिता) विप्रा नरः (= मेधाविनः स्तोतारो मनुष्याः) सुवृक्तिभिर्यज्ञैः (= स्तोत्रैर्यज्ञहविर्भिध) नमस्यन्ति (= पूजयन्ति) ॥

१०. जो [सविता] आमच्या बुद्धीला प्रेरू शकतो त्या देदीप्यमान सवित्याचें श्रेष्ठ तेज आम्ही ध्यातों.

११. आम्ही मोठ्या स्तुतीनें धनाची वांछा करून उदार सवित्या देवाचा वर याचितों.

१२. पूज्यबुद्धीनें प्रेरिलेले मेधावी जन हवींनों [आणि] चांगल्या स्तोत्रांनीं सवित्या देवाला भजतात.

10. We contemplate the excellent splendour of that brilliant Savitâ that he may inspire our devotions.

11. Wishing food we with much praise implore the gift of the bounteous god Savitâ.

12. Wise men, inspired by devotion, honour the god Savitâ with oblations [and] hymns.

१०. हा मंत्र जगद्विरच्यात गायत्री मंत्र होय.

‘बुद्धीला प्रेरू शकतो’=‘धिपः प्रचोदयात्.’ म्हणजे प्रभातकाळी उगवून आमच्या ज्या उपासनाप्रवृत्ति त्यास स्फु-

रण आणगाय होय. तशी प्रेरणा त्यानें करावी म्हणून आम्ही त्या सवित्याचें ध्यान करितों, असे तात्पर्य.

सायणांनीं हा मंत्र ईश्वरपर लाविला आहे, आणि सवितृपरहि लाविला आहे-

सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतम् ।

ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निःऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे ।

अनमीवा इषंस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे ।

अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

अस्माकमापुर्व्वर्धयन् अभिमातीः सहमानः ।

सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आपुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतेर्गव्यूतिमुक्षतम् ।

मध्वा रजांसि सुकृतू ॥ १६ ॥

आ । नुः । मित्रावरुणा । घृतेः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ।

मध्वा । रजांसि । सुकृतू इति सुऽकृतू ॥ १६ ॥

भाषायाम्-

१३. गातुवित् (=मार्गं जानानः) सोमः ऋतस्य योनिम् आसदं (=सत्यरूपस्य यत्स्य जन्मस्थान उपवेष्टुं) देवाना निष्कृतं (=तेजस्विना सोतृणां गृहं) जिगाति (=आगच्छतु) ॥

१४. सोमः अस्मभ्यम् (=अस्मदर्थे) द्विपदे चतुष्पदे च पशवे अनमीवा इषः करत् (=रोगहीनान्यन्नानि करोतु=प्रयच्छतु) ॥

१५. अस्माकम् आपुर्व्वर्धयन् अभिमातीः सहमानः (=शत्रून् अभिवन्) सोमः सधस्थम् आ असदत् (=हविर्धानाख्ये स्थाने निषीदतु) ॥

१६. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), घृतेर्नो गव्यूतिम् आ उक्षतं (=घृतेरस्माकं गोविषासरथानमासिष्यतम्=पर्योगिराशूरयतम्) । हे सुकृतू (=शोभनचरितौ), रजांसि मध्वा (=अस्माकं निषासरथानानि च माधुवेण) [ओक्षतम्=आसिष्यतम्] ॥

१३. मार्ग शोधून काढणारा सोम, सत्याच्या जन्मस्थानीं वसण्याकरितां तेजस्वी उपासकांच्या घरीं येओ.

१४. सोम आम्हांला आणि दोन पायांच्या [पशूंच्या] आणि चार पायांच्या पशूंच्या रोगरहित अन्न प्राप्त करून देओ.

१५. आमचें आयुष्य वाढविणारा, [आणि] शत्रूंचा पराभव करणारा सोम यज्ञस्थानीं बसो.

१६. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही आमचा गोठा घृतांनीं भिजवा; हे सञ्चरित [मित्रावरुण] हो, तुम्ही [आमच्या] स्थानांला मधुर रसानें [भिजवा].

13. May Soma, who finds the way, come to the house of the bright worshippers, for to sit in the birth-place of Truth.

14. May Soma procure food free from disease for us [and] for [our] cattle, biped and quadruped.

15. May Soma prolonging our life, [and] conquering [our] enemies, sit on the altar.

16. Fill, o Mitra and Varuna, our cowfold with streams of butter, [fill] [our] places with sweetness, o you performers of good deeds !

१३. 'मार्ग शोधून काढणारा' = 'गातुवित्.' म्हणजे कोणती इष्टतिष्ठि करून घेण्याकरितां कोणता उपाय योजावा हें जाणणारा. सोमपानानें उपाय सुचतात, बळ येतें, प्रज्ञान होतें, इत्यादि समजुती वेदांत प्रसिद्ध आहेत.

१६. 'गोठा घृतांनीं भिजवा' = 'घृतेर्भक्ष्यतिमुसतम्.' म्हणजे आमच्या गोव्यांत ज्या माई आहेत त्यांचे आंगीं पुष्कळ दूध घाला, की जेणेंकरून आम्हाला पुष्कळ तूप मिळेल.

उरुशंसां नमोवृधां मद्वा दक्षस्य राजथः ।

द्राधिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसां । नमऽवृधां । मद्वा । दक्षस्य । राजथः ।

द्राधिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ।

पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥ ५ ॥ ३ ॥

गृणाना । जमत्ऽग्निना । योनी । ऋतस्य । सीदतम् ।

पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१७. हे शुचिव्रता (=शुचिव्रतौ=शुद्धवरितौ), उरुशंसा (=उरुशंसौ=महत्स्तोत्र ययोस्तौ) नमोवृधा (=नमोवृधौ=नमस्कारेण वर्धमानौ) [युवा] दक्षस्य महा (=बलस्य महत्त्वेन) द्राधिष्ठाभिः (=अतिशयेन दीर्घाभिः स्तुतिभिश्च) राजथः (=ईश्वरौ भवथः) ॥

१८. जमदग्निना [ऋषिणा] गृणाना (=स्तुतौ) [युवाम्] ऋतस्य योनी (=यज्ञस्य जन्मस्थाने=देवपजनारूपे देवे) सीदतं (=निधीदतम्) । हे ऋतावृधा (=यज्ञस्य वर्धयितारौ), [युवा] सोम पात (=पिबतम्) ॥

इति तृतीयं मण्डलं समाप्तम् ॥

१७. हे शुद्धचरित [मित्रावरुण] हो, महाकीर्तिमान्, [उपासकांच्या] नमस्कारांनीं प्रबळ होणारे, [आणि] अत्यंत दीर्घ [स्तुतीं] नीं [वाढणारे] तुम्ही [आपल्या] बळाच्या महत्त्वेकरून सर्वाधीश आहां.

१८. जमदग्नीनें स्तविले होताते तुम्ही सत्याच्या जन्मस्थानीं बसा. सत्यानें वाढणारे तुम्ही सोम प्या.

17. [O Mitra and Varuna] of pure deeds, you rule supreme with the greatness of [your] strength, you to whom much praise is given, who are invigorated by the devotion [of your worshippers], [who grow strong] by the longest prayers.

18. Praised by Jamadagni, do you sit in the birthplace of Truth; drink the soma, o you invigorated by Truth.

१८. 'जमदग्नीनें, स्तविलेले' म्हणजे जमदग्निकुळांत जन्मलेल्या स्या स्तविलेले. जमदग्नीविषयीं सू. २८७ मं. १५ आणि टीप पहा.

'सत्याचें जन्मस्थान' म्हणजे देव-यजनाचें जें स्थळ, तें; यज्ञाद्विती देण्याची जागा.

तिसरें मंडळ समाप्त.

। संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४००	१२	सुऽवीरा	सुऽवीरा.
५६०	५	इन्द्राग्नी	इन्द्राग्नी

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्तांश आ- रम्भ.	क्रमांशो संख्या.	सूक्तकर्ता कवि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
८-१९६३.१.८	२.५.२९	वाजपयजिव		६	सुहसामद.	अग्नि.	१-५ गायत्री आ- णि ६ अलुष्टप्.	७०
९-२००३.१.९	२.६.१	नि हंता		६	.....	.....	त्रिष्टुप्.	७४
१०-२०१२.१.१०	२.६.२	जोहिः		६	.....	.....	.....	८०
११-२०२२.१.११	२.६.३	धुधी ह्यम्		२१	.....	इन्द्र.	१-२० विराट्. रथानां त्रिष्टुप्. २१ त्रिष्टुप्.	८६
१२-२०३२.२.१	२.६.७	यो जातः		१५	.....	.....	त्रिष्टुप्.	९०६
१३-२०४२.२.२	२.६.१०	ऋतुर्ननिनी		१३	.....	.....	१-१२ जगती. १३ त्रिष्टुप्.	१२२
१४-२०५२.२.३	२.६.१३	अध्वर्यवो भरत		१२	.....	.....	त्रिष्टुप्.	१३८
१५-२०६२.२.४	२.६.१५	प्र पात्नवस		१०	.....	.....	.....	१५०
१६-२०७२.२.५	२.६.१७	प्र वः सताम्		९	.....	.....	१-८ जगती, ९ त्रिष्टुप्.	१६०
१७-२०८२.२.६	२.६.१९	तदस्मै		८	.....	.....	१-७ जगती, ८, ९ आणि ९ त्रिष्टुप्.	१७०
१८-२०९२.२.७	२.६.२१	प्राता रथः		९	.....	.....	त्रिष्टुप्.	१७८
१९-२१०२.२.८	२.६.२३	अपात्यस		९	.....	.....	.....	१८८
२०-२११२.२.९	२.६.२५	वपं ते वयः		९	.....	.....	.....	१९८

२१-२१२२.२.१०	२.६.२.७ विषयजिते	६	.....	.....	१-५, जगती, ६५. २०६
२२-२१३ २.२.११	२.६.२.८ विराट् भेषु	४	.....	.....	१ अष्टि, २, ३ अ. ५. २१२
२३-२१४ २.३.१	२.६.२.९ गणानाम्	१९	.....	१, ५, ९, ११, १७ आणि १९ ग- कणरपति; २-४, ६-८, १०, १२-१६, आणि १८ बृह- रपति. १-११ आणि १३-१६ ब्रह्म- णरपति, १२ इन्द्र आणि ब्रह्मणरपति.	१-१५ आणि १६ ५. २१८ -१८ जगती, १५ आणि १९ त्रिष्टुप्.
२४-२१५ २.३.२	२.७.१ क्षेमात्	१६	.....	१-११ आणि १३ ५. -१५ जगती, १२ आणि १६ नि- ष्टुप्.	१-११ आणि १३ ५. २३८ -१५ जगती, १२ आणि १६ नि- ष्टुप्.
२५-२१६ २.३.३	२.७.४ इथानः	५	.....	ब्रह्मणरपति.	जगती. ५. .....
२६-२१७ २.३.४	२.७.५ क्रतुः	४	.....	.....	.....
२७-२१८ २.३.५	२.७.६ इमा गिरः	१७	गुरुसप्तदाधा पुनः कूर्म क्रिया स्वतः गुरुसप्तद.	गुरुआदित.	त्रिष्टुप्. ५. .....
२८-२१९ २.३.६	२.७.९ इदम्	११	.....	वक्ष्ण.	.....
२९-२२० २.३.७	२.७.११ भूतव्रताः	७	.....	विश्वे देव.	.....
३०-२२१ २.३.८	२.७.१२ मात देवाप	११	गुरुसप्तद.	१-५, ७, ८ वी (जत्तपथी) आणि १० इन्द्र; ६ इन्द्र आणि ११ वी जगती.	१-२० त्रिष्टुप्; ५. ११ वी जगती. ५. २९८

२१-२१२२.२.२.१०	२.६.२७ निश्चिते	६	.....	.....	१-५. जगती, ६ छ. २०६
२२-२१३२.२.११	२.६.२८ निश्चिते	६	.....	.....	विष्णु. १ अष्टि, २, ३ अ. छ. २१२
२३-२१४२.३.१	२.६.२९ गणनाम्	१९	.....	१, ५, ९, ११, १७ आणि १९ ब्रह्मणस्पति; २-४, ६-८, १०, १२-१६, आणि १८ बृहस्पति.	विशङ्करी, ४ अ. विशङ्करी द्विवा. अष्टि. १-१४ आणि १६ छ. २१८
२४-२१५२.३.२	२.७.१ सेवाम्	१६	.....	१-११ आणि १३-१६ ब्रह्मणस्पति, १२ इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पति.	विष्णु. १-११ आणि १३ छ. २३८
२५-२१६२.३.३	२.७.४ इन्धानः	५	.....	ब्रह्मणस्पति.	विष्णु. जगती. छ. २५४
२६-२१७२.३.४	२.७.५ कजुः	४	.....	.....	..... छ. २५८
२७-२१८२.३.५	२.७.६ इमा गिरः	१७	गृहसमदात्रा पुत्र आदित्य.	कूर्म किंवा स्वतः गृहसमद.	विष्णु. छ. २६२
२८-२१९२.३.६	२.७.९ इदम्	११	.....	यक्ष.	..... छ. २८०
२९-२२०२.३.७	२.७.११ धृतमताः	७	.....	विश्वे देव.	..... छ. २९०
३०-२२१२.३.८	२.७.१२ कत देवाम्	११	गृहसमद.	१-५, ७, ८ वी (उत्तरार्ध) आणि १० इन्द्र; ६ इन्द्र आणि ११ वी जगती.	विष्णु; छ. २९८

गु.न.	मण्डल, अनुपाक, गू.क.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	पुस्तका आ- रंभ.	रुचाची सख्या	पुस्तकानां क्रम.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
३१-२२२७.३.९	२.७.१४	अरमाक		७	गुत्समद.	सोम; ८ वी प्रथमार्ध, सर- स्वती; ९ वी गृहस्पति; आणि ११ वी मरुत्.	१-६ जगती, ७ छं. त्रिष्टुप्	३०८
३७-२२३२.३.१०	२.७.१५	अस मे		८	.....	१ द्यावापृथिवी, २, ३ इन्द्र किंवा त्वष्टा, ४, ५ राक्षा, ६, ७ सि- नीवाली, ८ शुह, सिनीवाली, रासा, सरस्वती, इन्द्राणी, वरु- णाणी.	१-५ जगती, ६-७. ८ अनुष्टुप्	३१६
३३-२२४२.४.१	२.७.१६	आ ते पितः		१५	.....	सुद्र.	त्रिष्टुप्.	३२४
३४-२२५२.४.२	२.७.१६	धारावराः		१५	.....	मरुत्.	१-१४ जगती; छं. १५ त्रिष्टुप्.	३३८
३५-२२६७.४.३	२.७.२२	उपेम्		१५	.....	अपा नपात्	त्रिष्टुप्.	३५४.
३६-२२७२.४.४	२.७.२५	कुपम्		६	.....	१ इन्द्र आणि मधु, २ मरुत् आणि माधव, ३ त्वष्टा आणि शुक्र, ४ अग्नि आणि शुचि, ५ इन्द्र आणि नभः; ६ मित्रा- वरुण आणि नभस्य.	७. छं.	३७०

३१-२६५३.३.२	३.२.५	शासनादिः	२२	दधीरथाचा पुत्र कु- शिक; किंवा वि- श्वामित्र.	.....	.....	६८८
३२-२६६३.३.३	३.२.१	इन्द्र सोमम्	१७	विश्वामित्र.	.....	.....	७१२
३३-२६७३.३.४	३.२.१	२५ पर्वतानाम्	१३	१-३, ५, ७, ९ आ- नि ११-१३ वि- श्वामित्र; ४, ६, ८, आनि १० नवा विश्वामित्र.	.....	१-१२ त्रिष्टुप्, ३. १३ अनुष्टुप्.	७३०
-२६८३.३.५	३.२.१	इन्द्रः शूरीत	११	.....	.....	त्रिष्टुप्.	७४४
-२६९३.३.६	३.२.१	७ तिया हरो.	११	१-९ आनि ११	.....	.....	७५४
-२७०३.३.७	३.२.१	६ द्यामू पु	११	विश्वामित्र; १० अङ्गिरसकुळंती- ल घोर नावाचा ऋषि.	.....	.....	७६६
१-२७१३.३.८	३.२.२	वार्चहत्याय	११	विश्वामित्र.	.....	१-१० गायत्री, ३. ११ अनुष्टुप्.	७७६
२-२७२३.३.९	३.२.२	३ अभि तरेव	१०	विश्वामित्राच्या कु- ळ्यंतील प्रजापति, किंवा वाक्काचा पुत्र प्रजापति, किंवा दोवे मि- ळून, किंवा वि	.....	त्रिष्टुप्.	७८२

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आ- रंभ.	ऋचाची संख्या,	सूक्तकर्ता कवि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
३१-२७३	३.४.१	३.२.२५	इन्द्रं मतिः	१	श्रामिन् एरुमा.	इन्द्र.	त्रिष्टुप्	७१४
४०-२७४	३.४.२	३.३.१	इन्द्र त्वा	१	विश्वामित्र.	.....	गायत्री.	८०२
४१-२७५	३.४.३	३.३.३	आ तू न इन्द्र	१	.....	.....	.....	८०८
४२-२७६	३.४.४	३.३.५	उप नः सुतम्	१	.....	.....	.....	८१४
४३-२७७	३.४.५	३.३.७	आ यालवाङ्	८	.....	.....	त्रिष्टुप्	८२०
४४-२७८	३.४.६	३.३.८	अयं ते अस्तु	५	.....	.....	बृहती.	८२८
४५-२७९	३.४.७	३.३.९	आ मन्त्रेः	५	.....	.....	.....	८३२
४६-२८०	३.४.८	३.३.१०	पुधमस ते	५	.....	.....	त्रिष्टुप्	८३६
४७-२८१	३.४.९	३.३.११	मत्स्वान्	५	.....	.....	.....	८४२
४८-२८२	३.४.१०	३.३.१२	सद्यो ह जातः	५	.....	.....	.....	८४६
४९-२८३	३.४.११	३.३.१३	शंसो महाम्	५	.....	.....	.....	८५२
५०-२८४	३.४.१२	३.३.१४	इन्द्रः स्वाहा	५	.....	.....	.....	८५६
५१-२८५	३.४.१३	३.३.१५	चर्षणीधृतम्	१२	.....	.....	.....	८६२
५२-२८६	३.४.१४	३.३.१७	धानान्वन्तम्	८	.....	.....	१-३ जगती; ४-१- ९ त्रिष्टुप्; १०- १२ गायत्री. १-४ गायत्री; ५-३. ७ आणि ८ त्रि- ष्टुप्; ६ जगती.	८७२

५३-२८७३.४.१५	३.३.१९ इन्द्रपर्वतः	२६	.....	१ इन्द्र आणि पर्वत; २-१४ १-९, ११, १४, ४. ८७८ आणि २१-२४ इन्द्र; १५, १५, १७, १९, १६ वारु; १७-२० रथाची अंगे.	४. ९०२
५४-२८८३.५.१	३.३.२४ इमं महं	२२	विश्वामित्राचा पुत्र विश्वे देव. प्रजापति किंवा वारु याचा पुत्र प्रजापति.	विश्वे देव. १ उगा; २-१० अग्नि, ११ अहोरात्र (दिवस आणि रात्र), १२-१५ सो- दस्यो (सु आणि पृथिवी), १५ सोदस्यो किंवा बुनिशो (यात्रापृथिवी किंवा दिवस आणि रात्र), १६ दिशा, १७- २२ इन्द्र पर्जन्यात्मा, किंवा अग्नि आणि त्वष्टा. विश्वे देव.	४. ९२४
५५-२८९३.५.२	३.३.२८ उपसतः पूर्वाः	२२	.....	.....	४. ९४६
५६-२९०३.५.३	३.४.१ न ता मिनन्ति	८	.....	.....	४. ९५६
५७-२९१३.५.४	३.४.२ प्र मे निविकार	६	विश्वामित्र.	.....	४. ९५६

सूत्र.	मण्डल, अनुशासक, सूत्र.	अष्टक, अध्याय वर्ग.	सूत्राचा आ- रम्.	सूत्राची संख्या,	सूत्रमार्तौ ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
५०-२९२	३.५.५	३.६.३	वेतुः प्रलस्य	९	विश्वामित्र.	अश्वि देव.	विष्टुप्.	९६२
५९-२९३	३.५.६	३.४.५	मित्रो जनार्	९	.....	मित्र.	१-५ विष्टुप्; ६-९ गायत्री.	९७२
६०-२९४	३.५.७	३.४.७	इहेह व.	७	.....	१-४ ऋभु; ५-७ इन्द्र आणि ऋभु.	९ गायत्री.	९७८
६१-२९५	३.५.८	३.४.८	उषो याजेन	७	.....	उषा.	विष्टुप्.	९८६
६२-२९६	३.५.९	३.६.९	इमा उ वाम्	१८	१-१५ विश्वामि- त्र, १६-१८ ज- मदग्नि किंवा वि- श्वामित्र	१-३ इन्द्र आणि वरुण; ४-६ बृहस्पति; ७-९ पूषा १-१२ सविता; १३-१५ सोम; १६-१८ मित्र आणि वरुण.	१-३ विष्टुप्; ४-९ गायत्री.	९९२

• THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

MARÂTHÎ AND ENGLISH TRANSLATIONS,
TOGETHER WITH A SANSKRIT PARAPHRASE,
OF THE

RIGVEDA SAMĤHITÂ

WITH THE
ORIGINAL SAMĤHITÂ AND PADA TEXTS,
AND NOTES IN MARÂTHÎ

VOL. IV.

MAND II, III

(Hymns 192-296.)

(Registered under Act XXV of 1867.)

Bombay:

PRINTED AT THE "NIRVAYA-SÂGAR" PRESS.

June 1881.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता,

पदांसहित

व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

भाग ४.

मंडल दुसरें व तिसरें.

(सूक्त १९२-२९६)

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यात छापिलें.

(हे सन १८६७च्या २५व्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदिलें आहे).

शके १८०३.

जून १८८१ इ०.